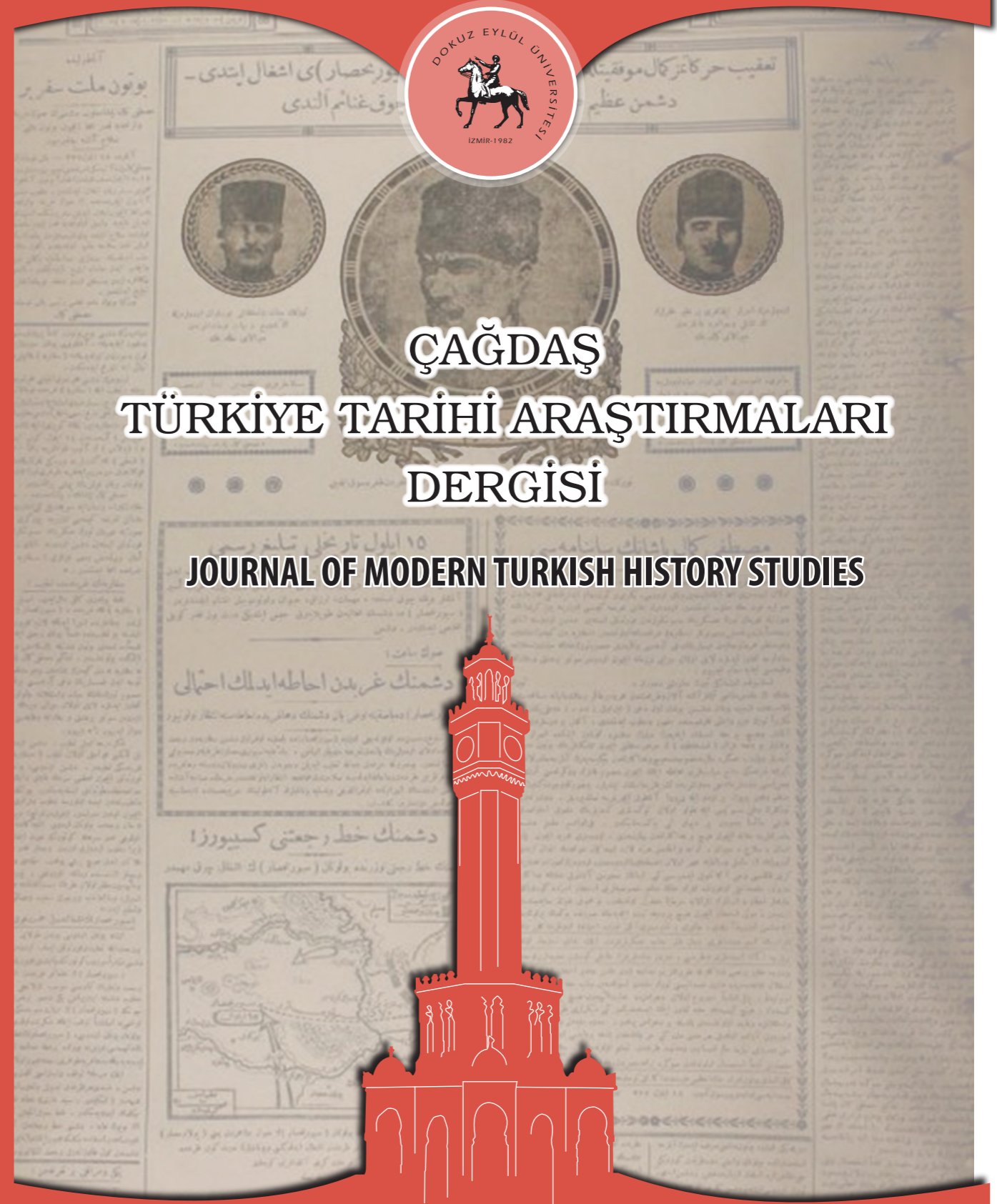

"İzmir, kırk asırlık bir atalar yurdudur".

31 Ocak 1923 ~ Kemal Atatürk

DEÜ - ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ - ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ - Cilt: 21 / Sayı: 43

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES

Yayın No: 09.8888.5600.000/BY.021.042.1102
ISSN: 1300-0756

Cilt: XXI | Volume: XXI
Sayı: 43 | Issue: 43
Yıl: 2021 / Güz | Year: 2021 / Autumn
İZMİR, 2021 | İZMİR, 2021

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ

Dokuz Eylül University Principles Of Ataturk And Revolution History Institute

Cilt / Volume: XXI

Sayı / Issue: 43

Yıl / Year: 2021

Güz / Autumn

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

*JOURNAL OF MODERN
TURKISH HISTORY
STUDIES*

İzmir - Aralık 2021

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt: XXI Sayı: 43 Yıl: 2021 / Güz

Yayın No: 09.8888.5600.000/BY.021.042.1102

ISSN: 1300-0756

1. Baskı

Derginin Sahibi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Adına
Doç. Dr. Mehmet Emin ELMACI

Sorumlu Müdür : Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK

Yönetim Yeri : T.C. Dokuz Eylül Üniversitesi - Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
Buca - 35390 İZMİR

Yayının Türü : Uluslararası Akademik Hakemli - Yaygın Süreli - Altı Ayda Bir Yayınlanır.

Yayın Kabul Tarihi: 17.12.2021

Yazışma Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
Tınaztepe Yerleşkesi, Buca - 35390 İZMİR
Tel: 0 (232) 301 79 20 - 453 98 29 Fax: 0 (232) 453 99 07

E -posta : cttad.deu@gmail.com
<http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/tr/index.htm>

Sayfa Tasarımı : Ahmet Yılmaz (ahmet.deu@hotmail.com)

Ön ve Arka Kapak : Tevhid-i Efkar

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi; TÜBİTAK / ULAKBİM, Index Copernicus, EBSCO ve ASOS (Akademia Sosyal Bilimler İndeksi) tarafından taranmaktadır.

Yayınlanan yazılarda ileri sürülen görüşlerin sorumluluğu, yazarlarına aittir.

Dergide yayınlanan makaleler kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

Basım Yeri : Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası

Basım Tarihi : 28.01.2022

Basım Adedi : 50 adet

Basım Yeri Adresi : Dokuz Eylül Üniversitesi Matbaası
DEÜ Tınaztepe Kampüsü 35390 Buca - İZMİR

Tel : 0(232) 301 93 00 - Fax : 0(232) 301 93 13

© Tüm Hakları Saklıdır.

PUBLICATION OF DOKUZ EYLUL UNIVERSITY

PRINCIPLES OF ATATURK AND REVOLUTION HISTORY INSTITUTE**JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES**

Volume: XXI Issue: 43 Year: 2021 / Autumn

Publication No: 09.8888.5600.000/BY.021.042.1102

ISSN: 1300-0756

First edition

Owner of Journal : Dokuz Eylul University, on behalf of Principles of Ataturk and Revolution History Institute - Assoc. Prof. Dr. Mehmet Emin ELMACI

Responsible Director : Assoc. Prof. Dr. Fevzi ÇAKMAK

Place of Administration : T.C. Dokuz Eylul University - Principles of Ataturk and Revolution History Institute - Buca - 35390 Izmir / TURKEY

Type of Publication : International peer-reviewed journal - Widespread Refereed
Published every six months.

Acceptance Date : 17.12.2021

Address : Dokuz Eylul University - Principles of Ataturk and Revolution History Institute - Buca - 35390 Izmir / TURKEY
Tel: +90 (232) 301 79 20 - 453 98 29 Fax: +90 (232) 453 99 07

E-mail : cttad.deu@gmail.com
<http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/tr/index.htm>

Page Design : Ahmet Yilmaz (ahmet.deu@hotmail.com)

Front and Back Cover : Tevhid-i Efkâr

Journal of Modern Turkish History Studies is indexed by TÜBİTAK / ULAKBİM, Index Copernicus, EBSCO, ASOS.

Responsibility of opinions which are suggested in published articles belong to their authors.

Articles published in the journal can not be used without quoting.

Printing Place : Dokuz Eylul University, Printing House

Printing Date : 28.01.2022

Total number printed : 50

Printing Place Address : Dokuz Eylul University Printing House
DEU Tınaztepe Campus 35390 Buca / IZMİR / TURKEY

Phone : +90(232) 301 93 00 - Fax: +90(232) 301 93 13

© All Rights Reserved.

DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILÂP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

DOKUZ EYLUL UNIVERSITY
INSTITUTE OF ATATURK'S PRINCIPLES AND TURKISH REVOLUTION HISTORY
JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES

Sahibi / Owner

Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Doç. Dr. Mehmet Emin **ELMACI**

Sayı Yayın Kurulu / Issue Editorial Board

Prof. Dr. Bülent **ÇUKUROVA** İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Fevzi **ÇAKMAK** İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Cihan **ÖZGÜN** İzmir / Türkiye / Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Olcay **PULLUKÇUOĞLU YAPUCU** İzmir / Türkiye / Ege Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Ahmet **MEHMETEFENDİOĞLU** İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi

Sayı Editörü / Issue Editor

Doç. Dr. Fevzi **ÇAKMAK**

Sekretarya / Secretary

Araş. Gör. Dr. Mustafa **KIRIŞMAN** Araş. Gör. Dr. Aymelek **ŞENEL**

Bu Sayının Hakem Kurulu / Referees of This Issue

Prof. Dr. Osman **AKANDERE** Konya / Türkiye / Necmettin Erbakan Üniversitesi
Prof. Dr. Zehra **ASLAN** Rize / Türkiye / Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Prof. Dr. Zeki **ÇEVİK** Balıkesir / Türkiye / Balıkesir Üniversitesi
Prof. Dr. Temuçin Faik **ERTAN** Ankara / Türkiye / Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İhsan **GÜNEŞ** Eskişehir / Türkiye / Anadolu Üniversitesi
Prof. Dr. Yücel **KABAPINAR** İstanbul / Türkiye / Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa **ÖZTÜRK** İzmir / Türkiye / İzmir Demokrasi Üniversitesi
Prof. Dr. Muhammed **SARI** Aksaray / Türkiye / Aksaray Üniversitesi
Prof. Dr. Muzaffer **TEPEKAYA** Manisa / Türkiye / Celal Bayar Üniversitesi
Prof. Dr. Hakan **UZUN** Ankara / Türkiye / Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Tolga **AKAY** Kars / Türkiye / Kafkas Üniversitesi
Doç. Dr. Mahmut **AKKOR** Kırklareli / Türkiye / Kırklareli Üniversitesi
Doç. Dr. Önder **DENİZ** Uşak / Türkiye / Uşak Üniversitesi
Doç. Dr. Doğan **DUMAN** İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Mehmet Emin **ELMACI** İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Hasibe **KALKAN** İstanbul / Türkiye / İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Erol **KARCI** Çankırı / Türkiye / Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Hasan Taner **KERİMOĞLU** İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Burcu **KURT** İstanbul / Türkiye / İstanbul Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. İsmail **KÖSE** Trabzon / Türkiye / Karadeniz Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. Hatice **GÜZEL MUMYAKMAZ** Yozgat / Türkiye / Bozok Üniversitesi
Doç. Dr. Cihan **ÖZGÜN** İzmir / Türkiye / Ege Üniversitesi
Doç. Dr. Hürü **SAĞLAM TEKİR** Sinop / Türkiye / Sinop Üniversitesi
Doç. Dr. Sinan **YILDIRMAZ** İstanbul / Türkiye / İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Levent **YILMAZ** İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi
Doç. Dr. Yücel **YİĞİT** Ankara / Türkiye / Polis Akademisi
Doç. Dr. Nadir **YURTOĞLU** Kastamonu / Türkiye / Kastamonu Üniversitesi

Bu Sayının Hakem Kurulu / Referees of This Issue

Dr. Öğr. Üye. Menderes AKDAĞ	Aydın / Türkiye / Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Beral ALACI	İzmir / Türkiye / İzmir Demokrasi Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Remzi AVCI	Mardin / Türkiye / Mardin Artuklu Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Günver GÜNEŞ	Aydın / Türkiye / Adnan Menderes Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Ayşen MÜDERRİSOĞLU	İstanbul / Türkiye / Yeditepe Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Sibel ORHANKAZI	Kars / Türkiye / Kafkas Üniversitesi
Dr. Öğr. Üye. Kadir TON	İstanbul / Türkiye / İstanbul Teknik Üniversitesi
Dr. Stefo BENLİSOY	İstanbul / Türkiye / İstanbul Teknik Üniversitesi
Dr. Aylin Nadine KUL	İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi
Dr. Aymelek ŞENEL	İzmir / Türkiye / Dokuz Eylül Üniversitesi

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

	<u>Sayfa / Page</u>
Editörden <i>Editor's Note</i>	461
<u>ARAŞTIRMA MAKALELERİ / RESEARCH ARTICLES:</u>	
Cenk DEMİR Anıtsal Bir Hayrat: Sinop Şehitler Çeşmesi <i>A Monumental Charities: Sinop Martyrs Fountain</i>	465
Fatma EMEK XIX. Yüzyıldan XX. Yüzyılın İkinci Çeyreğine Anadolu'da Mezbahalar ve Mandıralarda Hayvansal Gıdanın Hijyen Sorunu <i>From the XIX Century to the Second Quarter of XX. Century in Anatolia Slaughterhouses and Dairy Farms Hygiene Issue of Animal Food</i>	505
Özlem Makbule TAŞKIRAN 19. Yüzyıldan Balkan Savaşlarına Makedonya'da Salgın Hastalıklar <i>From the 19th Century to the Balkan Wars Epidemics in Macedonia</i>	541
Leyla TORCU KIRKPINAR - Seda SARIKAYA SARIDEMİR II. Abdülhamid Dönemi Amerikan Basınında Türk Kadını Algısı <i>The Perception of Turkish Women in the American Press in the Abdulhamid II Period</i>	581
İrfan ERTAN Osmanlı Materyalist Felsefe Neşriyatında İki Örnek: Dağarcık ve Felsefe Mecmuası <i>Two Representatives in Ottoman Materialist Philosophy Publication: Dağarcık and Felsefe Mecmuası</i>	607

Resul YAVUZ

Paris Barış Konferansı Sırasında
Amerika Birleşik Devletleri'nin Osmanlı Devleti ile
İmzalanacak Barış Antlaşmasına Karşı Tutumu 633
*The Attitude of the United States of America Regarding
the Peace Treaty to be Signed with the Ottoman State
During the Paris Peace Conference*

Nazlı İNCEBURUN - Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU

İşgal Dönemi'nde İzmir ve Çevresinde Gerçekleşen
Asayiş Olayları (1919-1922) 679
*Public Order Events in İzmir and Its Surroundings During
the Occupation Period (1919-1922)*

H. Seçkin ÇELİK

Milliyetçilik ile Evrensellik Arasında:
Kemalist Hukukçuların Evrensel Bir Kamu Hukukunun
İmkânına Yönelik Yaklaşımları 713
*Between Nationalism and Universality:
Kemalist Jurists' Approaches to the Possibility of a Universal Public Law*

Resul ALKAN

Alman Franz Frederik Schmidt-Dumont'un Hayatı ve
Türkiye Faaliyetleri (1882-1952) 741
*The Life of German Franz Frederik Schmidt-Dumont's and
His Activities in Turkey (1882-1952)*

Oya KASAP ORTAKLAN

Muhsin Ertuğrul in Deutschland 759
Muhsin Ertuğrul Almanya'da

Seher ESEN - Osman AKANDERE

Köy Enstitülerinde Kız Öğrenciler
(Alınma Süreçleri, Eğitimleri ve Meslek Hayatları) 807
*Female Students in Village Institutes
(Their Processes Of Admission, Education And Professional Life)*

Tülay AYDIN

Siyasal İkna Yeteneği ve Stratejileri Açısından
Adnan Menderes'in Son Dönem Batı Anadolu Gezileri 849
*Adnan Menderes's Political Persuasion Skills and Strategies
During His Last Nationwide Trips*

Nurten ÇETİN

Demokrat Parti Edirne Milletvekili M¼kerrem Sarol'un
Yassıada'da Yargılanması

883

Trial of Democrat Party Edirne Deputy M¼kerrem Sarol at Yassıada

Ahmet DOĞAN - Doğan DUMAN

okk¼lt¼rl¼l¼Đ¼n 1968'den G¼n¼m¼ze
Sosyal Bilgiler Ders Kitaplarına Yansıması:
D¼nemsel Bir İnceleme: 1968-1997/1998-2018

903

The Reflection of Multiculturalism in

Social Studies Textbooks from 1968 to the Present:

A Periodic Analysis: 1968-1997/1998-2018

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT: XXI

SAYI: 43

YIL: 2021

EDİTÖRDEN

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları dergimizin 43. Sayısını (2021/Güz) bilim dünyası ile paylaşmanın mutluluğunu yaşıyoruz. Yaklaşık 30 yılı aşkın bir süredir yayın hayatında olan dergimizin bu sayısında, önceki sayılarımızda olduğu üzere Osmanlı Devleti'nin son yüzyılı ile Cumhuriyet tarihinin çeşitli dönemlerine ait, farklı konu başlıkları altında birbirinden değerli çalışmaları okuyucularımızın beğenisine sunuyoruz. Uluslararası alanda tanınabilirlik adına dergimizde Türkçe yayınların yanında İngilizce, Fransızca ve Almanca çalışmalara yer vermeye çalışıyoruz.

Dergimizde, makalelerin değerlendirme ve yayın süreçleri, çalışmaların bize geliş tarihleri esas alınarak planlanmaktadır. Her çalışma hakem süreci öncesi intihal tarama programına (iThenticate) sokulmaktadır. Yayın kurulu sonrasında kör hakemlik uygulanarak, araştırmanın konusu hakkında uzman en az iki hakem tarafından makaleler incelenmektedir.

43. sayımızın bilim dünyası ile buluşmasında hakem olarak katkı sunan ve çalışmalarını bizimle paylaşarak bizi mutlu eden kıymetli bilim insanlarımız ile dergimizin yayın sürecinde emeği geçenlere teşekkür ediyor, keyifli okumalar diliyorum.

Doç. Dr. Fevzi ÇAKMAK

JOURNAL OF MODERN TURKISH HISTORY STUDIES

VOLUME: XXI

ISSUE: 43

YEAR: 2021

EDITOR'S NOTE

We are happy to have the 43rd issue (2021/Fall) of our Journal of Modern Turkish History Studies with the scientific world. In this issue of our magazine, which has been in publication for more than 30 years, we present to our readers valuable works under different topics, belonging to the last century of the Ottoman Empire and various periods of the history of the Republic, as in our previous issues. In addition to Turkish publications, we try to include studies in English, French and German as well as studies on different subjects of our recent history in our journal.

In our journal, the evaluation and publication processes of the articles are planned based on the arrival dates of their studies. Each study is included in plagiarism screening programs (iThenticate) before the peer-review process. After the editorial board, blind review is applied and articles are reviewed by at least two referees who are experts on the subject of the research.

I would like to thank our esteemed scientists who contributed to the meeting of our 43rd issue with the world of science and make us happy by sharing their work with us and those who contributed to the publication process of our journal and wish you a pleasant reading.

Assoc. Prof. Fevzi ÇAKMAK

Geliş Tarihi : 18.02.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 465-504.

Araştırma Makalesi / Research Article

ANITSAL BİR HAYRAT: SİNOP ŞEHİTLER ÇEŞMESİ*

Cenk DEMİR**

Öz

30 Kasım 1853 tarihli Sinop faciası, 1853-1856 Osmanlı-Rus Harbî'nin önemli kırılma anlarından birisidir. Ruslar tarafından gerçekleştirilen deniz harekâtı sonucu Sinop Limanı'nda bulunan Osmanlı filosu, bir vapur dışında tamamen imha edilirken iki bine yakın Osmanlı denizcisi yaşamını yitirmiştir. Şehitlerin aziz hatıralarını yâd etmek amacıyla Padişah Abdülmecid'in iradesiyle kenttin uygun bir noktasına anıtsal bir çeşme yapılmasına karar verilmiştir.

1854 yılında yapımına karar verilen çeşme inşaatı ancak 21 Ağustos 1858 tarihinde tamamlanabilmiştir. Çalışmada öncelikle Sinop Şehitler Çeşmesi'nin, yapım aşamasından tamamlanmasına kadar geçen süre içerisinde yaşanan aksaklıklar ele alınmıştır. Daha sonra çeşmenin suyolları, yapı malzemeleri, mimari özellikleri ve yapım maliyeti Osmanlı arşivlerinde yer alan keşif defterleri ve diğer vesikalardan istifade edilerek tablolar halinde aydınlatılmaya çalışılmıştır. Yine çalışmayla ilişkili olarak belgelerden tespit edilen ancak ismi unutulmuş Sultan Süleyman Çeşmesi'nin yapımı ve daha sonraki akıbetine dair bulgular da yer verilen konular arasındadır.

Bu çalışmayla birlikte Şehitler Çeşmesi'nin yapımına dair menkıbeleşen birtakım yanlış anlatıların önüne geçilmesi, Sinop'un simgesel yapılarından birisi olan söz konusu çeşmenin tanıtımına ve kent tarihine katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Sinop Baskını, Şehit, Çeşme, Hayrat, Su.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sinop Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Sinop,
(cenkdemir@sinop.edu.tr), (Orcid: 0000-0003-4075-6251).

A MONUMENTAL CHARITIES: SINOP MARTYRS FOUNTAIN

Abstract

The Sinop disaster of 30 November 1853 is one of the important breaking moments of the 1853-1856 Ottoman-Russian War. As a result of the naval operation carried out by the Russians, the Ottoman fleet in Sinop Port was completely destroyed, except for one ferry, while nearly two thousand Ottoman sailors lost their lives. In order to commemorate the cherished memories of the martyrs, it was decided to build a monumental fountain at a suitable point in the city by the command of Sultan Abdülmecid.

The construction of the fountain, which was decided to be built in 1854, could only be completed on 21 August 1858. In the study, first of all, the problems experienced during the period from the construction phase to the completion of the Sinop Martyrs' Fountain were discussed. Later, the waterways, building materials, architectural features and construction cost of the fountain were tried to be illuminated in tables by making use of the discovery books and other documents in the Ottoman archives. Again, findings related to the construction and subsequent fate of the Sultan Süleyman Fountain, which was identified from the documents in relation to the study but whose name was forgotten, are also among the topics covered.

With this study, it is aimed to prevent some false narratives about the construction of the Martyrs' Fountain, to promote the fountain, which is one of the symbolic structures of Sinop, and to provide solidity to the city's history.

Keyword: *The Battle of Sinop, Martyr, Fountain, Donations, Water.*

*Dini ve Devlet-i Âliyye uğrunda
deryada boğulup şehit olan,
rahmet denizine karışıp,
Keşer havuzundan içen
isimsiz şehitlerin aziz ruhlarına...*

Giriş

1699 Karlofça Antlaşması'ndan itibaren Osmanlı Devleti, XVIII. ve XIX. yüzyılda sıklıkla Rusya'nın tehdit ve baskısına maruz kaldı. Rusya tarihinde muhafazakâr bir süreci sembolize eden Çar I. Nikolay'ın döneminde (1825-1855) ise Türk düşmanlığı ve Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırma siyaseti Rus dış

politikasındaki temel prensiplerden biri haline geldi.¹ Yine I. Nikolay devrinde Rusya'nın, eskiden beri Kudüs'teki *Kutsal Yerler*'in bakım ve onarımı hususunda Fransa karşından daha fazla hak ve imtiyaz mücadelesinin anlaşmazlıkla sonuçlanması, İngiltere ve Osmanlı Devleti'nin de katılımıyla patlak veren Kırım Harbi'ne (1853-1856) neden oldu.²

Kırım Harbi'nin unutulmaz dramatik anlarında birisi ise 1853 Sonbaharı biterken Sinop'ta yaşandı. Karadeniz'in Anadolu sahillerinin emniyetini sağlamak amacıyla Osmanlı donanması teyakkuza geçti. Ancak donanmanın toplu hareket etmesi yerine filolara ayrılmasına karar verildi. Bu kapsamda karakol görevi görmek amacıyla Karadeniz'e açılan Patrona Osman Paşa ve Riyâle Hüseyin Paşa komutasındaki Türk filosu, fırtınaya yakalanınca Sinop Limanı'na sığınmak durumunda kaldı. Kasım ayı boyunca Sinop açıklarında görünen Rus donanması 30 Kasım 1853 tarihinde, Sinop Liman'ında demirli yedi fırkateyn, üç korvet ve iki vapurdan oluşan on iki parçalık Osmanlı filosunu yok etmek için harekete geçti. Sinop, birkaç saat içerisinde neticelenen bir faciaya tanıklık edecektir. Yaşanan muharebede *Taif* isimli buharlı vapur dışında filodaki on bir gemi ya battı ya da kullanılamaz hale geldi. Bu felaket esnasında Adolphus Slade'nin ifadesiyle *bir tarafında derin deniz, bir tarafında ateş* olan yüzlerce Osmanlı denizcisi şehit düştü. Yaşanan bu hadise esnasında yaralanan veya şehit düşenlerin miktarının kesin olarak tespit etmenin mümkün olmadığını belirten Besim Özcan'a göre 2.000'e yakın insan yaşamını yitirmiş ve birçok kimsede yaralanmıştır.³

Osmanlı Devleti, Sinop felaketinin ardından bir yandan yaraları sarılmaya çalışırken diğer yandan da acı hadisede yaşamını yitirenlerin ruhlarını yâd etmek adına Padişah Abdülmecid'in emriyle kentte anıtsal bir çeşmenin yapılmasına karar verildi. Söz konusu çeşme yapısı Türk kültür, inanç ve düşünce sisteminin önemli ve vazgeçilmez unsurlarından birisi olan hayrat geleneğinin bir yansıması olacaktı. Aynı zamanda okul, hastane, çeşme gibi iktidarın görünen yüzü olan hayrat yapıları, iktidar ifadesi ve egemenlik ilişkisi çerçevesinde değerlendirildiğinde de nedenli işlevsel yapılar olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Bir yandan sosyal sorumluluk, diğer yandan iktidar göstergesi olarak inşa edilen hayrat yapılarından birisi olan çeşmeler, Osmanlı döneminde Rumeli ve Anadolu'nun pek çok yerinde çeşitli biçim ve malzemeden inşa edilmiştir.

1 Kezban Acar, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2020, ss. 222-224.; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, 7. Baskı, Ankara 2020, s. 343; Besim Özcan, *Sinop Deniz Felâketi (30 Kasım 1853)*, T.C. Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008, ss. 12-15.

2 Erdoğan Keleş, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM*, S. 23, 2008, s. 160.

3 Adolphus Slade, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, Çev. ve Haz. Candan Badem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, ss. 154-170; Özcan, *A.g.e.*, ss. 65-83; Ali Fuat Örenç, "Kırım Harbi Deniz Savaşları", *Savaşın Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşları ve Paris Antlaşması (1853-1856) (22-23 Mayıs 2006) Bildirileri Kitabı*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 28-33.

4 Birol Demircan, "Sosyal Sorumluluk Örneği Olarak Türk Kültüründe Hayrat Geleneği ve Vakıflar", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 51, Güz 2020, s. 121.

Su çıkan kaynak, pınar ve gözlere *çeşme* denilirken bunların akıtıldığı küçük yapılara çeşme adı verilmiştir. Türk mimarisinin önemli yapı unsurlarından biri olan çeşmelerin Osmanlı dönemindeki örnekleri Semavi Eyice tarafından *şadırvan çeşmeler, sütun çeşmeler, meydan ve iskele çeşmeleri, duvar çeşmeleri* şeklinde gruplandırılmıştır. Yerleşim yerlerinin içinde yapılan bu çeşmelerin hepsi de hayrat özelliği taşımaktaydı. Çeşme türlerinden birisi olan meydan ve iskele başı çeşmeleri, küçük meydanların ve iskelelerin karşısında inşa edilen ve bazıları anıtsal niteliğe sahip çeşmelerdir. Meydan çeşmesi örneklerine İstanbul ve Anadolu'nun birçok yerleşim yerinde rastlamak mümkündür.⁵ Sinop kent merkezinde yer alan *Şehitler Çeşmesi* de bu çeşmelere örnek teşkil eden abidevi nitelikli bir meydan çeşmesi niteliğindedir.

Yapımından sonra Sinop Şehitler Çeşmesi ile ilgili olarak bazı araştırma ve inceleme eserleri kaleme alınmıştır. Bunlardan en eski tarihli olanı 1923'te Hüseyin Hilmi (Uluğ) tarafından yayınlanan *Sinop Kitabeleri* adlı eserdir. Kitapta, Sinop'ta bulunan tarihi yapılara dair bilgiler yer alırken gerek Şehitler Çeşmesi gerekse de kentteki çeşmelerin mevkileri, banileri, ebatları ve kitabeleri hakkında açıklamalar mevcuttur. Deniz Esemeli tarafından 1990'da hazırlanan *Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi* başlıklı doktora tezinde ise yine Şehitler Çeşmesi ile Sinop'taki diğer çeşmelerin özellikle sanat tarihi ve mimari açıdan yapısal özellikleri ele alınmıştır. Sinop deniz felâketi hakkında önemli bir akademik çalışma olan Besim Özcan'ın *Rus Donanmasının Sinop Baskını (30 Kasım 1853)* isimli doktora tezinde de Şehitler Çeşmesi'ne değinilmiştir. Osmanlı arşiv vesikalarından istifade edilerek hazırlanan tezde, çeşmenin yapım kararının alınması, ilk keşfi ve toplanan yardım miktarı gibi önemli bilgiler mevcuttur. Özcan'ın bu çalışması 2007 yılında *Sinop Deniz Felâketi (30 Kasım 1853)* ismiyle kitaplaştırılmıştır. Şehitler Çeşmesi hakkında bilgi edinilebilecek bir diğer çalışma ise Hüseyin Hilmi'nin eserini, *Açıklamalı Sinop Kitabeleri* ismiyle Latin harfleri ile günümüz Türkçesine çeviren İsmail Ulus'un kitabıdır.

Yukarıda adı geçen eserlerden farklı olarak bu çalışmada, 1854 yılında yapımına karar verilen ancak Ağustos 1858'de faaliyete geçen Şehitler Çeşmesi'nin neden bu kadar uzun bir süre sonra tamamlandığı; yapım aşamasında ne gibi zorluklar ve aksaklıklarla karşılaşıldığı; çeşmeye ait keşif defterindeki yaklaşık maliyet kalemlerinin nelerden meydana geldiği; çeşme inşaatında ne gibi yapı malzemelerinin kullanıldığı, çeşmenin nasıl bir mimari özelliğe sahip olduğu; çeşme suyunun nereden sağlandığı ve suyunun ne kadar maliyetle, nasıl inşa edildiği gibi araştırma problemlerine cevap verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca Şehitler Çeşmesi'nin yanı sıra Osmanlı arşiv vesikalarında yapımına yer verilen ve bu çeşmeyle doğrudan ilişkili olan Sultan Süleyman Çeşmesi'nin yapım aşaması ve bu çeşmenin önemine dair bilgilere de yer verilmiştir.

5 Semavi Eyice, "Çeşme", *Türkiye Diyanet Vakfı (TDV) İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 279-280.

Son olarak, çalışmada yer alan mimari unsurlara gerek metin içerisinde gerekse de dipnotlar aracılığıyla açıklık getirilip, bazı teknik kavramda açıklamaya gidilmiştir. Ayrıca eski uzunluk birimleri ile ağırlık ölçüleri yerine, yer yer günümüz Türkçesindeki karşılıkları kullanılarak metin içi sadeleştirilmeler yapılmıştır.⁶

1. Sinop Şehitler Çeşmesi'nin Yapımı Öncesindeki Gelişmeler

Bazı Osmanlı arşiv vesikalarında *Şüheda Çeşmesi* olarak da geçen Sinop Şehitler Çeşmesi, XIX. yüzyıl Osmanlı mimarisine ait Sinop'taki sayılı yapılardan birisidir. Sinop faciasında yaşanan acıları hatırlatan bu anıtsal yapı, zamanla şehrin önemli simge mekanlarından birisi haline gelmiştir. Haliyle bu süreç içerisinde çeşmenin yapımına dair de rivayetler ortaya çıkmıştır. En yaygın söylenti ise 1853'te gerçekleşen vaka esnasında yaşamlarını yitiren askerlerin ceplerinden çıkan paralarla bu çeşmenin yapıldığı iddiasıdır. Söz konusu düşünce zamanla yaygınlık kazanmış, bazı basılı eserlerde de kendine yer edinmiştir.⁷ Ancak çeşmenin yapımına dair arşiv belgeleri incelendiğinde durumun böyle olmadığı anlaşılmaktadır.

1853 Kasımının son günü meydana gelen Sinop deniz felâketinin ardından, bu hadisede hayatlarını kaybeden şehitlerin aziz ruhları için 1854 yılında Padişah Abdülmecid'in emri ile Sinop'ta bir çeşme inşa edilmesine karar verildi. Anıtsal bir çeşme yaptırılması düşüncesinden sonra konuyla ilgili olarak dönemin Kastamonu Valisi Hamdi Paşa'ya ve Sinop'taki Hasan Paşa'ya⁸ 18 Mart 1854 tarihli bir yazı gönderildi. Yazıda, deniz kenarındaki uygun bir yere büyük bir çeşme yapılması kararlaştırıldığı ifade ediliyordu. Ancak çeşme suyunun ne kadar mesafeden getirileceği ne kadar masûra⁹ su bulunacağı, çeşme inşaatında çalışacak ameleye verilecek tahmini yevmiye bedeli ile çeşmenin haricinde tanzim ve tesviyesi yapılacak olan suyollarının ne kadara mâl olacağı bilinmediğinden bu hususlarda keşif çalışmasının yapılması ve mazbatasının İstanbul'a gönderilmesi istenmekteydi.¹⁰

6 *Tûlâ* yerine uzunluk, *arz* yerine genişlik, *kadden* yerine yükseklik, *yekûn* yerine toplam ifadeleri kullanılmıştır.

7 Örneğin Deniz Esemeli çalışmasında çeşmenin 1853 yılında Sinop baskınında şehit olan askerlerin üzerinden çıkan para ile Kurt Riyâle Hüsnü Paşa tarafından 1857 yapıldığını ifade etmektedir. Deniz Esemeli, *Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1990, s. 146.

8 Bahsi geçen Hasan Paşa, Tersâne-i Âmire zabıtlarından olup, Sinop'ta yaşanan hadise neticesinde batan Osmanlı filosuna ait batıkların çıkarılması için görevlendirilen ve Mirliwa rütbesiyle o tarihlerde Sinop'ta bulunan bir deniz subayıdır. Ali Soyer, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde Çeşme ve Sinop Baskınları*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, ss. 201-202.

9 Akarsu ölçüsünde kullanılan bir ölçü birimi olup, su saatlerinin kullanılmadığı dönemlerde suyun akış kalınlığından hareketle su miktarını değerlendiren bir sistem içinde kullanılırdı. Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C. 2, İstanbul 1993, s. 414.

10 Özcan, *a.g.e.*, s. 126.

İlgili yazıya istinaden İstihkam Subayı Miralay Tevfik Bey, çeşmenin keşfini yapmakla görevlendirildi. Tevfik Bey, vakit kaybetmeden çeşme inşaatına dair bir inceleme yapıp, hazırladığı keşif raporunu Kastamonu Valisi Hamdi Paşa'ya sundu. 3 Nisan 1854 tarihli keşif raporunda belirttiği üzere çeşme suyunun, 7.000 zirâ¹¹ uzaklıkta bulunan, suyu tatlı ve lezzetli, su miktarı ise daima üç masûra kalınlığında olan *Sultan Pınarı*¹² adıyla anılan bir mevkiden getirilmesi uygun olacaktı. Aslında bu su miktarı, yapılacak çeşme için yeterliydi fakat suyun getirilirken yollarda zâyi olma olasılığı da göz önünde bulundurulmalıydı. Dolayısıyla Sultan Pınarı'ndan gelen suyunun üzerinde bulunan ve söz konusu pınara 2.700 adım mesafede yer alan bir başka kaynaktan da istifade edilebilirdi. Suyu boşa akan ve *Hamamlı Suyu* olarak bilinen bu kaynaktaki su ise iki masûra kalınlığındaydı. Hamamlı Suyu'nun kolaylıkla ve masrafsızca Sultan Pınarı'ndan gelecek suya ilave edilmesiyle toplam beş masûra kuvvetinde bol bir su elde edilecekti. Hatta söz konusu suyu kale içerisinden geçeceğinden burada bulunan kuru çeşmeye de su verilip, bu çeşmenin de canlandırılması pek mümkündü.

Deniz şehitleri adına yapılacak çeşmenin kaynağı ve su yolu güzergâhı bu şekilde belirlenirken çeşmenin, Sinop tersanesi yakınında yer alan Emtia Gümrüğü binasının önündeki *Gümrük İskelesi Meydanı*'na yapılması planlanıyordu. Söz konusu meydana, ızgara temel alanı 10x10 arşın ve yüksekliği 5 arşın olan¹³ dört tarafı musluklu ve bütün edevatı tam olan bir çeşme inşası uygun olacaktı. Tevfik Bey, yeni yapılacak suyolları ile çeşmenin yapımı için gereken tahmini masrafı da raporuna eklemişti. Buna göre Sultan Pınarı'ndan başlayarak, inşa edilecek çeşmeye kadar umumiyetle yarım metreden biraz daha fazla derinlikte ve yine yarım metre genişliğinde¹⁴ bir su yolu hendeği düşünülüyordu. Suyu aktarmak için pişmiş topraktan yapılan ve *künk* adı verilen kalın su boruları kullanılırken

11 Zirâ bir uzunluk ölçüsü olup, kelime olarak bilek, kol anlamına gelir ve dirsek ucundan orta parmak ucuna kadar olan kısmı kapsar. Arapça kökenli olan bu kelimeye karşılık Türkçede *arşın*, *arşun*, *arçın* gibi farklı ifadeler kullanılmıştır. Zaman ve mekâna göre zirâ veya arşın farklılık göstermiştir. Osmanlı Devleti'nde üç tür zirâ (arşın) kullanılmıştır: zirâ-i a'şârî, zirâ-i mi'mârî ve çarşı arşını. Zirâ-i a'şârî metrenin karşılığı olup, zirâ-i mi'mârî (mimar arşını) adından da anlaşıldığı üzere mimarlık işlerinde kullanılmaktaydı. 1841 yılında zirâ-i mi'mârî 75,7738 cm'lik bir standartta bağlanmış, ilerleyen dönemlerde küsuratı yuvarlanarak 75,8 cm'e tamamlanmıştır. Kumaş ölçümünde kullanılan çarşı arşını ise 68 cm'lik bir uzunluğa sahiptir. Pakalın, A.g.e., C. 3, s. 663; Mehmet Erkal, "Arşın", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 411-412. Bu çalışmada kullanılan zirâ ifadesi zirâ-i mi'mârî'e karşılık gelmekte olup, 75,7 cm veya 75,8 cm şeklinde düşünülmelidir.

12 Sinop'un anakara üzerinde yer alan Korucuk köyüne bağlı Saraç mahallesinde Sultan Pınarı adıyla bir kaynak suyu ve çeşme bulunmaktadır. Belgede suyun 7.000 zirâ yaklaşık 5,3 km'lik bir mesafeden getirileceği bilgisi de dikkate alındığında, bahsedilen pınarın burası olması muhtemeldir.

13 Bir başka ifadeyle çeşmenin ızgara temeli 7,58x7,58 cm'lik bir alanı kapsarken yapının yüksekliği 3,79 cm olarak düşünülmüştür.

14 Tevfik Bey'in hazırladığı keşif cetvelinde su yolu hendeğine dair ölçüler: ekseriya 18 parmak ve bazen daha fazla derinlikte, 18 parmak arzında olarak verilmiştir. Osmanlı döneminde kullanılan bir uzunluk ölçü birimi olan *parmak*, bu tarihlerde 3,15 cm tekabül ediyordu. Dolayısıyla 18 parmak yaklaşık 56,7 cm olarak hesaplanmış ve ortalama yarım metre olarak ifade edilmiştir.

künklerin içleri keten tohumundan elde edilen bezir yağı ile kaplanıp, boruların birleşim yerleri *lökün*¹⁵ ile sıvanacaktı. Etrafı molozla kapatılıp, hâlis *harpuştelî*¹⁶ olarak inşa edilecek olan künk döşemeli yeni suyolunun tahmini maliyeti ise aşağıdaki tabloda gösterildiği gibiydi.

Sultan Pınarı ile yeni yapılacak çeşme arasındaki uzaklık: 7.000 ayak			
Yapılacak İş	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Her bir zirâ ikişer hesabıyla ihtiyaç duyulan künk	14.000 adet	1	14.000
Her bir künke üçer kıyye hesabıyla kireç	42.000 kıyye	5	5.250
Zıvana ve üzeri sıvanmak üzere her bir künke yarımşar kıyye hesabıyla lökün	7.000 ayak	2,5	17,500
Her bir künke birer arşın hesabıyla künklerin döşenmesi ile lök ve harpuşte imal ücreti	-	-	14.000
Hendek hafriyatı ve taş nefiresine	-	-	14.000
İki mahale onar arşın yüksekliğinde inşa edilecek su terazisiyle bir adet ayak inşası	-	-	6.000
Genel Toplam			70.750

Tablo-1: Sultan Pınarı'ndan Şehitler Çeşmesi'ne Kadar Yapılacak Suyolunun Keşfi

Gümrük İskelesi Meydanı'na yapılacak çeşme yeri deniz kenarında ve kumsal üzerinde bulunduğundan, üç zirâ (227,4 cm) derinliğinde bir hafriyatı söz konusuydu. Meşe kazıklar üzerine oturtulan ızgaralı ve *rihtim* olarak ifade edilen zemin temeli, yerden bir zirâ (75,8 cm) yükseltilerek dört tarafı birer zirâ genişliğinde ve dört arşın yüksekliğinde üzenği ayağına varıncaya kadar içi beylik tuğlalı, dış duvarları taş ve horasan harcıyla inşa edilecekti. Ayrıca üzenği hattından itibaren birer zirâ kalınlığında tonoz kemerle çevrilip, kemerin tesviyesi için moloz ve horasan harcıyla zemin döşemesi yapılacaktı. Plana göre üzeri hâlis saclı, duvarları iç içe geçmiş Malta veya Livadia¹⁷ taşı döşemeli ve dört tarafında kefeki (küfeki) taşından yalıkları olan çeşme için

15 *Lök* ya da *lökün*: Su künklerinin birleştiği ağızlardan suyun sızmaması için kireçle zeytinyağının karıştırılıp dövülmesi suretiyle elde edilen macun kıvamındaki maddedir. Yine aynı işi gören ve sararak künkleri bir kat daha sağlamlaştırmak üzere üstüğü ile bezir yağından yapılan ve ayrıca içine pamuk da konulan yine macun kıvamındaki maddeye ise *lokma* denilmekteydi. Pakalın, *a.g.e.*, C. 2, s. 370.

16 *Harpuşte*: Eşek sırtı olarak da geçen dıştaki duvar üstlerini örterek yağmur ve kar sularını iki tarafa aktıran eğik veya yuvarlak semer biçimindeki örtü şekli. Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1979, s. 217.

17 Yunanistan'da bulunan bir bölge.

büyük musluklar kullanılacaktı. Etrafı tarih taşı, sıvalı ve taş duvarlarla çevrili, duvar kenarlarında ise kaldırımı bulunacak çeşmenin yapımı 20.000 kuruşa mâl olacağı öngörülmekteydi. Çeşme ve suyolları inşaatı için Sinop'taki piyasa fiyatı yani rayiç bedel dikkate alınarak oluşturulan söz konusu keşfe göre toplam maliyet 90.750 kuruşu bulmaktaydı.

Öte yandan Tevfik Bey'in ifadesine göre dört tarafı mermerle kaplanacak çeşme için ihtiyaç duyulan mermerin Sinop'tan tedarik edilmesi mümkün değildi. Aynı şekilde yapım aşmasında kullanılacak zamk taşı ile mermer üzerine işlenmesi düşünülen bazı oyma ve yaldızlı süslemeleri yapacak mermer ustası da Sinop'ta bulunmuyordu. Dolayısıyla çeşme için gerekli mermer ve işçiliğinin İstanbul'dan tedarik edilmesi, yapılan harcamanın 90.750 kuruşa ilave edilmesiyle nihai maliyet hesaplanabilirdi. İmal edilen mermerlerin ise numaralandırılarak İstanbul'dan Sinop'a gönderilmesi uygun olacaktı.

Miralay Tevfik Bey tarafından hazırlanan bu keşif raporu daha sonra Kastamonu Valisi Hamdi Paşa'ya takdim edildi. İlgili rapor Sinop Meclis-i Umûmîsi'nde görüşüldükten sonra, çeşmenin hem deniz hem de kara ulaşımı için elverişli bir nokta olan Gümrük İskeleyi Meydanı'na yapılmasının uygun olacağına karar verildi. 11 Nisan 1854 tarihli karar, Hamdi Paşa'nın yanı sıra nâib, müftü, mal müdürü, iki Rum kocabaşı ile dört azanın imzaları sonucu tutanak altına alınıp, Dersaadet'e gönderildi.¹⁸

Mâbeyin başkâtipliğine sunulan ve ardından Padişah Abdülmecid'e arz edilen tezkire, padişah tarafından da olumlu karşılanıp, keşif defterine sadık kalınarak çeşme inşaatına onay verildi.¹⁹ Öte yandan Sinop'ta yaptırılacak çeşmeye Padişah Abdülmecid, sevabından hissedar olmak amacıyla 50.000 kuruş bağışladı. Ayrıca vükelâdan kimselerin ve pek çok memurun iştirakiyle toplanan 57.000 kuruşla birlikte 107.000 kuruş çeşme inşaatına tahsis edildi.²⁰ Çeşmenin yapım aşamasında bir gün bile ziyan edilmeden, bir an evvel vücuda getirilmesi için de gerekli özenin gösterilmesi buyruldu.²¹

Her ne kadar çeşmenin ve suyollarının ivedilikle inşa edilmesi istense de inşaat çalışmaları beklenen hızda ilerlemeyip, somut bir adım atılamadı. Meclis-i Vâlâ'da kaleme alınan ve Padişaha arz edilen 21 Ocak 1855 tarihli mazbatadan anlaşıldığı üzere çeşmenin vücuda getirilmesi için Ticaret ve Nâfia Nezâreti²² tarafından bir memurun tayin edilmesi beklenmekteydi. Ancak

18 BOA, İ.DH., 303/19222, H. 22 L 1270/M. 18.07.1854. Ayrıca bkz. Özcan, *a.g.e.*, s. 128.

19 Özcan, *a.g.e.*, s. 129.

20 BOA, İ.DH., 303/19246, H. 27 L 1270/M. 23.07.1854. Ayrıca bir başka vesikada bu sevaba hissedar olmak isteyip, bağışta bulunan kişilerin isimlerinin yer aldığı bir kıt'a defterin de takdim edildiği ifade edilmektedir BOA, MB.İ, 13/62, H. 27. L 1270 (M. 23.07.1854). Ancak bu kişilerin isimlerinin yer aldığı deftere ulaşılammıştır.

21 BOA, A.}MKT.NZD., 153/63, H. 19 L 1271/M. 05.07.1855.

22 Bazı belgelerde *Ticaret Nezâreti*, bazılarında ise *Ticaret ve Nâfia Nezâreti* olarak geçmektedir. Tanzimat döneminde her iki nezâretin birkaç kez birleştirilmesinden kaynaklı olarak böyle bir ifade farklılığının olması muhtemeldir.

Sinop Meclis-i Umûmîsi vasıtasıyla çeşme için uygun yerin tahsis edilip, daha önceden istenildiği gibi su membaından gelecek suyun miktarını gösteren keşif ve muayenesi ile yapılacak masrafı gösteren defter incelendikten sonra gereğine bakılacaktı. Gelen yazıya göre çeşme inşaatı için görevlendirilecek memurun maaşı ve harcırahı ise toplanan bağış tutarından karşılanacaktı. Bu arada Ticaret ve Nâfia Nezâreti'ne söz konusu iş için görevlendirilecek memurun belirlenip, gönderilmesi hususundaki yazının havale edilmesi ve bir suretinin de Sinop kâimmakamına gönderilmesi isteniyordu.²³

Ekim 1855'te Sinop kâimmakamlığına gönderilen yazıdan da anlaşıldığı üzere, çeşme inşaatının keşif ve incelemesini gerçekleştirmesi için Ebniye-i Hassa Müdürlüğü²⁴ kâtiplerinden Aziz Efendi²⁵ aylık 3.000 kuruş maaş ile tayin edildi. Kendisine, çeşme inşaatı için öncelikle toplanan paradan 1.000 kuruş yol harcırahı verildi. Ayrıca ilgili yazıda, çeşme inşaatı için toplanan para 107.000 değil 106.000 kuruş olarak ifade edilmekteydi. Aziz Efendi'ye verilecek harcırah düşüldükten sonra ise geriye 105.000 kuruş kalıyordu. Kalan bu paranın Maliye Nezâreti hazinesine aktarılması ve keşif memurunun Sinop'ta bulunduğu süre zarfından da maaşının bu paradan karşılanması münasip görüldü.²⁶

Bu görevlendirmenin ardından çeşme inşaatı ile ilgili incelemelerde bulunmak üzere Sinop'a gelen Aziz Efendi, altı ay Sinop'ta kaldı. Ne var ki Sinop nâibi, Bâbîâlî'ye gönderdiği yazısında, kaldığı süre zarfında aylığı 3.000 kuruştan toplam 18.000 kuruş maaş alan Aziz Efendi'nin çeşmeye dair hiçbir iş yapmadan İstanbul'a geri döndüğünü belirtmekteydi. Hamiyetli ve cömert kişilerin bağışlarıyla inşa edilmesi planlanan çeşmenin keşfini yapması için görevlendirilen Aziz Efendi'nin maaşı ve harcırahı aynı paradan karşılandığından, bağışçıların verdiği paranın bir kısmı boşa gitmişti. Aziz Efendi'nin yolsuzluk yaptığı düşünülmediğinden konu hakkında Meclis-i Vâlâ riyasetince inceleme başlatılmasına karar verildi. Açıkçası cevaplanmayı beklenen pek çok soru vardı. Öncelikli olarak Aziz Efendi ne maksatla bu çeşmenin keşfini gerçekleştirmemişti? Şayet keşfettiyse niçin çeşme inşaatına başlanılmamış, neden boş yere Sinop'ta ikamet etmiş, hak etmediği bir maaş neden almış ve ne gerekçe ile İstanbul'a geri dönmüştü? Tüm bu soruların aydınlatılması için konunun etraflıca araştırılması Ticaret ve Nâfia Nezâretinden talep edildi.²⁷ Keşif memurunun ihmalkârlığından kaynaklı bu aksaklık, şehitler adına yapılacak çeşmenin tamamlanmasını bir yıl daha geciktirirken kendisine tahsis edilen 19.000 kuruş sonucu, çeşme inşaatı için toplanan 106.000 kuruşluk paradan geriye 86.000 kuruştan biraz fazla para kalıyordu.

23 BOA, İ.MVL., 337/14573, H. 02 Ca 1271/M. 16.08.1855.

24 Kamu yapılarının inşaat ve tamir işlerinin yürütüldüğü daire. Pakalın, A.g.e., C. 1, s. 497.

25 28 Ekim 1857 tarihli bir başka belgede ise bu kişinin ismi *Abdülaziz* olarak ifade edilmektedir. Bkz. BOA, İ.MVL., 386/16870, H. 12 Ca 1274/M. 29.12.1857.

26 BOA, A.}MKT.MHM., 76/66, H. 21 M 1272/M. 03.10.1855; A.}MKT.NZD., 166/12, H. 26 M 1272/M. 08.10.1855; A.}MKT.MHM., 77/17, H. 02 S 1272/M. 14.10.1855.

27 BOA, A.}MKT.NZD., 187/79, H. 05 Za 1272/M. 08.07.1856; A.}MKT.NZD., 206/79, H. 29 R 1273/M. 27.12.1856.

Bir türlü tamamlanamayan çeşme ve suyollarının daha önceki keşiflerinde beyan olunan ifadelerin tetkiki için bu defa Meclis-i Vâlâ Mazbata Odası Kâtibi İlhami Efendi 10.000 kuruş harcırahla Sinop'a gönderildi.²⁸ İlhami Efendi yaptığı incelemeler neticesinde öncelikli olarak hazineye kalan 86.000 kuruşun inşaa çalışmaları için yetmeyeceğini belirtti. Kendisinin verdiği masraf rakamları ise ciddi bir meblağdı. Çeşmelerin yapımı ve Sultan Pınarı'ndan çıkan kaynak suyunun buraya nakledilmesi için yaklaşık 250.000 kuruşa ihtiyaç duyuluyordu. İnşaa çalışmaları sırasında kale içinde yer alan, suyolu ve terazisi bozulmuş olan Sultan Süleyman Çeşmesi'nin de su akışı sağlanırsa sadece bu çalışmanın maliyeti 85.000 kuruşu bulacaktı. Ayrıca İlhami Efendi keşif raporunda, önceki keşif memuru Aziz Efendi'nin keşif görevine riayet etmediği ve her ne hikmetse takdim ettiği keşif defterinin zâyi yani kaybolduğunu imalı bir şekilde belirterek, bir kez daha Aziz Efendi'nin görevini kötüye kullandığına vurgu yapıyordu. Aslında kale içindeki Sultan Süleyman Çeşmesi'nin kaynağından çıkan suyun şehitler adına yapılacak çeşmeye aktarılması ve inşaat masrafına dair Aziz Efendi'nin bir malumatı da yoktu. Şayet öyle bir bilgisi olsaydı Şehitler Çeşmesi için ihtiyaç duyulan suyun, kale haricinde yer alan ve daha maliyetli olan Sultan Pınarı'ndan değil de kale içindeki Sultan Süleyman Çeşmesi'nin kaynağından tedarik edilmesini önerirdi. Netice itibarıyla bu zamana kadar inşaat çalışmaları başlayamamıştı ve iki keşif arasında bu kadar maliyet farkı hasil olmuştu.

Diğer taraftan önceki keşif üzerinden çokça zaman geçmesi nedeniyle günden güne çeşmelerin maliyeti de artmıştı. Örneğin uzak, sarp ve yer yer kumsal bir güzergâh üzerinden geçen suyolu inşaatında çalışacak amelenin yevmiyesi daha önceden 10 kuruşken kış mevsiminin de gelmiş olmasının etkisiyle 12 kuruşa çıkmıştı. Ücret artışında etkili olan diğer bir neden Osmanlı Devleti'nin yanında yer alıp, Kırım Harbi'ne iştirak eden İngiliz ve Fransızların vaktince Sinop'ta inşa ettikleri yapıların²⁹ inşaatında çalışan amelelere verdikleri yüksek yevmiyelerdi. Ayrıca şehrin büyük bir bölümünün 1853'teki felakette yanması ve ardından başlatılan imar faaliyetlerinde çalışacak amele ihtiyacının artması da işçi ücretlerinin fazlasıyla yükselmesine neden olmuştu. Yine savaş döneminden kaynaklı ihtiyaç duyulan edevatın da fiyatı zamlanmıştı. Tüm bu nedenler dikkate alındığında daha önceki keşif bedelleri ile ikinci keşif bedeli arasında birbirinden farklı bir maliyet tablosu ortaya çıkıyordu.

28 İlhami Efendi aynı zamanda rüşvet aldığı iddia edilen dönemin Sinop Kâimmakamı Tufan Paşa hakkında açılan soruşturmayı yürütmekle de görevlendirilmişti. BOA, A.}AMD., 88/52, H. 1274/M. 1857/1858.

29 Örneğin Kırım Savaşı esnasında önce Sinop Tersanesi yakınlarında, kentteki imar faaliyetlerinde çalışan ameller ile memurlar için koşullar inşa edildi. Daha sonra bölgeden Kırım'a gönderilecek olan kereste, kömür ve çeşitli yük hayvanlarının sevkiyatı için İngiliz mühendislerin denetiminde bir iskele yapıldı. Sinop'tan temin edilen kerestenin sevk edilmeden önce doğranması için yine İngilizler tarafından ayrıca bir bıçkışane inşa edildi. Bu yapılar daha sonra Tersane-i Amire adına Osmanlı Devleti tarafından satın alındı. BOA, A.}MKT.MVL., 73/77, H. 03 Za 1271/M. 18.07.1855; HR.MKT., 149/88, H. 23 L 1272/M. 27.06.1856. İşte bu gibi inşaat çalışmaları kentteki amele ücretlerinin artmasındaki nedenlerden birisi olmuştur.

Şehitler Çeşmesi için toplanan paradan geriye 86.000 kuruş kalmışken önceden de ifade edildiği üzere suyollarının tertibiyle birlikte iç kalede tamir ve inşası yapılacak çeşmenin masrafı 85.000 kuruş tutmaktaydı. Aslında bu çeşme, Sinop ahalisinin su ihtiyacını karşılamasının yanı sıra tarihi açısından da önemi olan bir su hayratıydı. Söz konusu çeşme, Sultan I. Süleyman (Kânûnî) adına yaptırılmıştı.³⁰ Önceleri çeşme suyundan Alâeddin Cami cemaati ve mahalle halkı istifade ederken zamanla su yatağı bozulmuştu. Üstüne üstlük 30 Kasım 1853'te yaşanan facia esnasında bu çeşme ile iç kalede yer alan Alâeddin Cami'nin minaresi ve kubbesi yıkılmış, çevresindeki haneler harap olmuştu. On altı seneden beri suyu neredeyse kurumuş, suyollarının ise tamir ve bakımı yapılmamış olan çeşme, bu vaka nedeniyle iyiden iyiye kullanılmaz hale geldi. Ayrıca evleri harabeye dönen ve iç kalede ikamet eden Müslüman ahali de kalenin dışına çıkmak ve hanelerini buraya inşa etmek zorunda kaldı.

Sultan Süleyman adına yaptırılan çeşmenin gözesi, Alâeddin Cami'nin kible kapısının önünde bulunan eski bir su terazisinin dibinde yer alıyordu. Ancak buradan çıkan suyun iki buçuk mislinden fazlası suyolunun bozukluğu nedeniyle boşa akıp, ziyan olmaktaydı. Çeşme ve suyoluna dair yapılan keşifte ise yakın zamanda kale içinde ikamet eden ahalden üç kişinin, suyun geri kalanını hanelerine aldıkları tespit edildi. Fakat bu su, iç kalede oturan Müslüman ahalinin geneline ait olduğundan hiç kimsenin hanesine almaya hakkı ve salahiyeti olamazdı. Bu nedenle hanelere yönlendirilen suyollarının kapatılması, bozuk olan suyollarının tamir edilmesi gerekiyordu. Ayrıca hem yeniden inşa edilecek çeşmenin hem de birkaç çeşmenin³¹ daha suyollarının kontrolü için bir su yolcusunun görevlendirilmesi ve kendisine bir miktar maaş tahsis edilmesi uygun olacaktı.

Keşif memuru İlhami Efendi'nin hazırladığı rapor, Sinop'taki su mahalleri ile bazı yapılara dair önemli bilgiler de veriyordu. Örneğin minaresi ve kubbesi yıkılan Alâeddin Camisi, tamir edilip, yeniden faaliyete geçinceye kadar ahalinin ihtiyacı gereği bir süredir ambar olarak kullanılmaktaydı. Diğer taraftan Alâeddin Cami'nin kible kapısı önünde yer alan Sultan Süleyman Çeşmesi'nin de istifade ettiği gözenin suyu uzun yıllardır boşa akıp giderken bu suyun verimli kullanılması için önceden birtakım çalışmalar yapılmıştı. Örneğin önemli bir liman kenti olan Sinop'un kent sağlığını korumak ve limana yanaşan gemilerden inen yolcu veya malların sıhhi durumlarını muayene etmek amacıyla 1843 yılında Sinop'ta bir karantinahane kurulmasına karar verilmişti. Bu tarihten önce kentte müstakil bir karantina binası olmayıp, gümrük binasının yanında geçici bir karantinahane yapısı bulunmaktaydı. Dolayısıyla kale ile gümrük arasındaki uygun bir yere müstakil bir karantina binası yapılması

30 Bu çeşmenin, 1854 yılına ait keşif raporunda Kuru Çeşme olarak zikredilen çeşme olması muhtemeldir.

31 Keşif defterinden anlaşıldığı üzere bu çeşmeler, Meydankapı Çeşmesi ve Hoca (Hâce) Kemâl Çeşmesi'ydi.

gündeme gelecekti.³² Karantinahanenin su ihtiyacı ise iç kaledeki söz konusu gözeden tedarik edilmesi yönünde bir plan hasıl oldu ve 1843 senesinde karantina binası ile suyolunun da keşfi yapıldı. Ancak aradan geçen on beş yıl içerisinde bu düşünce hayata geçirilmedi. Anapa gibi Karadeniz'in farklı limanlarından Sinop'a gelip, karantinaya tâbi tutulanlarsa su gereksinimlerini, yakınlardaki tek tatlı su kaynağı olan Sultan Süleyman Çeşmesi'nin gözesinden, suyolları aracılığıyla kale kapılarına ulaşan sular sayesinde gideriyordu. Lakin bu suyollarının mecraları bozulmuş ve bakımsız bir haldeydi. Şayet kale içindeki kapılardan bir veya ikisinin suyolları temizlenip, kapılara tulumbalar konulduğu takdirde mevcut su daha verimli kullanılabilirdi. Aynı zamanda yapımı planlanan Şehitler Çeşmesi'nin karantinahane dairesine yakın ve deniz kenarında bir noktaya yapılması ile çeşme için gerekli su da söz konusu tulumbalardan çeşmeye aktarılabilirdi. Hatta suyun gümrük binası önünden geçecek şekilde, daha az bir masrafla karantinahane mahalline ulaşması sağlanıp, buraya da bir başka çeşme yapılabilirdi. Buna karşılık boşa akıp ziyan olan su kendi haline bırakılır ve gerekli önlemler alınmazsa tamamen yok olacağı aşîkârdı.

Öte yandan İlhami Efendi, Sultan Süleyman Çeşmesi ile Şehitler Çeşmesi'nin tamir ve inşasının maliyetini düşürmek adına çeşme inşaatlarında kullanılacak kireç, tuğla gibi çeşitli inşaat malzemelerini bayiden ya da imalatçıdan almak yerine, imkânlar dahilinde malzemelerin imal ve tesviyesinin kendilerince yapılmasının daha yararlı olacağını raporunda belirtmişti. Söz konusu düşünce, Sinop Meclis-i Umûmisi azaları ve diğer memurlardan meydana gelen keşif komisyonu üyelerinin oybirliği ile kabul gördü. Bu iş için ve çeşmenin yeniden keşfini yapmak üzere Tophane-i Âmire mühendislerinden, görev nedeniyle Sinop'ta bulunan Kolağası İsmail Efendi görevlendirildi.

İsmail Efendi'nin incelemelerine göre Alâeddin Cami'nin kible kapısı önünde bulunan göze ile Arasta Çarşısı'nda³³ bulunan eski birinci teraziden akan sudan çok önceden beri çevre halkı istifade etmekteydi. Gümrük binasının önüne yapılacak Şehitler Çeşmesi de yine ahalinin su ihtiyacına cevap vermesi açısından önemliydi. Dolayısıyla tahminen 4.000 kıyye yani ortalama 5 tondan kapasiteli bir su haznesi ile üç musluklu diğer bir çeşme ve suyollarının tamir

32 Bu doğrultuda Karantina binası, ona bağlı iskelesinin ve alet edevatının keşfi yapıldı ve 78.231 kuruşluk bir meblağ ortaya çıktı. Dersaadet, inşaat masraflarında tasarruf sağlayacak bazı çözümler üretilmesini isterken karantinahanenin yapılması için 1843'te bir irade yayınladı. İsmail Yaşayanlar, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015, s. 136.

33 Buraya *Vasat (Orta) Çarşı* da denilmekteydi. Ayrıca Hüseyin Hilmi'nin verdiği bilgiye göre Kale yazısı mevkiinden Alâeddin Cami'ne giden caddede üzerinde 1724/1725 yılında Seyyid Hacı Ali ismindeki bir zât tarafından yapılan ve *Arasta Çeşmesi* olarak anılan bir çeşme yer alıyordu. Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitabeleri*, Sinop Matbaası, Sinop 1339-1341, ss. 63-64. Günümüzde mevcut olmayan bu çeşmenin, eski birinci terazi olarak ifade edilen mevkide olması kuvvetle muhtemeldir.

ve inşası toplam 4.060 kuruş 30 paraya mal olacağı hesaplanıp, keşif defteri ile planı İsmail Efendi tarafından takdim edildi. Ancak kış mevsiminin yaklaşıyor olması çalışmaların aksamasına neden oldu. Buna karşılık eğer inşaat faaliyetleri ilkbahara ertelenirse de bu işlerden anlayan amele bulmak zorlaşacak, onun yerine tarla, bağ bahçe işleri ile uğraşan rençper sınıfından kimselerden istifade edilecekti. Bahar ayları geldiğinde ise bu kişiler kendi işleri ile meşgul olacak, dolayısıyla şimdiki yevmiyeden amale bulmak güçleşecekti. Ayrıca levazımata tedariki ve hazırlanması zorlaşabilir, mevcut malzeme fiyatlarında da artış olabirdi. Tüm bu nedenler hesaba katılarak durum, Sinop Meclis-i Umûmîsi'nde değerlendirildi. Vakit kaybetmeden çeşme ve suyollarının inşaa ve tamiratına başlanılmasına karar verildi.

16 Ekim 1857 Perşembe günü Sinop Kâimmakamı Aziz Bey, daha önceki Sinop Kâimmakamı Tufan Paşa, Riyâle-i Hümayun Kumandanı Hüseyin Paşa,³⁴ keşif memuru İlhami Efendi, meclis üyeleri, bahriye ve topçu zabitleri ile Sinop Rum cemaatinin ileri gelenleri ve Sinop ahalisinin katılımıyla gümrük binası önüne yapılacak olan Şehitler Çeşmesi mevkiine gelindi. Şehitler ve Padişah Abdülmecid adına dualar edildikten sonra çeşme yerinin hafriyatı için ilk kazmayı Kâimmakam Aziz Bey vurdu. Daha sonra mevcut diğer memurlar kendisine eşlik ederek Şehitler Çeşmesi'nin inşaatına başlandı. Çeşme inşaatlarının ve suyollarının yapım işinin dört ay içerisinde bitirilmesi bekleniyordu. Bu çeşmeye Şehitler Çeşmesi isminin verilmesi ahali tarafından arzulanırken diğer çeşmeye ne isim verileceği ise üst makamların takdirine bırakılmıştı.³⁵

2. Çeşme ve Suyollarının Keşif Defteri

Osmanlı döneminde imar faaliyetleri esas itibarıyla merkezden yönetilmekteydi. Dolayısıyla her türlü yapı faaliyeti için Dîvân-ı Hümayun'dan onay alınması gerekiyordu. Onayın gerçekleşmesi için ise yapım ve onarım işinin tahmini maliyeti, keşif raporları şeklinde arz edilmeliydi. Şayet bu yapım işi taşradaysa, merkezden o bölgeye bir mimar gönderiliyordu. Bu mimarın görevi, uygun yapı tasarımını hazırlamak, tahmini maliyetini çıkarmak ve onaylanmak üzere Dersaadete göndermekti. Başkentte gelen ve incelenen keşif raporlarında tasarım kriterlerine bakıldığı gibi esas önemli değerlendirme ölçütü yapının maliyetiydi. Yapı projesi üzerinden çıkartılan metrajlar, o gün için geçerli olan malzeme, işçilik ve nakliye birim fiyatı değerleri ile çarpılarak yapının yaklaşık maliyetine ulaşırdı. Bu hesaplamalarda ise *keşif defterleri* (masraf defterleri) kullanılırdı. Keşif defterlerinde tüm imalat birimlerinin maliyetleri alt alta yazılarak toplanır ve böylelikle yaklaşık maliyet değeri çıkartılırdı.³⁶

34 Bu kişi 30 Kasım 1853'teki Sinop Baskını sırasında şehit düşen Bozcaadalı Riyâle Hüseyin Paşa ile karıştırılmamalıdır.

35 BOA, İ.MVL, 386/16870, H. 12 Ca 1274/M. 29.12.1857.

36 H. İbrahim Yılmaz, S. Ümit Dikmen, "Osmanlı Döneminde Kullanılan Yaklaşık Maliyet Tahmin Yöntemleri", *New World Sciences Academy*, C. 7, No. 1, 2012, ss. 76-77.

Bu türden bir çalışma 1853'teki deniz felâketi sonrası Sinop'ta yapımı düşünülen çeşmeler ve suyolları için de yapılmıştır (Bkz. Ek-1 ve Ek-2). Bu hususta önce Miralay Tevfik Bey'in Sultan Pınar'ından Şehitler Çeşmesi'ne kadar uzanan suyolunun yaklaşık maliyetine dair bir çalışması söz konusudur. Ancak su membainin uzak ve maliyetli olmasından dolayı bu su yolu hayata geçirilmemiştir. Daha sonra Aziz Efendi tarafından hazırlanması istenen ilk keşif defteri (keşf-i evveli) zâyi olmuştur. İlhami Efendi'nin hazırladığı ve daha sonra da uygulanan ikinci keşif defteri (keşf-i sani) ise tablolar eşliğinde açıklamalı olarak bu çalışma kapsamında değerlendirilmiştir.

Sinop'ta inşa edilecek Şehitler Çeşmesi ile yeniden Arasta Çarşısı'nda yapılacak Sultan Süleyman Çeşmesi'nin masrafı ve suyollarının tamirâtı için İlhami Efendi tarafından yapılan keşif bedeli toplam 74.060 kuruş 30 para olarak hesaplanmıştı. Sinop Sancağı Kâimmakamı Aziz Bey'in, nâib, müftü, Riyâle-i Hümayun Kumandanı Hüseyin Paşa, mal müdürü, ziraat müdürü, Rum kocabaşları ve azaların imzalarının yer aldığı 28 Ekim 1857 tarihli keşif defterinde ilk önce Şehitler Çeşmesi'nin yaklaşık maliyet hesabına yer verilmiştir.³⁷

Tablo-2'de çeşme alt zemini ya da belgelerde ifade edildiği şekliyle rıhtımı ile içi ve iç sıvası üç ayrı başlık altında verilmiştir. Söz konusu tablo, bu çalışmanın nüvesini oluşturan Şehitler Çeşmesi'nin yapımında kullanılan malzemenin cinsi, miktarı, o tarihteki birim fiyatı ile inşaat aşamasında hangi meslek grubundan usta ve işçilerden yararlandığı hakkında bilgiler vermesi açısından önemlidir. Çeşmenin toplam maliyeti 22.575 kuruş olarak hesaplanmış, bu meblağ sadece Şehitler Çeşmesi'nin maliyet bedeli olup, yapım aşamasındaki en önemli gider kalemini ise işçi yevmiyeleri oluşturmuştur.

Keşif defterindeki malzemeler incelendiğinde çeşme duvarları için küfeki taşı kullanıldığı anlaşılmaktadır. Açık bej-beyaz tonlarında olan ve Osmanlı mimarisinde ana yapı malzemelerin başında gelen küfeki taşı, kesme taştan yoğun bezemeli düzeye kadar zengin bir kullanım alanına sahiptir.³⁸ Keşif defterinde de küfeki taşı *beyaz taş* şeklinde ifade edilmiştir. Keşif belgesinde, çeşmenin alt zemini (rıhtımı) için meşeden *ahşap ızgara* (ızkara) kullanıldığı görülmektedir. Ahşap ızgaralı temeller, özellikle sağlam toprak yapısına sahip olmayan zeminlerin üzerine inşa edilecek duvarın ağırlıklarını her tarafa eşit olarak yaymak ve yapı duvarının altına gelecek şekilde birbirine bağlanan çubuk veya kirişlerden yapılan bir çeşit kafes özelliği taşımaktadır.³⁹

Çimento yapımının geliştirilmesinden önce yapılarda tuğla veya taşları bağlamak ve kâgir duvarlar ile tavanları sıvamak için *kireç harcı* kullanılmaktaydı.

37 BOA, İ.MVL, 386/16870, H. 12 Ca 1274/M. 29.12.1857.

38 Neslihan Sönmez, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yem Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1997, s. 65.

39 Hasol, *a.g.e.*, ss. 233, 495.

Keşif defterinde belirtildiği üzere çeşme ve suyolu inşaatlarında bolca kireç kullanılmıştır. Yine çimento bulunmadığı dönemlerde tuğla kırığı, kireç, su ve bazen de kum ile karıştırılmasıyla elde edilen dayanıklı bir örgü harcı olan *horasan* isimli yapı malzemesi de belgelerde geçmektedir.⁴⁰

Çeşmenin rıhtımına lazım gelen edevatın cins ve miktar ile yevmiyeleri.			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Beyaz taş	2 çeki ⁴¹	312	624
Izgara için meşe tanesi	5 adet	10	50
Kireç	13 kantar ⁴²	150	1.950
Horasan	15 anbar ⁴³	60	900
Rıhtım hattı için beylik tuğla	2.612 adet	10 para ⁴⁴	653
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Duvarcı	11	104	1.144
Amele	7	312	2.184
Lağımçı	9	12	108
Ara Toplam			7.613
Çeşmenin derununa (içine) icabı lazım gelen harcı ile yevmiyesi			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Kireç	13 kantar	70	910
Horasan	15 anbar	19	285
Orta battal tuğla	3.416 adet	25 para	2.135
Beylik tuğla	2.500 adet	10 para	625
Kenar vazını(?)	4 adet	75	300
Kurşun	5 kantar	250	1.250
Kemer üzerine sarı toprak	3 araba	20	60
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Taşçı	15	460	6.900
Duvarcı	11	52	572
Amele	7	156	1.092
Kurşuncu	15	8	120
Ara Toplam			14.249
Çeşmenin derununa (içine) sıva tıla (şürmek) için lazım gelen harcı ve yevmiyesi			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Yağlı kireç	12 kantar	800 para	96
Horasan	15 anbar	3	45
Keten	1 kantar	40	40
Bezir yağı ⁴⁵	7 kıyye	5 ⁴⁶	350
Lökün	7 kıyye	26	182
Ara Toplam			686

Tablo-2: Sinop Kalesi Haricindeki Gümrük Mahalline İnşa Olunan Şehitler Çeşmesi'nin Keşif Defteri

40 Hasol, *a.g.e.*, ss. 227, 453; Sönmez, *a.g.e.*, 45, 49.

41 Odun, taş, kireç gibi malzemeleri tartmakta kullanılan 4 kantar (195 okka) yani 250 kg'lık bir ağırlık ölçüsü. Pakalın, *a.g.e.*, C. 1, s. 340.

42 Yerine göre değişimle birlikte 44 eski okkadan yani 56,41 kg'lık ağırlık ölçü birimi. Pakalın, *a.g.e.*, C. 2, s. 161.

43 *Anbar* ya da *Ambar*: Kum, çakıl gibi yapı malzemesini ölçmekte kullanılan, üstü açık ve iki tarafından kaldırmak için kollu bir sandık şeklinde olan ve kenarları 75'er santim, hacmi 0,43m³ olan küp şeklindeki ölçek. Celâl Esad Arseven, *Osmanlı Dönemi Mimarlık Sözlüğü: İstilahât-ı Mi'mâriyye*, Çev. Şeyda Alpay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017, s. 21.

44 Osmanlı döneminde 1 Osmanlı kuruşu 40 para idi.

45 Belgede *revgan-ı bezir* olarak geçen bezir yağı, keten tohumunun sıkılmasıyla elde edilen bir yağ türüdür. Hasol, *a.g.e.*, ss. 88-89.

46 Malzemenin miktarı ve toplam maliyeti dikkate alındığında birim fiyatı 50 kuruş olmalıdır. Sehven yapılmış bir yazım hatası olabilir.

Diğer bir yapı malzemesi de *keten* idi. Keten bitkisinin saplarından elde edilen ince lifleri, sıvalarda, musluklarda ve kireçle karıştırılarak sıhhi tesisat künklerinde kullanılıyordu. Yağlı tohumlarından ise *bezir yağı* elde edilmekteydi.⁴⁷ Son olarak keşif defterinde sıklıkla bahsedilen bir başka malzeme tuğladır. Duvar, kemer, tonoz ve kubbe gibi yapı elemanlarının örgüsünde kullanılan tuğla, Osmanlı döneminde büyüklüğü, niteliği, satışı, kullanım ve üretim yerine göre *beylik*, *topaç*, *kebir*, *battal*, *çarşı* gibi birçok farklı isimle anılmıştır. *Beylik tuğla*, devletin kurup, işlettiği tuğla harmanlarında üretilen ve öncelikle resmî inşaatlarda kullanılan aynı zamanda *tuğla-i mîrî* olarak da ifade edilen bir tuğla türüydü.⁴⁸ Çalışma kapsamında incelenen keşif defterinde ise beylik ve orta battal adıyla iki cins tuğlanın kullanıldığı görülmektedir. Dönem itibarıyla beylik tuğlanın tanesi 10 paradan, orta battal tuğlanın tanesi ise 25 paradan satılıyordu.

Sahil kenarında yer alan Şehitler Çeşmesi ile kale içinde yer alan ve nispeten aralarında yükselti farkı bulunan Alâeddin Cami'sinin yanındaki yeni çeşme arasındaki bağlantıyı sağlamak adına yapılan suyollarının maliyeti ise aşağıdaki tabloda verilmiştir.

Cami-i kebir civarında başlanan ve inşa olunacak çeşmeye değin müceddeden inşası lazım gelen yola iktiza eden levazımatı ve yevmiyeleri			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Künk	650 adet	50 para	812
Beylik tuğla	5.200 adet	10 para	1.300
Lökün	7 kıyye	228	1.596
Kireç	13 kantar	25	325
Horasan	15 anbar	8	120
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Su bulucu	15	15	225
Duvarcı	11	15	165
Amele	7	30	210
Ara Toplam			4.753

Tablo-3: Şehitler Çeşmesi ile Alâeddin Cami Yanına Yapılan Sultan Süleyman Çeşmesi Arasındaki Suyolunun Keşfi

Tablo-3'te de görüldüğü üzere Şehitler Çeşmesi ile kale içindeki suyolunun yapımında suyun akışını sağlamak için tuğlayla desteklenen künklerden yararlanılmış olup, lökün, kireç ve horasan harcı kullanılmıştır. İlk defa yapılan ve 4.753 kuruşa mal olan suyolunun inşaatında ise su bulucu, duvarcı ve ameleler çalışmıştır.

47 Sönmez, a.g.e., s. 59.

48 Sönmez, a.g.e., ss. 106-107.

Diğer taraftan bugün Sinop Kalesi'nin içinden geçip, doğu-batı aksında uzanan Sakarya Caddesi'nden Hükümet Meydanı'na açılan noktada Meydankapı adından büyük bir kale kapısı bulunuyordu. Kale surlarının doğu cihetinde yer alan bu mevkide, yine Meydankapı ismiyle anılan bir de çeşme vardı. 4 x 2 metre ebadında olan ve şu an mevcut olmayan bu çeşmenin bânisi bilinmemekle birlikte 1848/1849 (H. 1265) yılında yapılmıştı.⁴⁹

Aşağıda yer alan Tablo-4'te ise Meydankapı mahallinden, kale içindeki su terazisine kadar uzanan hat üzerindeki suyolunun tamir maliyeti görülmektedir.

Meydankapı'dan Terazeye yolların tamirine icap eden harcı ile yevmiyeleri			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Beylik tuğla	5.632 adet	10 para	1.408
Kireç	13 kantar	25	325
Horasan	15 anbar	8	120
Lökün	7 kıyye	256	1.792
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Duvarcı	11	8	88
Amele	7	16	112
Su bulucu	15	8	120
Ara Toplam			3.965

Tablo-4: Meydankapı ile Kale İçindeki Su Terazisi Arasındaki Suyolunun Keşfi

Keşif defterinde, Meydankapı'dan Hoca (Hâce) Kemâl Çeşmesi'ne⁵⁰ kadar olan suyolunun tamir bedeline de yer verilmiştir. Kefevi Mahallesi'ndeki Hoca Kemâl Çeşmesi, Boztepe yarımadasından getirilen suyolunun güzergahı üzerindeydi. Tamire muhtaç bu bağlantı noktasındaki su hattı da şehirdeki isâle çalışmaları kapsamında elden geçirilmiştir. 220 kuruş maliyetli bu tamir faaliyetine dair veriler ise Tablo-5'te gösterilmiştir.

49 Hüseyin Hilmi, *a.g.e.*, s. 65.

50 Bugün Kefevi Mahallesi, Büyük Çeşme Sokak üzerinde yer alan çeşmenin aslı mevcut olmayıp, sembolik bir çeşme bulunmaktadır. Hüseyin Hilmi tarafından aktarılan kitabesinde, çeşme 1764/1765 senesinde Hacı Ali binti Saliha Hatun tarafından tamir ettirilmiştir. Ancak asıl inşasına dair bir kayıt ve malumat yoktur. Hüseyin Hilmi'ye göre çeşmeyi ilk yaptıranın Hoca (Hâce) Kemâl isminde bir zatın olma ihtimali olduğundan bu isimle anılmaktadır. Hüseyin Hilmi, *a.g.e.*, s. 63.

Meydankapı'dan Hâce (Hoca) Kemâl Çeşmesi'ne kadar yolların tamirine icap eden harcı ile yevmiyeleri			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Beylik tuğla	2.000 adet	10 para	50
Kireç	13 kantar	5	65
Horasan	15 anbar	2	30
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Duvarcı	11	3	33
Amele	7	6	42
Ara Toplam			220

Tablo-5: Meydankapı ile Hoca Kemâl Çeşmesi Arasındaki Suyolunun Keşfi

Keşif defterinde, ada üzerindeki membadan maslak mahalline kadar su hattının da tamir ve inşasına dair bilgilere de yer verilmiştir. Maslak (maksam), bentler veya membalardan künklerle şehre gelen suların geçtiği ve muhtelif kollara ayrıldığı yerlerde, suyu kontrol etmek ve gerektiğinde suyoluna vermek üzere bırakılan bacalar ile üstüne yapılan mahzenlere denilmektedir. Ayrıca musluk kelimesinin de bu kelimedenden geldiği düşünülür.⁵¹

Diğer taraftan Boztepe yarımadasının bazı noktalarında su gözeleri olup, zirve mahallinde yer alan ve doğal bir su rezervuarı özelliği taşıyan Sülük Gölü'nün de Sinop'un su ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yeri olmuştur. Roma döneminde, bu gölden temin edilen sular, pişmiş toprak künkler vasıtasıyla sarnıçlara aktarılmaktaydı. Sarnıçlarda depolanan su hem dinlendirilip, temizlenmiş oluyordu hem de kesintisiz olarak şehre dağıtılıyordu. Yarımada üzerinde, Geç Roma döneme ait üç sarnıç yeri günümüze kadar ulaşmıştır.⁵² Bu sarnıçlardan, en büyüğü Balatlar Kilisesi olarak ifade edilen yapı topluluğunun üst kısmında yer almaktadır. Dolayısıyla keşif defterinde maslak mahalli olarak ifade edilen yerin, bu nokta yakınlarında olması muhtemeldir. Ada üzerindeki maslak mahalline kadar olan su hattı için gerekli malzeme ile işçilik giderlerine dair bilgiler ise Tablo-6'da gösterilmiştir.

Ada üzerindeki Maslak mahalline iktiza eden (gerekten) harcı ile yevmiyeleri			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Künk	220 adet	50 para	275
Beylik tuğla	1.120 adet	10 para	280
Kireç	13 kantar	6	78
Horasan	15 anbar	2	30
Lökün	7 kıyye	180	1.260
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Duvarcı	11	4	44
Amele	7	12	14
Su bulucu	15	4	60
Ara Toplam			2.111

Tablo-6: Ada Üzerindeki Maslak Mahallinin Suyolu Keşfi

51 Pakalın, a.g.e., C. 2, s. 413.

52 Bahsedilen su yolu ve sarnıçların konumu ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Hüseyin Turoğlu, Cihan Bayrakdar, "Sinop (Türkiye) Geç Roma Dönemi Su Yapılarının Rekonstrüksiyonuna Ait Ön Bulgular", *International Journal of Human Sciences*, C. 10, S. 2, 2013, ss. 21-33.

Osmanlı devrinde yapılan isâle hatları üzerinde birleşik kaplar prensibine göre çalışan ve basıncı ayarlayan *su terazisi* olarak ifade edilen tesisler yer alırdı. Sadece künklerin basınç altında çalıştığı bölgelerde inşa edilen su terazileri, künklerin içerisinde akıma engel olan hava birikimini önlerdi ve engebeli arazilerde yaklaşık 200 metrede bir su terazisi yapılırdı. Yapı malzemesi olarak su terazilerinin yapımında harçla taş ve tuğla taş karışımı kullanılırken kesme taşlarla örülen su terazileri de inşa edilmekteydi.⁵³

Kale içinde yer alan Alâeddin Cami'nin kible kapısı önünde de bir su terazisi mevcuttu ancak bu terazi bozulmuş ve işlerliğini yitirmişti. Dolayısıyla yukarıda da belirttiği üzere su terazisine gelen suyun bağlantısı kesilip, suyun doğrudan yeni yapılacak çeşmelere verilmesi ve terazinin ise yıkılmasına karar verilmiştir. Bu yıkım işinde çalışacak duvarcı ve amelelere aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere toplam 460 kuruş ödenecektir.

Terazileri hedm etmek (yıkma) için duvarcı ve amele yevmiyeleri			
Mesleği	Miktarı/Ölçüsü	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Duvarcı	11	30	330
Amele	7	90	630
Ara Toplam			460

Tablo-7: İç Kalede Yer Alan Su Terazisinin Yıkım Maliyeti

Gerek yeni yapılan gerekse de mevcut olup, tamir edilen suyollarının üzerlerine yapılacak kaldırım tesviyeleri de isâle hattı çerçevesinde yapılan inşaat faaliyetlerinden bir diğerydi. 2.000 zirâ uzunluğundaki bu iş ise 3.000 kuruş mâl oluyordu. Şehitler Çeşmesi'nin yapımı, yukarıda bahsi geçen suyollarının inşası ve diğer işlere ait ara toplamlarla birlikte hesaplandığında 37.057 kuruşluk bir meblağ ortaya çıkmaktadır. Fakat aşağıdaki tabloda da görüldüğü üzere keşif defterinde bu miktar 37.557 kuruş 20 para olarak hesaplanmıştır. Ayrıca hesapta olmayan çeşitli masraflar da dâhil edildiğinde söz konusu inşaat işleri için toplam 41.313 kuruş 20 paralık bir maliyet hesabı yapılmıştır.

Müceddeden ve gerek tamir olunan suyolları üzerinin kaldırım tesviyesi için kaldırımçı yevmiyesi		
Miktarı	Zirâ	Yevmiye/Guruş
1	2.000	3.000
Ara Toplam		37.557 guruş 20 para
Masraaf-ı Müteferrika ⁵⁴		3.755 guruş 30 para
Genel Toplam		41.313 guruş 10 para

Tablo-8: Suyollarının Kaldırım Tesviyesi ve Genel Toplam Maliyeti

53 Kazım Çeçen, Osmanlı "Suyollarında Künkler, Debi Ölçme Tertibatı ve Su Terazileri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi*, Ed. Kazım Çeçen, İSKİ Yayınları, İstanbul 1999, ss. 61-63.

54 Hesapta olmayan çeşitli masraflar için ayrılan para.

Alâeddin Cami'nin güneybatı köşesinde bulunan su terazisinin yıkılmasıyla buraya yeni bir çeşme inşa edilmesine karar verildi. Daha önce bahsedildiği üzere söz konusu terazinin dibinde bir su gözesi yer alıyordu ve yakınında bulunan Sultan Süleyman Çeşmesi'nin su ihtiyacı buradan karşılanıyordu. Ne var ki zaman içerisinde bakımsız kalan ve 1853'te yaşanan Sinop faciası sırasında harabeye dönen ve işlevselliğini yitiren çeşmenin yeniden inşa edilmesi uygun görülüp, keşfi gerçekleştirilmiştir.

Aşağıda yer alan Sultan Süleyman Çeşmesi'nin alt zemininin (rıhtımının) inşaatına dair keşif raporu ile Tablo-2'de yer alan Şehitler Çeşmesi'nin alt zemine ait keşif verileri karşılaştırıldığında her iki çeşme için kullanılan malzemenin cinsi ve miktarı ile yapım aşamasında çalışacak meslek grupları ve sayılarının aynı olduğu görülmektedir. Ancak Şehitler Çeşmesi'nde kullanılan yapı malzemelerinin birim fiyatı ve işçi yevmiye ücretleri, yeni çeşmenin harcama kalemleri ile tek tek mukayese edildiğinde iki veya üç katı, hatta bazı kalemlerde daha fazla bir maliyetin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu fark, çeşme rıhtımlarının toplam maliyetleri incelendiğinde daha net görülmektedir. Şehitler Çeşmesi'nin rıhtım inşaatı 7.613 kuruşa mal olurken yeni yapılacak diğer çeşmenin rıhtımı için 2.631 kuruşluk bir harcama öngörülmekteydi. Aradaki fiyat farkının neden kaynaklandığı tam olarak tespit edilememiştir. Ancak 1853-1856 Osmanlı-Rus Harbi'nin de etkisi ile her geçen gün artan enflasyon oranları ile mal ve hizmet fiyatlarının yukarı yönde değiştiği bilinmektedir. Dolayısıyla iki çeşme arasındaki maliyet farkı, iç piyasada değişkenlik gösteren fiyat politikasından kaynaklanması muhtemel olduğu gibi Şehitler Çeşmesi'nin yapımına diğer çeşmeden sonra başlandığı şeklinde bir çıkarım da yapılabilir.

Çeşmenin rıhtımına lazım gelen harcı ile yevmiyeleri			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Beyaz taş	2 çeki	67,5	135
Rıhtım hattı için beylik tuğla	576 adet	10 para	144
Izgara için meşe tanesi	5 adet	6	30
Kireç	13 kantar	60	780
Horasan	15 anbar	20	300
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Duvarcı	11	30	330
Amele	7	120	840
Lağımçı	9	8	72
Ara Toplam			2.631

Tablo-9: Terazi Mahalline Yapılan Sultan Süleyman Çeşmesi'nin Rıhtım Keşfi

Kale içindeki Arasta Çarşı'da yeniden inşa edilen Sultan Süleyman Çeşmesi'nin duvarlarında ve tonoz kemerinde küfeki taşı (beyaz taş) ve tuğla kullanılırken tuğra saçaklı yapının üzeri kiremitle kapatılıp, çeşme halis harçla sıvanmıştır. Yapılan bu işlemin maliyeti, Tablo-10'da da görüldüğü üzere 3.882 kuruş olarak hesaplanmıştır.

Hazine-i mezkurun etraf duvarları ve üzeri tonoz kemer ve tuğla ile tuğra saçaklı ve üzerinin kiremiti hâlis harcıyla rabitalı (düzenlenmiş) olarak edevatı ve yevmiyeleri			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Orta battal Tuğla	1.076 adet	25 para	672
Beylik tuğla	960 adet	10 para	240
Kireç	13 kantar	75	975
Horasan	15 anbar	25	375
Beyaz taş	2 çeki	60	120
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Duvarcı	11	60	660
Amele	7	120	840
Ara Toplam			3.882

Tablo-10: Terazi Mahalline Yapılan Sultan Süleyman Çeşmesi İçin Kullanılan Edevat ve İşçi Yevmileri

Sultan Süleyman Çeşmesi'nin isâle hattı ve sıvasında bağlayıcı özelliği olan yağlı kireç ve horasan sıvası kullanılmıştı. Tablo-11'de de görüldüğü üzere bu yapım faaliyetinin maliyeti keşif defterinde 886 kuruş olarak gösterilmiştir. Ancak masraf kalemleri alt alta toplandığında 816 kuruş tutmaktadır. Masraf-ı müteferrika olarak ifade edilen hesapta olmayan 733 kuruşluk çeşitli masraflar da dâhil edildiğinde Sultan Süleyman Çeşmesi'nin inşaatı 7.329 kuruş 20 paraya mal olmuştur.

Hazine-i mezkurun suyolları ile sıvasına lazım gelen edevatı ve yevmiyeleri			
Malzemenin Cinsi	Miktarı/Ölçüsü	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Yağlı kireç	12 kantar	1000 para	120
Horasan	15 anbar	2	30
Keten	1 kantar	40	40
Künk	7 adet	30	210
Mesleği	Miktarı	Yevmiyesi	Toplam/Guruş
Duvarcı	11	8	88
Amele	7	16	112
Sıvacı	12	8	96
Su Bulucu	15	8	120
Ara Toplam			886 ⁵⁵
Masraaf-ı Müteferrika			733 guruş
Genel Toplam			7.329 guruş 20 para

Tablo-11: Terazi Mahalline Yapılan Sultan Süleyman Çeşmesi'nin Suyolları ve Sıvası İçin Gerekli Edevat ve İşçi Yevmileri

55 Yukarıdaki veriler dikkate alınıp, hesaplandığında ara toplam 816 kuruş çıkmaktadır. Ancak keşif defterinde bu sayı 886 olarak verilmiştir.

Gemiyle Sinop'a getirilen ya da çevreden temin edilen yapı malzemelerin filikalarla taşınması da ayrı bir maliyetti. Günlük ücreti 120 kuruş olan filikaya 22 kez ihtiyaç duyulmuştur. Ayrıca çeşme ve suyollarının inşaatlarının keşfi ve yapım aşmasında resmî görevli olarak yevmiyesi 120 kuruştan bir kâtip, bir de mutemet görevlendirilmişti. Daha önceden de belirtildiği üzere çeşmelerin muhtelif yerleri ve tabanı mermerle kaplanacaktı. 30 parçadan oluşan çeşme mermerleri İstanbul'dan tedarik edilmiş ve 10.560 kuruşa mal olmuştur.

Diğer taraftan plana göre Şehitler Çeşmesi'nin üstü kurşunla örtülecekti. Kurşun, Osmanlı döneminde yapılan kimi inşaatlardaki tonoz ve kubbelerin örtü kaplaması olarak kullanılmaktaydı. Kaplama levhası halindeki kurşun ise *kurşun-i tahta* olarak ifade ediliyordu.⁵⁶ Dersaâdet'ten tedarik edilecek malzemelerin İstanbul'dan Sinop'a kadar olan navlun ücreti de dâhil olmak üzere toplam maliyeti 16.675 kuruştur.

Filika, kâtip ve mutemet yevmiyesi ile kurşun ve mermer takımı masarîf-ı sairesi					
	Miktarı	Yevmiyesi			Toplam/Guruş
Filika	1 adet 22 kez (gün)	120			2.640
Kâtip	1 Kişi 15 kez (gün)	120			1.800
Mutemet	1 kişi 10 kez (gün)	120			1.200
Ara Toplam					5.640
Malzemenin Cinsi	Miktarı	Birim Guruş	Fiyatı/ Zirâ	Toplam/Guruş	
Mermer tabanı	30 parça	240	44	10.560	
Çeşmenin üzerine konulacak alâ taş					500
Ara Toplam					11.060
Çeşmenin üzerine konulacak kurşun tahta	20	20	400	2.600	
31,5 kantar ve her bir kantarı 10'ar kuruşa Sinop'a kadar navlun ücreti					3.105
Genel Toplam					16.765

Tablo-12: Filika, Kâtip ve Mutemet Yevmiyeleri ile Kurşun ve Mermer Takımına Dair Keşif

Her iki çeşmeye konulacak musluk takımları da keşif defterinde yer alan diğer bir detaydır. Farklı boyutlarda olmak üzere toplam dokuz demir musluk siparişi verilmiştir. Ayrıca çeşmelere bakır taslar konulmuş ve bu taslar zincirlerle çeşmelere bağlanmıştı.

Öte yandan mimari bir detay olarak Şehitler Çeşmesi'nin üzerine iki, diğer çeşmeye ise bir olmak üzere toplam üç tarih taşı yani kitabe konulacaktı. Tanesinin 350 kuruşa mal olacağı öngörülen söz konusu kitabeleri yazacak hat ustasının Sinop'ta bulunmamasından dolayı İstanbul'da yaptırılması uygun görülmüştür.

56 Sönmez, a.g.e., ss. 63-64.

Malzemenin Cinsi	Miktarı	Birim Fiyatı/Guruş	Toplam/Guruş
Demiriyle birlikte kebir çeşmenin musluğu	3 adet	120	360
Demiriyle birlikte ufak abdest musluğu	6 adet	60	360
Yed-i üzerine suyolu borusu	9 adet	40	360
Zinciriyle birlikte bakır su tası	3 adet	50	150
Tarih taşının yazdırılması [Dersâadet'te yaptırılacağından tahmini olup geldiğinde anlaşılabilir]dir]	3 adet	350	1.050
Ara Toplam			2.280
Genel Toplam			74.060 guruş 30 para

Tablo-13: Her İki Çeşmenin Musluk Takımları ve Kitabelerine Dair Keşif

3. Çeşme Yapılarının Tamamlanması ve Mimari Özellikleri

1853'teki deniz felaketi sırasında hayatlarını kaybeden askerlere atfen inşa edilecek anıtsal çeşme, Sinop tersanesine yakın bir noktada yer alan gümrük binasının önüne yapılacaktır. Çeşmenin yapım amacı belliydi ancak resmî olarak çeşmeye bir isim konulmamıştı. Her ne kadar resmî bir isim belirlenmesi de Sinop ahalisi çeşmenin adını koymuştu: *Şehitler (Şüheda) Çeşmesi*. Açıkçası çeşme fikri hasıl olduğu andan itibaren Sinoplular çeşme yerini Şehitler Çeşmesi olarak anarken bu durum resmî makamlarca padişaha arz edilmiştir. Ayrıca Alâeddin Cami'nin kible kapısı önünde yer alan su terazisi mevkiine yeniden yapılacak çeşmenin de ismi henüz konulmamıştı. Ancak buradaki su, Osmanlı padişahlarından Kânûnî Sultan I. Süleyman'ın tarafından yaptırılmış hayratın suyuydu. Söz konusu hayratın kaybolmaması ve kendisini yâd etmek amacıyla çeşmeye *Sultan Süleyman* adının verilmesi arz edilip, padişahın oluru alınmış ve böylelikle her iki çeşmenin de isimleri belirlenmişti.

Çeşme ve su yollarının keşfinin yanı sıra Sinop baskınında şehit olanların yerlerinin bilinmesi adına defnedildikleri mahallin duvarla çevrilmesi için de bir keşif yapıldı. İlgili keşfe göre kabristan inşaatının yaklaşık 20.000 kuruşa mâl olacağı tahmin edilmekteydi. Bunun üzerine görev nedeniyle Sinop'ta bulunan Riyâle-i Hümayun Kumandanı Hüseyin Paşa, söz konusu mezarlığı 15.000 kuruş masrafla yapmayı üstlenerek, Sinop Meclis-i Umûmîsi'ne bir taahhüt senedi verdi. Bu taahhüt vesilesiyle şehitlik yerinin tesviyesinin ve duvarlarının devlet hazinesinden yapılmasının uygun olacağına karar kılındı.

Çeşme ve su yollarının inşaatı için bağışlar neticesinde elde edilen paradan yaklaşık 11.000 kuruş geriye kalacağı hesaplanıyordu. Ancak söz konusu çeşmeler için İstanbul'dan getirilecek mermerler ve kurşun tahtaların taşıma ücreti tahmini 3.105 kuruştur. Ancak Osmanlı Devleti'ne ait Karadeniz'de

faaliyet gösteren posta vapurlarından istifade edilirse, İstanbul'dan Sinop'a gönderilecek malzemeler için navlun ve gümrük ücreti ödenmeyebilirdi. Böylelikle hesapta kalan 11.000 kuruş ve 3.000 kûsur kuruşluk nakliye ücretini mezarlık inşasına aktarmak mümkün olacaktı. Geriye kalan 955 kuruş ise mal sandığından karşılandığı takdirde şehitliğin inşaatı için gerekli kaynak oluşturulabilirdi.⁵⁷

Çeşmelerin, Dersaâdet'te yaptırılması düşünülen mermer kitabeleri, ihtiyaç duyulan çeşitli taş malzemeler ile kurşunların Sinop'a getirilmesi planlandığı gibi devamlı Sinop'a uğrayan Devlet-i Aliyye'ye ait posta vapurlarıyla gerçekleştirildi ve bu işlem için herhangi bir nakliye ücreti alınmadı.⁵⁸ Dolayısıyla masraf olarak gösterilen tahmini 3.105 kuruşluk taşıma ücreti ödenmeyip, bu para deniz şehitleri kabristanını çevreleyecek olan duvar inşaatına aktarıldı. Bu arada inşa çalışmaları devam ederken birtakım taş malzemenin hazırlanamaması ve birkaç adetinin bütün bir parçadan oluşması nedeniyle posta vapurlarıyla taşınması mümkün olmadı. Meclis-i Vâlâ'da alınan karar gereğince, bu malzemelerin Tersâne-i Âmire tarafından üretilip, nakledilmesine karar verildi.⁵⁹

Sinop deniz felaketinin üzerinden beş yıla yakın bir süre geçtikten sonra nihayet, deniz şehitlerinin aziz hatıraları için yapılması planlanan ancak çeşitli aksaklıklar nedeniyle bir türlü tamamlanamayan Şehitler Çeşmesi'nin inşaatında sona gelindi. Dönemin Sinop Kâimmakamı Aziz Bey'in 21 Ağustos 1858 tarihli yazısında ifade edildiği üzere, Padişah Abdülmecid'in irâde-i seniyyesine istinaden yaptırılan Şehitler Çeşmesi, Sinop ahalisinin ve mahalli memurların katılımıyla dualar eşliğinde kullanıma açıldı.⁶⁰ İlgili belge dikkate alındığında Sinop Şehitler Çeşmesi'nin yapım tarihini 21 Ağustos 1858 olarak tarihlendirmek mümkün olacaktır.

Çalışma kapsamında yürütülen saha araştırmasında çeşme ölçüleri alınmıştır. Meydankapı Mahallesi, Tersane mevkiinde bulunan Hacı Ömer Efendi Cami'nin doğu yanında yer alan Şehitler Çeşmesi'nin her bir duvarının genişliği 3.80 metredir.⁶¹ Kübik bir forma sahip olan yapının ölçülebilir yüksekliği yaklaşık 360 metredir.⁶² Ancak Ek-3'te yer alan çeşme planında da görüleceği üzere yapının süpürgelikleri de dahil olmak üzere 15-20 cm'lik bir kısmı çevre düzenlemesi ve zemin tesviyesinden dolayı toprak altında

57 BOA, MVL, 316/62, H. 20 R 1274/M. 08.12.1857; İ.MVL, 386/16870, H. 12 Ca 1274/M. 29.12.1857; A.}AMD, 84/5, H. 1274/M. 1857/1858.

58 BOA, A.}MKT.MVL, 94/74, H. 01 C 1274/M. 17.01.1858; MVL, 322/8, H. 25 C 1274/M. 10.02.1858.

59 BOA, MVL, 570/66, H. 08 L 1274/M. 22.05.1858.

60 BOA, İ.DH., 411/27198, H. 23 M 1275/M. 02.09.1858. Çeşmenin 1920'lerdeki görünümünü için bkz. Ek-4.

61 Her bir duvarı 1 veya 2 cm farklılık göstermekle birlikte zaman içerisindeki yıpranma payı da göz önünde bulundurulmalıdır.

62 Hüseyin Hilmi çeşmenin 3,80 cm genişliğinde ve 3,80 cm yüksekliğinde olduğunu ifade etmektedir. Verilen bu ölçüler doğru ölçüler olarak kabul edilebilir. Hüseyin Hilmi, *a.g.e.*, s. 65.

kalmıştır. Çeşmenin temel ızgarası 7,58 x 7,58 metrelik bir alana sahipken bu temel üzerine inşa edilen yapının oturum alanı ise 3,79 x 3,79 metredir. Çeşme duvarlarının kalınlığı 81 cm olarak ölçülmüş, batı cephesinde yer alan pencere boşluğundan bakıldığında ise çeşmenin, iç duvarları sıvalı ve üstü kubbeli su haznesi görülebilmektedir. Ayrıca tüm bu verilerin, Şehitler Çeşmesi'ne ait keşif defterinde yer alan ölçülerle uyuştuğunu söylemek mümkündür.

Öte yandan Deniz Esemeli tarafından çeşmenin mimari özelliklerine dair bilgiler verilmiştir. Buna göre kubbeli ve dört yüzlü olarak yapılan Şehitler Çeşmesi,⁶³ anıtsal bir meydan çeşmesidir. Yapımında kesme taş kullanılan çeşme, ampir üsluplu dekorlarıyla çağdaş İstanbul çeşmelerine benzemektedir. Çeşmenin yüzlerini saçak hattında rozetli bir dış kesimi kuşatmaktadır. İki cephesinde bulunan ve aynen tekrar eden talik hattı ile yazılmış çeşme kitabelerinin birinde çift taraflı antik karakterli çelenkler içinde palmetler yer alırken kuzey istikametindeki kitabenin her iki yanında Padişah Abdülmecid'in tuğraları bulunmaktadır. Ancak zaman içerisinde bu tuğralar kazınmış olup, izleri belirgindir. Ayrıca çeşmenin üç cephesi yalaklıdır. Kitabe bulunan yüzlerindeki yalakların üzerinde perde motifleri arasında ay yıldız kabartmalı ayna taşları yer almaktadır. Ayna taşlarının üzerindeki kitabeler 2,70 x 26 cm ebadındadır (Bkz. Ek-5, Ek-6). Çeşmenin diğer iki cephesinden birisinde dekorsuz bir yalak bulunurken (Bkz. Ek-8) diğeri su haznesi halindedir (Bkz. Ek-7).⁶⁴ Tavan örtüsü kubbeli olan kare planlı yapının, üzeri çinko kaplanmış ve en üstteki dört köşesine top gülesi görünümlü küreler konulmuştur.⁶⁵

Şehitler Çeşmesi'nin üzerinde bulunan kitabeler İstanbul'da bulunan Hattat Mehmed Zeki Efendi tarafından yazılmıştır. Tıpkı Padişah Abdülmecid tuğraları gibi çeşmenin güney cephesinde yer alan dört satırlı ve altında *sene* 1274 tarihi bulunan kitabenin yazıları zaman içerisinde kazınmış ve zarar görmüştür. Ancak harf izlerinin üzerleri altın sarısı renge boyanıp, belirginleştirilmeye çalışılmıştır. Aynı ifadelerin yer aldığı ve yine dört satırdan oluşan kuzey cephesindeki kitabenin altında ise yapan hattatın ismi, yapım yılı ve bir dua cümlesi bulunmaktadır. Söz konusu kitabede şu satırlara yer verilmiştir:

*“Uğûr-ı mükâfat mevfûr din ü Devlet-i ‘Âliyye’de garîk-ı deryâyâ rahmet
ve câm-ı nûş-ı kevser-i şehâdet olan şühedâyı benâmin teroïc-i rûh-ı
latîfleri için sâye-i ihsân-mâye-i hazret-i şâhânede cânib-i
ashâb-ı hayratdan inşâ kılınan çeşme-sâr teberrük âsârdır.
Ketebehû Mehmed Zeki, sene 1274, el-mevlâ gaferelehü”⁶⁶*

63 Şehitler Çeşmesi bir dönem *Cumhuriyet Çeşmesi* adıyla anılmıştır. Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia-Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, C.1, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952, s. 394.

64 Esemeli, *a.g.t.*, s. 146.

65 Çeşmenin mimari özellikleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bkz. *Sinop Tarihi ve Kültür Envanteri*, Yay. Haz. Hikmet Tosun vd., T.C. Sinop Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sinop 2013, s. 14.

66 Hüseyin Hilmi, *a.g.e.*, s. 48. Özcan, *a.g.e.*, s. 129. Bu satırlar meâlen şu şekilde ifade edilebilir: *“Dini ve Devlet-i Âliyye uğruna boğularak rahmet denizine karışan ve bir bardak cennet*

Şehitler Çeşmesi'yle birlikte Sultan Süleyman Çeşmesi de yeniden inşa edilmiştir. 1858 yılında faaliyete geçen Sultan Süleyman Çeşmesi 2,75 metre boyunda, 2,34 metre genişliğindeydi (Bkz. Ek-9) ve Alâeddin Cami'nden Kale yazısı'na giden bugünkü Sakarya Caddesi üzerinde yer alıyordu (Bkz. Ek-10). Cadde, 1917'de yaşanan Varoş Mahallesi yangını sonrası yeniden düzenlenmiştir. Düzenleme sonrası çeşme arsası, caddenin üzerine denk geldiğinden Sinop Mutasarrıfı Zihni Bey döneminde çeşme, caddenin sağ tarafına taşınmış ve ön cephesi mermerden olacak şekilde 1921 yılında yeniden inşa edilmiştir. Aynı tarihlerde Sakarya zaferi kazanıldığından çeşmeye *Sakarya Çeşmesi* ismi verilmiştir.⁶⁷

Osmanlı arşiv vesikalarında Sultan Süleyman Çeşmesi olarak zikredilen yapı, Hüseyin Hilmi'nin *Sinop Kitabeleri* isimli eserinde *Terazi Çeşmesi* olarak geçmektedir. Daha önceden çeşmenin yakınlarda bulunan su terazisinden dolayı çeşmenin bu isimle anılması kuvvetle muhtemeldir. Günümüzde de Terazi Çeşmesi olarak bilinen yapı, Camikebir Mahallesi sınırları dâhilinde yer almaktadır. 1858'deki çeşme planından farklı olarak yayvan biçimli bir kemer içine yerleştirilen çeşmenin her iki yanında antik dönem mimarisini taklit eden iki sütun bulunmaktadır. Üstü tonozlu bir cephe çeşmesi olan yapının tüm yüzeyi üç silme ile içe doğru derinleştirilmiştir. Musluk altında kalan yalak kısmında, üç bitkisel madalyon halinde gelişen klasik dönem Osmanlı mimarisi üslubunda bir lahit kenarı ise devşirme malzeme olarak kullanılmıştır (Bkz. Ek-12).⁶⁸ Bilinmeyen bir nedenle çeşmenin kitabesi kazınmıştır. Hüseyin Hilmi'nin eserinden istifade edilerek okunan kitabede de çeşmenin Sultan Süleyman'ın hayratı olup, zamanla harap olduğu ve Padişah Abdülmecid zamanında yeniden yapıldığı belirtilmektedir (Bkz. Ek-11). Söz konusu kitabede şu satırlara yer verilmiştir:

*“Cennet mekân Sultan Süleyman Hân-ı evvel hazretlerinin iç kalede hayrât-ı celilerinden olan çeşme mürûr-u zamânla harab olduğundan yine hald âşiyân-ı müşârün-ileyh sebt-i sicâl el-rahmet-ullâhi aleyh hazretlerinin nâm-ı hayrât ittisamlarına olmak üzere sâye-i ma'ûmûriyyet vâye hazret-i Abdülmecid Hân ide işbu çeşmeyi müceddeden bina ve ihyâ ve çeşme-i sâr bâki-ül âsârın mâî lezizi bu mevkide icrâ kılınmıştır. Sene 1274”*⁶⁹

havuzundan içip şehit olan, isimsiz şehitlerin ruhlarını şâd etmek için ihsan sahibi padişahın ve saygın kimselerin yardımlarıyla hayır amaçlı inşa edilen çeşmesi bol, mübarek bir eserdir. Yazan Mehmed Zeki sene 1274 Allah başışlasın”. Ayrıca bkz. İsmail Ulus, Açıklamalı Sinop Kitabeleri, Sinop Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2014, 154.

67 Hüseyin Hilmi, *a.g.e.*, s. 64.

68 Esemeli, *a.g.t.*, s. 143; *Sinop Tarihi ve Kültür Envanteri*, s. 21.

69 Hüseyin Hilmi 1339-1341, s. 65. Bu satırlar İsmail Ulus meâlen şu şekilde ifade etmiştir: *I. Sultan Süleyman Han (Kanuni) Hazretleri'nin - ki mekânı Cennet olsun - (Sinop) iç kalesinde yaptırdığı hayırlardan biri olan bu çeşme zamanla harap olduğundan adı geçen yerde Hz. Muhammed'in su ile ilgili bahsettiği hayırlarına nail olmak üzere Abdülmecid Han'ın yardımları sayesinde bu çeşme lezzetli suyu, bol çeşmeleri ile yeniden yapılarak bu mevkide suyu akar hale getirilmesi nasip olmuştur Sene 1857-58”. Ulus, *a.g.e.*, s. 156.*

Şehitler Çeşmesi ile Sultan Süleyman Çeşmesi yapıldıktan sonra bu çeşmelerin ve Alâeddin Cami'nin su yollarının denetimi için bir su yolcusu tavzif edildi. Su yolcusunun görevi su yollarının yapımı, bakımı, onarımı, korunması, suların ölçülmesi ve dağıtılması ile ilgili bütün işleri kapsamaktaydı.⁷⁰ Sinop'taki ilgili su yollarını denetlemek üzere ilk olarak su yolcusu Ali isminde bir kişi görevlendirildi. Kendisine, Belviran ve Yenice-i Zir divanları ile diğer kurûların tımar hasılatından aylık 100 kuruş tahsis edilmesi uygun görüldü.⁷¹

Sonuç

Osmanlı-Rus ilişkileri kapsamında XIX. yüzyıl, iki devlet arasında sıklıkla savaflara sahne olmuş bir dönemi ihtiva etmektedir. Bu mücadele karada olduğu gibi denizlerde de cereyan etti. 1827'de Navarin'de yaşanan deniz muharebesinde Rusların da dâhil olduğu müttefik donanmasının Osmanlı deniz gücüne verdiği ağır darbenin üzerinden çeyrek asır geçtikten sonra bir benzer facia ise Sinop'ta yaşanmıştır. Bu hadise gerek Osmanlı denizcilik tarihi gerekse de Sinop kent tarihi açısından kırılma anlarından birisi olmuştur. Özellikle 1853'te yaşanan felâket sonrası Sinop limanı ve tersanesi Karadeniz'deki önemi zaman içerisinde zayıfladı. Bu acı günü unutmamak ve Rus saldırısı sonrası yaşamı yitiren askerlerin aziz hatıralarını yaşatmak adınaysa Sinop'ta Şehitler Çeşmesi inşa edildi.

Şehirdeki tarihi çeşmeler içerisinde yapım öyküsü ve mimari özellikleri bakımından en dikkat çekicisi olan Sinop Şehitler Çeşmesi, kentin tarihi dokusu ile özleşmiş bir şekilde 163 yıldır hizmet vermeye devam eden önemli bir yapıdır. Türk deniz şehitleri için Osmanlı döneminde yapılıp, bugün Türkiye sınırları dâhilinde yer alan tek anıtsal çeşme özelliği taşıması bakımından da ilgi çekicidir. Çeşmenin yapımına dair anlatılarda Rusların, Sinop'ta gerçekleştirdiği deniz baskınında yaşamını yitiren şehit Osmanlı leventlerinin ceplerinden çıkan paralarla çeşmenin inşa edildiğine dair yanlış bir bilgi hakimdir. Çalışma kapsamında incelenen ve değerlendirilen Osmanlı arşiv vesikalarından da görüldüğü üzere Sinop Deniz Şehitleri Çeşmesi'nin, başta Padişah Abdülmecid olmak üzere hayır sahibi devlet ileri gelenlerinin bağışlarıyla yapıldığı anlaşılmaktadır.

30 Kasım 1853 tarihinde yaşanan Sinop deniz felâketi sonrasında 1854 yılında yapımına karar verilen bu anıtsal yapının inşaatı, çeşitli aksaklıklar nedeniyle ancak 16 Ekim 1857 Perşembe günü başlamıştır. Elde edilen veriler ışığında inşaatı on aydan biraz fazla süren Sinop Şehitler Çeşmesi'nin 21 Ağustos 1858 tarihinde hizmete açıldığı anlaşılmaktadır. Çeşmenin yapımında kullanılan malzeme, işçi ve suyollarına dair tüm yapım aşmalarına dair detaylı bilgiler

70 Abdullah Martal, "Suyolcu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, s. 1.

71 BOA, A.İMKT.MHM., 150/93, H. 07 C 1275/M. 12.01.1859; MVL., 595/16, H. 26 B 1276/M. 18.02.1860; İ.MVL., 429/18844, H. 06 Ş 1276/M. 28.02.1860.

veren söz konusu çeşme ve suyollarına ait keşif defteri bu çalışmanın temel kaynağını oluşturmuştur. Keşif defteri sayesinde sadece çeşme ve suyolları hakkında bilgilere ulaşılmıştır. Bunun dışında Sinop'taki su kaynakları, bazı çeşmeler ve isâle hatları ile ilgili veriler elde edilmiştir. Böylelikle Sinop'ta bulunan çeşme yapıları ve suyolları hakkında hazırlanacak olası çalışmalara katkı sağlanması amaç edinildi.

Çeşitli Osmanlı arşiv vesikalarında olduğu gibi ilgili keşif raporunda Sinop'taki Müslüman nüfusun bulunduğu iç kalede yer alan Alâeddin Cami (Büyük Cami) ve çevresindeki hanelerin baskın sırasında Rus gemilerinden atılan top gülleri ve sonrasında çıkan yangın nedeniyle kullanılamaz hale geldiği belirtilen hususlardan birisidir. Ayrıca keşif raporundan anlaşıldığı üzere özellikle 1853 yılından sonra kentteki Müslüman nüfusun, kale surlarının doğusunda yer alan Boztepe yarımadasının eteklerine doğru daha fazla hane inşa etmeye başladığı söylenebilir. Dolayısıyla bu bilgili, Sinop faciası sonrası şehirdeki yapılaşma hareketliliğinin gelişimi hakkında da bilgi vermektedir.

Yine Şehitler Çeşmesi'ne dair vesikalar incelenirken tespit edilen bir başka önemli çeşme ise Sultan Süleyman Çeşmesi'dir. Her ne kadar aslını muhafaza edemeyip, uzun yıllar içerisinde inşa ve tamir gören *Sultan Süleyman Çeşmesi* ismi zaman içerisinde unutulup, *Terazi Çeşmesi* adını almış ve Sinop Kültür Envanteri kayıtlarına da bu isimle kaydedilmiştir. Açıkçası 1858 yılında yeniden inşa edilirken Kânûnî Sultan Süleyman'ın Sinop'ta adına yaptırılan bu hayratın kaybolmaması için çeşmeye Sultan Süleyman isminin yeniden verilmesi hususunda gösterilen özen gibi günümüzde de aynı hassasiyet gösterilmelidir. Bu nedenle bugün Terazi Çeşmesi olarak bilinen yapının isminin, yetkili makamlarca Sultan Süleyman Çeşmesi olarak değiştirilmesi, kitabesinin ise şekil bakımından bu çeşmeyle aynı dönemde inşa edilen Şehitler Çeşmesi kitabesinden esinlenerek yeniden yazılması uygun olacaktır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):

Sadaret Amedi Kalemî Evrakı (A.)AMD.): 84/5, 88/52.

Sadaret Mektubi Muhimme Kalemî Evrakı (A.)MKT.MHM.): 76/66, 77/17, 150/93.

Sadaret Mektubi Kalemî Meclis-i Vala Evrakı (A.)MKT.MVL): 73/77, 94/74.

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.)MKT.NZD.): 153/63, 166/12, 187/79, 206/79.

Hariciye Nezareti Mektubi Kalemî Evrakı (HR.MKT.): 149/88.

İrade Dahiliye (İ.DH.): 303/19222, 303/19246, 411/27198.

İrade Meclis-i Vala (İ.MVL.): 337/14573, 386/16870, 429/18844.

Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ.): 13/62.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.): 316/62, 322/8, 570/66, 595/16.

II. Kitaplar

ACAR, Kezban, *Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya*, İletişim Yayınları, 4. Baskı, İstanbul 2020.

ARSEVEN, Celâl Esad, *Osmanlı Dönemi Mimarlık Sözlüğü: İstîlâhât-ı Mi'mâriyye*, Çev. Şeyda Alpay, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2017.

GÖKOĞLU, Ahmet, *Paphlagonia-Gayri Menkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, C.1, Doğrusöz Matbaası, Kastamonu 1952.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, TTK Yayınları, 7. Baskı, Ankara 2020.

ÖZCAN, Besim, *Sinop Deniz Felâketi (30 Kasım 1853)*, T.C. Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul 2008.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, MEB, C. 1-2-3, İstanbul 1993.

Sinop Tarihi ve Kültür Envanteri, Yay. Haz. Hikmet Tosun vd., T.C. Sinop Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları, Sinop 2013.

SLADE, Adolphus, *Müşavir Paşa'nın Kırım Harbi Anıları*, Çev. ve Haz. Candan Badem, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

SÖNMEZ, Neslihan, *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, Yem Yayınları, 1. Baskı, İstanbul 1997.

ULUS, İsmail, *Açıklamalı Sinop Kitabeleri*, Sinop Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul 2014.

III. Makaleler

ÇEÇEN, Kazım, "Osmanlı Suyollarında Künkler, Debi Ölçme Tertibatı ve Su Terazileri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Doruğu 16. Yüzyıl Teknolojisi*, Ed. Kazım Çeçen, İSKİ Yayınları, İstanbul 1999, ss. 55-70.

DEMİRCAN, Birol, "Sosyal Sorumluluk Örneği Olarak Türk Kültüründe Hayrat Geleneği ve Vakıflar", *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 51, Güz 2020.

ERKAL, Mehmet, "Arşın", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 3, İstanbul 1991, ss. 411-413.

EYİCE, Semavi, "Çeşme", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 8, İstanbul 1993, ss. 278-287.

HASOL, Doğan, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1979.

Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitabeleri*, Sinop Matbaası, Sinop 1339-1341.

KELEŞ, Erdoğan, "Kırım Savaşı'nda (1853-1856) Karadeniz ve Boğazlar Meselesi", *OTAM*, S. 23, 2008, ss.149-194.

MARTAL, Abdullah, "Suyolcu", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 38, İstanbul 2010, ss. 1-2.

ÖRENÇ, Ali Fuat, "Kırım Harbi Deniz Savaşları", *Savaştan Barışa: 150. Yıldönümünde Kırım Savaşları ve*

Paris Antlaşması (1853-1856) (22-23 Mayıs 2006) Bildirileri Kitabı, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayınları, İstanbul 2007, ss. 28-33.

TUROĞLU, Hüseyin; Bayraktar, Cihan, "Sinop (Türkiye) Geç Roma Dönemi Su Yapılarının Rekonstrüksiyonuna Ait Ön Bulgular", *International Journal of Human Sciences*, C. 10, S. 2, 2013, ss. 21-33.

YILMAZ, H. İbrahim; DİKMEN, S. Ümit, "Osmanlı Döneminde Kullanılan Yaklaşık Maliyet Tahmin Yöntemleri, *New World Sciences Academy*, C. 7, No. 1, 2012, ss. 73-83.

IV. Tezler

ESEMENLİ, Deniz, *Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul 1990.

SOYER, Ali, *Osmanlı-Rus İlişkilerinde Çeşme ve Sinop Baskınları*, Yeditepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.

YAŞAYANLAR, İsmail, *Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bursa 2015.

Extended Abstract

The Battle of Sinop of 30 November 1853 is one of the important breaking moments of the 1853-1856 Ottoman-Russian War (The Crimean War). As a result of this naval operation carried out by the Russians, the Ottoman fleet in Sinop Port was completely destroyed, except for one ferry, while nearly two thousand Ottoman sailors lost their lives. In order to commemorate the cherished memories of the martyrs, it was decided to build a monumental fountain at a suitable point in the city by the royal decree of Sultan Abdülmecid. The fountain structure in question would be a reflection of the tradition of charity, which is one of the important and indispensable elements of the Turkish culture, belief and thought system. At the same time, it is understood that charitable structures such as schools, hospitals and fountains, which are the visible face of power, are functional structures with reason when evaluated within the framework of power expression and sovereignty. In addition, the Sultan donated 50,000 kuruş for the construction of the fountain and the water main, while a total of 107,000 kuruş was allocated, with 57,000 kuruş collected with the participation of statesmen at various levels.

The construction of the fountain, which was decided to be built in 1854, could only be completed in 1858. In the study, first of all, the problems experienced during the period from the construction phase to the completion of the Sinop Martyrs' Fountain were discussed. In particular, it was understood that these problems were caused by the abuses of the people assigned for the construction of the fountain and the slow bureaucratic process. After these developments, the construction of the Martyrs' Fountain, which was designed to be built on the Customs Quay Square on the south coast of Sinop Castle, started on October 16, 1857. Although it was envisaged to meet the water need of the fountain from a source located 5 km from Sinop, it was decided that it was expensive in terms of construction costs, and this plan was later abandoned. Instead, it was decided to transfer some of the water coming out of the water source, which is located in the Sinop Castle and used by the fountain built in the name of Suleiman-I (Suleiman the Magnificent), to the Martyrs' Fountain. While the fountain water was transferred through the newly constructed aqueducts, the fountains and aqueducts inside and outside the castle were also maintained.

Martyrs' Fountain, which was built in a square plan by utilizing the building elements of the period, was put into operation on August 21, 1858 as a monumental square fountain in cubic form measuring 3.80 x 3.80 m., with a domed ceiling cover and covered with zinc. During the construction of the fountain, building materials such as limestone, wooden grate, lime mortar, lute, Khorasan mortar, linen, clay water pipe, linseed oil and brick were used. There is an ornamental slab of a fountain embossed with crescent and star between the curtain motifs on the troughs on the south and north facades of the fountain, which has taps and troughs on three sides, and an inscription on each of the ornamental slab of a fountain. The fountain inscriptions and marbles were sent from Istanbul, and most of the other materials were obtained from local sources. The total cost of the fountain was 22,575 piastre (kuruş).

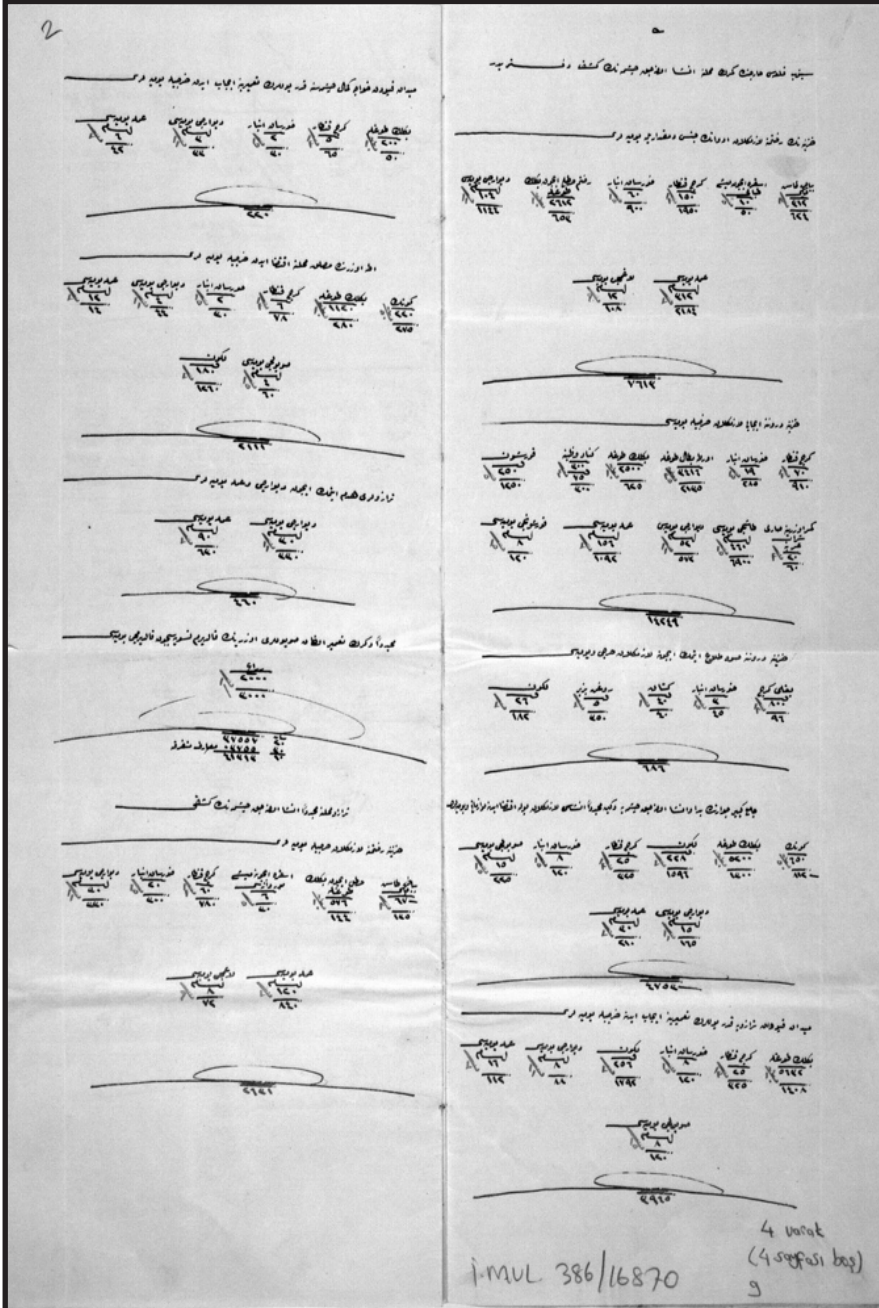
Information on the building materials, architectural features and construction costs of both the Martyrs' Fountain and the reconstructed Sultan Suleiman Fountain, which are discussed in this study, were determined by making use of the bill of quantities (cost journal) and other archive documents in the Ottoman archives. The findings are presented in tables, and the fountains and aqueducts cost a total of 74,060 kuruş and 30 para. In fact, the walls of the cemetery where the soldiers who lost their lives in the Battle of Sinop were buried were built with the remaining money.

With this study, it is aimed to prevent some false narratives that the Martyrs' Fountain was built with the money coming out of the pockets of the soldiers, and to contribute to the promotion of the fountain, which is one of the symbolic structures of Sinop, and to the city's history.

EKLER

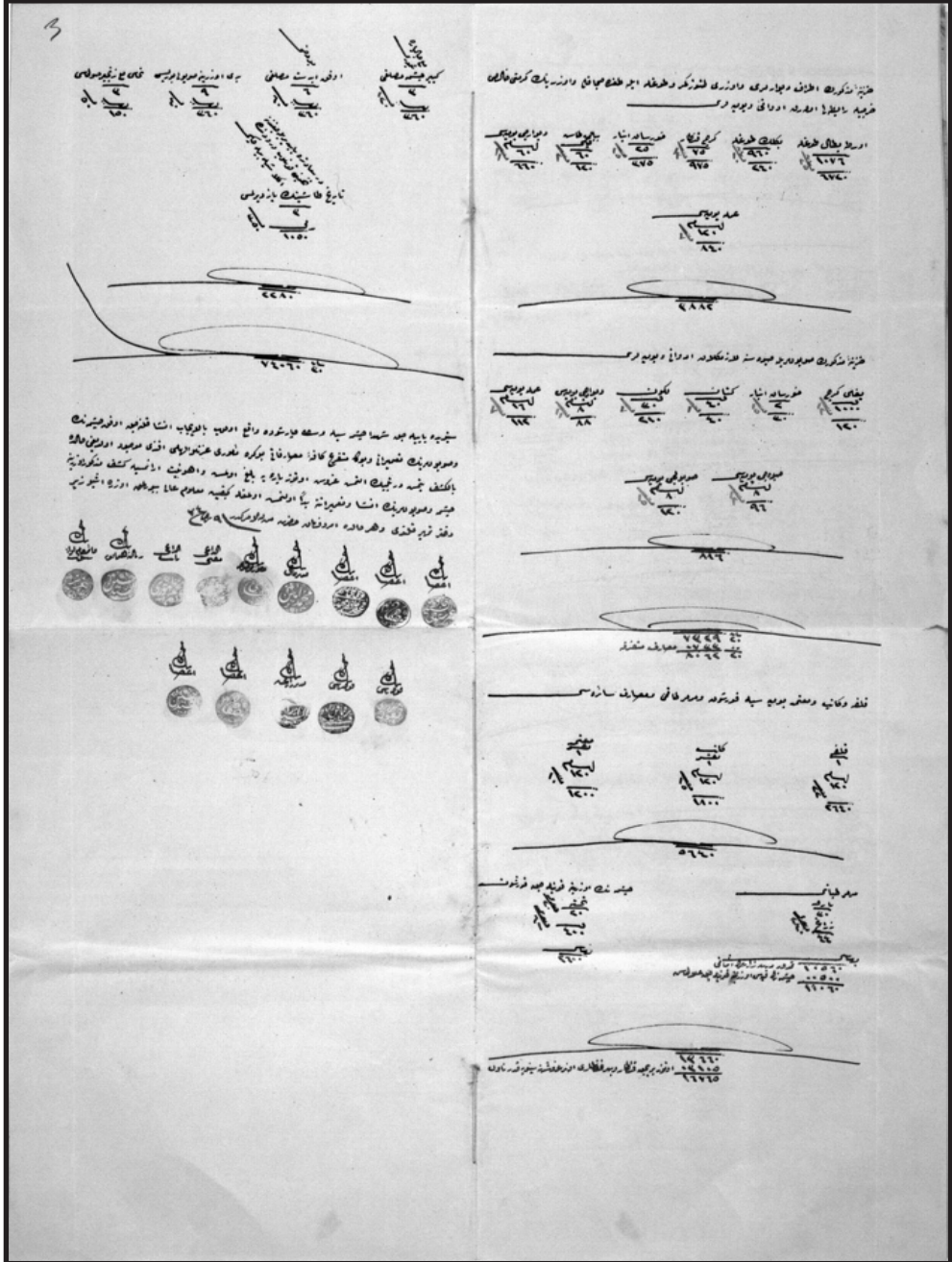
Ek-1 : Sinop Şehitler Çeşmesi, Sultan Süleyman Çeşmesi ve Suyollarına Ait Keşif Defteri, 1. ve 2. varaklar.

Kaynak: BOA, İ.MVL., 386/16870, H. 12 Ca 1274/M. 29.12.1857.

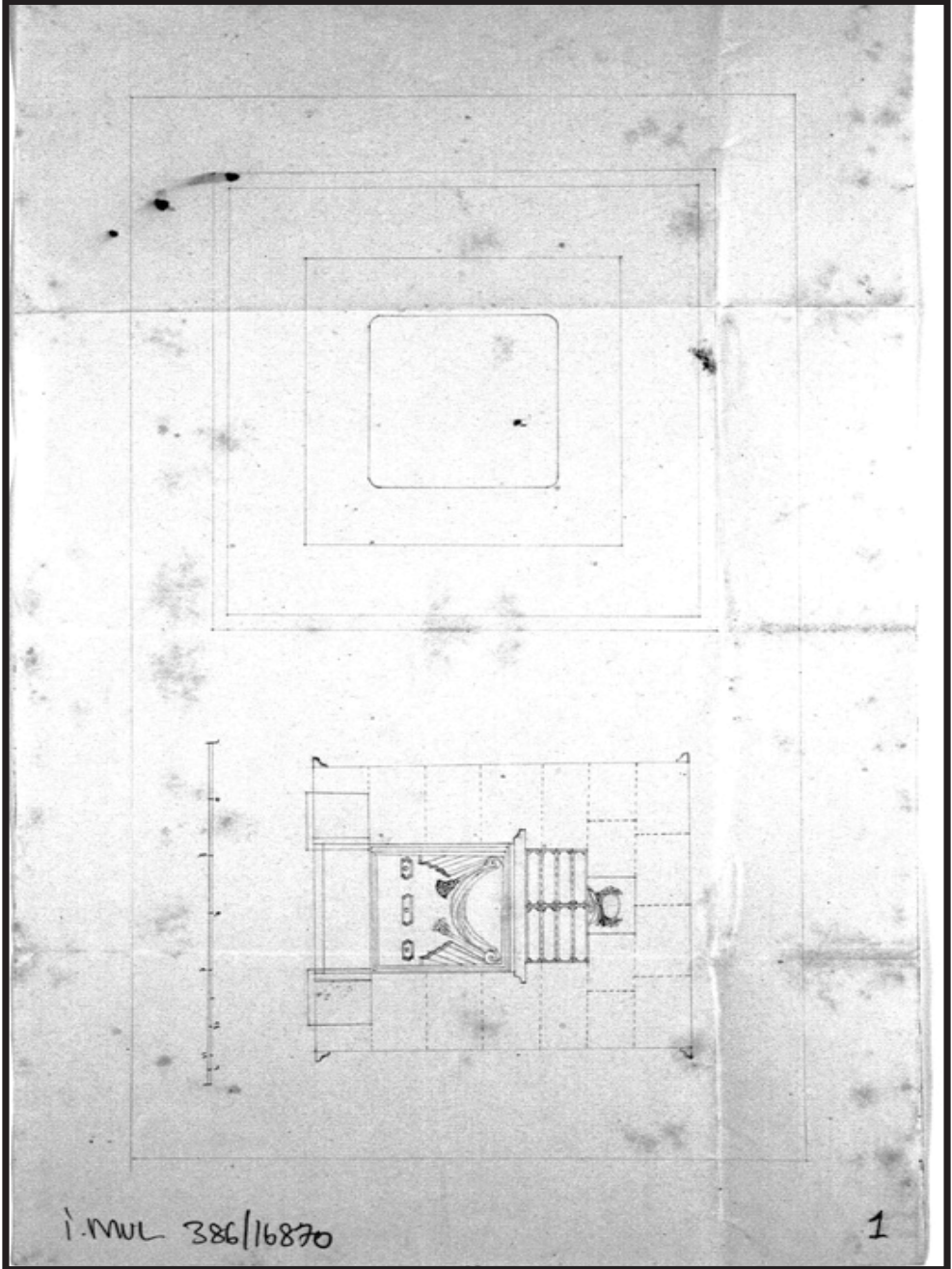
Ek-2 : Sinop Şehitler Çeşmesi, Sultan Süleyman Çeşmesi ve Suyollarına Ait Keşif Defteri, 3. ve 4. varaklar.

Kaynak: (BOA, İ.MVL., 386/16870, H. 12 Ca 1274/M. 29.12.1857.

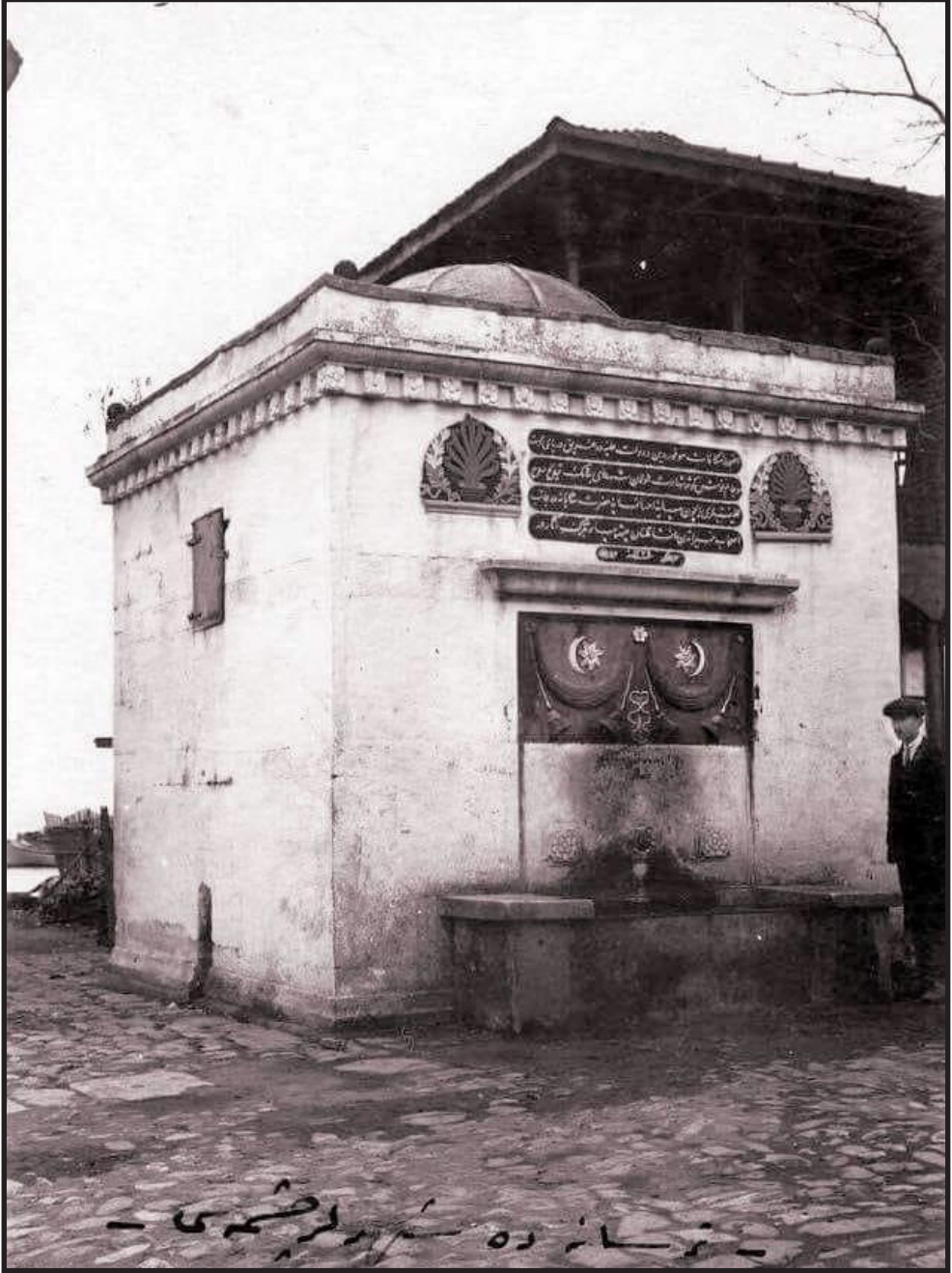
Ek-3 : Sinop Şehitler Çeşmesi'ne Ait Yapı Planı.

Kaynak: BOA, İ.MVL., 386/16870, H. 12 Ca 1274/M. 29.12.1857.

Ek-4 : Sinop Tersane Mevkiindeki Şehitler Çeşmesi.

Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu Özel Arşivi

Ek-5 :
Şehitler Çeşmesi'nin Güney Cephesi.
Kaynak: Cenk Demir Özel Arşivi.

Ek-6 :
Şehitler Çeşmesi'nin Kuzey Cephesi.
Kaynak: Cenk Demir Özel Arşivi.

Ek-7 :
Şehitler Çeşmesi'nin Doğu Cephesi.
Kaynak: Cenk Demir Özel Arşivi.

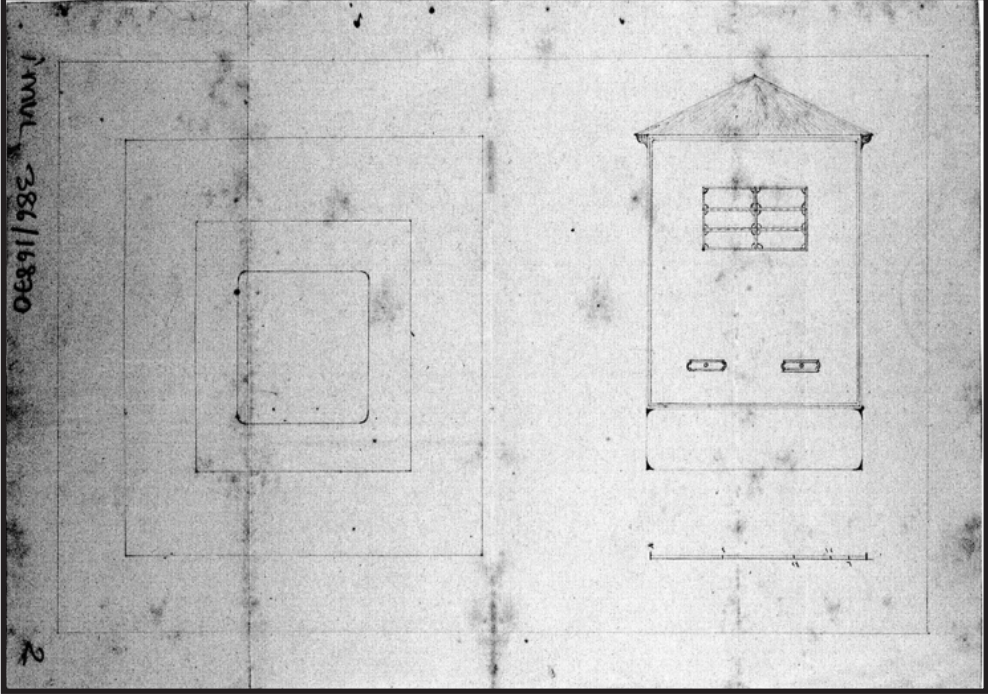

Ek-8 :
Şehitler Çeşmesi'nin Batı Cephesi.
Kaynak: Cenk Demir Özel Arşivi.

Ek-9 : Sultan Süleyman Çeşmesi'ne Ait Yapı Planı.

Kaynak: BOA, İ.MVL., 386/16870, H. 12 Ca 1274/M. 29.12.1857.

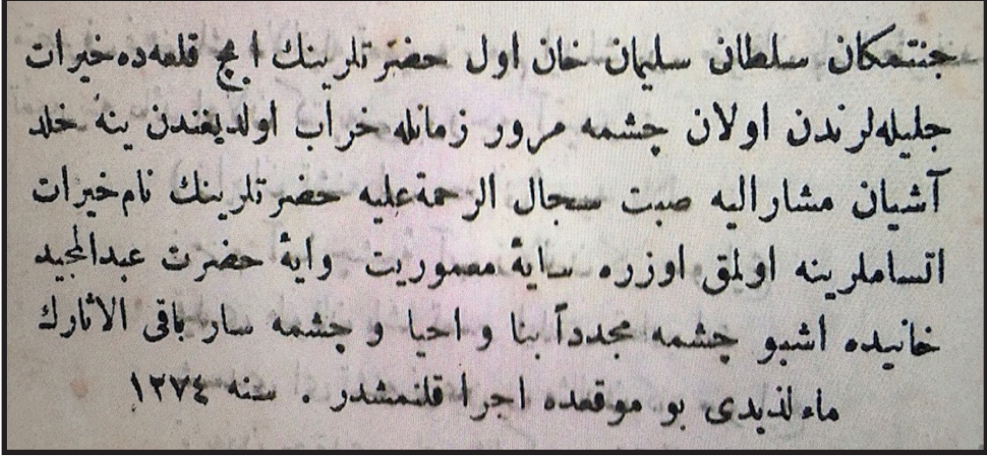
Ek-10 : 1858 Yılında Yapılan Ancak Daha Sonra Yıkılan Sultan Süleyman Çeşmesi ve Yanındaki Bir Grup Bahriyeli.

Kaynak: Zeynel Zeki Özcanoğlu Özel Arşivi

Ek-11 : Sultan Süleyman Çeşmesi Kitabesi.

Kaynak: Hüseyin Hilmi, a.g.e., s. 65.

Ek-12 : Terazi Çeşmesi.

Kaynak: Cenk Demir Özel Arşivi.

Araştırma Makalesi / Research Article

**XIX. YÜZYILDAN XX. YÜZYILIN İKİNCİ ÇEYREĞİNE
ANADOLU'DA MEZBAHALAR VE MANDIRALARDA
HAYVANSAL GIDANIN HİJYEN SORUNU***

Fatma EMEK**

Öz

Halk sağlığı açısından ele alındığında insanlara hastalık bulaşımının genellikle hayvanların kesimi, teması ve ürünlerinin tüketimiyle gerçekleştiği düşünülmektedir. Osmanlı Devleti, XIX. yüzyıl sonundan itibaren et ve süt ürünlerinden insanlara bir hastalık bulaşmaması için çeşitli önlemler almıştır. Bu amaç doğrultusunda mandıra ve mezbağa işletmelerine yönelik yeni nizamnameler yayınlamış fakat bunların uygulanması yetersiz kalınca sorunlar çözülemeden Cumhuriyet dönemine intikal etmiştir. Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda Türkiye'nin ilk modern mezbahasının yapımı 1923 yılında tamamlanmıştır. Süt konusu ise uzun bir müddet daha sürüncemede kalmış, nihayetinde 1935 yılında bir nizamname çıkarılarak ulusal boyutta çözüme yönelik adımlar atılmıştır. Bu bağlamda çalışmanın odak noktasını et ve süt hijyeni oluşturmaktadır. Araştırma, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi belgeleri, dönemin basınında yer alan haberler ile mezbağa ve mandıraların işleyişi üzerine kaleme alınan ikinci el kaynaklardan faydalanılarak hazırlanmıştır. Araştırmaya konu olan işletmeler, açılmalarına dair taşımaları gereken koşullar ve çalışma şekilleri üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Ayrıca araştırmada işletmelerin hazırlanan talimatnameler doğrultusunda hangi şartlarla denetlenmesi gerektiği hakkında da bilgi verilmiş ve böylece halk sağlığı tarihi üzerine yapılacak çalışmalara bir katkı sağlanması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mezbağa, Kasap, Mandıra, Süt, Hijyen.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
(fatma-emek@hotmail.com), (Orcid: 0000-0002-3492-9753).

FROM THE XIX CENTURY TO THE SECOND QUARTER OF XX. CENTURY IN ANATOLIA SLAUGHTERHOUSES AND DAİRY FARMS HYGIENE ISSUE OF ANIMAL FOOD

Abstract

When considered in terms of public health, it is thought that the transmission of disease to humans generally occurs through the slaughter of animals, contact and consumption of their products. Ottoman State, XIX. Since the end of the century, it has taken various precautions to prevent any disease from meat and dairy products. In line with this purpose, she published new regulations for dairy farms and slaughterhouse enterprises, but when the implementation of these was insufficient, the problems were passed on to the Republic period without being solved. After the establishment of the Republic, construction of Turkey's first modern slaughterhouse in accordance with the directives of Atatürk it was completed in 1923. The dairy issue remained on hold for a long time, and finally, a regulation was issued in 1935 and steps were taken towards a national solution. In this context, the focus of the study is meat and milk hygiene. The research has been prepared by benefiting from Presidential State Archive documents, news in the press of the period, second hand sources written on the operation of slaughterhouses and dairy farms. The enterprises subject to the research have been tried to be explained through the conditions and working methods they need to open. In addition, information was given about the conditions under which the enterprises should be audited in line with the regulations prepared in the study, and thus it was aimed to contribute to the studies on the history of public health.

Keywords: Slaughterhouse, Butcher, Dairy Farm, Milk, Hygiene.

Giriş

Tarihin ilk çağlarından beri insan ve hayvan arasındaki ilişkide gıda temini temel rol oynamıştır. Her çağda devlet yöneticileri, varlıklarını sürdürürebilmek için halkın gündelik yaşamında tükettiği ürünleri sağlıklı koşullar içerisinde karşılamaya çalışmıştır. Bu besinler arasında hayatın idamesi için kullanılan süt ve et ilk sırada gelmiştir. Türklerin yaşamış oldukları bozkır hayatından dolayı hayvancılık temel geçimleri, et ve sütte önemli besinleri olmuştur¹. Bozkır coğrafyasının sahip olduğu verimli ovalar ve yaylalarda yapılan besicilik sayesinde et ve süt verimi de artmıştır². Bu ürünleri halka ulaştırmak için de birtakım işletmeler açılmıştır. Türkler, bu işletmeler arasında bulunan hayvanların kesiminin yapıldığı mezbalalara "ekdi", büyükbaş hayvanların ahırda yattığı yer için "udhluk"³, koyunların barındığı ağıl anlamında da

1 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993, ss. 304-305.

2 Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C: I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000, ss. 38-50.

3 Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lügati't-Türk*, Çev. Besim Atalay, C: I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, ss. 98, 125.

“kası” terimini kullanmıştır⁴. Muhtemeldir ki bu işletmeler halk sağlığı için belli yerlerde kümelenmiştir. Anadolu topraklarında Selçuklular döneminde yerleşik yaşama geçişle adeta birer işyeri haline gelen mezbaha ve mandıralar, halk sağlığı doğrultusunda şehir dışında inşa edilmeye başlanmıştır⁵.

XIX. yüzyılda ise hızlı sanayileşmenin etkisiyle insanların çalışmak için kırsaldan şehirlere göç etmesi nüfusun artışına ve kentlerin plansız bir şekilde büyümesine sebep olmuştur. Artan bu nüfusu beslemek için de kentlerin çevresinde sağlıklı şekilde üretim yapan hayvansal gıda kuruluşları türemiştir. Buralarda denetimden geçmeden üretilen et ve süt ürünleri, hayvanlarda bulunan hastalıkların kolayca insanlara bulaşıp yayılmasını sağlamıştır. Bu durum, et ve süt üretim merkezlerinin devlet birimleri tarafından denetlenmesini zorunlu kılmıştır⁶.

Et ürünlerinin hijyenik ortamlarda üretilmesini sağlamak amacıyla mezbahalar açılmıştır. Bu üretim merkezinin ilk örneği 15 Nisan 1838 tarihinde Paris'te görülmüştür⁷. Almanya'da da mezbaha olarak nitelendirilebilecek kurumlar bulunmasına rağmen bu yerler hijyenden yoksundur. Bu merkezlerde 1860 yılında görülen hayvan derisi kaynaklı büyük trişin salgını, yönetimlerin et hijyeninin önemini kısa zamanda kavramalarını sağlamıştır. Bunun sonucunda 1868'de Almanya'da hayvanların mezbahalarda kesiminin zorunlu olduğuna ilişkin kanun yürürlüğe girmiştir⁸. Böylece mezbahalara getirilen kasaplık hayvanların, önce kesilmeden canlı olarak, ardından kesim işlemi gerçekleştirildikten sonra etlerinin ve iç organlarının veteriner hekim tarafından muayene edilmesine karar verilmiştir. Bu kontrolün uluslararası bir boyutta uygulanabilmesi ve verimli hayvanların et ve süt ürünlerine karşı alınacak önlemler, 1899 yılında Almanya'nın Baden şehrinde düzenlenen VII. Uluslararası Veteriner Kongresi'nde ele alınmıştır. Kongrede uluslararası hayvan sağlık zabitasının oluşturulması önerisi kabul edilmese de, etlerin denetlenmesi işinin veterinerler tarafından yapılması istenmiştir. Böyle olunca da her devlet kendi kanunlarını yürürlüğe koymaya başlamıştır⁹. İlk olarak da 1900 yılında Almanya'da, daha sonra diğer ülkelerde aynı esaslara bağlı kalınarak kanunlar ve yönetmelikler yayımlanmıştır¹⁰.

Çalışmada ele alınacak olan diğer bir gıda süt ise her zaman çabuk bozulan bir ürün olmuştur. Bu duruma, süt koyulan kaplar, temizlik şartlarını taşımayan ahırlar ve mandıralar sebep olduğu gibi ineklerde sık görülen

4 Kaşgarlı Mahmud, *Divanu Lügati't-Türk*, Çev. Besim Atalay, C: III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 224.

5 Erdoğan Merçil, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 56.

6 Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, Çev: Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2018, ss. 136-141.

7 BOA, İ. HUS. 125/51:2.

8 Erik Pedersen, U. Biering Sörensen, *Et Muayenesi*, Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü Lalahan Zootekni Araştırma Enstitüsü Et Eğitim Merkezi Yayınları, Ankara, 1975, s. 6.

9 Muzaffer Bekman, *Veteriner Kongreleri ve İtilafnameleri*, Marifet Basımevi, İstanbul, 1945, s. 11.

10 Süreyya Tahsin Aygün, *Hayvanlardan Elde Edilen Gıdalar, Gıda Hıfzıssıhhası ve Gıda Tahlili*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1939, ss. 17, 19.

verem mikrobunu eklemek gerekmektedir¹¹. XIX. yüzyılda Avrupa'nın büyük şehirlerinde belediyeler, süten kaynaklı bulaşıcı hastalıkların önünü kesebilmek için ya kendi içerisinde ya da özel şirketler yoluyla örgütlenmeye başlamıştır¹². Uzun süre vereme karşı bir şey yapılamazken, 1882 yılında Alman bilim insanı Robert Koch verem mikrobunu ve tedavisi için tüberkülini keşfetmiştir¹³. Böylece Paris'te süt inekleri arasında veremi engellemek için belirli zamanlarda hayvanlara tüberkülin verilmeye başlanmıştır¹⁴.

Avrupa'nın güçlü olduğu çağda yaşanan bu gelişmeler, Anadolu topraklarında yakından takip ediliyordu. Peki, Osmanlı ve Cumhuriyet Hükümetleri Avrupa'nın hazırladıklarına benzer "kanun ve yönetmelikler" hazırlamış mıydı? Bu topraklarda mezbaha ve mandıra açmanın önemli kıstasları var mıydı? Hayvansal gıda üretimi yapan bu işletmeler yeterince denetlenebilmiş miydi? Bu makalede, bu sorulara yanıt verebilmek için ilk önce Avrupa'da hazırlananlara benzeyen fakat kendine özgü şartları da içeren yeni kanun ve talimatnamelerin çıkış sürecini inceleyeceğiz. Ardından konunun başrolünde bulunan mezbaha ve mandıra işletmelerinin özellikle gıda hijyeni bakımından açılma, işletme ve denetlenme süreçlerini İstanbul üzerinden merkezi yönetiminin uygulamaları çerçevesinde sorgulayacağız.

1. Hayvansal Gıda Hijyeninin Sağlanmasına Dair Yapılan Düzenlemeler

İnsan var olduğundan beri hijyenik gıdaya ulaşmak için birtakım kurallar koymuş ve bu kuralların tüm toplumda etkinlik kazanması amacıyla da kurumsallaşmaya gitmiştir. Osmanlı Devleti, ekonomik hayatın düzenlenmesi ve denetlenmesi için kuralları, Kuran-ı Kerim ve sünnetle belirlenen hisbe teşkilatını (ihtisap kurumu) benimsemiştir¹⁵. Hayvansal gıda üretimi yapan işletmeler de bu kurum tarafından sıkı biçimde denetlenmiştir. Denetimlerde hayvanın kesimine, derisinin yüzülmeden önce insan nefesi ile üflenerek şişirilmemesine, kullanılan aletlere sinek ve haşaratın konmamasına, kesim artıklarının sokaklara atılarak pis kokuya sebep olunmamasına ve satılacak süte su karıştırılmamasına dikkat edilmiştir¹⁶. Devlet kurumlarının modernleşmesine paralel olarak bu kurum, 1826'da İhtisab Nezaretine dönüştürülmüş, 1850 yılında ise Zaptiye Nezaretine bağlanmıştır¹⁷. 1854 yılında İstanbul'da batı

11 Süleyman Tevfik, *Süt ve Mamulâtı Sütçülük, Yoğurtçuluk, Kaymakçılık, Tereyağcılık, Peynircilik İmali ve Muhafazası*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul, 1341, ss. 7, 8.

12 Mahmut Sadık, "Halis Süt Meselesi", *Servet-i Fünun Mecmuası*, C:63, S:1642, 2 Şubat 1926, s. 182.

13 Cafer Tayyar, *Verem Tedavisinin Keşfi*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul, 1927, s. 9.

14 Kilisli Rifat, "Temiz Süt Meselesi", *Mülkiye Mecmuası*, S: 34, Yıl: 3, İkinci Kanun 1934, s. 16.

15 Robert Mantran, *XVI.-XVII. Yüzyıl'da İstanbul'da Gündelik Hayat*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul, 1991, s. 83.

16 Yusuf Ziya Kavakçı, *Hisbe Teşkilatı: Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1975, ss. 96, 106.

17 Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2013, ss. 120, 319.

tarzında belediye teşkilatlanması olan Şehremaneti oluşturulunca da kurum tamamen ortadan kaldırılmıştır¹⁸.

Batının örnek alınarak yapıldığı bu değişimlere zaman içinde yenileri eklenmiştir. 1877 yılında “*Dersaadet Belediye Kanunu*”¹⁹ ve yine aynı yılda çıkarılan “*Vilayet Belediye Kanunu*”²⁰ ile belediyelerin görev, yetki ve çalışma yöntemleri ile ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır. Her iki kanunun 3. maddesi ile şehir içerisindeki sokaklarda hayvan kesimi yasaklanmıştır. 1885 yılında ise İstanbul Şehremaneti içerisinde “*Hıfzıssıhha-i Umumiye Komisyonu*” oluşturulmuştur²¹. Komisyon üyeleri arasında diplomalı bir veteriner müfettişi bulunacak ve gıda üretimi yapan işletmelerin bu yolla denetimi sağlanacaktır²². Teftiş heyeti, mezbahaların ve kasap dükkânlarının temizliğine, satılacak olan etin sinek ve tozdan korunmasına, mandıra işletmelerinde ürünlerin saf sütten yapılması gibi kurallara dikkat edecektir. Ayrıca işletmelerde bozuk ve hasta hayvan eti ile yapılan pastırma, sucuk ve kavurma olduğu, muayene ve denetimlerde anlaşıldığında belediyeler tarafından ürünlere el konulacaktır²³.

Hayvan sağlığını korumaya yönelik ilk yasal düzenleme olan “*Zabıta-i Sıhhye-i Hayvaniyye Kanunu Muvakkatesi*” ise 1893 yılında yürürlüğe girmiştir. Böylece bir bölgede hayvan hastalığı ortaya çıktığında yapılacaklar bu yönetmelik ile belirlenmiş olmuştur²⁴. Yönetmeliğe göre İstanbul’a gönderilen kasaplık hayvanlar İstanbul-Küçükçekmece arasında ve diğer şehre giriş bölgelerinde bulaşıcı hastalıklara yönelik muayene edilecektir. Ayrıca veterineri bulunan Fatih ve Tophane mezbahalarında kesilen hayvanların iç organları ve etleri de bulaşıcı hastalık taşıyıp taşımadığına dair incelenecektir²⁵.

Halk sağlığı konusunda 18 Ocak 1905 yılında hazırlanan diğer bir düzenleme “*Hayvanatın Zebhinden Evvel Muayeneleri Hakkında Talimat*”²⁶’dır. Düzenleme, Hamidiye Etfal Hastanesi’nde oluşturulan komisyon tarafından 5 bölüm ve 47 madde şeklinde konuya oldukça geniş bir çerçeveden bakarak hazırlanmıştır. Kasaplık hayvanların mezbahaya gelmeden önce ve kesim işlemi sonunda etlerinin muayenesi, korunması ve taşınması üzerinde durulduğu gibi halk mezbahaları yapılması gerektiği şeklinde maddeler içermektedir²⁷. Hazırlanan metin ülkede bu konuda yapılan ilk kapsamlı çalışma

18 Osman Nuri Ergin, *Türkiye’de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1936, s. 122.

19 *Düstur*, I.Tertip, 4. Cilt, ss. 552-570.

20 *Düstur*, I.Tertip, 4. Cilt, ss. 570-593.

21 BOA, Y.PRK. SH.2/9:1.

22 BOA, ŞD. 2491/9:3.

23 BOA, A.DVN. MKL.27/11:1; *Düstur*, I.Tertip, 5. Cilt, ss. 349-351.

24 *Düstur*, I.Tertip, 6. Cilt, ss. 1306-1310.

25 BOA, DH. MKT. 926/57:5; BOA, ŞD.826/16:2.

26 BOA, BEO.2489/186623:1.

27 Berfin Melikoğlu Gölcü, “Osmanlı Devleti’nde Et Muayenesi İle İlgili Düzenlemeler”, *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, C:82, S:2, 2011, ss. 66-68, Daha detaylı bilgi için bakınız: BOA. ŞD. 826/16:1.

olduğundan uygulanabilirliği açısından Meclis-i Vükela'da görüş alışverişinde bulunulmuştur. Nihayetinde maddelerin etraflıca incelenmesi ve özellikle halk mezbahası inşası için alanında uzman kişilerin bulunduğu bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir²⁸. Konunun olumlu şekilde sonuçlanmasından sonra asıl soru yönetmelik ülkedeki tüm mezbahalarda uygulanabilecek miydi? Şöyle ki, talimatname, öncelikle gerekli şartları sağlayan devlete bağlı faaliyet gösteren Ortaköy Mezbahası'nda uygulanmış, o dönem diğer mezbahalar aranan şartları karşılayamadığından uygulamak mümkün olamamıştır. Ancak İstanbul'un belirli bölgelerine açılması kararlaştırılan en az 9 mezbahada, söz konusu yönetmeliğin hükümlerine uyulacağı bildirilmiştir²⁹.

II. Meşrutiyet, ülkede siyasi, idari ve ekonomik yeniliklerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Hayvan sağlığının korunması amacıyla 18 Aralık 1913 tarihinde yeniden ele alınıp yürürlüğe konulan "*Zabıta-i Sıhhıye-i Hayvaniye Kanunu Muvakkati*" 1928 yılına kadar geçerliğini sürdürmüştür³⁰. Bu yasal metnin 7. bölümü mezbaha ve mandıra ürünleri üzerine hazırlanmıştır. Böylece mezbahalara getirilen kasaplık hayvanlara ön muayene koşulu konulmuştur. Bunun yanı sıra süthane ve inekhanelerin belirli aralıklarla veteriner muayene ve denetimine tutulmasına ve sütü satılan ineklerin hepsine tüberkülin aşısı vurulmasına karar verilmiştir³¹.

Hıfzıssıhha Şubesi tarafından Mayıs 1914 tarihinde ise 38 maddelik bir "*Süt Nizamnamesi*" hazırlanmıştır. Tasarıya göre inekleri bulaşıcı hastalıklardan korumak için veterinerlerin her 4 ayda bir sütçü ahırlarını dolaşarak tarama yapması ve vereme karşı koruyabilmek amacıyla gözlem istasyonları kurulması planlanmıştır. Ayrıca tasarı ahırların, süthanelerin, sütçü dükkânlarının ve yoğurthanelelerin çalıştırılması ile ilgili yeni düzenlemelerin yapılması gibi birtakım maddeler de içermektedir³². Hazırlanan metin, bir ay gibi kısa süre içinde görüşülmek üzere Şura-yı Devlet'e gönderilmiştir. Burada yapılan görüşmelerin sonucunda nizamnamenin uygulanmasının şu an için uygun olmadığı kararına varılmıştır³³. Böylece halkın gıdasında önemli yer tutan süt ürünlerinin her yerde ve koşulda aynı kurallar ile üretilmesi sorun olmaya devam etmiştir.

Kararın olumsuz çıkmasının ardında ülkenin Birinci Dünya Savaşı'nın arifesinde olması yatabilir. Ancak nedenini yalnızca savaşa yüklemek de doğru olmaz. Başka nedenlerde aramak gerekir. Devlet yönetiminin kurumlar üzerindeki kontrolünün zayıflığı, nizamname maddelerinin hem üreticiye hem de tüketiciye yeni yük ve masraf getireceği, süt ve onunla bağlantılı olan esnaflardan gelecek tepkiler ile yakından ilgili olduğu düşünülebilir. Ülke

28 BOA, Y.A.RES.130/75:2; BOA. ŞD.826/16:4.

29 BOA, ŞD.826/16:2.

30 *Düstur*, 2. Tertip, 6. Cilt, ss.116-126.

31 BCA, 30.10/20.116.9:15.

32 BOA, ŞD.41/2:4.

33 BOA, BEO.4291/321785:2.

içerisinde süt ile alakalı yapılan düzenlemeler yetersiz kalınca aynı yıl içerisinde İstanbul Şehreminliği 59 maddelik “İnek Ahırlarıyla Süthaneler ve Sütler Hakkında Talimatname” yayınlamıştır. Yapılan bu düzenlemeyle İstanbul sınırları içerisinde seyyar ve dükkân sahibi sütçüler isimlerini belediyeye bildirerek çalışma ruhsatı almaları gerekecektir³⁴.

Hayvan kesim kurallarıyla ilgili olarak hazırlanan diğer bir düzenleme ise 1922 yılında çıkan 8 maddelik “Çifte ve Damızlığa Elverişli Hayvanatın Hüsn-ü Muhafazası Hakkında Muaddel Kanun”dur. Hazırlanan kanuna göre kesim öncesi tüm hayvanlar, veterinerler tarafından herhangi bir hastalığı olup olmadığına dair muayene edilecektir. Böylece kesim işlemlerinin sadece mezbahalarda gerçekleşmesi sağlanarak ülkede yaygın olan hayvan hastalıklarının önüne geçilebilme fırsatı yakalanacaktır³⁵. 1928 tarihinde ise 75 maddeden oluşan “Hayvanların Sağlık Zabıtası Hakkında Kanun” yürürlüğe girmiştir. Kanunun yedinci bölümü mezbahalar ve süthanelere ayrılmıştır³⁶.

Cumhuriyet döneminde, önceden yapılan çalışmalarla yetinilmemiş ve halk sağlığını korumaya yönelik yeni adımlar da atılmıştır. 1930 yılında kapsamlı bir çalışma olarak nitelendirilebileceğimiz “Umumi Hıfzıssıhha Kanunu” uygulamaya koyulmuştur³⁷. Bu kanuna 1934 yılında “Mezbaha Yapı Nizamnamesi” eklenmiştir. Kanunun 197. maddesiyle mezbaha kurma ve işletme görevi belediyelere devredilmiştir. Yapılan değişiklikler sayesinde Osmanlı’dan kalan hayvansal gıda denetimini kimin yapacağına ilişkin yaşanan sorunlar yoluna konulmuştur³⁸. Mezbahalarda et muayenesine dair 1932 yılında 37 maddelik “Etlerin Teftiş Talimatnamesi” günün şartlarına göre yeniden düzenlenerek yayınlanmıştır³⁹. Cumhuriyet döneminde etlerin denetlenmesi sorunu yoluna koyulduktan sonra, sıra süt meselesine gelmiş ve gündemi uzun bir süre işgal etmiştir. Nihayetinde 1935 yılında 69 maddeden oluşan “Sütlerin Nevileri ve Vasıfları ve Süt ve Mamulâtının İstihsaline ve Satışına Mahsus Mahallerin ve Levazımın Sıhhi Şartlarını Bildiren Talimatname” yürürlüğe girmiştir⁴⁰.

2. Hayvansal Gıda Hijyeninde Mezbahalar

Osmanlı Devleti’nde ve Atatürk Türkiye’sinde kasaplık hayvanların etlerin muayenesi, kesim yerlerinin temizliği ve denetlenmesi yapılmadığında halk sağlığında sorunlara yol açmıştır. Bu sebeple mezbahalara yönelik yapılan düzenlemelerde batıya ayak uydurulmaya çalışılmıştır.

34 Osman Nuri Ergin, *Muhtasar Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Bahriyye Matbaası, İstanbul, 1341-1339, ss. 324-339.

35 BCA, 30.10/185.278.1:2.

36 T.C. Resmi Gazete, S: 888, 14 Mayıs 1928, Ankara, ss. 5123-5127.

37 T.C. Resmi Gazete, S: 1489, 6 Mayıs 1930 Ankara, ss. 8895-8910.

38 T.C. Resmi Gazete, S: 2685, 26 Nisan 1934, Ankara, ss. 3713-3715.

39 Veteriner Kanunları, Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1940, ss. 265-276.

40 T.C. Resmi Gazete, S: 3066, 29 Temmuz 1935, Ankara, ss. 5225-5528.

2.a. Üretim Yerlerini Tanımlamak

Salhane, kanara, kesimhane gibi çeşitli kelimelerle ifade edilen mezbaha, sözlükte hayvanların kesilip derilerinden ayrıldığı yer olarak ifade edilmiştir⁴¹. Osmanlı Devleti'nde mezbahalar kamu hijyeni doğrultusunda şehir dışında inşa edilmiştir. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethetmesinden sonra ilk uygulamalarından biri Yedikule dışında deniz kıyısında denetimli şekilde mezbahaları kurmak olmuştur. Bu tesisler, mülkiyeti ve işletilmesi devlete ait miri mezbahalardır⁴². İnşa edilen mezbahalar üç merkez etrafında kümelenmiştir. İlki Ayasofya evkafına bağlı olarak Yedikule surlarının dışındaki deniz kenarına kurulmuştur. İkincisi Eyüp Sultan Camii'nin vakfına dâhildir. Üçüncü merkez ise Üsküdar Valide Atik Camii'ne vakfedilmiştir⁴³. Mezbaha etrafında onunla bağlantılı çeşitli sektörlerde bulunmaktadır. Bu işletmeleri ayakta tutabilmek için kasaplık hayvanın kesimi nerede gerçekleşmişse ondan kalan deri, yağ ve sakatatları aynı bölgede olan esnaflara verilmiştir⁴⁴. Bunun yanı sıra mülkiyeti ve işletimi kasap ustalarına ait olan esnaf mezbahaları da mevcuttur. Buralarda kesilen hayvanlar, satılmak üzere şehrin kasap dükkânlarına dağıtılmıştır⁴⁵.

Mezbaha ve onunla bağlantılı olan işletmeler yerleşimin daha az olduğu yerlerde açılmalıdır. Bunun sebeplerini sıralayacak olursak;

Mezbahaya götürülecek hayvanların insanların yoğun olarak bulunduğu çarşı ve pazardan geçerek çevreye huzursuzluk vermemesi,

Hayvansal üretimin yapıldığı bu merkezlerin yaydığı kokuların şehri rahatsız etmemesi,

İçyağı gibi ürünlerin işlenmesi sırasında ateşle uğraşıldığı için şehrin yangından korunması,

Hayvanların kesim sırasında bağırması şehir halkı üzerinde psikolojik bir etki bırakacağı için bu seslerin duyulmamasının sağlanması⁴⁶. İşletmelerin kurulmasında bu maddelere her dönem dikkat edilmiştir.

Halk sağlığı açısından yapılan mezbaha binasının da bir o kadar gerekli şartları taşıması gerekiyordu. Mezbahanın zemini, suyun ve kanın

41 Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2007, s. 1040.

42 Ahmet Uzun, *İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997, s. 141.

43 Ahmet Kal'a, *Osmanlı Devletinde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini için Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985, s. 52.

44 Zafer Karademir, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 271.

45 P. Ç. İnciyan, *XVIII. Asırda İstanbul*, Çev: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1956, s. 151.

46 Şükrü Kamil, "Kasablar ve Salhaneler", *Maarif Mecmuası*, C: 2, No:43, 23 Nisan 1308, s. 261.

akışını sağlamak için bir yana hafif eğik şekilde halka taşıyla döşenmeli ve pis suların dışarıya akıtılması için geniş oluklar yapılmalıdır. Duvarları 1,5 metre yüksekliğe kadar çimento ile gayet düzgün sıvanmış, havadar ve ışıklı inşa edilmelidir. Kesim ve muayene salonlarında ise büyük musluklar olmalıdır⁴⁷. Ayrıca mezbahaların lağımından süzülüp çıkan pis suyu emmesi için şehir merkezi ve işletmeler arasında bulunan yerlere sık bir şekilde emici kökleri bulunan ağaçlar dikilmelidir⁴⁸.

Hayvancılık alanında açılan bu kuruluşlar birer istihdam merkezleridir. Mezbaha ve onunla bağlantılı işletmelerin başlıca aktörleri kasabbaşılar, kethüdalar, kanaracıyanlar, sellahlar, çobanlar, kasap esnafı ve devlettir. Miri mezbahalarda çalışanlar hassa kasabbaşı ve kethüdanın gözetiminde hizmetlerini yerine getirmişlerdir. Kesim hizmetlerini kanaracıyan denilen kişiler gerçekleştirirlerdi. Derisini soyma işini devamlı şekilde yapan ve bunu meslek edinene sellah, hayvan kesmenin yanı sıra et satmayı da meslek edinen kimse için kassab terimi kullanılmıştır⁴⁹. Kassab esnafının hepsi gedikli olup bu kişilerden başkası et alıp satamazdı⁵⁰. XVII. yüzyılda miri mezbahalarda 200 kasap çalışırdı⁵¹. Ayrıca çobanlar ve Yeniçeri Ocağı'na bağlı olan acemi oğlanları da mezbahada görev yapan hizmet guruplarıdır⁵².

Miri mezbahaların kestiği etlerin çoğunu ordu mensupları tüketirken, şehir halkı et ihtiyacını daha çok önu kasap dükkânı arka tarafı mezbahaya çevrilmiş olan özel işletmelerden sağlamıştır. Şehir içinde bulunan kasap dükkânlarının bu şekilde kullanılması çevreye yaydığı kokulardan dolayı rahatsızlığa yol açmıştır. Bu durum üzerine II. Mustafa, 1698 yılında çıkardığı fermanla şehir içerisinde açılan mezbahaları kapattırarak kasap dükkânlarında kaçak hayvan kesimine son vermiştir. Ne var ki, Tanzimat Fermanı ve 1861 yılında gedik usulünde yapılan değişiklikle herkesin istediği yerde istediği mesleği yapabilmesi sağlanmıştır. Bu da mezbahaların şehir içine yayılımını hızlandırmıştır⁵³. Kesim işlemlerini dükkânlarında gerçekleştiren kasapların sayısı artınca üretilen bu gıdanın hijyen sorunu da katlanarak artış göstermiştir⁵⁴. Karşılaşılan bu kesim işlemlerinin önüne geçilemeyince zabıtalardan cezai işlem uygulanmasına karar verilmiştir⁵⁵. Bu konunun tamamen yoluna

47 BOA, ŞD. 826/16:1.

48 Şükrü Kamil, *a.g.m.*, s. 261.

49 Mehmet Sait Türkhan, *18.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İşçisinin Temini: Hassa Kasabbaşı Kurumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 61; Merçil, *a.g.e.*, ss. 55, 57.

50 Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, *Bir Zamanlar İstanbul*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1973, s. 57.

51 Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, Çev: Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988, s. 191.

52 Türkhan, *a.g.t.*, s. 61.

53 Osman Nuri, "İstanbul'un Bir Senelik Et Sarfiyatı Karaağaç Mezbahası", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S: 4, 1 Kanun-i Evvel 1340, s. 66.

54 BOA, MVL. 308/45:1.

55 BOA, A.MKT. NZD. 334/42:1.

koyulması ise Yedikule gibi şehirlerin dışında tam donanımlı mezbaha açılmasıyla mümkün olabilirdi. Ancak mezbaha inşası kararlaştırılsa da uzun seneler hiçbir sonuç alınamamıştır. Çünkü mesele iki noktada düğümleniyordu: Bunlardan biri, devletin bu işletmeler üzerinde kontrol sağlayamıyor olması, diğeri ise kasap esnafının yoğun direnişidir. Her dönem yaşanan bu olaylar planlanan çalışmaların gecikmesine yol açmıştır⁵⁶.

II. Abdülhamit döneminde Dersaadet mezbahalarının sağlık görevlileri tarafından denetlenerek birer “mikrop yuvası” olarak ifade edilmesiyle, hijyenik gıdaya ulaşmanın yolunun modern bir kesimevi yapmaktan geçtiği tekrar hatırlanmıştır. Bu işin yoluna koyulması için çalışmalar hızlanmıştır. Mezbahaların modernizasyonu konusunda bazı proje ve teklifler sunulmuştur. Yapılan araştırmalardan anlaşıldığı üzere bu iş için 30-40 bin lira gereklidir. İşte bu sebeple, konunun ya Nafia Nezareti tarafından iltizama verilerek yapılması ya da Şehremanetince bir çözüm bulunulmasına karar verilmiş, ancak bir ilerleme kaydedilememiştir⁵⁷.

Mezbaha yapımına ilişkin girişimler II. Meşrutiyet döneminde ve sonrasında da devam etmiştir. İstanbul Şehremini Tevfik Bey tarafından mezbaha sorununu yoluna koymak için 1911 yılında bir proje yarışması düzenlenmiştir. Projelerde A, B, C, D, E ve F harfleriyle isimlendirilmiştir⁵⁸. Komisyonun yaptığı incelemeler sonucunda E işaretli olan Fransız şirketin projesi seçilmiştir⁵⁹. Ancak özel mezbaha sahipleri, işlerinin sekteye uğrayacağı düşüncesiyle yapılacak projeyi desteklememiştir. Baskılar sonucunda mezbaha sorunu tekrar yarım kaldığı gibi Şehremini Tevfik Bey de görevden alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla mezbaha fikri bir süre ertelense de İstanbul Şehremini Dr. Cemil Paşa bu meseleyi tekrar gündeme taşımıştır⁶⁰. Cemil Paşa görev yaptığı yıllarda Galata ve Fatih'te bulunan şahıs mezbahalarında ve kasaplarda sıhhi olmayan durumu yakından görmüştür⁶¹. Bu durumun tek çözüm yolu ise sıhhi şartları taşıyan mezbaha açmaktan geçiyordur. Ancak inşa için paraya ihtiyaç vardır. Şehreminlik bu parayı karşılayacak durumda da değildir. Cemil Paşa'nın bulduğu tek çözüm yolu ise kesilen hayvanın etlerinden zephiye resmi adıyla alınacak olan kilo başına 25 para vergi ile olabilirdi. Bu vergi meselesi Meclis-i Mebusan'ın 14 Temmuz 1914 oturumunda da tartışmalara sebebiyet vermiştir⁶².

56 BOA, Y.PRK. TNF.1/44:1.

57 BOA, Y.PRK. ŞH.3/49:1.

58 Engin Çağman, “Osmanlı Döneminde İstanbul'da Modern Bir Mezbaha Kurma Teşebbüsü”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S:15, Yıl: 2020 Bahar, ss. 41, 42.

59 BOA, BEO.4358/326795:2

60 *Vakit*, 1 Şubat 1922.

61 Operatör Prof. Dr. Cemil (Paşa) Topuzlu İstanbul Eski Şehremini, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul, 2002, s. 111.

62 *Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi*, Devre: 3, Cilt: 2, İçtima: 1, İnikad: 43, ss. 606-626.

Mondros Antlaşması'nın imzalanmasından hemen sonra mezbaha işini yoluna koymak için çalışmalara başlanmıştır. Şehremini Cemil Paşa mezbaha için Umur-ı Mimariye Şubesi Müdürü Selahaddin Bey'le mimar Vedat Bey'den yeni bir proje yapmalarını istemiştir⁶³. Söz konusu projelerden Vedat Bey'inki daha çok beğenilerek yapılmasına karar verilmiştir⁶⁴. İnşaat alanı olarak Harbiye Nezaret'i'nden alınan Haliç'in Karaağaç mevkisindeki eski tersanenin bulunduğu yer seçilmiştir⁶⁵. Mezbahanın temeli 27 Kasım 1919'da atılırken⁶⁶ ana binasının inşaatı 12 Temmuz 1923 yılında tamamlanarak açılışı yapılmıştır⁶⁷. Diğer bağlantılı binaların yapımı ileriki yıllarda da devam etmiştir. Kurumda 1935 yılı itibariyle memur, veteriner ve işçi vs. olmak üzere 427 kişi çalışmıştır. Ayrıca sahip olduğu bu kadroya senede 391. 200 lira harcanırken, İstanbul şehrine 1. 067. 648 liralık bir gelir toplanmıştır⁶⁸.

Atatürk dönemi Türkiye'sinde, modern teçhizatlarla donatılmış 58 mezbahanın inşaatı bitirilirken 26 mezbahanın da yapımı için resmi işlemler yapılmıştır. Bunların yanı sıra mevcut 36 mezbahanın fenni şekle dönüştürülmesi için belediyelerce 74 veteriner görevlendirilerek 54. 880 lira ödenek ayrılmıştır⁶⁹. Böylece açıkta hayvan kesimi, zaman içerisinde hayvanın kamusal alandan hem fiziki hem de psikolojik olarak uzaklaştırıldığı bir modele evrilmiştir⁷⁰. Bu sebeple de hayvanların mezbahalara gönderilme işlemleri gündüzleri halkın gözleri önünde değil de geceleri yapılan bir eyleme dönüşmüştür⁷¹.

2.b. Üretim Yerlerini Denetlemek

Hayvansal gıda üretiminde denetimler oldukça önemlidir. Denetimlerde ürünlerin nerede ve hangi şartlarda üretildiğine dikkat edilmiştir. Osmanlı'da etler üç şekilde alıcıyla buluşuyordu;

1- Dükkânlar

2- Gezdiriciler

3- Çadır veya açıkta sırıklarla pazar yerlerinde et satanlar⁷².

Kasap dükkânlarının önleri camekânsız olduğundan askıya asılan etler toz toprak içerisinde kalmıştır. Aynı şekilde kesilmiş koyunlar kanları akar

63 *Tasvir-i Efkar Gazetesi*, 26 Ağustos 1919.

64 *Alemdar*, 29 Ağustos 1919.

65 *Takvim-i Vekayi*, 19 Kanun-ı Sani 1336.

66 *İleri*, 28 Teşrin-i Sani 1919.

67 *İleri*, 13 Temmuz 1923.

68 Y. Ziya Çenk, "Bilmediğimiz Bir Hakikat: Mezbahada Kesilen Etler Niçin Lezzetlidir?", *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1935.

69 *BCA*, 030/187.285.1:41

70 Sinem Burcu Uğur, Seda Tan, "19.Yüzyıl Mezbaha Reformu ve Osmanlı'daki Yansımaları", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2019, s. 18.

71 *Cumhuriyet*, 18 Kanun-i Evvel 1931.

72 Şükrü Kamil, *a.g.m.*, s. 262.

şekilde satıcıların sırtında veya sakatatları sıriklara geçirilerek omuzlar üzerinde gezdirilmiştir⁷³. Bu satış koşulları hijyenik gıdaya ulaşmayı zorlamıştır. Dükkân işleten kasaplar, özellikle seyyar şekilde et satanlardan oldukça şikâyetçidir. Dükkânlarının önünde gezdirerek et satan bu kişilerin hem işlerini engellediğini hem de halk sağlığı açısından sakıncaları olacağı düşünülmektedir⁷⁴. Bu sebeple kasaplık hayvanın mezbahaya girişinden itibaren başlayan denetimler, et ve türevlerini satan esnafın bu ürünleri halkın sofrasına ulaştırıncaya kadar sürmelidir. Denetimlerden birinin eksik olması ülkede bulaşıcı hastalıkların yayılmasını hızlandırmaktadır. Bu kapsamda yapılan denetimlerle halk sağlığına aykırı bulunan hayvansal gıda işletmelerinin belirlenip ya tamamen kapatılması ya da gerekli şartları yerine getirmesi istenmiştir. Özellikle bulaşıcı hastalıkların tanısında fenni mezbahalar ön safta bulunurken özel şahsa ait mezbahalarda kesim hayvanına öncesinde ve sonrasında muayene yapılmadığından hijyen konusunda sıkıntılar vardır⁷⁵. Bu örneklerden biri 1893 tarihli belgede geçmektedir. Aydın Mezbahası'na yapılan denetimlerde, işletmenin şehir merkezine yakın bir mesafede bulunması halk sağlığı açısından uygun bulunmayınca yerinin değiştirilmesi istenilmiştir⁷⁶. Diğer bir örnek ise 1909 tarihli Sultan Beyazıd Camii'nin su haziresine bitişik olan mezbaha ile ilgilidir. Halkın içme suyuna mezbaha pisliklerinin karışabilme olasılığı sebebiyle işletmenin ıslah edilmesi raporlanmıştır⁷⁷.

Denetimlerin en önemli ayağını oluşturan mezbahaların, sıhhi kuralları taşınması önemlidir. Özellikle 1905 yılında hazırlanan talimatname ile hayvanların kesimden önce muayene edilmesine ve kesim işlemlerinin belirli kurallara göre yapılmasına karar verilmiştir. Bu çerçevede kasaplar, iş yerlerine geldiklerinde ellerini sabunla yıkayacaklar ve her gün yıkanan temiz çalışma üniformalarıyla işe başlayacaklardır. Ayrıca çalışanlar her ay doktor muayenesinden geçerek işlerini yapmalarına engel bir rahatsızlıklarının olmadığı yönünde belge alacaklardır. Kesim işlemlerinin bitiminde kesim ve muayene salonları bol tazyikli sularla yıkanıp temizlenecektir. Kesim yeri ile muayene salonunun duvarlarının çimento kısmının üzerindeki bölüm, en az 15 günde bir kireçle badana yapılacaktır. Derinin ayrımı ise ağızla şişirme yöntemi yerine körükler yoluyla gerçekleştirilecektir. Kesim sonrası etlerin bozulmasının önüne geçmek için yazın soğuk bir yerde korunacaktır. Kesilen hayvanların başka yerlere taşınması için üstü galvanize saca kapalı yaylı özel arabalar üretilecektir. Arabalar, etlerin taşınmasından sonra her gün kaynar küllü suyla yıkanacaktır⁷⁸. Ancak etlerin taşınma işinin dükkân sahiplerine yıkılması, uyulması gereken önlemlerin gecikmesini sağlamıştır. Kasap esnafı araba ile taşınmanın masraflı bir

73 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 111.

74 BOA, BEO.260/19486:1.

75 Hasan Zeynelabidin, "Verem Hastalığı ve Veremli İnekler", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S: 30, Şubat 1927, s. 343.

76 BOA, DH. MKT.189/70:1.

77 BOA, ZB. 336/131:2.

78 Gölcü, *a.g.m.*, s. 66-68; Daha detaylı bilgi için bakınız: BOA. ŞD. 826/16:1.

iş olması sebebiyle devletten bu durumun bir an önce çözüme kavuşturulmasını talep etmiştir. Bu süre zarfında da çinko döşeli kaplar içerisinde ve üzerleri keten beziyle örtülü şekilde taşımaya devam etmek istemişlerdir⁷⁹. Yaşanan her sorun gıda hijyen denetimlerini biraz daha geciktirmiştir.

Dönemin önemli konularından biri de bulaşıcı hastalıklardır. Mezbahaya getirilen hayvanlar arasında sığır vebası, şap, antraks, verem, çiçek, uyuz, ruam gibi bulaşıcı hastalıklardan herhangi birine tutulmuş hayvan görüldüğünde bu hayvanlar hemen mezbahadan çıkarılır ve kesimi yapılmazdı. Mezbahadan bir hastalık sebebiyle gönderildiği zamanda bu hayvanların kulaklarından birine (R) şeklinde zımbalı bir damga uygulanarak başkaları tarafından tüketilmelerinin önüne geçilmesi amaçlanırdı. Kesim esnasında zayıflık, sulanmışlık, jölemsi bir kıvamda kanlılık gibi etin bozulduğunu gösteren bir emare görüldüğünde tüm işlemler dururdu. Hastalıklı ürünlerin tüketilmesini engellemek için etler kreolin eriyiğine batırılarak imha edilirdi⁸⁰. Osmanlı döneminde devlete ait veterineri bulunan mezbahalarda bu kurallara uyulsa da özel şahsa ait işletmelerde uyulmadığı için hijyen konusu katlanarak büyümüştür.

Cumhuriyet devrinde ilk olarak Karaağaç Mezbahası, ardından fenni şartları sağlayan diğer kesimevlerinin açılması ve dönemine göre oldukça modernize edilmiş et denetim mevzuatlarının yürürlüğe konulmasıyla temiz gıdaya ulaşım hızlanmıştır. Ancak bu kez de mezbaha vergisi vermeden işlerini halletmeye çalışan kaçakçılar türemiştir. Ette yapılan bu kaçakçılık, kısa sürede dönemin önemli bir sorunu haline gelmiştir. Bu durum devletin yürüttüğü kontrollerin önünü keserken halk sağlığını da olumsuz yönde etkilemiştir.

Kaçak yollarla kesilen kasaplık hayvanlar mezbahaya göre daha ucuz olduğundan şehir kasapları ve halk tarafından yoğun talep görmüştür⁸¹. 1932 yılında sadece İstanbul'un çeşitli semtlerinde 15 günlük süreçte yapılan denetimler sırasında 650 kilogram kaçak ete el koyulmuştur⁸². İstanbul Belediye Başkanı Muhiddin Üstündağ 1935 yılında mezbahalarla ilgili olarak gazeteye verdiği bir demeçte, "Her sene 60.000 hastalıklı bağırsak imha ediyoruz. Bu hayvanların etleri de şüphesiz ki hastalıklıdır. Etrafta kesilip getirilen etleri yememeğe ve damgası bulunmasına dikkat etmelidir. Şehir hududu haricinde etle İstanbul'da satılan et arasında ancak 5 kuruş fark vardır. Şehir haricinde satılan etler mezbahalarda bizim celeplerin beğenmeyerek sakata çıkardıkları etlerdir ve tabiidir ki şehir dâhilinde kesilen hayvan etlerinin fiyatı onlardan farklıdır. Çünkü onlar mezbaha resmi baytar ücreti vermezler diğer rüsumu tediye etmezler. Böyle olmakla beraber İstanbul hemşerileri aradaki bu cüz'i farkı elbette verecektir. Zira temiz et yiyecektir"⁸³ şeklinde mezbahalar konusunda düşüncelerini ifade etmiştir. Bu durum sadece İstanbul ile de sınırlı

79 BOA, DH. İD. 38/56:1.

80 Gölcü, a.g.m., s. 66-68; Daha detaylı bilgi için bakınız: BOA. ŞD. 826/16:1.

81 Cumhuriyet, 8 İkinci Kanun 1936.

82 Cumhuriyet, 18 Kanun-i Evvel 1932.

83 Cumhuriyet, 23 Birinci Teşrin 1935.

kalmamış, Konya’da fenni bir mezbaha yapımı sonrası etten kilo başına 5 kuruş vergi alınmaya başlanmasıyla mezbahada kesim birdenbire azalmış, kaçakçılık artmıştır⁸⁴. Bunun üzerine belediyelerde et kaçakçılığının önüne geçilebilmek amacıyla kasap dükkânları ile şüpheli görülen yerlerde denetimlerini sıklaştırma yoluna gitmiştir⁸⁵.

İmha Sebebi	İmha Edilen Miktar (Kg)
Tüberküloz	42.194
Şarbon	650
İrinli İltihaplar	505
Sarılık	1.080
Çiçek	198
Tefessüh (bozulmuş et)	1.798

Tablo:1 Veterinerli Mezbahalarda İmha Edilen Hayvan Kısımlarının Miktarı ve Sebebi (1933-1939)⁸⁶

Tablo 1’e göre, 1933 ile 1939 yılları arasında imha edilen hayvan kısımlarının sayısında 42.194 kg ile tüberküloz ilk sırada yer alırken, bunu 1.798 kg ile tefessüh, 1.080 kg ile sarılık, 650 kg ile şarbon, 505 kg ile irinli iltihap ve 198 kg ile çiçek hastalığı takip etmiştir. Aynı yıllar arasında bu altı hastalık türünden toplamda 1,398,072 kg hayvan kısımlarının imha edildiği görülmektedir. Cumhuriyet döneminde kurulan hükümetler hayvanlarda tüberkülozu yok etmek için yoğun şekilde aşılama mücadelesi yürütseler de bu hastalıktan kurtulmak kolay olmamıştır. Mezbahalarda yapılan kontrollerde başka bulaşıcı hastalıklara da rastlanılsa da bunlar tüberküloz kadar yıkıcı olmamıştır. Verilen bu sayılar bize modern mezbahaların ve et kontrolünün bulaşıcı hastalıkları önlemede ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Cumhuriyet döneminde hayvan hastalıklarını yok etmek için ahırlardaki hayvanların aşılama sağlanmıştır⁸⁷. Özellikle veterineri bulunan mezbahalarda yapılan muayenelerle bulaşıcı hastalıkların teşhisi hızlanmıştır. Bunun sonucunda 1936 senesinde İstanbul mezbahasında tüberkülozdan 9. 129 kilo, şarbondan 943 kilo, sistiserkozisden (paraziter hastalık) 650 kilo ve çeşitli hastalıklardan da 12. 447 kilo et imha edilmiştir. Bu etler eğer veteriner muayenesinden ve denetiminden geçirilmemiş olsaydı hiç şüphesiz kasaplarda satılacak, sofralarda tüketilecek ve hastalıklar insanlara da bulaştığı için ölüme bile sebebiyet verilebilecektir⁸⁸.

84 *Babalık*, 2 Temmuz 1936.

85 *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1934.

86 Şevki Akçay, *Mezbahaların İnkişafı, Sıhhi ve İktisadi Faydaları ve Başlıca Noksanlarımız*, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1946, s. 8.

87 *Akşam*, 26 Teşrin-i Sani 1929.

88 *A.g.e.*, s. 8.

3. Hayvansal Gıda Hijyeninde Mandıralar

İnsanın gıda ihtiyacını karşılamada ilk sıralarda bulunan süt ürünleri hijyenik koşullarda üretilmediğinde oluşturduğu halk sağlığı sorunları, tarih boyunca yönetimler tarafından bir problem olarak değerlendirilmiştir. Bu maksatla Osmanlı Devleti ve Atatürk Türkiye'si batıda gerçekleşen gıda hijyeni düzenlemelerine paralel olarak mandıraların, süthanelerin ve süt konulan kapların temizliğine, hayvanların sağlıklı olması gibi konularda birtakım düzenlemelere başlamıştır.

3.a. Üretim Yerlerini Tanımlamak

Mandıra, büyükbaş ve küçükbaş hayvanların beslenip, barındırıldığı ve süt ürünlerinin üretilip satıldığı yer anlamına gelmektedir⁸⁹. Osmanlı Devleti'nde süt ve türevleri hızlı bozulan ürünler olduğundan genellikle üretim merkezlerine yakın çevrede tüketilmiştir. İstanbul'a yakın Eyüp ve Üsküdar bölgelerinin kırsal kesimlerinde miri mandıralar kurulmuştur⁹⁰. Ancak bu devlet işletmeleri talebi karşılamaya yetmeyince Çanakkale, Edirne, İzmit, İstanbul ve Bursa'da çoğunlukla orta ve üst düzey yöneticiler tarafından idare edilen çiftliklerde mandıralar açılmıştır⁹¹. Ayrıca getirisi fazla olan süt, yoğurt, peynir, tereyağı ve taze kaymak gibi ürünlere talep fazladır. Bu sebeple ulaşım bakımından büyük şehirlere yakın kırsal alanlarda çiftlikleri bulunanlar daha fazla kazanç için mülklerini ağıl ve mandıralara dönüştürmüştür⁹². XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise sadece İstanbul'da 2000 tane mandıra bulunmaktadır⁹³.

Küçükbaş ve büyükbaş süt veren hayvanların beslendiği mandıra tesisleri birer sütçülük, peynircilik, yoğurtçuluk ve yağcılık merkezleridir. Ancak her yerde ve şartta mandıra açmak mümkün değildir. Osmanlı Devleti mandıra ve onunla bağlantılı olan binaların yerlerinin seçiminde şehrin temizliğine ve halk sağlığına dair konulara dikkat etmiştir. Ayrıca mandıraların kurulacağı yerlerde iklim, yer şekilleri, güvenlik, ulaşım ve hijyen koşulları her dönem belirleyici olmuştur⁹⁴. Bu endüstri kuruluşları, şehrin insan yerleşimine en az 200 metre uzaklıkta ve suyu bol olan yerlerde kurulmalıdır. Süthaneler ahırlara yakın mesafede olup, zeminleri çimento ile sıvanmış ve pis suların akışını sağlamak için hafif eğimli bir şekilde yapılmalıdır. Duvarları ise mermer veya çini ile kaplı

89 Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, C:2, Ankara,1998, s. 1500.

90 Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: 1 (1300- 1600), Editör Halil İnalçık ve Donald Quataert, Çev: Halil Bertkay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s. 235.

91 Halil İnalçık, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, s. 28.

92 Hüseyin Kazım, "Sütçülük", *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1329, s. 80.

93 Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, C:1, 2. Kitap, Haz: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 515.

94 Karademir, a.g.e. , ss.76, 77.

olmalı, kapı ve pencereleri sinek girmemesi için tel örgülerle kapatılarak doğu ve batı rüzgârlarına göre ayarlanmalıdır⁹⁵.

Hangi mevsimde olunursa olunsun içerisinde sıcaklığı ne 12 dereceden aşağı ne de 15 dereceden yukarı olmalıdır⁹⁶. Ahırlarda her hayvana ait 1.50 cm. genişliğinde, 2.50 cm. uzunluğunda ve 3.50 cm. yüksekliğinde yerler bulunmalı ve buralar her sene mart ve eylül aylarında badana yapılmalıdır. Mandıraların işletildiği yerlerde umumi lağım yoksa bir çukur açılarak lağım suları buraya verilmelidir. Ahırların içerisinde gübrelik, çalışanlar için yatacak yerler bulunmamalıdır. Gübreliklerin adedi işletmelerde bulunan hayvan sayısına göre belirlenmeli ve bu alanlar çevrede bulunan su mevkilerine en az 20 m. mesafede olmalıdır. Ayrıca gübreler haftada 2 kere evlerden 1000 m. ötedeki arazi ve tarlalara dökülmelidir⁹⁷.

Hayvancılık alanında açılan bu işletmeler birer istihdam merkezleridir. Miri mandıralar kilercibaşı tarafından atanan mandıra hâkimi tarafından idare edilmiştir. İşletmelerde çoğunlukla Yeniçeri Ocağı'na mensup acemi oğlanları çalışmıştır. Bu gençler daha çok atik ve güçlü yapılı insanlardan seçilir, peynir ve yoğurt türü besinlerin imalatında görev alırlardı. Çoban kethüdası ise kendisine teslim edilen hayvanları gerekli yerlere dağıtmaktan sorumludur. Sağım işini yapanlara sağancılar deniyordu. Mandıra bünyesinde işlerin aksamadan yürütülmesi sorumluluğu kâhyaların görevindedir. Hayvanların ot ihtiyacını temin etmek tırpancı denen ot biçicilere aittir⁹⁸.

Osmanlı döneminde miri mandıralar dışında özel şahsa ait işletmelerde üretilen süt ve süt ürünleri genellikle hijyen kurallarına aşına değildir. Mandıracılık aile işletmeciliği şeklinde sütün bol olduğu ilkbahar-yaz aylarında yapılan bir endüstriden öteye gidememiştir. II. Meşrutiyet'in ilanını her alanda bir kıpırdanma yaratsa da meydana gelen savaşlar her şeyi yarım bıraktırmıştır. İttihat Terakki hükümetleri döneminde de temiz ve saf süte ulaşmak önemli bir sorun olmaya devam etmiştir. Bu durum, yeni çareler arayışını beraberinde getirmiştir. Görünürde iki önemli çözüm yolu gündeme gelmiştir. Bunlarda biri her gün sütçülerin sıkı bir denetime tutulması diğeri ise belirli bölgelerde temiz süte ulaşımı sağlayacak birer kurum açılması olmuştur. Ne var ki, devamlılık ve tam bir kontrol sağlanamadığı için umulan sonuç elde edilememiştir⁹⁹. Bu durum aslında Cumhuriyet'in ilk yıllarında da değişmemiştir. İşletmelerde yaşanan hijyen sıkıntısına hazırlanan yönetmeliklerle çözüm bulunmak istense de, sorunlar tüm ülkede varlık göstermeye devam etmiştir. Bu sebeple sağlıklı sütlerden kurtulmanın tek yolunun süt fabrikaları kurmaktan geçtiği düşünülmüştür¹⁰⁰.

95 Ergin, *Muhtasar Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, ss. 324-339.

96 Alber Larbaletriye, *Sütçülük Sanatı*, Çev: Hacı Cemal, Amedi Matbaası, İstanbul, 1332, s. 15.

97 Ergin, *Muhtasar Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, ss. 324-339.

98 Karademir, *a.g.e.*, ss. 174-178.

99 *Tanin*, 7 Kanun-i Evvel 1909.

100 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 213.

Sihhi süte ulaşabilmek amacıyla İstanbul Şehremaneti, 1927 senesinde sütleri pastörize ederek kutulara ve şişelere koymak için bir fabrika açma girişimde bulunmuştur. Bu konu hakkında incelemeler yapmak için Dr. Ali Şükrü Bey Marsilya'dan başlayarak Felemenk ülkelerine kadar uzanan bir aylık inceleme seyahatine gönderilmiştir¹⁰¹. Şehremini Muhittin Bey, inşa edilecek süt fabrikasının şehir merkezinde yapılmasını uygun bulmuştur¹⁰². Fabrika işinin düzenli bir şekilde ilerlemesi için Neşet Osman Bey başkanlığında bir komisyon oluşturulmuştur¹⁰³. 1928 yılında ise İstanbul Şehremaneti'nin de yüzde 30 hisse ortaklığıyla¹⁰⁴ *İstanbul Şehremaneti Süt Müstahsilleri Süt Tasfiyehanesi* kurulmuştur¹⁰⁵. Şehremaneti, fabrika yapılıncaya kadar sütlerin temiz bir ortamda satılması için şehrin 11 semtinde doktoru, tahsildarı ve hademesi bulunan muayene merkezleri açmaya karar vermiştir¹⁰⁶. Buralarda çalışacak veteriner ve doktorlara Şehremaneti kimyahanesinde süt kontrolü için bir de kurs açılmıştır¹⁰⁷.

Çalışmalar doğrultusunda Şehreminlik tarafından 10 adet kamyonet satın alınarak araçların İstanbul içinde Taksim, Kuledibi, Beşiktaş, Tarabya, Beyazıt, Karagümrük, Bakırköy, Kadıköy, Üsküdar, Çengelköy ve Büyükkada olmak üzere 11 süt toplama merkezi arasında ring şeklinde çalışması sağlanmıştır. Bu merkezlere teslim edilen sütler muayene edildikten sonra özel düzenlenmiş mühürlü güğümlere doldurulacaktır¹⁰⁸. Şehremaneti, yazın 30 kışın da 35 kuruşa alıcı bulan her süt satışından 1 kuruşluk gelir elde edecektir. Toplanacak para ile Yedikule, Şişli ve Edirnekapı'nın kırsal kesimlerinde, Kadıköy taraflarında ve şehrin diğer uygun bölgelerinde sihhi şartları sağlayan inek ahırları yapılarak şehir içinde bulunan işletmeler şehrin dışarısına çıkarılacaktır¹⁰⁹.

Yapılan çalışmalar sonucunda 15 Eylül 1928 tarihinden itibaren belirlenen merkezlerde temiz süt satışına başlanmıştır¹¹⁰. Henüz 1 yılı tamamlamadan sütçüler tarafından şirket hakkında yolsuzluk iddiaları gündeme getirilmiş ve şikâyetler başlamıştır¹¹¹. Mülkiye Müfettişleri tarafından yürütülen soruşturma sonucunda yolsuzluk yapıldığı tespit edilince hazırlanan rapor Dâhiliye Vekâleti'ne sunulmuştur¹¹². Yaşanan bu olumsuzluklar Şehremanetliğini süt şirketinde bulunan hissedar durumundan ayrılmaya sevk etmiştir. Kısa bir süre sonrada şirketin iflası gerçekleşmiştir¹¹³.

101 *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1927.

102 *Cumhuriyet*, 12 Mart 1928.

103 *Cumhuriyet*, 29 Mart 1928.

104 *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1928.

105 *BCA*, 30.18./ 30.53.5.

106 *Cumhuriyet*, 29 Kanun- i Evvel 1928.

107 *Cumhuriyet*, 11 Eylül 1928.

108 "Süt Şirketi", *Servet-i Fünun Mecmuası*, C: 64, S: 1672, 30 Ağustos 1928, s. 245.

109 *Vakit*, 12 Temmuz 1928.

110 *Cumhuriyet*, 15 Eylül 1928.

111 *Cumhuriyet*, 8 Teşrin-i Evvel 1928.

112 *Cumhuriyet*, 5 Teşrin-i Sani 1928.

113 *Cumhuriyet*, 2 Kanun-i Evvel 1928.

Sonuç itibarıyla süt şirketi kurma girişimi başarısız olmuştur. Ancak Şehremini Muhittin Bey bu işten vazgeçmemiştir. Vakit kaybetmeden İstanbul Süt Müstahsilleri Cemiyeti ve Süt Satıcıları Cemiyeti ile süt meselesi hakkında bir toplantı gerçekleştirilmiştir¹¹⁴. Şehremaneti, daha önce kurulan ortaklık ilişkisinden ağzı yandığı için bundan sonra süt işinde sadece denetleyici olarak şirketi kurmak isteyenlerin tekliflerini inceleme kararı almıştır¹¹⁵. Bir şirket oluşturuluncaya kadar da sütler yine Şehremaneti bünyesindeki yerlerde muayene edilmeye devam edilmiştir¹¹⁶. Oluşturulacak merkezlerde iki oda bulunacak ve bunların birinde sütçüler diğerinde sütler muayene edilecektir. Muayene olunan sütlerin miktarı deftere kaydolunduktan sonra güğümlerin ağızları mühürlenerek satışa sunulacaktır¹¹⁷. Görüldüğü gibi her dönem süt konusu gündeme gelmişse de ne yazık ki istenilen ivme yakalanamamıştır.

3.b. Üretim Yerlerini Denetlemek

İnsan sağlığı, hayvanların sağlığına ve onlardan sağlanan gıdaların hijyenine bağlıdır. Bu amaçla gıda üretimi yapan yerlerin denetlenmesi her zaman önemli olmuştur. Sütün bir gıda maddesi olabilmesi için saf ve temiz bulunması şarttır. Bu sebeple de hijyenik bir ortamda hastalısız, iyi beslenmiş hayvandan temiz bir şekilde sağımla elde edilmelidir¹¹⁸. Hilelerin yaygın yapıldığı bir işletme türü olduğundan ülkede saf mandıra ürünlerini bulmak hayli zordur. Sütçülerin sattıkları sütlere su kattığı hatta hasta hayvanlardan sağdıklarıyla diğerlerini karıştırdıkları oluyordu¹¹⁹. Bunun yanı sıra sütlere nişasta gibi yabancı maddeler eklenerek yoğurt yapılmaktadır¹²⁰. Denetimler sırasında bu durumlarla karşılaşıldığında, cezai işlem uygulanmıştır. Sütler kapalı mühürlü şişeler yerine ağızları açık teneke güğümlerde hiçbir kontrole tutulmadan satılmaya devam ettiği için Osmanlı döneminde uygulanan bu cezai yaptırımlar olaylara yeterince çözüm olamamıştır.

Hijyen kurallarına uyulmadığı için de bulaşıcı hastalıklar ülkede kol geziyordu¹²¹. Hiçbir sıhhi önlem olmadan sağılıp gelişigüzel şekilde satılan sütlerden insana bulaşan üç hastalık vardı: verem, malta humması ve şap¹²². Aynı şekilde ırmak sularıyla yıkanan süt ve yoğurt kapları tifo ve dizanteri gibi bağırsak hastalıklarına sebep olmaktadır. Özellikle verem, süt ineklerinde oldukça yaygındır¹²³. Avrupa, süttten kaynaklı bu hastalıkların önünü alabilmek

114 *Cumhuriyet*, 12 Kanun-i Evvel 1928.

115 *Milliyet*, 4 Ocak 1929.

116 *Akşam*, 18 Ocak 1929.

117 *Cumhuriyet*, 17 Kanun-i Sani 1929.

118 Kılıslı Rifat, *a.g.m.*, s. 15.

119 Bayram Nazır, *Dersaadet'te Ticaret*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011, s. 132.

120 BOA, DH. MKT.2612/47:1.

121 Topuzlu, *a.g.e.*, s. 112.

122 Zeynelabidin, "Süt Meselesi", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S: 34, Sene: 3, Haziran 1927, s. 593.

123 Cafer Fahri, "Süt", *Malumat Mecmuası*, C:11, S: 241, 8 Haziran 1316, s. 15.

için inekhanelerin sıhhi kurallara göre inşası, süthanelerin sağlıklı ve modern teçhizatlarla donatılması, sık sık yapılan denetimler, ciddi muayeneler ve hilekârlara karşı kanunlar gibi uygulamaları hayata geçirmiştir¹²⁴. Osmanlı Devleti'nin, bu kuralları tam manasıyla hayata geçirmedeği sürece hastalıkların önüne geçmesi mümkün görünmemektedir.

Nihayetinde Osmanlı Devleti, sütler yoluyla insanlara bulaşan veremle mücadele etmek için adımlar atmaya başlamıştır. Bulaşıcı hastalıklardan korunmanın tek çözüm yolu veteriner gözetiminde bir komisyon oluşturarak süt veren hayvanların muayene edilmesi olarak görülmüştür¹²⁵. Bu amaçla Avrupa ülkeleri tarafından kabul olunan verem mücadele yöntemlerini uygulayabilmek ve yapılması gerekenleri görüşmek için 1893 tarihinde Dâhiliye Nezareti içerisinde bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir¹²⁶. Komisyon Tabip Mirliva Hüsnü Paşa'nın başkanlığında kurulacaktır. Üyeleri arasında ise Mekteb-i Harbiye-i Şahane muallimlerinden Hıfzıssıhha Baytar Müfettişi Hasan, Nafia Nezareti Umur-u Baytariye Müfettişi ve Halkalı Ziraat ve Baytar Mektebi Müdürü Mehmet Bey, Paris'e giderek bakteriyoloji eğitim alan ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de öğretmenlik yapan Zühdü ve Yüzbaşı Rıfat Efendiler olacaktır¹²⁷. Komisyonun yaptığı incelemeler sonucunda bu illetten kurtulmanın tek yolunun tüberkülin maddesiyle hayvanların aşılması olduğu anlaşılmıştır. Ne var ki, Avrupa'da henüz bu aşı uygulanmadığından bir süre daha ineklerin sütleri kaynatılmadan içilmemelidir. Ayrıca bu durum hazırlanacak broşür ve yayınlarla halka anlatılmalıdır¹²⁸.

Komisyonun yapmış olduğu çalışmalardan umulan sonuçlar elde edilememiştir. Sağlıksız süt ve süt ürünleri tüketenlerde zehirlenme olayları devam etmiştir. Bu örneklerden biri 1901 yılında İstanbul'da çarşı ve pazarda satılan taze ve çayır peynirlerinin tüketiminden kaynaklı olmuştur. Yapılan incelemelerde sebep olarak ürünlerin, tahlil ve muayeneye edilmemesi bunun yanı sıra peynir yapılan kapların kalaysız olması gösterilmiştir¹²⁹. Diğer bir vakada 1905 yılının yaz aylarında diğer vilayetlerden İstanbul'a getirilen tuzsuz peynir kaynaklıdır. Hıfzıssıhha müfettişlerinin yaptıkları araştırmalar sonucunda bu durumla her sene yaz aylarında karşılaşıldığı anlaşılmıştır. Nedeni ise hayvanların memelerinde çıkan çıbanları çobanların süblime (ak sülümen) karıştırılan suyla çıkarmaya çalışması ve çobanların ellerini yıkamadan tekrar sağma geçmesi, bazen de peynir üretildikten sonra üzerini kapatmak için zehirli olan baldıran bitkisinin yapraklarının kullanılmasıdır¹³⁰. Bu zehirlenme vakalarına her dönem rastlanılmaktadır.

124 Zeynelabidin, "Süt Meselesi", *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S: 35, Sene: 3, Temmuz 1927, s. 652.

125 *Sıhhat*, 21-28 Zilkade 1304.

126 BOA, BEO. 153/11411:1.

127 BOA, BEO, 138/10325:2.

128 BOA, DH. MKT.2060/111:1.

129 BOA, DH. MKT. 2490/50:1.

130 BOA, DH. MKT. 958/32:4.

Ülke genelinde bu durumların yaşanmaması için yönetmeliklerin bir an önce hazırlanıp yürürlüğe sokulması gereklidir. 1914 yılında İstanbul Şehremaneti süt konusunu ele alarak İstanbul sınırları içerisinde geçerli olacak bir yönetmelik hazırlamıştır. Ancak bu metnin işlerliği tam olarak bilinmemektedir. Araya giren Birinci Dünya ve Kurtuluş Savaşları, yaşanan ekonomik sıkıntılar bu konuları geri plana atmıştır. Cumhuriyet'in ilanı sonrasında halk sağlığı çalışmalarına hız verilse de sıhhi süt konusu yine göz ardı edilmiştir.

Cumhuriyet döneminde ülke piyasasında 3 çeşit süt satışı çıkarılırdı;

- 1- Çiğ Süt
- 2- Pastörize Süt
- 3- Şahadetnameli Süt

Çiğ süt tüm ülkede üretilen ve doğrudan satılan süttür. Bu sütlerin çoğu hiçbir veteriner muayenesine girmedeği gibi içlerine koyuldukları kaplarda hijyen bakımından uygun şartları taşıması zordur. Bunun için de bu sütler kaynatılmadan içilmemelidir. Pastörize süt ise sağıldıktan sonra hemen şişelere doldurularak 60-62 derecede 20 dakika ısıtılıp hemen soğutulmalıdır. Bu sütler tüketilinceye kadar soğuk zincirde tutulmalıdır. Şahadetnameli sütler ise daima veteriner kontrolünden geçen ineklerden elde edilen çiğ süttür. Her gün sağılan sütlerin laboratuvar ortamında tahlil edilmesi de zorunludur. Bu türlü sütlerin sağıldıktan 36 saat sonra tamamen tüketilmesi gerekmektedir¹³¹.

Uygulanan bu satış sistemlerine rağmen Atatürk Türkiye'sinde de süt konusu halledilemediği gibi sorunları da devam etmiştir. Bu sorunları yoluna koyabilmek için İstanbul Şehreminliği bir süt şirketi kurmak için kolları sıvamıştır. Fabrika yapılıncaya kadar da sütlerin belirlen yerlerde kapalı güğümlere konulduktan sonra satılması için düzenlemeler yapılmıştır¹³². Şehremini Muhittin Bey'in Avrupa'dan getirterek benzerini ürettirdiği güğümlerin ağızları insan kolu girecek kadar geniş olup temizlemesi oldukça kolaydır. Muayene işleminden sonra içerisine süt katılmasını diye ağızları kapağı ile kapatılıp kurşun ile mühürlenmiştir¹³³. Bu güğümler diğer şehirlerinde dikkatini çekmiş, hatta İzmir Belediyesi bunlardan bir tane numune gönderilmesini istemiştir¹³⁴. Ayrıca her dönemin önemli bir problemi olan bulaşıcı hastalıkları bitirmek maksadıyla süt veren ineklerin aşılmasına da karar verilmiştir. Sıhhiye Vekâleti sütleri mikropsuz içirmek için 1929 yılında ineklere tüberkülin aşısı uygulamaya başladığı gibi veremi tamamen yok etmek için de her sene düzenli olarak bu aşının yapılmasını kararlaştırmıştır¹³⁵.

131 "Sıhhati Amme Nokta-I Nazarında Süt", *Hilal-i Ahmer Mecmuası*, C: 5, No: 59, 15 Temmuz 1926, ss. 514, 515.

132 *Cumhuriyet*, 12 Ağustos 1928.

133 *Vakit*, 12 Temmuz 1928.

134 *Cumhuriyet*, 4 Teşrin-i Evvel 1928.

135 *Akşam*, 30 Teşrin-i Sani 1929.

Sütün veya koyuldukları kapların hijyen kurallarını taşımaması sebebiyle ülkede zehirlenme vakaları da görülmüştür. Bunları önlemenin tek yolu yönetmelikler hazırlamak ve buraları sık sık denetleyerek sütlerini tahlil etmekten geçiyordur¹³⁶. Belediye memurları denetimler sırasında bozuk süt satanların ürünlerine el koyduğu gibi bu kişilerin bu meslekten uzaklaşmaları için cezalar vermiştir. Ancak meslekten menedilmeleri mahkeme kararıyla olabileceği için bu sütçüler mahkemeye gönderilmesi gerekmiştir¹³⁷. İstanbul'da 1929 yılında yapılan sıkı denetimler sonucunda günde en az 20 sütçüye ceza yazılmıştır¹³⁸.

Halkın temiz ve hilesiz süte ulaşması için belediyeler ceza uygulaması dışında yöntemlerde denemiştir. Bunlardan biri muayene edilmiş süt satanlar, sarı pirinç üzerine inekçiler sütçüler kelimelerinin ilk harfleri olan (İ.S.) harflerinden oluşan bir rozet takmasıdır. Böylece bu satıcılar halk tarafından kolayca tespit edilebileceklerdir¹³⁹. Diğeri ise Süt Müstahsilleri ve Sütçüler Cemiyeti tarafından seyyar süt satıcılarına numaralandırılmış sıhhat cüzdanları verilmesi şeklindedir¹⁴⁰. Seyyar sütçüler aldıkları bu numaraları kıyafetlerinin üstüne ekleyerek süt dağıtacaktır. Bu sayede herkes sütçüsünün numarasını öğrenecek bozuk veya hileli sütle karşılaşılırsa tespitinin kolay olacağı ümit edilmiştir¹⁴¹. Ancak bütün bunlara rağmen halk ekonomik sebeplerden dolayı, "şüpheli bir süt sütsüz kalmaktan iyidir" düsturuyla hareket ediyordu¹⁴². Bu düşünce hazırlanacak yönetmeliklerin gecikmesine neden olmuştur.

Nihayetinde 1935 yılında Sağlık Bakanlığı tarafından süt ve yoğurt talimatnamesi hazırlanmıştır¹⁴³. Böylece bulaşıcı bir hastalığa sahip olan veya ilaçla tedavi edilen hayvanın sağılan sütlerini satmak ve sütlerin içerisine su, buz gibi herhangi bir madde katılması yasaklanmıştır. Süt veren hayvanların bütün muayene ve kontrolleri belediye veterinerlerinin gözetimi altında yapılmasına karar verilmiştir. Süt sağan ve satan kişilerin de sağlığı oldukça önemlidir. Elleri sivilce, çıban, yara veya hastalık döküntüleri bulunanlar kesinlikle süt sağamazdı. Bunun için de 6 ayda bir sağlık raporu istenirdi. Sütün taşınması da idarecilerin kontrollerinde yapılmıştır. Bu kontrollerde taşınma sırasında temizlik kurallarına uyulup uyulmadığı incelenmiştir. Süt, renksiz cam kaplarda korunacaktır. Kapların ağzı da iyi yıkanabilmek için el girecek kadar geniş olacak ve kâğıt veya bez gibi şeylerle ağızları tıkanmayacaktır. Kaplar her defasında küllü veya sabunlu suyla yıkanacak ve kaynamış suyla iyice çalkalanacaktır¹⁴⁴.

136 *Kurun*, 20 Mayıs 1935.

137 *Akşam*, 31 Ekim 1929.

138 *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1929.

139 *Cumhuriyet*, 16 Mayıs 1930.

140 *Cumhuriyet*, 18 Teşrin-i Sani 1932.

141 *Cumhuriyet*, 19 Teşrin-i Evvel 1932.

142 Kilisli Rifat, *a.g.m.*, s. 19.

143 *Kurun*, 11 Ağustos 1935.

144 *T.C. Resmi Gazete*, S: 3066, 29 Temmuz 1935, Ankara, ss. 5225-5528; *Tan*, 25 Temmuz 1935.

Şişelerin üzerlerine de saf süt için kırmızı, yarı kaymağı alınmış olana yeşil, kaymağı alınmış ürüne ise mavi etiket yapıştırılacaktır. Böylece farklı cins hayvanların sütleri birbirine karıştırılıp satılması engellenmiş olacaktır. Yoğurtlar da teneke, porselen, kalaylı veya cam tepsiler içerisinde satılabilir. Kapların üzerleri de daima ince parşömen veya temiz bir kâğıtla kapatılmalıdır. Buralara yapıştırılan etiketlere yoğurdu yapan işletmenin veya kişinin ismi, adresi ve üretim tarihi okunaklı bir şekilde yazılı olmalıdır. Süt ve benzeri ürünlerin taşıma işlerinde kullanılan araçlarda gübre, çöp gibi şeyler taşınmamalıdır. Denetimlerde bir sorun görüldüğünde ceza işlemi uygulanmıştır. Bu da kişilerin veya dükkân ve ahırlarının teşhir edilmesi için bir levha asılmasıyla yapılmıştır¹⁴⁵. Anlaşılacağı gibi süt ve türevlerini herkesin rahat bir şekilde tüketebilmesi, belediyelerin mevzuatlar doğrultusunda işletmeleri düzenli olarak denetiminden geçirmesine ve halkın da belediyeleri desteklemesinden geçiyordu.

145 Tan, 25 Temmuz 1935.

Sonuç

Görülüyor ki çok eski dönemlerden beri insanlar, et ve süt ürünlerinin denetim ve muayenesi için zamanına göre gittikçe olgunlaşan birçok hükümler koymuştur. Osmanlı Devleti de hayvansal gıda hijyeni konusunda birçok kanun çıkarmıştır. Ancak tasarlanan bu kanunlar çoğunlukla dönemin koşullarında maddi yetersizlikler, yönetimin kurumlar üzerindeki kontrolünün zayıflığı, yetişmiş veteriner eksikliği, et ve süt üreten esnafların tepkisi gibi sebeplerden yeni yönetmelikler yapılırsa da bütün bunlar kâğıtta kalmış, uygulanması tam anlamıyla mümkün olamamıştır. Ayrıca Osmanlı'da uygulanan gedik sisteminin terk edilip serbest piyasa koşullarına geçilmesi, et ve süt üreten işletmelerin özelleşmesine fırsat vermiştir. Süreç içerisinde devletin mezbaha işletme yetkisini yerel yönetimlere devretmesiyle konuya yeni bir soluk geleceği düşünülmüşse de ne yazık ki buradaki adımlar da hızlı olamamıştır. Cumhuriyetin ilanı ile gıda ve halk sağlığının korunmasına yönelik çalışmalara hız verilmiştir. Mevcut yönetmeliklerde dönemin şartlarına göre yeniden düzenlenmiştir. Şüphesiz, uygulamaya konulan bu yönetmeliklerle istenilen başarı hemen sağlanamamıştır.

Osmanlı da mezbahalar, devlete ve özel şahsa ait olarak işletilmiştir. Devlete ait işletmelerde hazırlanan yönetmeliklere uyulmuşsa da şahsa ait işletmelerde hijyeni sağlamak oldukça zor olmuştur. II. Abdülhamit döneminde Avrupa'daki benzerleri gibi modern bir mezbaha inşasına karar verilmiştir. Ancak inşaatın maliyetinin yüksekliği, gerek savaşlar gerekse kasap esnafının yaptığı tartışmalar sebebiyle mümkün olamamıştır. II. Meşrutiyet döneminde İstanbul Şehremini de mezbaha sorununu çözmek için çalışmalar yürütse de yaşanan Birinci Dünya Savaşı sebebiyle işler yarım kalmış, bitirilmesi ancak 1923 yılında Cumhuriyet hükümetlerinin iradesiyle mümkün olmuştur.

Devletin gözetiminde olan mandıralarda her dönem gıda hijyeni bakımından kurallara uyulmuşsa da özel işletmelerde kurallar çoğunlukla göz ardı edilmiştir. II. Abdülhamit ve İttihat Terakki yönetimleri halkın temiz süte ulaşımını sağlayabilmek için çözüm yolları arayışına girseler de bunda başarılı olamamışlardır. Osmanlı Devleti'nde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında ahırlarda bulunan ineklerin neredeyse tümü veremli ya da başka bir bulaşıcı hastalıkla mücadele etmiştir. Hijyenik olmayan ve sulandırılmış süt sorununu yoluna koymak için belediyeler denetimlerini artırdığı gibi fabrikalaşmaya da çalışmıştır. Ancak sağlıklı süte ulaşabilmek için kurulması hedeflenen fabrikaların inşası da incelediğimiz dönem içerisinde bir türlü mümkün olamamıştır. Bu durum sütün uzmanlar tarafından denetimini ve gözetimini geciktirmiştir. Böylece bu hastalıklı hayvanlardan elde edilen ürünleri tüketen insanlar da hastalığa maruz kalmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâbîâli Evrak Odası (BEO.)

138/10325, 153/11411, 260/19486, 2489/186623, 4291/321785, 4358/326795.

Dâhiliye Nezareti İdare Evrakı (DH. İD.)

38/56.

Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalemî Evrakı (DH. MKT.)

2490/50, 926/57, 958/32, 189/70, 2060/111, 2612/47.

İrade Hususi (İ. HUS.)

125/51.

Meclis-i Vala Evrakı (MVL.)

308/45.

Sadaret Divan Mukavelenameler Evrakı (A.DVN. MKL.)

27/11.

Sadaret Mektubi Kalemî Nezaret ve Deva'ir Evrakı (A.MKT. NZD.)

334/42.

Şura-yı Devlet Evrakı (ŞD.)

2491/9, 826/16, 41/2.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.)

130/75.

Yıldız Perakende Evrakı Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK. SH.)

2/9.

Yıldız Perakende Evrakı Şehremaneti Maruzatı (Y.PRK. ŞH.)

3/49.

Yıldız Perakende Eorakı Ticaret ve Nafia Nezareti Maruzatı (Y.PRK. TNF.)

1/44.

Zabtiye Nezareti Eorakı (ZB)

336/131.

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Muamelat Genel Müdürlüğü

30.10/185.278.1, 30.10/20.116.9, 30/187.285.1.

Bakanlar Kurulu Kararları (1920-1928)

30.18./ 30.53.5.

II. Resmi Yayınlar

Düstur

Meclisi Mebusan Zabıt Ceridesi

T.C. Resmi Gazete

III. Süreli Yayınlar Gazeteler

Akşam

Alemdar

Babalık

Cumhuriyet

İleri

Kurun

Milliyet

Sıhhat

Takvim-i Vekayi

Tan

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Vakit

Dergiler

Akbaba

FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi

Hilal-i Ahmer Mecmuası

İstanbul Şehremaneti Mecmuası

Maarif Mecmuası

Malumat Mecmuası

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi

Mülkiye Mecmuası

Servet-i Fünun Mecmuası

Veteriner Hekimler Derneği Dergisi

IV. Kitaplar

AKÇAY, Şevki, *Mezbahaların İnkişafı, Sıhhi ve İktisadi Faydaları ve Başlıca Noksanlarımız*, Ankara Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1946.

AYGÜN, Süreyya Tahsin, *Hayvanlardan Elde Edilen Gıdalar, Gıda Hıfzıssıhhası ve Gıda Tahlili*, Yüksek Ziraat Enstitüsü Basımevi, Ankara, 1939.

BALIKHANENAZIRI ALİ RIZA BEY, *Bir Zamanlar İstanbul*, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1973.

BEAUD, Michel, *Kapitalizmin Tarihi 1500-2010*, Çev: Fikret Başkaya, Yordam Kitap, İstanbul, 2018.

BEKMAN, Muzaffer, *Veteriner Kongreleri ve İtilafnameleri*, Marifet Basımevi, İstanbul, 1945.

CAFER TAYYAR, *Verem Tedavisinin Keşfi*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul, 1927.

ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2013.

ERGİN, Osman Nuri, *Muhtasar Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Bahriyye Matbaası, İstanbul, 1341-1339.

ERGİN, Osman Nuri, *Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkişafı*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Neşriyatı, İstanbul, 1936.

EVLİYA ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnamesi: İstanbul*, C:1, 2. Kitap, Haz: Seyit Ali Kahraman-Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.

- HÜSEYİN KAZIM, "Sütçülük", *Ziraat Albümü*, Tanin Matbaası, İstanbul, 1329.
- İNALCIK, Halil, "Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar", *Osmanlı Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, Ed: Çağlar Keyder, Faruk Tabak, Çev: Zeynep Altok, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998, ss. 17-35.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C: 1 (1300-1600), Editör Halil İnalçık ve Donald Quataert, Çev: Halil Berktaş, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- İNCİCİYAN, P. Ğ. , *XVIII. Asırda İstanbul*, Çev: Hrand D. Andreasyan, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1956.
- KAFESOĞLU, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1993.
- KARADEMİR, Zafer, *İmparatorluk Ekonomisinin Can Damarları: Osmanlı Ülkesinde Hayvancılık İşletmeleri (1500-1800)*, Libra Yayıncılık, İstanbul, 2018.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanu Lügati't-Türk*, (Çev. Besim Atalay), C: I, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985.
- KAŞGARLI MAHMUD, *Divanu Lügati't-Türk*, Çev. Besim Atalay, C: III, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1985, s. 224.
- KAVAKÇI, Yusuf Ziya, *Hisbe Teşkilatı: Bir İslam Hukuk ve Tarih Müessesesi Olarak Kuruluş ve Gelişmesi*, Atatürk Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1975.
- KÖMÜRÇİYAN, Eremya Çelebi, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*, Çev: Hrand D. Andreasyan, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1988.
- LARBALETRİYE, Alber, *Sütçülük Sanatı*, Çev: Hacı Cemal, Amedi Matbaası, İstanbul, 1332.
- MANTRAN, Robert, *XVI.-XVII. Yüzyıl'da İstanbul'da Gündelik Hayat*, Çev: Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayınları, İstanbul, 1991.
- MERÇİL, Erdoğan, *Türkiye Selçukluları'nda Meslekler*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- NAZIR, Bayram, *Dersaadet'te Ticaret*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul, 2011.
- ÖGEL, Bahaeddin, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, C: I, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.
- PEDERSEN, Erik, SÖRENSEN, U. Biering, *Et Muayenesi*, Veteriner İşleri Genel Müdürlüğü Lalahan Zootekni Araştırma Enstitüsü Et Eğitim Merkezi Yayınları, Ankara, 1975.
- SÜLEYMAN TEVFİK, *Süt ve Mamulâtı Sütçülük, Yoğurtçuluk, Kaymakçılık, Tereyağcılık, Peynircilik İmali ve Muhafazası*, Teşebbüs Matbaası, İstanbul, 1341.

ŞEMSEDDİN SAMİ, *Kamus-ı Türkî*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 2007.

TOPUZLU, Operatör Prof. Dr. Cemil (Paşa), İstanbul Eski Şehremini, *İstibdat-Meşrutiyet-Cumhuriyet Devirlerinde 80 Yıllık Hatıralarım*, Haz. Cemalettin Topuzlu, Topuzlu Yayınları, İstanbul, 2002.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, C:2, Ankara,1998.

Veteriner Kanunları, Ziraat Vekâleti Neşriyatı, Ankara, 1940.

V. Makaleler

_____ “Sihhati Amme Nokta-ı Nazarında Süt”, *Hilal-i Ahmer Mecmuası*, C: 5, No: 59, 15 Temmuz 1926, ss. 513-517.

_____ “Süt Şirketi”, *Servet-i Fünun Mecmuası*, C: 64, S: 1672, 30 Ağustos 1928, ss. 245.

CAFER FAHRİ, “Süt”, *Malumat Mecmuası*, C:11, S: 241, 8 Haziran 1316, ss. 15-16.

ÇAĞMAN, Engin, “Osmanlı Döneminde İstanbul’da Modern Bir Mezbaha Kurma Teşebbüsü”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S:15, Yıl: Bahar 2020, ss.33- 62.

ÇENK, Y. Ziya, “Bilmediğimiz Bir Hakikat: Mezbahada Kesilen Etler Niçin Lezzetlidir?”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 4 Ağustos 1935.

GÖLCÜ, Berfin Melikoğlu, “Osmanlı Devleti’nde Et Muayenesi İle İlgili Düzenlemeler”, *Veteriner Hekimler Derneği Dergisi*, C:82, S:2, 2011, 59-70.

HASAN ZEYNELABİDİN, “Süt Meselesi”, *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S: 34, Sene: 3, Haziran 1927, ss.591-594.

HASAN ZEYNELABİDİN, “Süt Meselesi”, *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S: 35, Sene: 3, Temmuz 1927, ss.649-652.

HASAN ZEYNELABİDİN, “Verem Hastalığı ve Veremli İnekler”, *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S: 30, Şubat 1927, ss. 339-343.

KİLİSLİ RIFAT, “Temiz Süt Meselesi”, *Mülkiye Mecmuası*, S: 34, Yıl: 3, İkinci Kanun 1934, ss. 15-19.

MAHMUT SADIK, “Halis Süt Meselesi”, *Servet-i Fünun Mecmuası*, C:63, S:1642, 2 Şubat 1926, ss. 182-185.

OSMAN NURİ, “İstanbul’un Bir Senelik Et Sarfiyatı Karaağaç Mezbahası”, *İstanbul Şehremaneti Mecmuası*, S: 4, 1 Kanun-i Evvel 1340, ss. 65-77.

ŞÜKRÜ KAMİL, “Kasablar ve Salhaneler”, *Maarif Mecmuası*, C: 2, No:43, 23 Nisan 1308, ss. 260-262.

UĞUR, Sinem Burcu, TAN, Seda, "19.Yüzyıl Mezbaha Reformu ve Osmanlı'daki Yansımaları", *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 4 (1), 2019, ss. 18-24.

VI. Tezler

KAL'A, Ahmet, *Osmanlı Devletinde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini için Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları (XVI, XVII ve XVIII. Asırlarda)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Fakültesi Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1985.

TÜRKHAN, Mehmet Sait, *18.Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İlaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.

UZUN, Ahmet, *İstanbul'un Et İhtiyacının Sağlanması: Ondalık Ağnam Uygulaması (1783-1858)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk İktisat Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1997.

VII. İnternet Kaynakları

https://katalog.iae.org.tr/arsiv/FKA_003304.jpg

https://katalog.iae.org.tr/arsiv/FKA_003681.jpg

Extended Abstract

In the Ottoman Empire and Atatürk period Turkey, there were serious problems in public health when the cleaning and inspection of slaughterhouses and dairy farms and the inspection of the produced food were not done. For this reason, some rules have been set by taking Europe as an example in order to reach hygienic food. Slaughter of animals on the streets was banned in 1877. In 1893, the first legal regulation aimed at protecting animal health, the "*Zabita-i Sıhhiye-i Hayvaniyye Kanunu Muvakkatesi*", came into force and continued to be valid until 1928. In order for the animals to be examined before slaughter and the slaughtering operations to be carried out according to certain rules, "*Hayvanatın Zebhinden Evvel Muayeneleri Hakkında Talimat*" was created on January 18, 1905. In 1914, a 38-point "*Süt Nizamnamesi*" was prepared, but it was not implemented. In the same year, the Istanbul Municipality published a 59-point "*İnek Ahırlarıyla Sühaneler ve Sütler Hakkında Talimatname*". In 1922, the 8-point "*Çifte ve Damızlığa Elverişli Hayvanatın Hüsn-ü Muhafazası Hakkında Muaddel Kanun*" entered into force. Thus, it was ensured that all animals were examined by veterinarians before slaughter to see if they had any diseases. In 1932, the 37-point "*Etlerin Teftiş Talimatnamesi*" was reorganized according to the conditions of the period for meat inspection in slaughterhouses. In 1935, the "*Sütlerin Nevileri ve Vasıfları ve Süt ve Mamulâtının İstihsaline ve Satışına Mahsus Mahallerin ve Levazımın Sıhhi Şartlarını Bildiren Talimatname*", consisting of 69 articles, came into force.

Slaughterhouses and dairy farms where animal production is carried out were operated by the state or private individuals. While the palace and army consumed the animal food produced in state-owned places, the people of the city met their needs from private enterprises. In the selection of the locations of these enterprises, attention has always been paid to the cleanliness of the city and the issues of public health. In particular, the city is not disturbed by the smells emitted by these businesses, butchering animals should not disturb the environment by passing through places where people are busy, and since their shouting during the slaughter will have a psychological effect on the people of the city, it has been tried to build these institutions outside the city in order to ensure that these voices are not heard. However, over time, as the number of these enterprises increased in the city, there was a hygiene problem in animal food.

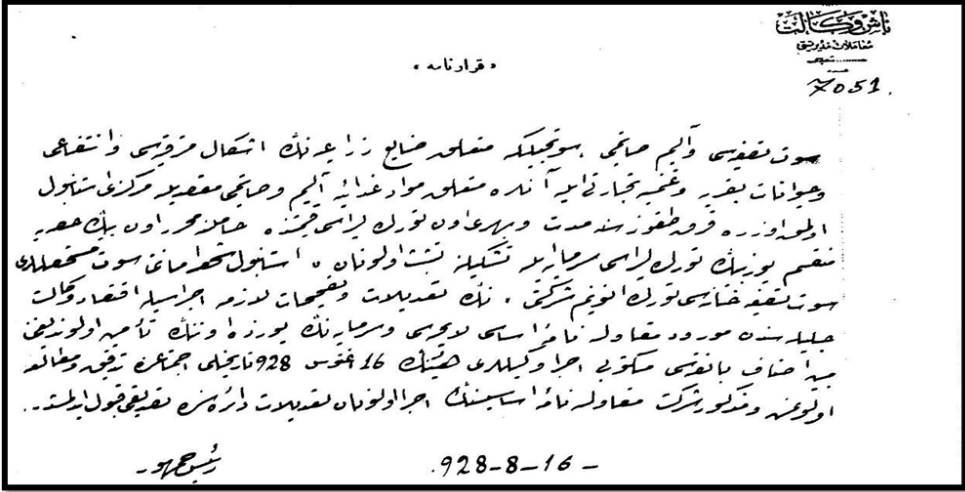
During the reign of Abdulhamit II, it was considered to open fully equipped businesses outside the cities in order to solve the problem. However, no results were obtained. In order to solve the slaughterhouse problem during the Second Constitutional period, a project competition was held in 1911. Access to clean milk continued to be a major problem. With the beginning of the First World War, the issue of hygiene of animal food was postponed for some time. Access to clean food accelerated with the opening of the Karaağaç Slaughterhouse in the Republican era. It has been understood that the access to healthy milk will be by opening milk factories. For this purpose, the Istanbul Municipality decided to open a factory in 1927 to be able to bottle milk through pasteurization. As a result of the studies, the "*İstanbul Şehremaneti Süt Müstahsilleri Süt Tasfiyehanesi*" was established in 1928, but the company went bankrupt before it could complete 1 year.

Inspections of slaughterhouses and dairy farms have also been very important in every period. There are problems in terms of hygiene since animals are not examined in private enterprises for infectious diseases. Incomplete inspections would have accelerated the spread of infectious diseases from animal foods to humans with ease. Tuberculosis in particular was a fairly common disease. The Ottoman State decided to establish a commission in 1893 under the presidency of Doctor Hüsnü Pasha in order to combat tuberculosis transmitted by animal food. From the studies conducted by the Commission, it became clear that the solution to getting rid of this disease should be the vaccination of animals. But since the tuberculin vaccine has not yet been introduced in Europe, for some time the cows' milk should not have been drunk without boiling. In the Republican era, animals were vaccinated regularly every year in order to completely eradicate tuberculosis.

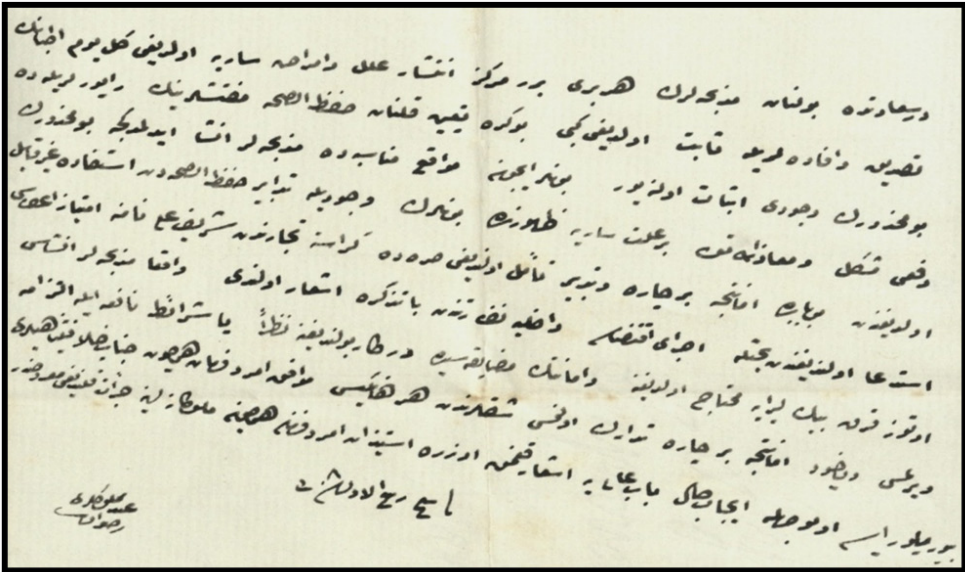
The study was prepared using documents obtained from the Presidential State Archive, news in the press and second-hand sources related to animal food hygiene. In the research, we will question the opening, operation and inspection processes of slaughterhouses and dairy farm enterprises in terms of food hygiene, within the framework of the practices of the central administration through Istanbul.

EKLER

EK 1 : İstanbul Şehremaneti Süt Müstahsilleri Süt Tasfiyehanesine'nin kurulmasına izin verilmesi hakkındaki kararname¹⁴⁶.

EK 2 : Dersaadet mezbahalarının mikrop yuvaası haline geldiğini belirten belge¹⁴⁷.

146 BCA. 30.18/ 30.53.5:1.

147 BOA. Y.PRK. ŞH. 3/49:1.

EK 3 : Osmanlı Dönemi Sütçü¹⁴⁸.

148 https://katalog.iae.org.tr/arsiv/FKA_003304.jpg,
Erişim Tarihi: 07.01.2020, Erişim Saati: 21:32.

EK 4 : Osmanlı Dönemi Kasap¹⁴⁹.EK 5 : Gazetelerden: süt şirketinin idaresizliği yüzünden çocukların, hastaların sütsüz kalması muhtemeldir..¹⁵⁰.

149 https://katalog.iae.org.tr/arsiv/FKA_003681.jpg ,
Erişim Tarihi: 07.01.2020, Erişim Saati: 21:32.

150 *Akbaba*, 19 Teşrin-i Sani 1928.

Garib bir mezbaha

Kemikleri de duvarda yakıyormuş!

Sağda kaçakçı İrfan kemikleri duvardaki fırında yakarken, solda kaçak etlerle beraber

Dün Şehrinde garib bir mezbaha ve bir et kaçakçısı bulunmuştur. Şehrinde Mollağırani mahallezinde eski bir konak bakiyesi vardır. Bu konakın bulunduğu yeri İrfan isminde biri mezbaha haline getirmiş ve burada kestiği hayvanları şehir kasabalarına ve civar halkına ucuzca satmağa başlamış. İrfan kestiği hayvanların kemiklerini ortadan kaldırmak için de bir çare düşünmüş ve konakın alt katında bir fırın yapmıştır.

Hayvanları kestikten sonra kemiklerini çıkarıp bu fırında yakarmış!

Bu konak bakiyesinde geceleri garib bir ateş yanması polislin şüphesini çekmiş ve anı bir baskın yapılarak mezbaha meydana çıkarılmıştır. İrfan mevkuftur.

EK 6 : İstanbul'da et kaçakçılığı¹⁵¹.

SÜT MESALESİ ÇIKMAZA GİRDİ

Şakir ve Fuat beyler gurubu da mütereddit bir vaziyet aldı!

Vall ve şehrimizin müstafidü B. Süt meselesinde kokünden bahsetmek maksadıyla bir şirketin vücuduna getirmeye çalıştığı teyebbüs etti.

... Ve şubatta zarfında ilk adım atıldı, bir şirket teşkil edildi, Süt toplama mahalleri vücuduna getirildi, ve sütler illehenen emellerle yeni ve mühterim güdümlere konmağa başladı.

Fakat daha ilk günden şirkete muhalefi süçümler hemen birceserek Süt toplama mahalleri yapılar, ve şirkete rekabete başladılar.

Bu rekabet üzerine Süt şirketleri emellerini tamamlayamadı ve kemmen dikmeğe mecbur oldu.

Şirketin işi iyi gitmeyordu, bir süre için emelleri de deresse ki derken ineklere tediyat yapamadı, çökülmeye başladı.

25 yerine 35

Ve çünkü şirket emelleri henüz tamamlanmamıştı, mühterim Aziz B. tebdil edildi, yerine tayin edildi.

Fakat gene çekitas, eceli hamam vaziyetinde, şehrimizi vaziyet kurmak için Cemiyet Kuruldu, ve şirket 25 bin lira verdi. İnce masur ut vana ev, ve rine başkanı geldi.

İnekçiler para alamıyorlardı, Şirketin otomobillerine haciz vaziyetinde.

Nihayet...

... Şirket ifsah etti, şehrimiz de yeni bir gurupla anlaşmağa teyebbüs etti.

Şakir ve Fuat beyler gurubu da mütereddit bir vaziyet almıyor.

Vaziyet şimdiki halde bir çökmeğe girmiştir.

Her tarafta zelzele oluyor

Washington 5 [A. A.] — Sitage, tribün, gazetesi yazıyor: Zelzeleden ölenlerin miktarı 260 ve yaralanan kabalardan adedi 20 bin bulunmuştur.

Tunus'ta — Tunus'ta birkaç devam eden ve merkezi uzakta bulunan bir zelzele kaydedilmiştir.

Sofya 5 [A. A.] — Çirpan - da ölümlüğe şiddetli yeni bir hareket çıkıyormuşdur. Burada geçen ilk baharda vuku bulan zelzelelerin habercileri izlenimde yemden inşa olunan evlerden ekadının duvarları çökmüştür.

EK 7 : İstanbul şehrindeki süt meselesi nasıl çıkmaza girdi¹⁵².

151 Cumhuriyet, 8 İkinci Kanun 1936.
152 Cumhuriyet, 6 Kanun-i Evvel 1928.

Geliş Tarihi : 25.01.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 541-580.

Araştırma Makalesi / Research Article

19. YÜZYILDAN BALKAN SAVAŞLARINA MAKEDONYA'DA SALGIN HASTALIKLAR*

Özlem Makbule TAŞKIRAN**

Öz

Yüzyıllardır toplumları olumsuz etkileyen salgın hastalıklar, sıklıkla ölüm gibi ciddi sonuçlara sebep olmuştur. Bu durumdan Osmanlı Devleti de nasibini almıştır. 19. yüzyıldan Balkan Savaşlarına kadar geçen süreçte Osmanlı Devleti Rumeli sınırlarındaki Makedonya'da başta kolera olmak üzere, veba, çiçek hastalığı gibi salgınlarla mücadele etmiştir. Belediyeler burada hastalıkların yayılmasını önlemek amacıyla birtakım önlemler alırken zaman zaman halkın hijyenini sağlamakta yetersiz kalmışlardır. Bu nedenle de bölgede dönemsel olarak birçok salgın ile karşılaşmıştır. Çalışmanın amacı Makedonya'daki salgın hastalıkları mümkün olduğu ölçüde tespit etmek ve salgınlara ilişkin çıkarımlar yapmaktır. Çalışmada ana kaynak olarak Osmanlı arşiv belgeleri, Türk ve Yabancı süreli yayınlarından yararlanılmıştır. Bu kaynakların yanı sıra tıp ve salgın tarihine ilişkin kitaplar, tezler ve makaleler detaylı olarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Karantina, Salgın, Kolera, Veba, Çiçek Hastalığı.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. (ozlem.taskiran88@hotmail.com), (Orcid: 0000-0002-7642-717X).

FROM THE 19TH CENTURY TO THE BALKAN WARS EPIDEMICS IN MACEDONIA

Abstract

Epidemics that have adversely affected societies for centuries have often caused serious deaths. The Ottoman Empire also got its share from this situation. In the period from the 19th century until the Balkan Wars, Macedonia at the Rumeli borders of the Ottoman Empire struggled with epidemics such as cholera, plague and smallpox. While the municipalities took some measures to prevent the spread of the diseases, they were often insufficient to provide the hygiene of the people. For this reason, there have been many periodic epidemics in the region. The aim of the study is to detect the epidemic diseases in Macedonia as much as possible and to make inferences regarding the epidemics. Ottoman archive documents, Turkish and foreign periodicals were used as the main source in study. In addition to these sources, medical and epidemic history books thesis and articles were examined in detail.

Keywords: *Quarantine, Epidemic, Cholera, Plague, Smallpox.*

Giriş

Osmanlı Devleti, *Rumeli* olarak adlandırdığı Balkan yarımadasındaki hâkimiyet mücadelesini 14. yüzyılda başlatmıştır¹. Üç vilayet ve bu vilayetlere bağlı yerleşim yerlerinden oluşan Makedonya topraklarının büyük bir kısmı I. Murat döneminde fethedilmiştir. Bu topraklarda yer alan vilayetlerden Selanik 1387 yılında,² Manastır 1385'te,³ Kosova'nın bir kısmı 1389'da, geriye kalan kısmı 1455'te Fatih tarafından Makedonya sınırlarına dâhil edilmiş ve yaklaşık 550 yıl Osmanlı Devleti'nin sınırları içerisinde kalmıştır⁴. Ancak duraklama döneminde ülkede çıkan olaylar Makedonya'ya da sıçrayınca Osmanlı Devleti bölgedeki gücünü kaybetmeye başlamıştır. Bu durumdan yararlanan Avrupa devletleri, Osmanlı Devleti'nin tahıl ambarı olan ve ticaretinde önemli rol oynayan Makedonya topraklarını ele geçirme mücadelesini başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve akabinde imzalanan Berlin Antlaşması ile oluşturulan yeni yönetimde Makedonya sınırları, Selanik, Manastır ve Kosova vilayetleri ile bu vilayetlere bağlı yerleşim yerleriyle sınırlandırılmıştır⁵.

1 Halil İnalçık, "Rumeli", *İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, ss. 766-767.

2 Tayfun Nasuhbeyoğlu, *Balkan Tarihine Genel Bir Bakış*, Pusula Derneği, İstanbul, 2008, s. 9.

3 Kristaq Prifti, "Manastır", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 27, Ankara, 2003, s. 562.

4 M. Münir Aktepe, "Kosova", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 26, Ankara, 2003, s. 217.

5 Meltem Begüm Saatçi, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2004, ss. 2-3.

Bu sınırlar içerisinde yer alan Makedonya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki son yıllarına kadar "Vilâyat-ı Selase Umumi Müfettişliği" adı verilen idare sistemi ile yönetilmiştir⁶. Ancak bölgede "Makedonya Sorunu" adı altında baş gösteren sorun, Osmanlı Devleti'nin kurduğu bu yeni idari sistemin faaliyetlerini kısıtlamıştır. Akabinde bölgede art arda baş gösteren ayaklanmalarla birlikte Osmanlı hükümetinin bölgedeki gücü azalmıştır. Balkan Savaşlarının Osmanlı Devleti aleyhine neticelenmesiyle de Makedonya; Yunanistan, Sırbistan ve Bulgaristan arasında paylaştırılmış ve tamamıyla Osmanlı Devleti'nin elinden çıkmıştır⁷.

19. yüzyıldan Balkan Savaşlarına giden bu süreçte Makedonya'daki siyasi durum birçok olumsuzluğu da beraberinde getirmiştir. Bu sorunlardan biri de salgın hastalıklardır. Bu hastalıkları kolera, veba, çiçek, difteri, tifüs, kızamık ve kızıl oluşturmaktadır. Salgınlar 19. yüzyıldan 20. yüzyıla kadar geçen süreçte halk sağlığını tehdit etmiştir⁸. Bunlardan kolera, hijyen önlemlerinin alınmasını gerekli kılarken hemşireliğin gelişmesinde; çiçek hastalığı, hastalığın kökünün kazınmasında rol oynayan aşının bulunmasında; veba ise karantina önlemlerinin geliştirilmesinde önemli rol oynamıştır⁹. Tüm dünyayı kasıp kavuran bu hastalıklar, Osmanlı Devleti'ne de sıçrayınca Makedonya da bu olumsuz durumdan kaçamamıştır. Başta Selanik olmak üzere pek çok yerleşim yerini etkisi altına almış ve çok sayıda insanın ölümüne neden olmuştur. Çalışmada bölge açısından bu yönde ağır sonuçları olan salgınların neler olduğu ve bunların önlenmesine ilişkin neler yapıldığı sorularının yanıtları verilmeye çalışılmıştır.

1. Makedonya'da Salgın Hastalıklar

Bireyi değil toplumu hedef alan kolera, veba, çiçek, difteri, tifüs, kızamık ve kızıl gibi salgınlar, yüzyıllar boyunca insanlık için bir sorun teşkil etmiştir. Makedonya'da da dönemsel olarak varlık göstermiş olan bu hastalıkların nedenleri arasında savaşlar, nüfus yapısındaki dalgalanmalar, depremler başta olmak üzere çeşitli doğal afetler bulunmaktadır¹⁰. Bu faktörlere bağlı olarak bölgede yayılan salgınlara baktığımızda karşımıza farklı bilgiler çıkmaktadır.

6 Tahsin Uzer, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1999, s. 81.

7 Saatçi, a.g.t., s. 3.

8 Leyla Çapan, *19. Yüzyıl Sonunda İstanbul'da Yabancı Misyonerler Tarafından Yapılmış Hastahane Binaları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002, ss. 22-23.

9 Hülya Parıldar, " Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları", *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30 (Ek sayı), İzmir, 2020, ss. 19-20.

10 A.g.m., s. 19.

1.a. Kolera Salgınları

Kolera; etkeni *Vibrio Cholerae* adındaki bir bakteri olan, su ve bozuk olan gıdalar aracılığıyla bulaşan, kısa süreli ishal gibi belirtileri olan bir bulaşıcı hastalıktır¹¹. Dr. Mustafa Behçet Bey'in gözlemlerine göre herhangi bir hastalık belirtisi ve sıkıntılı bir ruh hali olmadan ortaya çıkmaktadır. Kişi baş dönmesiyle yere düşer, ardından parmak uçlarından ellerine, ayaklarından ayak parmaklarına kadar üşür. Kısa süre sonra kişinin elleri ve ayakları buz gibi kesilir. Karnında bir baskı sonucu şiddetli bir ağrı, sonrasında yüzünde renk değişimi olur. Bu belirtilerin ardından hasta en fazla üç saat içerisinde hayatını kaybeder¹².

Koleranın tarihçesine bakıldığında; 1817'den 1923 yılına kadar geçen süreçte altı büyük kolera salgını olmuştur. Bu salgınların neticesinde çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir. Kolera salgınları Makedonya'ya ise İstanbul'dan gelen gemiler aracılığıyla yayılmıştır¹³. Bununla birlikte Rumeli topraklarında ilk olarak 1848 yılı sonlarında Edirne, İşkodra ve Tırhala'da görülen kolera, özellikle askerler arasında yayılmış ve Şubat 1849'da bölgeden silinebilmiştir¹⁴. 19. yüzyıl ortalarında buharlı gemiler mevcut salgını Akdeniz'in farklı bölgelerine, Karadeniz'e ve Tuna Nehri'ne taşımada önemli bir rol oynamıştır. Kolera salgını, vapurların Selanik limanına gelişinden hemen sonra insanların vapurlardan inişleri ve vapurlara binişleri sırasında Selanik'e taşınmıştır¹⁵.

1854 yılında Avrupa'da bir kolera salgını patlak vermesine rağmen Osmanlı Devleti'nin 1853'te ülke genelinde uyguladığı sert önlemler sayesinde Osmanlı Makedonya'sında kolera vakalarına rastlanmazken yalnızca Selanik'te İstanbul'dan gelen bir grup arasında kolera belirtileri gösteren 30 kişinin olduğu tespit edilmiştir¹⁶. Alınan karantina önlemiyle birlikte bu grubun vilayete girmesi engellenmiştir. 1855 yılında önlemler esnetilmiş olacaktır ki Osmanlı Devleti'ndeki vilayetlerde ardı ardına kolera salgınları patlak vermeye başlamıştır. Bu vilayetlerden biri de Selanik'tir. 1855 yazında patlak veren salgın kasım ayına kadar vilayette kalmıştır¹⁷. Kasım 1856'da vilayette koleranın yeniden yayılmaya başladığı bilinse de salgının ileriki aşamalarına ve sonucuna ilişkin herhangi bir bilgi edinilememiştir¹⁸.

11 Parıldar, *a.g.m.*, s. 23.

12 "Die Cholera Epidemie zu Konstantinopel und Verhaltungsmaßregelnda Bei", *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Cilt 1. No. 4. 1935, ss. 152-153.

13 Bedii Şehsuvaroğlu, "Kolera ile Mücadelede Türklerin Rolü", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1. Seri, Sayı: 3, Aralık 1967, s. 54.

14 Mesut Ayar, "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892- 1895 Kolera Salgını", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi The Journal For South-Eastern, European Studies* Yıl: 2010, Sayı: 17, İstanbul, 2011, s. 20.

15 Frederick Augustus Burrall, *Asiatic Cholera*, William Wood & CO., 61 Walker Street, New York, 1866, s. 24.

16 *A.g.e.*, s. 151.

17 Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892 - 1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005, ss. 20-21.

18 *The Daily Union*, November 12, 1856/ 12 Kasım 1856.

1864-1875 yılları arasında dördüncü kolera salgını patlak vermiş ve Arabistan üzerinden Mısır’a, Mısır’dan İstanbul’a, buradan da Avrupa’ya yayılarak kıtayı etkisi altına almıştır¹⁹. Bu yıllar arasında birkaç kez Makedonya’da da salgın etkisini gösterirken Ağustos 1865’te Selanik’te görülecektir²⁰. 1866’da yine Selanik’te kolera salgını patlak verirken²¹ temmuz ayı ortasından ağustos ayı ortasına kadar geçen sürede İstanbul’dan bir grup kaçak kolera hastası, Selanik’e geldiği için vilayette vaka sayıları hızla artmıştır. Bu nedenle vilayetteki karantina merkezindeki hasta sayısı fazlalaşınca, yetkililer hastalardan bazılarını farklı karantina merkezlerine nakletmek zorunda kalmıştır²². İlk seferde yaklaşık olarak 1300 kişinin karantinaya alınması yetkililerin bu hareketinin ne kadar da doğru olduğunu göstermektedir²³. Bununla birlikte salgın boyunca karantinada kalan kişilerden, hastalığın belirtilerini taşıyanların ve vefat edenlerin sayılarına baktığımızda, karşımıza şu sayılar çıkmaktadır²⁴:

Kurulan Karantina Merkezi	Karantina Sayıları	Karantinaya Girmeden Önce Vakalar	Karantinaya Girdikten Sonra Vakalar	Toplam Vaka	Karantinadaki Ölümcül Vaka Sayıları
Selanik	4257	?	?	265	122

Tablo 1: 1866 Salgını Sürecinde Selanik’teki Karantina Merkezleri ve Bu Merkezlere Ait Veriler

Tabloya bakıldığında; Selanik’te toplamda karantina sayısı 4257 gibi büyük bir sayıyı bulurken bu durum salgının daha fazla yayılmaması için yetkililerin titizlikle çalıştığını göstermektedir. Toplam vaka sayısının neredeyse yarısı kadar ölümlerle sonuçlanan vakaların olması dönemin Selanik’inin nüfusu düşünüldüğünde oldukça fazladır. Bu durum elbette Makedonya nüfus miktarının dalgalanmasında etkili olmuştur. Bununla birlikte Selanik, 1860’ların başlarından itibaren yaşanan salgınlarla Makedonya’nın salgın merkezi olurken İstanbul’un ardından da Osmanlı Devleti’nin ikinci salgın merkezi haline gelmiştir²⁵. Kuşkusuz bunda 1865’te patlak veren koleranın etkisi büyük olmuştur. Bununla birlikte bölgedeki salgınların çoğunlukla önüne geçilse de önünü tamamıyla kesmek elbette mümkün olamamıştır. 1870 yılında Rusya’da baş gösteren kolera bu fikrimizi doğrulamaktadır. Hastalık ülkede bir yıl boyunca etkisini sürdürürken 1870 yılı sonlarına doğru ülke sınırlarını

19 Orhan Kılıç, “Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri”, *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Editörler Muzaffer Şeker, Ali Özer, Cem Korkut, Türkiye Bilimler Akademisi, TDV Yayın Matbaacılık, Birinci Baskı, Ankara, 2020, s. 29.

20 *The Times*, August 25, 1865/ 25 Ağustos 1865.

21 Ayar, *a.g.m.*, s. 20.

22 *Documents of the City of Boston: Volume 1*, Boston (Mass.), City Council, January, 1867, s. 118.

23 *A.g.r.*, s. 121.

24 Petten Kofer, *Colera in Ships and The Aim Quarantines*, Transled by D.D. Cunningham, Thacker, Spink an Co., 1873, s. 34.

25 Kofer, *a.g.e.*, s. 34.

aşmış ve farklı yönere doğru yayılmıştır²⁶. 1871 sonbaharında Anadolu'da hızla başkent ve çevresine doğru ilerlerken hastalığın belirtileri eylül ayında İstanbul'da görülmüştür. İstanbul'dan Selanik limanına giden gemilerde bulunan kimselerde kolera belirtilerinin görülmesi sonucunda hastalık, kısa sürede Selanik halkı arasında yayılmaya başlamıştır²⁷.

1880'lerin başlarında dünyada yeni bir ölümcül salgın baş gösterirken²⁸ bu salgın 1880'lerin ortalarına doğru Makedonya'ya sıçramış ve bölgede çok sayıda kişinin ölümüne neden olmuştur. Sayıların artmasından çekinen yetkililer, Makedonya'da her ölüme şüpheyle yaklaşmak durumunda kalmıştır. Bunun bir örneği de Selanik'te karşımıza çıkmıştır. Vilayette vefat eden bir kişinin koleradan mı yoksa başka bir nedenden ötürü mü öldüğü şüphesi doğunca karantina hekimi vefat eden kişiyi incelemiş ve sonucunda kolera belirtisiyle karşılaşmadığına dair rapor hazırlamıştır. Akabinde hekimin raporu Sıhhiye Nezareti tarafından vilayet yöneticilerine aktarılınca, yetkililer rahat bir nefes almıştır. ²⁹. Bununla birlikte Aralık 1886'da Tırnova ve çevresinde kolera baş gösterince, salgının Makedonya sınırlarındaki Cuma-i Bala ve Nevrekob'a yayılmasının önüne geçmek için Sıhhiye Nezareti kazalara derhal iki grup halinde sıhhiye memuru gönderme kararı almıştır³⁰.

Kolerayı önlemek adına her ne kadar birtakım faaliyetler yapılmışsa da 1890'larda Selanik başta olmak üzere Makedonya'nın birçok yerinde aralıklarla görülen salgınlar ciddi anlamda ölümcül olmuştur. 1892'de Osmanlı Devleti ve Balkanların bir kısmı hariç, bütün Avrupa yeni bir şiddetli kolera salgınına teslim olmuştur³¹. Yılın sonlarına doğru hastalığa ait belirtiler Peşte'de görülünce, salgının Osmanlı vilayetlerine sıçramasını önlemek için Peşte'ye yakın olan Selanik, Manastır ve Kosova da dâhil olmak üzere vilayetlere hastalığa karşı uyarılarda bulunulmuş, karantina merkezlerindeki eksikliklerin giderilmesi istenmiştir³². Kosova Vilayeti'ne 25 Kasım 1892 yılında gönderilen bilgilendirme yazısında da Avrupa'da hastalık üzerinde yapılan incelemelerde koleranın etken bakterisinin akarsularda yaşaması nedeniyle en çok bu yolla bulaştığı belirtilmiştir. Bu nedenle de hastalık olan yerlerde halkın akarsuları içmeyip kuyu ve pınar sularını içmesi, uygun olmadığı takdirde akarsulardan alınan suların kaynatıldıktan sonra süzülerek kullanılması, çay bulunmayan yerlerde

26 Robert Pollitzer, *Cholera*, World Health Organization Monograph Series No: 43, George Williams Hooper Foundation, University of California, San Francisco, USA, S. Swaroop, Ph. D. M. P. H. Chiefs, Statistical Studies Section, World Health Organization, W. Burrows, M.D. Profressor of I'vmicrobiology, University of Chicago, Chicago, 1959, s. 36.

27 *The Times*, June 27, 1872/ 27 Haziran 1872.

28 Gülden Saryıldız, " XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler "Globus" Dünya Basımevi, İstanbul, 2001, ss. 317-318.*

29 BOA, Y. . P. RK. SH. 2/27: 1.

30 BOA, DH. MKT. , 1383/ 113: 1.

31 Saryıldız, *a.g.m.* , s. 318.

32 Ayar, *a.g.t.* , s. 32.

ise sıklıkla adaçayı içilmesi gerektiği belirtilmiştir³³. Ancak alınan bu önlemlerin yetersiz kalması sonucunda Osmanlı Devleti yeniden karantina uygulamasını başlatmak zorunda kalmıştır. Bu yerlerden biri de Kosova Vilayeti’ndeki Zibifçe karantina merkezi olmuştur³⁴. Burada var olan güvenlik güçlerine jandarma ve ek olarak yarım bölük asker gönderilmiştir. Bulgaristan ile Doğu Rumeli sınırları arasında oluşturulan kordonlara da geçiş kapıları eklenerek buralarda sağlık kontrolünün yapılması sağlanmıştır. Salgın hızla yayılınca, Zibifçe’de kurulacak olan karantina merkezine gelecek yolcular için 10 gün süreli karantina uygulaması başlatılmıştır. Bu sırada İngiltere’de koleranın olmamasından dolayı buradan gelecek yolcular için karantina süresi iptal edilmiştir. Belucistan’dan gelen yolcuların karantina süresi de 5 güne indirilmiştir. Kasım ayı sonlarında salgın Belgrad kalesinde görev başındaki askerlerde de görülünce bu kez Kumanova’da bir kordon meydana getirilmiş, akabinde karantina merkezine çadırlar kurulmuş ve bir sağlık ekibi gönderilmiştir. Bir süre sonra Peşte’de salgın yavaşlarsa da koleranın Makedonya sınırlarında yayılmaması için tedbirler gevşetilmemiştir³⁵. 1893’e gelindiğinde, kolera yeniden yayılınca yetkililer birtakım önlemler almak zorunda olduklarını, alınacak önlemlerin ise kısa sürede resmi makamlarla paylaşılacağını bildirmişlerdir. Buna karşılık basın, yetkililerin salgını sonlandırmaya yönelik ciddi anlamda bir önlem almadığına, alsa dahi bu önlemleri bir gecede uygulamasının mümkün olamayacağına ilişkin açıklamalar yapmıştır. İki taraf arasında kalan halkın tek isteği hastalığın yayılmamasını durdurmak için hükümetin çok fazla beklememesi olmuştur. Bununla birlikte evlerde kolera salgınının önüne geçebilmek adına çok fazla bir şeyin yapılmadığı, evlerin tavanlarının asla temizlenmediği veya dezenfekte edilmediği belirtilmiştir. Balık pazarı tarafında denize yakın bir yere taşınması planlanan kümes hayvanları mezbahasının kokuşmuş halde ve pis bir şekilde yer alması salgının yayılmasının önünü açmıştır. Bu durum belediyenin tedbirleri sıkılaştırması gerektiğine dair talepleri arttırmıştır. Belediyenin halk sağlığı ile ilgili yeterince karar aldığı noktasında basın ve halk hemfikirken belediyenin konu hakkında faaliyete geçmesi için Babıâli tarafından desteklenmesi gerektiğini bildirmiştir³⁶. Aynı yıl aralık ayında, gözlemlenen bu hususlar tam anlamıyla çözüme kavuşturulmamış olacaktır ki Selanik’te halk arasında bazı kimselerde yine kolera belirtileri gözlemlenmiştir. Bu belirtiler önce askeri hastanede tedavi edilmekte olan askerler arasında görülmüş, sonradan halk arasında da yayılmıştır. Bunun üzerine şehir kordon altına alınmıştır. Ayrıca buradan ayrılanlar için üç adet tahaffuzhane oluşturulmuştur. Hafif geçen bu salgın sırasında 50 kadar vaka tespit edilmiş, bunların 30’undan fazlası vefat

33 Yıldırım, *a.g.e.*, s. 166.

34 Ayar, *a.g.m.*, s. 21.

35 İsmail Yaşayanlar, “Kolera Salgınları Sebebiyle Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorlukları Arasındaki Sıhhi Münasebetler (1865-1894)”, *Journal Of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol 53, December 2020, ss. 432-433.

36 *Moniteur Oriental*, 23 Janvier 1893/ 23 Ocak 1893.

etmiştir³⁷. Nisan 1893'te salgının önüne geçilince Kosova'daki tahaffuzhaneler ve kordonlar kaldırılmış, görevliler esas görev yerlerine dönmüşlerdir³⁸.

1893 yılı eylül ayı sonundan itibaren Avrupa'dan trenle gelen yolcular için Zibifçe'de uygulanan 3 günlük karantina süresi 5 güne çıkarılmıştır. Ayrıca Ekim 1893'te önlem amaçlı Kosova Vilayeti'ndeki Yenipazar yakınlarında oluşturulan Karakavak ve Karakol Tahaffuzhaneleri geçici olarak faaliyete geçirilmiştir. Sonraları Selanik'te de görülen salgına karşı Zelinkova ve Vardar Çiftliği Tahaffuzhaneleri kullanılmıştır. 1893 yılı kasım ayı sonuna doğru Avrupa'daki salgının etkisinin zayıflamasıyla karantina süresi 24 saate indirilmiştir. Kısa süre sonra yalnızca sağlık kontrolü uygulamasına geçilip, yılın son günlerine doğru da karantina işlemi tamamıyla kaldırılmıştır³⁹. Salgın sonrasında bir süreliğine koleraya ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılmamasında 1896 yılında bulunan kolera aşısının etkisinin olduğu düşünülmektedir⁴⁰.

20. yüzyılın ilk çeyreği içerisinde, kolera yine İstanbul'dan uzun bir güzergâhın ardından Makedonya sınırlarına dayanmıştır⁴¹. Bu güzergâh İstanbul-Tekirdağ-Edirne-Makedonya şeklinde sıralanmıştır. Kasım 1910'da İstanbul'dan demiryolu ile Selanik'e giden koleralılar vilayette hastalığın yayılmasına neden olmuştur. Hastalığın belirtilerinin görüldüğü bir kişinin tren vagonunda vefat etmesinin ardından cenazesi trenden çıkarılmıştır. Bu olayın sonucunda hastalık 16 Kasım 1910 tarihinde Selanik'te ve 23 Kasım 1910'da Manastır'da görülmüştür. İki vilayette salgının boyutuna ilişkin karşımıza şu veriler çıkmıştır:⁴²

Vilayetin Adı	Vaka Sayısı	Vefat Edenlerin Sayısı
Selanik	48	21
Manastır	11	9

Tablo 2: 1910 Yılında Makedonya'ya Yayılan Salgına İlişkin Vaka ve Vefat Sayıları

37 Ayar, *a.g.m.*, s. 27.

38 Yıldırım, *a.g.e.*, s. 166.

39 Ayar, *a.g.t.*, s. 321.

40 Osman Tevfik, "Kolera Aşısı", *Mütalaa*, 17 Kânunuevvel 1312/ 29 Aralık 1896.

41 Ekrem Kadri Unat, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Editör Nil Sarı, İstanbul, 1995, s. 60.

42 Ümmügülsüm Candeger, "İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar (1910-1913)", *III. Uluslararası Avrasya Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, Gaziantep 4-7 Nisan 2019, Editör Doç. Dr. Ümran Türkyılmaz, Atabek Movlyanov, İKSAD Yayınevi, Gaziantep, 2019, s. 195.

Verilere baktığımızda; 1910 yılında Makedonya'da salgın patlak verdiğinde, Selanik'in Manastır'a nazaran salgını daha ağır geçirdiğini iki vilayet arasındaki vaka sayılarının farkından söyleyebiliriz. Bununla birlikte vefat edenlerin sayısında da bu fark göze çarpmaktadır. Hastalık iki vilayette hızla yayılırken Makedonya'ya manevraya giden Türk birliklerine de sıçramış, bu birlikler Anadolu'ya döndüklerinde Akşehir'de, Yalvaç'ta, Sinop'ta ve Boyabat'ta koleranın yayılmasına neden olmuşlardır⁴³. Salgına karşı karantina uygulaması başlatılmasına rağmen Makedonya'da koleranın yayılması engellenememiştir. Yaz mevsiminin sonlarına doğru bölgede küçük çapta da olsa kolera belirtilerine rastlanmıştır. Selanik radyosundan anons edilen habere göre; Üsküp'te kolera belirtileri gösteren üç kişinin yaşadığı evin bulunduğu bina, salgının yayılmasını önlemek amacıyla yetkililer tarafından yakılmıştır.

Kosova'ya bağlı İpek'te ise 11 Ağustos gecesi koleradan etkilenen 18 kişi ölmüş, bu sayı önceki vefat sayılarına eklenildiğinde toplam ölü sayısı 300 kişiye ulaşmıştır. Aynı zamanda Mitrovitza'da askerler arasında iki vaka kaydedilmiştir⁴⁴. Bunlara kısa süre sonra Yeni Pazar ve Senitza gibi yerleşim yerlerinde patlak veren kolera eklenmiştir⁴⁵.

1911 sonbaharında Selanik'te kışlada kolera belirtileri olan askerler görülünce buradaki Türk askerlerinin toplu dağılımları gerçekleşmiştir. Bu sırada askerler arasında panik hali hâkim olurken bu hal kısa süre sonra yerini kargaşaya bırakmıştır. Yetkililer derhal duruma müdahale etmiş ve akabinde birtakım tutuklamalar olmuştur. Hükümet kargaşayı başlatanları mahkemeye çıkaracağını ve idam edeceğini duyurmuştur. Olay her ne kadar bastırılmışsa da kısa süre sonra kışladan askerlerle temas halinde olan halk arasında bazı kimselerde kolera görülünce, yetkililer hastalığın önüne geçememiş ve salgın büyümüştür⁴⁶. Halk arasında ilk belirtilerin görüldüğü günün sonunda vaka sayısı 20'yi bulurken aynı günün sonunda 5 kişi de hayatını kaybetmiştir. Durumun vahametini anlayan halk endişelenmeye başlamıştır⁴⁷. 11 Eylül günü vaka sayısı artmış ve toplamda 54'ü bulmuştur⁴⁸. Ertesi gün yetkililer tarafından yapılan açıklamaya göre Selanik'te salgının başladığı cuma gününden pazartesi öğlene kadar geçen sürede hastalığa yakalanan kişilerin 7'si hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte salgının derhal kontrol altına alınabilmesi için vilayetin yetkilileri tarafından bir toplantı düzenlenmiş, bu toplantıya bölgenin ileri gelenleri davet edilmişse de yalnızca belediyenin Sıhhiye müfettişi, jandarma zabıta, baş komiseri gibi bazı yetkilileri katılmıştır. Toplantıya katılmayan kişiler ise kamuoyu tarafından tepki almıştır⁴⁹.

43 Unat, a.g.m. , s. 60.

44 *La Vanguardia*, 12 de Agosto de 1911/ 12 Ağustos 1911.

45 *La Vanguardia*, 25 de Agosto de 1911/ 25 Ağustos 1911.

46 *Syracuse Journal*, September 6, 1911/ 6 Eylül 1911.

47 *Rumeli*, 28 Ağustos 1327/ 10 Eylül 1911.

48 *Rumeli*, 29 Ağustos 1327/11 Eylül 1911.

49 *Silah (Salah)*, 30 Ağustos 1327/ 12 Eylül 1911.

Salgın, Selanik ile sınırlı kalmamış, Manastır'a da sıçramıştır. Yetkililer hemen duruma müdahale etmiş ve Sıhhiye Müfettişliği kolera belirtileri gösteren kişileri kontrol altına almıştır. Çarşıda kavun başta olmak üzere çeşitli meyvelerin satışını yasaklamıştır. Alınan önlemlere rağmen, salgında kalıcı bir azalma olmazken günlük vaka sayısı ortalama 30'u bulmuştur. Kosova'da da vaka sayıları hızla artarken⁵⁰ Manastır'da kolera ile mücadele için alınan sıhhi tedbirler nedeniyle bir grup insan hekimlere karşı ayaklanma çıkarınca, bu ayaklanmanın bastırılması için yetkililer harekete geçmiştir. Ayaklanmacıların bazıları gözaltına alınmış, bunların yargılanması sürecinde bir ulema önemli rol oynamıştır. Ardından Sıhhi Başmüfettiş olayın sorumluluğunu üstlenerek görevinden istifa etmiştir. Vali ise kalabalığı bastırmak için kirlenme nedeniyle kapatılan su kaynağını yeniden açmak, taze meyve satışına ve koleradan vefat edenlerin defin öncesinde yıkanmasına izin vermek zorunda kalmıştır⁵¹. Üsküp'te de aynı günlerde kolera salgını patlak verdikten sonra⁵², burada bulunan askerlerden hasta olanlar susuz kalmışlar ve tıbbi yardım alamamışlardır⁵³. Salgın burada da içinden çıkılmaz bir hal almış olacaktır ki Üsküp demiryolunda, kolera hastaları ve koleradan vefat edenler sağlıklı insanlar tarafından arabaların camlarından atılacaktır.⁵⁴ Birkaç gün içerisinde salgının şiddeti hızla artarken tehlike çanları çalmaya başlamıştır. Bu nedenle belediye ve sıhhiye heyeti tedbirler almak zorunda kalacaktır⁵⁵.

Ordu içinde yayılan kolera salgını önlemek için Mitrovitza'daki garnizonun Selanik'e taşınması emredilmiş, bunun üzerine askerler bir yük trenine bindirilmişlerdir. Bu sırada askerlerin bazılarında kolera belirtileri görülünce birkaç ayaklanmacı pencerelerin parmaklıklarını zorlamış ve bunun sonucunda küçük bir çatışma çıkmıştır. Bu durum koleranın sağlıklı askerler arasında da yayılmasına neden olmuştur. Hastalığa yakalanan askerlerin birçoğu da vefat etmiştir. Bir kişi kolera konusunda uygulama yapan sağlık görevlilerine saldırırken sağlık görevlisi kendi hayatı için kaçmak durumunda kalmıştır. Kalabalığın kontrolünü ele geçiren vali, sıhhi otoritelerin bazı düzenlemelerini yürürlükten kaldırmaya ve birtakım tavizler vermeye zorlanmıştır⁵⁶. Kasım ayına kadar salgın devam ederken kasımda Selanik'te tamamen etkisini yitirmiş, vilayetten karantina kaldırılmıştır. Bu durumun aksine 24 saat içinde 32 hastanın hayatını kaybettiği Serez'de kolera hızla yayılmaya devam etmiştir⁵⁷. Yaşanan kolera salgınları Makedonya'da, başta sağlık olmak üzere halkın birçok şeyden mahrum kalmasına neden olduğu gibi özellikle 1911 kolera salgını Balkan Savaşları'nın Türkler tarafından kaybedilmesinde önemli rol oynamıştır⁵⁸.

50 *The Times*, September 26, 1911/ 26 Eylül 1911.

51 *The Times*, September 18, 1911/ 18 Eylül 1911.

52 *Üsküb*, 29 Ağustos 1327/ 11 Eylül 1911.

53 *The Birmingham Age-Herald*, September 14, 1911/ 14 Eylül 1911.

54 *The Evening Times*, September 14, 1911/ 14 Eylül 1911.

55 *Üsküb*, 29 Ağustos 1327/ 11 Eylül 1911.

56 *The Sun*, September 17, 1911/ 17 Eylül 1911.

57 *La Vanguardia*, 9 de Noviembre de 1911/ 9 Kasım 1911.

58 Richard Harding Davis, *With the French in France and Salonika*, Charles Scribner's Sons, New York, 1916, ss. 119-120.

1.b.Veba Salgınları

Makedonya'da da bir dönem etkisini gösteren, *Yersinia Pestis* adlı bir bakterinin sebep olduğu veba ise bu bakterinin lenf düğümlerine saldırması sonucu insan vücuduna yayılır. Hastalığın bir sonraki safhasında koltuk altı, kasık ve boyun bölgelerinde "Hıyarcık" adı ile anılan ağrılı şişlikler oluşur. Bazen *Yersinia Pestis* bakterisi akciğerleri enfekte eder ve akabinde havaya yayılan damlacıklar yoluyla insandan insana aktarılabilen pnömonik vebaya neden olur. Aslında temelinde enfekte pireler yoluyla bulaşan bir kemirgen hastalığı olan bu hastalık, insanlara da bulaşarak ölümle neticelenebilecek ciddi sonuçlar doğurmaktadır. Ölüm oranı %40-70 arasında değişirken hasta 24 saat içinde dahi hayatını kaybedebilmektedir⁵⁹.

Bu tehlikeli hastalığın Makedonya'daki merkezi Selanik olurken veba bölgeyi nüfus başta olmak üzere pek çok açıdan ağır kayıplara uğratmıştır⁶⁰. Yetkililer ölümleri azaltabilmek için şehirleri dezenfekte ederlerken sağlık ekipleri, hastaların tedavilerinde Paris'ten ithal edilen serumları kullanmışlardır⁶¹.

18. yüzyılın ortalarından itibaren, Makedonya'nın birçok yerinde veba etkisini göstermiş, özellikle 1740-1741 yıllarında patlak veren salgınların sonucunda çok sayıda insan hayatını kaybetmiştir⁶². Bölgedeki bu kötü gidişat 19. yüzyılda da devam etmiştir.

Bu yüzyılda görülen 1812-1819 veba salgını, veba salgınları içerisinde en ölümcül olanı olarak salgınlar tarihine geçmiştir. Hastalık kısa sürede Osmanlı topraklarına da sıçramış, 1814 yılında da Selanik'te görülmüştür⁶³. Bu salgın sırasında Osmanlı genelinde toplamda 15.000 kişinin vefat ettiği belirtilirken salgının Makedonya özelindeki bilançosunun da bir o kadar kötü olması muhtemeldir.

Mayıs 1836'da Selanik'teki İngiliz konsolosunun yazısına göre vilayetteki bazı kazalarda veba belirtileri olan kişiler tespit edilmiştir. Birkaç gün içerisinde, hastalığın yayılma hızı artarken vaka sayısı 55'e ulaşmıştır. Salgına karşı Emin Paşa, Larissa (Yenişehir) boyunca sıkı karantina uygulanması gerektiğine ilişkin emir verince, kimse karantinada kalmadan Vardar Nehri ile Volo arasındaki kıyıya inememiştir. Bunlardan biri de Tatarlardır. Yetkililer onların karantina

59 Nühket Varlık, "The plague that never left: restoring the Second Pandemic to Ottoman and Turkish history in the time of COVID-19", *New Perspectives on Turkey*, Volume 63, November 2020, s. 178.

60 Evangelia A. Varela, "Santé et Médicament Dans la Ville de Thessaloniki Byzantine et Ottomane", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt VI, Sayı: 2, 2005, s. 183.

61 A.g.m., s. 173.

62 Fatma Yıldız, *19. Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Veba, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014, s. 15.

63 Antonia Kotsiou, Vasiliki Michalaki, Helen N. Anagnostopoulou, "Devastating Epidemics in Recent Ages Greek Populations", *Acta Medico Historica Adriatica*, Vol. 15, No:2, 2017, s. 284.

da kalmadan geçişine izin vermezken, karantinadaki Tatarların gönderi işlemleriyle yakınları ilgilenmiştir. Ayrıca Rumeli Valisi, Manastır ve yetkisi dâhilindeki tüm kasaba ve köylerde karantina kurdurmuştur.

Selanik'teki İbrahim Paşa ise Emin Paşa'yı örnek almadığı gibi vebanın ilerlemesini durdurmak için hiçbir önlem almamıştır. Bu davranışı nedeniyle Selanikli tüccarların içinde vilayetin ticaretine bir zarar geleceği endişesi doğarken İngiliz, Fransız, Rus ve Avusturyalı Selanik konsolosları, İbrahim Paşa'yı ikna etmek için ellerinden geleni yapmışlarsa da başarısız olmuşlardır. Bu nedenle hastalık vilayette yayılmış, nihayetinde tüm çarşılar kapatılmış, halk evlere kapanmıştır. Selaniklilerin büyük bir kısmı veba olmamak için Selanik'ten kaçarken bazı kimselerin karantinaya girmemek için direnmesi sonucunda hastalığın yayılma hızı artmış ve vilayette ticaret durma noktasına gelmiştir⁶⁴. Hükümet bunun üzerine duruma el koyarken salgın bir süre sonra etkisini yitirmiştir. 1848'teki veba salgını ise bölgede en az 1814 salgını kadar halk sağlığı açısından kötü sonuçlar doğurmuştur⁶⁵.

1878 baharında Selanik'te veba salgını yeniden yayılırken vilayette her gün 30 ile 50 arasında vaka görülmüştür. Salgın sırasında Avrupa'daki ticaret şehirlerinin yetkilileri Selanik'te yayılan vebaya karşı herhangi bir önlem almayı gerekli görmemiştir⁶⁶. Buna karşın 8 Şubat 1879'da Selanik'te yeniden görülen veba vakalarından dolayı⁶⁷ bu yetkililerin olası salgın ihtimaline karşı sert önlemler almaları İstanbul'da ve Selanik'te protestolara neden olmuştur. Protestoların nedeni 1878 baharında patlak veren vebaya karşı hiçbir önlem almayan Avrupalı yetkililerin bu veba vakalarına karşı aşırı katı tutumlarıdır⁶⁸. Aynı yıl Kavala'da da vebalı kimselerin olduğu görülmüştür⁶⁹. Hızla yayılan salgınların kısa süreliğine önüne geçilmişse de uzun vadede veba Makedonya halkının peşini bırakmamıştır.

22 Aralık 1893 tarihinde vebanın bu kez Belgrad'dan Selanik'e sıçradığı tespit edilmiştir. Bunun üzerine yetkililer tarafından, enfekte olan otuz dört ev yakılmış, Selanik'ten Belgrad'a giden iki kişi tıbbi gözetim altına alınmıştır⁷⁰. Alınan tedbirler salgının önünü keserken Nisan 1900'de vilayette yeni bir veba salgını baş göstermiştir. Varna Emniyeti tarafından Ticaret Ajansı'na gönderilen telgrafta, Avrupa Türkiye'sinde yer alan Selanik şehrinde ayın 29'unda veba hastalığına yakalanmış olanların görüldüğü ve hastalığın vilayette yayılmaya

64 Tinsley Randolph Harrison, *Correspondence Relative to The Contagion of Plague and the Quarantine Regulations of Foreign Countries 1836-1843*, St. Martin's Lane, London, 1843, s. 264.

65 Selahattin Bayram, *Osmanlı Dönemi Selanik Limanı: 1869-1912*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009, s. 33.

66 *The Times*, February 11, 1879/ 11 Şubat 1879.

67 T. Walkers, *Bulletins and Other State Intelligence*, Part I January-June, Harrison and Sons London Gazette Office, St. Martin's Lane, London, 1879, s. 255.

68 *The Times*, February 11, 1879/ 11 Şubat 1879.

69 *Connecticut Western News*, February 19, 1879/ 19 Şubat 1879.

70 *The Times*, December 23, 1893/ 23 Aralık 1893.

başladığı bildirilmiştir⁷¹. Birkaç gün sonra Varna Emniyeti'nin gönderdiği yeni telgrafta belirtildiği üzere Selanik'te artık vebanın olmadığı fark edilmişse de tedbir amacıyla Selanik'ten dönen yolculara belirlenmiş olan karantina kurallarının aynı şekilde uygulanmaya devam edileceği ifade edilmiştir⁷².

Haziran 1903'te başta İstanbul ve Selanik vilayetleri olmak üzere pek çok yerde ölüme ve paniğe neden olan veba salgınlarından ders çıkaran Osmanlı Devleti, olası veba salgınları için hazır hale gelmiştir. Buna rağmen vebanın serbest bırakıldığı takdirde çok sayıda insana bulaşacağı ve birçok yere yayılacağı görüşü kamuoyunu endişelendirmiştir⁷³. Halk arasında bu endişenin sonbahar başlarında iyice arttığını yabancı basında yer alan "*Makedonya'da veba salgınının yayılma tehlikesi vardır*"⁷⁴ başlıklı haberden anlıyoruz. Bu endişelerin yersiz olduğu salgın olarak nitelendirilebilecek veba vakalarına rastlanılmamasından anlaşılmaktadır. Bu süreç sonrasında ufak tefek veba belirtileri gösteren kişilerin olduğu görüşünde olmakla birlikte, bu görüşü net bir şekilde doğrulayabilecek bir bilgiye ulaşılamamıştır. Makedonya'da veba salgınları bu yönde bir seyir izlerken çiçek hastalığı da halk sağlığı için uzun bir süre tehlike arz edecektir.

1.c. Çiçek Hastalığı Salgınları

Çiçek hastalığı, *Variola* virüsünün neden olduğu bir bulaşıcı hastalıktır. İnsandan insana temas ve damlacık yoluyla bulaşan bu hastalığın ilk 7 gününden 17. günün sonuna kadar geçen kuluçka sürecinde hiçbir belirti görülmezken bu sürenin sonunda yüksek ateş, baş, karın, sırt ağrısı ve istifra gibi belirtilerin görüldüğü yeni bir süreç başlar. 2 ile 4 gün arasında değişen bu yeni sürecin neticesinde hastanın ateşi düşer ve vücutta döküntüler görülür. Akabinde bu döküntüler kabuk haline gelir ve vücuttaki sonuncu kabuk döküldüğü andan itibaren hasta bulaşıcı olma özelliğini yitirir⁷⁵. Bu gibi safhaları olan hastalık diğer salgınlar gibi Makedonya'da halk sağlığını tehdit etmiştir.

19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başlarına kadar aralıklarla bölgede çiçek hastalığı yayılırken 1863'te Manastır'da görülen çiçek hastalığı için vilayete iki aşı memuru tayin edilmiştir. Bu memurlar için 750 kuruş maaş ile birlikte 750 kuruş harcırah verilmiştir⁷⁶. Sonrasında 1878'de Selanik'te ufak çapta bir çiçek hastalığı vakaları görülmüştür⁷⁷. Hastalığın salgına dönüşüp dönüşmediği hakkında

71 BOA, HR. SFR. 04. 591/ 22: 1.

72 BOA, HR. SFR. 04. 591/ 30: 1.

73 *New-York Daily Tribune*, June 16, 1903/ 16 Haziran 1903.

74 *The St. Louis Republic*, September 6, 1903/ 6 Eylül 1903.

75 Seval Alkoy, "Olası Biyolojik Silah Olarak Yeniden Gündeme Gelen Eski Hastalık", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 7, 2003, s. 246.

76 Burcu Mercan, XIX. Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2017, s. 66.

77 *The New Orleans Daily Democrat*, May 14, 1878/ 14 Mayıs 1878.

net bir bilgiye ulaşılamazken 1880'li yılların sonlarına doğru Üsküp'ten gelen bir mürettebattaki askerde görülen çiçek hastalığı halk arasında paniğe neden olmuştur. Kasım 1889'da Fesli Zuhaf Alayı mürettebatına kayıtlı bir askerde çiçek hastalığı teşhis edilirken bu asker hemen askeri hastaneye kaldırılmış ve hastalığın başka kimselere bulaşmaması için sağlık ekipleri tarafından, iyileşinceye kadar kontrol altında tutulmuştur. Bununla birlikte mürettebattaki diğer askerlere de tedbir amaçlı çiçek aşısı yapılmıştır⁷⁸. Aynı şekilde Aralık 1889'da Selanik limanına yanaşmış olan Amiral Hesken komutasındaki İngiliz filosunda çiçek virüsü taşıyan askerler tespit edilince, bu askerler Selanik'te salgına neden olmamaları için Selanik Askeri Hastanesi'ne kaldırılarak tedavi altına alınmışlardır. Nihayetinde, tam anlamıyla tedavileri tamamlanan askerler, Selanik'te bulunan İngiliz Konsolosluğu'na teslim edilmişlerdir.

Ocak 1890'da ise yeni bir çiçek salgını Kosova Vilayeti'ne bağlı Piriştine'de bulunan hapishanede görülmüştür. Hastalık kısa süre içinde 15 kişiye bulaşmış ve mahkûmlar arasında kargaşaya neden olmuştur. Yetkililer, çiçek hastalığından arındırılan bir bölgeyi diğer mahkûmların kullanımından ayrı bir revir haline getirerek bir yandan çiçek hastalarını tedavi etmişler, diğer yandan da aşılama işlemine başlamışlardır. Böylece hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştır⁷⁹. Bu olaydan yaklaşık dokuz ay gibi kısa bir süre sonra bu kez Kosova'nın kuzeyindeki İpek Kazası'nda ekim ayında çiçek hastalığı patlak vermiş, hastalık bir ay içerisinde salgına dönüşerek onlarca kişinin ölümüne neden olmuştur. Bu süreç zarfında salgını bastırmak için Selanik ve Kosova vilayetlerinden aşı istenmişse de, istenilen aşılar zamanında temin edilememiştir. Bunun üzerine kasım ayında Tıbbiye'den tekrar aşı talep edilmiştir⁸⁰.

Mart 1895'te hastalık Selanik'te yayılmıştır. İstanbul Şehremini Rıdvan Paşa liderliğindeki Şehremaneti Hıfzıssıhha Komisyonu'nun özellikle ilgilendiği bu çiçek salgını, aşılama çalışmaları sonucunda hafiflemiş, ağustos ayında kontrol altına alınmıştır. Aynı tarih aralığında Kosova Vilayeti'ne bağlı olan Palanka Kazasında ve Kumanova'da da çiçek hastalığı vakalarına rastlanmıştır. Palanka Kazası'nda Eylül 1895'te hastalık kontrol altına alınırken Kumanova'da salgın kasım ayında son bulmuştur⁸¹. Aynı dönemde Selanik'te de çiçek hastalığı yayılınca hastalığın tedavisinde kullanılacak olan çiçek aşılarının incelemelerinin yapılabilmesi için Darü'l istihzar (laboratuvar) açılmıştır⁸². Ardından 1896 ilkbaharında Piriştine Sancağı'yla Palanka Kazası'nda çiçek hastalığı baş göstermiş ve hastalık kısa sürede yerleşim yerlerinin çevresine yayılmıştır. Bunun üzerine yetkililer aşı tüpü talep etmiştir. Akabinde, gönderilecek aşuların tüplerinin masrafının Kosova Vilayeti tarafından karşılanması koşuluyla yerleşim yerlerine gönderileceği bildirilmiştir⁸³. 1896

78 BOA, Y. , PRK. ASK. , 58/72: 1.

79 Mercan, a.g.t. , s. 49.

80 BOA, MKT. , 1779/132: 1.

81 Mercan, a.g.t. , s. 52.

82 Yıldız, a.g.t. , s. 26.

83 BOA, DH. TMIK. M. , 5/ 20: 1.

yılı yaz aylarında da yeniden Selanik'te çiçek hastalığı patlak verince yetkililer durumu Dâhiliye Nezaretî'ne bildirmek zorunda kalmıştır. Selanik Vilayeti'nin Dâhiliye Nezaretî'ne verdiği bilgiye göre; ilk belirlemelerde hastalık bulaşmış üç kişi bulunurken, hastalardan biri yapılan tedavi sonrasında iyileşmiştir. Diğer ikisinin tedavilerine bir süre daha devam edilecektir⁸⁴. Bu iki hastanın da tedavileri tamamlandığında hastalığın salgın olma ihtimalinin önü kesilecektir⁸⁵. Yaklaşık 4-5 ay sonra vuku bulan Türk-Yunan Savaşı sırasında⁸⁶ ordudaki askerler arasında yeni bir çiçek hastalığı patlak verince, Manastır Hastanesi'nde görevli olan Dr. Kemal, Bakteriyolog Vasfi Ethem, Mustafa Hayrullah Beyler ve diğer sağlık çalışanları halk arasında yoğun aşılama yaparak salgının Manastır'da yayılmasını engellemişlerdir⁸⁷.

1902 yılına gelindiğinde, Makedonya'da yaşayan bir çiftlik sahibinde ve onun erkek kardeşinde çiçek hastalığı belirtilerine rastlanılınca aile hemen karantina altına alınmıştır. Bu iki vakanın yanı sıra çiftliğin güneydoğusunda yaşayan bazı ailelerde de hastalık belirtileri tespit edilince yetkililer hastalığın yayılmaması için adeta tetikte beklemiştir⁸⁸. 1903'te ise Makedonya'nın bazı yerlerinde hastalığın halen bölgede bazı yerlerde devam ettiğini basında karşımıza çıkan bir haberden anlıyoruz. İngiliz gazeteci Brailsford'a⁸⁹ göre; Kesriye kazasında yaklaşık altı hafta gibi bir süre devam eden çiçek hastalığı nedeniyle kazada bulunan 120 evde yaşayan 80 kişi hayatını kaybetmiştir. Salgının gerçek boyutuyla ilgili güvenilir bir bilgiye ulaşılamazken birçok köyde salgının önlem alınmamasından dolayı yayıldığı bilinmektedir. Gazeteci basına verdiği demecin ardından kazadaki durum ile ilgili Manastır yetkililerini bilgilendirmiştir. Bunun üzerine Manastır Sıhhi Müfettişi, kazadaki durumu rapor etmeleri ve burada gerekli önlemleri almaları için vilayetten bir heyeti Kesriye'ye göndermiş ve kaza çevresinde askeri kordonlar oluşturulmuştur. Akabinde, Hilmi Paşa, Brailsford'un hastaların barınması, temizlenmesi ve sağlıklı kişilerden ayrılması için tedarik ettiği köy okullarını, yerel sağlık otoritelerinin hastane olarak kullanması için talimat vermiş ve salgının önlenmesi için ellerinden gelen her şeyi yapacaklarına dair söz vermiştir⁹⁰. 1904 yılına gelindiğinde, bu kez Manastır Vilayeti'nin merkezinde patlak veren çiçek salgını nedeniyle halk zor durumda kalınca vilayet yetkilileri hastalığın salgın haline

84 BOA, BEO. 817/ 61204: 3.

85 Mercan, *a.g.t.*, s. 52.

86 Ahmet Köksal, "1897 Türk-Yunan Harbinde Trabzon Redif Taburları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Sayı 24, Bahar 2018, s. 245.

87 Josimovska, *a.g.m.*, s. 113.

88 *Evening Times-Republican*, November 3, 1902/ 3 Kasım 1902.

89 İngiliz emperyalizminin eleştirmenlerinden olan, ünlü solcu entelektüel ve politik gazetecidir. Yorkshire'da dünyaya gelen gazeteci, İskoçya'da büyüüp, Glasgow Üniversitesi'nde eğitimini tamamladıktan sonra 1897 yılında patlak veren Türk-Yunan Savaşı sırasında Türklere karşı Yunanlıların yanında yer alarak, Yunan Yabancı Askeri Birliklerinde görev almıştır. Savaş sonrasında ise Girit ve Makedonya'da Manchester Guardian gazetesi için özel muhabir olarak çalışmıştır. Detaylı bilgi için bkz:

<https://www.open.ac.uk/researchprojects/makingbritain/content/h-n-brailsford>,

Erişim Tarihi: 11.09.2021, Erişim Saati: 12.48.

90 *The Times*, December 14, 1903/ 14 Aralık 1903.

dönüşmemesi için Dâhiliye Nezareti'nden vilayete hemen gönderilmesi şartıyla üzere sekiz adet pülverizatör ve sekiz yüz adet aşısı kalemi talep etmiştir⁹¹. Sultan Abdülhamit'in Selanik günlerinde de vilayette çiçek hastalığı baş gösterirken Allatini ailesi sultanın kendisine ve ailesine bir hekim tahsis etmiştir. Hekim, çiçek hastalığına karşı sultana ailece aşılannmaları gerektiğini bildirmiş, sultan önce bunu reddetmiş, daha sonra kendisinin ısrarı üzerine⁹² yalnızca 8 yaşındaki çocuğunun kolundan kan alınmasına ve aşılannmasına izin vermiştir⁹³.

Çiçek hastalığı Makedonya'da bu yönde gelişim gösterirken, yapılan incelemelerde buraya kadar ele alınan hastalıklar dışında, bölgede farklı hastalıkların da var olduğu ortaya konulmuştur. Bu hastalıklar difteri, tifüs, kızıl ve kızamıktır.

1.d. Diğer Salgın Hastalıklar

Makedonya'da kolera, veba ve çiçek hastalıkları dışında çok sık rastlanmamakla birlikte tifüs, difteri, kızıl ve kızamık hastalıklarının da zaman zaman görüldüğü yapılan araştırmaların neticesinde ortaya konulmuştur.

Bunlardan tifüs, bir diğer adıyla lekeli humma, *Rickettsiaprowazekii* bakterisinin neden olduğu bir bulaşıcı hastalıktır. 7 ile 14 gün arasında değişen kuluçka süresi bulunan hastalığın, ilk 4 gününde ateş, üşüme, titreme, bulantı, kusma, kabızlık, diyare, baş ağrısı ve vücutta kırgınlık gibi belirtileri bulunur. 4. ya da 6. gününde omuzda ve koltuk altlarında görülen döküntüler lekelerle dönüşerek tüm vücuda yayılır. Hastalık % 40 oranında ölümle sonuçlanır⁹⁴. Bu tür belirtileri olan hastalığın, Makedonya'da özellikle 19. yüzyılın ortalarından itibaren ufak çapta da olsa görüldüğü tespit edilmiştir.

1878 yılında Selanik'te tifüs vakalarının görülmesi üzerine Yunan Hükümeti, Selanik limanından Yunan limanlarına gelecek yolcuların kıyı ile iletişim kurmalarına izin verilmeyeceğini bildirmiştir. Bununla birlikte Yunan limanlarına gelen Selaniklilere sağlık kontrolü ve akabinde karantina uygulamasının yapılacağını belirtmiştir⁹⁵. Bu olayın ardından İtalya'dan da karantina emri gelmiş, 1879 yılı şubat ayına kadar da İtalyan Hükümeti, başta Selanik olmak üzere Osmanlı Devleti'nin limanlarından gelen gemilere karantina uygulamıştır. Şubat ayının ortasında Osmanlı topraklarında tifüs hafifleyince, Trieste'deki denizcilik yetkilileri, Türk gemilerine yönelik uyguladıkları karantinayı kaldırdıklarını bildirmişlerse de bu limandaki kimseleri Selanik'te yayılmakta olan benekli tifüse karşı dikkatli olmaları konusunda uyarılmışlardır⁹⁶.

91 BOA, TFR. I. . MKM. , 6/152: 1, 3.

92 *The San Francisco Call*, November 22, 1909/ 22 Kasım 1909.

93 *New-York Daily Tribune*, July 31, 1910/ 31 Temmuz 1910.

94 Elif Bulut, Alper Bulut, Pınar Aysert Yıldız, Abdullah Yıldız, "Savaş İçinde Savaş; Tifüsle Gelen Ölüm Inside Wars; Typhus Deaths in Warfare", *Uluslararası Savaş ve Kültür Sempozyumu Amasya 17-19 Kasım 2017*, ss. 16-17.

95 *New York Orleans Daily Democrat*, May 14, 1878/ 14 Mayıs 1878.

96 *New York Herald*, February 16, 1879; *The Chicago Tribune*, February 16, 1879; *The Weeling Intelligencer*, February 17, 1879.

1894'te Selanik Vilayeti'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta da vilayette yeniden tifüs salgınının patlak verdiği bildirilirken⁹⁷ Dâhiliye Nezareti, toplanan genel komisyonda vilayette hastalığın gidişatının ne yönde olduğuna ilişkin görüşmelerin yapıldığını ifade etmiştir⁹⁸.

20. yüzyıl başlarında Makedonya'da siyasi açıdan yaşanan olumsuzluklar nedeniyle çetecilik faaliyetlerinin artmasıyla birlikte tifüs salgınının yayılması için uygun bir ortam oluşmuştur. Yaşanan ayaklanmaların ardından, ayaklanmacıların tepelerden dönmesiyle, neredeyse her evde en az bir kişi hastalıktan dolayı hayatını kaybetmiş ve köylülerin yanan evlerinin arasında inşa ettikleri barınaklarda da bir o kadar kişi hastalıktan yatar hale gelmiştir. Bunun nedeni kuşkusuz köylerde hekimin, izolasyonun bulunmaması ve gıda sıkıntısının olmasıdır. Bu durum kısa sürede ölü sayısının artmasına neden olmuştur. Salgın, ciddi bir vaziyet alınca halkın beklentileri de artmaya başlamıştır. Bölgeye giderek incelemelerde bulunan İngiliz gazeteci Brailsford, durumun vahametini Kesriye kaymakamı ve hekimine bildirmiştir. Bununla da kalmayarak validen bir hastane kurulması için izin almayı da başarmıştır. İngilizler tarafından hemen bir bina bulunmuş, akabinde Selanik İngiliz konsolosu, İngiltere'deki bazı yardım kuruluşlarına bağlı olarak çalışan hemşirelerin, köylerdeki hasta insanlara yardım edeceğini bildirmiştir. Bu sırada belediye de hızla çalışmalara başlamıştır. Salgın kısa sürede yayılınca, Osmanlı Hükümeti halk tarafından eleştirilmiş ve gelen eleştiriler üzerine gerekeni yapmış ve İngilizlerin hastane açmalarına izin vermeyerek Türk hastanesini kurmuştur⁹⁹. Tifüs salgını, 20. yüzyıl başlarından, Birinci Dünya Savaşı'na giden süreçte hızla yayılırken bölgenin etkin salgın hastalıklarından biri haline gelmiş ve sonrasında yayılma hızını yavaşça kaybetmeye başlamıştır. Bölgedeki bir diğer salgın hastalık olan difteri hastalığı ise nadiren de olsa burada görülen hastalıklardan biri olmuştur.

Corynebacterium Diphtheriae adındaki bakterinin neden olduğu difteri hastalığı, üst solunum yollarına bağlı oluşan, kişinin iç organlarını ve sinir sistemini etkileyen bir hastalıktır. Yüksek ateş, nefes darlığı gibi belirtileri olan hastalıkta ölüm oranı % 50-60 arasında değişir¹⁰⁰. Sağlık koşullarının yeteri kadar gelişmediği Makedonya için bu oran kuşkusuz oldukça fazladır.

1878'te Selanik'teki tifüs salgını sırasında, vilayette aynı zamanda difteri vakalarına da rastlanınca Yunan Hükümeti, Türk gemilerine tifüs vakaları için uyguladığı karantina sistemini difteri hastaları için de uygulamıştır¹⁰¹. 1893'e gelindiğinde, Selanik'te difteri vakalarının bulunduğu evler resmi makamlara

97 BOA, BEO 817/ 61204: 3.

98 BOA, BEO 822/ 61640: 3.

99 Henry Noel Brailsford, *Macedonia Its Races and Their Future*, Methuen&Co. , 36 Essex Street W.C. , London, 1906, ss. 11-12.

100 Ahmet Yaramış, Selahattin Katar, "Çoklu Sistem Tutulumu ile Seyreden Difteri Vakası", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Cilt 49, 2006, s. 221.

101 *New-York Orleans Daily Democrat*, May 14, 1878/ 14 Mayıs 1878.

bildirilmiş, Dr. Tevfik Efendi tarafından bu evlerin dezenfekte çalışması ve bakımı tamamlanarak difterinin salgın haline gelmesinin önü kesilmiştir¹⁰². 1894'te Selanik'teki bir mektepte bazı öğrencilerin difteriden öldüğüne dair haberler yayılınca, Selanik Maarif Müdürlüğü ve belediye ile iletişime geçilmiş ve konu hakkında fikir alışverişinde bulunulmuştur¹⁰³. Aynı yıl Selanik Vilayeti'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Selanik'te yeni bir difteri salgınının baş gösterdiği bildirilmiştir¹⁰⁴. Akabinde Mart 1895'te Selanik'te difteri hastalığının yayıldığı bilinmektedir¹⁰⁵. Bu vilayette hastalık hızla yayılırken Kosova da bundan muzdarip olmuştur. Vilayette bir takım aksaklıkların meydana gelmesi salgının yayılma hızını arttırmıştır. Bu duruma verilebilecek bir örnek 1898 yılında yaşanmıştır. Sonbahar mevsiminin başlarında vilayette patlak veren difteri salgını üzerine vilayete serum gönderilmiştir. Ancak vilayette yeterli miktarda şırınga olmaması nedeniyle salgınla mücadelede sorun yaşanmıştır¹⁰⁶. Ertesi yıl ocak ayında Kozana'da difteri belirtilerine rastlanınca, Umum-ı Mekatib-i Askeriye satın aldıkları bir tane pülverizatörü posta yoluyla kasabaya gönderdiklerini Manastır Vilayeti'ne bildirmiştir¹⁰⁷. Akabinde hastalık Kavala'da görülmüş ve Selanik Vilayeti yetkilileri kazalarında olan bu salgının yayılmasını engellemek adına Umum Mekatib-i Askeriye-i Şahane Nezareti ile uyum içerisinde çalışmıştır¹⁰⁸. Aynı yılın ekim ayında Manastır'a bağlı Demirhisar'ın köylerinde difteri vakaları görülünce, hükümet tarafından köylerdeki hastaları tedavi etmesi için Sofya'da hekim olarak görev alan Yovan veled-i Boşkof gönderilmiştir¹⁰⁹.

Mart 1900'de İştib'te, Taşlıca'da ve Üsküb'de difteri salgını patlak verirken İştib'te 5, Taşlıca'da 2, Üsküb'de 4 vaka tespit edilmiştir. Ardından İştib'teki 5 vakanın 2'si ve Taşlıca'daki 2 vakanın 1'i vefat etmiştir¹¹⁰. Sonrasında difteri Ohri'ye bağlı bazı köylerde de görülmüş ve bunun üzerine bu köylere hastalığın tedavisinde kullanılmak üzere Selanik'ten özel bir süvari birliği aracılığıyla serumlar gönderilmiştir¹¹¹. Hastalık 1903 yılı sonlarında da etkisini sürdürürken sağlık ekipleri Selanik Belediyesi'nden hastalığın tedavisi için kullanılan serumlardan 25 tane gönderilmesini istemiştir¹¹². Diğer hastalıklarda olduğu gibi difteri hastalığının da Makedonya'dan temizlenebilmesi için yetkililer yoğun çaba harcarlarken aynı zaman içerisinde ufak çapta kızıl hastalığının da görülmesi yetkilileri zor durumda bırakmıştır.

102 *Moniteur Oriental*, 23 Janvier 1893/ 23 Ocak 1893.

103 Zeynel Özlü, "Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)", *Belleten*, Cilt 81, Sayı 291, Ağustos 2017, s. 442.

104 BOA, BEO 817/ 61204: 3.

105 Mercan, *a.g.t.*, s. 52.

106 Özlü, *a.g.m.*, s. 470.

107 BOA, DH. MKT. , 2156/130: 1.

108 Özlü, *a.g.m.*, s. 444.

109 BOA, HR. SFR. 04. . , 533/39: 1.

110 BOA, DH. MKT. , 2322/ 94: 1.

111 *A.g.m.*, s. 470.

112 BOA, TFR. I. . SL. . , 24/ 2326: 1.

Ağırlıklı olarak küçük yaştaki çocuklarda görülen, etkeni *Beta Streptokok* adlı bakteri olan kızıl hastalığı boğazda ve az da olsa deride döküntü oluşturur. Hastalığın belirtileri arasında ateş, bademcik iltihabı, koltuk altı ve ense gibi bölgelerde döküntüler, aynı zamanda dilde çilek dili adı ile anılan bir görünüm bulunmaktadır¹¹³. Bu hastalık Mart 1895 tarihinde Selanik’te görülmekle birlikte hastalığın gidişatı hakkında detaylı bilgi bulunamamıştır¹¹⁴.

“*Etkeni Morbillivirus Genusunda yer alan, Paramyxoviridae ailesine ait Rubeola*” adlı virüs olan kızamık hastalığı ise genellikle çocuklarda görülen bulaşıcı hastalıktır. 8-12 gün arasında değişen kuluçka dönemi olan hastalığın belirtileri arasında ateş, şiddetli öksürük solunum yollarında sızı ve döküntüler bulunur¹¹⁵. Bu belirtiler tespit edildiği ölçüde ilk olarak Mart 1895’te Selanik’te görülmüştür¹¹⁶. Haziran 1899’da ise Kavala’da hekimler bazı çocuklara kızamık hastalığı teşhisi koymuşsa da yetkililerin yeterli önlem almaması nedeniyle hastalık kısa sürede salgın haline dönüşmüştür. Akabinde çok sayıda çocuk, bu hastalığın kurbanı olmuştur¹¹⁷. Makedonya’da salgın hastalıklar bu yönde bir seyir izlerlerken Osmanlı Devleti salgın hastalıkları önlemek amacıyla birtakım önlemler almak zorunda kalacaktır.

2. Osmanlı Makedonya’sında Salgın Hastalıklara Karşı Alınan Önlemler

Osmanlı Devleti, ticaretin ve ulaşım olanaklarının artışına bağlı olarak 19. yüzyıldan itibaren yaygınlık gösteren salgınlara karşı yeni önlemler almaya başlamıştır. Bu yolla salgınların etkisi ve kayıpları azaltılmaya çalışılmıştır. Bu amaçla da hükümet salgın hastalıkları önlemek amacıyla karantina uygulaması ve bataklıkların kurutulması gibi bazı önlemleri uygulamaya geçirmiştir. Alınan önlemlerin yetersiz kaldığı noktalarda, doktorların tayin edilmesi, yeni hastanelerin açılması gibi yeni önlemler alma yoluna gitmiştir.

2.a. Karantina Uygulaması

16. yüzyıldan itibaren resmi olmayan yöntemlerle uygulanan karantina uygulaması tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti’nde, dolayısıyla Osmanlı Makedonya’sında da salgınların yayılmasını önleme de önemli rol oynamıştır¹¹⁸.

113 <https://www.florence.com.tr/kizil-hastaligi>, Erişim Tarihi: 10.09.2021, Erişim Saati: 11.12.

114 Mercan, a.g.t. , s. 52.

115 Nevin Hatipoğlu, Hüsem Hatipoğlu, Canan Kuzdan, Kamuran Şanlı, Nuri Engerek, Rengin Şiraneci, “Kızamık Measles”, *JOPP Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, 2013, ss. 105-107.

116 Mercan, a.g.t. , s. 52.

117 *Public Health Reports*, Vol. XIV, No: 27, Washington, 1899, s. 1541.

118 Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010, ss. 332-333.

Bu süreçte 1850’de tam anlamıyla fes edilinceye kadar Osmanlı Devleti’nde sağlık işleriyle uğraşan kişiye *hekimbaşı* denilirken hekimbaşının en önemli görevi sultanın ve saray ahalisinin sağlık işleriyle meşgul olmaktır. Ayrıca ülkenin salgınlar gibi genel sağlık sorunlarının çözümü de hekimbaşının görevleri arasında yer almıştır¹¹⁹. 1827 yılında açılan ‘Tıbhane-i Amire’nin sorumluluğu ona bırakılırken karantina kurumunun resmi olarak açılması hekimbaşının yetkilerinin kısıtlanmasına neden olmuştur¹²⁰. 1837’de Abdülhak Molla başkanlığında Karantina Meclisi’nin kurulmasıyla da resmi karantina sistemi uygulaması için ilk adım atılmıştır¹²¹. Bu adım Osmanlı Devleti’nde modern tıbbı geçiş noktasında önem arz ederken ¹²² kurulan meclis dönemden döneme farklı isimlerle anılmıştır. Bunlar “*Meclis-i Tahaffuz, Sıhhiye Meclisi, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye, Sıhhiye Nezâreti, Karantina Nezâreti, Meclis-i Kebîr-i Umûr-ı Sıhhiye ve Meclis-i Tahaffuz Nezareti*”dir. Bununla birlikte meclis “*Meclis-i Tahaffuz-ı Ülâ ve Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni*” adıyla anılacak olan iki şubeden oluşmuştur. *Meclis-i Tahaffuz-ı Ülâ Hariciye Nezaretinin kontrolünde Nisan 1838’de, Meclis-i Tahaffuz-ı Sâni de Meclis-i Tahaffuz-ı Ülâ’nın sorumluluğunda toplanmıştır*¹²³. Bu şubelere ayrılan meclis, salgınlara karşı mücadele etmek için derhal çalışmalarına başlamıştır. Çalışmalarının içerisinde Makedonya sınırlarında karantina merkezlerinin oluşturulması da yer almıştır.

1837 yılına kadar Makedonya sınırlarından Anadolu’ya gelen kişiler resmi olmasa da Taşhan’da karantina altına alınmışlarsa da bu yıl itibarıyla meclis, hükümete resmi karantina uygulaması için bölgede çeşitli karantina merkezlerinin oluşturulması önerisinde bulunmuştur. Meclisin bu önerisi her ne kadar başta kabul görmese de kısa süre sonra hükümet tarafından onay olmuş ve ardından birçok yerleşim yerinde karantina merkezleri oluşturulmuştur¹²⁴. Akabinde bu merkezlere devlet tarafından çeşitli memurlar tayin edilmiştir. Makedonya’daki karantina merkezlerine ve buralardaki görevli memurlara baktığımızda karşımıza şu bilgiler çıkmaktadır¹²⁵

119 İsmail Yaşayanlar, “Korona Günlerinden Tarihe Bakmak II: Osmanlı Devleti’nde Dezenfeksiyon Uygulamaları”, *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2020, s. 50.

120 İsmail Yaşayanlar, “Osmanlı Devleti’nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Editörler: Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017, s. 4.

121 Bayat, *a.g.e.*, s. 333.

122 Yaşayanlar, *a.g.e.*, s. 4.

123 İsmail Yaşayanlar, “Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler”, *Âb-ı Hayat-ı Aramak Gönül Tekin’e Armağan*, Yayına Hazırlayanlar, Ozan Kolbaş, Orçun Üçer, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2018, ss. 743-744.

124 Marios Hadjianastasis, *Frontiers of the Ottoman Imagination Studies in Honour of Rhoads Murphey*, Brill, Leiden, 2015, s. 238.

125 Gülden Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Belleten*, Cilt: LVIII – Sayı: 222, Yıl: Ağustos 1994, ss. 366-368.

Karantina	Görevli Memurlar
Selanik	Karantina Müdürü
	Karantina Tabibi
Manastır	Karantina Müdürü
	Karantina Tabibi
Kavala	Karantina Müdürü
	Karantina Tabibi
Üsküp	Karantina Müdürü
	Karantina Tabibi

Tablo 3: Makedonya’da Oluşturulan Karantina Merkezleri ve Buralarda Görevli Memurlar

Tabloya göre Makedonya’nın önemli vilayetlerinden Selanik’te ve Manastır’da karantina merkezlerinin oluşturulması, salgınların İstanbul’dan Selanik aracılığıyla Makedonya’ya yayıldığı düşünüldüğünde, oldukça isabetli bir karar olarak nitelendirilebilir. Üsküp ise Makedonya’nın farklı bir noktasında yer aldığı için salgının iç kesimlere yayılma hızının durdurulmasında kuşkusuz önemli rol oynayacaktır.

Karantina merkezleri dönemsel olarak salgınların Osmanlı Devleti’ne ve buradan Avrupa’ya yayılmasını engelleme konusunda önemli görevler üstlenmişlerdir. Bu görevlerden birkaçı 1865’te kolera salgını nedeniyle Selanik’te hastaların karantina merkezine yerleştirilmesi¹²⁶, 1866’da salgının Anadolu’dan Avrupa’ya yayılmasını önlemek amacıyla yine Selanik karantinasından yararlanılmasıdır¹²⁷.

1892’de baş gösteren kolera salgınının ardından, salgını durdurmak amacıyla Babiâli tarafından Selanik ve Kosova vilayetlerine gönderilen evrakta koleraya karşı uygulanacak karantina sistemine yönelik önlemler alınması gerektiği bildirilmiştir¹²⁸. Hükümet, özellikle liman şehirlerinde, ticaret nedeniyle karantina uygulamasına önem verirken Selanik’te Osmanlı Devleti’nde önemli bir karantina merkezi haline gelmiştir. Vilayete gelen gemiler öncelikle bu karantina bölgesinden geçmek zorunda kalmışlar ve salgının bulunduğu bir limandan Selanik’e geldilerse Selanik’te karantinaya tabi tutulmuşlardır¹²⁹. Bu uygulamayla gemilerde bulunabilecek olası vakalara karşı en baştan önlem

126 Orhan Koloğlu, “Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt VI, Sayı 2, 2005, s. 140.

127 *A.g.m.*, s. 147.

128 Nuran Yıldırım, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları 1*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 166.

129 Lina Safa, *Osmanlı Döneminde Selanik*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2017, s. 29.

almıştır. Diğer ticaret limanlarından Selanik'e gelen her ürünün sağlıklı koşullardan gelmiş olmaması ihtimali düşünüldüğünde, alınan bu önlemin ne kadar da yerinde olduğu ortadadır.

Selanik karantinasının bulunduğu yere baktığımızda; 1902'de Sıhhiye Nezareti bu işlemi Selanik'te eski rıhtımda kuruma ait olan bir binada yürütmekteyken yeni rıhtımın yapılması sonucunda, karantina binası mesafe farkından dolayı eski işlevini yitirmiş, halk sağlığı açısından tehlikeye yol açmıştır. Bunun üzerine Selanik Hükümet Tabipliği'nin talebi doğrultusunda gümrük idaresi ile Hazine-i Hassa arasında yeni bir karantina binasının yapılması için görüşmeler yapılmış ve bu görüşmelerin akabinde inşa edilecek binanın yeri saptanmaya çalışılmıştır. Ancak inşaata bir türlü başlanamamıştır. Liman inşaatı büyük ölçüde tamamlanmasına rağmen, karantina merkezinin yapımına ilişkin bir girişimde bulunulmaması Sıhhiye Nazırını harekete geçirmiştir¹³⁰. Bina inşa edilinceye kadar dışarıdan gelen gemilerin sağlık kontrolünün yapılması için binanın yapılacağı yere yakın mesafede geçici olarak bir baraka kurulması düşünülmüşse de inşaat ile ilgili yapılan sözleşmede bununla ilgili bir madde yer almamıştır¹³¹.

Osmanlı Makedonya'sında karantina sistemi, başta liman şehri olan Selanik'te olmak üzere birçok yerleşim yerinde uygulanırken bunun yetersiz kaldığı yerlerde, salgın hastalıkları önlemek ve hastalıkların yayılmasını durdurmak amacıyla devlet başka önlemler de almak zorunda kalmıştır. Bu önlemlerden biri, bataklıkların kurutulması ve göllerin temizlenmesidir.

2.b. Bataklıkların Kurutulması ve Göllerin Temizlenmesi

19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde yetkililerin bataklıkları kurutturarak gölleri temizletmesinin nedenlerinden biri kirliliği önlemek amacıyla hastalık üreten çevreleri ıslah etmektir¹³². Bu çalışmaların giderleri Nafia Nezareti tarafından karşılanırken başta İstanbul olmak üzere pek çok yerde hastalıklara karşı önlem amaçlı bu tür çalışmalar yapılmıştır. Bu yerlerden biri de Makedonya'daki bataklıklar ve göllerdir. Bölgede çalışmaların merkezini Selanik oluşturmuştur. Hükümet, Anadolu vilayetlerinde olduğu gibi Makedonya'daki vilayetlerde de bataklıkların kurutulması işini imtiyaz verme usulüyle yürütmüştür. Selanik Karasu Bataklığı'nın kurutulması, 5 Mart 1891 tarihli Vardar Nehri Bataklıkları, 20 Haziran 1890 tarihli Selanik Pravişte Gölü bu imtiyazlara verilebilecek örneklerden bazılarıdır¹³³.

130 Bayram, a.g.t. , ss. 134-135.

131 A.g.t. , ss. 136-137.

132 Haydar Çoruh, " Osmanlı Döneminde Bataklık Islah Çalışmaları (1840-1920)", *Journal of Strategic Research in Social Science*, Vol 5, Issue 1, 2019, s. 268.

133 A.g.m. , s. 270.

Selanik’e bağlı Vodina Kazası’ndaki Ladve Bataklıklarının kurutulmasına yönelik çalışmalar 1880’de İsmail Hakkı ve İsmail Said Beylere ihale edilmiştir. Hükümet, 5000 dönüm araziden oluşan bataklığın ıslahını, diğer bataklıkların ıslahında olduğu gibi imtiyaz usulüyle gerçekleştirme kararı almıştır. Anlaşmaya göre imtiyaz sahibi, bataklıklara ait haritaların hazırlanmasını 14 ay gibi bir sürede tamamlayacak, inşaat, yapılan anlaşmanın ardından geçen altı aylık bir süreç içerisinde başlayacak ve üç yılda tamamlanacaktır. Anlaşmanın koşullarını özetle bu maddeler oluştururken bu projenin tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda net bir bilgiye ulaşılamamıştır¹³⁴.

1911 yılında Osmanlı Devleti genelinde bataklıkların ve göllerin temizlenmesi hususunda Meclis-i Mebusan da görüşmeler yapılmış bu görüşmelerde Rumeli’de yapılması gereken temizlikle ilgili tutanaklara şu bilgiler yansımıştır: “Memleketin ihtiyacı hakkında bizde malumatı kâfiye mevcut değildir; yalnız bazı mühim yerleri, yalnız programa dâhil ettik ve bunlar üzerine muamele ifa etmiştik. Bunlar Rumeli’de Meriç Ovasının irva ve iskası ve bir de Tanyanos Gölünün kısmen tathiri, sonra Vardar Nehrinin irva ve iskası ile tathiri; bir de İşkodra Gölünün kısmen tathiri ve Drin ve Girin nehirleri ovalarının tahriri, bir de bunlardan maada Rumeli’de birçok noktalarda teşebbüsat vaki olmuştur”¹³⁵. Nafia Nezareti tarafından yapılacak olan bu temizleme çalışmalarının Osmanlı genelinde toplamda 30 milyon dönüme denk geldiği de belirtilmiştir¹³⁶. Devlet bu uygulamayla halk sağlığını tehdit eden hastalıkların ortadan kaldırılmasını hedeflemişse de alınan önlemler yine yetersiz kalmıştır.

2.c. Sağlık Kuruluşlarının Açılması ve Salınlara Karşı Alınan Diğer Önlemler

Osmanlı Devleti’nin başta Makedonya olmak üzere ülke genelinde salgınlara yönelik karantina uygulaması, bataklık ve göllere yönelik faaliyetleri gibi önlemleri yetersiz kalınca, devlet yetkilileri birtakım yeni faaliyetlere yönelmek zorunda kalmıştır. Hekim ihtiyacının karşılanması, bu faaliyetlerden biridir.

Hekim yetiştirmek amacıyla, 1827’de modern tıp eğitimi veren Tıbhane-i Amire kurulmuştur. Bu mektebin devamı şeklinde açılan Tıbbiye-i Şahane 1839 yılı itibariyle hekim yetiştirmeye başlamışsa da 1865’te patlak veren koleranın etkisiyle, 1867 yılında Fransızca eğitim veren bu kurumun yerine Türkçe eğitim veren Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye açılmıştır¹³⁷. Bu eğitim kurumlarından mezun olan hekimler ülkenin dört bir yanına tayin edilmiştir. Bunun bir örneği de 1900 yılında yaşanmış ve salgın hastalıklara yönelik vakaların tedavisi için Kosova Vilayeti’ne bağlı kaza ve livalara hekim tayin edilmiştir¹³⁸.

134 A.g.m. , ss. 286-287.

135 Meclis-i Mebusan, Zabıt Ceridesi, 28 Nisan 1327/ 6 Mayıs 1911, Devre: 1, Cilt: 6, İçtima: 3, s. 416.

136 MMZC, 28 Nisan 1327/ 6 Mayıs 1911, D 1, C 6, İç 3, s. 424.

137 Şeyhmus Bingül, “Alemdar Gazetesi’ne göre 1911 Yazında İstanbul’un Kolera ile İmtihani”, Lokman Hekim Dergisi, Cilt 10, Sayı 3, 2020, s. 362.

138 BOA, DH. MKT. , 2322/94: 1.

II. Abdülhamit döneminde hekim yetiştirmek dışında ilaç üretimine geçme girişiminde bulunulmuştur. Koleraya karşı bitki ve baharatlardan elde edilen formüllerle ilaç üretilmeye çalışılmışsa da çalışmalar yarım kalmıştır. Eczacılık ve tıp alanlarındaki eksiklikler nedeniyle Fransa başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli ülkelerinden Osmanlı Devleti'ne uzmanlar davet edilmiş, bu uzmanlar başta İstanbul'da olmak üzere büyük yerleşim yerlerinde sağlık sektöründe görevler almışlardır. Bununla birlikte 1893'te Bakteriyolojihane-i Şahane adı ile anılan buharlı dezenfekte merkezleri kurulmuştur¹³⁹.

Ülke genelinde hastalıklara karşı alınan bu önlemlerle birlikte bölge özelinde baktığımızda, Makedonya'da da tedavi amaçlı birtakım hastanelerin açıldığı ve bazı hastanelerin de ıslah edildiği görülmektedir. Bunlardan biri 20. yüzyıl başında hastaların tedavisi için kurulan Selanik Hamidiye Hastanesi'dir¹⁴⁰. 1910 yılında Selanik Belediye Hastanesi'nin ıslah edileceğine dair haber şu şekildedir: *"Belediye hastanesi hakkında meclis idare vilayetince gayet musib bir karar ittihaz edilmiştir. Şehrimizdeki tiyatroların mevki-i temaşaya vaz' ittikleri oyun biletlerinden beş guruşa kadar 10 para, 15 guruşa kadar 20 para, 15 guruşdan yukarı 40 para alınması karar kaydolunmuşdur. Bu hususun nezaret ve takibi belediye dairesine virilmiştir. Hastanenin terkisi için bu husus da atılan ilk hatve terakkiyi kemal-i müsratla tebrik ideriz"*¹⁴¹.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Makedonya'nın Vardar bölgesinde yer alan yerleşim yerlerinde askeri hastaneler inşa edilmiştir. Manastır'da inşa edilen hastane bunlardan biridir. 1846'da yapımına başlanan hastane binasının inşaatı, 1850'de tamamlanabilmiştir. 1878 yılına gelindiğinde, hastanede çok sayıda hekim ve cerrah çalışırken bu dönemde süvari birlikleri vilayette konuşlanınca daha büyük bir hastaneye ihtiyaç duyulmaya başlanmış, bunun üzerine Fazlı ve Cemal Paşalar 1885'te yeni hastanenin yapımına başlamıştır. Hastanenin inşaatı ancak 1893'te Ahmet Eyüp Paşa tarafından bitirilebilmiştir. Hastane açıldığında, hastaneye yedi hekim ve dört eczacı görevlendirilmiştir. 1899'da hastanede Kemal, Salih, Mehmet, Haki adlarında dört hekim, beş eczacı, dört cerrah ve diğer sağlık görevlileri yerini almıştır. Bu dönemde hastanenin yöneticisi ise Dr. Hüseyin Remzi Bey olmuştur¹⁴². Birinci Balkan Savaşından önce de hastanede görev değişikliği olmuş ve dermatolog Dr. Saban, cerrah Dr. Recep burada çalışmaya başlamıştır. Hastane 1912'de Manastır'ın Sırp ordusu tarafından işgalinin ardından Sırp lar tarafından ele geçirilmiştir.

Adını Hıfzı Paşa'dan alan Üsküp Askeri Hastanesi ise 1844'te inşa edilmiş ve 1883'te de hastanenin ıslah edilmesi çalışmaları Mehmet Tahir Paşa tarafından yürütülmüştür. 23 Ekim 1884 tarihinde Üsküplülerin yardımıyla Üsküp kalesine iki katlı bir bina içerisinde, 17 odalı, 350 yatak kapasiteli yeni ve modern bir askeri hastane inşa edilmiştir. 1844-1905 yılları arasında hastanede

139 Bingül, *a.g.m.*, s. 362.

140 Bayat, *a.g.e.*, s. 332.

141 *Rumeli*, 30 Zilhicce 1328/12 Ocak 1910.

142 Verica Josimovska, "Military Hospitals in The Vardar Region of Macedonian from The Ottoman Period", *Medical Journal*, Vol. 21, No. 1, 2016, ss. 112-113.

çok sayıda hekim çalışmıştır. Akabinde 1905'te Üsküp'ten Kumanova'ya giden yolda yeni bir Kızıl Haç Askeri Hastanesi inşa edilmiştir. İştib'teki askeri hastane ise 19. yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir. Müdürlüğünü uzun yıllar Dr. Hacı Nuri Bey'in üstlendiği hastane, Balkan Savaşları'ndan sonra Sırp ordusu tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Yukarıda adı geçen hastanelerin dışında farklı yerleşim yerlerinde de halka hizmet veren sağlık kurumlarının var olduğu tespit edilmiştir. Köprülü'deki Türk Hastanesi bunlardan biridir. Bu tesis hakkında yeterli miktarda bilgi edinilememiştir. 1847'de Debre'de inşa edilmiş olan askeri hastanenin yöneticiliğini ise 1873-1891 yılları arasında Albay Dr. Zakir İbrahim Bey, 1908'den 1910'a kadar geçen süreçte de Dr. Hüseyin Dora üstlenmiştir. Bu hastane de diğerleri gibi Balkan Savaşları'nın ardından Sırp ordusunun kontrolüne geçmiştir. Resmi kayıtlara göre bir de Ustrumca'da askeri hastane vardır. 1909-1911 yılları arasında hastanenin yöneticiliğini Dr. Fehmi Mehmet Bey yapmıştır. Fakat Birinci Dünya Savaşı itibarıyla Ustrumca Bulgar hâkimiyetine girince, buradaki hastane de Bulgarların himayesine geçmiştir¹⁴³.

Savaş dönemlerinde salgın hastalıklarla birlikte yaralı sayılarının da artması yeni hastane ihtiyacını doğurmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda, 10 Ekim 1912 tarihinde Hilal-i Ahmer Cemiyeti düzenlediği toplantıda, hastanelerin derhal kurulması noktasında çalışmalara başlanması gerektiği kararı almıştır. Balkan Savaşları'nın patlak vermesi üzerine de açılacak hastanelerin yerleri belirlenmiştir. Sonrasında bazıları seyyar olmak üzere Edirne ve Selanik'te 200, Üsküp'te 140, Manastır ve İşkodra'da 100'er yataklı sekiz hastane açmak amacıyla sağlık heyetleri yola çıkarılmıştır. Savaş sırasında Türk birlikleri Kırklareli'nde yenilgiye uğradığı sırada Rumeli'ye giden demiryolları da bozulunca bölgeye çıkan tüm yollar kapanmıştır. Bu olumsuz gelişmeye bir de Yunanlıların adaları işgal ederek Osmanlı Devleti'nin Makedonya ile bağlantısını kesmeleri de eklenince, Balkanlara yapılmak istenen sağlık yardımları aksamıştır. Demiryolu ulaşımı yerine deniz yolu tercih edilmek istenmişse de Selanik limanının Yunanistan'ın eline geçmesi Balkanlara gönderilecek sağlık heyetinin İstanbul'a geri dönmesine neden olmuştur. Bundan dolayı Üsküp Hastanesi dışında hiçbir hastane bir buçuk aydan önce çalışmalarına başlayamamıştır¹⁴⁴.

Üsküp Hastanesi ise İstanbul'dan gelen Tefik Rüştü Bey'in çabaları sonucunda, Hüseyin Hilmi Paşa'nın Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne bağışladığı binada çalışmalarına başlamıştır. Üsküp eşrafından Kumbaracıade Kemal Bey'in de teşebbüsüyle de hastanenin bütün ihtiyaçları tamamlanmıştır. Bu hastanenin ardından Selanik Hastanesi de çok zor koşullar altında çalışmalarına başlamış, hastanede yalnızca savaş yaralıları değil aynı zamanda salgın hastalık mağdurları ve göçmen hastalar da tedavi edilmiştir¹⁴⁵.

143 Josimovska, *a.g.m.*, ss. 113-114.

144 Mesut Çapa, "Balkan Savaşlarında Kızılay (Osmanlı Hilali Ahmer) Cemiyeti," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, Ankara, Haziran 1990, s. 91.

145 *A.g.m.*, ss. 92-93.

Sonuç

Osmanlı Makedonya'sı bulunduğu coğrafi konumu ve gelişen ulaşım ağları nedeniyle sürekli salgınların tehdidi altında kalmış ve Anadolu'dan Avrupa'ya ya da Avrupa'dan Anadolu'ya yayılmasında etkili olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'ya açılan kapısı olan, liman ve ticaret şehri Selanik ise bölgede neredeyse her dönem salgınların merkezi olurken Selanik'in bu tarihini değiştirmek ve patlak veren hastalıkların salgına dönüşmesini engellemek amacıyla limana gelen gemiler karantinaya alınmıştır. Buna rağmen, kimi zaman hastalık belirtileri gösteren kişiler karantinadan kaçarak salgının Selanik Vilayeti başta olmak üzere Makedonya'ya yayılmasına neden olmuşlardır.

Makedonya'da salgın hastalıklar, aralıklarla ortaya çıkarken halk arasında paniğe neden olmuştur. Vilayetlerde yeterince hijyene önem verilmemesi, yetkililerin gerekli önlemleri almada yetersiz kalmaları salgınların yayılmasını kolaylaştırmıştır. Bölgede, yaygın olan salgın hastalıklara baktığımızda; kolera salgınları ağırlıklı olarak karşımıza çıkarken bunların içerisinde 1910 ve 1911 yıllarında etkisini sürdüren salgının, Makedonya'da halk sağlığı açısından ağır tahribata yol açtığı görülmektedir. Bu hastalığın dışında bölgede veba salgınları etkili olurken 20. yüzyıl başlarına kadar Makedonya'da etkisini sürdürmüş, yalnızca Makedonya açısından değil, Osmanlı Devleti için de ağır neticeleri olan salgınlar olarak tarihe geçmiştir.

Osmanlı dönemi Makedonya'sında kolera ve veba salgınları kadar etkili olmasa da çiçek hastalığı da yaygınken hastalık ağırlıklı olarak 19. yüzyıl sonlarından 20. yüzyıl başlarına kadar geçen sürede Makedonya halk sağlığını etkilemiştir. Bölgede açılmış olan hastanelerin önemi ise bu salgınlar sırasında ortaya çıkmıştır. 1897'de patlak veren çiçek hastalığının yayılmasını Manastır Hastanesi'nde görevli olan sağlık çalışanlarının önlemiş olması bunun bir örneğidir. Yapılan çalışmalar sırasında az sayıda da olsa tifüs, difteri, kızıl ve kızamık hastalıkları da karşımıza çıkmıştır. Belirli aralıklarla patlak veren bu hastalıkların aşılama yöntemi ve serum tedavisi ile yayılmaları engellenmiştir.

Yıllar içerisinde halk sağlığına yönelik birtakım önlemler alınmışsa da zaman zaman bunların yetersiz kaldığı görülmektedir. Bu noktada hastalıkların yayılması kolaylamıştır. Ancak vilayetlerdeki resmi kurumların el birliğiyle çalışmalarının neticesinde salgınların önü büyük ölçüde kesilmiştir. Bunun yanı sıra savaşların da salgınlar üzerindeki etkisi yadsınamazken 1896-1897 Osmanlı-Yunan Savaşı bu etkinin bir örneğini oluşturacaktır. Ayrıca 1911 yılında patlak veren kolera salgını Balkan Savaşları'nın Osmanlı Devleti adına olumsuz sonuçlanmasına neden olacak ve bu savaşların ardından bölgede yaklaşık 550 yıl süren Osmanlı hâkimiyeti sona erecektir.

KAYNAKÇA

I. Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

- Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO), 817/ 61204,
Bab-1 Âli Evrak Odası (BEO), 822/ 61640,
Dâhiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT.), 1383/ 113
Dâhiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT.), 2156/130,
Dâhiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT.), 2322/94,
Dâhiliye Mektubi Kalemî (DH. MKT. , 1779/132
Dâhiliye Muamelat (DH. TMIK. M.), 5/ 20,
Hariciye Nezareti (HR. SFR.), 04. 591/ 22,
Hariciye Nezareti (HR. SFR.), 04. 591/ 30
Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Makamat Evrakı, TFR. I. . MKM.,
6/152,
Teftişat-ı Rumeli Evrakı (Rumeli Müfettişliği) Selanik Evrakı TFR. I. . SL. . , 24/
2326,
Yıldız, Askeri Maruzat Y. , PRK. ASK. , 58/72
Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y. . P.RK. SH.), 2/27,
Yıldız Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y. . P.RK. SH.), 58/72.

II. Resmi Yayınlar

- Documents of the City of Boston: Vol.1, Boston (Mass.), City Council, January,
1867.
Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre: 1, Cilt: 6, İçtima: 3.
Public Health Reports, Vol. XIV, No: 27, Washington, 1899.

III. Süreli Yayınlar

Acta Medico Historica Adriatica

Belgelerle Türk Tarihi Dergisi

Bellethen

Cerrahpaşa Tıp Dergisi

Connecticut Western News

Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi

Evening Times-Republican

Journal of Strategic Research in Social Science

Journal of Turkish Studies

İslam Ansiklopedisi Milli Eğitim Basımı

İslam Ansiklopedisi Türkiye Diyanet Vakfı

İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi

Karadeniz İncelemeleri Dergisi

La Vanguardia

Lokman Hekim Dergisi

Moniteur Oriental

Mütalaa

New-York Daily Tribune

New York Herald

New York Orleans Daily Democrat

Osmanlı Bilimi Araştırmaları

Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi

Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

Rumeli

Silah (Salah)

Syracuse Journal

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi

The Birmingham Age-Herald

The Chicago Tribune

The Daily Union

The Evening Times

The Indianapolis Journal

The New Orleans Daily Democrat

The San Francisco Call

The St. Louis Republic

The Sun

The Times

The Weeling Intelligencer

Toplumsal Tarih

Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi

Türkiye Barolar Birliği Dergisi

Üsküb

Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları

IV. Kitaplar

BAYAT, Ali, Haydar, *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010.

BRAILSFORD, Henry, Noel, *Macedonia Its Races and Their Future*, Methuen & Co., 36 Essex Street W.C. , London, 1906.

BULUT, Elif, BULUT, Alper, AYSERT, YILDIZ, Pınar, YILDIZ, Abdullah, "Savaş İçinde Savaş; Tifüsle Gelen Ölüm Inside Wars; Typhus Deaths in Warfare", *Uluslararası Savaş ve Kültür Sempozyumu Amasya 17-19 Kasım 2017*.

BURRALL, Frederick, Augustus, *Asiatic Cholera*, William Wood & CO. , 61 Walker Street, New York, 1866.

CANDEĞER, Ümmügülsüm, "İngiliz Belgelerine Göre Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar (1910-1913)", III. *Uluslararası Avrasya Multidisipliner Çalışmalar Kongresi*, Gaziantep 4-7 Nisan 2019, Editör Doç. Dr. Ümran Türkyılmaz, Atabek Movlyanov, İKSAD Yayınevi, Gaziantep, 2019.

DOUKAS, Mikhael, *Tarih Anadolu ve Rumeli, 1326-1462*, Çeviren: Bilge Umar, Arkeoloji ve Sanat Yayınlar, İstanbul, 2008.

- HADJİNASTASİS, Marios, *Frontiers of the Ottoman Imagination Studies in Honour of Rhoads Murphey*, Brill, Leiden, 2015.
- HARDİNG, Richard, Davis, *With the French in France and Salonika*, Charles Scribner's Sons, New York, 1916.
- HARRİSON, Tinsley, Randolph, *Correspondence Relative to The Contagion of Plague and the Quarantine Regulations of Foreign Countries 1836-1843*, St. Martin's Lane, London, 1843.
- KILIÇ, Orhan, "Tarihte Küresel Salgın Hastalıklar ve Toplum Hayatına Etkileri", *Küresel Salgının Anatomisi İnsan ve Toplumun Geleceği*, Editörler Muzaffer Şeker, Ali Özer, Cem Korkut, Türkiye Bilimler Akademisi, TDV Yayın Matbaacılık, Birinci Baskı, Ankara, 2020.
- KOFER, Petter, *Colera in Ships and The Aim Quarantines*, Transled by D.D. Cunningham, Thacker, Spink an Co. , 1873.
- NASUHBEOĞLU, Tayfun, *Balkan Tarihine Genel Bir Bakış*, Pusula Derneği, İstanbul, 2008.
- POLLİTZER, Robert, *Cholera Studies*, Bulletin de l' Organisation mondiale de la Sante, Bulletin of the World Health Organization, No: 10, 1954.
- POLLİTZER, Robert, *Cholera*, World Health Organization Monograph Series No: 43, George Williams Hooper Foundation, University of California, San Francisco, USA, S. Swaroop, Ph. D. M. P.H. Chiefs, Statistical Studies Section, World Health Organization, W. Burrows, M.D. Proffesor of l'v microbiology, University of Chicago, Chicago, 1959.
- SARIYILDIZ, Gülden, " XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri 22-23 Mayıs 2000 Bildiriler "Globus" Dünya Basımevi, İstanbul, 2001.
- UZER, Tahsin, *Makedonya Eşkiyalık Tarihi ve Son Osmanlı Yönetimi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1999.
- WALKERS, T. , *Bulletins and Other State Intelligence*, Part I January-June, Harrison and Sons London Gazette Office, St. Martin's Lane, London, 1879.
- YAŞAYANLAR, İsmail " Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşmasında Koleranın Etkisi", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*, Editörler: Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2017.

YAŞAYANLAR, İsmail, "Osmanlı Döneminde Uygulanan Deniz Karantinasına İlişkin Bazı Bilgiler", *Âb-ı Hayat-ı Aramak Göniül Tekin'e Armağan*, Yayına Hazırlayanlar, Ozan Kolbaş, Orçun Üçer, Yeditepe Yayınevi, 1. Baskı, İstanbul, 2018

YILDIRIM, Nuran, 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları 1*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

V. Yayınlanmamış Tezler

AYAR, Mesut, *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892 - 1895)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2005.

BAYRAM, Selahattin, *Osmanlı Dönemi Selanik Limanı: 1869-1912*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı İktisat Tarihi Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2009.

ÇAPAN, Leyla, 19. *Yüzyıl Sonunda İstanbul'da Yabancı Misyonlar Tarafından Yapılmış Hastahane Binaları*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2002.

KARATEPE, Mustafa, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Deontoloji ve Tıp Tarihi Anabilim Dalı, İstanbul, 1999.

MERCAN, Burcu, XIX. *Yüzyılda Osmanlı'da Çiçek Salgınları ve Çiçek Hastalığı ile Mücadele*, Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli, 2017.

SAATÇİ, Meltem Begüm, *Makedonya Sorunu (1903-1913)*, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Antalya, 2004.

SAFA, Lina, *Osmanlı Döneminde Selanik*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir, 2017.

YILDIZ, Fatma, 19. *Yüzyıl'da Anadolu'da Salgın Hastalıklar (Vebe, Kolera, Çiçek, Sıtma) ve Salgın Hastalıklarla Mücadele Yöntemleri*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Programı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Denizli, 2014.

VI. Makaleler

- AKTEPE, M. Münir, "Kosova", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 26, Ankara, 2003, ss. 216-219.
- ALKOY, Seval, "Olası Biyolojik Silah Olarak Yeniden Gündeme Gelen Eski Hastalık", *Sürekli Tıp Eğitimi Dergisi*, Cilt 12, Sayı 7, 2003, ss. 246-247.
- AYAR, Mesut, "Osmanlı'nın Rumeli Topraklarında 1892- 1895 Kolera Salgını", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, The Journal For South-Eastern, European Studies*, Yıl: 2010, Sayı: 17, İstanbul, 2011, ss. 19-28.
- AYAR, Mesut, Kılıç, Yunus, " Osmanlı'da Vebanın Sona Erişine Dair Bir Değerlendirme", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Cilt 17, Sayı 2, Kış 2017, ss. 163-181.
- BİNGÜL, Şeyhmus, " Alemdar Gazetesi'ne göre 1911 Yazında İstanbul'un Kolera ile İmtihanı", *Lokman Hekim Dergisi*, Cilt 10, Sayı 3, 2020, ss. 360-367.
- ÇAPA, Mesut, " Balkan Savaşında Kızılay (Osmanlı Hilali Ahmer) Cemiyeti," *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, Ankara, Haziran 1990, ss. 89-115.
- ÇORUH, Haydar, " Osmanlı Döneminde Bataklik Islah Çalışmaları (1840-1920)", *Journal of Strategic Research in Social Science*, Vol 5, Issue 1, 2019, ss. 267-294.
- DOĞAN, Hanzade, İnci, Hot, Kesmezacar, Özgü, "Difteri Aşısı: Koruyucu Hekimlik Tarihinden Bir Örnek", *Cerrahpaşa Tıp Dergisi*, sayı 37, 2006, ss. 110-114.
- JOSİMOVSKA, Verica, "Military Hospitals in The Vardar Region of Macedonian from The Ottoman Period", *Medical Journal*, Vol 21 (1), 2016, ss. 112-115.
- HATIPOĞLU, Nevin, Hatipoğlu, Hüsem, Kuzdan, Canan, Şanlı, Kamuran, Engerek, Nuri, Şiraneci, Rengin, "Kızamık Measles", *JOPP Dergisi*, Cilt 5, Sayı 3, 2013, ss. 105-113.
- İNALCIK, Halil, "Rumeli" , *İslam Ansiklopedisi*, 9. Cilt, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, ss. 766-773.
- KOÇAOĞLU, Burak, "Veba Hastalığı'nın Osmanlı Ordusu'na Etkisi", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 28, Isparta, 2017, ss. 209-216.
- KOLOĞLU, Orhan, " Osmanlı Basınında 1865 Kolera Salgını, İstanbul Sağlık Konferansı ve Mirza Malkom Han", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt VI, Sayı 2, 2005, ss. 139-150.

- KOTSİOU, Antonia, Michalaki, Vasiliki, Anagnostopoulou, Helen, N, "Devastating Epidemics in Recent Ages Greek Populations", *Acta Medico Historica Adriatica*; Vol: 15, No:2, 2017, ss. 283-290.
- KÖKSAL, Ahmet, " 1897 Türk-Yunan Harbinde Trabzon Redif Taburları", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Bahar 2018; (24), ss. 235-268.
- NİŞANCI, Dilaver, "Salgın Hastalıklar ve Salgın Hastalıklar Özelinde Sağlık Hakkına Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin Bakış Açısı ile Ulusal Mevzuatın COVID-19 Özelinde Değerlendirilmesi", *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Sayı 150, 2020, ss. 85-123.
- OKTAY, Osmançavuşoğlu, Emel, "Çözümeyen Makedonya Sorunu ve Makedonya Türkleri", *Balkan Türkleri Balkanlarda Türk Varlığı*, Derleyen: Erhan Türbedar, ASAM Yayınları, Ankara, 2003.
- ÖZLÜ, Zeynel, "Osmanlı Devleti'nde Difteri Hastalığı ve Koruyucu Sağlık Hizmetlerine Dair Bulgular (19. Yüzyıl Sonları ve 20. Yüzyıl Başlarında)", *Belleten*, Cilt 81, Sayı 291, Ağustos 2017, ss. 419-486.
- PARILDAR, Hülya, "Tarihte Bulaşıcı Hastalık Salgınları", *Tepecik Eğitim ve Araştırma Hastanesi Dergisi*, 30 (Ek sayı), İzmir, 2020, ss. 19-26.
- PRİFTİ, Kristaq, " Manastır", *İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Cilt 27, Ankara, 2003, ss. 562-563.
- SARIYILDIZ, Gülden, " Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Belleten*, Cilt LVIII, Sayı 222, Ağustos 1994, ss. 329-376.
- ŞEHSUVAROĞLU, Bedii, N. , " Kolera ile Mücadelede Türklerin Rolü", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 1. Seri, Sayı: 3, Aralık 1967, ss. 54-57.
- TEVFİK, Osman, "Kolera Aşısı", *Mütalaa*, 17 Kânunuevvel 1312.
- UNAT, Ekrem, Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Editör Nil Sarı, İstanbul, 1995, ss. 55-66.
- VARELLA, Evangelia A. , "Santé et Médicament Dans la Ville de Thessaloniki Byzantine et Ottomane", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, Cilt VI, Sayı: 2, 2005, ss. 183-196.
- VARLIK, Nükhet, " The plague that never left: restoring the Second Pandemic to Ottoman and Turkish history in the time of COVID-19", *New Perspectives on Turkey*, Volume 63, November 2020, ss. 176-189.
- YARAMIŞ, Ahmet, KATAR, Selahattin, "Çoklu Sistem Tutulumu ile Seyreden Difteri Vakası", *Çocuk Sağlığı ve Hastalıkları Dergisi*, Cilt 49, 2006, ss. 221-224.

- YAŞAYANLAR, İsmail, “ Korona Günlerinden Tarihe Bakmak II: Osmanlı Devleti’nde Dezenfeksiyon Uygulamaları”, *Toplumsal Tarih*, Mayıs 2020, ss. 48-53.
- YAŞAYANLAR, İsmail “Kolera Salgınları Sebebiyle Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorlukları Arasındaki Sıhhi Münasebetler (1865-1894)”, *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, Vol 53, December 2020, ss. 427-441.
- YAZICI, Sibel, “ Meclis-i Mebusan Bütçe Görüşmelerinde Salgın Hastalılarla İlgili Tartışmalar ve Öneriler (1914-1918)”, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, Cilt 5, Sayı 8, Nisan 2019, ss. 70-92.
- _____CholeraEpidemiezuKonstantinopelundVerhaltungsmassregelnda Bei”, *Türk Tıp Tarihi Arkivi*, Cilt 1. No. 4. 1935, ss. 152-156.

VII. İnternet Kaynakları

- http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/Kartpostal/Krt_028178.pdf (Erişim Saati: 18.07).
- <https://www.florence.com.tr/kizil-hastaligi> (Erişim Saati: 11.12).
- http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?te=&lm=IUNEKABDUL (Erişim Saati: 18.35).
- <https://library.ircica.org/Biblio/SarchResult?HasDigital=&KeyField=SearchKeyword&Searchkeyword=Selanik+Hamidiye+Hastahanesi+hastabak%C4%B1c%C4%B1lar%C4%B1> (Erişim Saati: 19.39).
- <https://www.turkcebilgi.com/guayaquil> (Erişim Saati: 22.56).
- <https://www.open.ac.uk/researchprojects/makingbritain/content/h-n-brailsford> (Erişim Saati: 12.48).

Extended Abstract

Epidemics, which have negatively affected societies for centuries, caused heavy damage to the lands of the Ottoman Empire, which served as often causing serious consequences such as death. While these diseases generally spread to Anatolia from the Arabian Peninsula, spread from the capital to Macedonia via ships departing from Istanbul. From the beginning of the 19th century until the Balkan Wars, diseases such as cholera, especially plague, and smallpox were seen in the region, but in addition to these, it was seen that typhus, diphtheria, scarlet fever and measles epidemics, albeit in small numbers, periodically broke out. Wars, fluctuations in the population structure and earthquakes, can be listed among the causes of these diseases. Depending on these factors, cholera was the most common epidemic among the epidemics spreading in the region.

Although the cholera epidemics were first seen in 1848, the measures taken by the authorities, It enabled the process of cholera epidemics that would break out in the 1850s to be overcome more gently. However, the fourth cholera epidemic, which started between 1864-1875 and spread to Egypt via Arabia, from Egypt to Istanbul, and from here to Europe, was overcome more severely than the previous cholera epidemics. The damage caused by the disease, which was first seen in Thessaloniki in 1865, to the Macedonian people was quite heavy, and many people died as a result of the epidemics. While a new epidemic broke out in the world in the early 1880s, the disease spread to Macedonia towards the middle of the 1880s and caused the death of many people in the region. In the 1890s, the epidemics that were seen in many parts of Macedonia, especially in Thessaloniki, were also deadly, like the previous epidemics. Although the region was immediately cordoned off and quarantine centers were established in the region, the epidemic could not be prevented. The effect of the disease was alleviated in 1896. In the first quarter of the 20th century, cholera, which spread in the region by following the Istanbul-Tekirdag-Edirne-Macedonia route, became an inextricable as it spread to almost all of Macedonia in 1911. Especially the 1911 cholera epidemic, caused the people to be deprived of many things, especially the health of the people, and played an important role in the loss of the Balkan Wars by the Turks.

Plague, another disease seen in Macedonia, has been a threat to public health at least as much as cholera epidemics. Although the disease was seen in Thessaloniki in 1814, the result of the epidemic was heavy for Macedonia. Then, in 1836, when people with plague symptoms were detected in Thessaloniki, the disease turned into an epidemic in a short time as the Thessaloniki authorities were insufficient to prevent the spread of the epidemic. Not only public health, but also commercial life was adversely affected by this epidemic. Even though the 1848 plague epidemic that followed was as severely overcome as the previous epidemics, the authorities, who were now helpless during the 1893 plague epidemic, had to burn the infected houses. At the beginning of the 20th century, the plague lost its former importance in Macedonia, and there was no information about the epidemic of the plague, except for the small-scale cases.

Smallpox, which were effective in the region, were first detected in the 1860s, and they caused widespread harm to public health, especially in the 1880s and 1890s. In the first years of the 20th century, it was seen that smallpox was more common among the people, unlike the plague.

It has been revealed that, although rarely, typhus, diphtheria, scarlet fever and measles diseases also occur in Macedonia. Typhus has been seen in the region since the middle of the 19th century. The spread of the disease was prevented in a short time, while the neighboring countries immediately implemented quarantine against the typhus cases seen in Thessaloniki in 1878. In 1894, when typhus symptoms were seen in some people among the people, the Ministry of Internal Affairs immediately intervened and started negotiations on the epidemic. At the beginning of the 20th century, it was seen that typhus spread in the region due to the complexity in the region.

Diphtheria outbreaks, on the other hand, were rarely detected in the region. While typhus broke out in 1878, people with diphtheria symptoms were also seen, and Macedonia was shaken by diphtheria cases, especially between 1893 and 1900. In the same period, scarlet fever and measles, which were mostly seen in young children, were also seen on, leaving the authorities in a difficult situation in fighting epidemics.

While epidemics in Macedonia followed a course in this direction, the Ottoman Empire had to take some measures to prevent epidemics. The quarantine application is the most important among them. While quarantine buildings were established in Thessaloniki, Manastır, Kavala and Skopje, it was observed that there were short-term quarantine practices in places due to epidemics. An example of this is the Zibifçe quarantine. In the settlements where the quarantine system is insufficient, studies have been carried out to dry the swamps and clean the lakes. At the same time, doctors were appointed to the region, disinfection centers were established and hospitals were opened.

The aim of the study is to detect epidemics in Macedonia as much as possible and to make inferences about epidemics. In the study, Ottoman archive documents, Turkish and foreign periodicals were used as the main source. In addition to these resources, books, theses and articles on the history of medicine and epidemics were examined in detail.

EKLER

EK I : Selanik Karantinahanesi¹⁴⁶

EK II : Selanik Hamidiye Hastanesi Açılış Töreni 1904¹⁴⁷

146 http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?te=&lm=IUNEKABDUL, Erişim Tarihi: 15.12.2020. , Erişim Saati: 18.33.

147 http://katalog.istanbul.edu.tr/client/tr_TR/default_tr/search/results?te=&lm=IUNEKABDUL, Erişim Tarihi: 15.12.2020. , Erişim Saati: 18.35.

EK III : Selanik Hamidiye Hastanesi Hasta Bakıcıları (1904)¹⁴⁸

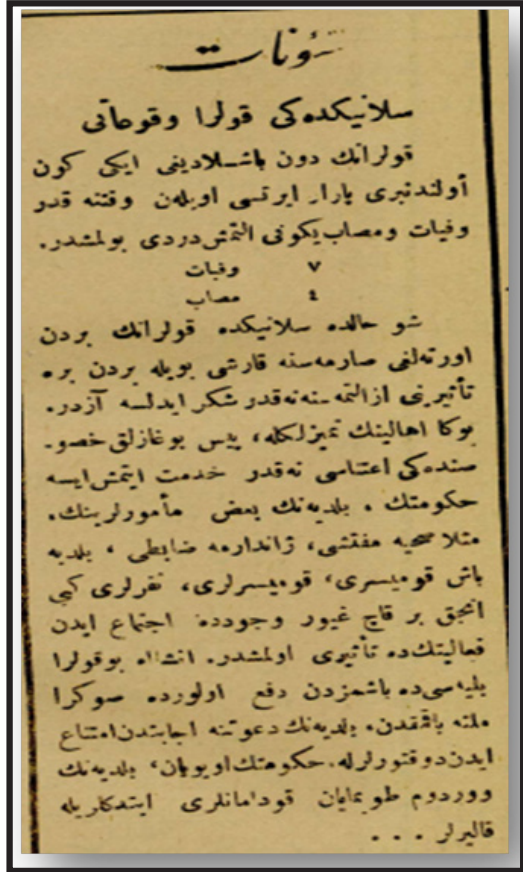
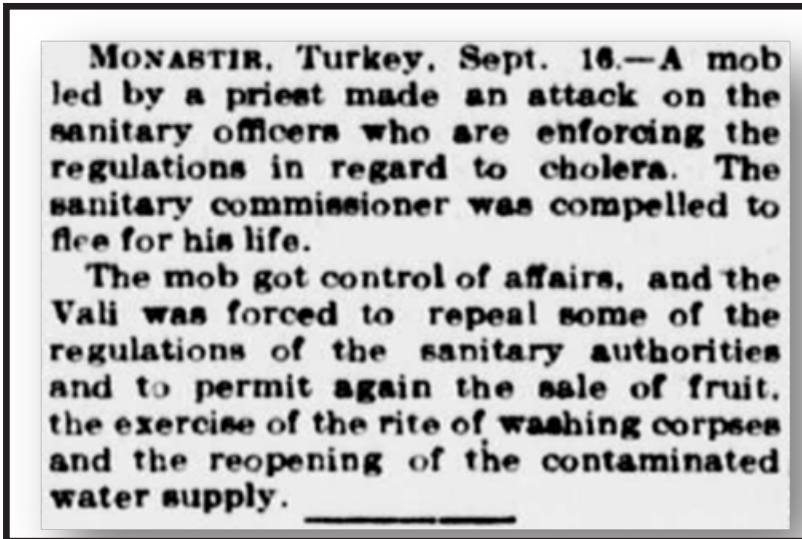

EK IV : Manastır Askeri Hastanesi¹⁴⁹

148 <https://library.ircica.org/Biblio/SearchResult?HasDigital=&KeyField=SearchKeyword&SearchKeyword=Selanik+Hamidiye+Hastahanesi+hastabak%C4%B1c%C4%B1lar%C4%B1>
Erişim Tarihi: 15.12.2020, Erişim Saati: 19.39.

149 http://ataturkkitaaplgi.ibb.gov.tr/kutuphane3/Kartpostal/Krt_028178.pdf
Erişim Tarihi: 08.01.20201, Erişim Saati: 18.07.

EK V : Selanik'teki Kolera Vukuatı¹⁵⁰EK VI : Manastır'da Kolera¹⁵¹150 *Silah (Salah)*, 30 Ağustos 1327.151 *The Sun*, September 17, 1911.

Geliş Tarihi : 23.03.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 581-605.

Araştırma Makalesi / Research Article

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİ AMERİKAN BASININDA TÜRK KADINI ALGISI*

Leyla TORCU KIRKPINAR**

Seda SARIKAYA SARIDEMİR***

Öz

Bu çalışmada Amerika Birleşik Devletleri'nde yayınlanmış Library of Congress'te bulunan gazeteler incelenmiştir. Gazetelerde II. Abdülhamid döneminde İstanbul'a gelen Demetra Vaka, Mary J. Holmes, Louise Parks Richards, Hester D. Jenkins, Thomas Stevens ve Cleveland Moffett'in yanı sıra isimleri belirlenemeyen kişilerin yazıları da mevcuttur. Yazılar incelendiğinde Türk kadını hakkında oryantalist bir dil kullanıldığı tespit edilmiştir. Özellikle Pera, Galata ve Üsküdar gibi semtlerde gözlemlenen Türk kadınlarının olduğu haberlerde onların eğitiminden, sosyal hayatına, evliliğinden, düğünlerine pek çok konunun yanı sıra haremde de ele alındığı görülmüştür. İstanbul ve diğer büyük kentleri ziyaret eden Amerikalı seyyah veya yazarların Türk kadınına bakış açısı ve algısının değişimi de gazetelerde belirlenmeye çalışılmıştır. Nihayetinde yazarlar ve seyyahlar "evin dışındaki Türk kadını" üzerinden Pera, Galata, Beyoğlu ya da Üsküdar'daki kadınları ve yaşam şekillerini Amerikan basını aracılığıyla sübjektif olarak okuyucularına aktararak bir algı yaratmak istemişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Amerikan Basını, Türk Kadını, İstanbul, II. Abdülhamid, Seyyah.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üye., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü
(leyla.kirkpinar@deu.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-7913-7987).

*** Öğr. Gör., Adnan Menderes Üniversitesi,
(sarikayaseda@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-1602-247X).

THE PERCEPTION OF TURKISH WOMEN IN THE AMERICAN PRESS IN THE ABDULHAMID II PERIOD

Abstract

In this study, the newspapers in the Library of Congress, which were published in the United States, were examined. In the newspapers in addition to Demetra Vaka, Mary J. Holmes, Louise Parks Richards, Hester D. Jenkins, Thomas Stevens and Cleveland Moffett, who came to Istanbul during the reign of Abdülhamid II, there are also articles by people whose names cannot be determined. When the articles were examined, it was determined that an Orientalist language was used about Turkish women. Especially in the news about Turkish women observed in districts such as Pera, Galata and Üsküdar, it has been seen that the harem was discussed as well as many topics from their education, social life, marriage to weddings. The change in the perspective and perception of American travelers or writers visiting Istanbul and other big cities towards Turkish women had been tried to be determined in the newspapers. Ultimately, a perception was tried to be created by subjectively conveying the women and lifestyles of writers and travelers in Pera, Galata, Beyoğlu or Üsküdar to their readers through the American press through the "Turkish woman outside the house".

Keywords: American Press, Turkish Woman, Istanbul, II. Abdulhamid, Traveler.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik anlamda gücünü kaybetmesiyle birlikte pek çok ülke Osmanlı topraklarında hâkimiyet kurmak istemiştir. Özellikle sanayileşmesini tamamlamış ülkeler 19. yüzyıl başından itibaren hem hammadde ihtiyacını temin etmek hem de ürettikleri ürünler için yeni pazarlar bulmak amacıyla hareket etmişlerdir. Bu noktada sanayileşmesini tamamlayan devletler hâkimiyet kurmak istedikleri ülkelerde misyonerlerin çalışmalarını desteklemişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri de bu ülkelerden birisidir. Bunun nedeni gelişmenin getirmiş olduğu üstünlükten kaynaklı başka toplumların dinamiklerine müdahale etme hakkını kendinde bulmasıdır.¹ 1797'de İzmir limanına gelen ilk Amerikan ticaret gemisiyle² başlayan etkileşimi misyonerlik faaliyetiyle devam ettirmiştir. "*Kendi tanrıları, kendi kültürleri ve kendi*

1 Esra Danacıoğlu, "Amerikan Dokunuşu Mucizeler Yaratacaktır", *Toplumsal Tarih*, S.119, İstanbul, 2003, s. 90.

2 Aymelek Şenel, "Amerikalı Bir Diplomatın Gözünden 1951 Yılında Batı Anadolu: E.F. Rivinus'un İzmir Konsolosluk Bölgesi Gezisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.XX, S.41, İzmir, 2020, s. 730.

kaderleri tarafından verildiğine inandıkları görevlerini"³ gerçekleştirmeye yönelik Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions hangi ilde faaliyet gösterdiyse o ildeki insanlar ile etkileşime girmiş, Anadolu'da okul, hastane ve yetimhaneler açmıştır.⁴ Misyon üyeleri eğitimleri, kültürlü görünüşleri ve giyimleriyle buldukları bölgenin insanı tarafından "şapkalılar" olarak adlandırılmış, kendi kültürlerini buldukları bölge halkına tanıtmakta zorlanmamışlardır.⁵ Aynı zamanda bu misyonerler zihinsel bir dönüşüm yarattıklarını da iddia etmişlerdir.⁶ Zaman içerisinde misyonerlerin oryantalist topluluklar içerisine dâhil olmalarından dolayı⁷ bir yandan faaliyetlerini sürdürürken öte yandan üç ayda bir çıkarmaya başladıkları dergileriyle⁸ Doğu ve Batı arasındaki farkı vurgulamak istemişlerdir.⁹

Batı'ya göre Osmanlı Devleti Doğu'dur ve Doğu'ya özgü düşüncelere sahiptir.¹⁰ Doğu; insanlık dışı davranan, yakıp yıkan, savaşan erkeklerden oluşan, şehvet düşkünü odalıkların olduğu, modern öncesi geçmişe hapsedilmiş, tembel ve kayıtsız harem kadınlarından meydana gelen yer olarak tanımlanmıştır.¹¹ Oryantalist söylem Batılı kadını masum, savunmasız, korunmaya muhtaç olarak tasvir ederken Doğulu kadınların erkeklerin temel arzuları için köle olduğunu belirtmekten çekinmemiştir.¹² Bu bakış açısı Türk kadınının cehaleti, eşlerini seçememeleri üzerinde dururken, Amerikan kadınının güzelliğini, canlılığını, zarafetini övmüş ve İngiliz soyluları ile evlenebilmesini bir başarı olarak aktarmıştır.¹³ Yani Oryantalist bakış açısı Doğu ve Doğulu kadın hakkındaki söylemini bilinçli olarak oluşturmuştur.¹⁴ Bunu iki sebebe dayandırmak mümkündür. Birincisi Amerikan seyyah ve yazarlar Osmanlı Devleti hakkındaki mevcut bilgilerini kullanarak "harem kadınına atfedilen ikincilleştirilmiş, sessizleştirilmiş kadın basmakalıbına ait kültürel kodları kendi lehlerine kullanmış ve Oryantalist kültüre bilinçli müdahale"¹⁵ etmiştir. İkincisi özellikle kadın seyyah ve

3 Danacıoğlu, *a.g.m.*, s. 90.

4 Faruk Taşkın, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)" *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S.2, İstanbul, 2017, s. 152.

5 İdris Yücel, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri 1880-1934*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2017, s. 5

6 Danacıoğlu, *a.g.m.*, s. 91.

7 *A.g.m.*, s.91 (1842'de Boston'da kurulmuş olan American Board of Commissioners for Foreign Missions'ın 16 üyesi American Board misyon grubu üyesidir.)

8 Ayrıca 1842'den itibaren The Journal of the American Oriental Society adıyla bir dergi de çıkarmaya başlamıştır.

<https://www.americanorientalsociety.org> (Erişim tarihi 22.11.2021).

9 Edward Said, *Oryantalizm*, (çev. Selahaddin Ayaz), Pınar Yay., 4. Baskı, İstanbul, 1999, s. 517.

10 Onur Bilge Kula, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2010, s. 285.

11 Rena Lewis, *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek/Kadınlar, Seyahat ve Osmanlı Haremi*, (çev. Beyhan Uygun Aytemiz, Şeyda Başlı), 1. Baskı, Kapı Yay., İstanbul, 2006, s. 11.

12 Brown, Demetra Vaka, *Haremlik*, Boston and New York, 1909, s. 13.

13 "Social Success of American Ladies Who Have Married British Noblemen", *The Chicago Tribune*, 22.08.1880.

14 Lewis, *a.g.e.*, s. 12.

15 *A.g.e.*, s. 12.

yazarlar hareme girerek gözlem imkânı bulmuştur. Bu durum onların yazdığı gazete haberleri ve kitapların okuyucu kitlesinin yüksek olmasını sağlamıştır. Reina Lewis tarafından aktarılan Demetra Vaka Brown'ın mektuplarında "..... kitabın bir başarı kazanacaksa Türkiye'nin günümüzdeki durumunun betimlenmesinden çok haremdeki romantik niteliğe yaslanmalıdır"¹⁶ ifadesi okuyucu kitlesine önem verildiğinin göstergesidir.

Çalışmamıza konu olan Amerikan gazetelerinde Türk kadını hakkında çıkan yazılarda kadın algısı, eğitimi, sosyal hayattaki yeri, haremdeki durumu, evlilik ve düğünlerle ilgili konular vurgulanmıştır.

1. Türk Kadını Algısı

18. yüzyıldan itibaren harem ve Türk kadını, peçe ve yaşmak gibi konular ilgi uyandırmaya başlamıştır.¹⁷ Mary Montagu'nun "Sefaret Mektupları"nın yayınlanmasının ardından 1850'lerden sonra harem edebiyatına merakın ya da ilginin artmasıyla birlikte Grace Ellison veya Demetra Vaka Brown gibi kadınlar hareme girerek yayın sayısını istikrarlı bir biçimde arttırmıştır.¹⁸ Kitap yayınlarının artmasının yanı sıra konuyla ilgili yazılar birçok gazetede yer almıştır. Library of Congress'te yapılan araştırma sırasında 1837 yılına ait tespit edilen haberden sonra Türk kadınının durumuna ilginin arttığı sonucuna varılmıştır. 1837'deki haberin başlığı "Sultan'ın Şehri" dir.¹⁹ İçeriği incelendiğinde Türk kadını, Osmanlı'da çocuk sevgisi, Müslümanların ibadeti gibi pek çok konuyu işlediği görülmüştür. Özgürlük mutluluksa Türk kadınları kesinlikle çok mutludur, çünkü onlar imparatorluğun en özgür bireyleridir diyen gazete, Doğu'daki kadınlara acımanın Avrupa'da moda olduğunu ancak bunun yanlış olduğunu da belirtmiştir. Yazının başka bir bölümünde de Türk kadınlarının neredeyse tamamen eğitimsiz ve dolayısıyla fikirlerinin sınırlı olduğundan, bunun için de duyarlılıklarının uyandırılmadığından bahsedilmiştir. Aynı haberde kadınların zihinsel incelikle büyüyen istekleri olmadığı için yüksek yetenekli Batılı kadınlar gibi ruhlarını karartan, bunaltan sayısız kaygı ve şüphe ile kendilerine eziyet etmediklerinden de söz edilmiştir. Gazete Türk kadınına, şallar ve elmaslar, İstanbul'da geniş bir konak ve Boğaz'da güneşli bir yer verin bu onun için tam bir mutluluktur demekten de kendisini alıkoyamamıştır.²⁰ Nihayetinde burada hem Batılı kadınının hem de Türk kadınının farklı konularda ikinci planda kaldığını gözlemliyoruz.

Albaquerque Evening Citizen gazetesinde Fransız kadınlarının güzelliği, nezaketi, canlılığı ve zarafetine vurgu yapılırken İngiliz kadınlarının ise erdemli oluşu övgüyle aktarılmıştır. Yazının devamında aynı şekilde Amerikan

16 A.g.e., s. 52.

17 A.g.e., s. 18.

18 A.g.e., s. 21.

19 "City of The Sultan" *The Madisonian*, 25.12.1837.

20 *The Madisonian*, 25.12.1837.

kadınlarının özgürlüğü, zekâsı ve oy kullanma hakkı, ifade edilmiştir. Topeka State gazetesinde bu kadınların aldıkları eğitim sonucunda hemşire olarak okyanus vapurlarında iyi ücret alıp hizmet verdiği aktarılmıştır.²¹ *Albuquerque Evening Citizen* gazetesinde “our women” ifadesi kullanılarak tüm diğer kadınlara önderlik edildiği, bunların vatanseverliği yüceltilmiştir.²² Bu konuyu dile getiren Demetra Vaka Brown “Dünyanın en mutlu kadını! Nerede bulunacak?” sorusunu sorup cevap olarak da Türkiye demiştir.²³ Hatta gazete Amerikalı kadınların oy kullanmak istemesini asil ve ileri fikirli bir davranış olarak görürken bunun engellenemeyeceğinin de altını çizmiştir. Görüldüğü gibi sürekli bir karşılaştırma söz konusudur. Türk kadınlarının kafalarını Henry Jameses ya da Laura Jenesses’in kitaplarıyla doldurmadıklarına vurgu yapılmıştır. Brown’a göre Amerikan eğitimi mutluluk için kesinlikle gerekli değildir. Ona göre cehalet mutluluktur. Türk kadınının özgürlük istediğini de vurgulayan gazete özgürlük kavramının Amerika’da bilindiği şekli dışında kullanıldığından söz etmiştir. Türk kadınının özgürlük anlayışını açıklayan gazete: “Yürüyüş yapabilecek, parkta bir koca bulabilecek, çok yakışıklı bir adam seçebilecek ve daha sonra da seyahat özgürlüğü olacak” demiştir. Oryalist bakış açısıyla kaleme alınmış bu yazı Türk kadınının özgürlük fikrini komik olarak nitelendirirken Avrupalı kadınlar gibi olmak istediğini dile getirmiştir.²⁴

2. Türk Kadınlarının Eğitimi

Osmanlı Devleti’nde Sultan Abdülmecid döneminde ilk kız rüştiyesi olan Cevri Usta İnas Rüştiyesi’nin İstanbul’da açılması sonrasında II. Abdülhamid döneminde de hem yeni inas mektepleri açılmış hem de var olanlar ıslah edilmiştir.²⁵ Bu dönemde kadınların ve kızların eğitimi ilke olarak kabul edilmiş olsa da Bozkurt Güvenç’e göre bunun gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır.²⁶ Özellikle II. Abdülhamid döneminde okuryazar olan kadınların İstanbul, İzmir, Beyrut ve Selanik gibi Akdeniz kıyısındaki kentlerde olduğunu belirten Güvenç, sadece yüz kadından birinin okuma yazma bildiğini aktarmıştır.²⁷ Şefika Kurnaz da 1877’de İstanbul’da 9 kız rüştiyesi olduğunu sonraki yıllarda İstanbul dışında sadece 4 kız rüştiyesi olduğunu aktarmıştır. 1888’E geldiğinde ülke genelinde kız rüştiyelerinde 683 öğrencinin bulunduğu düşünülürse kız çocuklarının eğitiminde istenen seviyeye ulaşılmadığı görülebilir.²⁸ Bu bağlamda Amerikan basınında çıkan pek çok yazıda da Türk kadınlarının eğitiminin sadece okuma ve yazmadan ibaret olduğunun vurgulanması şaşırtıcı değildir. Ayrıca yine

21 “Recent Industrial Progress Among Women”, *Topeka State*, 19.09.1903.

22 “Happiest Women in The World”, *Albuquerque Evening Citizen*, 11.4.1907.

23 *Albuquerque Evening Citizen*, 11.4.1907.

24 *Albuquerque Evening Citizen*, 11.4.1907.

25 Sacidenur Akkaya, *II. Abdülhamid Dönemi’nde Toplumsal Hayat*, Kitabevi Yay., s.216, 2018.

26 Bozkurt Güvenç, *Türk Kimliği*, Boyut Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2016, s. 254.

27 A.g.e., s. 254.

28 Şefika Kurnaz, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, Ötügen Yay., İstanbul, 2011, s. 38-39.

bu gazetelerin pek çoğunda Türk kadınlarının bilgisinin birkaç Kuran ayeti ile sınırlı olduğu, bu eğitimi de 7 ile 10 yaşları arasında aldıkları aktarılmıştır. İyi derece eğitim alan kızlar, üst sınıftan ailelerin kızlarıdır²⁹ve bu kızlar için mürebbiyeler tutulmuştur.³⁰ Türk kadını için açılan Darülmuallimat; eğitim imkânlarını genişletirken aynı zamanda yeni bir çalışma ortamı da yaratmıştır. Okuldan mezun olan öğrencilerin Türk evlerinde ya da diğer illerdeki kız okullarında öğretmenlik yapmak için bir diplomaya sahip oldukları³¹ Amerikan basınında da yer almıştır.

Amerikan basınında 1875'te Üsküdar'da açılan Amerikan Kız Okulu da konu edilmiştir. "İstanbul'da Amerikan Kız Koleji" başlığıyla haberi duyuran gazete, okulun New York'taki danışma komitesinin ilk toplantısını da ayrıntılı bir biçimde aktarmıştır. Bu toplantının katılımcılarından İlahiyat Fakültesi Başkanı Rahip Dr. Charles Cuthbert Hall başkan ve Rahip Dr. James S. Dennis toplantının sekreteridir. Toplantıda hazır bulunan diğerleri, Bayan Grace H. Dodge, Profesör Samuel T. Dutton, Bayan Henry Villard, George A. Plimpton. Titus B. Afetgs, James Wood, Kolej başkanı Dr. Mary Mills Patrick, Fakülte üyesi Bayan Prime, Bayan Caroline Borden, Boston Amerikan Misyonlar Kurulu sekreteri Dr. Judson Smith, Robert E. Ely ve Dr. George F. Herrick'tir.³² Gazeteye göre, Komite üyelerinden bazılarının okulu ziyaret etmesi önemlidir, çünkü bu okul İngiltere'nin doğusundaki bir kız koleji olması nedeniyle asil bir görevi yerine getirmiştir. Gazete hem Osmanlı Devleti'ndeki hem de komşu ülkelerdeki kız çocuklarının eğitimi için daha büyük bir hazırlığın yapılmasının gerekli olduğu vurgularken okulun bazı acil ihtiyaçları için 13.531 \$ 'lık bir paranın gönderildiğinden de bahsetmiştir. Üsküdar Amerikan Kız Okulunun açılmasından sonra birkaç yıl sadece Rum ve Ermeni tebaanın kızları bu okula gitmişken ilerleyen zamanlarda Türk kızlarından da gidenlerin olduğu belirtilmiştir.³³ İstanbul'daki Rum kız okulları Osmanlı Devleti'ndeki diğer Rum okullarına müdürlük yapan öğrenciler mezun etmiştir. Bu okullardaki dersler yabancı dil, coğrafya, matematik, tarih, sanat, vokal ve sözsüz müzik, çizim ve resimdir. Ayrıca Rum okullarının 5.000'den fazla öğrencisinin olduğu vurgulanan³⁴ gazetede Ermeni okullarından da bahsedilmiştir. Ermeni okullarının; Ermeni Katolik, Ermeni Gregoryen ve Ermeni Protestan olmak üzere üç komite tarafından desteklenmiş olup yaklaşık 2.000 öğrencisinin olduğu belirtilmiştir.³⁵ Ancak Türk kızları için aynı eğitimi almak mümkün olmadığı gibi kızlar için okul sayısı da sınırlıdır çünkü 1877'de İstanbul'da 21 erkek

29 "The Education of Turkish Girls" *The St. Paul Globe*, 25.09.1898.

30 Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi, Adab-ı Muaşeret*, Kaknüs Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2000, s. 179.

31 "Turkish Girls at School", *The Times(Washington)*, 22.08. 1897.

32 "Girls College in Turkey", *New York Daily Tribune*, 15.05. 1904.

33 Fanny Davis, *Osmanlı Hanımı*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006. s. 66.

34 *The Times(Washington)*, 22.08.1897.

35 *The Times(Washington)*, 22.08.1897.

rüştiyesi varken 9 kız rüştiyesi mevcuttur.³⁶ Frank G. Carpenter, İstanbul'un Asya kesiminde bir kız okulu müdürünün Türkiye'de erken evlilikler olmasaydı kızlar daha iyi eğitim alabilirdi sözünden yola çıkarak bu durumun Türk kadınının eğitiminin önündeki en büyük engellerden birisi olduğunu ifade etmiştir.³⁷ Carpenter'ın aktardığına göre, Müslüman kız okullarının gelişmekte olduğu belirtilmiş ve bu okullardan birinde bir kızın eğitim almak istediği için evliliği defalarca reddettiği ifade edilmiştir. Ancak her kız çocuğunun aynı imkânlarla sahip olamadığına vurgu yapılmıştır.³⁸ Türk kadınının eğitimi yetersizdir çünkü sanıldığına aksine çok az fırsat olduğu için yalnızca zengin ailelerin kızları eğitim alma ayrıcalığına sahip olmuştur.³⁹ Özellikle Amerikan Kız Okulu'nda eğitim alan öne çıkmış isimler Gülistan İsmet, Halide Edip ve Nazlı Halid'tir.⁴⁰ New York Daily Tribune'de 1899'da çıkan bir haberde iki kız kardeş, bir kuzen ve onların Fransız mürebbiyesinden bahsedilmiştir.⁴¹ Başka bir gazetede de Nigar Hanım'ın Türkçe kadar Fransızca'ya da hâkim olduğu, bunun yanı sıra sohbetlerinde Almanca'ya da başvurduğu aktarılırken modern Yunanca'yı iyi bir şekilde kullandığından söz edilmiştir.⁴² Ancak varlıklı ailelere mensup olmayan kızlar bu imkânlardan faydalanma şansına sahip olamamıştır. Misyoner okullarının şubeleri aracılığıyla, pek çok Türk kadınının modern medeniyet ve Batı dünyası hakkında bilgisi olmuştur fakat burada hızlı bir geçişin yaşanmadığı da vurgulanmıştır.⁴³ A. Afet İnan, "Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri" adlı eserinde aile içindeki fikir düzeyinin, hayata bakış açısının gelişmiş olmasına bağlı olarak kız çocuklarının eğitim görme imkânı bulduğunu aktarmıştır. Yani bu kız çocukları hem özel ders alabilmiş hem de yabancı dil öğrenebilmiştir.⁴⁴

Türk kadınının başka bir eğitimi de dikiş nakıştı ve bu eğitim 1890'da yayınlanan Sacramento Sunday Union gazetesinde vurgulanmıştır. Küçük yaştan itibaren dikiş nakış öğrenmiş kadınların istedikleri her şeyin üzerine inci veya turkuaz süsleyebildiğine yer verilmiş ve ayrıca iğne konusundaki başarısından bahsedilmiştir.⁴⁵ Yine aynı yazının devamında Türk kadınlarının sedirlere zarif bir şekilde oturarak altın ve gümüş ipliklerle çalıştığı, sert olan divanlarına yastıklar yaptığı bir taraftan da kulaktan dolma öğrendikleri

36 Kurnaz, a.g.e., s. 36.

37 "Constantinople" *The National Tribune*, 05.09.1889.

38 *The National Tribune*, 05.09.1889.

39 "How Western Culture Has Burst The Doors Of Turkish Harems" *The Washington Times*, 9.02.1908.

40 Mary Mills Patrick, *Son Sultanların İstanbul'unda Siyaset, Modernleşme, Yabancı Okullar* (Çev. Ayşe Aksu), Dergah Yay..2. Baskı, İstanbul, 2017, s. 207-208.

41 "Welcomed To The Harem" *New York Daily Tribune*, 2.07. 1899.

42 "Niguar, The Ottoman Poetess" *Sunday Magazine* 23.07.1905.

43 *The Washington Times*, 9.02.1908.

44 A. Afet İnan, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975, s.90.

45 "Inmates Of A Harem" *Sacramento Sunday Union*, 18.05.1890.

aşk şarkılarını söyledikleri aktarılmıştır.⁴⁶ Bu ifadeyi kullanan gazetenin Türk kadınının eğitimsizliğini vurgulaması oryantalist bakış açısından ileri gelmektedir. Aynı gazete bir yandan manastırlardaki rahibelerin veya eski zamanların feodal soylularının eşlerinin yaptığı kadar güzel işler yaptıkları benzetmesine yer verirken Batılı kadını övmekten de geri durmamıştır.

3. Sosyal Hayattaki Türk Kadınları

Türk kadını Abdülaziz devrinde sokağa çıkma imkânını pek bulamazken devrin sonuna doğru tıp imdada yetişmiş ve kansızlık yaşayan kadınlara her gün bir saat açık havada dolaşması tavsiye edilmiştir.⁴⁷ II. Abdülhamid döneminde kadınlar bir nebze olsun sokağa çıkmaya, sosyal hayata karışmaya başlamıştır.⁴⁸ Kadınların sosyal hayata karışması, sokakta görünmesi erkeklerin bu kadınları diğerlerinden farklı gözle görmesine ve değerlendirmesine sebep olmuştur. Yani sokağa çıkan kadın artık bacı değil, cinsel bir objedir.⁴⁹ Türk kadını sosyal hayata katılmaya çalışmışsa da Avrupa’da ve Amerika’daki kadınların konumuna ulaşamamıştır. Bunu Yorkville Amerikan gazetesinde görmek mümkündür.⁵⁰ Yine aynı gazete kadınların hayattaki tek amacının, efendisinin sevgisini ve gülümsemesini kazanmak olduğunu, çünkü Türk kadınının, eğitiminin yetersiz olduğunu belirtirken onun için bilim bir atom, edebiyat ise azınlığın ayrıcalığıdır demekten de çekinmemiştir.⁵¹ Aynı oryantalist bakış açısıyla Türk kadını, kendini güzel tutmak için her zaman tetiktedir. Kadın eşinin başka alternatifleri olabileceği ihtimaline karşı zihnini sürekli fiziksel cazibesine yönlendirmiştir.⁵² Yüzünü badem ve yasemin macunu ile beyazlatan kadın, Hint mürekkebi ile kaşını uzatıp, koyulaştırıp ve renklendirerek iki siyah ve etkileyici göze sahip olmanın yanı sıra, dudaklarını kıpkırmızı yapmanın da bir yolunu bulmuştur.⁵³ Bu bakış açısı Türk kadını edebiyatta ya da tarih yazımında Doğulu azgün cinselliğe sahip, gevşek kadınlarmış gibi aktarmıştır.⁵⁴ Flaubert’in “Küçük Hanım” veya Pierre Louys’in “Afrodit” romanlarındaki kadın tasvirleri ya da Emile Zola’nın “Kadınların Cenneti” romanındaki ifadeler erkeklerin bütün ihtiraslarına boyun eğen kadın cinselliğini temsil etmiştir.⁵⁵

Türk kadınının kıyafetinin bir parçası olan peçe oryantalist metinlerde yaygın olarak kullanılmıştır. Louise Parks Richards New York Daily Tribune’de Türk kadını ve peçe ile ilgili yazısında yarı gizli bir şekilde yumuşak kıvrımları

46 *Sacramento Sunday Union*, 18.05.1890.

47 Refik Halit Karay, *Üç Nesil Üç Hayat*, İnkılap Yay., İstanbul, 2016, s. 47.

48 *A.g.e.*, s. 49.

49 Meriç, *a.g.e.*, s.108.

50 “Women Merely a Plaything” *Yorkville*, 18.09.1903.

51 *Yorkville*, 18.09.1903.

52 *Yorkville*, 18.09.1903.

53 *Yorkville*, 18.09.1903.

54 Fatmagül Berktaş, *Politikanın Çağrısı*, 4.Baskı, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., İstanbul, 2016, s. 275.

55 Said, *a.g.e.*, 329.

olan şeffaf beyaz örtünün altındaki kadının güzel gözlerinin ve güzel yüzünün görünüşünden bahsetmiştir.⁵⁶ Onlar “kalbin fatihleri”, “zevk pınarları”, “küçük gül yaprakları”, “erken olgunlaşan üzümler”, “sabahın çiğleri”, “yirmi yaşındayken hayalini kurduğumuz”, “gölgeli bahçede Victor Hugo’nun romanlarında okuduğumuz kadınlar” ve “gizemli odalıklar”⁵⁷ derken belki de Edmondo De Amicis seyyah ve yazarların gözünden de peçenin arkasındaki gizemin dayanılmaz merakını vurgulamak istemiştir.

The St. Paul Globe adlı gazetede 1898’de yazan Cleveland Moffett; başkentteki Türk kadınlarının çok ince bir tülle örtülmüş olmaları nedeniyle konuyu araştıran ve yeni modanın Türk alçakgönüllülük anlayışını tehdit ettiğini öğrenen padişahın, Konstantinopolis’in hanımlarının yurtdışına çıktıklarında artık yaşmak değil, çarşaf denilen başka bir giysi giymesi gerektiğini ilan ettiğini aktarmıştır.⁵⁸ Padişah, hanımların cezbedici yaşmaklarını bir kenara bırakıp yüzlerini gizlemesini sağladı ama onların çarşafı kendi amaçları için kullanmasını engelleyemedi diyen Moffett; İstanbul’un hanımlarının kendileri için bir zorunluluk haline getirilen bu kıyafeti küçük kalp işleri için kullanmaya başladığını aktarmaktadır. Bu giysi sayesinde meraklı bir gözün dikkatinden kaçmaktan daha kolay bir şey olamaz.⁵⁹ Böylece Türk kadını hem entrikacı hem de gem vurulmamış bir cinsellik duygusuna sahipmiş gibi anlatılmıştır. Moffett yazısının devamında, çarşaf giyen Türk kadınlarının gösterişlerini tamamen kaybetmiş siyah bir görüntüden ibaret olduğunu belirtirken bu kadınların fotoğraflarını çekerek kendimi eğlendiriyorum demekten kendisini alamamıştır. Ayrıca Türk hanımlarının her biri tıpkı diğerine benziyor ve her biri bir maskeli baloda kılık değiştirmiş gibi görünüyor yorumu da yazıda yer almaktadır.⁶⁰ Bu kadınlar, İstanbul sokaklarında özgürce dolaşarak, pazarlarda sert pazarlıklar yapmış ya da Galata köprüsünü geçerek Avrupa mahallesi Pera’ya gelip orada alışveriş yapmaktan geri kalmamıştır.⁶¹ Türk kadını bir taraftan Avrupa tarzı modayı takip ederken diğer taraftan gelenekselliğini de korumayı sürdürmüştür. Özellikle bu gelenekselliği korse ve çorap giymeyerek gösterdikleri görülmüştür.⁶² The Spokane Press’te Türk kadınının kıyafeti şu şekilde tasvir edilmiştir. Korsenin yerine hiçbir şey giymeyen, renkli ipek ipliklerden ustaca aynı zamanda altınla işlenmiş örme yün çoraplar giyen kadın geleneksel kıyafetini bir yandan ıslah etmeye çalışırken öte yandan diğer dinlerin kadınlarıyla paralel bir hayat kurmaya çalışmıştır.⁶³

56 *New York Daily Tribune*, 2.07.1899.

57 De Amicis, Edmondo, *Constantinople*, New York, G. P. Putnam’s Sons, 1878, s. 206.

58 “Their Veils Too Thin” *The St. Paul Globe*, 5.09.1898.

59 *The St. Paul Globe*, 5.09.1898.

60 *The St. Paul Globe*, 5.09.1898.

61 “Harem Vanity Sat Upon” *The Omaha Daily Bee*, 31.08.1898.

62 “How Turkish Women Dress” *The Indianapolis Journal*, 15. 12. 1895

(Durand De Fontmagne, “Kırım Harbi Sonrasında İstanbul” adlı eserinde s.246’da Sultan Abdülmecid, “Üç gün sonra yapılacak düğün şenliği için, bütün saray kadınlarının Frenk usulü korseler giymelerini” emretmiştir)

63 “Turkish Women Debased Intellectually And Socially” *The Spokane Press*, 21.10.1903.

19. yüzyılın ikinci yarısından sonra modanın etkisiyle değişen tüketim alışkanlıkları İstanbul'da pek çok lüks mağaza ve dükkânın açılmasına sebep olmuştur.⁶⁴ Bu durum lüksü, kıymetli taşları ve zengin kaşmirleri seven Türk kadının Avrupa modasına yaklaşmasına yatkınlığının bir göstergesidir.⁶⁵ Özellikle varlıklı ailelerin mensubu olan kadınlar geleneksel kıyafetleri modernleştirmeye yönelmiştir. Bu kadınları Pera sokaklarında halka açık bahçelerde ya da Boğazda kürek çekerken görmek mümkün olmuştur. Gelişen süreçte Türk kadınının yatkınlığını gözlemlemek mümkün... Bir yandan geleneksel konumunu koruyan Osmanlı kadını öte yandan Batı ile bağlantı kurmaya çalışmış, yeni şeyler üretmeyi hayal ettiği için değişmesine bağlı Batı geleneklerini benimsemesinin sonucu olarak devletin de desteğiyle 60.000 dikiş makinesi ve büyük miktarda Amerikan kumaşı ithal edilmiştir.⁶⁶

4. Haremdeki Türk Kadınları

Amerikan basınında harem gizemli bir mekân olarak anlatılmıştır. Diğer taraftan da haremde bulunan kızların hücrelerinde yatan katil gibi bir mahkûm⁶⁷ olduğu benzetmesi yapılmıştır. Bu durum Clemence Robert'ın 1839'da yazılan bir şiirindeki kadın imajını aklı getirmektedir "Ben bir kadınımdır. Burada doğdum burada öleceğim. Hiçbir mutlu yolculuk kanadıyla ufkumu genişletmeyecek. Evimi çevreleyen duvarların ötesindeki fani dünyadan hiçbir şey bilmeyeceğim.... Ben bir kadınımdır. Hücremde kapalı kalacağım... Geçmişini hatıralara devreden çağlar boyunca, tarihte tekrar yaşamayacağım. Benden hiç söz edilmeyecek. Ben bir kadınımdır."⁶⁸

19. yüzyılda "Haremin Sırları", "Haremlik" gibi pek çok kitap çıkmış ve arkasından benzeri yayınlar devam etmiştir.⁶⁹ Çünkü oryantalist nitelikli kitaplarda yer alan "Doğulu kadın", kadının cinsel obje olarak görülmesine dayandığı için bu kitaplara büyük bir ilgi oluşmuştur.⁷⁰ Türk kadınının haremde vaktini nasıl geçirdiği merak konusu olduğundan pek çok gazetede de bu konunun yer aldığı görülmektedir. The Spokane Press'te çıkan haberde ise Osmanlı kadınının haremdeki en büyük eğlencesinin Arap masallarını okumak ve şarkılar söylemek olduğuna vurgu yapılırken⁷¹ "bu zavallı ruhlar" olarak bahsedilen Türk kadını için yine aynı gazetede dini inançlarına dalan kadınların kendi görevlerini unuttuklarından da bahsedilmektedir.

64 Hürü Sağlam Tekir, "Modernleşen Osmanlı Toplumunda Süs ve Moda Üzerine Bir İnceleme" *Türkiye Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 69, 2020, s. 558.

65 *The Spokane Press*, 21.10.1903.

66 "Turkish Women's Faces Bare Now" *The Washington Bee*, 26.09.1908.

67 *Yorkville*, 18.09.1903.

68 Fraisse, Geneviève, Perrot Michelle, *Kadınların Tarihi IV Devrimden Dünya Savaşına Feminizmin Ortaya Çıkışı*, (Çev. Ahmet Fethi) Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2005, s. 415.

69 "Sultan is Catching It" *The Morning News*, 20.10.1901.

70 Lewis, a.g.e., s. 14.

71 *The Spokane Press* 21.10.1903.

The Washington Times'ta çıkan bir haberde haremdeki kadınlar hakkında "uykuda neşeyle tutuşan gözler ya da okşanmak için somurtulan öpülesi dudaklar" gibi ifadeler kullanılarak harem cinselleştirilmiştir.⁷² Louise Parks Richards New York Daily Tribune'de bu fikre karşı çıkmıştır. Ona göre harem ailenin kadınlarının dairelerini erkeklerin yaşam alanlarından ayırmak için kullanılan bir yerdir.⁷³

The Indianapolis Journal'da 1895'te çıkan bir haberde haremde yaşayan kadınların kıyafetleri Batı'nın kadınlarının giysilerine benzemiyor ifadesi yer almıştır. Aynı gazetede harem kadınlarının gardırobu hakkında şaşkıncı derecede az şey bilindiği ve ortalama bir Amerikalı kadının bu konuda çok az fikrinin olduğu vurgulanmıştır. Tüm Türk kadınlarının şalvar giydiği ve peçe taktığı ifade edilmiştir.⁷⁴ Bu ve benzeri pek çok gazetede çıkan haberlerde Türk kadınının kıyafetlerinin pamuk, yün, ipek veya satenden yapıldığı, parlak ve canlı renklere sahip olduğu anlatılmıştır. Aynı zamanda kıyafetler hakkında tasvir yapılmış; Türk kadınının "eton ceket"e benzer bir kıyafet giydiği ve bu giysinin küçük mücevherler veya altın düğmelerle bel hizasına kadar iliklendiğinden bahsedilmiştir. Aynı yazıda ceketin kolları ve beden üzerindeki duruşu da şu şekilde tarif edilmiştir: Ceketin kolları bazen dirsek kollu, daima gevşek ve bazen dirseğin altından akarak bırakılmıştır. Ceket arkaya iyi oturmuş olsa da, göğsü kaplaması gereken tüm kısmın kesilerek tüm göğüs açıkta bırakılmıştır.⁷⁵ Bu kıyafetlerden en önemlisinin yaşmak olduğu vurgulanan gazetede yaşmak perdeye benzetilmiştir.⁷⁶ Başka bir gazetede de yaşmak için "Perdenin sahip olduğu değerli bir kullanım"⁷⁷ denilmiştir.

Varlıklı ailelerde haremde yaşayan Türk kadınları evlerinde Avrupalı bir elbise giymiş, yaşmak ve başörtülerini sadece kapıdan çıktıklarında kullanmışlardır.⁷⁸ Zengin Türklerin haremelerinde kadınların sık sık eğlendiklerinden bahsedilen gazetede bunun sebebi Türk misafirperverliği olarak açıklanmıştır. Aynı gazetede hareme gelen ziyaretçilere sadece kahve değil, bazen meyvelerden, daha çok gül, menekşe veya diğer tatlı çiçeklerden yapılan zengin bir reçel sunulduğu da aktarılmıştır. Eğer ev sahibi ziyareti sona erdirmek isterse ya da misafir ayrılma belirtisi gösterirse, diz çökmüş köle önce şerbet ardından da kahve ikram ederek misafiri uğurlamıştır.⁷⁹ Burada kullanılan köle ifadesi aslında evde çalışan hizmetkârları ifade etmekte olup

72 The Washington Times, 28.04.1907.

73 New York Daily Tribune, 2.07.1899.

74 The Indianapolis Journal, 15.12.1895.

75 The Indianapolis Journal, 15.12.1895.

76 "Turkish Wives" The Pioche Weekly Record 18.06.1881.

77 The Indianapolis Journal, 15.12.1895

(Yaşmak ya da peçe kullanımıyla ilgili şu ifade çok dikkat çekici "Türk kadını peçesi olmadan korkunç görünüyor." Kaşları kararmış, dudakları kıpkırmızı, yanakları karmin renginde ve yüzünün geri kalanı arsenik macunu veya benzeri ile beyazlatılmış.)

78 The St. Paul Globe, 05.09.1898.

79 New York Daily Tribune, 2.07.1899.

"haremin hizmetkârları ev köleleri"⁸⁰ olarak açıklanmıştır. The Sun adlı gazete Türkiye'de, 6 ila 10 yaşları arasında, Çerkez tüccarlardan satın alınan kızların her konuda özenle eğitildiğini belirtmiştir. Bu kızlara her zaman iyi davranıldığı ve zengin Türklerin haremlerinde yetiştirilen bu kızların çoğu durumda eş olarak seçildiği de aktarılmıştır.⁸¹ Haremdeki eğlence anlayışı aynı gazetede yer almış ve dedikodunun eğlence olduğu vurgusu yapılmıştır. Bu bakış açısına göre haremde yaşayan kadınlar fettan dedikoducu hurafelere göre yaşamını düzenlemiştir. Falcılar ve kâhinlere sık sık danışıp onların tavsiyelerine göre hareket etmişlerdir. Oryantalist bakış açısına göre kadın; "Hem melek hem şeytan, hem çekici hem itici, hem kaba hem ince, hem tiksindirecek derecede pis hem hamam sefalarına tutkun, hem anlatılamayacak kadar çirkin hem masallardaki kadar güzel, hem zarif hem paspal, hem şekilsiz hem kusursuz derecede orantılı, hem bir ceylan kadar nazik hem bir ördek kadar şapşal, hem miskin hem bir yük hayvanı, hem çaresiz bir mahkûm hem fettan"⁸² olarak tanımlanmıştır.

5. Türk Kadınlarının Evliliği ve Türk Düğünleri

The Pioche Weekly adlı gazetede "Türk Kadını" adlı makalede, Türk sosyal konularından birincisinin harem olduğuna değinilmiştir. Başka bir gazetede de Türklerin evliliklerini düzenleyen yasaların, sıradan bir Türk'ün birden fazla kadın ile evlenmesini neredeyse imkânsız kıldığını⁸³, dörtten fazla kadınla evlenmeye de müsaade edilmediğini aktarmıştır.⁸⁴ Gazete, erkeğin hem ilk eşin hem de ikinci eşin ihtiyaçlarını eşit olarak sağlaması gerektiğini bunun için sadece çok zenginlerin dört kadınla evlenebildiğini orta sınıfa mensup Türklerin sadece bir eşinin olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ En alt sınıftaki erkeklerin genellikle bekâr kalmaya mecbur olduğunu anlatan gazete, bu durumu Türk kadınlarının, Avrupa işçi sınıfı ve köy kadınları gibi, kendi emekleri ile kocalarının gelirlerine katkıda bulunmamaları olarak değerlendirmiştir.⁸⁶ Başka bir gazetede ise Türk kadınlarının gerçekten tembel olmadığı fakat sessiz ve umursamaz olduğu için o şekilde algılandığı dile getirilmiştir. Yine aynı gazetede kocasının eşinden istediği tek şeyin, kendisinin yanındayken güzel görünmesi olduğu, neşeli olmasını beklediği aktarılmıştır.⁸⁷ Buna benzer bir ifadeyi Hester Donaldson Jenkins de dile getirmiştir.⁸⁸ Dolayısıyla erkeğin de eşinin Avrupa'daki ya da Amerika'daki kadınlar gibi çalışmasını beklemediğine vurgu yapılmıştır. Amerika'da bir erkek evi idare edebilecek kadar para kazanamıyorsa kadın

80 "Outing of Moslem Women" *The Sun*, 18.11.1906.

81 *The Sun*, 18.11.1906.

82 İrvin C. Schick, *Batının Cinsel Kısıtı*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000, s. 84.

83 "Turkish Wives" *The Times, New Bloomfield*, 10.09.1878.

84 *New York Daily Tribune*, 2.07.1899.

85 *The Pioche Weekly Record*, 18.06.1881.

86 *New York Daily Tribune*, 02.07.1899.

87 *Sacramento Sunday Union*, 18.05.1890.

88 Hester Donaldson Jenkins, *Kafesin Arkasındaki Türk Kadını Türk Kadınının Hayat Hikâyesi*, (çev. Ercan Kaçmaz) Dergah Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2014, s. 78.

da işçi olarak çalışarak ekonomiyi tamamlayıcı görevi üstlenmiştir. Kadın tamamlayıcı olduğu için yani evi geçindirme görevi kadında olmadığı için daha düşük ücretli işlerde daha uzun sürelerde çalışmak zorunda kalmıştır.⁸⁹ Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nde İstanbul'da yaşayan kadının çalışmaması Hester Donaldson Jenkins'in anlayamadığı bir durum olmuştur.

Osmanlı toplumunda genellikle geleneksel yapıdan kaynaklı olarak erken yaşta evlilik kurumuna daha yatkın olmuşlardır. The St. Paul Globe gazetesi, 1898'de çıkan bir yazıda kızların genellikle 14 yaşında evlendiğinden bahsetmiş, Türk evliliğinin tamamen ticari olduğunu öne sürmüştür.⁹⁰ Çoğu durumda evlenecek kız gelecekteki kocasını hiç görmemiş tüm görüşmeleri ebeveynleri yürütmüştür. Buna görücü usulü evlilik denilmiştir.⁹¹ Kızlar okul çağında anne olurken erkekler ergenlik çağında evlenmeye teşvik edilmiş çoğu erkek 18 yaşında evlendirilmiştir.⁹² 17 yaşına gelen erkek için, ebeveynleri bir eş aramaya başlamıştır bile. Özellikle annesi ve ailedeki diğer kadınlar, ona bir eş bulmayı amaç edinerek evlenebileceği kızların olduğu uygun harem arayışına girmişlerdir.⁹³ Görücüler, karşılıklı iyi dilekler ve kahve için tekrar arayacağına söz vererek yola çıkıp, anneler ev geldiğinde oğlum, "Aman oğlum Allah sana Muhammed'in bahçesindeki periler kadar güzel kara gözlü bir eş indirdi."⁹⁴ Düğün başladıktan sonra damadın evine gelinin çeyizleri getirilir. Çeyiz çok sayıda kıyafet, çarşaf, bakır mutfak gereçleri ve Türk mobilyalarından oluşur.⁹⁵ Gelen konukların gelinin çeyizini görebilmesi için gelin odası düzenlenir, çeyiz serilir. Bu seremoni fakir ailelerde kız çocuklarının doğumunu talihsizlik olarak nitelendirilmesine yol açmıştır.⁹⁶

New York Daily Tribune gazetesinde Lucy Mary Jane Garnett, imamın kıydığı nikâhın geçerli olması için en az iki şahit bulunması gerektiğinden bahsetmiş ve nikâh törenini ayrıntılı bir şekilde anlatmıştır. Tören bitene kadar çiftin görüşemediğinden bahsedilen yazıda tören sonrasında gelinin yeni evine büyük bir şatafatla götürüldüğünden, ebeveynleri tarafından kendisi için seçilen eşi beğenmediği takdirde evlendiği kişiyi kocası olarak kabul etmeyi reddedebileceğinden de bahsedilmiştir.⁹⁷ Yine aynı gazetede aktarıldığına göre Doğu geleneğinde, yeni evli bir koca, onunla konuşana kadar karısı üzerinde hiçbir hakka sahip değildir.⁹⁸ ifadesine yer verilmiştir. Başka bir gazetede de

89 Eric Hobsbawm, *İmparatorluk Çağı*, Dost yay, 1. Baskı, Ankara, 1999. s. 217. (Amerika'da da kadının erkeğe bağımlılığı elverişli bir ekonomik strateji halini aldı çünkü kadının iyi bir gelire ulaşmasının tek yolu eve para getirecek bir erkekti.)

90 *The St. Paul Globe*, 5.09.1898.

91 Leyla Kırkpınar, *Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Kadın*, Zeus Yay., 1. Baskı, İzmir, 1999, s. 93.

92 "Eastern Marriages" *The National Tribune*, 19.09.1889.

93 *The National Tribune*, 19.09.1889.

94 "How He Woos and Weds" *The Sun*, 08.04.1888.

95 *The National Tribune* 05.09.1889.

96 "Turkish Women Debated Intellectually and Socially", *The Spokane Press*, 21.10.1903.

97 "In The Ottoman Empire" *New York Daily Tribune*, 09.07.1900.

98 *New York Daily Tribune*, 09.07.1900.

İran ve Türkiye karşılaştırması yapılarak evlilik töreninde hemen hemen aynı ilkelerin geçerli olduğundan bahsedilmiş ve Müslüman olan ülkeler bağlamı üzerinden genellemeye gidilmiştir.⁹⁹

Osmanlı Devleti'nde varlıklı aileler ile diğer gelir grubundaki ailelerin düğün törenleri hem süresinin uzunluğu hem de ikramlarının çeşitliliği açısından farklılık göstermiştir. Bu farkı Amerikan basınında görmek mümkündür. The Iola Register Gazetesinde 1882'de yazılan bir makalede İstanbul'da bir Türk düğününden bahsedilmiştir.¹⁰⁰ Düğünün haremlik ve selamlık alanlarda olduğu için haremlik bölümünde sekiz kadın bulunduğu ve bu kadınların içeriye alınırken ya ayakkabılarını çıkarmalarının istendiği ya da hizmetkârlar tarafından silindiği dile getirilmiştir. Damadın annesinin yüksek bir divana oturmuş olarak misafirleri haremlikte karşıladığı anlatılmıştır.¹⁰¹ The Iola Register ve The Washington Times gazetelerinde düğün sahiplerinin yanı sıra düğüne katılan misafirlerin Paris tarzında kıyafetlerinden ve mücevherlerinden bahsedilmiştir.¹⁰² Refik Halit Karay'ın "Üç Nesil Üç Hayat" kitabında da varlıklı ailelerin düğünlerinden bahsedilirken gelinin elbisesinin Paris modelleri arasından seçildiği ve muhakkak beyaz olduğu vurgusu hem dikkat çekici hem de Batılılaşmanın bir başka göstergesi olması açısından önemlidir. Yine aynı kitapta gelinin limon çiçekleri taktığı, tacının telin halis gümüşten olduğu ve ince olanının tercih edildiği vurgulanmıştır.¹⁰³ Bu örnekler bir taraftan gelenekselliği korumaya çalışan bir toplumun varlığını gösterirken diğer taraftan da gelinliğin renginden tutun da nereden seçileceğine kadar pek çok durumun batının etkisi altında kaldığını göstermesi açısından önemlidir.

Kadınlar giyimlerinin yanı sıra takıları ile de dikkat çekmiştir. The Iola Register gazetesinde kadınların elmas takılarından bahsedilirken hatırı sayılır bir servet ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Aynı gazetede bazı kadınların eldiven üzerine mücevherlerini takarken bazıları da çıplak ellerine göz kamaştırıcı yüzükler takar ifadesi yer almıştır.¹⁰⁴ Benzer bir ifadeyi Refik Halit Karay'ın eserinde görmek mümkündür ki o mücevher bolluğu ifadesini vurgulamıştır.¹⁰⁵

Amerika'dan gelip dokuz yıl boyunca İstanbul'da yaşayan, haremi inceleyen ve bunu hem gazetelerde hem de "Kafesin Ardındaki Türk Kadını" adlı eserinde anlatan Hester Donaldson Jenkins katıldığı bir düğün töreninin ayrıntısını şöyle ifade etmiştir. "Düğün töreninde kahve, çeşitli tatlılar ve sigara ikram edildi. Üç uşak serois yaptı. Birincisi gümüş tepsi ile porselen kapları, ikincisi tütüsü ocağına benzeyen cezveyi, üçüncüsü de fincanları getirdi. Kahve ikramından

99 The Sun, 08.04.1888.

100 "A Turkish Wedding Reception" The Iola Register, 03.03. 1882.

101 The Iola Register, 03.03.1882.

102 "At a Turkish Wedding" The Washington Times, 19.03.1899.

103 Karay, a.g.e., s. 59.

104 The Iola Register 03.03.1882.

105 Karay, a.g.e., s. 59.

sonra şekerleme altın kadehler ve gümüş çerçeveler içerisinde sunuldu. Geline bakmakta tereddüt etmedik, çünkü ona bakmamız için oradaydı. Gelinlik altın iplerle ve incilerle bezenmiş, duvak yere kadar uzanmış elmaslarla süslenmişti.”¹⁰⁶

Sonuç

II. Abdülhamid döneminde Amerika’da çıkan pek çok gazetede Osmanlı Devleti ile ilgili yazıların bir kısmı doğrudan Türk kadını konu alırken bir kısmı da Osmanlı idaresine odaklanmıştır. Yazarlar ve seyyahlar daha ziyade İstanbul’un belirli bölgelerini gözlemleyerek genellemeye varılmışlardır. Bu yazılar incelendiğinde sadece gözlemin değil kulaktan kulağa anlatılanların da yayınlandığı sonucuna ulaşılmıştır çünkü haremi görmeyen kişilerin de yazıları mevcuttur.¹⁰⁷ O dönemde basın yayın sektörünün durumunu da göz önüne alırsak yazıların çok da objektif olduğunu düşünemeyiz. Üstelik Batı’nın Doğu’ya bakış açısı genellikle ön yargılı olmuştur.

Gazetelerde yer alan yazılarda bir taraftan Türk kadınının güzelliğinden bahsederken öte yandan çarşaf giyen kadınları beyaz başlı kocaman siyah böceklerle benzetmişler hatta kadınlar için “Bira fıçısı” terimi bile kullanmışlardır.¹⁰⁸ Sürekli Türk kadını Amerikan kadınlarıyla kıyaslayıp Amerikan kültürünün çok daha gelişmiş olduğu vurgulanmıştır. Onlara göre Amerikan kadınları zeki, oy kullanma hakkına sahip, eşlerini kendileri seçebilen, çağdaş kimlikleriyle dünyaya örnek teşkil etmektedir. Oysa Türk kadınının tüm bunlardan mahrum olduğu aynı zamanda da zayıf bir karaktere sahip olduğu aktarılmıştır.¹⁰⁹ Bu yüzden de Türk kadını modernleştirmek, özgürleştirmek ve çağdaş dünyaya adapte olmasını sağlamak için misyoner okullarını aracı olarak kullanmışlardır. Bu konuda ne kadar samimi oldukları başka bir araştırma konusu olabilir.

Halide Edip Adıvar Amerikan Kız Koleji için yazdığı “Kolejimize” adlı makalede; “...Türkiye’nin en karanlık ufkuna bilgi dağıttın, Ey eğitim kurumu! *Ve siz onurlu kadınlar, evet siz öğretmenler bu özgürlükten yoksun olan, kısmetsiz vatani yükseltmek ve aydınlatmak için en güzel yıllarınızı feda ederek kendi memleketlerinizi ve halkınızı terk ettiniz; Osmanlı topraklarına ve Osmanlı medeniyetine, eğitim ve kültür adına düzenlemeler yaparak, aydınlık getirmek amacıyla çok zorluk çektiniz.*” demiştir.¹¹⁰ İddia ettikleri aydınlık fikirlerini Amerikan Board Misyonerlik Teşkilatı’nın Kadın Misyonerleri Birliği aracılığıyla Osmanlı Devleti’ndeki kız okulları projesini Ermeni, Rum, Türk, Bulgar ya da Arap kimliğine mensup pek çok kız çocuğuna ulaştırmayı hedeflemişlerdir.¹¹¹

106 Jenkins, a.g.e., s. 33.

107 *The Omaha Daily Bee*, 31.08.1898.

108 “Out On The Street”, *The Pittsburg Dispatch*, 20.09.1890.

109 *Albuquerque Evening Citizen*, 11.4.1907.

110 Jenkins, a.g.e., s. 27.

111 <https://istanbultarihi.ist> (E.T.13.12.2021)

Buna ilave Namık Kemal, Şemseddin Sami, Ahmet Mithat Efendi, Celal Nuri gibi aydınlar kadın ve kadının gelişimiyle doğrudan ilgilenmişler, modern toplumdaki kadının giyiminden, yeme-içme alışkanlıklarına, ev dışındaki konumundan, eğitimine pek çok konuyla ilgili fikirler beyan etmişlerdir.¹¹² Yukarıda da bahsedilen Batı'nın Doğu'ya olan ön yargısından dolayı Amerikan basınında Tanzimat'ta başlayan ve II. Abdülhamid döneminde artarak devam eden Türk kadınının gelişimi dikkate alınmamıştır. Osmanlı Devleti zaten Tanzimat'tan beri yenileşme sürecine girdiğinden ve sonraki yıllarda Avrupa'ya giden aydınların arayış içinde olduğu düşünülürse az da olsa elit bir kesim misyonerlik faaliyetlerini yenileşme olarak algılayıp buna bir zemin yaratmıştı.

112 Serpil Sancar, **Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar**, 5.Baskı. İletişim yay., İstanbul, 2020, s. 85.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

Albuquerque Evening Citizen

New York Daily Tribune

Sacramento Sunday Union

Sunday Magazine

The Chicago Tribune

The Iola Register

The Indianapolis Journal

The Madisonian

The Morning News

The National Tribune,

The Omaha Daily Bee

The Pioche Weekly Record

The Pittsburg Dispatch

The Spokane Press

The St. Paul Globe

The Sun (New York)

Topeka State

The Times(New Bloomfield)

The Times(Washington)

The Washington Times

The Washington Bee

Yorkville

II. Kitaplar

- AKKAYA, Sacidenur, *II. Abdülhamid Dönemi'nde Toplumsal Hayat*, Kitabevi Yay., 2018.
- BERKTAY, Fatmagül, *Politikanın Çağrısı*, İstanbul Bilgi Üniv. Yay., 4. Baskı, İstanbul, 2016.
- BROWN, Demetra Vaka, *Haremlik*, Boston and New York, 1909.
- DAVIS, Fanny, *Osmanlı Hanımı*, Yapı Kredi Yay., İstanbul, 2006 .
- DE AMİCİS, Edmondo, *Constantinople*, New York: G. P. Putnam's Sons, 1878.
- FRAÏSSE, Geneviève, PERROT, Michelle, *Devrimden Dünya Savaşına Kadınların Tarihi IV*, (Çev. Ahmet Fehmi) Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2005.
- FONTMAGNE, Durand De, *Kırım Harbi Strasında İstanbul*, (Çev. Gülçiçek Soytürk), İstanbul, 1977.
- GÜVENÇ, Bozkurt, *Türk Kimliği*, Boyut Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2016.
- HOBBSAWM, Eric, *İmparatorluk Çağı (1875-1914)*, (Çev. Vedat Aslan), Dost Yay., 1. Baskı, Ankara, 1999.
- İNAN, A. Afet, *Tarih Boyunca Türk Kadınının Hak ve Görevleri*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1975.
- JENKİNS DONALDSON, Hester, *Kafesin Arkasındaki Türk Kadını Türk Kadınının Hayat Hikâyesi*, (Çev. Ercan Kaçmaz), Dergâh Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2014.
- _____, *Robert Kolejinin Kızları Misyonerlik Feminizm Yabancı Okullar*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2014.
- KARAY, R. Halid, *Üç Nesil Üç Hayat*, İnkılap Yay., İstanbul, 2016.
- KIRKPINAR, Leyla, *Türkiye'de Toplumsal Değişim ve Kadın*, Zeus Yay., 1. Baskı, İzmir, 1999.
- KULA, Onur Bilge, *Batı Felsefesinde Oryantalizm ve Türk İmgesi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2010.
- KURNAZ, Şefika, *Yenileşme Sürecinde Türk Kadını 1839-1923*, Ötüken Yay., İstanbul, 2011.
- LEWIS, Rena, *Oryantalizmi Yeniden Düşünmek/Kadınlar, Seyahat ve Osmanlı Haremi*, (Çev. Beyhan Uygun Aytemiz, Şeyda Başlı), Kapı Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2006.
- MERİÇ, Nevin, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi*, Kaknüs Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2000.

- PATRİCK MILLS, Mary, *Son Sultanların İstanbul'unda*, (Çev. Ayşe Aksu), Dergâh Yay., 2. Baskı, İstanbul, 2017.
- SAİD, Edward, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Yolu* (Çev. Selahaddin Ayaz), Pınar Yay., 4. Baskı, İstanbul, 1999.
- SANCAR, Serpil, *Türk Modernleşmesinin Cinsiyeti Erkekler Devlet Kadınlar Aile Kurar*, 5.Baskı. İletişim Yay., İstanbul, 2020.
- SCHİCK, İrvin C., *Batının Cinsel Kuyusu*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2000.
- YÜCEL, İdris, *Anadolu'da Amerikan Misyonerliği ve Misyon Hastaneleri (1880-1934)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2017.

III. Makaleler

- DANACIOĞLU, Esra, "Amerikan Dokunuşu Mucizeler Yaratacaktır", *Toplumsal Tarih*, S.119, İstanbul, ss. 90-93.
- ŞENEL, Aymelek, "Amerikalı Bir Diplomatın Gözünden 1951 Yılında Batı Anadolu: E.F. Rivinus'un İzmir Konsolosluk Bölgesi Gezisi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.XX, S. 41, İzmir, 2020, ss. 729-761.
- TAŞKIN, Faruk, "Amerikan Board Misyonerlerinin Türkiye'deki Sağlık Faaliyetleri (1833-1923)" *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, C. VI, S.2, İstanbul, 2017,ss.149-176.
- TEKİR, Hürü Sağlam, "Modernleşen Osmanlı Toplumunda Süs ve Moda Üzerine Bir İnceleme" *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.69, Erzurum, 2020, ss.551-575.

IV. İnternet Kaynakları

<https://www.americanorientalsociety.org> ET. 22.11.2021

<https://istanbultarihi.ist> E.T.13.12.2021

Extended Abstract

In this study, some of the articles about Ottoman women were published in the newspapers between the years 1837-1909, which were published in the United States and in the Library of Congress, were examined. In the Newspapers In addition to Demetra Vaka, Mary J. Holmes, Louise Parks Richards, Hester D. Jenkins, Thomas Stevens and Cleveland Moffett, who came to Istanbul during the reign of Abdülhamid II. there are also articles by people whose names could not be identified. During the research, it was determined that the same article was published at different times and in different newspapers. E.g; While it was published with the title "Turkish wives" in The Times on September 10, 1878 and in the Ashtabula Telegraph on September 20, 1878, it was determined that it was published with the title "Turkish women" on June 18, 1881 in The Pioche Weekly Record. In the news about Turkish women observing by travelers and writers in districts such as Pera, Galata and Üsküdar, it was seen that the harem was discussed as well as many topics from their education, social life, marriage to weddings. Due to her harem life, Ottoman women cannot be seen as either a wife or a mother. She had some good qualities that made her a valuable member of society, but she was in ignorance, humiliating position, privileged and emotional presence overshadow all progress and destroy any hope. When the articles are examined, it is seen that an Orientalist language is used about Turkish women, and it is remarkable that a style is used as if all Turkish women live in the same way by making generalizations over a few examples. In the article titled "On the Street", written by Mary J. Holmes on 20 July 1890, in The Pittsburg Dispatch newspaper, it was mentioned that Turkish women act very elegantly at home, but there is nothing that can be more strange than a Turkish woman when seen in the street and from behind. In the same article, it was emphasized that the Turkish woman resembles a big black insect with a white head. In the article titled "Tellings of a Dentist Who Came to Istanbul from America" published by The Omaha Daily Bee on August 31, 1898, it was emphasized that most of the Turkish women were fat and looked rude, and that this situation was not interesting at all. In addition, the Turkish woman was likened to a beer keg, and she stated that the Turkish woman found herself beautiful in this way. In the article titled "Women in Turkey" published in the Alexandria VA newspaper on February 2, 1888, it was explained that Greek and Armenian women living

in the Ottoman Empire could not reveal their faces because they were afraid of being insulted by Muslims, while it was explained that Armenian and Greek women remained ignorant and lived under pressure. In the article titled "The Happiest Women in the World, Turkish Women" published in the Yorkville Enquirer newspaper on September 18, 1903, while emphasizing the beauty, intellectuality, kindness, vitality and grace of French women, it was mentioned that the patriotism of the British head nurse led all women of the world, and it was emphasized that Turkish women were ignorant. Again, in the same article, while talking about the freedom, intelligence and voting rights of American women, he mentioned that Turkish women face polygamy and the harem. Since it is a matter of curiosity how Turkish women spend their time in the harem, it is seen that this issue takes place in many newspapers. There are newspaper reports that say that the greatest entertainment in the harem is to read Arab tales and sing songs, and that the rumors received from the old women invited to the harem or sometimes from former slaves made the women in the harem have fun. While orientalist discourse deliberately sexualized the harem, Louise Parks Richards defined the harem as a place used to separate the women's apartments from the men's apartments. Travelers and writers who came to the Ottoman Empire made both an orientalist perspective and relatively subjective observations. As a result of these observations, it was aimed to create a perfect American woman perception through Turkish women.

While the Ottoman Empire entered the new 20th century together with socio-economic changes and political characteristics, changes in international relations changes in the life of a Turkish woman were also mentioned in the American press. The use of rules and traditions is a place where the concept of Paris fashion became widespread in Istanbul. With this usage, the fashion has moved to the Turk, and the veil, which is a part of the Turk's equipment, has become less. It was freely told in Manastır when he talked about the fact that hundreds of thousands of Turks were able to walk victoriously in the "Turkish Women Now Open" trainings published by the Yorkville Enquirer newspaper on September 18, 1903. Especially in this newspaper, a new usage is used instead of the "Turkish" in the publication. The Washington Times' Culture Türkin Kapısı "Western Culture Türkin Kapısı" The printed article will do the same as Türkin Hart's small schools. She talks about liberating her. As a smug "creature", as the same Turkish narrated told, she is emphatically emphasizing a debate for her rights. That is, she will no longer have canaries or a candidate in the "new woman" harem, only a mother to be a baby. The "new woman" will be her son's She will not have novels published, she will continue to learn a language instead of gossiping about everyone at school. She tended to revolt to live by reading "popular yellowbacks". There is an American who pays for the Turkish target in the Ottoman Empire to begin to liberate. Demetra Vaka Brown "With this action, the world will be born. We'll help make it beautiful." "H speaking of

being conceived before “Christian emancipation”. XIX. century XX. It is possible to say that the American press did not escape the attention of the Turkish target in the Ottoman Empire, and gave up on thinking orientalist together.

EKLER

Ek 1 : *The Madisionian*, 25.12.1837.

<h1>THE MADISONIAN.</h1>		
VOL. I. WASHINGTON CITY, MONDAY, DECEMBER 25, 1837.		NO. 47.
<p><i>From the Louisville Journal.</i></p> <p>All hail, once more, to our friend "Rosa." We know not his name, but he is evidently no unpractical misanthrope. We predict that when his name shall become known, it will be found to be the name of one, who has written his name high upon the rolls of his country's literature. Will he favour us with his dance in confidence? We wish it for reasons that we will explain to him.</p> <p>THE DYING STUBBENT.</p> <p>Yes, I must die! I know the hectic blush Upon my cheek tells of my life's decay, As truly as the lingering twilight's flush Upon the sky tells of the death of day. The shadows of long night rest through my brain, And visions of the spirit-land are there— The sluggish blood is curdling in each vein, And bids me for the life to come prepare. My languid pulse proclaims that life's dull tide Is ebbing fast towards that shadowy sea</p>	<p><i>Extract from Miss Parbot's</i></p> <p>CITY OF THE SULTAN.</p> <p>The reis effendi, or minister for foreign affairs, had a grandchild, whose indisposition caused him the most lively uneasiness; it was in vain that his English physician assured him of the total absence of danger; his every thought, his every anxiety, were with his darling boy. In the midst of the most pressing public business, he would start up and hasten to the chamber of the little patient, to assure himself that every thing was going on favorably; he would leave his friends, in an hour of relaxation, to sit beside the sick bed of the child; and at length, when a strict and rigid system of diet was prescribed, which was to be of a fortnight's duration, he actual-</p>	<p>pretence, intrude himself in the harem; it is a liberty that every woman in the empire would resent. When guests are on a visit of some days, he sends a slave forward to announce his approach, and thus gives them time and opportunity to withdraw.</p> <p>A Turkish woman consults no pleasure save her own when she wishes to walk or drive, or even to pass a short time with a friend; she adjusts her <i>gamsac</i> and <i>feridje</i>, summons her slave, who prepares her <i>kokasa</i>, or bundle, neatly arranged in a muslin handkerchief; and on the entrance of the husband, his inquiries are answered by the intelligence that the Harem's Effendi is gone to spend a week at the harem of so and so. Should he be suspicious of the fact, he takes steps to ascertain that the truth is as she says, but the</p> <p>was opened, the seal was there lying dead upon the threshold!"</p> <p>The skeleton of the once plump animal—poor beast, it perished of hunger, being incapacitated from blindness to procure its customary food—was buried in a sand hill, and from that moment misfortunes followed the abettors and perpetrators of this inhuman deed. The detestable hag, who had denounced the indolent seal, was within twelve month hanged for murder. Every thing about this devoted house melted away: sheep rotted; cattle died, "and blighted away the corn." Of several children some reached maturity, and the savage proprietor, survives every thing he loved or cared for. He dies blind and miserable.</p>

Ek 2 : *The St. Paul Globe* 05.09.1898

Ek 3 : Sunday Magazine, 23.07.1905

NIGUAR, THE OTTOMAN POETESS

By Louise Parks Richards

IN the little constellation of women writers of Turkey, Niguar Hanem, or, as she loves best to subscribe herself, Niguar-Bintah-Osman, (Niguar, daughter of Osman) is the poetess most widely known in the land of the Sultan. Though the work of Turkish authoresses, hardly can be judged by the same standards by which the literature of older civilizations is measured, yet in the lyric poems of Niguar there is the true ring of the poetic spirit.

Those poems, written under the inspiration of maternal love, a Turkish reviewer has pronounced "beautiful, noble, worthy a mother such as she," and "should pass to posterity as pearls of the Orient."

This critic's after-comment.

Niguar Hanem

the young man, nine years older than herself, whom they told her she was to obey, she entertained only awe and fear.

As to the youthful spouse, he was proud of the beautiful child he had obtained as a wife, and became for the time a kindly, even considerate, guardian. There were, however, many lonely days, weeks and months for Niguar in the great rambling house, where, like most Turkish wives, she had little of her husband's companionship.

It never occurred to her, child though she was, to have recourse to the usual feminine amusements provided by the slaves of great Turkish houses, where the dance, the tambourine and immemorial tales

had begun vaguely to understand that the young lord, (for whom her affection as a child was budding into a deep sentiment), was possessed of all the contradictions of a weak unstable character, without strength enough to retain the affection he already had inspired. Her almost abnormal insight into character brought her only disappointment and disillusion of ideals before they were hardly formed.

At fourteen her first child was born, and with her beautiful boy in her arms life for a time meant more than she had dared to hope. At eighteen she was the mother of three children, and in ripened womanhood she now faced the realities of her life. With all the intensity of a strong nature she still loved her husband for what she had thought him to be, and mourned him for what she knew him to be.

The struggle to adjust her heart to her head, with its effect upon a nature highly sensitive and emotional, finally threatened her life. On a bed of illness that lasted for months, the proud wife made her first confession of unhappiness to the parents from whom she had been taken.

Ek 4 : The Washington Times, 09.02.1908

The New Woman of the Year 1908

How Western Culture Has Dusted the Doors of Turkish harems

Y CULTIVATING a mind of her own, the woman of Turkey is rapidly emancipating herself, a series of galling servitude to the lord and master of her little world. No longer will she be the meek, self-effacing creature of the past; she has begun to wage a war for her rights—the inalienable rights of all women—and she is gaining her point.

For centuries, for instance, she has concealed her beauty with the hideous yashmak, a covering over her face, with only two slits for the eyes. She is now putting her yashmak away, and not even with mashalls. Instead of the bloomers and garters, she is donning gowns made after Parisian fashions.

Instead of tending to canary birds and cats and nursing dolls in her harem, she has begun to read the latest foreign literature; instead of prattling childish gossip about some of the numerous other inmates of her husband's house, she has herself to

Life in a Turkish home, under the old conditions, was not the pleasantest sort of existence to a young and vibrant woman. It was confined and narrow; a woman was always under the closest supervision.

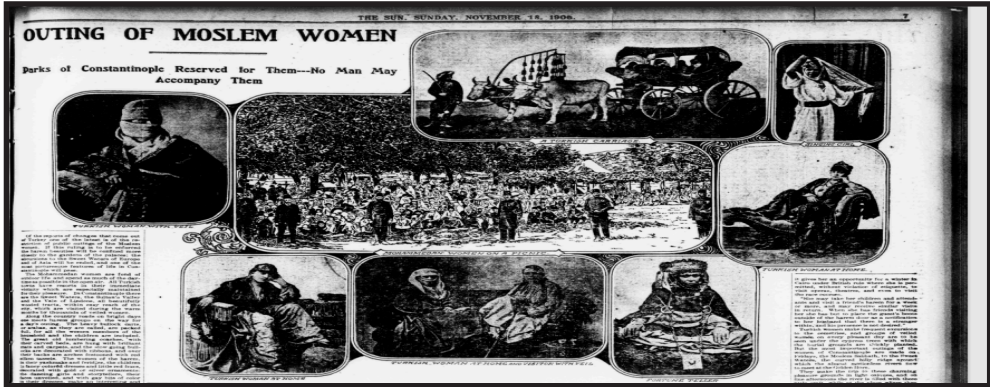
She was unable to see any men, other than those of the immediate family, and her female companions were selected for her. Nowdays many of the women of the harems are not only allowed to receive their friends at will, but go out walking and shopping in the company of female relatives or friends.

Physicians, who were formerly debarred from administering medical aid to the women in their houses, are now freely consulted. The women select their own pas-

each book will make in our most recent thought. Then, too, we got fashion journals. I remember that several of the women in the harem of the Prince Sultay demanded French costumes. He finally consented, but prohibited them from wearing the dresses outside the harem.

With this and our business troubles are

Ek 5 : The Sun, 18.11.1906

Ek 6 : The Times(Washington) 22.08.1897

Geliş Tarihi : 07.05.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 607-632.

Araştırma Makalesi / Research Article

OSMANLI MATERYALİST FELSEFE NEŞRİYATINDA İKİ ÖRNEK: DAĞARCİK VE FELSEFE MECMUASI*

İrfan ERTAN**

Öz

Osmanlı entelektüeli, 19. Yüzyılın ikinci yarısında özellikle Fransız Felsefesi'nden yapılan çeviriler neticesinde Batı Felsefesi ile ilgilenmeye başlamıştır. 1850'lerde çevirilerle başlayan Batı Felsefesi yayınları, sadece kitap olarak değil dergi, gazete gibi neşriyatlar olarak da yayınlanmıştır. Bu makalede kendi dönemlerinde önemli bir yer edinen ve Osmanlı düşünce hayatına katkıda bulunan iki önemli dergi olan, Ahmet Mithat Efendi'nin kurmuş olduğu *Dağarcık* (1871-1872) ve Baha Tevfik'in kurmuş olduğu *Felsefe Mecmuası*'na 1913 değinilecektir. İncelememize konu olan iki derginin de materyalist neşriyatlar olarak adlandırılması pek yanlış olmaz. Bu makalede yayınlanma tarihleri arasında 40 yıl olan bu iki materyalist derginin önemli felsefi ve bilimsel yazıları incelenecek, genel hatlarıyla bu dergilerin felsefe, bilim, materyalizm ve evrim düşüncelerine yaklaşımlarına ve beslendikleri kaynaklara değinilecektir. Ayrıca, etkilendikleri ve dergilerinde yer verdikleri bu düşünceleri yorumlama ve kendi fikirleri ile özellikle de bunları topluma sunma, sunarken de bazı kritik konuları toplumun hassas olduğu, din gibi konulara göre yorumlama biçimlerine değinilecektir. Makalenin amacı ise geçen 40 yılda değişen entelektüel çevre ve fikir dünyası neticesinde Osmanlı materyalist neşriyatındaki yukarıda bahsedilen dört başlığın söyleniş biçimini okuyucuya sunmak olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Midhat, Baha Tevfik, Materyalizm, Felsefe, Evrim.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü,
(irfanertan1993@gmail.com), (Orcid: 0000-0003-2472-2852).

TWO REPRESENTATIVES IN OTTOMAN MATERIALIST PHILOSOPHY PUBLICATION: DAĞARCIK AND FELSEFE MECMUASI

Abstract

Ottoman intellectuals started to interest in the Western Philosophy with the translations especially from French Philosophy starting with the second half of the 19th century. Publications on Western Philosophy, which began in 1850s are not only limited with books, they also includes newspapers and journals. In this article, I will mention two journals, *Dağarcık* (1871-1872) of Ahmed Midhat and *Felsefe Mecmuası* (1913) of Baha Tevfik which were contributed to the Ottoman intellectual life and won a seat in their era. It is not wrong to say both journals are materialist journals. In this article, some of the important philosophical and scientific articles of these two journals and their attitudes and influencers about philosophy, science, materialism and evolution, that there are 40 years between the publication dates of these journals, will be analysed. In addition, the ways of interpreting these thoughts that they were influenced by and presenting them to the society with their own ideas according to notions, like religion which the society was sensitive will be discussed. The aim of this article is, presenting the phraseology of these four notions among the Ottoman materialist publications in 40 years and changing intellectual circle and world of ideas.

Keywords: *Ahmed Midhat, Baha Tevfik, Materialism, Philosophy, Evolution.*

1. Ahmed Midhat ve Baha Tevfik Hakkında

Ahmed Midhat Efendi, hemen her alanda yazılar yazmış, halkı bilgilendirme amacı güden dönemi içerisinde adeta bir yazı makinesiydi. Ahmed Midhat Efendi, çoğunlukla anti-materyalist, muhafazakâr bir entelektüel olarak görülmektedir. Bu bilgi kısmen doğru olsa da Ahmed Midhat'ın iki döneminden bahsetmek mümkündür. Bu dönemler 1870 yılında yayın hayatına başladığı ve Dağarcık dergisini yayımladığı zamanı da kapsayan ve materyalist dönemi olarak geçen dönem, 1873 ve 1876 yılları arasında gerçekleşen Rodos Sürgünü zamanı ve 1887 yılında yakın arkadaşı ve Osmanlı'da pozitivistin ilk takipçilerinden Beşir Fuad'ın intiharından sonra *Ben Neyim?* isimli eseriyle ilk döneminin tam tersi bir fikir yapısına bürünmüş ve anti-materyalist bir tavır sergilemiş ayrıca, materyalizm, evrimcilik gibi fikirlerin İslam karşıtı ve topluma zarar veren fikirler olduğunu söylemiştir. Anti-materyalist dönemi olarak kabul edilen bu dönemin doruk noktası ise William Draper'in 1874 yılında yayınlanan *History of the Conflict between Religion and Science* adlı eserini 1895 ve 1900 yılları arasında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde bir reddiye ekleyerek tefrika etmesidir. Ahmed Midhat Efendi her ne kadar fikir yapısı olarak farklı yönlere

evrilse de kendisinin doğu-batı sentezi fikri her zaman sabit kalmıştır. Ahmed Midhat iki medeniyetin de kendilerine göre iyi ve kötü yanlarını bir eleştiri süzgecinden geçirip bir sentez oluşturma fikrine sahiptir.¹ Bu sentezleme fikri esasen Batılılaşma devrinde hemen her düşünürde hatta devlet kademesinde de görülen bir düşünce biçimidir. İncelememize konu alan *Dağarcık* dergisi 1871 ve 1872 yıllarında 10 sayı olarak çıkmıştır ve makalede de bahsedileceği üzere Osmanlı popüler felsefe ve materyalist neşriyatında bir öncü konumundadır.

Baha Tevfik ise tam anlamıyla Batılı bir eğitim görmüş, İzmir’de geçen çocukluk yıllarından ve burada idadiyi bitirdikten sonra Mülkiye’de öğrenci olmak için İstanbul’a gelmiştir. İstanbul yıllarında, İzmir’de başladığı yazın hayatına devam eder ve Abdullah Cevdet, Ömer Seyfeddin, Memduh Süleyman, Subhi Edhem gibi fikir ve yazın insanları ile tanışmış ve *Piyano*, *Eşek*, *Karagöz* gibi dergiler çıkarmış ve çeşitli dergilerde yazılar yazmış ve özellikle felsefe alanında kitaplar çıkarmıştır. *Felsefe Mecmuası*’na baktığımız zaman ise bilim ve felsefeyi harmanlayan hatta felsefeyi bilimin bir öncülü olarak gören bu dergi Baha Tevfik’in de fikirlerini halka açıkladığı bir neşriyat olarak görülebilir. Dergi önce 10 sayı olarak yayınlanmış sonra ciltli bir şekilde basılmıştır. Derginin kapağında tarih yazmamasına rağmen 2. Sayıda yorumda bulunduğu bir yazıdan² ve Baha Tevfik’in yayımladığı diğer dergi olan *Karagöz*’de yayınlanan bir ilanda derginin ilk sayısının çıkış tarihi 8 Mayıs 1913 olarak anlaşılmaktadır.³ Baha Tevfik üzerine söylenmiş ve belki de tam anlamıyla onu yansıtan bir sözü ölümü üzerine yazdığı bir yazıda Ömer Seyfeddin dile getirmiştir: “Çok çalışkandı. Çok zeki idi. Fakat gayesizdi. O zekasıyla, o sa’yiyle mükemmel bir filozof olabileceken yalnız bir fantezist oldu... Ey gençler! Onun yorulmak bilmez çalışkanlığını seviniz! Fakat sakın gayesizliğini taklit etmeyiniz...”⁴

2. Dağarcık ve Felsefe Mecmuası’nın İçeriği

İncelememize konu olan ilk dergi olan *Dağarcık* dergisine baktığımız zaman; felsefi yazıların yanında, bilimsel, hukuki, tarihi, zoolojik yazılar ve derginin çıktığı dönemde hala halk nazarında etkisi devam etmekte olan Kırım Harbi’ne dair yazılar da bulunmaktadır. Ancak incelemeye konu olacak yazılar felsefi yazılardan seçilmiş olup bilimsel yazılar ise dinle ilişkilendirildiği ölçüde bu makalede incelenecektir. Mesela son sayıda bulunan yosunlar ile ilgili yazı, arılarla ilgili yazı, hukuki, toplumsal yazılar ve Kırım Harbi ile ilgili yazılar gibi yazılar konumuz dışarısında yer aldığı için bu makalenin içerisine dahil edilmemişlerdir.

1 Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017, s. 424.

2 Fazıl Ahmed, “Muallimler ve Felsefe”, *Sabah*, 24 Nisan 1913, s.1.

3 Baha Tevfik, “Felsefe Mecmuası”, *Karagöz*, S. 515, 27 Nisan 1913,s.1.

4 Ömer Seyfeddin, “Baha Tevfik”, a.g.g., S. 32, 4 Haziran 1914, s.113.

Ahmed Midhat, *Dağarcık'ın İfade-i Meram* bölümünde yabancı dilde yazılmış eserleri gördükçe bunları tercüme etme isteği oluştuğundan ve bu eserlerin ve fikirlerin henüz Osmanlı dilinde oluşmamış olmasından ve bu olaydan duyduğu üzüntüden bahseder ve bu fikirlerin Türkçe düşünülüp düşünilemeyeceğinden bahseder ve bunun üzerine kendisi de bu konularda yazmaya başlar.⁵ Ayrıca Ahmed Midhat Efendi, filozof olmadığını, bunun olamayacağı anlamına gelmediğini ancak şimdiki halinde sadece bir öğrenci olduğunu söylemektedir.⁶ Bu konuda Beşir Fuad, Fazlı Necib ile mektuplaşmalarının birinde eğer Ahmed Midhat'ın devrine baktığımız zaman bir filozof olamayacağını ancak Osmanlı şartlarında bir filozof sayılacağını söylemiştir.⁷

Felsefe Mecmuası'nın Maksad ve Meslek isimli giriş yazısına baktığımız zaman ise Baha Tevfik'in felsefeyi geleceğin bilimi olarak gördüğünü yani bilimin bir noktaya kadar geldiğini ancak gelecekte ulaşacağı noktayı felsefenin düşündüğünü belirterek burada felsefeye bilimin bir öncüsü ve vazgeçilmez unsuru rolünü vermektedir. Ayrıca, bir memleketin hareketlerini, ahlakını, davranışını da felsefenin belirlediğini ve en ilkel toplulukların bile yaşayışlarında bir felsefe olduğunu belirtir ve böylece felsefeyi adeta hayatın merkezine koymaktadır. Derginin maksadı olarak da Osmanlı halkında iyi düşünme ve hal ve hareketlerde hâkim olan güzel vasıfları ortaya çıkarmak olarak göstermektedir. İyi düşünmeyi ortaya çıkarmak, Gariziyat ve Ruhیات yani fizyoloji ve psikolojiler, bunlardan çıkan kanunlar da ilkinde mantık, ikincisinde ahlaktır. Ayrıca felsefe ile fennin iç içe geçtiğini ve artık "laf felsefesi" zamanının geçtiğini ve söz ve mantıkla hakikatlerin ortaya çıkmasına hizmet eden Descartes, Leibniz ve Spinoza gibi filozofların olduğunu artık Avrupa'da filozofların yerini fizik ve matematik bilimleri ile ilgilenen kişilerin aldığını ve bu devirde metafizik gibi bilime katkısı olmayan fantezilerin artık felsefede yeri olmadığını söylemiştir. Baha Tevfik, *Felsefe Mecmuası*'nda amaçlarının cehaletle savaş olduğunu da söylemektedir. Bakıldığı zaman *Felsefe Mecmuası* da halkı eğitme amacı gütmektedir. Ancak *Felsefe Mecmuası*'nın maksadına baktığımız zaman, felsefe bilimden ayrılmaz bir dal hatta onun öncülü olarak görülmüştür. Ayrıca Baha Tevfik, bu bölümde 17 ve 18. Yüzyılın filozof/bilim insanlarını inceleyerek bilim ve felsefe ilişkisine değinmiştir. Metafiziğe yapılan yoğun eleştiriler Baha Tevfik ve *Felsefe Mecmuası*'nın da benimsemiş olduğu materyalizm ve pozitivism ile doğrudan ilişkilidir. Bu bölümde Baha Tevfik'in felsefedeki metodun bilim ve fen, materyalizm ve pozitivism ile aynı olduğunu söylemi de bunu gösterir niteliktedir.⁸

Dağarcık Dergisi'ni incelediğimiz zaman dergide yayınlanan yazılarda pek çok önemli filozofa yer verilmiş ve bunların akıl ve ilimlerine duyulan

5 Ahmed Midhat, "İfade-i Meram", *Dağarcık*, S. 1, 1871, s.2.

6 Ahmed Midhat, "Felsefe ve Felasife", a.g.d., S.3, 1871, s.81.

7 Beşir Fuad, *Mektubat*, Mıhran Matbaası, İstanbul, 1888, s.52.

8 Baha Tevfik, "Maksad ve Meslek", *Felsefe Mecmuası*, S. 1, 1913, ss.1-3.

hayranlık okuyucuya aktarılmıştır. Bu filozoflardan bazıları Voltaire, Lamarck, Jacques-Bénigne Lignel Bossuet, Diyojen, Antisthenes, Sokrates, Fénelon, Bacon, François-René de Chateaubriand, Thales, Platon, Pisagor, Chilon, Kleobulos, Solon, Periander, Bias, İmam Fahreddin Razi, Hipokrat, Lokman, Paulus Aegineta, Galileo, Nasreddin Tusi, İbn-i Aklem, İmam Ebrehi, Ali Kuşçu gibi isimlerdir. Burada dikkat çeken nokta ise zikredildikleri isimlerin önemli bir kısmının Antik Yunan, İslam ve Erken Modern Avrupa filozofları olmasıdır. Ahmed Midhat'ın bu dergiyi yayımladığı sırada özellikle Fransız Devrimi sonrası felsefeyle pek içli dışlı olmadığı sayılan bu filozoflardan da kolayca anlaşılabilir.

Felsefe Mecmuası'nı incelediğimiz zaman ise: Leibniz, Descartes, Spinoza, Paul Janet, Ludwig Büchner, Lamarck, Ernst Haeckel, Friedrich Albert Lange, Gabriel Tarde, Charles Darwin, Henry More, Francis Bacon, Baruch Spinoza, David Hume, Immanuel Kant, Edouard Le Roy, Henri Bergson, Platon, Thales, Diyojen, Aneksimander, Heraklitos, Anaksagoras, Demokritos, Ksenefon, Protagoras, Gorgias, Konfiçyüs, Thomas Ribot, Emile Peillaube, Benjamin B. Bourdon, Guillaume L. Duprat, Gilles Luquet, Louis Barat, Condillac, Diderot, D'Holbach, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Montesquieu gibi isimler göze çarpmaktadır. Bu isimlere baktığımız zaman ise Antik Yunan filozofları yine göze çarpmaktadır. Antik Yunan sonrası filozoflara baktığımız zaman ise bu filozofların önemli kısmının evrim ve materyalizm düşünceleri ile ilgisi olan filozoflar olduğunu ve genelini ise modern felsefe açısından önemli filozoflar olduğunu görmekteyiz. Dergide adı geçen David Hume ve Immanuel Kant gibi filozoflardan bazıları ise, Avrupa'da aklı öne çıkaran filozoflar olarak görülmektedir. Ayrıca *Felsefe Mecmuası* kendi döneminde ünlü olan Henri Bergson, Ernst Haeckel gibi filozof ve düşünürleri de inceleyerek güncel felsefe ve bilim tartışmalarını takip ettiğini göstermektedir.

3. Dağarcık ve Felsefe Mecmuası'ndan Seçme Makaleler ve İnceleme

Dağarcık'ın ilk sayısında Jacques-Bénigne Lignel Bossuet'in *Méditation sur la brièveté de la vie (Hayatın Kısalığı Üzerine Düşünceler)* isimli eserinden kısa bir özeti *Güzeran-ı Hayat* ismiyle neşredilmiş ve bu yazı ile ilgili fikirlerini beyan ederken insanlara ilerleme yolunda Bossuet gibi öncülerin meşale tutması gerektiğini savunmuştur.⁹ Bu fikrinden yola çıkarak Ahmed Midhat'ın filozoflara ve entelektüellere toplumun ilerlemesi yolunda öncül rolünü verdiğini görmekteyiz. Bu düşünce Osmanlı entelektüeli tarafından da benimsenen bir düşünce olmuş ve entelektüellerin neredeyse tamamı kendilerini topluma öncü figürler olarak konumlandırmaya çalışmışlardır.

Dağarcık dergisini yayımladığı dönemi her ne kadar Ahmed Midhat Efendi'nin materyalist dönemi olarak görülse de esasen bu materyalizm anlayışı

⁹ Ahmed Midhat, "Güzeran-ı Hayat", *Dağarcık*, S.1, 1871, ss. 6-10.

çoğu kişinin zannettiği üzere ateizmle hemhal olan bir materyalizm anlayışı değildir. Dergide doğa ve bilim gibi konularda verdiği örnekleri açıklarken “Allah’ın gücü” ifadesine sık sık yer vermesi evrendeki işleyişi ilahi bir güce bağladığını gösterir ve Ahmed Midhat’ın benimsediği ve henüz o yıllarda Osmanlı toplumunda ve hatta entelektüeli arasında pek yaygın olmayan materyalizm ve evrim fikirlerinin çok net veya keskin olmadığı izlenimini bizlere vermektedir. Bu düşünce de Osmanlı’daki evrim ve materyalizm düşüncelerinin bir nebze de olsa Avrupa’dakinden farklı olduğunu ve Osmanlı’ya özgü yanlarının olduğunu bizlere göstermektedir.

Dağarcık’ın ilk sayısında Fenelon’un *Démonstration de l’existence de Dieu , tirée de la connoissance de la nature, & proportionnée à la foible intelligence des plus simples* (Doğa Bilgisi ile Tanrı’nın varlığının kanıtlanması – en basitinden en az bilgililer için) isimli eserinin *De La Terre* (Dünya Üzerine) isimli bölümünde yeryüzünün insana sunduğu nimetlerden bahsederken bu düzenin sähipsiz olamayacağını, bir yaratıcıya duyduğunu da iddia etmiştir.¹⁰ Ahmed Midhat Efendi, bu bölümü *Arzın Kadri* ismiyle *Dağarcık*’ta yayınlamıştır.¹¹ Bu fikirler Ahmed Midhat’ın şahsi fikirleri olmasa da dergide yer vermesi bu fikri savunduğunu gösterebilir. Ancak Ahmed Midhat Efendi, 1891 yılında yazdığı *Ben Neyim?* İsimli eserinde materyalizme ağır eleştirilerde bulunmaktadır. Hatta kitabın ilk cümlelerinde materyalizmin, bilgisi eksik ve cahil kişilerce savunulduğunu, materyalizmde insanın manevi özelliklerinden ve faziletlerinden soyutlandığını ve adeta hayvanların seviyelerine indirgendiğini, hatta kendi nefesine bile düşman olan bir canlı seviyesine söylemektedir.¹² Bu düşünceler Ahmed Midhat’ın entelektüel anlamda geçirdiği değişimi de okuyucuya sunmaktadır.

Ayrıca, derginin ilk sayısında Ahmed Midhat Efendi, ilim ve fen ayrımını da açıklamaya çalışmış ve öncesinde Osmanlı’da böyle bir ayrıma gidilmeye gerek görülmediği ancak artık yapılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu devirler, Osmanlı’nın Batı ile hemen her alanda etkileşim içinde olduğunu düşünürsek, Ahmed Midhat Efendi bu kavramsal eksikliği fark etmiş ve “fen” teriminin artık kullanılması ve terminolojiye girmesi gerektiğinin önemini vurgulamıştır. Ayrıca, bu yazıda halkın felsefeye olan kayıtsızlığından yakınmış ve batı tarzı bilim ve bilim anlayışının Osmanlı düşüncesinde yerleşmesi gerektiğini de vurgulamıştır.¹³ Bu durum da modernleşme mefhumunun sadece siyasi anlamda değil entelektüel ve felsefi anlamda da hissedilmeye başladığını göstermektedir.

İnsan isimli makalesinin başında bu makaleyi yazarken, insan mahiyetini inceleyip şaşkınlıklarını ve hayretlerini aktaran Avrupa filozoflarının taklit edildiğini söylemiştir. Buradan anlaşılıyor ki; Ahmed Midhat ve Osmanlı

10 François Fénelon, *Démonstration de l’existence de Dieu , tirée de la connoissance de la nature, & proportionnée à la foible intelligence des plus simples* Avec approbation, & Privile, Paris, 1713, ss.21-27.

11 Ahmed Midhat, “Arzın Kadri”, *Dağarcık*, S. 1, 1871, ss.25-26.

12 Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Reddiyeye Müdafaa*, Tercüman-ı Hakikat, İstanbul, 1891, ss. 2-3.

13 Ahmed Midhat, “İlm ile Fen”, *Dağarcık*, S.1, 1871, ss. 26-29.

düşünürleri Batı Felsefesi ve bilimi ile hemhal olmaya başlamışlardır. Ayrıca bu makalede insandan bahsederken, mikroorganizmalardan insana kadar pek çok alem olduğundan bahsetmiş ve bunların Allah'ın gücünün bir kanıtı olduğunu aktarmıştır. Ayrıca Allah'ın gücü karşısında acizdir. Her ne kadar insan dünyayı kontrol altına alacak kadar güçlü olsa da aslında güçsüz bir canlı olduğunu vurgulamaktadır. Bu hususta Ahmed Midhat, insana dini kaynaklara verilen değerden ziyade daha dünyevi bir pozisyon atfetmiştir.¹⁴ Bu görüş de bize Osmanlı entelektüelinin yüzünü yavaş yavaş da olsa dini söylemlerden ziyade dünyevi ve bilimsel söylemlere çevirdiğini göstermektedir.

Viladet isimli yazıda ise insanın doğmadan önce, hatta anne babasının vücudunda yokken bile var olduğunu hatta kendi ifadesi ile koyunun böbreğinde, buğday tanesinde, tavuk yumurtasında hatta suyun içinde bile var olduğunu aktarmaktadır. Ayrıca, insanın diğer canlı ve cansız nesnelere gibi maddenin çeşitli formlarından oluştuğu ve bu maddi formların bir süreklilik ve değişim içerisinde olduğunu belirtmiştir. Bu fikir materyalizmde yer alan maddenin ölümsüzlüğü ile ilişkilidir. Materyalizm özellikle vulgar-materyalizm Ludwig Büchner'in *Kraft und Stoff* (Madde ve Kuvvet) isimli eseriyle kitlelere yayılmış, Osmanlı'da da yankı uyandırmış ve eser geniş kitlelerce okunmuştur. Hatta vulgar-materyalizm düşüncesi Geç Dönem Osmanlı ve Erken Cumhuriyet dönemlerinde ulus inşası fikrinin temellerini oluşturan düşüncelerden biri haline gelmiştir. Ahmed Midhat'ın fikrinin etkilendiği nokta da Madde ve Kuvvet kitabının ikinci bölümü olarak gösterilebilir.¹⁵

Felsefe ve Felasife yazısında ise Ahmed Midhat, felsefenin doğuda eskiden var olduğuna ancak unutulduğuna, şimdilerde yeniden giriş yaptığından bahsetmektedir. Ayrıca, felsefeyi evrenin ve evrendekilerin birbirleriyle ilişkisi şeklinde yorumlamıştır. Burada felsefenin insanın mahiyeti üzerine de bilgi verdiğini söylemektedir. Ancak inceleyeceğimiz diğer dergi olan *Felsefe Mecmuası*'nda yukarıda da belirtildiği üzere felsefe geleceğin ilmi olarak görülmektedir. Yani yarın ilim veya bilim olarak düşünülen konular bugün felsefenin tartıştığı konulardır. *Felsefe Mecmuası*'na göre şunu diyebiliriz ki; felsefe bilimin yolunu hazırlamaktadır.¹⁶ Ahmed Midhat, adı geçen yazıda felsefenin önceleri kapsamının daha dar olduğunu ancak Thales, Pisagor, Platon gibi filozoflarla beraber felsefenin alanının genişlediğinden, fen ile hemhal olduğundan ancak bu konuları tam manasıyla kapsamadığından bahsetmektedir. Felsefe ve dinin hakikati aramak hususunda ilişkili olduğu da bu yazıda Ahmed Midhat Efendi tarafından iddia edilmiş ve hakikati bulma konusunda İslam'a sarılmak gerektiği vurgulanmıştır. Ahmed Midhat esasen felsefe ve fennin kaynağının İslam olduğunu da vurgulamaktadır. Ayrıca,

14 Ahmed Midhat, "İnsan", a.g.d, S.2, 1871, ss. 40-49.

15 Ludwig Büchner, *Kraft und Stoff*, Verlag von Meidinger Sohn & Cie, Frankfurt am Main, 1856, ss.9-16; Ahmed Midhat, "Viladet", a.g.d., S. 2, 1871, ss. 49-52.

16 Baha Tevfik, "Maksad ve Meslek", s. 1.

felsefenin kendi bulduğu gerçekleri kimse kabul etmese bile kendisinin kabul edeceğini söyleyip bunu Diyojen ile örneklendirmesi de Felsefe Mecmuası ile felsefeye bakış hususunda ayrıldığı noktalardan biridir.¹⁷ 4 ve 5. Sayılarda da bu yazı devam ettirilmiş ancak daha çok felsefe tarihi ve Hristiyanlık ve İslam'ın felsefe ile ilişkisine değinilerek önemli felsefi çıkarımlarda bulunulmamıştır.

Derginin 6. Sayısında yer alan bir okur mektubu, yüzyıllardır İslam dünyasında olumsuz bir gözle bakılan felsefeye olan bu bakışı kırmak için gösterdiği çabaları ve İslam ile felsefenin gerçekte olan iyi ilişkisini anlattığı için Ahmed Midhat'a teşekkür içerir.¹⁸ Bu mektup bize gösteriyor ki Ahmed Midhat Efendi halka ulaşma ve halkı eğitime amacına ulaşma yolunda ilerlemektedir ve aldığı eleştirilerin yanında takdir gördüğü noktalar da bulunmaktadır. Ayrıca halkın yavaş yavaş da olsa felsefeye ve neşriyata ilgi duyduğu da bu mektupta görülmektedir. Fen ve felsefeye yönelme gerekliliğini 7. Sayıda *Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir?* isimli yazıda ve dergideki daha birçok kez tekrarlayan Ahmed Midhat, fen ve felsefeye yönelme sayesinde, insanın diğer hayvanlardan farkı olacağını ayrıca dini ilimler gibi nakille gelen fikirlerin akla galebe çalamayacağını, bu yüzden de dinin veya dini bilime veya felsefeye üstün olarak görenlerin ve din ve felsefeyi yok sayanların, bilim ve felsefeyi ve bu yolda ilerleyenleri tekfir edemeyeceklerini söylemektedir.¹⁹ Bu yazı Ahmed Midhat'ın diğer yazıları ile birlikte okunduğu zaman Ahmed Midhat Efendi'nin kendisiyle çelişki yaşadığı fikri akla gelse de bu dönemdeki Osmanlı aydınlarının bilim, felsefe ve bu fikirlerin dinle ilişkisi anlamındaki fikirleri henüz gelişmeye, olgunlaşmaya başladığı ve bu konseptlerin Batı'daki haliyle yerleşmeye yeni başladığı için bu durum normal karşılanabilir.

Duvarдан Bir Sada isimli yazı ile Ahmed Midhat Efendi'nin Büchnerci vulgar materyalist fikirlerini yansıtan yazılarından bir diğeridir. Bu yazıda duvardan gelen bir ses, kendisinin önceleri insan olduğunu, bir ailesinin, hayatının olduğundan bahsetmektedir. Bu yazı da maddenin ölümsüzlüğü fikrini savunan materyalist bir yazıdır. Ayrıca bu yazı Osmanlı Materyalist düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Bu yazının devamı olan *Bir Mülahaza-i Diniyye* isimli bölümde ise Ahmed Midhat bir önceki bölümde üzerinde durmakta olduğu fikirleri tekrar belirtir ve bu fikirlerin kendisini İslam'da yer almayan reenkarasyon fikrine mi götüreceği hususunda kendi kendine bir korkuya kapıldığını söylemektedir. Bu hususta düşünürken, Kur'an'ın söylediklerini geri kalan her şeyin üzerinde tuttuğunu, ancak bugüne kadar okuduğu bilimsel eserlerde ise Kur'an'ın aksi bir şey görmediğini söyleyerek din ile bilimi uzlaştırmaya çalışmaktadır. Duvardan duyduğu sesin Pisagor'un bahsettiği gibi bir ruhsal bir olay olmadığını sadece maddi bir şey olduğunu da

17 Ahmed Midhat, "Felsefe ve Felasife", ss. 80-86.

18 Anonymus, "Ahmed Midhat'a Mektup", *Dağarcık*, S. 6, 1871, ss. 172-73.

19 Ahmed Midhat, "Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir?", *a.g.d.*, S.7, 1871, ss. 219-22.

aktararak, dine mugayir bir şey söylemediğini ifade etmektedir.²⁰ Bu makale Ahmed Midhat'ın dinsizlikle suçlanmasına yol açmış ve Rodos'a sürülme nedenlerinden biri olarak da görülmektedir. Ayrıca bu makale, Osmanlı materyalist aydınının ve entelektüelinin materyalist fikirleri halka daha kolay kabul ettirmek için bu fikirleri din ile harmanlama çabasına bir örnektir.

İnsan - Dünya'da İnsanın Zuhuru isimli makale, 2. Sayıdaki *İnsan* isimli makalenin devamı veya diğer bölümü olarak görülebilir. Yazıda insanın diğer hayvanlardan farkı olmadığını söylemiştir. Diğer hayvanların yaşayışını, zuhurunu nasıl merak ediyorsak, insan denen hayvanı da o ölçüde merak ederiz. İnsanın zuhuru meselesine değinen Ahmed Midhat, dini ve bilimsel olmak üzere iki yaklaşım olduğunu, kendisinin bilimsel yaklaşımı pürüzlerinden ayırarak okuyucuya aktaracağını söylemiştir. Bu yazıda ayrıca insanın ten, saç renkleri, vücut özelliklerinin çevre etkisiyle şekillendiğini söylemiştir. Bu yazıda Ahmed Midhat'ın evrimci görüşlerine de rastlamak mümkündür. İnsanın da diğer canlılar gibi bir ilerleme içerisinde olduğunu söylemektedir. Ayrıca insanların orangutanlarla da benzerlik içerisinde olduğunu aktarmaktadır. Bu yazıya baktığımız zaman Ahmed Midhat, orangutanlarla benzerlik mevzusunu Lamarck'tan ve Lamarck'ın izinden gittiğini söylediği De Baye'in söylemleri ile açıklar. Ayrıca insanın ilk atası maymun olsa da insanın buna gocunmaması gerektiğini söylemek ve Dünya'nın çeşitli yerlerinde maymunlardan bile daha kötü koşullarda yaşayan insanlar olduğunu aktarmaktadır.. Ancak bu yazıda Lamarck'a göre daha yeni olan ve evrimi daha da sistemleştiren Darwin'in anılmaması da şaşırtıcıdır. Ayrıca bu yazıda Lamarck'tan övgüyle bahsetmesine rağmen onun her fikrini kabul etmek zorunda olmadığını söyler ve Lamarck'a bir takım eleştiriler getirir. Ahmed Midhat, canlıların kazandığı özellikleri yavrularına aktarma konusunda Lamarck'a karşı çıkar ve Çinli kadınların ayaklarını küçültmek için çeşitli müdahaleler yaptıklarını ancak elde ettikleri bu küçük ayaklı olmayı evlatlarına aktaramadıklarını söylemektedir.²¹

Ahmed Midhat, 8. Sayıda İslam felsefesi ve fennine yer vermiştir. Bu sayıda *Meşâhîr-i Fazılâ-yı İslâmiye'den İmâm Fahrreddin-i Râzî Hazretleri* isimli yazısında felsefeci, fizikçi ve İslam alimi Fahrreddin Razi'den bahsederken onun çok büyük bir alim olduğundan, Hipokrat, Lokman, Paulus Aegineta gibi hekimleri okuduğunu ve bunların üzerine bir şeyler kattığını söylemektedir. Ayrıca, Müslümanların Fahrreddin Razi'yi takdir etmeleri gerektiğini söylemektedir. Bunu söylerken Batılıların da kendisini takdir ettiğini söylemektedir. Buradan anlaşılıyor ki, Batılılar Fahrreddin Razi'yi okumuştur. Burada Ahmed Midhat'ın anlattığı nokta esasen Batı'nın Rönesans'ı başlatmasını İslam medeniyetine borçlu olduğudur. Ayrıca yine aynı sayıda yer alan *Redd-i İ'tiraz ve İzâh-ı*

20 Ahmed Midhat, "Duvardan Bir Sada", *A.g.d.*, S.4 1871, 99-102; Ahmed Midhat, "Bir Mülâhaza-i Diniyye", *a.g.d.*, S.4, 1871, ss. 102-5.

21 Ahmed Midhat, "İnsan", 40-49; Ahmed Midhat, "İnsan: Dünya'da İnsanın Zuhuru", *a.g.d.*, S.4, 1871, ss. 109-16.

Hakikat isimli yazıda da İslam'ın bilim ve fende ileri gittiği zamanlarda Batı Dünyası'nda bilimle uğraşanlar Hristiyanlık'a karşı görülüp yargılandıklarını hatta yakıldıklarını ancak İslam'da böyle bir şey olmadığını hatta Allah'ın ve İslam dininin bilimi teşvik ettiğini aktarmıştır.²²

8. Sayıda yer alan *Zûhur-u Mu'teriz* isimli yazı bu sayının diğer yazıları ve derginin genel amacını taşıyan yazılarıyla aynı amacı gütmektedir. Burada İslam'ın bilime asla engel olmadığını hatta teşvik ettiğini söylemektedir. Aynı husus felsefe için de geçerlidir. Ancak İslam Felsefesi konusunda hala Felsefe-i İslamiyye değil de Hikmet-i İslamiyye kullanımı hususunda bir takım eşhas tarafından kendisine baskılar yapıldığını söylemektedir. *Dağarcık*'ta yayınlanan yazıların hiçbir şekilde İslam'a karşı olmadığını ve İslam'ın söyledikleri ile çelişen yazıların yayınlanmadığını, yazdığı bilimsel ve felsefi yazıların iddia edilen aksine İslam ile örtüştüğünü söylemektedir. Ayrıca bu yazıda *Mübâhis-i Muhelif* alt başlığında *Dağarcık*'ın eski sayılarında yazdığı yazıları açıklayarak kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermektedir. Burada cevap vereceği üç yazı; 2. Sayıda yayınladığı *Veladet*, 4. Sayıda yayınladığı *Duwardan Bir Sada* ve 5. Sayıda yayınladığı *Bir Hâkim ile Bir Avukatın Muhâveresi* isimli yazılardır. İlk iki yazıyla ilgili olarak, bu yazılarda da belirttiği gibi Pisagor gibi reenkarnasyonu savunmadığını, ruhen değil madden bütün maddelerin başka maddelerin içinde yaşayabileceğini maddenin bu koşulda ölümsüz olduğunu savunmuştur. Ayrıca kendisini dinsizlikle suçlayanlara da ayet ve tefsirler ile cevap vererek dine mugayir bir şey söylemediğini aktarmıştır. Üçüncü yazıdaki husus da idam ve İslam'daki kısas ile alakalıdır. Buradaki yazı dolayısıyla yapılan eleştiriler Ahmed Midhat'ın şeriata karşı olduğu ile alakalıdır ancak Ahmed Midhat, bu yazının batı hukukuyla alakalı olduğunu söylemiş ve ayrıca İslam'daki idam ve kısas usulüne dair Kur'an ve hadislerden alıntı yaparak cevaplar vermiştir. Bu örnekler gösteriyor ki *Dağarcık* son sayılarına yaklaştıkça aldığı eleştirilerin dozu giderek sertleşmeye başlamış ve bunlara cevap verme gereği de duyulmuştur. Ayrıca görüyoruz ki Ahmed Midhat, sadece bilimsel, felsefi ve dini değil, hukuki konularda da bilgi sahibi biridir. Kendisi her alanda uzman olmasa da en azından cevap verme çabasında ve bunun için de araştırmalar yapmakta gerektiğinde çeşitli dillerden (Fransızca, Arapça) çeviriler de sunmaktadır.²³

Bu dönemde Osmanlı'da felsefe alanında öne çıkan filozoflardan olan Voltaire'nin yaşamına 6. ve 7. Sayılarda yer verilmiştir. Felsefesine tam olarak değinilmemiştir.²⁴ Bilindiği gibi, Voltaire, bu dönemdeki Osmanlı düşünürlerini fikirsel manada ciddi olarak etkilemiş, ayrıca Ahmed Midhat ve Beşir Fuad gibi Osmanlı düşünürleri Voltaire üzerine çeşitli yazılar ve kitaplar yayımlamıştır. Buna benzer kısa yazıyı Felsefe Mecmuası da Herbert Spencer için yazmıştır.²⁵

22 Ahmed Midhat, "Meşâhîr-i Fazîlâ-yı İslâmiyye'den İmâm Fahreddin-i Râzî Hazretleri", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.237-42; Ahmed Midhat, "Redd-i İ'tiraz ve İzâh-ı Hakikat", a.g.d., S.8, 1871, ss.242-47.

23 Ahmed Midhat, "Zûhur-u Mu'teriz", a.g.d., S.8, 1871, ss.247-58.

24 Ahmed Midhat, "Feylesof-u Meşhur Volter", *Dağarcık*, S.6, 1871, ss.188-92; Ahmed Midhat, "Feylesof-u Meşhur Volter", a.g.d., S.7, 1871, s.194.

25 Baha Tevfik, "Terâcim-i Ahval Herbert Spencer", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.159-60.

Osmânî Kütb-i Atîkesini Karıştırdıkça Frenklere Gülmemek Elimizden Gelmiyor isimli yazıda ise Avrupa'nın karanlıktan aydınlığa maarif sayesinde geçtiğini, onların yaptığı bilimsel ve fikrî gelişmeleri reddetmediğini ancak batının çoğu şeyi İslam medeniyetinden öğrendiğini aktarmaktadır. Buna örnek olarak da Galileo'nun bir takım fikirlerini Nasreddin Tusi, İbn-i Aklem, İmam Ebrehi, Ali Kuşçu gibi İslam bilim insanlarından almasını örnek gösterir.²⁶ 9. Sayıda yer alan *Küre-i Ârızın Fen Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü* isimli yazıda ise Ahmed Midhat Efendi, bilimsel olarak dünyanın oluşumunu anlatmaktadır.²⁷ Bu yazı da Klasik İslam inancında yer alan "Allah ol dedi bütün evren var oldu." tarzı anlayışla uyuşmayan bir anlayıştır ve dünyanın oluşumuna dair bilimsel bir yaklaşım sunmuştur.

Ahmed Midhat Efendi tarafından yazılan özellikle materyalist ve evrimci yazılara binaen *Basiret Gazetesi*'nde *Dağarcık Mecmuası*'na ve isim vermeden Ahmed Midhat Efendi'ye *Mevaliden bir zat tarafından matba'amıza vürûd eden varakadır* isimli isimsiz bir yazıda ağır eleştiriler getirilmiştir.²⁸ Bu yazıyı yazan kişi İshak Efendi isimli ulemeden bir zattır. Ahmed Midhat Efendi de *Basiret*'e bir cevap mektubu yazmıştır ve kendisini savunarak yazdıklarının İslam'a aykırı olmadığını söylemiştir.²⁹ Bu durum, derginin kendisine karşı bir kitle oluştursa da okunduğunu ve tepki çekecek kadar yankı uyandırdığını göstermekte ve ayrıca Osmanlı'da neşriyat üzerinden bir tartışma kültürünün de ortaya çıktığını göstermektedir.

Dağarcık dergisine kısaca baktığımız zaman göreceğimiz husus şudur; Ahmed Midhat Efendi, bir öğretmen edasıyla halkı eğitime amacı gütmüş ve dergiyi bu minvalde çıkarmıştır. Materyalizm konusunda ise Ahmed Midhat'ı bilimsel bazda bir materyalistten ziyade o devirde özellikle Avrupa'da Büchner'in de etkisiyle oldukça popüler olan materyalizmi daha alt bir seviyede, hatta bunu İslam'a uyumlu bir şekilde yorumlayan ve halka sunan bir düşünür olarak görmek pek de yanlış olmaz. Ayrıca Ahmed Midhat'ın değindiği filozoflara baktığımız zaman ise Antik Yunan filozoflarını ve Voltaire'yi görürüz. Buradan da anlaşılıyor ki bu devirde Osmanlı düşünürleri henüz tam manasıyla batı felsefesi ile hemhal olmamış, 1850'lerde ilk çeviriler ile başlayan Voltaire ve Fenelon ile tanışmış, bu filozofların değindiği ve aynı İslam felsefesinde de etkileri olan Antik Yunan filozoflarını da eserlerinde kullanmışlardır. Ahmed Midhat'ın *Dağarcık* dergisindeki yazılarında da bunu görmekteyiz.

26 Ahmed Midhat, "Osmânî Kütb-i Atîkesini Karıştırdıkça Frenklere Gülmemek Elimizden Gelmiyor", *a.g.d.*, S.8, 1871, ss.261-264.

27 Ahmed Midhat, "Küre-i Ârızın Fen Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü", *a.g.d.*, S.9, 1872, ss.279-86.

28 M. Alper Yalçınkaya, *Learned patriots: debating science, state, and society in the nineteenth-century Ottoman Empire*, The University of Chicago Press, Chicago 2015, 116.

29 Erdoğan Erbay ve Ali Utku, "Hikmet-i Mâddiyeden Hikmet-i İslâmiyyeye Ahmed Midhat Efendi", içinde *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyeye Müdâfa'a* Çizgi Kitabevi, Konya 2012, ss.11-13.

Lamarck'tan övgüyle bahseden dergi sadece *Dağarcık* değildir, *Felsefe Mecmuası* da 6. Sayıdan itibaren Subhi Edhem'in kaleme aldığı Lamarck ve Lamarckizm isimli yazı dizisiyle bu gruba dahil olmuştur. Lamarckizm'in, Darwinizm gibi geniş kitlelere yayılamamasının sebeplerinden birisinin Darwin ve Huxley'in Lamarck'ı yetersiz bulması olarak görülebilir Subhi Edhem'in aktarımlarına göre. Ayrıca Lamarck'ın kendi teorilerine felsefi bir zemin kazandırması ve bir zooloji felsefesinin gerekliliğini savunması da Subhi Edhem'in takdir ettiği bir husustur. Ayrıca bu zooloji felsefesi, psikoloji ve doğa tarihini kapsamaktadır. Kendisinin Darwin'e göre eksik noktası ise gözlem ve tecrübelerini onun kadar ileri götürememiş olmasıdır.³⁰ Lamarck ayrıca 'Soybilim' ve 'Dönüşüm/Transformizm' teorilerinin de öncüleridir. Ayrıca bu yazıda Haeckel, Lamarck'ın eserlerinden övgüyle bahsetmektedir ve bu eserlerin gerçeğe tamamen temas ettiğini söylemektedir. Lamarck'ın felsefi metodu, doğal organizmaları felsefi bir çerçevede değerlendirmektir. Lamarck, dönüşümü üç evrede incelemiş ve bunun dış etkenler sonucu canlı maddede meydana gelen reaksiyonlar neticesinde olduğunu söylemiştir. Bu evreler de adaptasyon, evrim ve kazanılmış özelliklerin bir sonraki nesle aktarılmasıdır. Bu teorinin insanlığı yerleşmiş inanç ve safsatalardan kurtardığı Subhi Edhem tarafından vurgulanmaktadır. Darwin bu teoriyi Doğal Seçilim teorisine ulaştırmıştır ve Spencer ise 'En Güçlü Olanın Hayatta Kalması' teorisi şeklinde açıklamıştır. Burada ayrıca Neo-Lamarckçıların Lamarck'ın izinden gitme konusunda zayıf kaldığı ama Neo-Darwincilerin, Darwin'in açıklayamadığı hususlara da eğildiği söylenmiştir.³¹ Türlerin aynı derecede ve basit topluluklar olmadığı vurgulanmış ve bunların aralarında bir derecelendirmeye tabi olduğu aktarılmıştır. Yani sınıflandırma bu eserde derine doğru inmeye başlamıştır. Lamarck ayrıca dış çevrenin etkisi altında türlerin değişeceğini de vurgulamıştır. Ayrıca Lamarck 'Dış Çevrenin Etkisi', 'Alışkanlık', 'İşlev Kaybı', 'Alışkanlığın Kaybı', 'Gen Aktarımı, Irk aktarımı' ve 'Bir Türün Çevre tarafından yok edilmesi' hususlarına da tezinde son derece önem vermiştir.³² Antoine Laurent de Jussieu ve Lamarck bitkileri inceledikleri eserde fertler ve özellikle arasında bir ilişki aramışlar ve bunu üç başlık altında incelemişlerdir. Ayrıca hayvanları incelediği eserinde hayvanları gelişmiş ve ilkel olmak üzere iki gruba ayırmıştır.³³ Lamarck'ın maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde olamayacağı tezini savunmuştur. Ayrıca yaşamı da bir yaratıcının eseri değil, ısı, ışık ve elektrik gibi doğal olguların bir sonucu olarak görmüştür. Bunlara ek olarak canlılığın kökenini de basit organizmalara dayandırması da Lamarck'ın evrimci yönünü göstermektedir.³⁴

Din Felsefesi de *Felsefe Mecmuası*'nda incelenen konulardan biri olmuştur. Bu yazıyı Memduh Süleyman kaleme almıştır. Çeşitli din tanımlarından

30 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.6, 1913, ss. 81-84.

31 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.7, 1913, ss. 97-102.

32 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.8, 1913, ss. 113-19.

33 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.9, 1913, ss. 129-36.

34 Subhi Edhem, "Lamarck ve Lamarckizm", *a.g.d.*, S.10, 1913, ss. 153-57.

bahsettikten sonra dinin kökenlerine değinilmiştir. Burada tabu, animizm gibi konseptlere ve hatta İbrahimi dinlerdeki din anlayışının kökenlerine de değinilmiştir. Bu yazıda Cennet'ten kovuluş hikayesinden kısaca bahsederken Cenab-ı Hak ve Hazreti Âdem isimlerini kullanıp dine eleştirel bir bakış atılması da ilgi çekicidir. Burada verilmek istenen düşünce Memduh Süleyman'ın inançlı biri olduğu ancak din içerisinde anlatılan bazı konseptlere eleştirel yaklaştığıdır. Makalede din, insanın ilkel ruh halinden doğan bir duygu durumu olarak açıklanmıştır.³⁵ Bu makale *Felsefe Mecmuası*'nın pozitivist ve devrin sosyoloji anlayışını benimsediğini gösteren bir yazı olmakla beraber, işlediği konulara felsefi bir bakış açısı getirdiğini de göstermektedir.

İnsanın ortaya çıkışı, kökeni gibi konularda Baha Tevfik de *Felsefe Mecmuası*'nda bir yazı dizisi kaleme almıştır. Aslında bu yazı dizisi Ernst Haeckel'in *Die Welträtthsel* isimli eserin *Kâinatın Muammaları* ismiyle çevrilmesidir. Baha Tevfik bu eseri muhtemelen Fransızca çevirisinden Osmanlı Türkçesi'ne kazandırmıştır. Yirmi bölümden oluşan bu kitapta, kâinatın muammaları, insan vücudunun teşekkülü, hayat, ruh, bilim-inanç, Tanrı-kainat, bilim ve Hristiyanlık, Monizm gibi konulara değinilmektedir. İlk sayıda kitabın ilk bölümü olan, *Kâinatın Muammaları Nedir?* bölümü incelenmektedir. Son yüzyıldaki gelişmelerin bilim ve düşünce hayatına çok büyük katkılarda bulunduğunu ancak ahlak alanında ise insanların geçmiş yüz yıllara göre geri kaldığını aktarılmaktadır. Bu yüzyıldaki gelişmelerle mikroskobik canlılar incelenmeye başlandı. Embriyoloji sayesinde de çok hücreli canlıların bile tek hücreli canlılardan türediği ortaya çıktı. Ayrıca patoloji sayesinde de hastalıkların sebepleri araştırılmaya başlandığı aktarılmaktadır.³⁶ *Felsefe Mecmuası*'nın ikinci sayısında da Haeckel'in bu eserini incelemeye devam edilmiştir. Yazının başında 19. Yüzyılda Doğa Felsefesi'nde³⁷ yaşanan gelişmelerden ve bu gelişmelerden doğan 'Madde Kanunu'ndan bahsedilmektedir. Bu kanun Monizm'i beraberinde getirmektedir.³⁸ Baha Tevfik, evrim teorisinin evrendeki her şeye uygulanmasının 19. Yüzyılın meyvelerinden biri olduğunu söylemekte ve bu teoriyi ilk olarak 1799 yılında Goethe, daha sonra 1809 yılında Lamarck daha sonra ise 1859 yılında Darwin'in söylediğini aktarmaktadır. Ayrıca bu yazıda Baha Tevfik monizm ve evrimi de birbiriyle ilişkilendirmektedir.³⁹ Yazının Üçüncü Bölümünde Kainatın Muammaları isimli eserin incelenmesi devam etmektedir. Burada ilk olarak, kilise sisteminin monizmi anlatan felsefe eğitimi yerine okullara sokulmasına bir eleştiri getirilmiştir. Kilisenin doğa ve bilim eğitimine karşı olduğu ve bunların açtığı yola engel bir yapı olduğu ve

35 Memduh Süleyman, "Felsefe-i Edyan", *a.g.d.*, S.9, 1913, ss. 142-44.

36 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.1, 1913, ss.9-13.

37 Burada bilim ve felsefenin iç içe olduğunu vurgulamak için felsefe denmiştir ve ayrıca Alman felsefi düşüncesinde de zaman zaman bu konsept Doğa Felsefi olarak adlandırılmaktadır.

38 Ernst Haeckel, *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1908; Ernst Haeckel, *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Aliminin Dini*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, Dersaadet Kütübhanesi, İstanbul 1911.

39 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.2, 1913, ss. 24-25.

akıl ile inanç arasında bir çekişme olduğu bu sayıda bahsedilen konulardan birisidir. Bu sebepler neticesinde insanın karşısına üç çeşit inanç çıkar ki bunlar; Antroposentizm, Antropomorfizm ve Antropolatrizm. İlki insanın kendisini kainatın merkezine koymasındır ki bu Mezopotamya merkezli Yahudilik, Hristiyanlık ve İslam'da görülmektedir, Antropomorfizm ise Tanrı'nın insan veya insanın Tanrı suretinde olmasıdır. Bunların neticesinde ise Antropolatrizm ortaya çıkıyor ki bu da din ve ibadettir bu da insanı ruhun ebediliği ortaya çıkar ki bu sayılanlar da Haeckel'in "Monizm" tabirine taban tabana zıttır. Burada Baha Tevfik'in İslam'ı da içererek eleştiride bulunması gayet dikkat çekicidir. Bu bölümden sonra Kozmoloji'ye Bakış isimli bir alt bölümde ise 12 maddede evren tarihi anlatılır ve burada da maddenin sonsuzluğu ve evrim gibi konulara değinilmektedir.⁴⁰ Dördüncü sayıda da devam eden bu bölümde kısaca insandaki duygu, 'keşf' ve 'ilham' gibi meselelere değinilmiştir. Ayrıca, Haeckel'in monizminin ne materyalizm gibi ruhu inkâr ettiği ne de Ostwald'ın energetic düşüncesi gibi maddeyi önemsizleştirdiği, monizmin esasının Goethe'nin de dediği gibi maddenin ruhsuz, ruhun ise maddesiz olamayacağı esasına değinilmiştir.⁴¹ 6. Sayıda ise insan anatomisinden bahsedilmiş ve bir okur mektubuna yer verilmiştir. Bu mektubun yazarı bilimin değil, deneyin var olduğunu veya insanların deneye bilim dediğini aktarmaktadır. Baha Tevfik de verdiği cevapta bilim ve fen açıklaması yapmakta ve bu ikisinin de Fransızcadaki *science* kelimesinden geldiğini ve sınıflandırmanın külfet olduğunu söylemektedir. Ayrıca Baha Tevfik burada bilime de göreceli bir konum atfetmekte ve bilimi de sorgulanabilir hale getirmektedir.⁴² Bu konu esasen 19. Yüzyıl'da Osmanlı'da da çok etkin olmuş pozitivistlik de uygun olmayan bir görüştür ve Osmanlı'daki hem felsefi hem bilimsel düşüncedeki çeşitliliği de göstermektedir. Anatomi, histoloji ve hücrebilimi de bu yazı dizisinin konuları arasında yer almaktadır. Burada önemli olan nokta ise anatomik olarak insan ve omurgalı hayvanlarda ortak olan özelliklerin incelenmesidir.⁴³ Ayrıca insanın diğer dört ayaklı canlılarla, memeli, plasentalı, kordalı canlılarla ortak özellikleri vurgulanmıştır. Asıl önemli olan nokta ise, insanın maymunlarla ve özel olarak da ince burunlu maymunlarla ortak özelliklerine değinilmesidir. Ayrıca insansı dediğimiz primatların bu yazıda incelenmesi⁴⁴ de evrimi Osmanlı halkına anlatmak için önemli bir adımdır. Bu da özellikle dini çevrelerde oldukça yaygın olan, insanın biricik ve benzersiz bir canlı olduğu tezini de çürütmektedir. Burada görüldüğü gibi *Felsefe Mecmuası*, *Dağarcık*'a göre konuları daha derinlemesine ve daha profesyonel bir üslupla işlemektedir.

Ayrıca *Felsefe Mecmuası* yeni çıkan eserleri de incelemektedir. *Une Nouvelle Philosophie* (Yeni Bir Felsefe) isimli eserde Edouard Le Roy, meşhur filozof

40 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.3, 1913, ss. 39-44.

41 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.4, 1913, ss. 56-61.

42 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.6, 1913, ss. 91-96.

43 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.7, 1913, ss. 110-12.

44 Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *a.g.d.*, S.10, 1913, ss. 169-75.

Henri Bergson'un felsefi düşünceleri incelenmektedir. Bu kitabın aslında *Revue des Deux Mondes* (İki Dünya'nın İncelenmesi) isimli dergide 1912 şubat ayında basıldığını söylüyor.⁴⁵ Ayrıca bu durum, *Felsefe Mecmuası* ve Baha Tevfik'in Fransız Felsefesi ile olan yakın ilişkisini göstermektedir. Felsefi dergilerin okuyuculara tanıtılması üçüncü sayıda da devam etmiştir. Bu sayıda Thomas Ribot'un *Revue Philosophique* (Felsefi İnceleme), Emile Peillaube'nin *Revue de Philosophie* (Felsefi İnceleme) ve Edmond Demolins'in *La Science Sociale* (Sosyal Bilim) dergileri tanıtılmıştır.⁴⁶ Ayrıca Demolins'in dergisi sosyolojik bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nda da etkili olmuştur ve Prens Sabahaddin'in de takip ettiği ve Osmanlı'da uygulamaya çalıştığı bir çizgiye sahiptir. Abdullah Cevdet'in çıkardığı *İctihad* dergisi de *Felsefe Mecmuası*'nın tanıttığı yayınlardan biridir. Bu dergi medeniyet çağrısı olarak görülmüştür.⁴⁷ Buradan da anlaşılıyor ki Baha Tevfik dönemin felsefe çevresine ve neşriyatına son derece hakimdir.

Dördüncü sayının ilk makalesi olan *Tenkîd-i Felsefe* isimli yazı Baha Tevfik'in Ali Kemal ve onun eseri *İlm-i Ahlak'a* yazdığı eleştiriyi görürüz. Burada kitaba yapılan eleştiriler arasında kitabın ahlak anlayışının eski olması ve Ali Kemal'in Türkçe, Fransızca ve Arapça'dan ilk önüne gelen kitapları okuduğunu söylemiştir. Ali Kemal'in kullandığı Fransızca eserlerin yazarları Étienne Lautiéere ve Paul Janet'tir. Baha Tevfik Janet'i cahil ve dindar biri olarak görmektedir. Görüldüğü gibi Baha Tevfik bu kaynakları zayıf olarak görmüştür. Ayrıca Arapça'dan alıntılanan kitapları ise okumadığını hatta bunların okumaya bile değmeyeceğini söylemiştir. Osmanlı'da Müslüman entelektüel Arapça'yı önemserken Baha Tevfik'in bu derece eleştirel olması da hem Baha Tevfik'in hem de *Felsefe Mecmuası*'nın eleştirel tavrını gösterir. Yazıdaki bir diğer önemli nokta ise Baha Tevfik'in belirttiği üzere Ali Kemal'in yazdığı kitapta belirttiği ahlak görüşünün kitabın basıldığı tarihe göre yirmi sene öncesini yansımasıdır. Baha Tevfik toplumdaki gelişmeyi ve değişmeyi göz önüne alınca bu eserin geçerli olmadığını söylemektedir. Baha Tevfik'in değindiği bir nokta ise Ali Kemal'in yazdığı eseri herhangi bir ahlak felsefesine dayandırmaması ve metodolojik noksanlığıdır. Ayrıca, Baha Tevfik'e göre Osmanlı İmparatorluğu gibi pek çok dini unsurunda bulunduran bir devlette dini ahlaktan bahsetmek imkansızdır ve bu yüzden, dini ahlak fikri kabul edilemez bir şeydir, bunun yerine insani ahlak geçerli olmalıdır. Yani Baha Tevfik felsefeyi artık metodolojik ve sistematik bir şekilde incelemek ve yapmak gerektiğini söylemektedir.⁴⁸

Felsefe Mecmuası zaman zaman edebi eserlere de sayfaları arasında yer vermektedir. Nitekim derginin 2. Sayısında Goethe'nin bir şiirini nesir şeklinde tercüme etmişlerdir. Felsefi bir şiir olan bu şiir ayrıca modern Avrupa'da Lamarck'tan bile daha önce evrimden bahseden bir şiirdir.⁴⁹ Ayrıca yine

45 Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", a.g.d., S.1, 1913, s.13.

46 Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", a.g.d., S. 3, 1913, ss. 47-48.

47 Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", a.g.d., S. 7, 1913, s. 109.

48 Baha Tevfik, "Tenkîd-i Felsefi İlm-i Ahlak", a.g.d., S.4, 19 Haziran 1913, ss. 49-55.

49 Baha Tevfik, "Felsefi Bir Şiirin Nesren Tercümesi", a.g.d., S.2, 1913, s. 23.

derginin aynı sayısında, Sabah gazetesinde Fazıl Ahmed Bey'in *Muallimler ve Felsefe* isimli yazısına değinilip yazıda yer alan Platon'un bahsettiği yöneticilerin filozof veya filozofların yönetici olması gerekliliği konusuna değinilmektedir. Baha Tevfik de bu yazıdan yola çıkarak gençlerin eğitiminde özellikle ahlak ve zekâ konusunda öğretmenlere düşen görevden bahsetmekte ve gençlerin haline bakarak düşünce konusunda ülkenin yaşadığı yoksunluktan yakınmaktadır.⁵⁰ Buradan da görüleceği gibi *Felsefe Mecmuası* da *Dağarcık Mecmuası* gibi sadece bir felsefe veya bilim dergisi değil aynı zamanda toplumsal sorunlara da değinen geniş kapsamlı bir dergidir.

Felsefi Düşünüşler isimli bir bölüm de içeren *Felsefe Mecmuası*, bu bölümde çeşitli filozofların sözlerinden alıntı yapılmıştır. Bu filozoflar; Thales, Diyojen, Aneksimander, Heraklitos, Anaksagoras, Demokritos, Ksenefon, Protagoras, Gorgias, Konfiçyüs, Epiküros, Pittakos, Empedokles, P.S Spatharis ve ismi verilmeyen bir eski Hint filozofudur.⁵¹ Bunun yanında bazı filozoflardan ise kısaca bahsedilen bölümlere derginin bazı sayılarında yer vermiştir. Bu filozofları da felsefi alanlarına göre sınıflandırmıştır. Bu filozoflar ise şunlardır; Condillac, Diderot, D'Holbach, Voltaire, Rousseau, Helvétius, Montesquieu.⁵² Görüldüğü üzere *Felsefe Mecmuası* geniş bir düşünce havuzundan beslenmektedir.

Baha Tevfik , *Felsefe Mecmuası*'nın ilk sayısında Immanuel Kant'a yer vermiştir. Bu yazıda öncelikle spiritüalizm ve materyalizm arasında yer alan Descartes, Leibniz, Bacon, Spinoza'dan övgüyle bahsederken, Kant'ın felsefe dünyasına girmesiyle birlikte her şeyin değiştiğini, Dogmatizm ve Septisizm'in ilerlemeye engel olan tavrını Hume etkisiyle bitirdiğini ve Saf Aklın Eleştirisi eseri ile de insan aklının sınırlarını çizmeye çalıştığını aktarmaktadır. Kant'ın eşyaların asıl haline 'numen' Doğu Felsefesi'ndeki ismiyle 'mahiyet', maruz kaldığımız haline ise 'fenomen', Doğu Felsefesi'ndeki ismiyle 'şekil' denilmesi ve Kant, insanın numen'i değil fenomeni bildiği görüşü aktarılmaktadır. Bununla beraber insanın kavrayış dünyasını da değiştirmesi gerektiğini söylemektedir. Baha Tevfik'e göre Kopernik'in gök biliminde açtığı çığır kadar büyük bir çığırdır.⁵³ Baha Tevfik, *Felsefe Mecmuası*'nın 2. Sayısında Kant ile ilgili yazısına devam eder. Önceleri aklın 'şeylerin' etrafında döndüğünü ancak Kant'ın aklı merkeze alarak 'şeyleri' aklın etrafına aldığını görmekteyiz. Kant nasıl düşünürüz sorusuna eğiliyor. İlk aşamada hislerimiz var bunlar geçişsizdir, bunları bağlayan şey de düşüncelerimizdir. Ayrıca bu yazıda Kant'ın bahsettiği insanın kavrama yetisinin üç unsuru olan duyarlılık, idrak ve muhakeme unsurlarına da değinilmiştir. Ayrıca bu yazıda Baha Tevfik Kant'ın

50 Baha Tevfik, "Harekat-ı Felsefiyye", *a.g.d.*, S.2, 1913, s. 32.

51 Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *a.g.d.*, S. 3, 1913, ss. 36-38; Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *a.g.d.*, S.5, 1913, ss. 74-75; Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *a.g.d.*, S.9, 1913: s.152; Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *a.g.d.*, S.10, 1913, ss. 160-61.

52 Baha Tevfik, "Tarih-i Felsefe Hülâsaları On Sekizinci Asırda Fransız Felsefesi", *a.g.d.*, S.5, 1913, ss.56-58.

53 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *a.g.d.*, S.1, 1913, ss.6-8.

açıkladığı idrak kavramını Leibniz'in genel kanunlar dediği üç temel kanununa bağlamıştır. Bu da gösteriyor ki Baha Tevfik felsefe konusunda sadece genel kültür düzeyinde bilgiye sahip değildir, ayrıca mukayese edebilecek kadar fazla donanuma sahiptir.⁵⁴

Üçüncü sayıda da Kant ve *Saf Aklın Eleştirisi* ile ilgili yazısına devam ediyor. Bildiklerimize uygulamakta olduğumuz kanunların bütün her şey için geçerli olamayacağımızı, çünkü bildiklerimizin hakikat karşısında çok küçük bir yer kapladığını aktarmaktadır Kant. Kant bilginin sınırlarını sübjektif bir değerde görür. Ayrıca Kant, metafizik'i yani bir nevi nedensiz inancı hayal olarak gördü ve sadece akıl ile bu metafizik bilgilere (ruh, Tanrı gibi) ulaşamayacağımızı, bunun için fizik gibi matematik gibi bilimsel bir metafizik anlayışına ihtiyacımız olduğunu belirtmiştir.⁵⁵ Metafiziğin mümkünatı konusunda irade ve determinasyon hususunda birtakım çelişkiler olduğu belirtilmiştir. Eylemler, zaman ve mekân bağlamında ve bunlardan bağımsız şekilde olarak iki şekilde gerçekleşmektedir. Bizden bağımsız işleyen olaylar determinasyon sonucu ortaya çıkmaktadır. Eylemlerin birbirini ve sonrakileri etkilemesi de bir çeşit determinasyon olsa da kesinlikle bir irade yoktur diyemeyiz ve bu ikilemin çözemediği meseleyi ahlak çözer. Zaman ve mekân içerisinde gelişmeyen yani geçmiş ve gelecek dışında olan şeyler olan olması gereken şeyleri algılama konusunda yani vicdan konusunda kesin bir özgürlüğe sahibiz. Baha Tevfik'e göre bu bakış mantıksal ve ruhsal değil ancak ahlaki olabilir. Kant'ın asıl hakiki olay dediği bu şey Baha Tevfik'e göre, Spinoza'nın fikirleri kadar bile hakikate temas etmemektedir.⁵⁶

Kant'a göre saf akıl ile bilinmesi gereken çok az şey vardır. Tanrı fikri ise manevi bir yetkinlik olarak görülmektedir. Yani Kant'a göre son yetkinlik derecesindeki ahlak fikridir. Yani Tanrı, ahlakın en üst derecesidir. Tanrı'nın varlığının iki maddi delili olan 'Fail Neden' (Cause Efficiente) ile 'Gaye Neden' (Cause Finale) Kant'ın inceleme konularından biri olmuştur. Gaye Neden fikrini savunanlar, evrendeki her şeyin bir düzen içerisinde ve bir sebebe bağlı olduğunu söyleyerek bir Tanrı fikri ortaya çıkarmak istiyor, ancak Kant bütün evreni bilmediğimiz için bu fikri eleştirir. Fail Neden fikrini savunanlar ise evrenin Tanrı'ya ihtiyacı olması gerektiğini savunuyor, Kant bunun olabileceğini ama bunun Tanrı'yı kusursuz bir konuma getirmeyeceğini söylüyor. Kant bu Tanrı fikirlerinin üzerine az önce bahsettiğimiz ahlak fikrini yerleştirmiştir ve ne olacağı veya ne olduğu değil ne olması gerektiği eylemleri ahlaki yapar demektedir.⁵⁷ 9. Sayıda Pratik Aklın Eleştirisi'ni inceleyen Baha Tevfik, Kant'ın önerdiği aklın iki tavsiyesini incelemiştir. Bunlar şartlı ve şartsız olmak üzere ikiye ayrılır. Ahlaki olan davranış şartsız olandır, çünkü insan bu davranıştan

54 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", a.g.d., S.2, 1913, ss.20-23.

55 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", a.g.d., S.3, 1913, ss.33-36.

56 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", a.g.d., S.6, 1913, ss.87-90.

57 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", a.g.d., S.7, 1913, ss.106-9.

hiçbir çıkar beklememektedir. Ayrıca Kant, güzele ilişkin esasları da ahlak gibi karşılıksız olmasıyla eşleştiriyor. Kant'a göre sanat da bilim ve erdem gibi vicdan özgürlüğünü arttıran bir araç olarak insanın içinde bulunmaktadır. Baha Tevfik, Kant'ın en büyük hatasını özgürlüğü ve iradeyi zaman ve mekânın dışında anlaşılamaz bir şekilde yüce ve büyük bir duygu olarak görmesindedir. Kant, batıl inançları yıkan ilk büyük filozof olarak ortaya çıkmasına rağmen, kendisi de bazı batıl inançlardan kurtulamamıştır. Eski metafizikçilerin düşüncelerini yıkmasına rağmen, onların yerine kendisi de birtakım düşünceleri yerleştirmiştir. Ancak, Kant'tan sonra gelenler, Kant'ın bu hayal derecesindeki ütopyik felsefesini bulunduğu konumdan indirmiş ve daha insani bir boyuta getirmiştir.⁵⁸

Buradan anlaşılıyor ki Osmanlı'da felsefe dergileri ve felsefeciler artık dini de felsefenin düşünme ve sorgulama alanına almaktadır. İki derginin filozof incelemesine baktığımız zaman Ahmed Midhat, Voltaire'nin hayatını anlatmış, felsefesine dair neredeyse pek bir şey söylememiş, Baha Tevfik ise Kant'ın felsefesinin detaylarına inmeye başlamıştır. Bu da gösteriyor ki aradan geçen 40 yılda Osmanlı'da en azından okur yazar kitle kültürlenmeye ve daha da önemlisi felsefeye de ilgi duymaya başlamıştır. Binaenaleyh, Osmanlı felsefi ve entelektüel düşüncesi 1870'lerden 1910'lara kadar ilgi odağını Doğu'dan Batı'ya doğru kaymaya başlamıştır.

Felsefe Mecmuası ilk 8 sayısında *Mekteb Dersleri* isimli öğrenciler için felsefe yazıları içeren bir bölüm içerir. Dergi ciltli olarak basıldığı zaman bu yazılar derginin sonunda yer almaktadır. Bu yazılar dergide çıkan diğer yazıların bir özeti veya basitleştirilmiş hali olarak da görülebilir. Örneğin bu yazılar; Felsefe Nedir?, Fizyoloji, Bilimlerin Sınıflandırılması, Baha Tevfik'in sık sık yer verdiği ve benimsediği Monizm, ve Mantık konularını içermektedir. Ayrıca bu bölümde Felsefe Kamusu da yer almaktadır.⁵⁹ Bu yazı dizisi, Osmanlı'da felsefenin lise düzeyine kadar önem kazandığını ve eğitimine önem verildiğini gösterir.

Sonuç

Giriş kısmında da belirtildiği üzere iki dergi de Osmanlı düşünce tarihi için çok büyük öneme sahiptir. Dağarcık dergisine baktığımız zaman kendisini Osmanlı'da popüler bilim dergilerinin ilki olarak adlandırmak yanlış olmaz. Her ne kadar Felsefe Mecmuası ile kıyasladığımız zaman bazı noktalarda eksiklikleri olsa da Osmanlı'da bilim anlayışının popülerleşmesi, materyalizm ve evrim fikrinin süreli bir yayında bu kadar yoğun bir şekilde bahsedilmesi Osmanlı fikir hayatı açısından çok önemli bir gelişmedir. Dağarcık Osmanlı fikir hayatında bir yol açmıştır ve materyalizm, evrim, pozitivizm ve felsefe konuları Osmanlı özelinde incelendiği vakit bir başlangıç noktası olmuştur. Dağarcık'ın yayımlanmasından sonra Beşir Fuad ve Abdullah Cevdet gibi isimler hem

58 Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *a.g.d.*, S.9, 1913, ss.145-50.

59 "Mekteb Dersleri", *Felsefe Mecmuası*, 1913, ss.1-44.

pozitivizm, materyalizm, evrim, felsefe ve bilim konularında yazılar yazarak bu düşüncelerin Osmanlı içerisinde gelişmesini sağlamaya çalışmışlar hem de bu düşünceleri halka yayarak bir rehber vazifesi görmeye çalışmışlardır. Bu 40 yıllık süreç içerisinde ayrıca bahsedilen konseptler yeni bir toplum yaratmak için Jön Türkler ve özellikle de Abdullah Cevdet tarafından kullanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca materyalizm, evrimcilik ve felsefe konularında yukarıda bahsedilen isimlere ve görüşlere karşıt isimler de fikirlerini felsefi ve bilimsel temelde dillendirmeye başlamışlardır. Bu durum da Osmanlı'da sadece materyalizm, pozitivizm ve evrimcilik alanında yazılan yazıların değil bu düşüncelere karşı yazılan yazıların da felsefi içeriklere sahip olduğu ve Osmanlı'da modern ve Batı tarzı düşüncenin gelişme gösterdiği sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bilgiler ışığında iki dergiyi de incelediğimiz zaman Dağarcık dergisinin bahsi geçen konulardaki öncü rolünü, Felsefe Mecmuası'nın ise devrinin ve yazar kadrosunun da etkisiyle, içinde bulunduğu ciddi ve neredeyse yarı-akademik pozisyonu göz ardı etmemek gerekmektedir.

Ahmed Midhat'ın Dağarcık dergisi bu açıdan bir öncü olarak kabul edilebilir. Felsefe Mecmuası ise 1870'lerden beri gelişmekte olan felsefi, evrimsel, materyalist, pozitivist ve bilimsel düşünceden faydalanmış ve yayın çekinde ve yazın çevresinde iyi eğitim almış entelektüellerin desteğiyle bu fikirleri kapsamlı ve sistematik bir biçimde II. Meşrutiyet Dönemi'nin de vermiş olduğu özgürlük ortamıyla daha kolay bir şekilde aktarmaya çalışmıştır. Şu da göz önünde bulundurulmalıdır ki Ahmed Midhat Efendi, kurumsal bir eğitim almamış ve kendi kendini geliştirmiştir ve Dağarcık dergisini neredeyse tek başına çıkarmıştır, Felsefe Mecmuası ise Baha Tevfik ve arkadaşları tarafından çıkarılmış ve bu ekip iyi ve Batı tarzı modern eğitim almışlardır. Ayrıca az önce de belirttiğim gibi Ahmed Midhat Efendi döneminin öncüsü iken Baha Tevfik pek çok yerli kaynaktan da beslenme imkanı bulmuş bir entelektüeldir. Unutulmaması gereken diğer nokta ise Ahmed Midhat her daim yazdıklarını İslam ile bağdaştırma amacı gütmüştür, Baha Tevfik ise her ne kadar İslam'a doğrudan bir eleştiride bulunmasa da İslam'ı sadece pragmatik nedenlerle fikirlerinin bir kısmını desteklemek için kullanmaktadır.

Sonuç olarak, her iki dergiyi incelediğimiz zaman göze çarpan şudur ki; Ahmet Mithat Efendi'nin *Dağarcık* mecmuası ile Baha Tevfik'in *Felsefe Mecmuası* arasında geçen sürede Osmanlı'da felsefe çalışmaları önemli bir yol kat etmiştir. Ayrıca iki derginin yazılarına baktığımız zaman Ahmet Mithat Efendi'nin yazılarında görülen basit felsefi yazılar karşımıza çıkarken, Baha Tevfik, *Felsefe Mecmuası*'nda gayet derin felsefi konulara değinmiştir. Felsefe Mecmuası, Kant gibi filozoflara değinerek *Dağarcık*'a göre daha kapsamlı bir dergi olduğunu göstermektedir. Ahmet Mithat Efendi, bazı yazılarına materyalizmi İslam ile bağdaştıran yazılar kaleme almış ve kendi devrinde de tepki çeken kaleme almıştır. Ancak beslendiği kaynaklar hususunda ise Ahmet Mithat Efendi materyalizmi çağrıştıran ifadeler kullansa da bu fikri edindiği

kaynağı aktarmamış, ancak evrim konusunda Lamarck'tan etkilendiğini anlamaktayız. Ahmet Mithat Efendi 1871-1872 gibi erken tarihlerde evrim görüşünden bahsederek Osmanlı'da ilk defa evrimden bahseden düşünür olmuş ve sadece evrimden bahsetmekle kalmamış bu fikirleri açıklamış ve de en önemlisi bunun sadece bir fikir değil bir gerçeklik olduğunu vurgulayarak İslam'a aykırı olmadığını da belirterek şimdi bile tartışma konusu olan evrim-din ilişkisinde fikrini beyan etmiştir. Baha Tevfik ise, yazılarında etkilendiği her kaynağı okuyucuya aktarmış ne kadar geniş bir çevreden beslendiğini göstermiştir. Ayrıca, *Felsefe Mecmuası*'nın yazar kadrosunda bulunan Subhi Edhem sayesinde evrim konusunda da bilgiler verilmiş ve Ahmed Midhat'ın belirttiğinden daha detaylı bilgi verilmiştir. Bu iki dergiden de anlaşılıyor ki Osmanlı'da felsefe çalışmaları ve bu çalışmanın da çalışma konusunu içeren materyalizm ve evrim gibi konular Osmanlı düşünürlerinin de ilgisini çekmiş ve inceledikleri bu konuları halka sunmak için çaba harcamışlar ve halkın bu fikirleri özümseyebilmesi için de bazı noktalarda işlevselci bir tavır ile dini ve toplumsal noktalarla bu konuları uzlaştırma yoluna gitmişlerdir.

KAYNAKÇA

I. Süreli Yayınlar

- Ahmed Midhat, "Arzın Kadri", *Dağarcık*, S.1, 1871, ss.25-26.
- Ahmed Midhat, "Bir Mülhaza-i Diniyye", *Dağarcık*, S.4, 1871, ss.102-5.
- Ahmed Midhat, "Duvardan Bir Sada", *Dağarcık*, S.4, 1871, ss.99-105.
- Ahmed Midhat, "Felsefe ve Felasife", *Dağarcık*, S.3, 1871, ss.80-86.
- Ahmed Midhat, "Feylesof-u Meşhur Volter", *Dağarcık*, S.6, 1871, ss.188-92.
- Ahmed Midhat, "Feylesof-u Meşhur Volter", *Dağarcık*, S.7, 1871, s.194.
- Ahmed Midhat, "Güzeran-ı Hayat", *Dağarcık*, S.1, 1871, ss.6-10.
- Ahmed Midhat, "İfade-i Meram", *Dağarcık*, S.1 1871, ss.2-3.
- Ahmed Midhat, "İlm ile Fen", *Dağarcık*, S.1 1871, ss.26-32.
- Ahmed Midhat, "İnsan", *Dağarcık*, S.2, 1871, ss.40-49.
- Ahmed Midhat, "İnsan: Dünya'da İnsanın Zuhuru", *Dağarcık*, S.4, 1871, ss.109-16.
- Ahmed Midhat, "Kim Kimi Nasıl Tekfir Edebilir?", *Dağarcık*, S.7, 1871, ss.219-22.
- Ahmed Midhat, "Küre-i Ârzın Fen Nazarında Keyfiyyet-i Teşekkülü", *Dağarcık*, S.9, 1872, ss.279-86.
- Ahmed Midhat, "Meşâhîr-i Fazılâ-yı İslâmiye'den İmâm Fahreddin-i Râzî Hazretleri", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.237-42.
- Ahmed Midhat, "Osmanlı Kütb-i Atîkesini Karıştırdıkça Frenklere Gülmemek Elimizden Gelmiyor", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.261-64.
- Ahmed Midhat, "Redd-i İ'tiraz ve İzâh-ı Hakikat", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.242-47.
- Ahmed Midhat, "Viladet", *Dağarcık*, S.2 1871, ss.49-52.
- Ahmed Midhat, "Zûhur-u Mu'teriz", *Dağarcık*, S.8, 1871, ss.247-58.
- Anonim, "Ahmed Midhat'a Mektup", *Dağarcık*, S.6, 1871, ss.172-73.
- Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 1913, s.13.

- Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", *Felsefe Mecmuâsı*, S.3, 1913, ss.47-48.
- Baha Tevfik, "Asar-ı Cedide", *Felsefe Mecmuâsı*, S.7, 1913, s.109.
- Baha Tevfik, "Felsefe Mecmuası", *Karagöz*, S.515, 27 Nisan 1913, s.1.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 1913, ss.6-8.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.2, 1913, ss.20-23.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.3, 1913, ss.33-36.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.6, 1913, ss.87-90.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.7, 1913, ss.106-9.
- Baha Tevfik, "Felsefe-i Hâzıra Kant", *Felsefe Mecmuâsı*, S.9, 1913, ss.145-50.
- Baha Tevfik, "Felsefi Bir Şiirin Nesren Tercümesi", *Felsefe Mecmuâsı*, S.2, 1913, s.23.
- Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *Felsefe Mecmuâsı*, S.3, 1913, ss.36-38.
- Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *Felsefe Mecmuâsı*, S.5, 1913, ss.74-75.
- Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *Felsefe Mecmuâsı*, S.9, 1913, ss.152.
- Baha Tevfik, "Felsefi Düşünüşler", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.160-61.
- Baha Tevfik, "Harekat-ı Felsefiyye", *Felsefe Mecmuâsı*, S.2, 1913, s.32.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 1913, ss.9-13.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.2, 1913, ss.24-25.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.3, 1913, ss.39-44.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.4, 1913, ss.56-61.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.6, 1913, ss.91-96.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.7, 1913, ss.110-12.
- Baha Tevfik, "Kainatın Muammaları", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.169-75.
- Baha Tevfik, "Maksad ve Meslek", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 1913, ss.1-3.
- Baha Tevfik, "Târih-i Felsefe Hülâsaları On Sekizinci Asırda Fransız Felsefesi", *Felsefe Mecmuâsı*, S.5, 1913, ss.76-78.
- Baha Tevfik, "Tenkîd-i Felsefî İlm-i Ahlâk", *Felsefe Mecmuâsı*, S.1, 19 Haziran 1913, ss.49-55.
- Baha Tevfik, "Terâcim-i Ahval Herbert Spencer", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.159-60.
- Fazıl Ahmed, "Muallimler ve Felsefe", *Sabah*, 24 Nisan 1913, s.1.
- "Mekteb Dersleri", *Felsefe Mecmuâsı*, 1913, ss.1-44.

Memduh Süleyman, "Felsefe-i Edyan", *Felsefe Mecmuâsı*, S.,9 1913, ss.142-44.

Ömer Seyfeddin, "Baha Tevfik", *Karagöz*, S.32, 4 Haziran 1914, s.113.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.6, 1913, ss.81-84.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.7, 1913, ss.97-102.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.8, 1913, ss.113-19.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.9, 1913, ss.129-36.

Subhi Edhem, "Lamark ve Lamarkizm", *Felsefe Mecmuâsı*, S.10, 1913, ss.153-57.

II. Kitaplar

Ahmed Midhat, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Reddiyeye Müdafa'a*. Tercüman-ı Hakikat, İstanbul, 1891.

Beşir Fuad, *Mektubat*, Mihran Matbaası, İstanbul, 1888.

BÜCHNER, Ludwig. *Kraft und Stoff*, Verlag von Meidinger Sohn & Cie, Frankfurt am Main, 1856.

FÉNELON, François, *Démonstration de l' existence de Dieu , tirée de la connoissance de la nature, & proportionnée à la foible intelligence des plus simples*, Avec approbation, & Privile, Paris 1713.

HAECKEL, Ernst, *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*, Alfred Kröner Verlag, Leipzig, 1908.

HAECKEL, Ernst, *Vahdet-i Mevcud Bir Tabiat Aliminin Dini*, Çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, Dersaadet Kütüphanesi, İstanbul 1911.

OKAY, Orhan, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Midhat Efendi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2017.

YALÇINKAYA, M. Alper, *Learned patriots: debating science, state, and society in the nineteenth- century Ottoman Empire*, The University of Chicago Press, Chicago, 2015.

III. Makaleler

ERBAY, Erdoğan, ve Ali Utku, "Hikmet-i Mâddiyeden Hikmet-i İslâmiyyeye Ahmed Midhat Efendi". İçinde *Ben Neyim? Hikmet-i Mâddiyeye Müdâfa'a*, 7-25, Çizgi Kitabevi, Konya, 2012.

Extended Abstract

This article evaluates the two journals, Dağarcık and Felsefe Mecmuası, which have great importance in terms of Ottoman materialist and evolutionist publications, through their philosophical and scientific writings. Although general philosophical articles appear in these two journals, the dominant philosophical view is materialism, positivism and evolutionism, which had a great impact on the history of Ottoman thought at that time. Dağarcık, the first of the journals subject to review, was published as 10 issues between 1871 and 1872, and the second journal, Felsefe Mecmuası, was published as 10 issues in 1913. Almost all of the articles of Dağarcık, the first journal mentioned in the article, were written by Ahmed Midhat. Although there were other authors in Dağarcık, the number of articles are very few which was written by these authors. The second journal, Felsefe Mecmuası, includes famous materialist, positivist and evolutionist intellectuals of its time, such as Baha Tevfik, Memduh Süleyman, and Subhi Edhem. In addition, one of the points that caught our eye when we examined both journals is this: Although Ahmed Midhat Efendi's writings includes translations and the works of other philosophers or scientists, he created almost his own personal writings by blending the majority of the articles with the views of the scientists and philosophers he was influenced by. As stated above, Felsefe Mecmuası, on the other hand, has differences in terms of its writings, since it has a wider audience of writers. Translated articles, adapted articles and articles by the mentioned intellectuals constitute the publication catalog of Felsefe Mecmuası. In addition, Dağarcık journal contains arguments that can be understood by the public in most of its articles, while Felsefe Mecmuası contains a more philosophical and scientific style compared to Dağarcık journal in general. This is due to the 40-year period between the two journals, the competence of the writers on the subjects, and the effort of Felsefe Mecmuası to use a more serious and academic style rather than a magazine and populist style. Because, as the name suggests, Felsefe Mecmuası sees teaching philosophy as a goal and aims to educate both the public and those who are interested in philosophy, especially students, in this direction. Dağarcık journal, on the other hand, is a populist publication aiming to provide information to the public in a magazine-like style and attains a pioneering position in this field. When the articles in both journals are examined, the points that can catch

the reader's eye are the difference in style and level in the articles of the two journals, as mentioned before.

In his writings in *Dağarcık*, Ahmed Midhat Efendi generally aims to harmonize religion and science, even materialism and religion. Examples of these writings are 'Duvardan Bir Sada' and 'İnsan'. In addition, Ahmed Midhat Efendi stated in his writings in *Dağarcık* that the understanding of science should be established in the Ottoman Empire and that science should be freed from the dominance of religion. Ahmed Midhat, who received heavy criticism for his writings on evolution and materialism, was even accused of atheism. In fact, one of the reasons for his exile to Rhodes is seen as his writings on materialism and evolution. The philosophers Ahmed Midhat Efendi mentioned are generally Ancient Greek philosophers. The number of philosophers he talks about from the modern period is extremely small. One of these few names is Voltaire. Voltaire's importance is that he was one of the pioneers of enlightenment thought. Voltaire is also a philosopher who influenced Ottoman intellectuals. Especially the Ottoman opposition and the founding elite of the Republic benefited greatly from Voltaire's ideas. Ahmed Midhat Efendi also included Islamic philosophers in some of his writings in *Dağarcık* and showed that he was fed by both Eastern and Western thought. The fact that he included Islamic arguments in his writings as a response to the reader that he did not break with Islam and to Islamist thinkers who opposed him.

As mentioned above, *Felsefe Mecmuası*, unlike *Dağarcık*, was published by more than one author. Even when we look at it from this point of view, it should be considered normal that it touches on more issues. When the writings of the *Felsefe Mecmuası* are examined, a more philosophical and scientific style than *Dağarcık* stands out. Although they share similar views on materialism and evolutionism, there are also points where the two journals differ. For example, both journals on evolutionism were influenced by Lamarckian evolutionism, and on materialism by Bucnerian vulgar materialism. The point where they differ is that while Ahmed Midhat Efendi was trying to combine these two concepts with Islam, Baha Tevfik and other writers in the journal did not pursue such a goal, and they explained their views in a scientific and philosophical style. In addition, *Felsefe Mecmuası* also touched upon the writings of evolutionist thinkers such as Ernest Haeckel and included the philosophical dimensions of evolution thought. On the subject of materialism, translations are also included. This shows that *Felsefe Mecmuası* is trying to present Western thought to its readers. Unlike *Dağarcık*, *Felsefe Mecmuası* refers to philosophers' philosophical views rather than their life stories. E.g; In the sections where Immanuel Kant is mentioned, not his life story, but his work called 'Critique of Pure Reason' is examined and one of the main works of Western Philosophy is presented to the reader. This shows that the *Felsefe Mecmuası* was an important philosophy journal for its time.

In conclusion, Dağarcık is a positive step as the beginning of philosophical and scientific publishing in the Ottoman Empire. However, it has several shortcomings due to its pioneering nature. This does not prevent him from being one of the pioneers in the history of Ottoman thought. *Felsefe Mecmuası*, on the other hand, appears as a much higher quality philosophical and scientific journal with the effect of the 40 years that have passed, the quality thinkers in the writer staff and the partial freedom of thought at the time it was published. In fact, these two journals show us that Ottoman philosophical, scientific, evolutionist and materialist publications have made great progress in the past 40 years, and some of the philosophical and scientific issues discussed in the West began to be mentioned in the Ottoman Empire as well.

Geliş Tarihi : 14.02.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 633-675.

Araştırma Makalesi / Research Article

PARİS BARIŞ KONFERANSI SIRASINDA AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NİN OSMANLI DEVLETİ İLE İMZALANACAK BARIŞ ANTLAŞMASINA KARŞI TUTUMU*

Resul YAVUZ**

Öz

Birinci Dünya Savaşı sonrasında toplanan Paris Barış Konferansı'nda Müttefik Devletler, Osmanlı topraklarının bölüşümü ve bu topraklar üzerinde tesis edilecek manda yönetimlerinde Amerika Birleşik Devleti Hükümeti'nin desteğini almayı bekliyorlardı. Başkan Wilson, konferansın ilk aylarında bazı şüpheleri olduğunu beyan etse de Wilson'un Türklerle imzalanacak barış antlaşmasında sorumluluk almak istediğini ilan etmesi, İngiliz ve Fransızları rahatlatmıştı. Bu iki devlet, Anadolu'nun paylaşımında bazı sorunlu bölgelerin Amerika Birleşik Devleti mandasına bırakılması ile Doğu sorununu, masa başında arzu ettikleri yönde çözmeyi umuyordu. Amerika Birleşik Devleti, Anadolu'nun paylaşılması ve sonrasında oluşturulacak manda yönetimleri konusunda araştırmalar yapmak için 1919 yılı içerisinde Ortadoğu ve Anadolu'ya King-Crane Komisyonu ve General Harbord Heyetleri'ni göndermiştir. Bu heyetler, yaptıkları çalışmalarla Amerika Birleşik Devleti'nin bölgede manda yönetimi alma konusunda karar verme aşamasında senatoya bazı raporlar sunmuştu. Bu durum, Osmanlı Devleti ile imzalanacak barış antlaşmasının ertelenmesine neden olmuştu. Ayrıca Osmanlı topraklarına gönderilen heyetlerin raporları doğrultusunda Amerikan Senatosu'nun manda yönetimi almayı reddetmesi Müttefikleri, Anadolu ve Ortadoğu'daki paylaşım planlarında değişikliğe sevk edecekti.

Anahtar Kelimeler: *Amerika Birleşik Devleti, Paris Barış Konferansı, İngiltere, Ermenistan, Başkan Wilson, İstanbul ve Boğazlar.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Bandırma Onyediy Eylül Üni., İnsan ve Toplum Bilimleri Fak., Tarih Bölümü, (ryavuz@bandirma.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-7705-1020).

THE ATTITUDE OF THE UNITED STATES OF AMERICA REGARDING THE PEACE TREATY TO BE SIGNED WITH THE OTTOMAN STATE DURING THE PARIS PEACE CONFERENCE

Abstract

The Allies States expected the support of the US government in the division of Ottoman lands and in the mandate to be established on these lands at the Paris Peace Conference convened after the First World War. Although President Wilson declared that he had some doubts in the early months of the conference, his declaration that he wanted to take responsibility for the peace treaty to be signed with the Turks relieved the British and French. These two states were hoping to deal with the Eastern problem as they wished in the meeting, by leaving some problematic regions to the US mandate in sharing Anatolia. The United States sent the King-Crane Commission and General Harbord Committee to Anatolia and the Middle East in 1919 to conduct research on the sharing of Anatolia and the mandate management to be established afterwards. These delegations submitted some reports to the senate regarding the work done by the USA on getting mandate management in the region. This situation caused the postponement of the peace agreement to be signed with the Ottoman State. In addition, the refusal of the American Senate to take the mandate in line with the reports of the delegations sent to the Ottoman lands would lead the allies to change their sharing plans in Anatolia and the Middle East.

Keywords: United States of America, Paris Peace Conference, England, Armenia, President Wilson, Istanbul and the Straits.

Giriş

Birinci Dünya Savaşı, dünyadaki birçok ülkenin plan ve hedeflerinde zorunlu değişikliğe neden olduğu gibi ABD'nin de birçok konuda stratejisini ve politik önceliklerini değiştirmesine sebebiyet vermişti. Almanya'nın ABD'ye karşı denizaltı saldırılarını durdurmayı reddetmesi, zorda olan İngiltere ve Fransa'nın kışkırtmaları, Amerikan yönetiminin Nisan 1917'de İttifak Devletleri'ne karşı savaşa girmesine neden olmuştu. Savaşın başlaması ile Amerikan Hükümeti, Almanya ve Avusturya-Macaristan Hükümetleri'ne savaş ilan ederken, aynı blokta yer alan Osmanlı Devleti ve Bulgaristan'a resmen savaş ilan etmemiştir¹. Fakat ABD, böyle bir yöntem izlemesine rağmen Almanya'nın baskısı ile Osmanlı Hükümeti, ABD ile diplomatik ilişkilerini kestiğini açıklamıştır².

1 İsmail Köse, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol'ün Rolü (1919-1927)*, TTK Yay., Ankara, 2016, s. 50.

2 Köse, *a.g.e.*, s. 50.

ABD'nin savaşa girmesinden itibaren gerek senatoda gerekse ülke içerisindeki Ermeni grupların başını çektiği lobi faaliyetlerinde³ Osmanlı Devleti'ne savaş ilan edilmesi için yoğun baskılar yapılmış ancak bu baskılara rağmen Amerikan Yönetimi, Osmanlı sınırlarındaki misyonerlik faaliyetleri başta olmak üzere, Amerika'nın bölgedeki ticari çıkarları nedeniyle savaş ilanına gerek görmemişti. Amerikan Yönetimi'nin böyle bir karar almasında, Anadolu'daki Amerikalı misyonerlerin gönderdiği mektuplar ve sahada görev yapan bazı elçi ve diplomatların - Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu konumu da hesaba katarak - telkinleri etkili olmuştu⁴.

Amerikan kamuoyu bir taraftan Osmanlı Devleti'nin durumunu basın yolu ile yakından takip ederek buradaki azınlık unsurları hakkında bilgi almaya çalışırken diğer taraftan da Hükümet, Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakmak amacıyla birtakım faaliyetlerin içerisine girecekti. Bu amaçla Nisan ve Mayıs aylarında müttefikleri ile gerçekleştirdiği bir dizi görüşmede Amerikan Hükümeti, Türklerin bir an evvel savaş dışı bırakılması amacıyla olası adımların neler olabileceğini masaya yatıracaktı⁵. Her ne kadar bu görüşmelerde somut bir adım atılamamışsa da 1913'ten 1916 yılına kadar İstanbul'da ABD Büyükelçiliği yapmış Henry Morgenthau'nun, Amerikan Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde, Filistin'de Siyonistler ile ve birtakım İngiliz temsilciyle Türkiye'nin bir barış antlaşması imzalanarak savaş dışı kalmasını sağlamaya yönelik çabaları olmuş, ancak bundan da bir netice alınmamıştı⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru gidildiği 1917 sonu ve 1918 yılı başlarında her iki blokta da meydana gelen gelişmeler dönem itibarıyla savaşan devletleri ciddi olarak etkilerken, özellikle Müttefiklerin savaştan sonra yeni bir dünya düzeni oluşturma planları üzerinde derin tesirler bıraktı. Bolşevik İhtilali ile Çarlık Rusya'nın devrilmesi ve savaştan çekilmesi, İtilaf kanadını sarsarken Müttefiklerin imzaladığı gizli antlaşmaların dünya kamuoyuna ifşa edilmesi, başta ABD kamuoyu olmak üzere, savaştan sonra adil bir barış düzeni hayalinde olanların da beklentilerini olumsuz etkileyecekti. Savaşın sonuna doğru gidildiğinin anlaşıldığı bir aşamada Başkan Wilson, müttefiklerinin kendi aralarında imzaladıkları gizli paylaşım antlaşmalarının Amerikan kamuoyunda yaratmış olduğu olumsuz algıyı gidermek amacıyla Müşaviri Albay House'dan savaş sonrası barışın esaslarının hangi kriterlerde olması gerektiği konularında

3 Bogus Nubar Paşa'nın Amerika'nın savaşa girmesinden bir ay sonra ABD'nin Paris'teki büyükelçiliğine başvurarak Ermenilerin bu konudaki taleplerini ileticekti. Ahmet Rüstem Bey, *Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi*, Çev. Cengiz Aydın, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2001, s. 57.

4 Mine Erol, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, İleri Basımevi, Giresun, 1972, s. 1.

5 Resul Yavuz, *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevr Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlke ve İnkılapları Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016, s. 46.

6 Laurance Evans, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, Örgün Yay., İstanbul, 2003, s. 45; Morgenthau hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Heath W. Lowry, *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, Çev. Belkis Torfilli, İsis Yay., İstanbul, 1991.

bir memorandum hazırlamasını istedi⁷. Esasında Amerikan Yönetimi, bu memorandumu hazırlamaya girişmeden evvel gizli antlaşmaların yapısı ve savaş sonrası müttefiklerinin nasıl bir dünya düzeni istediklerine dair defalarca Müttefik hükümetlerin diplomatları ile görüşmeler gerçekleştirmişti. Buradan hareketle ABD'nin kendi içinde oluşturduğu komisyon derhal çalışmalarına başlayarak 23 Aralık'ta ilk raporunu Başkan Wilson'a sunacaktı⁸. Temelde askeri ve politik durumu inceleyerek Birleşik Devletler'in barış konferansında izlemesi uygun görülen raporunda⁹, Osmanlı Devleti'ne önemli sayılabilecek derecede yer verilmişti. Raporda, Osmanlı Devleti'yle ilgili şu düşüncelere değinilmişti:

“Türk İmparatorluğu'nun yönetimi altında bulunan değişik ırkları baskı ve kötü yönetimden kurtarmak zorunludur. En azından Ermenistan'ın özerkliğinin, Filistin, Suriye ve Arabistan'ın uygar uluslar tarafından korunması gerekir. Boğazlardan özerk geçişi de sağlamak gerekir. Asıl Türkiye'ye karşı adaletle davranılmalıdır ve Türkiye ekonomik ve siyasal bağlardan kurtarılmalıdır. Onun Almanya'ya olan savaş borçları ortadan kaldırılmalıdır, bu paraların hiçbir kısmı Türkiye çıkarları uğrunda kullanılmamıştır ve onun borcu sayılamaz... Bütün bunlar görünürde Türk sorununun çetin bir çözümü sayılabilir, ancak askerlik durumu bizlere bunu gerçekleştirme imkânı vermektedir ve hiç şüphe yok ki hiçbir adalet ilkesi Türkiye'nin ele geçirilmiş kısımlarının Alman-Türk bağlaşmasına geri verilmesini gerektirmez... Türkiye'ye yeni bir gidiş sağlanabilir; sınırları küçültülmüş ve yabancı halkları yönetme yetkisi elinden alınmış ve kendi halkının ihtiyaçlarını karşılamak üzerine çabalarını toplamak gerekir.”¹⁰

2 Ocak 1918'de Başkan Wilson, bu rapor doğrultusunda on dört ilkeyi hazırlamadan evvel Albay House ile detayları konuşmak üzere bir değerlendirme toplantısı daha yaptı. Bu toplantıda, savaş sonrasında barış koşullarının Osmanlı topraklarına nasıl uygulanacağı üzerinde değerlendirmelerde bulunarak, *“Osmanlı Devleti'nin elde kalan topraklarında Türklere güvenilir bir egemenliğin sağlanması ve şimdiki Türk yönetiminde bulunan uluslara da kendi gelişimlerini kendileri sağlamak üzere tam bir fırsat ve olanak verilmesi...”¹¹* dile getiriliyordu. Neticede Müttefik Devletler'in de çalışmaları gözetilerek hazırlanan raporlar,

7 Kenan Özkan, *Millî Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri 1918-1923*, Ötügen Yay., İstanbul, 2016, s. 32; Albay House'un başkanlığında memorandum hazırlamak üzere oluşturulan kurulda, The City Collage of New York Rektörü Sidney Edward Mezes ile genç gazeteci Lippman'ın da dahil olduğu bir uzmanlar topluluğundan oluşmaktaydı. Edmund Ions, *Woodrow Wilson, The Politics of Peace and War*, Library of The 20th Century/ Macdonald/ American Heritage Press, London, 1972, s.88.

8 Albay House başkanlığındaki komisyonun memorandumunu bitirdiği gün Bolşevikler İttifak Devletleri ile Brest- Litovsk'ta barış görüşmelerine başlamışlar ve 30 Aralık'ta Troçki İtilaf Devletlerini de bu görüşmelere çağırılmıştı. Bu durum üzerine Başkan Wilson, Beyaz Rusları savaşa devam konusunda cesaretlendirmek ve Orta Avrupa devletlerine karşı diplomatik müzakereleri kolaylaştırmak için Birleşik Devletlerin savaş sonrası hedef ve barış koşullarını bir an önce açıklama gereği duyuyordu. Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, C. III, K. 4. TTK Yay., Ankara, 1982, s. 623.

9 Yavuz, *a.g.t.*, s. 54.

10 Bayur, *a.g.e.*, s. 615.

11 Erol, *a.g.e.*, s. 8; Evans, *a.g.e.*, s. 79.

Başkan Wilson'un ofisinde son şeklini alarak 8 Ocak 1918 tarihinde Amerikan Kongresi'nde açıklanacaktı¹².

Wilson İlkeleri'nin 12. maddesi raporlarda da belirtildiği gibi Osmanlı toprakları üzerinde stratejik hedefleri gerçekleştirmek amacıyla doğrudan Osmanlı İmparatorluğu'nu, egemenlik alanları içerisindeki topraklarını ve buralarda yaşayan azınlık unsurlarını ilgilendiriyordu¹³. Bu durum ilgili maddede de "Osmanlı İmparatorluğu'nda Türklerin oturdukları bölgelerin bağımsızlığının sağlanması, Türk egemenliği altında bulunan diğer milletlere de özerk şekilde gelişme noktasında tam ve engelsiz bir imkânın sağlanması. Boğazların milletler arası garanti altında bütün devletlerin ticaret gemilerine açılması"¹⁴ ifadesiyle kendisine yer bulmuştu¹⁵.

Şüphe yok ki Wilson İlkeleri, başta Osmanlı toplumu olmak üzere, özellikle 1918 yılı sonbaharında yenilgiyi yavaş yavaş kabullenmeye hazırlanan İttifak Bloğu'ndaki ülkelerin kamuoyu ve siyasi çevrelerinde nispeten olumlu karşılanmıştı. Özellikle gizli antlaşmaların uygulanmayacağı ve devletlerarası ilişkilerde açık diplomasi uygulanacağını ifade edilmesi bu cephedeki umutları daha da yeşertmişti¹⁶. Yenilgiyi kabullenmeye hazırlanan her devlet ilkelerden bir şeyler umut etmeye başlamış ve ona göre mütareke tekliflerinde bulunmayı öncelikler listesine almışlardı. Nitekim Bulgaristan'ın savaştan çekilmesinden sonra bir taraftan görevi devretmeye hazırlanan Talat Paşa Hükümeti bu yönde niyetini hemen ortaya koymuştu. Buna göre Amerika nezdinde mütarekenin bir an evvel sağlanması için Madrid'deki Osmanlı Elçisi İbrahim Bey vasıtasıyla 5 Ekim'de girişimlerde bulunulmuştu¹⁷. Mütareke için İbrahim Bey'e gönderilen

12 E.H.Hugh-Jones, *Woodrow Wilson and American Liberalism*, Collier Books, New York 1962, s. 172.

13 Yavuz, *a.g.t.*, s. 69.

14 Richard B. Morris, *Basic Documents in American History*, Toronto, 1956, s. 157.

15 Aslında Başkan Wilson, 14 ilkenin Türklerle ilgili 12. maddenin uygulanması konusunda çok samimi bir tutum içerisinde değildi. Nitekim bu maddenin konulması dönemin koşulları gereği Albay House'un zorlaması ile olmuştur. Öyle ki Başkan Wilson daha önceki taslakta Osmanlı Devleti'nin haritadan tamamen silinmesini önermişti. İsmail Köse, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies*, Vol.6, Issue 3, April, 2014, p. 218.

16 İlkelerin Osmanlı toplumu üzerindeki etkileri hakkında bilgi için bkz. Yavuz, *a.g.t.*, ss. 68-78; Başkan Wilson ilkelerin hazırlık aşamasında Bolşevik Rusya dahil o dönem itibarıyla savaşın etkilediği tüm coğrafyada meydana gelen gelişmeleri göz önünde bulundurma çabası içerisindeydi. Bu itibarla gizli antlaşmaların ifşa edilmesinden sonra ortaya çıkan durumdan bir nebze olsun İngiltere ve Fransa aleyhine dünya kamuoyunda ön almak istiyordu. İlkelerin hazırlanmasında Osmanlı Devleti ile ilgili hususlar üzerinde Başkan Wilson ile Albay House arasında bazı tartışmalar da yaşanmıştır. Öyle ki savaşın etkilediği Ortadoğu bölgesinden daha detaylı olarak bahsedilmesi için ilgili maddede Ermenistan, Mezopotamya, Suriye gibi ifadelerin yer almasını Başkan Wilson özellikle istemekteydi. Ancak Albay House buna engel olmuş ve ilgili madde mevcut hali ile kalmıştır. Wilson İlkelerinin nasıl hazırlandığı ile ilgili çarpıcı detaylar hakkında bilgi için bkz. Charles Seymour (Arranged as a narrative), *The Intimate Papers of Colonel House into the War, April 1917-June 1918*, Ernest Benn Limited, London, 1928, pp. 334-358.

17 Özkan, *a.g.e.*, s. 23; Savaşın sonuna doğru Osmanlı Ordusunun cepheledeki son durumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılandırılması (1918-1920)*, TTK Yay., Ankara, 2001.

notada Başkan Wilson'un 8 Ocak 1918 tarihinde Amerikan Kongresi'nde yapmış olduğu konuşma ve 27 Eylül 1918 tarihli konuşmada barışın sağlanması hususunda işaret ettiği esaslar temel olmak üzere karada, havada ve denizde derhal barışın sağlanması için mütareke akd edilmesi rica ediliyordu¹⁸.

Neticede Talat Paşa Hükümeti'nin bu girişimlerinden net bir sonuç alınmadan Hükümet istifa etti. Fakat yerine kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti mütareke için İngiltere'yi de hesaba katan bir program dahilinde yeniden girişimlerde bulunacak ve mütareke için 1918 yılı Ekim ayının son günlerinde Limni Adası Mondros Limanı'nda İtilaf Devletleri'nin temsilcisi konumundaki İngiltere ile masaya oturacaktı¹⁹.

I. Paris Barış Konferansı'nda ABD'nin

Türk Barış Görüşmelerinde Öncelik Verdiği Hususlar

18 Ocak 1919 tarihinde Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yenilen devletlerle imzalanacak antlaşmaların esaslarını tespit etmek ve savaş sonrası yeni dünya düzenini bu denkleme yeniden tesis etmek amacıyla toplanan barış konferansı, gerek görüşmeler sırasında yaşanan olaylar ve gerekse aylar süren çalışmaları ile ortaya koyduğu sonuçlar bakımından birçok tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Görevdeyken ilk defa ABD'li bir Başkan'ın ülkesinin dışına çıktığı bu konferansta²⁰, savaş sonrası ganimetleri sonuna kadar elde etmeye çalışan galip devletler, mağlup devletlerle imzalanacak barış antlaşmalarının esaslarını belirlemeye çalışacaklardı. Ayrıca, galip ülkeleri bir kurtarıcı olarak gören ve bu noktada Başkan Wilson'un on dört ilkesine – özellikle ulusların kendi kaderini kendilerinin belirleme hakkı – büyük bir umutla sarılan ve savaş sonrası ortaya çıkacak yeni düzenden bir şeyler bekleyen dünyanın çeşitli bölgelerindeki azınlık unsurları da konferansta kendilerine yer bulmaya çalışacaklardı²¹.

Barış umutları ile beslenen bütün dünya, Paris'te galiplerden bir şeyler bekliyordu. Ancak bu galip devlet Başkanları içerisinde Başkan Wilson'a ve ABD'li delegasyon grubuna duyulan güven hepsinden fazlaydı. Her ne kadar barışı sağlamak için ortaya koyduğu ilkeleri çeşitli eleştirilere maruz kalsa da Başkan Wilson, konferansın tartışmasız en karizmatik lideri olarak görülmekteydi²².

18 Vakit, 8 Ekim 1918, No: 266.

19 Ahmet İzzet Paşa Hükümeti zamanında mütarekeyi sağlamaya yönelik birçok girişimde bulunulmuştur. Bu konuda yürütülen diplomasi hakkında geniş bilgi için bkz. Yavuz, a.g.t., ss. 109-155.

20 Margaret Macmillian, *Paris 1919*, Çev. Belkıs Dişbudak, ODTÜ Yay., Ankara, 2001, s. 11.

21 H.W.V. Temperley (Edi), *A History of The Peace Conference of Paris*, Vol. I., Oxford University Press, London, 1920, s. 264; İsmail Ediz, *Diplomasi ve Savaş, İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, AAM Yay., Ankara, 2015, s. 94; Robert Lansing, *The Big Four and Others of the Peace Conference*, Houghton Mifflin Company, Newyork, 1921, ss. 79-80.

22 E. J. Dillon, *The Inside Story of The Peace Conference*, Harper Brothers Publishers, London, 1920, s. 90.

Böylesine önemli bir konferansın öncelikli meselesi tahmin edilebileceği gibi, yenilen ülkelerle hangi esaslarda barış antlaşmaları imzalanacağı veya bu ülkelerin savaş öncesinde egemen oldukları toprakların durumunun ne olacağı konusuydu. En deneyimli siyasilerin bile tahminlerini alt üst edecek şekilde uzayan ve dört yıl süren savaş, geride ağır yıkımlar bırakarak galip Devletleri bile neredeyse bitme noktasına getirmişti. Balkanlar'da patlak veren bu savaş, dört yılın sonunda, bir zamanlar dünyaya hükmeden dört büyük İmparatorluk'u yok ederken bu İmparatorlukların parçalanması ile ortaya çıkan yeni problemleri de 20. yüzyılın en başat sorunları olarak tarih sahnesine çıkarıyordu. Savaşta Müttefik safta yer alan Çarlık Rusya'sında Bolşeviklerin yönetime egemen olarak eski müttefiklerine düşman olmaları, galiplerin bütün planlarını alt üst etmiş, savaş sonrasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun dağılması Avrupa'nın ortasında koca bir boşluk meydana getirmiş, Almanya'da Cumhuriyet ilan edilerek topraklarında Bolşevik yönetimler ortaya çıkmaya başlamış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yenilmesi ile Ortadoğu ve Anadolu emperyalist güçlerin pençesi altına girmişti²³. Paris'te öncelikli olarak görülecek hesapları ile barış yapmak için bir araya gelen dört büyükler, böylesine önemli konuları görüşmek, onlara çözüm aramak ve buldukları çözümleri de yenilen bu devletlerin hükümetlerine dikte ettirmek azmindeydiler. Onlar, bu ülkeleri barış hükümleri ile bağlamak istiyordu. Ancak her birinin farklı bir gizli hesabı olduğu platformda bu, öyle çok da kolay olmayacak, dahası intikamcı duygularla hareket edilen kurullarda ortaya konulan her bir çözüm, sonraki süreçte yeni sorunların su yüzüne çıkmasına meydan verecekti²⁴.

Yenilen devlet olarak savaştan çıkan Osmanlı Devleti'nin toprakları ve bu topraklar üzerinde yaşayan toplumların geleceği de konferansın gündemini oluşturan en önemli konulardan birisini teşkil ediyordu. Savaşın galipleri arasında Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşımı konusunda ciddi görüş ayrılıkları vardı. Müzakereler esnasında Osmanlı Devleti'nin durumu ve topraklarının geleceği çeşitli başlıklar altında ele alınması hedeflenmişti. En önemli sorun, savaş sırasında galipler arasında imzalanan gizli antlaşmaların Müttefiklerde ortaya çıkardığı kaotik durumdu. Şüphesiz bu sorunlar, Ortadoğu ve Yakındoğu coğrafyasının yeniden şekillenmesinde başat konular olduğu gibi sayısız tartışma, lobi faaliyetleri ve toplantılara da konu olacak nitelik taşıyordu. İngiliz delegasyon kurulu, 18 Şubat 1919 tarihinde Barış Konferansı'na Osmanlı topraklarının geleceği ile ilgili İngiliz Hükümeti'nin resmi görüşünün ne olduğunu yansıtan oldukça ayrıntılı bir rapor sunmuştu. Raporda - İstanbul ve Boğazların yeni dönemde statülerinin nasıl olması gerektiği başta olmak üzere - Anadolu, Kafkaslar, Arap topraklarının geleceği ve Osmanlı Devleti'nin mali yapısı üzerinde görüşlere yer veriliyordu. Anadolu'da Türklerin çoğunlukta

23 Robert Gerwarth, *Mağluplar Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi? 1917-1923*, Çev. Yüksel Taşkın, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2018, ss. 24-25.

24 Resul Yavuz (Haz.), *David Lloyd George'un Hatıralarında Sevr ve Lozan'a Giden Süreç*, İdealkültür Yay., İstanbul, 2020, s. 16.

olduğu yerlerin Türk Devleti'nin sınırları içerisinde olması gerektiği ifade edilirken, bu devletin sınırlarının nerelere kadar uzanacağını da tespiti yapılmıştı²⁵. Doğu'da Türklerden koparılacak topraklar üzerinde kurulması tasarlanan ve bir manda yönetimi altında olması istenen Ermenistan'a verilecek topraklar ile İzmir'in statüsü başta olmak üzere Yunanistan'a bırakılması istenilen bölgelerin de yer aldığı detaylı raporda, Arap topraklarının durumuna da yer veriliyordu. Ayrıntılı rapor dikkate alındığında İngiliz Hükümeti'nin konferansta Osmanlı topraklarının paylaşım tartışmalarına girmeden önce nasıl bir Ortadoğu ve Yakınoğu istediği az çok belli oluyordu. Bu yönüyle rapor, konferansta İngiltere'nin yol haritası olacaktı²⁶. Nitekim, Osmanlı Devleti'nin geleceğinin gündem olduğu konferansın oturumlarında İngiliz delegasyon kurulu bu raporu baz alarak politika üretmeye gayret edecekti.

Gerek hazırlanan bu raporda gerekse de İtilaf Devletleri'nin savaş sırasında imzaladıkları gizli antlaşmalarda Osmanlı Devleti'nin topraklarını paylaşmak için yaptıkları hesaplar ve ABD'nin soruna bakış açısı, o an için hesaba katılmamıştı. Başkan Wilson'un ilkelerinde gizli antlaşmaların uygulanmayacağını dile getirmesi, ilk etapta gizli antlaşmaya taraf olan galipleri endişelendirse de zaman içinde bu ülkeler Amerikan Yönetimi'ni diplomatik ve çeşitli manevralarla kendi dümen suyuna döndürmeye çalışacaklardı. Onlar, ilkelere getirecekleri yorumlarla konferansta, başta Başkan Wilson olmak üzere, Amerikan delegasyon kurulunu ikna etmeye veya en azından paylaşımlarına ortak etmeye çalışacaklardı.

Esasında ABD Yönetimi, daha Wilson İlkeleri hazırlanırken Osmanlı topraklarının muhtemel geleceğinin nasıl olması gerektiği konusunda birtakım raporlarla görüş edinmişti. Şimdi bu görüşe resmi bir nitelik kazandırılmakla birlikte ABD Yönetimi'nin Yakınoğu ve Ortadoğu üzerinde veya Osmanlı Devleti'nin savaşta kaybettiği topraklar üzerinde düzeni yeniden sağlamaya yönelik hamleleri ve görüşleri merak ediliyordu²⁷. Bu noktada İngiliz ve

25 FO 608/83, "Statement of British Policy in the Middle East", No. 7442, 18th Feb. 1919.

26 Raporun tam metni için bkz. FO 608/83, "Statement of British Policy in the Middle East", No. 7442, 18th Feb. 1919.

27 Başkan Wilson, Osmanlı toprakları ve Ortadoğu hakkında çok az bilgiye sahip Albay House, Robert Lansing, Henry White ve General Tasker H. Bliss başta olmak üzere, geniş bir danışman grubu ile Paris'e gelmişti. Dahası Başkan Wilson, Osmanlı Devleti'nin durumu hakkında soruşturma kurulları tarafından hazırlanan çok sayıda rapor ile birlikte Paris'e gelmesine rağmen, bu raporların kalitesi ve gerçeklik değeri çok düşüktü. Barış konferansında, Wilson'un Osmanlı Devleti ile ilgili ana raporu, William Westermann tarafından yazılmıştı. Westermann, esasen eski Mısır, Yunan ve Roma toplulukları hakkında tarihi bilgiye sahipti. Osmanlı İmparatorluğu'nda doğmuş ancak öncelikle Avrupa dilleri konusunda uzman olan Leon Dominian onun yardımcısı olmuştur. Diğer yardımcıları ise Princeton Üniversitesinde görev yapan Profesör David Magie ile coğrafya alanında uzman olan Isaiiah Bowman'dan oluşuyordu. Bu insanlar Başkan Wilson'a görüşlerini sunarken çoğunlukla Osmanlı topraklarında görev yapan Amerikalı diplomatlar ve misyonerlerden tavsiyeler almışlardı. Bu danışman grubu, Başkan Wilson'a Osmanlı İmparatorluğu'nun altı bölüme ayrılması gerektiğini (Ermenistan, Anadolu, Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Arabistan) ve tüm Osmanlı topraklarının öngörülebilir gelecek için Batılı güçler tarafından

Fransızlar ABD Yönetimi'nin sorunlu bölgelerde sorumluluk alarak kendilerine rahat bir nefes aldirmalarını ümit ediyorlardı. Öyle ki 11 Ocak'ta konferansa katılacak olan İngiliz yetkililer, ABD'nin İstanbul ve Ermenistan üzerinde tesis edilecek bir manda yönetimine talip olmasının konferansın seyrine olumlu müdahale ederek Yakınoğu sorununun çözümüne katkı sağlayacağı konusunda hemfikirdiler²⁸. Ancak bu hesaplara rağmen Barış Konferansı'nda ABD Yönetimi'nin takip ettiği politikanın detayları, 21 Ocak 1919 tarihinde Dış İlişkiler Komisyonu tarafından hazırlanmıştı. Üç esas konudan oluşan rapor; İstanbul ve Boğazlar, Anadolu ve Ermenistan başlıklarından oluşmakta ve buna göre bir strateji belirlenmekteydi²⁹.

I.a. İstanbul ve Boğazlar Meselesi

Osmanlı Devleti ile ilgili konferansta görüşülen meselelerin başında İstanbul ve Boğazların durumu gelmekteydi. Avrupa'nın, Doğu ile ticari bağlantısını sağlayan ve tarihi değeri olan İstanbul, barış görüşmelerinin gündemini uzun süre meşgul edecekti. Boğazlar sorunu, geçmiş sıkıntılarla bir daha karşılaşmak istemeyen İngiltere için de en önemli meseleydi. Avrupa'nın tüccar Devletleri, uluslararası değere sahip İstanbul'u kendilerinin de güvenebileceği emin ellere teslim etmek istiyorlardı. Bu durum ilk bakışta Romanya ve Karadeniz'e kıyısı olan ülkeleri etkiler gibi gözükse de aslında bütün dünya ticareti açısından Boğazlar, potansiyel bir sorun olarak algılanıyordu ve bu sorunu Müttefikler, tam da bu zamanda çözüme kavuşturmak istiyorlardı³⁰.

Boğazlar meselesi, şüphe yok ki açık kapı ilkesinin gereği olarak denizlerin güvenli ticari ulaşım serbestliğinin sağlanması açısından ABD için de önem teşkil etmekteydi. Öyle ki ABD'nin savaşa girdiği ilk aylarda Albay House, Başkan Wilson'a bazı tavsiyelerde bulunmuştu. Bu tavsiyelerde İstanbul ve Boğazlar ayrı bir önemde değerlendirilerek, bu yerlerin Türk Devleti'nin yönetiminden ayrılması gerektiği vurgulanmıştı. Bu yönetimde Müttefik Devletlerden oluşacak uluslararası bir yönetim olacaktı. House'un planlarına göre uluslararası bir yönetimin Boğazlara egemen olması ile Türkiye'nin, Boğazlar üzerindeki egemenliği sona erdirilecekti. Zaten 14 ilkenin hazırlanmasında büyük emekleri olan Albay House bu düşüncesini ilkelerin 12. maddesinde dile getirmişti³¹. Konferansın başlamasından hemen sonra da Türklerin ellerindeki toprakların geleceği ile ilgili olarak ABD Dışişleri Komisyonu'nun hazırladığı raporun "*İstanbul ve Boğazlar*" başlığı altındaki bölümünde şu ifade ve tavsiyelere yer veriliyordu:

denetlenmesi gerektiği önerisini sunmuştu. Ayrıca, raporlarda bir Yahudi "Milli Yurdu" nun Filistin'de kurulması da önerilmişti. Andrew Patrick, *American's Forgotten Middle East Initiative, The King-Crane Commission of 1919*, I.B. Tauris& Co. Ltd., Newyork, 2015, pp. 31-32.

28 Harry N. Howard, *Türkiye'nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*, Çev. Salih Sabit Togay, TTK Yay, Ankara, 2018, s. 301.

29 Erol, *a.g.e.*, s. 107.

30 Ediz, *a.g.e.*, s. 97.

31 Özkan, *a.g.e.*, s. 56.

- İstanbul ve Marmara Bölgesi'nde uluslararası bir devlet kurulması,
- Oluşturulan uluslararası bu devletin hükümetinin kurulacak olan Milletler Cemiyeti'nin manda iradesine bırakılması,
- Marmara Denizi ile Boğazları çevreleyen toprakların sınırlarının ise, Avrupa yakasında ülkenin fiziki ve iktisadi özelliklerine uygun olarak Midye-Enez hattı boyunca uzanması, Anadolu yakasında ise Sakarya ırmağının bir kısmını takip ederek Bursa ve Bandırma'yı da içine aldıktan sonra Ege Denizi kıyılarında sona ermesi,
- İstanbul ve Çanakkale Boğazları bütün devletlerin geçiş ve ticareti için serbest bir su yolu olarak açık bulundurulması...³²

Dört maddeden oluşan tavsiyelerin yorum ve görüşler kısmında ise, kurulacak olan İstanbul Devleti'nin özel bir amaca yönelik olarak güçlü ve zayıf birçok ülkenin ihtiyaçlarını gözeterek tam bir uluslararası statüde olması gerektiği görüşüne yer veriliyordu. Ayrıca bu devletin birbirlerine yardımcı olan milletlerin özel ilişkilerine dayalı olması ve devletin kuruluş amaçlarını yerine getirmesi için uluslararası örgütlerle bağlantılarının bulunması öneriliyordu. Üçüncü madde ile ilgili görüşler kısmında da bir uyarıya dikkat çekilerek, oluşturulacak olan uluslararası devlete Marmara Denizi'nin ya da Boğazların bağımsız herhangi bir kısmının tahsis edilmesi tavsiye edilirken, ticari geçişe kara suları ve muhtemel donanma haklarının ihlaline yol açmaması için işin uluslararası hukuk boyutunda da incelenmesi öneriliyordu³³. Konferansın başlaması ile birlikte İngiliz Delegeleri Astoria Otelinde yaptıkları bir toplantıda bu meseleyi ele alarak konferansta nasıl bir politika izleyeceklerini görüştüler. Toplantıda, Boğazlardaki bütün istihkâmların sökülerek serbest geçişin sağlanması ve Türk yönetiminden çıkarılması noktasında karara varıldı. Bu noktada Amerikan Yönetimi'nin meseleye bakışı, İngiliz Hükümeti'nin politikasına yakın gözükmesine rağmen, görüşmede askeri uzmanlar, bunun uzun vadede ABD Yönetimi'nin Akdeniz'de donanma bulundurma imkânına yeşil ışık yakabileceğinden İngiliz çıkarlarına zarar vereceği endişesini dile getirdiler. Onlar daha ziyade İstanbul ve Boğazlarda uluslararası bir yönetim kurularak denetiminin geniş bir serbestlikte olması gerektiğine inanıyorlardı³⁴.

32 Bu maddelerin orijinal metni için bkz. Erol, *a.g.e.*, s. 107; Ayrıca maddelerin yorumu için bkz. Özkan, *a.g.e.*, s. 58; Yayımladığı ilkelerle Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra yenilen ve ezilen ulusların umut ışığı olan Başkan Wilson, esasında tüm insani girişimlerine rağmen tutarsız bir başkan profili çiziyordu. Barış konferansı görüşmelerinde İstanbul ve Boğazların uluslararası denetime açılmasını dünya serbest ticareti açısından istediğini belirtmesine rağmen Panama Kanalı söz konusu olduğunda bunu bir egemenlik sorunu olarak kabul edip konuyu tartışmaya bile açmamıştır. Köse, *a.g.m.*, s. 218.

33 Erol, *a.g.e.*, s. 108.

34 FO. 371/4156, No: E. 33951, 2nd Feb. 1919.

Ayrıca 15 Nisan 1919'da konferansın İngiliz Delegasyon Kurulu, İstanbul'da ayrı bir devletin tesis edilmesi durumunda hangi hususların göz önünde bulundurulması gerektiğine dair bir rapor kaleme almıştı. Doğrudan Amerikan Yönetimi'ne mesaj niteliği taşıyan raporda, ayrı bir devlet oluşturulması durumunda İstanbul ve çevresinde düzenin sağlanması temelinde bu devletin ekonomik olarak kendine yeter durumda olması, yabancı saldırılarına karşı sınırlarının korunması ve egemenlik meselesi dâhil olmak üzere, ortaya çıkarılacak yeni devletin Türkiye'den ayrılması gibi meselelerin Müttefikler arasında tartışılması ve bir karara varılması gerektiğine değiniliyordu. Delegasyon Kurulu, burada ayrı bir devletin tesis edilmesi durumunda Amerikan Yönetimi'nin düzenin sağlanması, sınırlarının korunması ve ekonomik olarak bu devletin desteklenmesi konularında yükümlülük alıp alamayacağını konferansa bildirmesi görüşündeydi. Eğer ABD Yönetimi bunları kabul ederse sınırların korunmasında İngiltere destek vermeyi – raporda bu, risk almayı göze almak olarak yorumlanıyor – göze alabilir mi, diye Londra Yönetimi'ne bir soru da yöneltiliyordu. Fransa ve İtalya'nın mali yükümlülüğü kabul etmelerine kesinlikle izin verilmemesinin istendiği raporda eğer İngiltere ve ABD bu devletin mali sorumluluğunu üstlenemeyecekse bu durumda yönetimin Yunanlılara veya Türklere bırakılmasının daha uygun olabileceği söyleniyordu³⁵.

“Eğer” ile başlayan cümlelerin çok olduğu bu rapor, aslında bir mütalaa veya sorun üzerinde muhtemel alternatifleri göz önünde bulundurmadan ibaret bir belge olsa da İngiltere, İstanbul'da ayrı bir devletin tesis edilmesinden yana pek gözükmek istemiyordu. Onlara göre, böyle bir durum, Müttefikler için büyük sıkıntılara meydan verecek yeni bir problemi ortaya çıkarmak demektir. Bunun yerine İngiliz Yönetimi, İstanbul ve Boğazların uluslararası bir yönetimin elinde olmasını daha uygun görmekteydi. Ancak şüphe yok ki raporun en ilginç tarafı ayrı bir İstanbul Devleti'nin, yönetiminin devredilmesinde Yunanistan'ın uygun alternatifler arasında kabul edilmesi hususuydu³⁶.

İngiliz Delegasyon Kurulu'nun bu raporunu destekler şekilde askeri uzmanlar tarafından konu üzerinde görüş belirtilen bir başka raporda, bütün alternatifler bir yana bırakılarak, İstanbul'a Yunanlıların sokulmasının Türkleri ciddi derecede kıskırtacağı gibi İtalyanların da tepkisine neden olacağı ve Yunanistan'ın da hem siyasi hem de ekonomik olarak böyle bir yükün altına giremeyeceği değerlendirildi. Raporda askeri uzmanlar,

35 FO. 608/110, “Problems Arising From Creation of New State at Constantinople”, No: 7345, 15th April 1919.

36 Esasında David Lloyd George, sonradan kaleme aldığı anılarında İstanbul ve Boğazlarının yönetimini ABD'nin almaması durumunda burayı Yunanistan'a devretmenin kendileri için en uygun ve en karlı çözüm olarak görmekteydi. Ona göre, ABD yönetimi kendilerine zamanında İstanbul'da herhangi bir manda yönetimi alamayacaklarını deklere etseydi, ABD yerine İstanbul ve Boğazlara Yunan ordusunu yerleştirmek en uygun çözüm olur ve böylelikle Boğazlar, donanması ile asla kapatamayacağı bir devletin elinde Müttefikler için tehdit olmaktan çıkarıldı. Yavuz, *a.g.e.*, s. 208.

Yunanistan'a bırakılacak Trakya hattının, Gelibolu ve Çatalca hattı da dahil olmak üzere, Marmara Denizi'ne kadar uzatılabileceğini öneriyordu. Boğazların durumu ile ilgili olarak da bu bölgenin "Tuna Avrupa Komisyonu" hatları üzerinden başkanlığını ABD'nin üstleneceği uluslararası bir komisyona devredilmesinin, Türkleri kışkırtmayacak en uygun çözüm olarak sıralanıyordu³⁷.

İngiltere'nin endişelerle dolu bu görüşleri, 30 Ocak'taki toplantıda konferans gündemine taşındı. Amerikan Yönetimi, İstanbul ve Boğazların durumu meselesine sıcak bakıyordu. Onlar daha ziyade müstakil bir devletin oluşturulmasından yanaydılar. İngiltere ise uluslararası yönetimden yana tavır almaktaydı. Ancak İstanbul ve Boğazların uluslararası bir denetim ile Amerikan mandasına bırakılacağı, İngiltere tarafından düşünülse de ortada henüz uluslararası bu yönetimi alacak bir kurul da yoktu.

ABD'nin konferans öncelikleri arasında Boğazların güvenliğinin sağlanması yer aldığından Başkan Wilson, Paris'te konferansın daha ilk toplantılarında İstanbul ve Boğazlar meselesi ile karşı karşıya bırakılmıştı. Ne var ki henüz uluslararası bir yönetim de olsa bu güvenceleri sağlayacak henüz bir kurul olmadığından konu üzerinde yapılan görüşmeler kısmen havada kalıyordu. Bu nedenle bu hassasiyete dikkat edilerek oluşturulacak olan Milletler Cemiyeti'nin genel nizamnamesi yazılmadan manda ve toprak meselelerine girilmemesi noktasında Müttefik Kurul mutabık kalınca, Mayıs 1919'a kadar İstanbul ve Boğazlar meselesi konferansın gündeminden çıkarıldı. Bu süre zarfına kadar da Milletler Cemiyeti misakının oluşturulması ve manda yönetimlerinde hangi esaslara dikkat edileceği hususlarında genel çerçevenin çizilmesi üzerinde çalışmalar alt kurullarda yapılmaya başlandı³⁸.

Bu arada, 6 Mayıs'ta İzmir'e İtalyan Delegeterinin olmadığı bir toplantıda Başkan Wilson'un da dâhil olduğu Müttefik Yüksek Konseyl tarafından Yunan askerinin çıkarılmasına karar verilmesi Türk barışının sağlanmasına yönelik olarak ortaya konan düşünceleri daha da karmaşık hale getirdi³⁹. Şüphesiz Lloyd George'un çabaları ve Venizelos'un ihtirasları doğrultusunda alınan İzmir'in işgal kararı bundan sonra Müttefikler arasında Türk barışının sağlanmasına yönelik yapılan toplantılarda esas gündemi oluşturacak hale gelecekti. Amerikan Yönetimi de İstanbul'a gönderdiği Yüksek Komiserleri vasıtasıyla işgalin gelişimi ile ortaya çıkan şiddet olaylarının araştırılması konusunda enerjisinin bir kısmını buraya ayıracaktı. Bu durum konferansın gündemini ziyadesiyle meşgul etmekle birlikte, İstanbul meselesi konusunda

37 FO. 608/110, No: 8340, 25th April 1919.

38 Barış Konferansında Milletler Cemiyetinin oluşturulması ile ilgili müzakereler hakkında detaylı bilgi için bkz. C.A. Kluyver, *Documents on the League of Nations*, International Intermediary Institute, The Hague, 1920.

39 Kararın alındığı görüşmede Başkan Wilson işgalin gerçekleşmesi ve Yunan askerlerinin de bu doğrultuda hemen İzmir'e gönderilmesi noktasında oldukça istekli gözükmekteydi. Andrew Dalby, *Eleftherios Venizelos 1919-1921 Barış Görüşmeleri ve Sonrası*, Çev. Dinçer Demirkent, Akılçelen Kitapları Yay., Ankara, 2014, s. 118.

İngiliz Yönetimi'nin istediği çabuklukta karar alınmasını sekteye uğratacağı. Lakin buna rağmen İngiliz Yönetimi vakit kaybedilmeden İstanbul ve Ermenistan konusunda Amerikan Yönetimi'nin bir karara varmasını istiyordu. Nitekim 14 Mayıs'ta İzmir meselesi nedeniyle konferansın dörtler konseyine verdiği muhtıra Anadolu için yaptığı manda teklifine İstanbul ile ilgili olarak "Başkan Wilson senatonun onayı ile İstanbul, Boğazlar ve Marmara Bölgesini içine almak şartıyla kurulacak devlet ile Ermenistan mandasını almasını kabul etmesi..."⁴⁰ isteniyordu. Lord Balfour ise Türkiye'nin başkenti Konya veya Bursa olan küçük bir ülkeye dönüştürülmesini öneren bir raporla konseyin önüne gelmişti⁴¹. Bu, İngiliz Yönetimi'nin, İstanbul'un Türklerin elinden alınması noktasındaki son ısrarı idi. Çünkü üç gün sonra yani 17 Mayıs'ta Hindistan'da oluşturulan Hilafet Komitesi, Paris'e gelerek Dörtler Konseyi önünde Türk topraklarının geleceği konusunda taleplerini sıraladı. Komite üyeleri, Türk topraklarının parçalanmasını istememekle birlikte, barışın sağlanmasında Türklere adaletli davranılması isteği dile getiriliyordu. Hindistan'daki İngiliz Vali Edwin Montagu'nun da aralarında bulunduğu komite; Küçük Asya, İstanbul ve Trakya dahil olmak ve Milletler Cemiyeti'ne kabul edilmek üzere bağımsız bir Türk Devleti'nin korunmasını istedi. Ayrıca Padişah'ın dinsel öneminin altını çizen komite üyeleri, Hindistan'da yetmiş milyon Müslüman'ın yaşadığını, bunların çoğunun Yakınoğu'da İngiliz ordusu içerisinde savaşa katıldığını belirterek, şimdiki durumda hepsinin İslam Halifesi'ni İstanbul'da görmek istediklerini de belirttiler. Hilafet Komitesi'nin bu hamlesi, başta Lloyd George olmak üzere, İngiliz Delegasyonu üzerinde etki bıraktı. Demek ki İngiltere'nin göz bebeği konumundaki Hindistan Müslümanları, İstanbul'un Türkiye'den koparılmamasını, İstanbul dahil tüm Anadolu ve Trakya'nın Türkiye sınırları içerisinde bırakılmasını istiyordu⁴². Dahası Hindistan'da İngiliz çıkarlarını koruyan İngiliz Yönetimi de bu düşüncedeydi ve İstanbul'un Türklere alınmasının Hindistan'da İngiltere'ye karşı bir direnişin habercisi olabileceğini

40 Özkan, a.g.e., s. 61.

41 Sabit Duman, "İstanbul'un Uluslararası Kent Şekline Dönüştürülmesi Üzerine Tartışmalar 1919-1920", *Osmanlı İstanbul'u III*, İstanbul, 2015, s. 486.

42 A.C. Niemeijer, *The Khilafat Movement (1919-1924)*, The Hague- Martinus Nijhoff, 1972, s. 82-83; Esasında daha Paris'te görüşmeler başlamadan evvel Londra'daki Hindistan Müslümanlarını temsil eden bir heyet, İngiliz Hükümetine Türklere yönelik adaletli barışın sağlanması ve İstanbul'un Türk yönetiminin elinde kalması konusunda sayısız dilekçe vermişlerdi. Mim Kemal Öke, *Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Millî Mücadelesi (1919-1924)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988, ss. 46-47; İngiliz Dışişleri Bakanlığına gönderilen bu dilekçelerden bir tanesinde, Bakanlığın Paris'teki İngiliz Barış Delegasyonu Kuruluna katılarak görüşlerini orada dile getirmesi talep ediliyordu. Dilekçede sıralanan bu isteklerde; İstanbul'un kesinlikle Türklerin elinde kalması, Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması ve Osmanlı Devleti'nin müreffeh geleceği için belirli bir süre boyunca Türk Hükümetinin İngiliz danışmanlık ve denetim sistemi ile güvence altına alınması olarak sıralanıyordu. Böylece, İngiliz İmparatorluğu da dünyanın her tarafındaki Müslümanların desteğini kazanmakla birlikte Kafkaslarda Çarlık rejiminin çökmesiyle birlikte Asya ve Kuzey Afrika'nın halkları arasında popülerliğini yeniden kazanma fırsatı elde edecekti. FO. 608/110, No: 10797, 24th May 1919.

de ima ediyordu⁴³. Neticede Lloyd George kısa sürede İstanbul'u da içine alacak şekilde Anadolu'nun parçalanması noktasında temel düşüncesinden çark ederek Padişahı da İstanbul'da bırakacak bir çözüm yolunun nasıl olması gerektiği konusunda kafa yormaya başladı. Boğazlar, Türklerden alınacaktı. Ancak Halife'nin İstanbul'da hala başkenti elde tuttuğu görüntüsü de Müslüman dünyaya verilecekti⁴⁴.

21 Mayıs'ta, İstanbul ve Boğazlar esaslı Türkiye meselesi, yeniden konseyin önüne geldiğinde bu kez Başkan Wilson da ilkelerinin 12. maddesinde belirtilen Türkiye hakkındaki bölümü hatırlayarak daha insaflı bir çözüme sıcak bakmaya başladı. Buna göre, İstanbul ve Boğazların denetiminin Türklerin elinden alınması buna karşılık Anadolu'nun da Türk yönetimine bırakılması planına yeşil ışık yakılacaktı. Ayrıca Padişahın istemesi durumunda Vatikan'da bulunan Papa'ya benzer bir koşullarda İstanbul'da kalabilirdi. Ancak yönettiği devleti ile arasında sadece dar bir sınır ve toprak şeridi olacaktı⁴⁵.

Bu tartışmalar ışığında barış masasında Dörtler Konseyi'nin önünde Türkiye meselesi ile ilgili olarak gündem sürekli değişmekteydi. Özellikle Batı Anadolu'dan gelen haberler, İtalyan taleplerinin Konsey tarafından bir sorun olarak algılanmaya başlanması ve Fransa'nın Türkiye konusundaki hassasiyetleri Müttefik Konseyi karar noktasında iyice çıkmaza sokuyordu. 21 Mayıs'ta bu kez Fransa, Başkan Wilson'un da olduğu bir toplantıda İstanbul, Boğazlar, Ermenistan ve Kilikya konularında Konsey'e kapsamlı bir rapor sunarak bu yerlerde tek bir Amerikan mandasının uygun olacağını dile getirdi. Bu plana göre, eğer Amerikan Yönetimi bu planı kabul ederse, Padişah da İstanbul'da kalacaktı. Bu durumda tesis edilecek Türk Devleti'nin de denizlerle bağlantısı garanti altına alınacaktı. Yunanistan'ın Anadolu'da manda yönetimi kurmasına izin verilmeyecek, Ortadoğu toprakları da İngiliz ve Fransız mandasında olacak şekilde düzenlenecekti⁴⁶. Fransa'nın bu teklifi umulacağı gibi Lloyd George'un hoşuna gitmişe benziyordu. İstanbul ve Ermenistan ile Anadolu'da Türklerin hakimiyetindeki bir bölgede tesis edilecek Türk Devleti'nin manda yönetimlerinin tek bir devlete yani ABD'ye verilmesi uygun görülüyordu. Nitekim bu toplantılarda Başkan Wilson, "*Amerika Birleşik Devletleri adına ve onun senatosunun onayına tabi*" olarak İngiliz ve Fransızların tekliflerini kabul edecekti. Ancak D. Lloyd George, Başkan Wilson'un buna rağmen Birleşik Devletlerin bu teklife açıkça onay vereceği noktasında şüpheleri olduğunu da anılarında dile getirecekti. David Lloyd George, Başkan Wilson'un kendisinin kongredeki çoğunluk üzerinde hiçbir etkisinin olmadığını ve Lodge başta olmak üzere, kamuoyu da hesaba katıldığında muhaliflerinin muhtemelen bu plana karşı çıkacakları kaygısını taşıdığını anılarında ifade edecekti⁴⁷.

43 Duman, *a.g.m.*, s. 487.

44 Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikalari*, Sabah Yay., Çev. Şerif Erol, İstanbul, 1996, s. 87.

45 Helmreich, *a.g.e.*, s. 90.

46 Helmreich, *a.g.e.*, s. 90.

47 Yavuz, *a.g.e.*, s. 210.

Dolayısıyla, daha konferans önemli herhangi bir kararı almadığı bir ortamda kaygılarla dolu Başkan Wilson'un prensipte "kabul ediyorum" kararı, İngiliz ve Fransız Delegasyon Kurulu'nu rahatlatmayacaktı. İstanbul ve Boğazların statüsü meselesi, diğer sorunların gündeme alındığı bir ortamda Amerikan Senatosu'ndan gelecek karara bırakılacaktı. Şüphesiz ki bu bırakılma her halükârda konferansın Türklerle barış meselesinin çözüme kavuşturulması konusunun uzaması anlamına gelecekti.

1.b. Anadolu'nun Parçalanması ve Anadolu Üzerinde Bir Ermenistan Devleti Kurulması Meselesi

Barış Konferansı'nda İngiltere ve Fransa bir taraftan barışı sağlamaya yönelik görüşmelerde ABD Yönetimi'ni Anadolu üzerinde sorumluluk almaya zorlarken, diğer taraftan da savaş sırasında imzaladıkları gizli antlaşmalar gereğince paylaşım alanları üzerinde egemenliklerini tesis etmek amacıyla yoğun bir uğraş içerisine girmişlerdi. Fransa, Sykes-Picot Antlaşması'nın sonradan revize edilmiş haliyle Suriye bölgesi üzerine yoğunlaşırken, İngiltere de Kafkasya ve Doğu Anadolu'dan askerlerini çekerek Mezopotamya'ya ağırlık vermeye hazırlanıyordu⁴⁸. İngiltere, Kafkasya'da Rusya iç savaşından galip çıkacağına inandığı Kızılordu ile karşılaşma tehlikesinden Ermenistan üzerinde bir manda yönetiminin sorumluluğunu yüklenmeyi de bu açıdan menfaatlerine uygun görmemekteydi. Çünkü o coğrafya birçok açıdan sorunlu bir bölge olduğundan burada otoritenin sağlanması için harcanması gereken askeri ve ekonomik yükten de kaçmanın uğraşı içerisindeydi. Ayrıca İngiltere, konumlandığı Mezopotamya bölgesine buradan yönelecek herhangi bir saldırıya karşı da ABD mandasında tampon bir devletin oluşturulması ile kendisini güvence altına almak istiyordu⁴⁹. Dolayısıyla İngiltere ve Fransa, bazı ekonomik menfaatler karşılığında - İstanbul ve Boğazlar konusunda olduğu gibi - Ermenistan meselesini de ABD'ye devretme gayreti içerisine gireceklerdi. İngiltere çoğunluğu Müslüman olan bir bölgede Ermeni Devleti kurmanın ve bunu gelebilecek saldırılara karşı korumanın ne derece sorunlu olabileceğini kestirerek Barış Konferansı'nın, Ermenistan ve Anadolu'nun paylaşımı konularındaki bütün oturumlarında Başkan Wilson ve heyetini bu konuda bir karar vermeye zorlayacaktı⁵⁰. Nitekim bu kapsamda İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un, Başkan Wilson için hazırladığı bir raporunda Türklere alınacak topraklar üzerinde tesis edilecek bir Ermeni Devleti'nin yaşayabilmesi için askeri ve mali kaynakları yerinde olan bir devlet tarafından himaye edilmesini, bunun da en uygun olarak ABD Yönetimi'nin olması gerektiğini ifade ediyordu.

48 James Barr, *Kırmızı Çizgi*, Çev. Ekin Can Göksoy, Pegasus Yay., İstanbul, 2016, ss. 78-79.

49 Hazel Kul, *Mondros'tan Gümürü'ye ABD Basınında Ermeni Meselesi (1918-1920)*, ATAM Yay., Ankara, 2019, s. 79.

50 Kâmil Necdet Ar, *Türk- Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*, Kaynak Yay., İstanbul, 211, s. 181.

Raporda Lord Curzon, Başkan Wilson'dan Türkiye ile yapılacak bir antlaşma dâhilinde sınırları belirlenmiş bir Ermeni Devleti'nin mandasını rica etmek, eğer bu sağlanamaz ise barış taslağı metninde belirtilecek Ermenistan sınırını saptama konusunda ABD Yönetimi'nin hakemliği üstlenmesini sağlama konularında destek istiyordu⁵¹.

Esasında daha Barış Konferansı, Paris'te başlamadan evvel ABD'de gerek bazı Ermeni lobileri gerekse hükümet düzeyinde bazı yetkililer savaş sonrası Türklerden koparılacak topraklar üzerinde bir Ermeni Devleti kurulması konusunda Amerikan Yönetimi üzerinde baskı yapmaya başlamışlardı. Şüphesiz bu lobi faaliyetlerinde en büyük destek Anadolu'da yıllardır faaliyette bulunan Amerikan misyonerlerinin çok büyük etkisi olacaktı⁵². Anadolu'da misyonerlerin çalışmalarına destek olan ve savaş yıllarında Üsküdar'dan öteye geçmemesine rağmen Anadolu'da Türklerin, Ermenileri nasıl mezalime tuttıklarına dair hükümete raporlar gönderen ABD'nin İstanbul Büyükelçisi Morgenthau'nun faaliyetleri ile daha savaş başlamadan Anadolu'dan gönderdiği raporlarla Amerikan kamuoyunu Türkler konusunda kıskırtan Amerikan Board Heyeti Başkanı James Barton'un⁵³ çalışmaları Amerikan halkının ve yönetiminin Ermenistan meselesi hakkında yeterli düzeyde duyarlı hale gelmesine katkısı büyük olmuştu. Gönderdiği raporlarla Amerikan dış politikasını da etkileyecek bir ağırlığa sahip olan Barton'un dünya uluslarını başkalarını yönetmeye muktedir olanlar, kendi kendini yönetenler ve her ikisinden de aciz olanlar olarak niteleyerek birinci kategoriye ABD'yi, ikinci kategoriye Ermenileri, üçüncü kategoriye ise Türkleri yerleştiriyordu⁵⁴.

Barış konferansının başlamasına günler kala Ermeni Komitesi, Roma Elçiliği aracılığı ile Amerikan Hükümeti'ne ilettiği bir memorandumda, Ermenilerin savaş sırasında Müttefiklere verdikleri destekler ve çektikleri

51 Ar, a.g.e., s. 182.

52 Osmanlı topraklarında açtıkları kurumlar vasıtasıyla ülkelerinin çıkarları uğruna, Amerikan Board, Amerikan İncil Örgütü, Amerikan Risale Örgütü, Presbyterian Board Örgütü, Amerikalı Kardeşler Örgütü, Ermenistan ve Hindistan Milli Yardım Birliği, Reformist Kiliseler Birliği, Genç Erkekler Hristiyan Birliği, Genç Kadınlar Hristiyan Birliği, Metodistler, Yakınoğu Muavenet Heyeti. Bu örgütlerin hepsi doğrudan Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren örgütler değillerdir. Bir kısmı çalışmalarını Osmanlı topraklarına yöneltmişler, bir kısmı ise dünyanın başka yerlerinde faaliyetlerini yoğunlaştırmalarına rağmen Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren örgütlere ve onların faaliyetlerine büyük katkılar sunmuşlardır. Amerikan misyonerlerinin bu dönemde Anadolu ve Yakınoğu üzerindeki çalışmaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gülbadi Alan, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yay., Ankara, 2015; Ayrıca Anadolu'da Amerikan misyonerlerinin Ermeni sorununun ortaya çıkmasına yönelik faaliyetleri hakkında bilgi için bkz. Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 1, S. 01, Ocak 1988, ss. 1-12; İhsan Burak Birecikli, "Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner: Frederick Davis Greene ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 55, 2016, ss. 173-161.

53 II. Abdülhamit Dönemi ve II. Meşrutiyet yıllarında Amerikan Misyoner Heyeti'nin çalışmalarını ve örgütlenmenin Anadolu'da nasıl gerçekleştiği hakkında birinci elden bilgi için bkz. James L. Barton, *Amerikan Misyonerler Heyeti Sekreterinin Anıları Türkiye'de Gündoğumu*, Çev. Zekeriya Başkal, Yeditepe Yay., İstanbul, 2010.

54 Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK Yay., Ankara, 1991, s. 143.

sıkıntılar dile getirilerek Osmanlı Devleti'nin sonlandırılıp Rusya Ermenistan'ı ile Anadolu'dan koparılacak topraklar üzerinde birleşik bir Ermenistan'ın kurulması talep ediliyordu. Memorandumu dikkatle okuyan Başkan Wilson buna ilgisini: "*Sevgili Bakanım, Ermenilere karşı duyduğum derin ilgi ve onlara karşı beslediğim sempati gerçekten çok şiddetlidir ve umarım uygun kanallar vasıtasıyla elimizden geleni yaparız.*" cümleleri ile göstererek, memorandumu işleme alınması için dışişleri bakanlığına gönderecekti⁵⁵.

Esasında daha savaş yıllarında Amerikan Yönetimi'nde olası Osmanlı yenilgisi durumunda Ermenilerin taleplerini karşılamaya hazır ve gizlilik derecesi çok yüksek olan birtakım andıçlar da hazırlanmıştı. 23 Aralık 1918'de hazırlanan bir andıçta, Osmanlı Devleti'nin topraklarının küçültülerek başkentinin Bursa, Konya veya Ankara şehirlerinden birisi olması, Doğu Anadolu'yu kapsayacak şekilde Karadeniz'den Mersin'e bir hat çizilerek bu hattın doğusunda bir Ermeni Devleti'nin tesis edilmesi, bu hattın içinde kalan Kürt nüfusun Türk tarafına göçe zorlanması gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca belgede Türklerin başka güçlerin yönetimi altında kendi yönetimlerinden daha rahat olacakları hususuna yer verilerek Osmanlı topraklarının bölünmesi temelinde Türklerden yönetim yetkilerinin alınması konusuna da değiniliyordu⁵⁶. Aynı şekilde Barış Konferansı'nın hemen öncesinde Fransa'nın Nantes kentindeki ABD Konsoloslukunda hazırlanan "*American Tasks in Turkey*" başlıklı bir raporda da Karadeniz'den Alanya'ya doğru oldukça abartılı şekilde çizilen bir hat doğrultusunda Rusya ve İran sınırına kadar uzanan bir coğrafyada Büyük Ermenistan'ın kurulmasından bahsedilmekteydi⁵⁷.

Bütün bu çalışmaların yanında Başkan Wilson'a ve Müttefiklere Amerika'nın Ermenilere ilişkin tezlerini benimsetmeleri için lobi faaliyetleri Başkan Wilson ve ekibinin Paris için çalışmalarını yoğunlaştırdığı bir sırada artarak devam ediyordu. Nitekim, ülke içerisinde etkin bir şekilde faaliyet gösteren ve bu yönüyle hükümete baskı yapan Ermenistan'ın bağımsızlığı için Ermeni Amerikan Komitesi'nin çalışmalarını da hesaba katmak gerekmektedir. Komitenin hakiki beyni görünümündeki Vahan Kardashian'ın yazdığı raporlar Amerikan kamuoyuna servis ediliyordu. Ayrıca, senato ve temsilciler meclisi içerisindeki vekiller de yoğun bir şekilde bu propagandaya alet olmaktaydılar⁵⁸. Görüldüğü gibi Başkan Wilson ve heyeti, daha Paris'e ayak basmadan her türlü etki unsurlarının kullanılarak Barış Konferansı'ndan Osmanlı'nın parçalanması ve ayrılan kısımlarında Amerikan güdümünde bir Ermeni Devleti'nin kurulmasına yönelik ağır baskı hükümet çevrelerini sarmış durumdaydı. Şüphesiz bu çalışmalardan etkilenen Başkan Wilson ve danışmaları, Paris'te Ermeni heyetlerini dinlemeye hazırlanırken onların neleri talep edeceklerini biliyorlardı.

55 *Papers Relating to The Foreign Relations of The United States, The Paris Peace Conference 1919, Vol. II, United States Government Printing Office, Washington, 1942, pp. 271-272.*

56 *Ar, a.g.e., s. 174.*

57 *Ar, a.g.e., s. 176.*

58 *Öke, a.g.e., s. 143.*

30 Ocak 1919'da Müttefik Yüksek Konsey Paris'te toplandığında Osmanlı Devleti'nin Kilikya, Filistin, Suriye, Mezopotamya gibi bölgelerin Türk yönetiminden ayrılarak Milletler Cemiyeti bünyesinde manda idareleri altında yönetimlerinin yeniden belirlenmesi konusunda mutabık kaldılar⁵⁹. Bu durum konferans boyunca Ermeni sorununun gündemde tutulması noktasında çok önemli bir adım olmakla birlikte, Paris'te lobi faaliyetlerini sürdüren Ermeni Komitelerine de büyük moral oldu. Bu moralden hareketle konferans başladığında Ermenilerin beklentileri o derece ümit var bir hala dönüşmüştü ki Ermeniler Müttefik temsilcilerin kendilerinin beklentilerini ziyadesiyle karşılayacakları izlenimine kapılmışlardı⁶⁰.

Ermeniler konferansta üç delegasyon kurulu ile temsil edilmişlerdi⁶¹. Ancak Müttefik Yüksek Kurulca resmen tanınan, başında Boghos Nubar Paşa'nın bulunduğu Ermeni Ulusal Delegasyonuydu. Bu delegasyon, Anadolu'da yaşayan Ermenilerle dünyanın çeşitli ülkelerindeki Ermenileri temsil ediyordu⁶². Avetis Aharonian liderliğindeki diğer delegasyonsa Rusya'da Bolşevik İhtilali'nin çıkmasından sonra bağımsızlığını ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti'ni temsil ediyordu. Diğeri ise Kilikya Ermenilerini temsil eden Paul Terzian başkanlığındaki heyetti⁶³. Birbirlerine asla tahammül edemeyen Nubar Paşa ve Aharonian başkanlığındaki heyetler arasında anlaşmazlık olmasına rağmen, konferansta tek bir grup halinde iş birliği içerisindeymiş görünümü arz etmesi arkalarındaki Ermeni Kilisesi'nin müdahaleleriyle olmuştu⁶⁴. Konferansta, Ermenilerin taleplerini destekleyenler arasında üç büyük galip devletlerin başkanları ilk sırada yer almasına rağmen, konferansın diğer oturumlarında Ermeni Delegasyon Heyetlerinin sınırlar konusundaki abartılı istekleri Müttefik Temsilcilerde onlara karşı bir bıkkınlığı da beraberinde getirmişti⁶⁵.

59 Nurşen Mazıcı, *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921*, Pozitif Yay., İstanbul, 2005, s. 37.

60 Buradaki görüşmede Başkan Wilson, ABD yönetiminin Osmanlı topraklarında manda yönetimi alma konusunda öncelikli olarak Amerikan halkını inandırmak gerektiğini Müttefik Yüksek Konsey'e bildirmişti. Ayrıca meselenin bir yönüyle askeri olmasından dolayı da askeri uzmanların görüşlerinin alınmasının zaruri olduğuna inanıyordu. Başkan Wilson'un bu talebi doğrultusunda Yüksek Savaş Kurulundaki askeri uzmanlar konseye Türkiye'deki durumu sürdürme aşamasında Müttefiklere ne gibi askeri ve ekonomik yükümlülükler düşeceği noktasında bir rapor hazırlamışlardı. Dolayısıyla Müttefikler, Osmanlı toprakları üzerinde muhtemel manda yönetimleri kurulması ile ilgili her toplantıda bu raporu da göz önünde bulundurarak hareket etmek zorundaydılar. Evans, *a.g.e.*, s. 104.

61 Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki Avrupa Milli Ermeni Delegasyonu, Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avetis Aharonian başkanlığındaki Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu ve Kilikya Ermeni Katagigosu Paul Terzian Başkanlığında oluşturulmuş Din Adamları Delegasyonu olmak üzere üç heyet tarafından temsil edilmiştir. Mehmet Okur, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Yurdu Tartışmaları ve Osmanlı Hükümeti'nin Çözüm Önerileri", *Yeni Türkiye*, S. 60, 2014, s. 1.

62 Yavuz, *a.g.t.*, s. 278.

63 Okur, *a.g.m.*, s. 1.

64 Helmreich, *a.g.e.*, s. 35.

65 Kenan Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919-1922)*, Phonex Yay., Ankara, 2004, s. 68.

Bu arada Ermeni Delegasyon Kurulu, Paris'te çalışmalarını bu şekilde yürütürken hemen aynı aylarda Amerika'da da Tiflis'te bulunan Ulusal Ermeni Kurulu'nun ABD'deki gayri resmi temsilcisi Taşnak mensubu Karekin Pastırmacıyan da ABD Kongresi'ne bir mektup sunarak Osmanlı Devleti, İran ve Rusya'dan kopartılacak bölgeler üzerinde Karadeniz'e de kıyısı olan bir Ermeni Devleti'nin kurulmasını talep edecekti. Pastırmacıyan, Amerikan Dışişleri Bakanı Robert Lansing'ten de destek istediği mektubunda Osmanlı Devleti'ne karşı 150.000 kişilik askeri bir güç oluşturabilmek amacıyla İtilaf Devletleri'nden mali yardım talebine de dikkat çekiyordu. Ayrıca Pastırmacıyan mektubunda Amerika'nın dünya savaşına katılmasının Büyük Ermenistan'ın kurulması için önemli bir fırsat olduğunu ifade ederek, böyle bir devletin kurulmasının Berlin-Bağdat Demiryolu hattının geçiş noktasını Ermeni topraklarına katmak suretiyle Almanların doğu politikasındaki etkinliğinin kırılabileceğine işaret ediyordu⁶⁶. Ayrıca Pastırmacıyan, kurulacak Ermeni Devleti'nin bölgede faaliyet gösteren Pantürkist ve Panislamist hareketlerin de önlenmesi noktasında etkin bir görev üstleneceğine de değindiği mektubunda bunun aynı zamanda bölgede Türk Devleti'nin de etkinliğinin kırılması anlamına geleceğine işaret ediyordu⁶⁷.

Ermeni Delegasyonu'nun Paris'te, Yüksek Konsey'e 26 Şubat'ta sunduğu haritalarla desteklenmiş muhtıradaki Ermenilerin talebi Akdeniz, Karadeniz ve Hazar Denizi arasında uzanan coğrafyada büyük bir Ermenistan Devleti'nin kurulması şeklindeydi. Bu sınırlar içerisinde Anadolu'da; Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas ve Erzurum'u da içine alacak şekilde Kilikya'dan İskenderun'a kadar uzanıyordu. Bu yerlerin Kafkasya Ermenistan'ı ile birleşmesini sağlamak için de Ermeni Delegasyon Kurulu, tercihen ABD olmak üzere Müttefiklerden herhangi birinin Milletler Cemiyeti altında manda yönetimini talep edeceklerdi. Ayrıca Gerek Aharonian ve gerekse Boghus Nubar Paşa konsey önünde yaptıkları konuşmada savaş sırasında Ermenilerin yaşadıkları sıkıntıların savaş sonrası dönemde onların Müttefiklerden bu hakları talep etmelerine imkân sağladığını sözlerine ekleyeceklerdi⁶⁸. Kurulun talepleri, Ermenistan üzerinde tesis edilecek manda geçici olmalı, kendisine manda yönetimi verilecek olan devletin seçilmesi konusunda o sırada Paris'te toplanmış olan ve tüm Ermeni ulusunu temsil eden Ermeni Kongresi'nin görüşü alınmalı ve manda süresi de 20 yıl ile sınırlı tutulmalı şeklinde sıralanıyordu. Bu taleplere ek olarak Ermenistan'da manda yönetimini üstlenecek olan devletin, Ermenilere verilecek olan topraklardaki Türk ve Azerileri göçe zorlamalı ve zarara uğramış Ermenilere tazminat verilmesi için girişimlerde bulunması da isteniyordu⁶⁹.

66 Yavuz, *a.g.t.*, s. 280.

67 Köse, *a.g.e.*, s. 94; Benzer taleplerle ABD'de bulunan Ermeni lobisinin bazı ileri gelenleri Başkan Wilson'a mektuplar göndererek konferansta Ermenilerin sadakati ve hizmetlerinin tanınmasını ve Ermenistan'a acilen çeşitli yardım malzemeleri yanında cephane gönderilmesini talep ediyorlardı. İsmail Köse, "General Moseley'in Amerikan Mandası ve Anadolu'da Kurulması Planlanan Ermeni Devleti ile İlgili Raporu", *Tarih Dergisi*, S. 59(2014/1), İstanbul, 2014, s. 191.

68 *Papers Relating to The Foreign Relations of The United States, The Paris Peace Conference 1919, Vol. IV.* United States Government Printing Office, Washington, 1943, pp. 147-153.

69 Kul, *a.g.e.*, s. 62; Gerek Boghos Nubar Paşa ve gerekse Aharonian bir taraftan Amerikan

Bu arada Ermeni delegasyonu memorandumunu sunmadan günler önce 7 Şubat'ta İngiliz Hükümeti, Ortadoğu'nun yerleşim düzeni konusunda konferansa yedisi doğrudan Ermenistan'ın durumu ile alakalı olmak üzere toplam yirmi iki başlıkta sunduğu bildiriye, Orta Anadolu ile sınırlandırılmış bir Türk Devleti ile bu devletten koparılan bölgelerde Kürt, Ermeni ve Rumların yaşadıkları yerlerde ayrı bir devlet olması talebini iletliyordu⁷⁰. Ermenilere büyük cesaret veren bu çıkış, Ermeni lobilerinin konferans boyunca Amerikan delegasyon üyelerine daha etkin baskı yapmalarına olanak sağlayacaktı. Benzer şekilde 10 Mayıs 1919'da İngiliz Dışişleri tarafından hazırlanan Türklere sunulacak barış taslağının ilgili bölümünde Anadolu'da yerleşik halde bulunan Ermenilerin yönetiminin Milletler Cemiyeti altında mandater bir devlete devredilmesi kaydediliyordu. Bu barış taslağına göre mandater devlet, Ermenistan'daki değişim süreci ve şartları hakkında Milletler Cemiyeti'nin Mandaterlik Komisyonu'na yıllık raporlar halinde devletin ekonomik, siyasi ve askeri gelişim süreçleri hakkında bilgiler sunacaktı⁷¹.

Barış Konferansı'nda Ermeniler ile birlikte Kürt delegasyonu da yüksek konsey yönüne çıkararak Osmanlı Devleti'nden koparılacak topraklarda bir Kürt Devleti'nin tesis edilmesini talep etmişti. Hatta, Osmanlı Devleti'nin bir zamanlar Stocholm elçiliği görevinde bulunan Şerif Paşa, Yüksek Konseye sunduğu muhtıra, müstakil bir Kürt Devleti talebinin karşılanmaması durumunda Ermenilerle ortak bir federasyon devletinin bile uygun görülebileceğini dile getirerek Boghos Nubar Paşa ile bu niyetle çeşitli görüşmeler bile yapacaktı⁷². Derin yankı uyandıran ve ilk etapta her iki delegasyon başkanlarının sıcak baktığı bu hamleye daha sonra bazı Kürt ve Ermeni grupları karşı çıkınca Paris'te varılan bu uzlaşmadan bir sonuç alınamayacaktı⁷³.

Başkan Wilson yönetimindeki Amerikan Heyeti, Ermenilerin taleplerini dinlemekle birlikte Anadolu'nun parçalanarak üzerinde çeşitli manda yönetimlerinin kurulabileceği bir yönetim anlayışının olabilirliği için çalışmalarını sürdürmekteydi. Bu amaçla 24 Mayıs'ta hazırlanan ve Başkan

Delegasyon Kuruluna baskı yaparken diğer taraftan da İngiliz hükümet üyelerine savaş sırasında Ermeni gönüllülerin Müttefiklere nasıl yardım ettiklerini dile getiren mektuplar kaleme alıyorlardı. Tolga Başak, "Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu (1919-1922)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 61. Y. 2018, s. 114.

70 Mazıcı, *a.g.e.*, s. 39.

71 Konferansta Mandaterlik konusunda görüşmeler uzadıkça İngiliz Hükümeti de ABD yönetimine baskısını artırmaya yönelik faaliyetler içerisine giriyordu. Buna göre, 20 Ağustos 1919'da David Lloyd George başkanlığında toplanan İngiliz kabinesinde Türkiye'nin geleceği ile ilgili olarak yapılan bir değerlendirmede ABD'nin mandaterliğinin sağlanmasının uygun olacağı bir kez daha dile getiriliyordu. Başak, *a.g.e.*, s. 118.

72 Konferansta Ermeni- Kürt delegasyon başkanlarının ortak hareketi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Selçuk Ural, "Şerif-Boghos Nubar Paşa Antlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 14-15, ASAM Yay., Ankara, 2004, s. 101; Ayrıca konferansa sunulan Kürt Memorandumu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Şerif Paşa, *Memorandum on the Claims of the Kurd People*, Imprimerie A.G.L'hoir, Paris, 1919.

73 Faik Bulut, *Tarih Boyunca Kürtlerde Diplomasi*, C.I, Evrensel Yay., İstanbul, 2015, s. 245.

Wilson'a sunulan bir memorandumda Osmanlı Devleti'nin "...bir daha dirilmemesi koşulu ile..." bölünmesi için birkaç seçenek sunuluyordu. Buna göre Türkiye; Boğazlar, Anadolu'nun Türklere ait bölümü ve Ermenistan olarak üçe bölünmeli ve tercihen ABD olacak şekilde tek bir manda yönetimi altında bırakılmalıydı⁷⁴.

1.c. Osmanlı Toprakları Üzerinde Araştırmalarda Bulunacak Uluslararası Komisyon Meselesi

Müttefik Yüksek Konsey, Osmanlı Devleti'nin parçalanarak üzerinde manda yönetimlerinin tesis edilmesini konferansta görüşmelerin başladığı andan beri düşünmekteydi. Bu bağlamda 30 Ocak'ta varılan mutabakat çerçevesinde 25 Mart'ta dört büyükler arasında gerçekleştirilen bir görüşmede Filistin, Suriye ve doğusundaki Arap toprakları, Mezopotamya, Ermenistan ve Kilikya bölgelerinin Türk yönetiminden ayrılarak Milletler Cemiyeti bünyesinde çeşitli manda yönetimleri altında toplanmasına ilke olarak mutabık kalınmıştı⁷⁵. Ancak konsey üyeleri görüşmelerde bu kararı bölge halkından gelen taleplerle aldıkları imajını da dünya kamuoyuna duyurmak istiyorlardı. Bunu sahada uygulamanın iki temel yöntemi bulunmaktaydı. İlk ve en uygun görüneni, söz konusu bölgeden gelen seçilmiş temsilcilerle ve bölge hakkında uzmanlarla görüşerek bir karara varmaktı. Genellikle bu yöntem kullanıldıktan sonra ikinci yol ise bölge halkının bilgisine başvurmak amacıyla bir komisyon oluşturmaktı⁷⁶. Savaş sonrası dünyanın yeniden pay edilmesi sonucu yapılan birçok halk oylaması vardı ama tahmin edilebileceği gibi, bunlar genellikle milliyetçilik ve demokrasinin daha gelişmiş olarak değerlendirildiği Avrupa'da meydana gelmişti. Paris Barış Konferansı'ndaki diplomatların Osmanlı topraklarına karşı küçümseyici tutumları ve Fransa, İngiltere, İtalya ve Yunanistan'ın bölgeye olan aşırı eğilimleri göz önüne alındığında, bu tür halk oylamaları göz ardı edilecekti. Ancak talep edilen bölgelere bir komisyon gönderilerek halkın bilgisine başvurulması yöntemine Müttefikler arasında bazı pürüzler ortaya çıkaracağı düşünülse de ilke olarak sıcak bakılıyordu⁷⁷.

Aslında Osmanlı Devleti topraklarına yönelik bir komisyon oluşturma fikri sanılanın aksine Başkan Wilson'a ait değildi. Bu fikir Amerikalı Diplomat Gabriel Bie Ravndal'ın fikriydi. 1918 yılının Aralık ayında Paris'e gitmek üzere hazırlanan Amerikalı Delegasyon Kurulu'na Osmanlı topraklarına özel bir heyet

74 Ar, *a.g.e.*, s. 196; Aynı zamanda ABD yönetimi Milletler Cemiyeti bünyesinde yenilen devletlerden alınacak topraklar üzerinde kurulacak A, B ve C türü mandaların yönetim esaslarının da belirlenmesi için Yüksek Konsey üyeleri ile bağlantı halindeydi. Buna göre, Osmanlı toprakları üzerinde tesis edilecek manda yönetimlerinin "A" türü manda olması uygun görülmele birlikte manda yönetiminin koşulları ve ana ilkeler de bu kapsamda belirleniyordu. Evans, *a.g.e.*, s. 206.

75 Ar, *a.g.e.*, s. 197.

76 Patrick, *a.g.e.*, s. 33.

77 Patrick, *a.g.e.*, s. 35.

göndermeyi önermişti⁷⁸. Ancak bu fikre canlılık kazandıran ise konferansın başladığı Ocak ayından itibaren sürekli olarak Amerikalı yetkililerle görüşme imkânı arayan, Suriye’de bir Arap Devleti kurulması tezini savunan Şerif Hüseyin’in oğlu Emir Faysal olacaktı.⁷⁹ Faysal hem Yüksek Konsey önündeki konuşmasında hem de Paris’te bulunduğu süre boyunca, başta Başkan Wilson olmak üzere, Amerikalı temsilcilerle yaptığı bir dizi görüşmede bu düşüncesini büyük bir istekle dile getirerek destek bulmaya çalışıyordu. Ona göre, Arap toprakları bir daha geri dönülmeyecek şekilde Türk yönetiminden ayrılmalıydı. Ancak bu yapılırken de mandater yönetimin oluşturulması için “Mandanın kim olacağı noktasında” bölge halkına sorulmalı ve buradan çıkacak sonuca göre Yüksek Konsey hareket etmeliydi⁸⁰.

Faysal’ın bu talepleri ile birlikte Amerikalı diplomatlardan Robert Lansing, Albay House, White ve Bliss⁸¹ bir an evvel Osmanlı topraklarında halkın manda konusunda nabzını tutmak amacıyla tam yetkili bir komisyonun gönderilmesi için çalışmalara başladılar. Bu konuda da ilk olarak Emir Faysal’ın Yüksek Konsey önünde yaptığı konuşmadan iki gün sonra yani 8 Şubat’ta, Howard Bliss, Başkan Wilson’a Müttefikler tarafından oluşturulacak bir komisyonun Osmanlı topraklarına gönderilmesi için Emir Faysal’ın teklifinin kabul edilmesini önerdi. Bliss’e göre, böyle bir komisyon bölge için kesinlikle gerekliydi ve gönderilmesi için de zaman kaybedilmemesi gerekiyordu. Bliss, bu düşüncelerini 13 Şubat’ta Yüksek Konsey önünde yaptığı bir konuşmada dile getirdi. Bu konuşmada, Başkan Wilson’un desteğini arkasında hissetti. Ne var ki Bliss’in bu konuşmasından Fransız temsilciler ciddi rahatsızlık duymaya başladılar. Öyle ki Fransa, özellikle Suriye ve Lübnan üzerinde Emir Faysal ile derin anlaşmazlık içerisinde bulduklarından halkın manda konusunda eğilimlerini öğrenmek amacıyla bölgeye bu tarz bir komisyonun gönderilmesine sıcak bakmıyorlardı⁸². Ancak, konferansta bu talebe doğrudan karşı çıkamadıklarından öneriyi prensipte uygun görmelerine rağmen İngilizlerle birlikte komisyonun oluşturulmasını engellemek için ellerinden gelen her türlü zorluğu çıkacaklardı. Bu arada Şubat ayı içerisinde Ermeni ve Yahudi temsilciler, Yüksek Konsey önünde taleplerini sıralarken önerilen komisyonun bu talepleri de karşılayabileceği üzerinde birtakım düşünceler hasıl olmaya başladı⁸³.

78 Patrick, *a.g.e.*, s. 35.

79 Ali A. Allawi, *Irak Kralı I. Faysal*, Çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Yay., 2016, s. 264.

80 Faysal’ın Paris’teki çalışmaları hakkında detaylı bilgi için bkz. Resul Yavuz, “The Meetings Between Faisal and Britain about The Sharing of Middle East During The Paris Peace Conference”, *History Studies*, Vol. 11/1, February, 2019, pp. 429-444.

81 Howard Bliss, Suriye’de Protestan Kolejinde Müdür olarak görev yapıyordu. Patrick, *a.g.e.*, 31.

82 Allawi, *a.g.e.*, s. 299.

83 Siyonistler, Filistin’e uluslararası bir komisyonun gönderilmesine kesinlikle taraftar olmamakla birlikte komisyonun gönderilmemesi için Paris’te İngiliz ve Fransızlarla birlikte komisyonun oluşturulması çalışmalarını engellemeye çalışıyorlardı. Evans, *a.g.e.*, s. 148; 27 Şubat 1919’da Yahudi temsilcilerden M. Sokolov ve Dr. Weizmann, Filistin’de Yahudilerin haklarının tanınması için bir sunum yaptılar ve bu sunumda, ABD başta olmak üzere, Müttefiklerden Filistin’de Milletler Cemiyeti himayesinde sınırları belirlenmiş bir bölgede Milli yurtlarının tanınmasını talep ettiler. *Papers Relating to The Foreign Relations...*, Vol. IV., pp. 161-170.

Nitekim İzmir konusunda bile Venizelos, düşüncelerini Amerikalı temsilcilere ulaştırmanın derdine düşmüştü⁸⁴.

Bu talep ve düşüncelerle birlikte, 20 Mart'ta Yüksek Konsey, Osmanlı Devleti'nin savaş sonrası durumunu görüşmek ve Müttefikler arası bir komisyonun uygulanabilirliğini tartışmak amacıyla bir kez daha toplandı. Toplantıda, Stéphen Pichon, savaş sırasında Müttefikler arasında yapılan gizli antlaşmalar hakkında bilgi verdi. Pichon, Mayıs 1916'daki Sykes-Picot Antlaşması'nı ve daha sonra bu antlaşma üzerinde İngiliz ve Fransızlarla yapılan değişikliklerden bahsederek, antlaşmanın haritalarını konseye sundu. Ayrıca, toplantıda Pichon, Lloyd George'un Ortadoğu coğrafyasında İngiltere'nin yükünü azaltma isteğini ve Fransa'nın bu gizli antlaşma ile asker bulundurmamak istediği alanlar ile ilgili niyetlerini de ortaya koydu. Pichon, Fransa ve İngiltere arasında bölgedeki sayısız konuda büyük sorunlar bulunduğunu ve Fransa'nın Paris Barış Konferansı'nda tüm bu sorunları çözmeyi umduğunu da belirtti. Toplantıda ayrıca Lloyd George, İngilizlerin Şerif Hüseyin'e verdiği taahhütlerin ve Fransa'nın istediği topraklarda Arap bağımsızlığına destek taahhütlerinin de iki ülke arasında yeni tartışmalara kapı araladığını belirtti. Bu tarz tartışmalar, Ortadoğu'da Osmanlı Devleti'nden koparılan alanlarda İngiliz ve Fransızlar arasındaki ciddi uzlaşmazlığın bir göstergesi olarak Arap toprakları üzerindeki her görüşmede kendisini göstermekteydi⁸⁵.

Başkan Wilson bu gergin tartışmada söz alarak, 1916 tarihli Sykes-Picot Antlaşması'nın Çarlık Rusya'nın yıkılması nedeniyle, tümü üzerinde değişiklik yapılması gerekeceğini belirtti. Başkan Wilson, Yüksek Konsey'in savaş zamanı imzalanan paylaşım antlaşmalarının tamamının gözden geçirilmesi gerektiğine inanıyordu. Bu anlaşmaların bir kenara bırakılmasıyla Başkan Wilson, self deteminasyon ilkesine göre savaş sonrası düzenlemenin yapılması taraftarı olduğunu ortaya koydu. Bu yüzden Başkan Wilson, İngiliz ve Fransız iddialarına ilgisiz kalarak Konsey üyelerine mandater bir gücün seçilmesi noktasında bölge halkının isteklerine dikkat edilmesi gerektiğini düşünüyordu. Bu tavır, İngiliz ve Fransız delegasyon kurulunda soğuk düş etkisi yarattı. Çünkü bu iki devletin temsilcileri halkın isteklerini öğrenmeye yönelik bölgeye bir komisyonun gönderilmesi taraftarı değildi.

84 Savaşın bitmesinden itibaren başta Venizelos olmak üzere Yunan hükümet temsilcileri Başkan Wilson'a ulaşmak ve onu kendi politikaları doğrultusunda yönlendirmek amacıyla yoğun bir faaliyet içerisinde olmuşlardır. Başkan Wilson'a gönderilen raporlarda, İzmir'in işgali sonrası yaşananlarla birlikte ateşkes hükümlerinin uygulanması sırasında gösterilen tavizkar tavrılardan dolayı Müttefikler bile şikâyet konusu ediliyor ve ABD yönetiminden bu konuda bazı girişimlerde bulunması isteniyordu. *Papers Relating to The Foreign Relations...*, Vol.II, pp. 275-277.

85 Barış Konferansında İngiliz ve Fransızlar arasında Sykes-Picot Antlaşması yüzünden Ortadoğu'nun paylaşımı konusunda çeşitli uyuşmazlıklar vardı. Gerek Lloyd George gerekse Clemenceau, bu uyuşmazlıkların giderilerek hem dünya kamuoyu önünde hem de ABD'li yetkililere birliktelik görünümü vermek için sürekli olarak Paris ve Londra'da kapalı kapılar ardında çeşitli görüşmeler gerçekleştiriyorlardı. Bu görüşmelerin David Lloyd George'un anılarına nasıl yansdığı hakkında detaylı bilgi için bkz. Yavuz, *a.g.e.*, ss. 41-156.

Nitekim görüşmede Clemenceau ve Lloyd George, Başkan Wilson'un komisyon kurulması fikrine ölçülü cevaplar verdiler. Clemenceau, bir komisyon oluşturulmasını kabul etmekle birlikte komisyonun sadece Suriye için gönderilmemesini Filistin, Mezopotamya ve Ermenistan ile Osmanlı Devleti'nin diğer bölgelerinin de komisyonun araştırma sahasına dahil edilmesi gerektiğini belirtti. Ayrıca Suriye'de sadece Arapların yaşamadığını belirterek, Suriye, Arapların kontrolüne verilirse bu kişilerin isyan edeceklerini de ifade etti. Buradaki halkın yapısından dolayı yapılacak araştırmanın yüzeysel olmaması ve komisyondaki kişilerin dikkatli seçilmesi durumunda komisyonun gönderilmesine karşı çıkmayacağını beyan etti. Son olarak, Clemenceau, Başkan Wilson tarafından öne sürülen ilkeler ile hemfikir olmasına rağmen, öncelikle Fransa'nın Suriye'de Fransızlar tarafından kurulan kurumların varlığını da göz önünde bulundurması gerektiğini ifade etti⁸⁶.

Lloyd George ise İngiltere'nin Filistin, Mezopotamya ve Ermenilerin yaşadığı bölgeye bir komisyon gönderilmesine itirazı olmadığını ancak Arapların karakterine güven duyulmadığından komisyonun bölgeden tam ve güvenli bilgi elde edemeyeceği endişesi taşıdığını ifade ediyordu. Lord Balfour ise Lloyd George'un ifadelerine destek çıkmakla birlikte komisyonun çalışmalarını tamamlamak için harcayacağı zamanın barışın tesis edilmesini geciktirebileceğini hatırlattı. Ayrıca toplantıda Türklere bırakılacak toprakların durumu ve bu alanlar üzerinde kurulacak yönetimler de özellikle Başkan Wilson ve Lloyd George, arasında tartışma konusu oldu. Nitekim Lloyd George'a göre Türkler, kaderlerini huzursuzca bekliyorlardı ve Türkiye toprakları için kimin mandater olarak atanacağını Türklerin bilme hakkı vardı. Başkan Wilson, Türklerin hiçbir şeye hak sahibi olmamakla birlikte, onlara sadece Anadolu'da ne kadar arazinin Türk olarak kalacağını söylemesi gerekiyordu. Türklerden koparılacak alanların Milletler Cemiyeti altına verileceğini daha sonra ise sınır komşularının kimler olacağı konusunda ayrıca Türklere bilgi verilecekti. Wilson'a göre, barışı sağlamak için Türkiye'ye söylenmesi gereken tek şeyin "*onların hiçbir şey alamayacağı*" olduğu gerçeği⁸⁷. Ayrıca toplantıda Balfour, gönderilecek komisyonun Batı Anadolu'yu çalışma sahasına ekleyip eklemeyeceği ile ilgili sorusuna Başkan Wilson net bir cevap vermese de komisyon sonuç raporunda İstanbul ve Yunan işgalindeki bölgeler hakkında da görüş bildirecekti.

Bu toplantıdan sonra Amerikan Heyeti, 22 Mart'ta komisyon taslağını ve komisyonun amaçlarını oluşturarak Yüksek Konsey'e sundu. Komisyon; Suriye, Filistin, Mezopotamya, Ermenistan, Kilikya ve Anadolu'da tespit edilecek ilave bölgelerde araştırmalarda bulunarak bu yerlerde mandater bir yönetimin gerekli olup olmadığı üzerinde rapor hazırlayacaktı. Daha net bir ifade ile komisyon, adı geçen yerlerdeki halkı dinleyerek onların taleplerini konferansta Yüksek Konseyin önüne sunacaktı.

86 Yavuz, *a.g.e.*, s. 82.

87 Yavuz, *a.g.e.*, s. 83.

Başkan Wilson'un talimatı ile komisyonda görev alacak kişilerin belirlenme aşamasında İngiliz ve Fransız yetkililer, işi sürüncemede bırakan taktiklere başvurdular⁸⁸. Ayrıca 25 Mart'ta Londra'da İngiliz ve Fransız Ortadoğu uzmanlarının katıldığı bir görüşmede bölgeye komisyon gönderilmesinin iyi bir fikir olmadığı bu durumun bölgedeki huzursuzluğu daha da arttıracığı ve her türlü entrikaya kapı aralayacağı dile getirildi. Onlara göre, komisyon gönderilmeden de bölge üzerinde İngiliz-Fransız anlaşmazlığı çözülmeli ve Arapların talepleri Paris'te masa başında belirlenmeliydi⁸⁹.

Lord Curzon da Osmanlı topraklarına böyle bir komisyonun gönderilmesi taraftarı değildi. Barış konferansında İngiliz Delegasyon Kurulu üyelerine gönderdiği uzun bir memorandumda geline bu aşamada bir taraftan Osmanlı Devleti'nin son durumu hakkında bilgi verirken diğer taraftan da Türklerle bir an evvel barış antlaşması imzalanması için daha fazla mesai harcanması gerektiğine inanıyordu. Ona göre böyle bir gecikme Anadolu'da ciddi yeni sorunlara neden olabilirdi. Ayrıca Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren konularda İngiliz ve Fransızların konferansta birlikte hareket etmelerinin sorunların çözümüne dostane katkı yapacağını dile getirirken, sorunları arttırmaktan başka bir işe yaramayacak olan komisyon çalışmalarına her iki ülke temsilcilerinin katılmaması gerektiğini öneriyordu⁹⁰. Fakat bu uyarı ve isteksizliklere rağmen Başkan Wilson'un talimatı ile Ohio'daki Oberlin Koleji Müdürü Henry C. King ve şahsi dostu Chicagolu iş adamı C.R. Crane başkanlığında oluşturulan komisyon Anadolu'da ve Ortadoğu toprakları üzerinde incelemelerde bulunmak amacıyla görevlendirildi⁹¹. Komisyona A. H. Lybyer, George R. Montgomery ve Ortadoğu Arap toplulukları uzmanı Yüzbaşı William Yale de katıldı⁹². Dolayısıyla

88 Başkan Wilson'a rağmen konferansta bazı ABD'li uzmanlar, İngiliz ve Fransızları destekler şekilde komisyon çalışmalarının bölgede ciddi karışıklıklara neden olacağı ve çözümü daha da zora sokacağı gerekçesiyle böyle bir komisyonun gönderilmesine taraftar değillerdi. Evans, *a.g.e.*, s. 148.

89 Resmi olmayan buradaki toplantıya, İngiliz delegasyonundan Sir Valentine Chirol, T.E. Lawrance, Getrude Bell ve Fransız grubundan Robert de Caix, Philippe Millet, Henri Bernier, Auguste Gauvain ve birkaç gazeteci katılmıştı. Toplantıdakiler yaklaşık 6 saat boyunca Ortadoğu'daki gelişmeleri ve bir komisyon gönderilmesi durumunda ortaya çıkacak sorunları tartıştılar. Toplantıda İngilizler, Fransızlara Emir Faysal ile bir an evvel anlaşmaları için baskı yaptılar. Onlara göre, eğer bu gerçekleşirse bölgeye komisyonun gönderilmesine gerek kalmayacaktı. Harry N. Howard, *An American Inquiry in the Middle East, The King-Crane Commission*, Khayats 92-94, Rue Bliss, Beiry, Lebanon, p. 35.

90 FO. 608/83, "Present Position of Middle East", No. 7919 18th April 1919.

91 Deniz Bilgen, *ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi Amerikan Mandası ve Gazeteci L.E. Browne'nin Faaliyetleri*, Kaynak Yay., İstanbul, 2004, ss. 68-70: Ashında King-Crane Komisyonu oluşturulmadan önce Amerikalı Diplomat Gabriel Bie Ravndal'ın önerilerine uygun olarak Ortadoğu topraklarında incelemelerde bulunmak amacıyla Amerikalı diplomatlar tarafından Howe-Barton Komisyonu önerilmişti. Ancak komisyonun üyeleri "İngiliz- Fransız işgali altında bir bölgede komisyonun faydalı işler yapamayacağı" düşüncesiyle komisyonda yer almaya sıcak bakmayınca bu çalışmalar da Şubat 1919 itibariyle rafa kaldırılmıştı. Patrick, *a.g.e.*, s. 39.

92 Özkan, *a.g.e.*, s. 160; İngiliz ve Fransızlar, komisyon gönderilmesi fikrine ilk etapta destek vereceklerini ilan etseler de komisyon sadece Amerikalı temsilcilerden oluşacaktı. Clemenceau, komisyonun Ortadoğu'da kendileri için ciddi sıkıntılar yaratacağını düşünüyordu. Komisyon gönderilmesinden son derece memnun olan Emir Faysal'a Lloyd George kendisine Suriye

ABD dışında Müttefiklerin delege vermediği ve iki gruptan oluşan komisyon “Türkiye Mandaları Hakkında Milletlerarası Komisyonun Amerikan Şubesi” adıyla çalışmalarda bulunmak amacıyla 3 Haziran 1919’da İstanbul’a geldi⁹³.

King-Crane Komisyonu olarak adlandırılacak olan kurul, Türkiye toprakları üzerinde ABD mandaterliğinin olabirliğini araştırırken Filistin, Suriye, Lübnan ve Hicaz gibi bölgelerde de bölge halkının taleplerini dinledi, sorular sordu, notlar aldı. Ancak İngilizler, Kurulun Mezopotamya’da inceleme yapmasına kendilerinin stratejik hesaplarına zarar vereceği düşüncesiyle müsaade etmediler⁹⁴. Komisyon, İstanbul’da yaptığı çalışmalarda İttihatçı kesimlerle görüştü. Türk basını ile birkaç kez toplantı gerçekleştirdi. İstanbul’da görev yapan Amerikan diplomat ve misyonerlerle görüşerek onların manda yönetimi hakkında düşüncelerini aldı⁹⁵.

1919 yılının yaz ayları boyunca yoğun geçen çalışmalarından sonra komisyon, geniş bir resmi rapor hazırladı. Rapor, Anadolu ve Arap toprakları üzerinde yapılan değerlendirmeleri içererek ABD yönetimine çeşitli tespit ve önerilerde bulunuyordu. Buna göre, Anadolu topraklarında bağımsız bir Ermenistan Devleti’nin kurulması, Kilikya Bölgesinin de ABD mandasında Ermenistan Devleti’ne bırakılması, İstanbul’un Türkiye’den kopararak uluslararası bir yönetim altında İstanbul Devleti olarak tesis edilmesi, kalan topraklar üzerinde sınırları belirlenmiş bir Türk Devleti’nin ABD manda yönetimi altında kurulması, Batı Anadolu’da Yunanistan’a bağımsız bir bölgenin verilmemesi ancak İzmir dahil Rumlara geniş bir özerklik tanınması, Mezopotamya ve Suriye bölgelerinde de Arapların isteklerine göre ABD mandası altında eğer olmaz ise ikinci tercih İngiliz mandası altında bağımsız

konusunda Fransızlarla anlaşması için sürekli baskı yapıyordu. İngilizlerin bu girişimlerine rağmen Fransızlar, Emir Faysal’ın İngilizler tarafından kendilerine karşı kıskırtıldığını düşünüyorlardı ve bu durum Lloyd George ile Clemenceau arasında da bazı tatsız olayların yaşanmasına neden olmuştu. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Yavuz, *a.g.e.*, s. 87-111; Komisyonun oluşturulmasına yönelik İngiliz ve Fransız engellemeleri o kadar baskın hale gelmişti ki bu durum komisyon üyelerinin de morallerinin bozulmasına neden oluyordu. Nitekim komisyon Başkanı King, bu moral bozukluğunu şu cümlelerle ifade ediyordu: “... diğer güçler gerçekten komisyonun gitmesini istemiyor. Durumun soruşturulmasını değil, kendi aralarında eski sınırlar konusunda pazarlık yapılmasına izin verilmesini tercih ediyorlar. Meselenin nasıl ortaya çıkacağını bilemiyorum. Elbette iki Amerikan komisyon üyesi ile birlikte gidecek personeli seçiyorum. ...Komisyon, basitçe burada, yani Paris’te kalmak için oluşturulursa bu durumda burada kalamam. Çünkü Başkanın benden yapmamı istediği ve dolayısıyla kabul ettiğim şey bu değildi. Bu nedenle çok kısa bir zaman içinde eve dönüyor olabilirim. Ancak şu anda meselenin gerçekten nasıl sonuçlanacağını bilemiyoruz.” Howard, *a.g.e.*, s. 45.

93 Ali Karakaya, *Millî Mücadele’de Manda Sorunu, Harbold ve King-Crane Heyetleri*, Başkent Yay., Ankara, 2001, s. 84.

94 Köse, *a.g.e.*, s. 130.

95 Anadolu’da görev yapan birçok ABD’li diplomat ve misyoner de Amerikan yönetiminin Osmanlı topraklarında manda yönetimi kurması taraftarıydı. Hatta bazı misyonerler, bu amaçla hazırladıkları raporları Barış Konferansındaki Amerikan Delegasyon Kuruluna ulaştırmışlardı. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Osman Köse, “İstanbul’daki Amerikalı Diplomat ve Misyonerlere Göre Türkiye’de Manda İdaresinin Kurulma Gerekçeleri (1919)”, *History Studies*, Vol. 2/1, 2010, ss. 208-218.

Arap Devleti'nin kurulması öneriliyordu⁹⁶.

Komisyon çalışmalarını tamamlayıp Paris'e ulaştığında, konferans üzerindeki Amerikan etkisi azalmıştı. Başkan Wilson, Versailles Antlaşması'nı Amerikan Senatosunda onaylatmak ve ayrıca ABD'nin Milletler Cemiyetine girişini sağlamak için ülkesine geri dönmüştü. King-Crane Komisyonu ise hazırladığı raporunu, 28 Ağustos'ta Paris Barış Konferansı'nda Amerikan Heyeti Başkanı Frank Polk'a sundu. Heyet Başkanı Polk'tan raporu Türk Barışı ile ilgili yapılacak toplantılarda Müttefik Yüksek Konsey'e sunması bekleniyordu. Fakat bu hiçbir zaman gerçekleşmeyecekti. Çünkü bu tarihlerde ABD, Türk Barışı ile ilgili yapılan görüşmelerden çekilmiş ve barış taslağının oluşturulması İngiliz, Fransız ve İtalyanlardan oluşan delegasyon kuruluna bırakılmıştı⁹⁷. Raporun bir özeti ise 31 Ağustos'ta Başkan Wilson'a telgrafla iletildi. Komisyon üyeleri ayrıca Paris'teki New York Times muhabirine, resmi rapor ile ilgili üstü kapalı bir röportaj verdi. İngilizlere ve Fransızlara raporun kopyaları verilmese de İngilizlerin raporu okumasına ve not almasına, Fransızların ise en azından içeriğini öğrenmelerine izin verildi⁹⁸.

Resmi raporun tam metni ise 27 Eylül 1919'da Beyaz Saray'a iletildi. Ne var ki Başkan Wilson, iki gün önce Colorado'da aşırı yorgunluk belirtileri gösterdiğinden dinlenmek için Washington'a döndü. 2 Ekim'de de felç geçirdi ve raporu tam olarak hiçbir zaman okuyamadı. Ancak daha önce kendisine telgrafla raporun detayları hakkında bilgi verildiği için raporun genel çerçevesi hakkında bilgi sahibiydi. Sonuçta rapor üç yıldan fazla İngiltere ve Fransa'nın baskısı ile bürokratik belirsizlik içinde kaldı ve 1920 yılı içerisinde Paris'te Türklerle imzalanacak barış antlaşmasına etki etmesine müsaade edilmedi. Ancak New York Times gazetesi, komisyon raporunun izini sürerek yayımlanması için bütün yolları denedi. Gazete, 1920'nin Ağustos başında raporun bazı bölümlerini yayımlamayı başarsa da Aralık 1922'de bir gazeteci Başkan Wilson ile bağlantıya geçerek raporun tam metninin yayımlanması için izin aldı ve rapor kamuoyu ile paylaştı⁹⁹.

King-Crane Komisyonu Anadolu'da çalışmalarını tamamladığı günlerde Paris'te bulunan Amerikan Heyeti, King-Crane Komisyonu'nun

96 Karakaya, *a.g.e.*, s. 9; Esasında komisyon üyeleri yaptıkları çalışmalar sonucunda Başkan Wilson'a vermeleri gereken tavsiyeler konusunda tam olarak hemfikir değillerdi. Komisyon biri resmi, ikisi de ek olmak üzere üç öneri raporu düzenledi. Ek iki rapor William Yale ve Montgomery'dengeldiveburadaeldeedilenbulguveönerilerkomisyonunresmiraporundan farklıydı. Komisyonun resmi raporu ise Suriye, Türkiye-Ermenistan ve Mezopotamya olmak üzere üç bölümden oluşuyordu. İngilizler, komisyonun Mezopotamya'da araştırma yapmasına izin vermediklerinden komisyonun resmi raporunda Mezopotamya hakkında pek bir bilgi yer alamamaktadır. Raporda Mezopotamya hakkında var olan bilgiler daha çok üyelerin özel düşüncelerini yansıtıyordu. Komisyonun dahili iki raporu ve resmi sonuç raporu hakkında bilgi için bkz. Patrick, *a.g.e.*, ss. 137-141.

97 Evans, *a.g.e.*, s. 156

98 Patrick, *a.g.e.*, s. 136.

99 Patrick, *a.g.e.*, s. 141.

aksine daha spesifik bölgede ve sadece Ermenilerin durumunu araştırmak amacıyla bir dönem Türkiye’de de görev yapmış Tümgeneral James G. Harbord başkanlığında kırk altı kişiden oluşan bir heyetin gönderilmesini de karara bağladı¹⁰⁰. 24 Ağustos’ta İstanbul’a gelerek çalışmalarına başlayan kurul, burada bulunan birçok cemaat ve azınlık temsilcisi ile görüşerek ABD Yönetimi’nin Anadolu’nun geleceğinin şekillenmesine ne kadar önem verdiğini göstermiş oldu. Heyet her ne kadar Doğu Anadolu’da Ermeni iddialarını ve ABD güdümünde bir Ermeni Devleti’nin olabilirliğini araştırmak için yola çıkmışsa da Kafkasya bölgesinde de incelemelerde bulunmayı da ihmal etmeyecekti¹⁰¹. Anadolu’da incelemelerde bulunduğu sıralarda, Mustafa Kemal Paşa başta olmak üzere, Mili Mücadele liderleri ile de görüşmelerde bulunan General Harbord, gezi sonunda uzun ve ayrıntılı bir rapor hazırladı. Raporunda; Amerikan Senato ve Hükümetini bölgedeki son olaylar hakkında aydınlatırken aynı zamanda Türk toprakları üzerinde bir Ermenistan Devleti’nin kurulabilirliği konusunda çeşitli değerlendirmelerde bulundu¹⁰². General Harbord raporunda, ne kadar zor koşullarda olursa olsun Ermenilerin çoğunluk oluşturmadıkları bir coğrafyada ABD mandasında bir devletin tesis edilmesini öneriyordu. Bu talep, Paris’te Amerikan Heyetinin maruz kaldığı lobi baskıları altında ABD Hükümeti ve Senatosu’nun gündemine bir şekilde taşımak istediği taleplerin başında geliyordu. Ayrıca General Harbord Başkanlığında oluşturulan heyet içerisinde yer alan General Moseley de muhtemel manda idaresinin askeri alt yapısı hakkında detaylı bir rapor hazırlamakla görevlendirildi. General Moseley, General Harbord’un hazırlamış olduğu raporundan biraz daha farklı ve bazı yönlerden de ayrıntılı raporunu hem General Harbord’a hem de Harbord’un raporu ile birlikte Mayıs 1920’de Amerikan Senatosuna teslim etti. Manda idaresi kurulması istenen bölgelerdeki askeri durum ve kuvvet yapılarını ortaya çıkarmayı hedefleyen General Moseley’nin raporu, General Harbord’un raporu gibi ABD’nin adı geçen bölgelerde kurulacak Ermenistan Devleti’nin manda yönetimini üstlenmesini tavsiye ediyordu¹⁰³.

100 Cemal Kutay, *Türk Milli Mücadelesinde Amerika*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1979, s. 25; General Harbold Heyeti’nin Anadolu’ya neden ve hangi maksatla gönderildiği hakkında detaylı bilgi için bkz. Fahir Armaoğlu, “Harbold Misyonu Nasıl Ortaya Çıktı?”, *Belleten*, C.LXI, Sa. 232, TTK Yay., Ankara, 1998, ss. 701-707.

101 Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri*, TTK Yay., Ankara, 2004, ss. 94-95.

102 General Harbord’un raporu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Seçil Akgün, *General Harbord’un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, Tercüman Yay., İstanbul, 1981, ss. 133-183; Ayrıca bkz. Necip Azkoğlu (Der.), *Dört Rapor*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2016, ss. 101-185.

103 General Harbord Komisyonunda bulunan subay ve uzmanlar 11 farklı rapor hazırlamışlardır. Hazırlanan bu farklı raporlardaki veriler, General Harbord Raporunun genelini oluşturmaktadır. Karargâh Subayı Tuğgeneral Van Horn Moseley’in hazırlamış olduğu rapor ekleriyle birlikte 43 sayfa olup hem Transkafkasya hem de Anadolu’daki askeri durum, kuvvet yapısı, mühimmat miktarı, teçhizat durumu, donanmaların pozisyonları ve gemi sayıları, asker sayıları ile yedeklerin askere çağırılma durumu ve kurulacak manda idaresinin masrafları ile ihtiyaç duyulacak asker sayısı hakkında detaylı bilgilere yer vermektedir. General Moseley raporu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Köse, *a.g.m.*, ss. 189-216; Seçil Akgün, “Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye’de

2. Amerikan Yönetiminin Kararı ve Müttefiklerin Bu Karara Yönelik Tavrı

1919 yılının yaz ayları Paris'teki Amerikan delegeleri için Ortadoğu ve Anadolu'ya gönderilen heyetlerin faaliyet ve çalışmalarını düzenlemekle geçerken, İngiliz ve Fransızlar da Amerikan Yönetimi'nin Türk Barışı konusunda artık bir karara varmasını istiyorlardı. Ancak Başkan Wilson, adeta Paris'te diken üstünde duruyordu. Yakındoğu'da sorumluluk alınması noktasında görüş ve düşüncelerini bütün açıklığı ile gündeme getirmesine rağmen, ABD kamuoyunun kendisi ile aynı doğrultuda düşünmediğini de biliyordu. Dahası karşısında bu düşünceleri kabul ettirmek için bir senato ve temsilciler meclisi vardı. Senato ve kamuoyu 1918 yılının sonbaharından itibaren Türkiye'deki durum ile yakından ilgilenmeye başlamıştı. Özellikle barış konferansında Müttefiklerin, ABD Yönetimi'nden manda alması konusundaki talepleri ve yönetimin bu taleplere karşı tutumu basın tarafından yorumlanarak Amerikan kamuoyu bilgilendiriliyordu. Anadolu'daki manda yönetimlerinin tesis edilmesi ve Ermenilerin durumu başta olmak üzere, İstanbul ve Boğazlar meselesi de bu bilgilendirmede esas ağırlığı oluşturuyordu¹⁰⁴. Ülkesinden gelen haberleri de hesaba katarak Başkan Wilson, müfttekilerinin ısrarlı taleplerini içeren muhtıralarına cevap vermek istiyordu. Başkan Wilson'a göre ABD'nin, başta İstanbul olmak üzere, Ermenistan ve Anadolu üzerinde sorumluluk alması - kendisi taraftar olmasına rağmen - imkânsıza yakındı. Ancak Başkan Wilson'un bu ifadelerine rağmen 25 Haziran'da Müttefikleri, Türkiye sorununu görüştükleri bir toplantıda İstanbul meselesini yeniden ele alarak Başkan Wilson'dan İstanbul ve Boğazlar üzerinde manda yönetimi kurmasını resmen istediler. Başkan Wilson bu toplantıda öneriyi Amerikan Senatosu'nun onaylaması şartıyla kabul etti. Bu, Amerikan Senatosu'nun kararını verinceye kadar Türklerle imzalanacak bir barış antlaşmasının tehir edilmesi anlamına geliyordu. Başkan Wilson idealleri ile uluslararası durumun ortaya çıkardığı siyasi gerçekler arasında kalmıştı¹⁰⁵. Türklerin önüne konulması hedeflenen barış tasarısı üzerinde net bir karara varamamanın ilk işareti bu şekilde ortaya çıkacaktı. Nitekim 6 Haziran'da Fransızların sağladığı bir gemi ile Damat Ferit, 14 Haziran'da ise İngilizlerin sağlandığı bir gemi ile Tevfik Paşa başkanlıklarındaki Türk Heyetleri Paris'te Barış Konseyinin önünde Türk Hükümetinin barış tezini savunmak amacıyla ayrı ayrı giderken¹⁰⁶ Ocak 1919'dan beri Müttefik Konseyin,

Amerikan Mandası", *Belleten*, XLVIII/189-190 (Ocak- Nisan 1984), ss. 95-108.

104 Osman Ulunay, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, Yelken Matbaası, İstanbul, 1974, ss. 41-43.

105 Öke, *a.g.e.*, s. 152.

106 Damat Ferit Paşa ile Tevfik Paşa'nın neden ayrı gittikleri Türk Hükümetinin bu aşamada içinde bulunduğu ruh halini göstermesi bakımında çok önemlidir. Öyle ki her daim birbirlerini rakip olarak gören, ancak Padişah Vahdettin tarafından da birbirlerinin alternatifleri olarak görülen bu iki önemli siyaset adamının Paris'te Müttefik Konsey önünde Türk tezinin savunulması için muhtıra hazırlarken birçok konuda ayrılığa düşmüşlerdi. Müttefik Konseye sunulan raporun içeriği ve bu iki önemli simanın Paris'teki çalışmaları

başta İstanbul ve Boğazlar olmak üzere, Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren konularda ne tür müzakerelerde bulunup, nasıl bir çözümsüzlük içerisine girdiklerinden habersizdiler. Onlar, daha ziyade Müttefiklerin en azından asgari düzeyde bir bütünlük içerisinde olduklarını tahmin ediyorlardı. Dahası Amerikan yönetiminin İstanbul veya Anadolu'nun bütünü üzerindeki manda tartışmalarında elinin senatoya bu kadar bağlı olduğunu hesaba katmamışlardı. Nitekim, Paris'e varan Türk Heyeti, Müttefik konsey üyeleri tarafından delik deşik edilmiş ve tamamen çıkarlara göre yorumlanan Başkan Wilson'un 12. maddesi temelinde biri 19 Haziran, diğeri ise 23 Haziran tarihli olmak üzere iki muhtıra hazırlayarak Müttefik Yüksek Konsey'e sundular.¹⁰⁷ Türk Heyeti 17 Haziran'da Yüksek Konsey'de Müttefik temsilciler tarafından dinlenmesine rağmen¹⁰⁸ kendilerine Türk Barışı hakkındaki Müttefik Konsey kararının sonraya bırakıldığı Clemanceau tarafından son derece küçümseyici cevabi bir muhtıra (Lord Balfour'un hazırladığı) ile bildirilecekti¹⁰⁹.

ABD Yönetimi'nin, Anadolu ve Ortadoğu'ya bölge halkının umutlarını alevlendiren heyetler göndermesine rağmen, Türk Barış Taslağında kendisine uygun görülen sorumluluk sahalarında karar verememesinin kaotik durumu 1919 sonbaharından itibaren Londra, Roma ve Paris'teki müttefiklerini iyice huzursuz etmeye başlamıştı. Türklerin önüne konulacak barış tasarısında ABD'nin bu derece çekimsiz kalması müttefiklerinin umutlarını kırdığı gibi – başta Başkan Wilson olmak üzere – tüm ABD Yönetimi'ne karşı tepkilerin de ortaya çıkmasına neden olmuştu. Lord Curzon'un ifadesiyle, Müttefikler aylarca ABD'nin kararını beklemekle zaman kaybetmişlerdi. Şimdi ortaya çıkan yeni durumda İngiliz ve Fransızların Ortadoğu ve Yakındoğu'ya barışı getirmek için tek başlarına hareket etmeleri gibi kendilerini son derece rahatsız eden bir durumla karşı karşıya kalmışlardı. Üstelik 1918'in sonu ve 1919'a oranla şartların son derece zor olduğu ve Mustafa Kemal önderliğinde Anadolu'da işgallere karşı ortaya çıkan direnişin iyice ete kemiğe büründüğü bir ortamda şimdi Müttefikler tasarladıkları barış maddelerini imzalatmak için Türkleri barış masasına oturtmaya zorlayacaklardı. Bunun ne derece zor olduğunu Lord Curzon 1919 yılı Aralık ayı başında Fransız mevkidaşı Pichon'a yazdığı bir mektupta şu cümlelerle izah edecekti: “Önümüzdeki ilkbahara kadar... muhtemelen karşımıza alabileceğimiz bir Türk Hükümeti de kalmayacaktı. Müttefiklerin empoze

hakkında detaylı bilgi için bkz. Yavuz, *a.g.t.*, ss. 318-348.

107 Muhtıraların içeriği hakkında bilgi için bkz. Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C. I, 2. Baskı, Cem Yay., İstanbul, 1992, ss. 396-399; M. Cemil Bilsel, *Lozan*, C. I, Sosyal Yay., İstanbul, 1998, ss. 224-227.

108 *Papers Relating to The Foreign Relations...*, Vol. IV., pp. 509-512; Sunum sonrası Türk Heyetine yönelik Müttefik temsilcilerinin tavırları hakkında bilgi için bkz. Rıza Tefik, *Biraz da Ben Konuşayım*, Haz. Abdullah Uçman, İletişim Yay., İstanbul, 1993, ss. 74-75.

109 Türk Heyetine sunulan Müttefik ortak muhtırası hakkında detaylı bilgi için bkz. M. Tayyip Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, I. Kitap, TTK Yay, Ankara, 1959, s. 172; Ayrıca Barış Konferansının Türk aydınları üzerindeki etkileri hakkında bkz. Yenal Ünal, “Paris Barış Konferansının Türk Aydınları Üzerinde Yarattığı Tepkiler Üzerine Genel Bir Değerlendirme”, *Tarih Günce*, S. 6, 2020, ss. 171- 202.

etmek isteyecekleri türden bir antlaşmayı kabul edecek kimsenin kalmaması daha da büyük olasılıktır. Hatta o zamana kadar elinde ciddi anlamda kuvvet bulunduran birkaç taraftan biri haline gelecek olan mağlup Türklerin Müttefiklere savaş ilan ederek kendi koşullarını dayatmaları bile beklenebilir. Eğer durum böyle olursa, Küçük Asya'yı nasıl fethedeceğimizi ya da bunu kimin yapacağını bilemiyorum. Velhasıl düşmanlarımız arasında en zayıf ve perişan durumda olanın zaferi kazanması gibi bir kepezellikle karşılaşabiliriz."¹¹⁰

Lord Curzon'un bu kaygılı mesajı 1920 yılının başından itibaren Paris ve Londra'da önce İngiliz ve Fransız yetkililerin daha sonra ise İtalyan temsilcilerin katılması ile başlayan ve temel konunun ABD'nin çekimser kalması ile tam olarak netleşemeyen Anadolu'nun paylaşılması meselesi yeniden masaya yatırılacaktı¹¹¹. Washington Yönetimi, kararını henüz açıklamasa da – Ermenistan meselesi başta olmak üzere – İstanbul ve Boğazların durumu ile Osmanlı topraklarının paylaşılması sorununa bakışı artık ortadaydı. Böyle bir ortamda Lord Curzon, diğer Müttefiklerin de Anadolu'da ve Ermenistan üzerinde manda yönetimi almak istemediklerini anlayınca, acaba Milletler Cemiyeti Ermenistan'ın sorumluluğunu alabilirler mi, gibi bir soruyu gündeme taşıdı. Bu teklif doğrultusunda da Müttefik Yüksek Konseyi 12 Mart 1920'de Milletler Cemiyeti Yüksek Konseyi'ne başvurarak kurulacak olan Ermenistan Devleti'nin mandaterliğini üstlenmesini istedi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından kaleme alındıktan mandaterlik talebinde, "Yüksek Konsey, son oturumlarından birinde İtilaf Devletleri'nin savaş esnası ve sonrasında defaten verdikleri taahhüt ve vaatler gereğince Ermenistan'ın bağımsız ve özgür bir devlet olarak yapılandırılmasına ilişkin teklifi oy birliği ile kabul etmiştir. Uzunca bir süre bu devletin Milletler Cemiyeti gözetimi altındaki mandaterliğinin ABD veya herhangi bir Avrupalı Devlet tarafından üstleneceği umulmuştur. Bununla beraber şu ana kadar mandaterlik görevini üstlenecek herhangi bir gücün ortaya çıkmaması nedeniyle Yüksek Konsey müstakbel Ermeni Devleti'nin Milletler Cemiyeti koruması altında yapılandırılmasını arzu etmekte ve adı geçen durumun hazırlanmakta olan Türk Antlaşması metnine de bu şekilde kaydedilmesini uygun görmektedir. ...Yüksek Konsey şu anda Paris'te oturum halinde bulunan Milletler Cemiyeti Konseyi'nin bu yükümlülüğü kabul edip etmeyeceğini mümkün olan en kısa zamanda öğrenmek istemektedir."¹¹² ifadeleri ile cemiyetin konseyinden karar vermesi isteniyordu. Ancak Müttefik teklifin götürüldüğü Milletler Cemiyeti Konseyinin, San Remo toplantısında manevi destek hariç doğrudan doğruya böyle bir sorumluluğu kabul edemeyeceğini ilan etmesi Türk Barış Taslağı üzerinde kararın verilmeye çok yaklaşıldığı bir zeminde Ermenistan meselesini sahipsiz bir şekilde ortada bıraktı¹¹³. Milletler Cemiyeti, durumun aldığı aciliyeti

110 Helmreich, a.g.e., s. 136.

111 Osman Olcay, *Sevres Antlaşmasına Doğru*, AÜSBF Yay., Ankara, 1981, s. 522.

112 HLRO.LG/F/206/4/22. Cypher to Lord Derby (Paris), No. 325, 12th March 1920'nolu belgeden aktaran Başak, a.g.m., s. 122.

113 Taner Baytok, *İngiliz Belgeleriyle Sevr'den Lozan'a, Dünden Bugüne Değişen Ne Var*, İstanbul, 2007, s. 124.

de göz önünde bulundurarak Müttefik Devletlerin temsilcilerine yönelik kaleme aldığı memorandumda, Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir finansal ve askeri kaynağa sahip olmaması, Cemiyetin güç ve etkisinin zor bir coğrafya olan Ermenistan Devleti'nin kurulacağı Anadolu coğrafyası üzerinde sınırlı ve zayıf olması gibi nedenlerle kabul edilemeyeceğini beyan ediyordu. Ancak Cemiyet Konseyi, Müttefik Yüksek Konseyi rahatlatırcasına tartışılan şartlar dahilinde Milletler Cemiyeti'nin herhangi bir üyesinin Ermenistan mandasının kabule hazır olup olmadığı hususunda gayri resmi bir inceleme yapmayı üstlenmesi, bu incelemenin olumlu sonuçlanması halinde de gerekli girişimlerde bulunmak için Müttefik Yüksek Konsey ile bağlantıya geçerek gerekli çağrıda bulunmayı kabul ediyordu¹¹⁴. Yani Milletler Cemiyeti, bünyesinde isteyen devlete manevi destek ve gerekli şartname imkânları verilebileceğini ancak kendisinin doğrudan adı geçen devletin yönetimini üstlenemeyeceğini beyan ediyordu. Amerikalı delegasyon üyelerinin katılmadığı San Remo görüşmelerinde Müttefik Yüksek Konsey, Milletler Cemiyeti'nden gelen bu karar doğrultusunda eldeki imkânlarla yeniden bir durum değerlendirmesine gidecekti. Ancak Anadolu'da ortaya çıkan Türk direnişinin gerek Anadolu'nun paylaşımına gerekse Ermenistan'ın tesis edilmesine karşı olduğu fark edildiğinden - kendilerinin de artık kabul ettikleri şekilde - Doğu Anadolu'da Ermenilerin çoğunlukta olmadıkları gerçeğinden hareketle self determinasyon ilkesinin nasıl uygulanabileceği esaslı şekilde masaya yatırılacaktı. İstanbul ve Boğazların durumu tam olarak çözüm bulmamışsa da Ermenilere verilen vaatler ve kamuoyu beklentileri Müttefikleri belirsiz bir şekilde San Remo'da yeni bir karara zorluyordu. Burada Lord Cuzron, büyük devletlerin Ermenistan'ın manda yönetimini almak istemedikleri iyice anlaşılınca Boghos Nubar Paşa ve bazı Ermeni ileri gelenlerinin davet edilerek kendilerine, Türk ve Kürtlerle komşu olabilecek bir ortamda bir Ermenistan Devleti tesis edilirse bunun yaşayabilme ihtimaline dair sorular sordu¹¹⁵. Nubar Paşa, Erzurum'un da dahil olduğu bir alanda Ermenistan Devleti'nin kurulması sağlanırsa yaşaması için hiçbir zorluk olamaz diyerek Müttefik Kurulu ikna etmeye çalıştı. Ona göre zaten Erivan başta olmak üzere Kilikya'da Müttefik ordular altında bulunan Ermeni birliklerinin güçlenerek bu devleti koruyabileceği ifade edildi. Türk Milliyetçilerine karşı bu devletin yaşayıp yaşamayacağına dair sorulara büyük bir cesaretle ve inandırıcı bir şekilde cevap vermeye çalışan Nubar Paşa'ya göre Mustafa Kemal'in kuvvetleri örgütsüz ve dağınık bir yapıdaydı. Ancak görüşmede Ermeni temsilcilerinin aksine Müttefik askeri uzmanların, Anadolu'da büyük devletlerin desteğinden yoksun bir şekilde Ermenistan Devleti'nin kurulmasının hayal olduğunu ifade etmesi yeniden Müttefik kurulun ABD Yönetimi'ne bir kez daha müracaat etmesine neden oldu¹¹⁶.

114 Milletler Cemiyeti'nin memorandumu için bkz. Başak, *a.g.m.*, ss. 124-127.

115 Olcay, *a.g.e.*, s 523.

116 Olcay, *a.g.e.*, s. 523.

Lloyd George başta olmak üzere, Müttefik Kurul üyeleri Ermenistan sorununun çözümünde kendilerini artık bıkkınlık derecesinde yorgun hissetmeye başlamışlardı¹¹⁷. Bu ortamda Lloyd George, Yüksek Konseye herhangi bir karar almadan önce Başkan Wilson'un kendilerine yardım edip etmeyeceğini öğrenmeye çalışmak ve mandater devlet olanağının araştırılması için bahse konu toprakları Milletler Cemiyeti'nin koruması altına alıp, cemiyete iki yıl içerisinde bu bölgelerin herhangi bir devlete verileceğini kararlaştırma hakkı olmak üzere iki öneri sundu¹¹⁸. Esasında David Lloyd George, çaresizce ABD'nin hem İstanbul hem de Ermenistan üzerinde mandaterliği kabul etmesi için her yolun denenmesi görüşündeydi. Anadolu'nun herhangi bir yerinde tüm Müttefiklerin yer alacağı ortak bir uluslararası komisyonun kurulması taraftarı değildi. O böylesine bir yönetime neden taraftar olmadığını anılarında şu cümlelerle ifade ediyordu:

*"Bu yönetim denendiği her yerde, en iyi dost canlısı güçler arasında bile iyi niyeti tehlikeye atan tartışmalara dönüşmüş, anlaşmazlıklara sebebiyet vermişti. Hepimiz her an patlama riskine sahip etnik, dini, ticari ve mali öğelerle dolu olan bir bölgeye, böylesine tehlikeli bir deneyi uygulamaktan kaçındık. Bunun sonucunda en iyi çözümün kiskançlık ve rekabetle ilgisi olmayan bir tarafsızlık garantisi olan, dünyadaki gücü ve konumunun kararlarına yetki sağlayacağı bir manda yönetiminin seçilmesi olacağı bizim için aşıkardı. Aynı prensip Ermenilere de uygulandı. Yine burada da uluslararası yönetim uygulanamazdı. Ne Britanya ne de İtalya, Rusya'nın yerini doldurmaya hazırды. ...Müttefikler, Amerika'nın yalnız başına bir mandanın sorumluluğunu yeteri şekilde yerine getirebileceği sonucuna vardılar."*¹¹⁹

Bu arada Müttefikler, ABD Yönetimi'ni tekrardan meseleye ilgi duymaya çağırırken diğer taraftan Amerikan Yönetimi, İstanbul'daki temsilcisi Amiral Bristol vasıtasıyla Osmanlı toprakları üzerindeki gelişmeleri yakından takip ediyordu. Özellikle Bristol'ün 1920 yılı başlarında Müttefik işgal kuvvetlerinin tavırlarını sebep olarak gösterdiği Anadolu'da meydana gelen olaylardan derlediği raporlar, Amerikan Dışişleri Bakanlığı tarafından yakından takip edilerek gelişmeler Başkan Wilson'a aktarılmaktaydı. Nitekim bu raporların bir tanesinde Amiral Bristol, Yunanlılar başta olmak üzere, Anadolu'da Müttefiklerin sebep olduğu olaylardan dolayı işlerin çıkırından çıktığını ifade ederek ABD Yönetimi'nin Türkiye meselesine yeniden ilgi göstermesi talep ediliyordu. Bristol'e göre, Amerikan yönetimi için vakit henüz geç değildi¹²⁰.

Bir taraftan Amiral Bristol'ün talepleri diğer taraftan ise San Remo'da görüşülen öneriler doğrultusunda Müttefikler, mandaterlik için ABD yönetimine tekrardan başvurma kararı aldılar. Ayrıca konsey, ABD'nin manda yönetimini kabul etmez ise iyice sorun haline gelen Ermenistan Devleti'nin sınırlarının

117 Öke, a.g.e., s. 158.

118 Başak, a.g.e., s. 130.

119 Yavuz, a.g.e., s. 208.

120 Evans, a.g.e., s. 274.

belirlenmesinde hakem rolünü üstlenmesinin de talep edilmesini karara bağladı. Böylelikle öneri Fransız ve İtalyan temsilciler tarafından da onaylanarak Türk barış taslağının Türk Hükümetinin önüne konulmasındaki en büyük engelin de bu şekilde aşılması sağladı. Bilindiği gibi bu öneri, Sevr Barış Antlaşması'nda 89. madde olarak kendisine yer bulacaktır¹²¹.

San Remo'da alınan karar doğrultusunda 26 Nisan 1920'de Başkan Wilson'a, kurulacak olan Ermenistan mandaterliği ve sınırlarını belirleme görevi teklif edildi. Ayrıca aynı gün Milletler Cemiyeti'ne de Ermenistan mandaterliği hakkında Müttefik Yüksek Konseyin aldığı karar hakkında uzun bir yazı gönderildi. Yazıda, ABD yönetiminin Ermenistan davasına sempati duyduğu ifade edilirken, Amerikan Yönetimi'ne müracaatla birlikte oluşturulan Sevr Barış Antlaşması'nda yer alacak Ermenistan maddesinin detayları hakkında bilgi veriliyordu¹²². Böylelikle Müttefik Yüksek Konsey, Ermenistan meselesini netleştirmeden bütün umutlarını Amerikan yönetiminden gelecek karara bağlayarak Sevr Antlaşması'na gidilen süreci biraz daha hızlandıracaktı.

Başkan Wilson, vakit kaybetmeden 24 Mayıs 1920'de Ermenistan üzerinde kurulacak manda idaresinin kabul edilmesi için Amerikan Senatosu'ndan onay istedi. Amerikan kamuoyunun desteğini arkasında hisseden Başkan Wilson, senatoya gönderdiği mektupta, Müttefiklerin Osmanlı Devleti'ni tasfiye ettikleri bir dönemde ortaya çıkan duruma göre kendilerinden Ermenistan Devleti'nin manda yönetimini talep ettiklerini bildirerek bu konuda onay istediğini ifade ediyordu¹²³. Amerikan Senatosu'nda ise Ermeni mandaterliği konusunda durum biraz karışık gözükmekteydi. Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı Cumhuriyetçi William Borah, Ermeni propagandasının kongrede öncülüğünü yapan kişilerin başında geliyordu. Muhafız ekibin başında ise Demokrat James A. Reed bulunmaktaydı ve Ermenistan mandasını çılgınlık olarak görmekteydi. Kongreye sunulan General Harbord raporunda manda idaresi için 60 bin muharip askerin gönderilmesini, bu insanları ölüme göndermek anlamına geleceğini söyleyerek gerek basında gerekse senatoda mandanın reddi konusunda yoğun bir propaganda kampanyasına destek veriyordu. Neticede senato, 1 Haziran'da 23'e karşı 53 oyla Ermenistan mandasının reddedilmesine karar verdi. Oylamada 12 Demokrat ve 11 Cumhuriyetçi Senatör evet oyu verirken, 52 senatör de hayır oyu kullanarak kararın verilmesinde belirleyici rol oynadı¹²⁴. David Lloyd George anılarında, bu aşamada Başkan Wilson'u eleştirip kendisinin senatörler üzerinde etkili baskı kurmadığını ifade ederek,

121 Öke, *a.g.e.*, s. 158; Konsey, Türkiye ile ilgili yapılacak barış antlaşmasında Ermenistan'ı ilgilendiren maddenin şu şekilde olmasına karar verdi: Türkiye ve Ermenistan, aralarındaki sınır anlaşmazlığı konularında ABD Başkanının hakemliğini ve alacağı kararları kabul edecekler. Erzurum, Trabzon, Van ve Bitlis sorunları ve bağımsız Ermenistan'ın denize çıkış noktalarında ABD'nin düşüncelerine uyulacaktır. Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan sınırları ise Yüksek Konsey tarafından belirlenecektir. Başak, *a.g.m.*, s. 130.

122 Başak, *a.g.m.*, ss. 131-133.

123 Köse, *a.g.m.*, s. 209.

124 Köse, *a.g.m.*, ss. 209-210.

Başkanın barış konferansında konu üzerinde fikir belirtmeden önce senatörlere açıkça danışmış olsaydı senatörlerin önerilen mandayı kabul edebileceklerini dile getirmektedir. Ona göre, Ermenistan mandası meselesi dar ve kısınca parti önyargılarına feda edilmişti¹²⁵.

Aslında Başkan Wilson, barış konferansı daha bitmeden ABD'ye dönmüş ve Amerikan kamuoyunu manda konusuna alıştırmak için oldukça yoğun bir kampanya yürütmüştü. Ne var ki iyi gitmeyen sağlığı onun bu programını ciddi derecede aksatacağı. Savaş sonrası ABD'nin içine düştüğü durum ile hükümete yönelik eleştirilerin artması ve manda meselesi konusunda Başkan Wilson'un taktiksel olarak bazı hatalar yapması senatonun böyle bir karar almasına etki etmişti¹²⁶.

Amerikan Senatosu'nun ret kararı Müttefik Konsey üzerinde tahmin edileceği gibi çok etkisi yarattı. İngiliz yönetimi Müttefik Yüksek Konseye, derhal başkan ile görüşmek amacıyla bir heyetin ABD'ye gönderilmesini önerdiyse de bu durumun, elde edilecek sonucu değiştirmeyeceğine olan inançtan dolayı bir süre sonra bu fikirden de vazgeçildi. Müttefikler, Başkan Wilson'un kesin desteği olmadan Amerikan Yönetimi'ni İstanbul ve Ermenistan mandaları konusunda ikna edemeyeceklerini artık biliyorlardı. Ve nitekim de bundan sonra kararlarını da bu doğrultuda alacaklardı¹²⁷. Amerikan Hükümetinin bu tavrı, San Remo sonrası süreçte İngiltere ile ABD arasında diğer bazı anlaşmazlıkların da su yüzüne çıkmasına neden olacaktı¹²⁸.

Şok etkisi aynı zamanda Ermenistan Yönetimi'nde de yankı buldu. Öyle ki Ermenistan Yönetimi bir taraftan Milletler Cemiyeti'ne üye olmak için başvuru yaparken diğer taraftan da Ermenistan eski Başbakanlarından Hatisyan, İngiltere başta olmak üzere, Anadolu'da Türklere karşı askeri bir

125 Yavuz, *a.g.e.*, s. 211.

126 Yavuz, *a.g.e.*, s. 212.

127 Yavuz, *a.g.e.*, s. 213.

128 San Remo Konferansı sırasında ABD ve İngiliz Hükümetleri arasında Osmanlı Devleti'nden ayrılan Ortadoğu topraklarında manda uygulanan bölgelerin ekonomik haklarının kullanımı konusunda anlaşmazlık ortaya çıkmış ve bu anlaşmazlık 1923'te imzalanan Lozan Barış Antlaşması'na kadar devam etmiştir. Anlaşmazlığa konu olan esas mesele Standard Oil of New York adlı ABD'li petrol şirketinin Filistin ve Mezopotamya'daki petrol imtiyaz haklarının İngiliz Hükümeti tarafından engellenmesi konusuydu. Özellikle San Remo'da 27 Nisan 1920'de İngiltere ve Fransa arasında imzalanan petrol antlaşması ABD'nin Ortadoğu'daki petrol imtiyaz haklarını kısıtlayıcı hükümler içeriyordu. ABD Hükümeti, bu durumun Amerikan vatandaşlarının imtiyaz haklarını engellediği gerekçesiyle İngiliz Hükümetinden izahat istemiştir. Amerikan Hükümeti, bariz bir şekilde İngiliz ve Fransız Hükümetlerinin manda uygulanan bölgelerde uluslararası hükümleri yok saymasıyla Amerikan şirketlerinin zarar edeceğini bahane göstererek İngiliz Hükümetine bazı suçlamalar yöneltmişti. İngiliz Hükümeti, bu süre zarfından ABD Hükümetinin talep ve açıklama isteklerine nota ile cevap vererek zaman kazanma yolunu seçmiştir. Ne var ki bu açıklamalar, sorunu çözmemiş ve sorun Lozan Barış Antlaşması imzalanana kadar devam etmiştir. Konu ile ilgili iki ülke arasında devam eden yazışmalar için bkz. *Correspondence Between His Majesty's Government and The United States Ambassador Respecting Economic Rights in Mandated Territories*, His Majesty's Stationery Office, London, 1921

harekâtın başlaması için batılı devletlerden yardım isteğinde bulunuyordu¹²⁹. Bu, savaştan sonra düzenin bir türlü sağlanamadığı topraklarda yeni yeni sorunlara kapı aralamak demektir. Tahmin edilebileceği gibi Müttefikler, bu teklife sıcak bakmayacaklardı.

Neticede 1920'nin 10 Ağustos'unda Müttefikler, ABD'nin olmadığı bir ortamda Osmanlı Devleti ile masaya oturarak 19 ay boyunca toplanmış bir şekilde vermeye çalıştıkları bir barış antlaşmasını imzaladılar. Ancak, başta Anadolu'daki direniş hareketi olmak üzere, sorunlu bölgelerdeki Müttefiklerin durumu - imzalanmasına rağmen - Barış Antlaşması'nın uygulanabilirliğine ciddi gölge düşürecekti. Bu gerçek de kısa süre sonra Londra ve Paris Yönetimleri tarafından da fark edilecekti.

Bu arada Müttefikler, ABD'nin manda yönetimi almayacağını beyan etmesine rağmen Başkan Wilson'dan kurulacak olan Ermenistan'ın sınırlarının tespit edilmesi için yaptıkları müracaatın sonucunu bekliyorlardı. Nitekim bu bekleyiş de kısa süre sonra sona erecek ve Başkan Wilson'un Ermenistan sınırı hakkındaki karar mektubu da Kasım 1920'de Müttefiklere ulaşacaktı¹³⁰. Sadece Ermenistan sınırını belirleyen ifadelerin olmadığı mektupta Başkan Wilson, Boğazlar ve İstanbul meselesi konularında Rusya'nın da denkleme dahil edilmesini istiyordu ve "...ABD Hükümeti, savaş ve barış dönemlerinde Boğazların rejimi konusunda Rusya'nın rızası olmadan hiçbir nihai kararın verilmemesi gerektiğine inanmaktadır."¹³¹ görüşünü dile getiriyordu. Şüphesiz ki Müttefiklerin Bolşevik Rusya ile savaşta oldukları bir dönemde Başkan Wilson'un denkleme Rusların da dahil edilmesine yönelik bu önerisi, Müttefiklerde pek karşılık bulmayacaktı. Rusya'nın yoğun bir iç savaş içerisinde olmasına rağmen Türklerle imzalanacak barış antlaşmasına taraf olması, başta İngiltere olmak üzere, Müttefiklere şimdilik pek mantıklı gibi görünmemekteydi.

Esasında Amerikan Senatosunun Müttefiklerin savaştan sonra düzeni sağlamaya yönelik hemen bütün çabalarını bu şekilde veto etmesi, Müttefiklerde Yakındoğu ve Anadolu gibi birçok sorunlu bölgede ABD desteği olmadan yeniden güçlü bir şekilde sorunlar üzerinde kafa yormalarına neden olacaktı. Ancak 1920 yılı sonu itibarıyla Müttefiklerin egemen olmaya çalıştıkları Ortadoğu'da meydana gelen olaylar başta olmak üzere, Kafkasya ve Balkanlarda Bolşeviklerin gittikçe güçlenmeleri ve Anadolu'daki Mustafa Kemal hareketinin artık sönmeyeceğinin anlaşılması, istenilen düzeyde barışı sağlamanın o kadar kolay olmayacağı gerçeği ile Müttefikleri karşı karşıya bırakacaktı. 1920'nin sonuna doğru Sevr Barış Antlaşması'nın revize edilmesini kabul etmeleri bile bu gerçeği değiştiremeyecekti.

129 Başak, *a.g.m.*, s. 136.

130 Amerikan yönetiminin çizdiği sınırlar, Giresun'un doğusundan ve Erzincan'ın batısından geçerek Van Gölü'nü de içine alan bir bölgeyi kapsamaktaydı. Selçuk Ural, Mehmet Okur, Nebahat Arslan, *Elviye-i Selase'de Ermeni Meselesi*, Sonçağ Yay., Ankara, 2017, s. 198.

131 Başkan Wilson'un mektubu için bkz. Yavuz, *a.g.e.*, ss. 234-237.

Bütün bu sorunlara ek olarak Ermenistan meselesi ise hâlâ Müttefik Devletler nazarından tam olarak çözüme kavuşturulamamış şekilde ortada duruyordu. 1920 yılının sonlarında Türklerin, Ermeni milislere yönelik askerî harekâtları her ne kadar İngiltere'yi ABD nezdinde tekrardan birtakım girişimlerde - Türklerle Ermeniler arasındaki savaşı durdurmaya yönelik olarak ABD Hükümetinden arabulucu olmasının istenmesi - bulunmaya sevk etse de artık İngiliz Hükümeti de bu sorunun Bolşeviklerin Kafkaslarda devam eden etkinliği ve Anadolu'daki Türk direnişi sona ermeden çözülemeyeceğini kabullenmiş gibiydi. Nitekim Aralık 1921'de Ermenistan Hükümeti'nin Milletler Cemiyeti'ne üyeliğinin reddedilmesine gerekçe olarak, adı geçen devletin komşuları ile olan sorunlarının devam etmesinin gösterilmesi, bunun açık bir şekilde kabul edilmesi demektir. Amerikan yönetiminin desteği olmadan Ermeni meselesi Lozan Barış Antlaşması'na kadar Müttefiklerden çözüm bekler şekilde sürüncemede kalmıştır. Konferans başlarında ABD Yönetimi'nin talip olduğu İstanbul ve Boğazlar ise 1920 sonlarından itibaren Anadolu'da meydana gelen gelişmelere göre Müttefiklerin ajandalarında şekil almaya başlayacak ve bu hali ile Lozan Barış Antlaşması'nda yeniden masaya yatırılacaktı.

Sonuç

1919 başlarında Paris Barış Konferansı'nda ilkeleriyle Müttefiklerin savaş sonrası kurmak istedikleri düzene katkı sağlayacağını ilan eden ve bu yönüyle Müttefiklerde büyük umutlar doğuran ABD Yönetimi, daha yıl bitmeden bu kararını yeniden gözden geçirmek durumunda kalmıştır. Peki, Başkan Wilson'un özellikle Anadolu ve Ortadoğu'da müttefiklerini yarı yolda bırakmasına neden olan esas unsurlar nelerdi? Neden ABD Senatosu, Başkan Wilson'un taraftar olmasına rağmen bu bölgede manda yönetimleri alma macerasına atılmak istemedi? Şüphesiz bu kararın altında Bolşeviklerin Rusya'daki iç savaşı kazanıp yavaş yavaş Çarlık Rusya'nın eski topraklarına egemen olmaya başlaması temel olmak, üzere Anadolu'ya gönderilen heyetlerin gayet net bir şekilde senatoya sundukları raporlarda da - Amiral Bristol'ün gönderdiği raporları da hesaba katarak - ortaya koydukları gibi sahadaki gerçeklerin ABD çıkarlarına uymaması gibi esas nedenler yatmaktaydı¹³². Ayrıca Amerika'nın iç politik ve ekonomik durumu da gözler önündeydi. Savaş, hayat pahalılığını artırmakla birlikte ülkede yanlış uygulandığına inanılan ekonomik politikalarından dolayı Başkan Wilson'a ve onun dünya barışını sağlamaya yönelik fikirlerine sert

132 General Harbold'un raporunda Ermenistan'ın mandaterliğinin alınmasının külfeti hakkında şu ifadeler yer veriliyordu. "...Misyonumuzun kanaatine göre, Ermenistan mandaterliği hem askeri hem de ekonomik yönden yüksek bir maliyet getirmektedir. Zira bu mandaterlik ABD'ye yalnızca ilk beş yıl için 200.000 kadar askeri güce ve 756.014.000 dolara mal olacaktır. Ayrıca ABD'nin bu bölgede başarılı olabilmesi için yalnızca Ermenistan'ın değil aynı zamanda Anadolu, Rumeli ve İstanbul'un mandaterliğini de üzerine almalıdır. Öncelikli olarak kendi halkını ve yakın çevresini düşünmesi gereken bir ABD, en az bir nesil için böyle bir maceraya hazırlıklı olmalıdır." Ural-Okur-Arslan, a.g.e., s. 197.

bir muhalefet doğmuştu. Öyle ki Amerikan halkının refahını artırmak için kullanılması istenilen kaynakların pek de ekonomik bir getiri sağlamayacağına inanılan bir bölgeye harcanması tepkilere neden oluyordu. Özellikle senatodaki Cumhuriyetçi kanat Başkan Wilson'un artık politikalarının genel geçerliliğinin kalmadığına inanarak kamuoyunu fikirleri ile besliyorlardı¹³³. Ayrıca senato üyeleri manda yönetimlerinin faturalarının çok ağır olacağını hesaba katarak Amerikan halkına bunun yüklenmemesi gerektiğini düşünüyorlardı. Bu yönüyle esasında üyeler, başından beri İngiliz ve Fransızların, ABD Yönetimi'ni nasıl ağır bir fatura ile karşı karşıya bırakmak istediklerini görmüşlerdi. Bu durum, Türklerden koparılacak bölgelerde tesis edilecek Ermenistan Devleti'nin - her ne kadar kamuoyu Ermenilere sempati ile bakıp onların haklı olduğuna inansa da - ABD güdümünde olmasına rağmen devletin Türkiye ve Bolşevik Ruslarla çevrili sınırlarda yaşamayacağı gerçeği ile birleşince senato kararında geri adım atmayacaktı. Özellikle Anadolu'da Türk direniş mücadelesinin iyice alevlenmesi, bunun yanında Müttefiklerin bu mücadeleyi ortadan kaldıracak güç ve diplomasiden uzak olmaları zaman içinde senato üyelerinin de Mustafa Kemal önderliğindeki hareketi daha ciddiye almalarına neden olacaktı.

Senato baskısı ile Amerikan Yönetimi'nin kararını vererek Türk Barış Antlaşması'nın hazırlanması ve uygulanmasında ben yokum demesi, İngiliz ve Fransızları Anadolu, Yakınoğu ve Ortadoğu'da büyük sorunlarla baş başa bıraktı. Arapların bir taraftan kendilerine verilen sözlerin tutulmasını istemesi ve bunu eylemsel olarak duyurmaya kalkışmaları, aynı şekilde Yahudilere Filistin'de bir yurt sözünün verilmesi, İngiliz ve Fransızları egemen olmaya çalıştıkları bölgelerde kendi başlarının çaresine bakmaya itti. Dahası Türklerden koparılacak bölgelerde tesis edilecek bir Ermenistan Devleti meselesinde ABD'nin sorumluluk almaması sorunları daha da içinden çıkılmaz bir hale getirecekti. Bu, büyük beklentilerle gidilen Paris'te Londra ve Paris yönetimlerinin asla istemedikleri bir durumdu. Onlar, sorunlu bölgeleri ABD Yönetimi'ne havale ederek kendi ekonomik çıkar bölgelerine çekileceklerdi. Hesaplar, bunun üzerine kurulmuştu. Ancak bu planlar tutmayınca gelinen aşamada, başta Ermenistan Devleti sorunu olmak üzere, üzerinde tam olarak anlaşılabilen konular kararsız bir ortamda muğlak ifadelerle pamuk ipliğine bağlı Sevr Barış Antlaşması'nın birkaç maddesine sığdırılacaktı. Paris ve Londra'daki yönetimler kendi ülkelerindeki ekonomik ve sosyal problemler de hesaba katıldığında 1920 ve sonrasındaki yıllarında ummadıkları sorunlarla baş etmek durumunda kalmışlardı. Bununla birlikte Türk direniş, Müttefiklerin Anadolu'daki planlarında zorunlu olarak değişikliğe gitmelerini gerekli kılmıştı. Dahası, Kafkaslarda Bolşevikler durdurulamamış, Ortadoğu'da Araplar kendilerinden beklendiği şekilde uslu uslu çizilen sınırlara sadık kalmamanın yanında Yahudilerle birlikte yaşamayı da kabul etmemişlerdi. Bu, 1920'den itibaren İngiliz ve Fransızların bölgede planlarını yeniden gözden geçirmelerine neden olacak yeni bir sürecin de kapısını aralayacaktı.

133 Allan Nevins- Henry Steele Commager, *ABD TARİHİ*, Çev. Halil İnalçık, 9. Baskı, Doğubatı Yay., Ankara, 2017, s. 465.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Yayımlanmamış Arşiv Belgeleri (İngiliz Millî Arşivi)

FO. 371/4156, No: E. 33951.

FO. 608/83, No: 7919.

FO. 608/110, No: 10797.

FO. 608/110, No: 7345.

FO. 608/110, No: 8340.

FO. 608/83, No: 7442.

FO. 608/83, No: 7442.

Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

Correspondence Between His Majesty's Government and The United States Ambassador Respecting Economic Rights in Mandated Territories, His Majesty's Stationery Office, London, 1921.

Papers Relating to The Foreign Relations of The United States, The Paris Peace Conference 1919, Vol. IV. United States Government Printing Office, Washington, 1943.

Papers Relating to The Foreign Relations of The United States, The Paris Peace Conference 1919, Vol. II. United States Government Printing Office, Washington, 1942.

II. Süreli Yayınlar

Vakit, No: 266.

III. Kitaplar

AHMET Rüstem Bey, Cihan Harbi ve Türk Ermeni Meselesi, Çev. Cengiz Aydın, Bilge Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2001.

- AKGÜN, Seçil, *General Harbord'un Anadolu Gezisi ve Ermeni Meselesine Dair Raporu*, Tercüman Yay., İstanbul, 1981.
- AKŞİN, Sina, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, C. I, 2. Baskı, Cem Yay., İstanbul, 1992.
- ALAN, Gülbadi, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Protestan Okulları*, TTK Yay., Ankara, 2015.
- ALLAWİ, Ali A., *Irak Kralı I. Faysal*, Çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Yay., 2016.
- AR, Kâmil Necdet, *Türk-Amerikan İlişkileri Çerçevesinde Ermeni Meselesi (1918-1923)*, Kaynak Yay., İstanbul, 2011.
- AYIŞIĞI, Metin, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, TTK Yay., Ankara, 2004.
- AZAKOĞLU, Necip (Der.), *Dört Rapor*, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2016.
- BARR, James, *Kırmızı Çizgi*, Çev. Ekin Can Göksoy, Pegasus Yay., İstanbul, 2016.
- BARTON, James L., *Amerikan Misyonerler Heyeti Sekreterinin Anıları Türkiye'de Gündoğumu*, Çev. Zekeriya Başkal, Yeditepe Yay., İstanbul, 2010.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk inkılabı Tarihi*, C. III, K. 4. TTK Yay., Ankara, 1982.
- BAYTOK, Taner, *İngiliz Belgeleriyle Sev' den Lozan'a, Dünden Bugüne Değişen Ne Var*, Doğan Yay., İstanbul, 2007.
- BULUT, Faik, *Tarih Boyunca Kürtlerde Diplomasi*, C.I, Evrensel Yay., İstanbul, 2015.
- BİLGİN, Deniz, *ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi Amerikan Mandası ve Gazeteci L.E. Browne'nin Faaliyetleri*, Kaynak Yay., İstanbul, 2004.
- BİLSEL, M. Cemil, *Lozan*, C. I, Sosyal Yay., İstanbul, 1998.
- CAHARLES, Seymour, (Arranged as a narrative), *The Intimate Papers of Colonel House into the War, April 1917-June 1918*, Ernest Benn Limited, London, 1928.
- DALBY, Andrew, *Eleftherios Venizelos 1919-1921 Barış Görüşmeleri ve Sonrası*, Çev. Dinçer Demirkent, Akılçelen Kitapları Yay., Ankara, 2014.
- DİLLON, E. J., *The Inside Story of The Peace Conferance*, Harpern Brothers Publishers, London, 1920, s. 90.
- EDİZ, İsmail, *Diplomasi ve Savaş, İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, ATAM Yay., Ankara, 2015.
- EROL, Mine, *Türkiye'de Amerikan Mandası Meselesi 1919-1920*, İleri Basımevi, Giresun, 1972.

- EVANS, Laurance, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, Örgün Yay., İstanbul, 2003.
- GERWARTH, Robert, *Mağluplar Birinci Dünya Savaşı Neden Bitmedi? 1917-1923*, Çev. Yüksel Taşkın, Doğan Kitap Yay., İstanbul, 2018.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip, *Millî Mücadele Başlarken, Mondros Mütarekesinden Sivas Kongresine*, I. Kitap, TTK Yay, Ankara, 1959.
- HELMREICH, Paul C., *Sevr Entrikaları*, Sabah Yay., Çev. Şerif Erol, Sabah Yay., İstanbul, 1996.
- HOWARD, Harry N., *Türkiye'nin Taksimi Bir Diplomasi Tarihi (1913-1923)*, Çev. Salih Sabit Togay, TTK Yay, Ankara, 2018.
- HOWARD, Harry N., *An American Inquiry in the Middle East, The King-Crane Commission*, Khayats 92-94, Rue Bliss, Beiry, Lebanon.
- IONS, Edmund, *Woodrow Wilson, The Politics of Peace and War*, Library of The 20th Century/ Macdonald/ American Heritage Press, London, 1972.
- JONES, E.H.Hugh, *Woodrow Wilson and American Liberalism*, Collier Books, New York, 1962.
- KARAKAYA, Ali, *Millî Mücadele'de Manda Sorunu, Harbold ve King-Crane Heyetleri*, Başkent Yay., Ankara, 2001.
- KIRKPINAR, Kenan, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye (1919-1922)*, Phonex Yay., Ankara, 2004.
- KLUYVER, C.A., *Documents on the League of Nations, International Intermediary Institute*, The Hague, 1920.
- KÖSE, İsmail, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Şekillenmesinde Amiral Mark L. Bristol'ün Rolü (1919-1927)*, TTK Yay., Ankara, 2016.
- KUL, Hazel, *Mondros'tan Gümrü'ye ABD Basınında Ermeni Meselesi (1918-1920)*, ATAM Yay., Ankara, 2019.
- KUTAY, Cemal, *Türk Millî Mücadelesinde Amerika*, Boğaziçi Yay., İstanbul, 1979.
- LANSİNG, Robert, *The Big Four and Others of the Peace Conference*, Houghton Mifflin Company, Newyork, 1921.
- LOWRY, Heath W., *Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü'nün Perde Arkası*, Çev. Belkis Torfilli, İsis Yay., İstanbul, 1991.
- MAZICI, Nurşen, *ABD'nin Güney Kafkasya Politikası Olarak Ermenistan Sorunu 1919-1921*, Pozitif Yay., İstanbul, 2005.
- MACMILLIAN, Margaret, *Paris 1919*, Çev. Belkis Dışbudak, ODTÜ Yay., Ankara, 2001.

- MORRİS, Richard B., *Basic Documents in American History*, Toronto, 1956.
- NEVINS, Allan – COMMAGER, Henry Steele, *ABD TARİHİ*, Çev. Halil İnalçık, 9. Baskı, Doğubatu Yay., Ankara, 2017.
- NIEMEIJER, A.C., *The Khilafat Movement (1919-1924)*, The Hague- Martinus Nifhoff, 1972.
- ÖKE, Mim Kemal, *Güney Asya Müslümanlarının İstiklal Davası ve Türk Millî Mücadelesi (1919-1924)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara, 1988.
- OLCAY, Osman, *Sevres Antlaşmasına Doğru*, AÜSBF Yay., Ankara, 1981.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, TTK Yay., Ankara, 1991.
- ÖZKAN, Kenan, *Millî Mücadele Dönemi Türkiye- ABD İlişkileri 1918-1923*, Ötüken Yay., İstanbul, 2016.
- PATRİCK, Andrew, *American's Fotgotten Middle East Intitiative, The King-Crane Commisson of 1919*, I.B. Tauris& Co. Ltd., Newyork, 2015.
- ŞERİF Paşa, *Memorandum on the Claims of the Kurd People*, Imprimerie A.G.L'hoir, Paris, 1919.
- TEVFİK, Rıza, *Biraz da Ben Konuşayım*, Haz. Abdullah Uçman, İletişim Yay., İstanbul, 1993.
- TEMPERLEY, H.W.V. (Edi), *A History of The Peace Conferance of Paris*, Vol. I., Oxford Univercity Press, London, 1920.
- TÜRKMEN, Zekeriya, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılandırılması (1918-1920)*, TTK Yay., Ankara, 2001.
- ULUNAY, Osman, *Amerikan Basınında Türk Kurtuluş Savaşı*, Yelken Matbaası, İstanbul, 1974.
- URAL, Selçuk, OKUR, Mehmet, ARSLAN, Nebahat, *Elviye-i Selase'de Ermeni Meselesi*, Sonçağ Yay., Ankara, 2017.
- YAVUZ, Resul (Haz.), *David Lloyd George'un Hatıralarında Sev ve Lozan'a Giden Süreç*, İdealkültür Yay., İstanbul, 2020.

IV. Makaleler

- AKGÜN, Seçil, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü", *Atatürk Yolu Dergisi*, C. 1, S. 01, Ocak 1988, ss. 1-12.
- AKGÜN, Seçil, "Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası", *Belleten*, XLVIII/189-190 (Ocak- Nisan 1984), ss. 95-108.
- ARMAOĞLU, Fahir, "Harbold Misyonu Nasıl Ortaya Çıktı?", *Belleten*, C.LXI, Sa. 232, TTK Yay., Ankara, 1998, ss. 701-707.

- BAŞAK, Tolga, "Milletler Cemiyeti ve Ermeni Sorunu (1919-1922)", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 61. Y. 2018, ss. 107-183.
- BİRECİKLI, İhsan Burak, "Anadolu'da Bir Amerikalı Misyoner: Frederick Davis Greene ve Ermeni Meselesi", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 55, 2016, ss. 173-161.
- DUMAN, Sabit, "İstanbul'un Uluslararası Kent Şekline Dönüştürülmesi Üzerine Tartışmalar 1919-1920", *Osmanlı İstanbul'u III*, İstanbul, 2015, ss. 486- 506
- KÖSE, İsmail, "Paris Barış Konferansı Tutanakları ve Başkan Woodrow Wilson'un Türk Algısı", *History Studies*, Vol.6, Issue 3, April, 2014, ss. 217-238.
- KÖSE, İsmail, "General Moseley'in Amerikan Mandası ve Anadolu'da Kurulması Planlanan Ermeni Devlet ile İlgili Raporu", *Tarih Dergisi*, S. 59(2014/1), İstanbul, 2014, ss. 189-216.
- KÖSE, Osman "İstanbul'daki Amerikalı Diplomat ve Misyonerlere Göre Türkiye'de Manda İdaresinin Kurulma Gerekçeleri (1919)", *History Studies*, Vol. 2/1, 2010, ss. 208-218.
- OKUR, Mehmet, "Paris Barış Konferansı'nda Ermeni Yurdu Tartışmaları ve Osmanlı Hükümeti'nin Çözüm Önerileri", *Yeni Türkiye*, S. 60, 2014, ss. 1- 25.
- URAL, Selçuk, "Şerif-Boghos Nubar Paşa Antlaşması ve Ortaya Çıkan Tepkiler", *Ermeni Araştırmaları Dergisi*, S. 14-15, ASAM Yay., Ankara, 2004, s. 101-132.
- ÜNAL, Yenal, "Paris Barış Konferansının Türk Aydını Üzerinde Yarattığı Tepkiler Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Tarih Günce*, S. 6, 2020, ss. 171- 202.
- YAVUZ, Resul, "The Meetings Between Faisal and Britain about The Sharing of Middle East During The Paris Peace Conference", *History Studies*, Vol. 11/1, February, 2019, pp. 429-444.

V. Tezler

- YAVUZ, Resul, *Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan Sevri Barış Antlaşması'na Giden Süreçte Türk Diplomasisi*, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2016.

Extended Abstract

The Allies States expected the support of the US government in the division of Ottoman lands and in the mandate to be established on these lands at the Paris Peace Conference convened after the First World War. In line with these plans, especially the British were in favor of establishing peace in the region by transferring the troubled regions to the American administration. Although President Wilson declared that he had some doubts in the early months of the conference, his declaration that he wanted to take responsibility for the peace treaty to be signed with the Turks relieved the British and French. These two states were hoping to deal with the Eastern problem as they wished in the meeting, by leaving some problematic regions to the US mandate in sharing Anatolia. The United States sent the King-Crane Commission and General Harbord Committee to Anatolia and the Middle East in 1919 to conduct research on the sharing of Anatolia and the mandate management to be established afterwards. These delegations submitted some reports to the senate regarding the work done by the USA on getting mandate management in the region. In these reports, the situation of both Anatolia and the Middle East and the expectations of the people were revealed. In the reports of the commission, some determinations were made about the mandate administrations to be established on the lands of the Middle East to be separated from the Ottoman Empire. In these determinations, while it was stated that the people preferred the US administration or the British administration, it was emphasized that the French administration would not be preferred by the people. Evaluating the reports of the commission, the Senate would not want to take responsibility for the peace treaty to be signed with the Turks, considering that taking responsibility in Anatolia and the Middle East would have political, economic and social consequences and that this would bring serious burdens to the American economy. This meant that the American administration would not support the allies at this stage. There is no doubt that while these developments were taking place, the Allies would interrupt the ongoing negotiations with the Turks on peace. In any case, this situation was to be implicitly explained to the Ottoman delegation in Paris in June 1919 for this purpose. This situation caused the postponement of the peace agreement to be signed with the Ottoman State. In addition, the refusal of the American Senate to take the mandate in line with the reports of the delegations sent to the Ottoman

lands would lead the allies to change their sharing plans in Anatolia and the Middle East. At the San Remo Conference, the Allies resented the fact that the U.S. administration did not take part in this project, while they were having final negotiations on the items of the peace treaty to be signed with the Ottoman Empire. However, despite this, the allies would demand from President Wilson to determine the borders of the Armenian State to be formed. Although President Wilson expressed that he would support his allies at every stage of the peace treaty to be signed with the Turks, his failure to do so paved the way for a strong opposition to him in his country.

Without the support of the US administration, the Allies would have brought before the Turks a completely flawed peace treaty. However, this would not serve to bring the expected peace to the Near East. Although many criticisms were directed towards the content of the Near East policy against the American administration in the following period, the Senate would not back down from this decision.

Therefore, when the Allies saw that the problems in the region could not be resolved by the end of 1920, they would target the American administration as responsible for this. According to them, if the Americans had acted bravely and took responsibility, the region could have attained a peaceful peace.

Araştırma Makalesi / Research Article

İŞGAL DÖNEMİ'NDE İZMİR VE ÇEVRESİNDE GERÇEKLEŞEN ASAYİŞ OLAYLARI (1919-1922)*

Nazlı İNCEBURUN**

Ahmet MEHMETEFENDİOĞLU***

Öz

30 Ekim 1918 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu ve İtilaf güçleri arasında imzalanan Mondros Mütarekesi'nin akabinde İstanbul Hükümeti'nin önünde duran en önemli görevlerden birisi, kuşkusuz imzalanacak barış antlaşmasının daha hafif koşullara sahip olmasını sağlamaktır. Hükümetin bu amacı gerçekleştirebilmesinin ön koşulu, memlekette asayiş ve güvenliğin temin edilmesi gerekliliğiydi. Ne var ki mütarekenin imzalanmasını takiben alınan kararlara müteakip olarak (5. ve 7. madde) cesaret alan gayrimüslim unsurlar, asayiş bozucu faaliyetlerde bulunmaya başlamışlardı. Bu faaliyetler başkent İstanbul başta olmak üzere çeşitli kentlerde düzeni bozan farklı olaylarda şeklinde cereyan etmişti. Bu anlamda asayiş olaylarının en yoğun şekilde gerçekleştiği bölgelerden birisi de İzmir ve kazalarıydı. İzmir, gerek bir liman kenti olması gerekse Anadolu'nun diğer bölgeleriyle irtibatı sağlayan ve stratejik açıdan da son derece önemli bir kavşak noktası olması açısından Batı Anadolu'nun en önemli kenti durumundaydı. Bu sebeplerden ötürü İzmir'in üzerinde gözü olan Yunanistan kentte asayiş bozmaya yönelik çalışmalarda bulunan yer Rumlara mütareke sonrasında el altından destek vermişti. Nitekim mütarekenin kabul edilmesi ve uygulamaya konulmasıyla birlikte emniyet ve güveni tehdit eden bir süreç başlamıştı. Dönemin resmî ya da gayri resmî belgelerinde en fazla göze çarpan "asayiş"; o günlerin en popüler mefhumu haline gelmişti. Bundaki en önemli etken, henüz Yunanlar tarafından işgal edilmeden yerli Rumların gerçekleştirdikleri hırsızlık, darp, yaralama, fuhuş, intihar, kaçakçılık, cinayet vb. birçok düzen bozucu olayların yoğun olarak yaşanmış olmasıydı. Kentte yaşanan tüm bu olayların yarattığı düzensizlik üzerine 18 Ocak 1919 Paris Barış Konferansı'nda İzmir'de düzenin bozulduğu ve gayrimüslimlerin özellikle de yerli Rumların can, mal ve namuslarının tehlikede olduğu iddiası üzerine Yunanlar, kentte hak talep etmişti. Böylesine bir hak talep

* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Mehmetefendioğlu'nun danışmanlığında Nazlı İnceburun tarafından hazırlanan "Mütareke Dönemi'nde İzmir'de Asayiş (1918-1922)" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doktora Öğrencisi, Ege Üniversitesi,
(nazli.inceburun098@gmail.com), (Orcid: 0000-0003-2499-8090).

*** Dr. Öğr. Üye., Dokuz Eylül Üniversitesi,
(a.mehmetefendioğlu@deu.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-3718-9586).

edilmesinin temel sebebi; Megali İdea olarak adlandırdıkları büyük düşlerini gerçekleştirme düşüncesiydi. Bahsi geçen düşüncenin somutlaşmış hali bizzat konferansta gerçekleşti ve konferansta alınan karar üzerine kentte asayişi sağlamak için işgal hakkı Yunanistan'a verildi.

15 Mayıs 1919 günü İzmir'e ayak basan Yunanistan, İtilaf kuvvetleri adına kentte asayişi sağlamak üzere gelmişti. Ne var ki durum öyle olmayacaktı. 15 Mayıs 1919 günü İzmir'e giren ve aralıksız olarak 9 Eylül 1922 tarihine kadar işgal kararını sürdüren Yunanlar, yerli Rumlarla birlikte kentte asayişi sağlamaya çalışmak bir yana, asayişi bozucu en temel unsurların başında gelecekti. Nitekim, 1922 yılında Türk ordusunun kente girmesi ile birlikte kentte büyük bir enkaz bırakarak kaçıp gideceklerdi. Mustafa Kemal Paşa tarafından "geldikleri gibi giderler" sözü aslında tam anlamıyla Yunanistan için söylenmiş olmalıydı. Çünkü kentte ayak bastıkları gün büyük bir yıkım gerçekleştiren ve felâketlere sebep olan Yunanistan giderken de arkasında büyük bir enkaz ve yıkım bırakmıştı.

İşgal dönemi İzmir'inde gerçekleşen asayiş ve güvenlik olaylarını inceleyen bu çalışma; İzmir'in işgalinin ilk günlerinden itibaren şehirde asayiş bozucu ve güvenlik zafiyetine sebep olan ne gibi olaylar yaşandığını ve yaşananların dönemin resmî yazışma, hatırat ve süreli yayınlarına nasıl yansdığına ilişkin bilimsel bir değerlendirmeyi hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: İzmir, İşgal, Asayiş ve Güvenlik, Kuvâ-yı Milliye, Rumlar.

PUBLIC ORDER EVENTS IN İZMİR AND ITS SURROUNDINGS DURING THE OCCUPATION PERIOD (1919-1922)

Abstract

In the continuation of the Armistice of Mudros, which was signed on October 30, 1918 between the Ottoman Empire and the Entente powers, one of the most important tasks facing the Istanbul Government was undoubtedly to ensure that the peace treaty to be signed would have lighter conditions. The prerequisite for the government to achieve this aim was the necessity of ensuring order and security in the country. However, following the decisions taken following the signing of the armistice (Articles 5 and 7), the non-Muslim elements, who were encouraged, started to engage in activities that disrupt the public order. These activities took place in the form of different events that disrupted the order in various cities, especially in the capital Istanbul. In this sense, one of the regions where public order incidents were most intense was İzmir and its districts. İzmir was the most important city of Western Anatolia in terms of both being a port city and being a strategically important crossroads that connects with other parts of Anatolia. For these reasons, Greece, which has its eye on İzmir, secretly supported the local Greeks after the armistice, which was working to disrupt the peace in the city. As a matter of fact, with the acceptance and implementation of the armistice, a process that threatened security and trust had begun. In the official or unofficial documents of the period, the most conspicuous word was "public order"; it had become the most popular notion of those days. The most important factor in this was that many disorganizing events such as theft, beating, wounding, prostitution, suicide, smuggling, murder were experienced intensely by the local Greeks before the occupation. Upon the disorder created by all these events in the city, the Greeks claimed rights in the city at the Paris Peace Conference on January 18, 1919, on the claim that the order in İzmir was broken and the lives, property and honor of non-Muslims, especially the local Greeks, were in danger. The main reason for demanding such a right is; It was the idea of realizing their big dream, which they called the Megali Idea.

The embodiment of the aforementioned idea was realized at the conference itself, and upon the decision taken at the conference, the right of occupation was given to Greece in order to maintain order in the city.

Having set foot in İzmir on May 15, 1919, Greece had come to maintain order in the city on behalf of the Entente forces. However, that would not be the case. The Greeks, who entered İzmir on May 15, 1919 and continued the occupation until September 9, 1922, would be one of the main factors disrupting the order, let alone trying to maintain order in the city together with the local Greeks. As a matter of fact, with the entry of the Turkish army into the city in 1922, they would flee, leaving a huge wreckage in the city. The phrase “*As they have come, so they will go*” by Mustafa Kemal Pasha should have been literally meant for Greece. Because Greece, which caused great destruction and disaster on the day they set foot in the city, left a great wreck and destruction behind while even fleeing.

This study, which examines the public order and security events that took place in İzmir during the occupation period; it aims to make a scientific evaluation of what kind of events that disrupted the public order and caused security weakness in the city from the first days of the occupation of İzmir, and how these events were reflected in the official correspondence, memoirs and periodicals of that period.

Keywords: *İzmir, Occupation, Public Order and Security, Kuvâ-yi Milliye, Ottoman Greeks.*

Giriş

Büyük umutlarla girilen Birinci Dünya Savaşı ne yazık ki büyük bir hayal kırıklığı ile bitti. Türk ordusu çeşitli cephelerde kahramanca savaşmasına rağmen 30 Ekim 1918’de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile savaş alanından yenilmiş olarak ayrıldı. Bunu fırsat bilen emperyalist güçler Birinci Dünya Savaşı boyunca aralarında imzaladıkları gizli antlaşmalara paralel olarak Anadolu’yu yer yer işgal hazırlığına başladılar.¹ Mondros, aslında bir ateşkes antlaşmasıydı ancak içerdiği maddeler bakımından Anadolu topraklarını işgale açık hale getirmeyi hedefleyen bir metindi. Metni düzenleyenlerin amacı; Osmanlı topraklarını sömürgeleştirmek ve Türk milletini köleleştirmektir. Bu konuda yüzlerce yıldan beri Türk milletiyle iç içe yaşamış Türk ve Müslüman olmayan unsurlarda yarattıkları huzursuzluklarla onlara destek oluyorlardı. Osmanlı Hükümetleri ise tam bir teslimiyetçi yaklaşımla âdeta işgalci güçlerin isteklerini yerine getiren bir güç haline gelmişti. Bu duruma paralel olarak mütarekenin imzalanmasından kısa bir süre sonra başta İstanbul olmak üzere ülkenin çeşitli yerlerinde asayiş problemleri baş göstermeye başlayacaktı.²

Mondros Mütarekesi’nin imzalanmasıyla birlikte dönemin en önemli kelimesi “*asayiş*” mefhumunda saklıydı. Mütarekenin 7. maddesi gereğince

1 Yuluğ Tekin Kurat, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1986, ss. 17-21.; Feroz Ahmad, “Osmanlı İmparatorluğunun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler*, 1. Baskı, Alfa Yay., (Edit.: Marian Kent), 2013, ss. 20-35.; Âli Fuad Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri’nin Tarihi*, İstanbul, 1948, s. 63.

2 İhsan Güneş, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükümetler (Programları ve Meclisteki Yankıları) 1908-1923*, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2012, s. 288.

"müttefiklerin kendi güvenliklerini tehdit edecek herhangi bir durum ortaya çıkarsa, herhangi bir stratejik noktayı işgal etme hakkı bulunması"³ asayiş kelimesinin ehemmiyetini daha da ortaya koymuştu. Nitekim Rauf Bey'in "asayiş berkemal ise ülkenin ve milletin hiçbir şeyi kaybetme ihtimali yok; ama emniyet ve güvenlik ber-kemal ise ülke ve millet her şeyini kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya"⁴ sözleri ile vatanın geleceği ve sigortası tamamen bu kelimeye bağlanmıştı. İşgal kuvvetlerinin 7. maddeyi uygulamaya koyar koymaz İzmir kentinde yerli Rumların silahlandığı ve çetecilik faaliyetlerine giriştiği görülmekteydi. "Kimler Silahlanıyor?"⁵ Başlıklı makalede Köylü gazetesi İzmir'de yaşayan yerli Rumların kentteki düzeni bozduğu ve asayişsizliğe sebep olacak taşkınlıklarda bulunduğu yazılıyordu. İzmir kentindeki yerli Rumlar silahlanmakla kalmayarak ayrıca Osmanlı askeri kıyafetlerini giyerek fabrikalara, hanelere ve köylere baskınlar düzenleyerek, hem Türk ahalinin canına ve malına tecavüzlerde bulunuyor hem de kentteki asayişli Türklerin bozduğuna yönelik algı oluşturuyorlardı. Örneğin işgal öncesinde Halkapınar baskını yapanlar, Osmanlı kolluk kuvveti kılığında girmiş yerli Rumlardı. Türk askeri kıyafetleri giyerek baskını yapan yerli Rumların temel amacı, İzmir'de asayiş ve güvenliğin bulunmadığını; Türklerin yabancı kuruluşlara bile saldırılar düzenlediğini kanıtlamak ve böylece dünya kamuoyunu yanıltarak kendilerini haklı göstermekti.⁶ Nitekim 28 Teşrinisani 1334/1918 tarihli Köylü gazetesinde Halkapınar baskını yapanların Osmanlı askeri kılığında girmiş yerli Rumlar olduğunun altı çizilmişti. Olayın detayında Türklerin silahlanmakta olduğu davasının âdeta bir yalandan ibaret olduğu söylemi vardı. Gazeteye göre; İzmir'deki yerli Rumların amacı, Halkapınar baskınıyla kendilerinin silahlandığını örtmek ve herkesin kulağını Türklerin silahlandığı bilgisiyile doldurarak, Batı kamuoyunun tepkisini Türkler üzerine yoğunlaştırmaktan başka bir şey değildi.⁷

Mütarekenin asayiş kavramı ile doğrudan bağlantılı olan diğer bir maddesi ise 5. maddeydi. 5. maddede "sınırların denetlenmesi ve iç güvenliğin sağlanması için gerekli olan askeri birlikler dışında, Türk Ordusunun gecikmeksizin terhis edilmesi (birliklerin insan gücü ve konusu, daha sonra, Müttefiklerce, Türk Hükümetine danışılarak saptanacaktır)."⁸Deniliyordu. 5. maddeye göre; asayişli sağlayacak unsurların terhis edilmesi ile birlikte ülkede başıboş bir düzen

3 İsmail Soysal, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000, s. 12.

4 İhsan Sabri Balkaya, "Mütareke Dönemi Asayişin Üç Boyutu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 41, (Mayıs 2008), ss. 18-19.

5 "Kimler Silahlanıyor", *Köylü*, 28 Teşrinisani 1334.

6 Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989, s. 22.; Mustafa Turan, "İzmir'in İşgalinden Önce Anadolu'da Rum Taşkınlıkları ve Tedbirler", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 6, (1990), s. 352.

7 "Kimler Silahlanıyor", *Köylü*, 28 Teşrinisani 1334.; İzmir'deki yerli Rumlar, kendi yaptıkları asayişsizlikleri, kendileri aleyhinde Türkler tarafından tertip edildiği ve kendilerinin mağdur oldukları şeklinde ifşa etmekteydiler. Bkz.: *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 38, Vesika No: 993.

8 Soysal, *a.g.e.*, s. 12.

yaratılacak ve sayı bakımından oldukça az olan Türk jandarma kolluk kuvvet ve polis güvenlik birimleri kentteki asayışı sağlamakta zorlanacaktı.

Asayiş ile dolaylı olarak bağlantılı bir diğer madde ise 4. maddeydi. 4. madde, “*Müttefik savaş tutsakları ve gözaltında bulundurulmuş ya da tutsak olan Ermenilerin tümünün İstanbul’da toplanarak, hiçbir koşula bağlı olmaksızın, Müttefiklere teslim edilmesine*”⁹ yönelik bir karar içeriyordu. Bahsi geçen bu madde ile serbest bırakılan ya da savaştan kaçan esirlerin, mütarekenin 7. maddesine uygun olarak İzmir üzerindeki siyasî emellerini gerçekleştirmeye çalışan yerli Rum ve Ermeni çetelere katıldıkları biliniyordu. Söz konusu madde ile İtilaf Devletleri’ne teslimini sağlamaktaydı. Buna mukabil olarak İtilaf kuvvetlerinin, 4. maddeyi diğer maddelerde olduğu gibi kendi çıkarları doğrultusunda yorumladığı yadsınamaz bir gerçektir. Böylece Osmanlı hapishaneleri de İtilaf güçleri temsilcileri, 4. maddenin ön gördüğü şekilde siyasî suçlu Ermenileri değil, adî suç işlemiş Ermenileri ve başta Rumlar olmak üzere gayrimüslim suçluları serbest bırakarak hukuk tanımaz eylemlerde bulunmuş, hatta kimi zaman işbirlikçi Türkleri de serbest bırakmışlardı.¹⁰ Mütareke Komisyonu’na verilen bir notada Osmanlı İmparatorluğu içinde yer alan hapishanelerin sağlık koşullarının kötü oldukça olduğu ve İtilaf kuvvetleri maiyetindeki zabitanlar tarafından teftiş edilmesi kararlaştırılmıştı. Hapishanelerde yer alan Ermeni ve gayrimüslim mahkûmların sağlık muayeneleri tamamlandıktan sonrada İtilaf Devletleri’nce serbest bırakıldıkları görülmektedir.¹¹

Serbest bırakılan mahkûmların büyük bir çoğunluğunun dağlardaki çetelerin yanında yer aldığı; bu çetelerin sayı bakımından beslenmelerinin yanı sıra her türlü şiddetlerini arttırarak faaliyetlerini sürdürdükleri görülmektedir. İtilaf Devletleri asayışı bozan kişilerin yakalanmaması ve suçluların da serbest bırakılması hususunda kararlıydı.¹² Nitekim Milli Müdafaa Vekâleti 23 Mart 1919/1335 tarihinde çekmiş olduğu bir telgrafta; “*Cinayetleri yapanlar hakkında tatbikat yapılmasına İtilaf temsilcileri mani oldukça asayişin korunmasının imkânsız olduğunu*”¹³ bildirilmişti. İtilaf Devletleri mütareke metni ile Osmanlı topraklarını her türlü kontrol etme hakkını kendilerinde görmüş ve söz konusu hak ile evvelâ milletin huzurunu, güvenliğini ve bağımsızlığını açık olarak tehdit etmişti. Bu süreçte İtilaf kuvvetlerince serbest bırakılan her türlü suçlu dağlardaki çetelere katılmakta ve düzen bozucu her türlü olayın (gasp, yakma, baskın, tecavüz,

9 A.g.e., s. 12.

10 Bahtiyar Dedeoğlu, “Mütareke Dönemi’nde İtilaf Devleti Ordularının Faaliyetleri (1918-1923)”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019, s. 50.

11 Dedeoğlu, a.g.t., ss. 50-64.

12 Nazlı İnceburun, “Mütareke Dönemi’nde İzmir’de Asayiş (1918-1922)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2021, s. 34.

13 Zafer Çakmak, *İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007, s. 84.

taciz, cinayet, sirket vb.) gerçekleştirilmesinde başat rol oynamaktaydı. Bunun yanı sıra gayrimüslimlerin yaptıkları her olay (gasp, yakma, baskın, tecavüz, taciz, cinayet vb.) görmezden gelinerek korunmuş ve göstermelik hafif cezalar uygulanmıştı.¹⁴

Mütarekede alınan kararlar aslında Osmanlı topraklarının Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında büyük güçler arasında imzalanan paylaşım projelerinin somutlaşmış haliydi. Nihayetinde mütarekenin yukarıda geçen maddelerine işlev kazandırmak amacıyla gecikmeyen ve harekete geçen büyük güçler, barış antlaşması imzalanmasının akabinde Osmanlı toprakları paylaşmaya başladılar. Bu maddelere işlev kazandırmak amacıyla hareket eden büyük güçler, paylaşım projeleri kapsamında başta Batı Anadolu'ya Megali İdeasını gerçekleştirmek için göz dikmiş olan Yunanistan ile başlanmıştı. Yunanistan işgal öncesinde gerek siyasi arenada gerekse dünya kamuoyunda özellikle 7. maddeyi kullanarak İzmir ve çevresinde güvenlik zafiyetinin var olduğunu iddia ediyordu. Böylelikle Avrupa'da kamuoyu oluşturarak İzmir ve çevresini asayişini temin etmek bahanesiyle girecek ve şehri alacaktı. Bu hedeflere sahip Yunanistan aslında daha önce Balkanlarda uygulamış oldukları politikanın bir benzerini İzmir'de uygulayacaktı. Bu politika, telkin, silahlanma, karışıklık, büyük devletlerin müdahalesi ve kopuş aşamaları olmak üzere beş basamaktan oluşuyordu. Bu sebeple de işgal öncesinde yerli Rumlar silahlanmak dışında misyonerlik ve propaganda faaliyetlerine de girişmişlerdi. Mütarekenin imzalanması ile büyük bir propaganda hareketine girişen yerli Rumlar dini kurumların Ermeni ve İtilaf kuvvetlerinin desteğini de alarak faaliyetlerine hız kazandırmışlardı. Ermeniler ile birlikte hareket eden yerli Rum çeteler, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde olduğu gibi İzmir'de de yağma, gasp, darp, katliam ve tecavüz gibi hareketlerde bulunmuşlardı. İtilaf devleti temsilcileri, İzmir'de bulunan Büyük Ermeni Kilisesi'nde Rum ve Yahudi ruhani liderlerinin de aralarında bulunduğu azınlık cemaatleriyle bir toplantı yapmıştı. Bu toplantıda ruhani liderler birer konuşma yapmış ve Ermenistan'ın teşkilinden bahsetmişlerdi. Dahası Rumlarla Ermeniler arasındaki sevgi ve dostluk bağına vurgu yapmışlardı.¹⁵ Birinci Dünya Savaşı yıllarında yaşanan maddi-manevi yıkım ve akabinde mütareke döneminin getirdiği yönetim boşluğu, yoksulluk, İzmir kent hayatında birtakım değişimler meydana getirmiş ve bazı sebeplerden dolayı suç sayılarında ciddi artışlar meydana gelmiştir. Bilhassa yukarıda adları zikredilen oluşumlar gasp, darp, yağma, hırsızlık, tecavüz, baskın gibi çeşitli düzen bozucu olayların yoğun olarak yaşanmasını tetiklemiştir.

14 İnceburun, a.g.t., s. 34.

15 Muhammed Sarı, "Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Anadolu'da Rumların Casusluk ve Çetecilik", *International Journal of History*, Sayı: 7, (Mart 2015), s. 186.; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, DH.EUM.6 ŞB.49/72.

1. Mondros Mütarekesi'nden Sevr Antlaşması'na Kadar İzmir Sancağında Gerçekleşen Asayiş Olayları

İtilaf Devletleri, mütarekenin imzalanmasının hemen akabinde antlaşmanın vermiş olduğu o yetkiyi aşarak ve sadece askerî gücünden yetki olarak İzmir şehrinin yönetimine doğrudan müdahale etmeye başlamıştır. Bu bağlamda müttefik kuvvetlerin bu müdahaleleri sonucunda İzmir'de sürekli bürokratik değişimler gerçekleşmiştir. Mütarekenin imzalandığı sırada İzmir'de en büyük askerî ve mülkî amir, İzmir Valisi Nurettin Paşa idi.¹⁶Nurettin Paşa, asıl görevi olan 17. Kolordu Komutanlığı'nın yanı sıra, İttihatçı İzmir Valisi Rahmi Bey'in görevine son verildiği 24 Ekim 1918 gününden başlayarak, işgal gününe kadar vali vekilliği de yapmıştı. İzmir körfezine ilk İngiliz gemisinin gelişinden hemen sonra, valiliğe Tahsin Bey atanmış¹⁷; daha sonra da göreve eski Beyrut Valisi Ethem Bey tayin edilmişti. Ethem Bey, 1 Aralık 1918 günü göreve başlamasına rağmen, kısa bir süre sonra o da istifa etmiş ve yerine tekrar 17 Ocak 1919 gününden itibaren vali vekili olarak tayin edilmiştir.¹⁸ Ancak İzmir'in işgaline ortam hazırlamak gayesiyle İtilaf Devletleriyle birlikte eş zamanlı hareket eden Damat Ferit Paşa Hükümeti, işgal öncesi Nurettin Paşa'yı görevden almış ve yerine (Kambur) İzzet Paşa'yı görevlendirmişti.¹⁹ Kambur İzzet, 23 Mart 1919 sabahı göreve başlamış ve İzmir'in üzerine kapkara sis bulutlarının çöktüğü bir dönemde İtilaf kuvvetlerine en önemli desteği sağlamaktan geri durmamıştır.²⁰

Yaklaşık olarak sekiz ay gibi kısa bir süre zarfında birçok mülkî idarecinin görevinde değişiklik yaşanmasının yarattığı belirsizlik ve otorite boşluğunun getirdiği karamsar hava, aynı zamanda diğer yerel idarecilerin tutumlarına da yansımıştır. Savaş yılları boyunca görevde kalan İzmir Belediye Başkanı Evliyazade Refik Bey mütarekeden sonra birkaç gün içinde istifa etmiş; yerine Cemal Bey vekâlet etmeye başlamıştır.²¹ Bununla birlikte 1919 Şubat'ında

16 Bilge Umar, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir, 2011, ss. 61-62.

17 Engin Berber, *Sanclı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Dönemi'nde İzmir Sancağı*, Ayraç Yay., Ankara, 1997, s. 40.; BOA, MV. 249/218.; Dönemin ulusal ve yerel gazeteleri İttihatçı oldukları iddiasıyla azledilen valilere geniş yer ayırmıştı Bkz.: *Yeniğün*, 21 Teşrinisani 1334.

18 Gotthard Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918- 11 Ekim 1922)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989, s. 22.

19 Nülüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekatı 1919-1923*, 1. Baskı, Derlem Yay., İstanbul, 2010, s. 164.; İzmir Vali Vekili Nurettin Paşa, 5 Kasım 1918'de İzmir Rumlarının çok sayıda Yunan bayrağı ile beraber İtilaf hükümetlerinin bayraklarını tedarik etmek suretiyle gösteri hazırlıklarına başladıklarını Dahiliye Nezâreti'ne bildirmişti. Nurettin Paşa, İzmir'de bir gün sonrasında yaşanacakları adeta sezmişti. Nurettin Paşa'nın işgal sürecinde Rumlara karşı izlemiş olduğu siyaset görevden alınmasına sebep olmuştu. Bkz.: BOA, DH. ŞFR. 601/31.; Nurettin Paşa yine benzer biçimde bu dönemde Harbiye Nezâreti'ne verdiği raporda, Rumların "Türkleri galeyana getirip karışıklık çıkartmak ve burasını Yunanistan'a verdirmek" olduğunu açıkça yazıyordu. Bkz.: Jaeschke, *a.g.e.*, s. 64.

20 Berber, *a.g.e.*, s. 40

21 *Ahenk*, 13 Teşrinisani 1334.

tamamlanan belediye seçimleri sonucunda Hacı Hasan Paşa'nın göreve geldiği görülmüştür.²² Dolayısıyla İzmir sancağında askerî, mülki ve idarî yönetimde ortaya çıkan istikrarsızlık ve otorite boşluğundan kaynaklanan umumî durum, kent merkezinde büyük bir boşluğa neden olmuş ve bu da art arda gelen asayiş sorunlarının ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra İzmir merkez ve ilçelerinde yaşayan yerli Rumlar mütarekede alınan kararlara paralel olarak büyük bir heyecan ve coşku ile nümayişlerde bulunmuş ve çeşitli yollarla reaksiyon göstermişlerdi. Mütareke koşullarının kentte uygulanmaya başlaması yerli Rumların hayallerini süslüyordu. Bu hayal, yüzyıllardır hafıza ve kalplerinde besledikleri rüyalarının gerçek olması demektir. Bu doğrultudaki hayalleri, ilk başta mütarekenin 5. maddesinin uygulamaya konulmasıyla başlamıştı. 5. madde gereğince mütareke sonrasında İzmir sancağında bulunan polis ve asker sayısı diğer vilâyetlerde olduğu gibi azaltılmıştı. 26 Nisan 1335/1919 tarihinde Müsavat gazetesinde yer alan bilgiye göre; kentteki polis mevcudu 544 kişiydi. 1917 yılında kentteki polis mevcudunun 800'e çıkarılmasına dair bir rapor hazırlanmış ancak yürürlüğe giremeden rafa kaldırılmıştı.²³ Dönemin polislerinin görevlendirildiği karakollar ise Selvili, Mescit, Pasaport, Fasulye, Namazgâh, Çalgıcıbaşı, Göztepe, Peştemalcilerbaşı, İkiçeşmelik Keçeciler, Aziziye, Dolaplıkuyu, Hamidiye, Kemeraltı ve Kemer karakollarının²⁴ yanı sıra 1334/1918'de kullanıma açılan Çorakkapı²⁵, 1335/1919 senesinden itibaren de Karantina, Karataş ve Eşrefpaşa karakollarının işlev gördüğü bilinmekteydi.²⁶

İzmir kentinde asayiş ve güvenliği sağlayan yalnızca polisler değildi. Ali Nadir Paşa komutasındaki 17. Kolordu'nun 56. Tümeni de bölgede asayiş ve güvenliği sağlamakla görevli birlikler arasında yer alıyordu. Bu tümen içerisinde de mütareke maddelerinin uygulamaya konulması ile birlikte silahlı olarak yalnızca 1310 ve 1313 doğumlu erler kalabilmişti. Bu sayı ise 100 ile 150 asker arasına tekabül etmekteydi. Bu tümene bağlı olarak iki de süvari alayı vardı. Bu süvari alayı Yunanistan'ın İzmir'i işgalinden on beş-yirmi gün önce Ali Rıza Paşa ile birlikte gelen şehzade Abdürrahim Efendi başkanlığındaki Nasihat Heyeti'ne terfik edilerek Aydın'a gitmişti.²⁷ Nitekim İzmir sancağında asker, bekçi ve polislerden oluşan güvenlik görevlisi sayısı oldukça azaltılmış ve yetkilerinin de kısıtlanması sonucunda kentte çeşitli olaylar şiddetini arttırarak boy göstermişti.

Rumlar mütarekenin uygulanmasını fırsat bilerek silahlanmaya ve İzmir'de 7. maddeyi yürürlüğe sokmak için ellerinden gelen her türlü

22 Berber, *a.g.e.*, s. 46.; "Hele Çok Şükür", *Islahat*, 29 Şubat 1335.

23 Berber, *a.g.e.*, s. 73.; Bkz.: İnceburun, *a.g.t.*, ss. 32-33.

24 Berber, *a.g.e.*, s. 73.

25 *Anadolu*, 1 Kânunuevvel 1334.

26 *Islahat*, 14 Kanunusâni 1335.

27 Rahmi Apak, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, TTK Yay., Ankara, 1990, ss. 1-2.; İnceburun, *a.g.t.*, ss. 33-34.

faaliyeti yapmaya başlamışlardı. Bu yolda atılan en önemli adımların başında kuşkusuz 1 Ocak 1919/1335 tarihinde İzmir'e gelen Hrisostomos'un Rumları teşkilâtlandırma çalışmalarına başlamasıyla ortaya çıkmıştı.²⁸Bu faaliyetler neticesinde İzmir'de İstanbul'daki Mavri Mira örgütüne benzer bir heyet oluşturulmuş ve bu heyet Yunan hükümeti desteğini de alarak İzmir, Aydın, Manisa, Balıkesir bölgelerinde Rum çeteleri oluşturarak emniyet ve güvenliği bozarak isyanlar hazırlayarak halkın can, mal ve namusunu tehdit etmek için her türlü çareye başvurmuştu.²⁹ Bu süre zarfında boş durmayan yerli Rumlar bilhassa kilise, okul ve basın aracılığıyla örgütlenerek kenti işgale hazır hala getirmişlerdi. Metropolithane, Rum teşkilâtları, Yunan Hükümeti ve İtilaf Devletlerince desteklenen teşkilâtlanma süreci şehrin kıyı şeridinde köy basma, adam kaçırmaya, yol kesme, tecavüz, gasp ve yağma gibi faaliyetler ile başlamıştı. Amaç Türk ahaliyi bölgeden uzaklaştırarak yerlerine Rum ahaliyi yerleştirmek ve Yunan Hükümeti'nin öne sürdüğü Rum nüfusun fazla olduğunu iddiasını kuvvetlendirmek ve 7. maddesi gereği işgale zemin hazırlamaktı.³⁰

6 Kasım 1918/1334 tarihinde M-29 numaralı İzmir limanında "İstasyon" görevi görecekte orta boylu bir İngiliz savaş gemisi ile Dikson'un kente gelmesi Rumları heyecanlandırmıştı. Ve asıl işgal hazırlıklarının ilk kıvılcımı bu merasimde atılmıştı. 6 Kasım sabahı yerli Rumlar mahallelerini adeta mavi-beyaz renklerle bezemişti. Hazırlıklar öyle bir hal almıştı ki; "*Rum matbaaları Yunan bayrakları, rozetleri basıyorlar. Hatta bu hususta on gün evvel hükümete ruhsat için başvurulmuş, kabul edilmemesine rağmen matbaalar Yunan bayrağı basmaktan geri kalmamıştı. Bu hal gösterinin plânlanmış olduğunun delilidir. Daha sonra on beş gündür beridir, bütün Rum marangozlar bayrak direği hazırlamakla meşgul oluyor ve bu direkleri mavi beyaza boyuyorlardı*".³¹ Oldukça hareketli nümayişlerde bulunan yerli Rumlar "Zito" nidaları ile Dikson'u ve gelen gemiyi sevgi gösterileri ile karşılamış; sonra içmenin ve eğlencenin dozunu kaçırarak taşkınlık yapmaya başlamışlardı. Türk erkeklerin feslerini başlarında alarak çiğnemişler, bazı Türk erkekler dövülmüş ve bazı kadın ya da kızların çarşafı yırtılarak, tramvaylardaki haremligi selamlıktan ayıran örtüleri parçalamışlar hatta dükkân ve iş yerlerini taşıyarak yağmalamışlardı. Rumlar attıkları nidalarda "*Türk kanı içmeye*" yemin etmişlerdi.³² Akşama doğru coşkusu artan kalabalığın İtalyan mahallerinde daha sonra da Türk mahallerinde terör estirdikleri görülmüştü.³³ Birinci Dünya Savaşı yıllarında İtalya'nın İzmir ve çevresiyle

28 Nurdoğan Taçalan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Bilgi Yay., Ankara, 2007, s. 13.; Hrisostomas 1 Ocak 1919'da İzmir'e girmişti ancak asayiş konusunda alınan tedbirler sayesinde karşılama sırasında herhangi bir gösteri ve taşkınlık yaşanmamıştı. Bkz.: BOA, DH. ŞFR., 609/25.

29 Celal Bayar, *Ben de Yazdım (Milli Mücadeleye Gidiş)*, Cilt: 5, Sabah Kitapları, İstanbul, 1969, ss. 1606, 1638-1639.; İnceburun, a.g.t., ss. 40-41.

30 İnceburun, a.g.t., s. 42.

31 Berber, a.g.e., s. 79.

32 Türkmen Parlak, *İşgalden Kurtuluşa 1, Yunanlılar Ege'ye Nasıl Geldi "İlk günler"*, İzmir Sosyal Hizmetler Vakfı Kültür Yay., İzmir, 1982, s. 255.

33 İnceburun, a.g.t., s. 46.

ilgilenesinden dolayı Türklerin yanında İtalyan vatandaşlar da yerli Rumların bu taşkınlardan nasibini almıştı.³⁴

Artık kentte tam bir kargaşa ortamı oluşmuş ve sayı bakımından azaltılan Osmanlı güvenlik güçlerinin yetkileri de kısıtlandığı için düzeni sağlamakta zorlanıyordu. Özellikle 1919 yılı Mart ayından itibaren yerel Rum çeteler başta İzmir ve çevresi olmak üzere çeşitli bölgelerdeki faaliyetleri sıklaştırmaya başlamıştı. Adalardan gelen çetecilerde bu faaliyetleri beslemektedirler. Nif (Kemalpaşa)'dan İzmir'e giden bütün araçların önleri kesilerek soyulmuş Ayvalık, Urla ve İzmir civarlarında seri cinayetler işlenmeye başlamıştı.³⁵ Gittikçe artan çetecilik hareketlerine yerli Rum oldukları bilinen 12 Mart 1335/1919 gecesi saat 22.00 sıralarında Darağacı mevkiinin Rum kabristanı arkasındaki bahçede bulunan Arabacı Kozme'nin ahırını basarak söz konusu handa yatan Arabacı Enestaş ile Hamal Apostol'u rehlin olarak rovelver ve bıçak tehdidi altında altı tane hayvanı çalmaları³⁶örnek olarak verilebilir. Çeteler tehditler dışında adam yaramalı ya da ölümlü sonuçlanan çeşitli baskınlarda da bulunuyorlardı. Örnek olarak 20 ya da 30 kişiden oluştuğu bilinen yerli bir Rum çetesi Çeşme'den Urla'ya gelen sekiz arabayı pusuya düşürerek Yanyalı Aziz ile Mustafa'yı katletmiş hatta on sekiz yaşlarında olan Vasiloğlu Payotalan'ı da ağır bir şekilde yaralamıştı.³⁷

Bu dönemde Türk asker ve polis güçlerine karşı da saldırılar ve darp etmeler söz konusu olmuştu. Bu minvalde işgalci ve yerli Rum çetelerden Yunan askeri elbisesi giymiş olan Nikola'nın attığı silahların bölgedeki jandarmalardan birisi sekiz, diğeri de altı yerinden yararlanarak şehit edildiği görülmektedir.³⁸Bu durum, yerel Rum çetelerinin sadece Türk askeri kıyafeti giyerek Türkleri zan altında bırakmasının dışında Yunan askeri kıyafeti giyerek de tarafını belli ettiğinin göstergesidir.

Hane ve köy baskınlarının şiddetini artıran yerli Rumlar çeşitli fabrika ve işyerlerinde de baskınlarda bulunmuşlardı. Sabriyan Efendinin mensucat fabrikasına gelen Ahmet ve Şakir Beyler ismi verilen iki kişi tarafından gasp edilmişti. Ancak sanıkların Manisa merkezde yakalanarak Çeşme'ye getirdikleri ve burada yargılandıkları da bilinmekteydi.³⁹ Rum çetelerin yanı sıra işgal sonrası Yunan askerleri de bir çok olaya imzalarını atmışlardı. Türklerin üzerine gerçekleştirdikleri saldırılar anılarda da "düşmanın kordon'da müslüman kestiği

34 İtalyan Grovoni tarafından kiralanmış olan Pate Sineması'na gelen Rumlar, zor kullanarak sinemaya Yunan bayrağı çekmeğe çalışmışlar ancak Grovini tarafından engellenmişti. Ancak sinemanın camlarını kırmışlar ve sinemaya zarar vermişlerdi. Bkz.: *Anadolu*, 11 Teşrinisani 1334.

35 İnceburun, *a.g.t.*, s. 47.

36 *Köylü*, 13 Mart 1335

37 İnceburun, *a.g.t.*, s. 67.; BOA, DH.ŞFR.610-3, Belge Tarihi: 09.01.1335.

38 *Müsavat*, 1 Nisan 1335.

39 *Hukuk-u Beşer*, 3 Mayıs 1335.

hatta kemeraltı'nın kan deryası halini aldığı"⁴⁰ şeklinde yer almaktaydı. Öyle ki işgal günü kentin üzerine sis bulutlarının çöktüğü o "kapkara gün"de yaşanan olaylara değinecek olunursa; işgal sırasında Ali Nadir Paşa, Yunan askerlerinin Türk subaylarının evlerine baskınlar gerçekleştirdiğini, eşyaların yağmalanırken bazılarının ailelerinin ırz ve namus ve hayatlarına taarruzlar yapıldığını ifade etmekteydi.⁴¹ Subay evleri ve aileleri dışında Sarıkışla'da da birçok baskı ve zulme maruz kalmıştır. Arama yapılmak bahanesiyle kalpakları alınarak yırtılmış ve çiğnenmiş ve bir kısmı da süngülere takılmış, hatta üzerlerinde bulunan para, saat, yüzük, sigara tabakası ve mendil gibi her türlü eşya tamamen gasp ve yağma edilmişti. Bununla yetinmeyen işgalciler kışlaya girerek kasalardaki yüz elli bin lirayı ve istihkâm malzemelerini de çalmış oldukları görülmüştür.⁴² Bu dönemde İzmir valisi İzzet Bey'in her ne kadar işgal sonra asayişin berkemal olduğunu söylese de kentte asayişsizlik kol gezmiş ve gerek merkezde gerek ise köy ve mahallerde şiddetini artırarak devam etmiştir.⁴³

İşkence sadece devlet memurlarına ve subaylara değil, sivil halka özellikle de kadın ve çocuklara karşı da uygulanmıştır. Yunan askerine güvenen yerli Rumlarda onca zamandır birlikte yaşadıkları insanlara karşı taşkınlıklarda bulunmuştu. Yunan askerlerinin karaya ayak basmasıyla başlayan kargaşa ortamında Ziraat Bankası girişindeki merdivenlere sığınmış kadın ve çocukları fark eden Rum askerleri orada bulunanları dahi süngülemişti.⁴⁴ İşgal gününde, Kordon Boyu ve Kemeraltı önü yaralı ve cesetlerle dolmuştu ve ortalık kan deryasına dönmüştü. İşgal ile birlikte asayiş olaylarının fitili ateşlenmiş ve kentteki olaylar her geçen gün etkisini artırarak devam etmiştir.

İşgal dönemi İzmir'inde asayiş ve düzeni sadece Rum çetelerin ve Yunan askerlerinin bozduğunu söylemek doğru değildir. Rum çetelerinin yanı sıra Çerkez ve bazı Türk çetelerinin de asayiş bozucu faaliyetlerinin olduğu gözlemlenmiştir. Örneğin, Ödemişli bölgesi çete üyeleri arasında yer alan İsmail Ali ve Hüseyin, Balyambolu (Beydağ) tarafındaki halkın kullandığı yolu keserek üç yolcudan kırk üç lira almış ancak güvenlik güçleri tarafından yakalanarak Yunan idaresine teslim edilmişlerdi. Yakalanan Türk çete üyeleri önce hapsedilmiş; sonra da işkence edilerek öldürülmüşlerdi. Türk kanını yine Türk'e temizletmişlerdi. Türklere yapılan bu zulüm de işkencenin bir başka

40 Zeki Arıkan, *Haydar Rüştü Öktem Mütareke ve İşgal Anıları*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1991, s. 79.

41 *İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Olarak Makamat-ı Askeriyeden Mevrud Raporlar*, Matbaayı Askeriye, Dersaadet 1335, s. 16.

42 *İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Olarak Makamat-ı Askeriyeden Mevrud Raporlar*, s. 12, 14.; Bkz.: Hasan Mert, "İzmir'in Kara Günü: 15 Mayıs 1919", *Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu*, (Bildiriler 6-8 Eylül 2009), İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., 1. Baskı, İzmir, (Nisan 2010), s. 53.

43 İnceburun, a.g.t., s. 98.

44 Bülent Çukurova, "15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 8, (Mart 1987), s. 466.

çşidiydi.⁴⁵ Kente gerçekteşen olaylar kuşkusuz sadece çetecilik ya da baskınlar şeklinde değil, günümüzde olduğu gibi hırsızlık, fuhuş, kavga, darp, gasp ve cinayet gibi olaylar biçiminde de görölmekteydi.

İlk olarak dönemin kaynaklarında da örneğine sıkça rastlanılan hırsızlık, cinayet ve adam yaralama gibi asayiş olaylarına sıkça rastlanılmaktaydı. Mütarekenin hemen sonrasında İzmir’de yaşanan cinayet olayların kırılma noktasını teşkil eden iki olay vardı. İlk Hrisostomos’un, ikincisi ise Leon torpidosunun kente gelmesiyle yaşanmıştı. Her iki olayın ardından İzmir, Buca, Urla, Söke ve Ayvalık dolaylarında asayiş olaylarının ortaya çıkmasına sebep olabilecek tüyer ürpertici onlarca cinayet işlenmişti. Nitekim bahsi geçen cinayet, adam yaralama ve korkutarak Müslüman ahaliyi göçe zorlama gibi asayiş olaylarının plânları Leon gemisinde kurgulanıyor, bizzat sahada yerel Rum çeteleri tarafından uygulanıyordu.⁴⁶

Rum tahribatının yanında savaş yıllarının da getirmiş olduğu yoksulluk ve başıboş düzen herkesi etkilemişti. Mütarekenin getirdiği olağanüstü koşullarda ahalinin gasp ve hırsızlığa meyil etmesine sebep olmuştu. Hırsızlık ya da gasp olaylarının sonucunda ise darp, yaralama ve cinayetlerin gerçekteştiği görölmüştür. 14 Şubat 1335/1919 tarihinde Müsavat gazetesinde yer alan haberde olduğu gibi İzmir-Tepecik’te, umûmhaneler arkasında meydana gelen Rıza Bey’in hane soygunu başlangıçta hırsızlıkla başlamış; ancak Selanikli Ali’nin öldürölmüş olmasıyla işlenen suç başka bir kimliğe bürünmüştür.⁴⁷Yine başka bir benzer olay 16 Nisan 1335/1919 akşamı Karşıyaka’dan son vapurla İzmir’e gelen arzuhalci Mehmet Efendi’nin başına gelmişti. Evine dönerken Mehmet Efendi’nin gasp edilmesiyle başlayan olay, hırsız Yani oğlu Yorgi’nin üzerindeki tabancayla işlediği suç sonrasında, cinayete dönüşmüştür.⁴⁸ Olayın detayında ise Yani oğlu Yorgi’nin önce Arzuhalci Mehmet Efendi’yi üzerinde bulunan tabanca ile öldürmüş ve ardından parasını çaldıktan sonrada kaçmaya çalışmış olduğu görölmüş; ancak sabıkalarının da kısa sürede emniyet güçleri tarafından yakalanmış olduğu yer almaktadır.⁴⁹

Hırsızlık olayları sonrası sadece ölümler değil yaralamalar da gerçekteşmekteydi.⁵⁰ Bu yaralamalar kimi zaman bir silah kimi zaman ise bıçak ya da kama yardımı ile gerçekteşiyordu. Örneğin, 1 Kânunusani 1335/1919 tarihinde akşam saat altı sırasında Halil Rıfat Paşa Caddesi’nden geçmekte olan kömürcü, Misson oğlu Benyamin’in üç şahsı meçhul tarafından çıkarılarak palto ve setresiyle cüzdanı gasp edilmiş; adam feryada başlayınca revolver namlusuyla başından da yaralamışlardı.⁵¹

45 Taçalan, *a.g.e.*, s. 132.; Bkz.: *İzmir’e Doğru*, 16 Mayıs 1336.

46 İnceburun, *a.g.t.*, s. 48.

47 İnceburun, *a.g.t.*, s. 48.; Bkz.: *Müsavat*, 14 Şubat 1335.

48 Köylü, 17 Nisan 1335.

49 İnceburun, *a.g.t.*, s. 49.

50 İnceburun, *a.g.t.*, s. 49.

51 *Hukuk-u Beşer*, 2 Kânunusani 1335.

Cinayet ve yaralamaların sadece gasp ve hırsızlıklar sırasında değil, yol güzergâhlarının kesilmesiyle de gerçekleştirildiği bilinmektedir. Asayişin teminini güçleştirme açısından oldukça sakıncalı olan bu durum ile verilmek istenen mesaj, Osmanlı İmparatorluğu'nu ameliyat masasına yatırdığı varsayılan büyük güçler ve onun maşası olan Yunanların, kendi karargâhlarının dibindeki düşman unsurlarla bile başa çıkamadıkları fikrinin kamuoyunda anlatmak ve kendi içlerinde güvenlik zafiyeti olduğunu göstermekti. Böylece amaç yerli Rum halkın can ve malının korunamadığı gerekçe gösterilerek işgal kuvvetleri emrindeki Yunanların kenti işgal etmesine zemin hazırlamaktı.⁵² Örnek olarak ise 1 Mart 1335/1919 tarihinde saat dört civarında Deveci Osman oğlu İbrahim Nif'ten (Kemalpaşa) İzmir'e develeriyle üzüm nakil ederken Kokluca altında iki silahlı şahıs tarafından saldırıya uğradığı ve olay esnasında ise sağ bileğiyle sol kolundan tehlikeli surette yaralayan suçlular firar etmiş ve yaralı olan şahısın Bera-i Tedavi Garb-ı Müslümin Hastanesine nakil edilmesi verilebilir.⁵³

İşgal haberini alan Rumlar heyecanlarını en doruklarda yaşarken sadece sivil vatandaşları değil polis ve askerlere de zarar vermekteydi. 14 Mayıs 1335/1919 tarihinde gece saat 10.00 civarlarında İzmir-Karataş'ta Ermeni Kilisesi civarında Karataş Karakolu mertebelerinden Polis Salih Efendi, adı geçen kiliseye çıkmak için yolda bulunduğu sırada atlı olarak hüviyetlerini ve eşkâllerini tanıyamadığı yerli Rumlarca saldırıya uğramıştı. Saldırıda asker kıyafeti kullanan zanlılar, yalnız başlarına kilisede on beşer kişi üzerine hücum ederek Salih Efendi'yi boğazından ve ellerinden tutarak bıçak ve silah yoluyla korkutmuş ve gasp etmişlerdi. Ayrıca bir diğer kolluk kuvveti olan polis memuru Cevdet Efendi'yi yere yatırıp, üzerinde bulunan revolveriyle palaskasını işkence etmek suretiyle kullanmış ve taşla sağ elinin parmağını darp suretiyle yaralamışlardı.⁵⁴

Kurulan hırsız çeteleri ise bireysel ya da hane, fabrika, dükkan affetmeksizin faaliyetlerini sürdürüyordu. Örneğin hırsız çetelerinden bir grup, Halkapınar'da Yorgi önünde ve Polisan fabrika sokağında Panayoto'nun hanesine girmiş ve kasaba yolu kumpanyasından gelen beş on kilitli vagon eşyasını çalmıştı. Ayrıca yine söz konusu hırsız çetesi Çayırlihahçe'de Liza'nın yirmi bin lirasını gasp ederek firar etmişti. Ancak bölgede oldukça ün salmış olan hırsız çetesinin üyeleri 403 Apolet numaralı polis memuru Recep ve 346 apolet numaralı polis memuru Hafız Ahmet tarafından yakalanmış olduğu bilinmektedir.⁵⁵

Hırsızlık çetelerinin kimi zaman asker veya güvenlik güçlerine ait kıyafetleri giyerek hırsızlık yaptığı da görülmekteydi. Bu durumun temel sebebi, Mondros Mütarekesi'nin 7. maddesi gereğince alınan karara

52 İnceburun, a.g.t., s. 51.

53 *Islahat*, 2 Mart 1335.

54 *Ahenk*, 14 Mayıs 1335.

55 *Müsavet*, 1 Nisan 1335.

bağlı olduğu düşünölmekteydi. 30 Ekim 1918 tarihinden itibaren başlayan mütareke döneminde işgal kuvvetlerinden cesaret alan azınlıkların türlü türlü taşkınlıklar sergilediği, kargaşa ortamından istifade eden zorbarların kuralsızca hareket ettiği, isyanların ve iç ayaklanmaların eksik olmadığı ve ölkce geneline asayişsizliğin hâkim olduğu bir dönemdi. İşgalcilerin yol açtığı baskı ve zulümlerin yanı sıra onların tam desteğini alan azınlıkların ve bazı yerli unsurların yasadışı hareketleri yüzünden ölkede emniyet ve huzur kalmamıştı. İdare ve güvenlik sistemindeki boşluktan faydalanan bu eşkıya her tarafta hüküm sürmeye başlamış; bu minvalde soygun, baskın, adam öldürme gibi olaylar gündelik hayatta basitçe işlenen normal bir olay haline gelmişti. Bu evrede kolluk kuvvetlerinin zafiyetinden ve işgal güçlerinin tavrından dolayı Anadolu'nun diğcr bölgelerinde olduğu gibi İzmir'de de emniyet ve güven ortamı kalmamıştı.⁵⁶

İzmir'in işgali öncesinde başlayan asayiş olaylarının en önemlilerinden birisini oluşturan Halkapınar Baskını, Osmanlı askeri kılığına girmiş yerli Rumlar tarafından gerçekleştirilmişti. Türk askeri kıyafetleri giyerek baskın yapan yerli Rumların amacı; İzmir'de asayiş ve güvenliğin sağlanamadığını, dolayısıyla Türklerin yabancı kuruluşlara bile saldırılar düzenlediğini kanıtlamak ve böylece dünya kamuoyunda propaganda yaparak Türklerin üzerine baskı uygulamalarını sağlamaktı.⁵⁷ 28 Teşrinisani 1334/1918 tarihli Köylü gazetesinde Halkapınar baskını yapanların Osmanlı askeri kılığına girmiş yerli Rumlar olduğu belirtilmekteydi. Olayın detayında Türklerin silahlanmakta olduğu davasının âdeta bir yalandan ibaret olduğu söylemi vardı. Gazeteye göre; İzmir'deki yerli Rumların amacı, Halkapınar baskınıyla kendilerinin silahlandığını örtmek ve herkesin kulağını Türklerin silahlandığı bilgisiyile doldurarak, Batı kamuoyunun tepkisini Türkler üzerine yoğunlaştırmaktan başka bir şey değildi.⁵⁸

Mütareke döneminde asayiş olaylarının başında gelen ve örneğine sıkça rastlanan hırsızlık olaylarının önemli bir kısmı kuşkusuz ekonomik kaynaklıydı. Ekonomik kaygılarla işlenen ve esas olarak şiddet amacı taşımayan mal veya eşya çalmaya yönelik suçlar, özellikle ekonomik güdüler tarafından belirlenmekteydi. Bu açıdan bakıldığında mütarekenin öncesi ve sonrasındaki günlerde İzmir kentinde gerçekleşen asayiş olaylarının farklı karakterlerde olmasına karşın; hırsızlık ile ilgili asayiş olayları temelde ekonomik kaynaklı olduğunu göstermektedir.⁵⁹ Örneğin; 224 numaralı apolet numarasına sahip

56 İnceburun, *a.g.t.*, s.51.

57 Zeki Arıkan, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989, s. 22.; Turan, *a.g.m.*, s. 352.

58 "Kimler Silahlanıyor", *Köylü*, 28 Teşrinisani 1334.; İzmir'deki yerli Rumlar, kendi yaptıkları asayişsizlikleri, kendileri aleyhinde Türkler tarafından tertip edildiği ve kendilerinin mağdur buldukları şeklinde ifşa etmekteydiler. Bkz.: *Harp Tarihi Vesikaları Dergisi*, Sayı: 38, Vesika No: 993.

59 İnceburun, *a.g.t.*, s. 60.

polis memuru İrfan Efendi Bakkal Hazday'ın (?) dükkânından tahıl ve ayva aşırın hırsızlığı yakalaması; bu sebepten ötürü İzmir merkez karakolu tarafından 22 Ağustos 1919 tarihinde 418/136 Numaralı takdirname ile ödüllendirilmiş olduğu verilebilir.⁶⁰

Bununla birlikte işgal öncesi dönemde gasp, yağma, çetecilik cinayet, darp gibi olayların yanı sıra savaşın getirmiş olduğu gelir dağılımındaki dengesizlik sonucunda sefalet ve değerler yozlaşması da birbiri ardına gelmişti. Ülkede âdeta bir kıtlık düzeni hâkim olmaya başlamış ve buna bağlı olarak hırsızlık, eşkıyalık, genel ahlak kaidelerinde bozulmalar meydana gelmişti. Savaş yıllarında ve sonrasında fuhuşun yaygınlaşmasıyla birlikte buna bağlı olarak birçok hastalık ortaya çıkmış ve yaygınlık göstermeye başlamıştı.⁶¹ Birinci Dünya Savaşı'nın ortalarına kadar Osmanlı topraklarında doğal mecrasında sürüp giden fuhuş gayrimüslimlerin tekelinde sayılabiliyordu. Savaşın tesirleri orta ve alt tabakaları fakirliğe mahkûm etmiş; bu durum ilerleyen süreçte Müslüman ailelere de sirayet etmiş ve fuhuş yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu tarz yaşamın doğurduğu toplumsal ihtiyaçların var olan gelir düzeyiyle karşılanamayışı fuhuşun artmasında önemli bir rol oynamıştı. Mütareke yıllarında yoksulluktan bu maceraya atılanların yanı sıra vesikasız fuhuş icra eden, özellikle yüksek tabakaya mensup birçok kadın vardı. Bu gelişmeler, büyük ölçüde işgal görmüş kentlerde oldukça yaygınlık kazanmış bir durumdu.⁶² Bu yerleşimlerden birisi de hiç şüphesiz İzmir kenti idi.

İzmir'de işgal süreci ile birlikte daha da artan fuhuş olayları kentin belli başlı bölgelerini mesken edinmişti. Bunlar; Kemer, Göztepe ve Asansör mıntıkları, Karşıyaka mıntıkası ve Punta (Alsancak) bölgeleriydi. Bu mıntıklardaki kayıtlı evler ve pansiyonlar genellikle Hıristiyan ve yerli Rumlara aitti. Buralarda Müslüman kadınların çalıştırılması yasaktı. Fakat buna rağmen, İzmir'deki umûmhanelerde istisnai de olsa Müslüman kadınların çalıştığı/ çalıştırıldığı da görülmekteydi. Örneğin, Bu konuda Kemer'deki bağımsız bir umûmhane çalışan Dudu isimli Müslüman bir kadın tespit edilmiş ve olay mahallinde bulunan Polis memuru ve Dudu hakkında gerekli işlemler yapılarak İzmir polis müdüriyetine bildirilmişti. Olayın detayında 139 apolet numarasına sahip olan polis memuru Faruk İrfan Efendi, mesai saatlerinde fuhuş maksadıyla sabah devriye vazifesini terk ederek "*fahişe*" Dudu'nun evine gitmiş ve suçu işlemişti. Bunun üzerine İzmir polis müdüriyeti divan kararı sonucunda polis memurunu üç yevmiyesinin kesilmesi ile cezalandırmıştı.⁶³ Benzer biçimde apolet numarası 2 olan ve 2. sınıf komiser Ali Rıza Efendi, bakkal Falaka'nın dükkânında konyak içtikten sonra sarhoş olmuş ve Kemer mıntıkasındaki

60 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahoâl Defteri*, Cilt: 2, 22 Ağustos 1919, s. 746.

61 *Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, (Der.: Metin Özata), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2009, s. 122.

62 Zafer Toprak, *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma (1908-1928)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.ss. 306-307.

63 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahoâl Defteri*, Cilt: II, 8 Nisan 1334, s. 612.

umûmhaneci Eleni'nin umûmhanesine gitmişti. Umûmhanede bir gece yattığı anlaşılan polis memuruna bir defalık olmak suretiyle İzmir polis müdüriyeti divan kararı sonucunda uyarı cezası verilmişti.⁶⁴

Söz konusu dönemin suçları arasında firarlarda sıkça görülmekteydi. Firarilerin bu dönemde çoğunlukta olmasının nedenleri İtilaf Devletleri tarafından mütareke döneminde hazırlanmış olan raporlarda; fizikî yetersizlik, temizlik sorunu, güvenlik sorunu, düzensizlik, mahkûmların tedavileri, kayıtların kötü tutulması, beslenme yetersizliği, tutuklu ve hükümlerin ayrılması mahkûmların çalıştırılmaması, yönetici ile personel eksikliği ve rüşvet alınması gibi problemlere dikkat çekilmişti.⁶⁵ Örneğin İzmir'in Karşıyaka ilçesinde yapmış oldukları hırsızlıklardan dolayı yakalanıp tutuklanan Prevezeli Yahya ile arkadaşının hapisshaneden kaçtıkları ve söz konusu kişilerin polis tarafından ölü olarak yakalandıkları verilebilir.⁶⁶ Ayrıca rüşvet vererek firar olayına örnek ise hapisshanedeki kalan ve para karşılığı dışarı çıkacak olan Venosdi'nin demir parmaklıkları kırarak firar etmiş olduğu ve tahkikat başlatıldığı⁶⁷haberi verilebilir.

Söz konusu dönemde asayiş tam olarak bozmasa da polisleri meşgul eden diğer bir olay türü intiharlardı. Söz konusu dönemde (1918-1919) İzmir'de intihar vakalarına nadiren rastlanılmıştı. Bununla ilgili ilk vakayı 15 Mart günü yaşanmıştı. Bu olay, Rüsumat-ı Muhafaza müfettişlerinden Cevdet Efendi'nin Karşıyaka'nın Kordon kahvelerinde son derece sarhoş olarak şimendifer hattını takiben evine gitmekte iken sahip olduğu revolver ile göğsünün sol altından kendini vurarak intihar etmiş olduğu⁶⁸ örnek olarak verilebilir. İzmir kentindeki bir başka intihar olayını da 11 Mayıs 1335/1919 tarihli Ahenk gazetesinde görmek mümkündü. Söz konusu vaka, 9 Mayıs 1335/1919 günü saat bir sıralarında Frenk mahallesinde ikamet eden otuz iki yaşlarında Fransa vatandaşı olan Polmar oğlu Maryos'un cesedinin Göztepe'de karaya çarpmış olması ve karaya çarpan bu maktulün belinde kömür parçalarının bağlı olduğunun görülmesi sonucunda gerçekleşmişti. Bu durum olayın intihar vakası olduğunu göstermekteydi. Maryos'un ceketiyile pantolonun ceplerine ve beline kömür parçalarını doldurmak suretiyle kendisini denize atmıştı. Evlerindeki hizmetçiye de validesine vermek üzere mektup bıraktığı anlaşılmıştı.⁶⁹

Mondros Mütarekesi ile birlikte kentte başlayan Rum taşkınlıkları ve Yunanistan'ın emellerini gerçekleştirmeye yönelik çalışmaları neticesini 15 Mayıs 1919 günü İzmir'in işgal edilmesi sonucu göstermişti. İşgalden sonra

64 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: I, 26 Mart 1335, s. 65.

65 İnceburun, *a.g.t.*, ss. 69-70.; Mücahit Özçelik, "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, (Güz 2011), ss. 16-39.

66 İnceburun, *a.g.t.*, ss. 69-70.; BOA, DH, EUM.AYŞ2-14, H.22.06.1337.

67 *Sulh ve Selamet*, 9 Kânunusani 1335.

68 *Hukuk-u Beşer*, 15 Mart 1335.

69 İnceburun, *a.g.t.*, s. 70.; Bkz.: *Ahenk*, 11 Mayıs 1335.

geçekleşen mezalim başta olmak üzere yukarıda da bahsedilen tüm asayiş olayları dozunu arttırarak devam etmişti. Ancak Sevr Antlaşması imzalanana kadar Yunan idaresi tam manası ile kentte hâkim olamamıştı ve kentte iki başlı yönetim hâkimdi. Ancak 10 Ağustos 1920 Sevr Antlaşması'nın imzalanmasını takiben kentte sayısı azaltılmış olan Türk polisi ve askerlerin büyük bir çoğunluğu görevden alınmıştır. Artık tam anlamıyla Yunan idaresinin egemen olduğu kentte Türk güvenlik güçleri iki parmağın elini geçmeyecek kadar azaltılmıştır. Bu tarihten sonra 1922 Ağustosunda Türk ordusunun tekrar kente girişine kadar Yunan idaresi tesis edilmiş ve Yunanistan asayişini sağlamak için İtilaf Devletleri'nin jandarması niteliğinde kente gelse de kentin asayişini tam olarak sağlayamamıştır.

2. Sevr Antlaşması'ndan İzmir'in Kurtuluşuna Kadar Kentte Gerçekleşen Asayiş Olayları

Sevr Antlaşması imzalandıktan sonra görevden alınan Türk polisi ve askeri yerini Yunan güvenlik güçlerine bırakmıştı. Lâkin kente asayişini sağlamaya gelen Yunan idaresi kentteki düzeni tam manası ile sağlayamamıştı. İşgal öncesinde olduğu gibi bu dönemde de yerel Rum çetelerinin faaliyetleri devam etmekle kalmıyor, dahası bunun üzerine Yunan askerlerinin gerçekleştirdikleri mezalim, yağma, yıkım gibi eylemler ekleniyordu. Bu durumla eş zamanlı olarak ekonomik sıkıntılar, göçler ve uzun savaş yıllarının getirdiği insanlar üzerindeki bunalım hissi de gasp, darp, yaralama, cinayet vb. olayların daha da artarak devam ettiği görülmekteydi. Ayrıca Yunan idaresinin almış olduğu tedbirlerin haksız ve adaletsiz oluşu da olayların seyrini arttırmış ve Rumların ve Yunan askerlerinin suç oranlarının da arttırmasına sebep vermişti. Örneğin, bu dönemde Yunan Sıkıyönetim Mahkemesi; kentteki asayiş ve güvenliğini sağlamak için Urla'da Rum kadına tecavüz eden Hüseyin Çavuş ve Enver'i kurşuna dizerek idama mahkûm etmiş, ancak başka bir olayda Türk bir kadına tecavüz eden Yunan çavuşuna yirmi yıl hapis ve halk önünde askeri apoletlerinin çıkarılması cezası uygulanmıştı.⁷⁰ Bu durum birbiriyle aynı niteliği taşıyan iki olay karşısında suçlulara çifte standart uygulandığının ve adaletsiz kararlar verildiğinin en somut göstergesi olmuştu.

Sevr Antlaşması sonrası kentte en çok mezalim olaylarının arttığı gözlemlenmişti. İzmir merkezi başta olmak üzere Kemalpaşa, Karaburun, Bergama, Foçeteyn, Menemen, Tire, Ödemiş ve Bayındır gibi on üç kazayı içine alarak işgal alanını genişleten Yunanistan, bölgede yaşayan Türk-Müslüman halka ve onların inançlarına gerek Rum çeteler üzerinden gerekse Yunan askeri birlikleri tarafından zulmediliyordu.⁷¹Bu zulmün birçok örneği vardı. Bunlardan birisi 28 Nisan 1920

⁷⁰ Berber, *a.g.e.*, s. 251; *Ahenk*, 22-23 Temmuz 1335.

⁷¹ 14 Ocak 1920 tarihli bir raporda, Yunanların işgal ettikleri bölgelerde yapmış oldukları tedhiş, saldırı, tecavüz, mezalim ve tutuklamalar bütün detaylarıyla belirtilmekteydi. Bkz.: *Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi (TİTE)*, A1/K18/G64/B64.; Ayrıca Yunan askerleri ile

günü Tire'nin Büyük Kadife Köyü'nde yaşanmıştı. Yunan müfrezesi tarafından kuşatılmış köyün Muhtarı Deli Mehmetoğlu Halil ile köyün bekçisi Çobanoğlu Hüseyin'in yol göstericiliğinde on iki köylüyü cami avlusuna toplamış ve hepsini şiddetli ateş açarak öldürmüşlerdi. Daha sonra da köyü yağmalayarak bütün hayvanları gasp etmişlerdi. Köyden ayrılırken yolda karşılaştıkları Karaçocukoğlu Mehmet'i de kafasını dipçikle parçalayarak öldürmüşlerdi.⁷²

İşgal öncesi yerel Rum çete üyelerinin Türk askeri kıyafetleri giyerek baskınlar da bulunması artık yerini Yunan askerlerinin zeybek kıyafetleri giyerek baskın, gasp ve hırsızlık yapmasına dönüşmüştü. Örneğin 8 Mart 1920'de 12. Kolordu Kumandanı Vekili Hayri Bey tarafından çekile telgrafta Ödemiş'in Balabanlı Köyü'ne gelen zeybek kıyafetleri giymiş Yunan askerleri tarafından bütün yiyeceklerin, hayvanların gasp edilerek köyün yakıp yıkılarak telgraf edildiği bilgisine ulaşılmıştı.⁷³

Yunan idaresi döneminde en az mezalim olayları kadar ekonomik açıdan gelen sıkıntılar Yunan idaresinin başa geçmesi ve savaşın getirdiği zorluklar üretimi de sıkıntıya düşürmüştü. Bu durum kentte yaşayan halkı ekonomik açıdan çıkmazın içine sokmuştu. Ekonomik çıkmaz, beraberinde hırsızlık olaylarını getirmiş ve vakaların artmasını da tetiklemişti. Üstelik işgal öncesinde hırsızlık olayları sadece çeteler ya da bireysel olarak gerçekleştirilirken, Yunan idaresi sonrasında askerlerin uyguladığı olaylar da eklenmişti. Bu dönemde özellikle hane hırsızlıklarının yanı sıra dükkân vb. artış göstermişti. Bu da halkın fakir düşen kısmının un ve şeker gibi temel gıda ürünlerini temin etmekte zorlanmasından kaynaklandığı görülmüştü.⁷⁴ Örneğin; Kemeraltı tarafındaki Kestelli Caddesi üzerindeki esnaf Uncu Hüseyin Efendi'nin dükkânındaki gıda maddelerini çalmaya kalkışan hırsız olay mahallinde yakalanmış ve divana sevk edilmesi verilebilir.⁷⁵ Isınma sorunu endeksli bir başka hırsızlık olayı da Oduncu Yako İlyan'ın odun dükkânından odun aşırılmış olması ancak suçluların çok kısa bir sürede yakalanması ile gerçekleşmişti.⁷⁶ Yine hırsızlık olayının bir başka örneğini de 1920 yılının Şubat ayında dokuz kişiden oluşan bir hırsız kumpanyasının altın varakçısı, Nazmi Efendi'nin hanesine girerek üç sandık eşya ve zahireyi çalmışlardı. Olayın failleri ise baş komiser Mustafa Sıtkı Efendi ve ekibi tarafından kısa süre içinde yakalanmış olması teşkil etmektedir.⁷⁷

yerli Rumların işbirliği yaptığı ve köyleri yakıp, Müslümanları katlettikleri ve yağma ile soygunculuk yaptıklarına dair telgraf için Bkz. BOA, DH. KMS. 53-4/36.

72 Mustafa Turan, *Yunan Mezalimi-Izmir, Aydın, Manisa, Denizli, (1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.,4.Baskı, Ankara, 2018, s. 139.

73 Turan, *a.g.e.*, s. 112.; İslam kıyafeti giyen Yunan askerlerinin Nif kasabasına bağlı Ören köyüne de baskın düzenleyerek Akkeçili Ahmet Efendi'yi darp ve tazyik etmiş ayrıca hanelere taarruz eden Yunan askerleri 4000 lirayı da çalmışlardı.

74 İnceburun, *a.g.t.*, ss. 112-115.

75 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 7 Kanunuevvel 1338, s. 335.; Bkz.: Ahenk gazetesinin 16 Haziran 1335 tarihli nüshasında, debbağlık eden Ömer'in 14 Haziran 1335 gecesi dükkânına giren hırsızların birçok meşin ve deriyi çalarak firar ettiği neşredilmiştir.

76 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 9 Eylül 1338, s. 82.

77 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 4 Şubat 1336, s. 46.

Hırsızlığın iki alt dalı da vardı. Bunlardan biri gasp diğeri ise yankesicilikti. Teğmen Mehmet Nuri Efendi'nin yolda giderken meydanda bir kişi tarafından elindeki hububatın ve cebindeki paranın gasp edilmesi güvenlik güçlerine mahsus bir kişinin bile kentte güvenle yürüyemediğini göstermektedir.⁷⁸ Yine hırsızlığın bir türü olan ve insanların yolda rahatça yürütmesine izin vermeyen bir olay da yankesicilikti. 1920 yılı sonlarına doğru Yenice mahallesinden bakkal Ali oğlu İbrahim cebinde bozdurduğu yüz lirasını hüviyeti bilinmeyen ancak olayın Mehmet Çavuş tarafından tahkik edilmesinden sonra Ahmet ve Hakkı isimindeki şahıslar tarafından gerçekleştiğini ve bu şahısların kısa süre zarfında yakalanması örnek gösterilebilir.

Söz konusu dönemde kentteki düzensiz ortamı gören zanlılar sahte para basarak dolandırıcılık yapmaya da başlamışlardı. Bunun örneğini ise 1921 yılı Eylül ayında elli ve yirmi beş liralık sahte nakit para çıkaran Malkoça, ürettiği sahte paraları dolaşıma sürmüştü. Ancak halkın dolandırıldığını fark eden memurlar tarafından tutuklanması oluşturmuştu.⁷⁹

Şehrin sükûnetini "Kral Konstantin ve Yunan taraftarları" da Halkapınar'da yer alan cephaneliği patlatmaya teşebbüs etmeleri ile bozmaya yeltenmişlerdi. Şayet Yunan polisleri tarafından yakalanması ve cephaneliklerin Karşıyaka'da Osmanzade Mevki'indeki gaz depolarına naklederek iki kat tel örgü içine almışlar. Böylece kenti büyük bir facianın eşiğinden dönmesine neden olmuşlardı.⁸⁰

Mütareke yıllarında oluşan otorite boşluğu ve kargaşa düzeni kaçakçılık hareketlerine büyük bir ivme kazandırmıştı. Kimi zaman hububat, tahıl ve tekell kimi zaman da silah kaçakçılığı olarak gelişim göstermişti. Örneğin; 8 Ağustos 1338 tarihinde süvari polis memuru Mehmet Naşit Bey kendi kontrolü altında bulunan 18 çuval arpayı, kaçakçılık yapan Yorgi Bey'e satarak ona ortaklık etmiş; işlenen bu suç sonrasında polis memuru divana sevk edilerek kendisine kınama cezası verildiği bilinmiştir.⁸¹

İşgal yıllarında darp, yaralama ve adam öldürme gibi asayiş problemlerinin kimi zaman kavga sonucu kimi zaman ise gasp, hırsızlık ya da hane baskınları sonucunda gerçekleşmişti. Ancak işgal öncesinden farklı olarak bu dönemde Yunan askerleri tarafından uygulanan baskı ve şiddet sonucunda gerçekleşen olayların arttığı görülmüştür.⁸²

Asayişsiz ortamdan kaynaklı olarak suç işlemekten çekinmeyen zanlılar, hırsızlık ve gasp olaylarında kendilerine karşı direniş gösterildiği takdirde

78 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 31 Mart 1336, s. 358.; Bkz.: Aynı defterin 267. sayfasında yankesicilik hususunda bir hırsız çetesi liderinin yakalandığı ancak sonra firar ettiği de kayda alınmıştır.

79 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 15 Eylül 1337, s. 112.

80 *İnceburun, a.g.t.*, s. 127.

81 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 8 Ağustos 1338, s. 612.

82 *İnceburun, a.g.t.*, s. 98.

söz konusu olayların ya yaralama ya da cinayet türünde olaylara dönüştüğü görülmektedir. Örneğin; Erzurumlu Hacı Rıdvan Bey'in hanesine giren fail Sivri Hüseyin, evde bulunan eşya ve kuru bakliyatları aşırırken yakalanma korkusu ile Hacı Rıdvan Bey'i darp etmiş ve yaralamış olduğu gözlemlenmiştir.⁸³ Bu olağanüstü şartların hâkim olduğu dönemde polislerinde bazı suçlara karıştığı görülmektedir. 6 Ağustos 1336/1920 akşamı umûmhaneden çıkararak evine giden Rıza Bey, polis memuru olan Halit Zahit Efendi tarafından üzerindeki eşyalarının tehdit ile birlikte gasp edilmesi sırasında Rıza Bey'i darp ettiği görülmüş ve olay sonucunda adı geçen polis memuru görevini kötüye kullandığı gerekçesiyle işinden uzaklaştırılmış olması örnek verilebilir.⁸⁴

Bazen anlaşmazlıkların da darp ya da yaralama ile sonuçlandığı görülmektedir. Örneğin 1921 yılında resmi dairede çalışan Edip Efendi'nin görevi başında iken kuruma gelen vatandaş ile bir konuda anlaşma sıkıntısı yaşadığı ve bu anlaşma sıkıntısının da ortamı gerdiği görülmüştür. Edip Efendi'nin haysiyeti ve şahsiyetine karşı gerçekleştirilen hakaretler sonucunda ise ortam iyice karışmış, Edip Efendi'nin iskemle ve yumruk darbeleri alarak ağır şekilde yaralandığı bunun sonucunda da üç gün hastanede kaldığı bilinmektedir.⁸⁵

Kentte oluşan kargaşa ortamı hanelere, iş yerleri ve köyler başta olmak üzere çeşitli baskınlarda görülmüştür. Gerçekleşen baskınlar birçok asayiş bozucu olayı (darp, yaralama, gasp vb.) da içerisinde barındırmaktadır. Keçeciler Karakolu'na gelen Binnaz isimli bir kadının ifadesine göre bir grup evine gelerek tehditler ile kapıyı zorla açtırmış ve bu şahıslar kadından kızlarından birini istemiş ancak kadın kızlarını korumaya kalktığı için kadını darp etmişlerdi. Bu olay üzerine kaçarak karakola gelen kadının şikâyeti üzerine 209 apolet numarasına sahip kazım Efendi olay yerine gitmiş ve keçeciler tarafından yaralanmıştı. Bu şahıslar gerek hane baskını, gerek kız kaçırmaya teşebbüs, sivil birini darp etme ve görevli polis memura saldırmak suçlarından aranmış ve kısa sürede yakalanarak adalete teslim edilmesi⁸⁶de kentte yaşanan olaylardan sadece biridir.

Tüm bu olaylar arasında göze çarpan diğer bir husus ise kent merkezi ve kazalarda Yunan askerleri tarafından Müslümanların darp edilmesi ve yaralanmasıdır. Sayıları tam olarak bilinmese de kazalara bağlı kaymakamlıkların jandarma raporlarının bazılarında bu tür bilgilere yer verilmiştir. Örneğin İzmir'in kazalarından biri olan Ödemiş kazasında kaymakamlık tarafından bilgi neticesinde 18 Ağustos 1335/1919 tarihi raporuna 16 Türk dövülmüş, 4 Türk de yaralanmıştı. Benzer şekilde Ödemiş'e bağlı birçok köy halkının da darp edilerek yaralandığı raporda açıkça belirtilmekteydi.⁸⁷ Rum taşkınlıkların artmasının yanı sıra birde Yunan askeri tarafından yapılan darp, yaralanmalara

83 İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri, Cilt: 2, 5 Kanunuevvel 1336, s. 736.

84 İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri, Cilt: 1, 6 Ağustos 1336, s. 124.

85 İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri, Cilt: 1, 11 Temmuz 1337, s. 340.

86 İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri, Cilt: 2, 23 Şubat 1336, s. 986.

87 Turan, a.g.e., s. 131.; Rapor için aynı eserin EK-11 başlıklı kısmına Bkz.:

da oldukça sık rastlanmıştı. Bunlardan birisi de sinemadan çıkan Murat Zeki Bey'in de tanıklık ettiği, kasap eşrafından bir kişinin gece yarısı evine dönerken feci bir şekilde öldürülmesiydi. Yunan jandarma birliklerinden birisinin apoletin kanlı bir şekilde yerde yatan merhumun avuçları içinde kalması hem yaşamak için direndiğini hem de Yunan askerlerinin bölgede uyguladıkları vahşet ve tecavüzün acı yüzünü göstermekteydi.⁸⁸ Cinayetlerin sebepleri kimi zaman siyasi kimi zaman ise bireysel olabiliyordu. Bunlardan biri de aşk cinayeti. Çorakkapı'da gerçekleşen bu aşk cinayeti Çakır Pakize'ye âşık olan Kömürcü Hoti (?) ile Cemal'in boş bir arsada gecenin bir vakti kavga etmesi sonucunda Cemal'in katledilmesi ile gerçekleşmişti. Olay yerine intikal eden polis memurlarının yaptığı tahkikat sonucunda ise suçlu olan Hoti (?)'nin 25 Nisan 1337/1921 yılında yakalanması ile sonuçlanmıştı.⁸⁹

Önce savaşın getirdiği daha sonra kentte bir türlü merkezi otoritenin sağlanamamasından kaynaklı olarak ahlakî çözümlere paralel olarak fuhuş olayları da yoğun olarak yaşanmaktaydı. Giderek çoğalan umûmhanelerde kenttin sükûnetini kimi zaman bozmaktaydı. Bunlardan biri Konak mevkiinde bulunan bir umûmhane çalışan fahişelerin mahalle huzurunu kaçırmaları sonucunda karakola şikâyet edilmesi sonucunda polis ekiplerince söz konusu umûmhaneye baskın yapılmış umûmhane çalışanlara uzaklaştırma kararı alınmıştı. Ancak umûmhane baskını sırasında İzmir Emniyet-i Umûmiye Müdüriyet-i personellerinden birisi olan emniyet müfettişi Ali Rıza Efendi'nin de umumhane içerisinde yer aldığı görülmüş ve diğer suçlular gibi onunda tutuklandığı bu baskın sonucunda da görevinde azledildiği kayıtlarda yer almıştı.⁹⁰ Bir başka fuhuş olayı ise İzmir'in Şerefiye Mahallesi'nde yaşanmıştı. İbrahim Efendi'nin seks işçisi olduğu bilinen Kazanların Ümmühan'ın Mehmet ile nikâh kıyacağı bahanesi ile kendisi irtibata geçmiş ancak Ümmühan'ın evine gece gündüz fark etmeksizin gayri meşru adam kabul ettiği gören Mehmet Efendi'nin huzursuzluk çıkardığı bunun üzerine gelen polis ekiplerinin zar zor olsa da sükûneti sağladığı görülmüştü. Bu olayın bir neticesi olarak ise olayı bildiği halede susmasından ve daha önce buradaki fahişelerle irtibatı saptanmasından dolayı polis memuru İbrahim Hakkı Efendi'nin görevden alınmıştı.⁹¹ Fuhuş sonrası kimi zaman tartışmalarla kimi zaman ise ölümlerle sonuçlanmıştı. Hele ki küçük bir çocuk bir seks işçisi ile ilişkiye girmesi sonucunda hastalanarak ölmesi acı ama gerçek bir sonuçtur. 1920 yılının Ağustos ayında Dolaplı Kuyu mahallesinde Makbule Hanım namında bir fahişe ile biri çocuk olmak üzere üç kişinin gayri meşru bir ilişki yaşadığı ve küçük çocuğun ilişkiden on gün sonra yakalandığı hastalıktan dolayı vefat etmesi bu duruma örnek olarak verilebilir.⁹²

88 Mevlüt Çelebi, *Ahenk ve Halk Gazetelerinde İşgal Hatıraları (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2015, s. 67.

89 *Sada-yı Hak*, 26 Nisan 1337.

90 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 10 Temmuz 1336, s. 282.

91 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 31 Ağustos 1336, s. 359.

92 *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 17 Ağustos 1336, s. 597.

Mütarekenin imzalanması ile birlikte artış gösteren çete faaliyetleri Sevr Antlaşması'nın imzalanması ile de zirveyi zorlamıştır. Ancak burada dikkati çeken bir husus vardı. O da bölge istihbarat raporlarına yansıdığı kadarıyla önemli bir durum da eşkıyalık ve baskınları gerçekleştirenlerin genellikle İngiliz mallarına ve vatandaşlarına karşı bir eylem içerisinde olmayışlarıydı. Bu durum özellikle yerel Rum çeteci ve yağmacıların İngiliz kamuoyunun tepkisini çekecek türde davranışlarından kaçındığını göstermekteydi.⁹³ Buna karşılık Türk ve Müslüman ahaliye karşı şiddetlerini arttırmışlardı. Örneğin 1920 yılı Mart ayında İkiçeşmelik merkezinden Demirci Köyü'ne gitmek üzere olan altı erkek, beş kadından oluşan on bir kişilik gurubun öne on kişilik bir çete tarafından kesilmişti. Çeteciler erkekleri boğazlayarak katlettikleri gibi cesetleri de yol üzerine atmış; hatta bazılarını çam ağaçlarına asmışlardı. Geriye kalan kadınların dördü serbest bırakılmış ancak grubun içinde bulunan Hayriye isimli kızı kaçıran meçhule doğru gitmişlerdi. Grubun sahip olduğu malları da Hayriye gibi beraber yanlarına almışlardı.⁹⁴

Mütareke'nin ilk döneminde İzmir'in işgalini kolaylaştırmak için çalışan çeteler işgal sonrası da şiddetlerini artırarak zulüm, gasp ve baskınlarına devam etmişlerdi. Çoğunluğu yerli Rumlardan oluşan çeteler işgalden sonra Yunan askerlerinin desteğini almış ve Yunan yetkililer tarafından hem eğitilmiş hem de donatılmışlardı. Ayrıca 1921 yılında Umum Jandarmanın Kumandanlığı'ndan Manisa, Aydın, Denizli ve Karesi mutasarrıflıklarına çekilen telgrafta, Yunan ordusu tarafından tahliye edilen 130 çete reisinin İzmir ve çevresinde asayiş bozmak için gönderildiğini ve bu duruma yönelik ilgili makamlarca önlemler alınması gerektiği konusunda bilgi verilmekteydi.⁹⁵

İşgal sürecinde bölgedeki Türklerin tamamen silahtan arındırılmasına karşılık yerli Rumlar ve azınlıklar baskın, göçe zorlama ve çetecilik faaliyetleri için özellikle silahlandırılıyor ve eğitiliyordu. 20 Nisan 1922'de Anadolu Ajansı'ndan geçen bir habere göre İzmir'de Hıristiyanlara silah dağıtımına devam edildiği verilmişti.⁹⁶ Bu silahlandırılan sayıca beslenen ve eğitilen çeteler Türk-Müslüman ahalinin dini kurumlarını, mahallelerini, evlerini, işyerlerini, eğitim kurumlarını hatta dini kurumlarını dahi yağma ve talan etmekte bu mekânlarda bulunan ahaliye ise zarar verilmekteydi. Örneğin, Çeşme'deki Rumlar, Rüştüye Mektebini basarak yağma etmiş ve buldukları Kuran-ı Kerimleri pare pare ederek yere atmışlar çiğnemişlerdi. Bu durumun yağma olayının yanında İslam dinine karşı da ağır bir hakaret olduğu kuşkusuzdu.⁹⁷ Mektep baskının yanında bir başka

93 İsmail Ediz, *Diplomasi ve Savaş İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2015, s. 46.; Bkz.: Michael Llewellyn Smith, *Yunan Düşü*, 1. Baskı, (Çev.: Halil İnal), Ayraç Yay., Ankara, 2002, s. 97.

94 İnceburun, *a.g.t.*, s. 104.; *İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defteri*, Cilt: 1, 23 Mart 1336, s. 220.

95 BOA, DH-100-136,H.18.09.1337.

96 Turan, *a.g.e.*, s. 37.

97 *İzmir'e Doğru*, 11 Şubat 1336.

örneği de hane baskınları teşkil etmektedir. Bunun örneğini ise Şark gazetesinde yer alan bir haber oluşturabilir; yerli Rum çeteleri tarafından Karşıyaka Karyesinin İskele yakınlarında bulunan 18 numaralı İzmir istinaf reisi İsmail Bey'in evine baskın gerçekleştirilmişti. Baskın sırasında eşi Saadet Hanım da evde bulunmaktaydı. Kıymetli eşyaları çalan eşkıyalar daha sonra aynı mıntıka da bulunan 8 numaralı Ziya Bey'in hanesine de baskın gerçekleştirmişlerdi. Şark Gazetesinde çıkan haberin detayında bölgede gittikçe artan baskın ve soygunlara karşı, bu mıntikalarda bulunan ev sakinlerine herhangi bir baskına karşı hazır ve tedarikli bulunmalarını rica ediliyordu.⁹⁸

İşgalin başından sonuna kadar süren baskın ve yağmalar Türk süvarilerinin kente girmesinden sonrada devam edilmişti. Ancak bunun diğer baskınlardan bir farkı vardı. Artık yerli Rumlar ve Yunanlar artık sadece Türk ahaliye değil, diğer gayrimüslimlerin ve Levantenlerin de evlerini basıyor ve yağmıyorlardı. 1922 yılında İzmir'e gelen Türk süvarileri ile çatışan yerli Rumlar Bornova da Edit Lawson'ın evini basarak saklanmış ve buradan çıkarken de evi yağmalamışlardı. Edit Lawson'ın evi gibi yağmalanan bir evde Reggio'ların eviydi.⁹⁹

26 Ağustos 1922 tarihinde başlayan Büyük Taarruz 9 Eylül'de Türk askerinin İzmir'e girmesi ile son bulmuştu. General Mombelli tarafından Kara Kuvvetleri Komutanlığı'na gönderilen 11 Eylül 1922 tarihli tezkirede Türk birliklerinin 9 Eylül günü öğleden sonra herhangi bir olay olmadan İzmir'e girdikleri Türk kuvvetlerinin önünden kaçan Yunan ordu birliklerinin ve Yunan çetelerinin geri çekilirken köyleri yaktıkları ve vahşete kaçarken bile devam ettikleri yazıyordu.¹⁰⁰ Türk Ordusunun 9 Eylül 1922'de İzmir'e girişiyle birlikte Mustafa Kemal Paşa da İzmir'e gelmiş ve Akdeniz'in incisi olan bu güzel kentin nasıl harabeye çevrildiğini bizzat gözleriyle görmüştür. Tam da bu sırada takvimler 13 Eylül 1922'yi gösterdiğinde asrın yangını olarak tarihe geçen yangının alevleri patlak vermiş ve Frenk Mahallesi'nin Basmane tarafındaki "Suzan Sokağı'nda kopan bir gümbürtü"¹⁰¹ ile şehri sarmaya başlamıştı.

İzmir yangını ile ilgili en önemli rapor ise kuşkusuz İzmir İtfaiyesi'ne on iki yılını (1910-1922) vermiş olan Mösyö Grescovich'in raporuydu. Grescovich raporunda yangınla ilgili gördüklerini şöyle aktarıyordu: "13 Eylül günü saat 10.30 sıralarında Ermeni kilisesinden 50 metre mesafede, bir Ermeni hanesinin yandığını gördüm. Hanenin alt katında şiddetli ve sadmeli ateş çıkmaktaydı. Mecburi biraz geriye gittim. O tarafa sirayet etmemesi için söndürmeye çalışırken Ermeni kilisesinde yangın olduğunu haber verdiler. Efrad ile kiliseye gittim. Kilisenin binalarında ateş yok idi. Yalnız küçük bir bina civarında bahçedeki iki yüz kadar bağlı eşya balyası ve

98 Şark, 14 Nisan 1338.

99 Türkmen Parlak, *İşgalden Kurtuluşa 2-Yunan Ege'den Nasıl Gitti "Son Günler"*, İzmir Sosyal Hizmetler Vakfı Kültür Yay., No: 2, İzmir, 1983, s. 452.

100 Mevlüt Çelebi, *İtalyan Arşiv Belgelerinde Anadolu'da Yunan Mezalimi (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2010, s. 51.

101 Parlak, *İşgalden Kurtuluşa-2 Yunan Ege'den Nasıl Geçti "Son Günler" ...*, ss. 461-462.

paçavoralar bir yere toplanmış ve üzerinde iki yüz tüfenk ve kilitli cephane konmuş idi. Ateşe de bunların arasından çıkıyor idi. Aynı zamanda ateş içerisinde devamlı infilak işitiliyordu. Söndürmeye çalıştık.”¹⁰² Yangının kimin çıkardığı konusunda çeşitli görüşler olsa incelenen belgeler, eserler neticesinde Ermenilerin kenti yakmış ve yerli Rumların da yaymış olduğu kanısına varılmaktadır. “Türk işgali altında kalmaktansa ölmeyi tercih eden Ermeniler, evlerini ateşlemişler ve Türk askerleriyle mücadeleye girişmişlerdi. Müthiş gürültülerle cephane depoları patlıyordu.”¹⁰³ Kısacası Ermeniler ve yerli Rumlar cephanelik ve belge/bilgi/dokümanların Türklerin eline geçmemesi için çalışırken evlerini, kiliselerini ateşe vererek asrın yangınına imzalarını atmışlardı.¹⁰⁴ Hatta yangını söndürmek isteyen itfaiyecilere dahi saldırdıkları Sigorta Yönetimi Yangın Servisi Temsilcisi Mösyö Ernest Bon tarafından “Ermeni ve ya Rum kundakçılar görevlerini yerine getiren Hristiyan itfaiyecilere bile saldırdı.”¹⁰⁵ Kelimeleri ile kâğıda dökülmüştü. Yangının Ermeniler tarafından kasten çıkarıldığı hususunda yangına şahitlik edenler de kabul etmişti. Üstelik yangını çıkaran birkaç kişinin suçüstü yakalanmış olduğu görülmüş ve polis raporuna ek olarak otuz yedi sayfalık şahitlerin ifadeleri de rapora dâhil edilmiştir.¹⁰⁶

İzmir yangınının yanı sıra kentte yanıp âdetâ küllük olan yerleşimler, Ermeni ve Rumlara ait mahaldehydi. Ev ve dini mabetlerinin yanmasının yanı sıra özellikle kiliselerinin patlayarak içeriden sürekli infilakların gerçekleşmesi yangının etkisinin genişlemesine sebep olmuştur. Bilhassa işgal sürecinde Yunanların ve yerli Rumların kiliseleri mühimmat deposu ve karargâh merkezi yaptığı göz önünde bulundurulduğunda; kiliselerin neden ve nasıl patladığı?, yangındaki büyük patlamaların nasıl ve hangi muhitlerde gerçekleştiği soruları kendi içerisinde yangının kimler tarafından çıkarıldığı ya da yayıldığı şüphesini doğurmuştur. Özellikle işgal sürecinde Ermenilerin yerli Rumlarla olan iş birliği içerisinde olması, kiliselerin karargâh merkezi konumunda olması ve yangın sonrasında belge/doküman vs. kalıntıların yok edilmek istenmesi bu şüpheleri haklı çıkarmaktadır.¹⁰⁷

İzmir yangını sırasında asayiş ve sükûneti bozarak kentin huzurunu bozanların olduğu da muhakkaktı. Bu olaylardan birisi dönemin gazetelerinde yer alan İzmir Rum Metropoliti Hristostomas’ın ölüm haberiyle ilgiliydi. Sürmanşet yapılarak kamuoyuna sunulan haber İstikbal gazetesinde şöyle yer almıştı:

102 Köylü, a.g.e., ss. 95-96.; Rapor için Bkz.: “İzmir Yangını”, Şark, 21 Kanunuevvel 1338.

103 Ercan Erksan, “İzmir’i nasıl yaktılar, nasıl kaçtılar?...” Yeni Tarih Dünyası, Sayı: 3, (15 Ekim 1953), ss. 118-122.

104 İnceburun, a.g.t., s. 149.

105 Oktay Gökdemir, “Fransız Kaynakları Işığında 1922 İzmir Yangını”, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Cilt: VI, Sayı: 15, s. 195.

106 Neşe Esirkiş, “İzmir Yangınları: XVIII Asrın Ortalarından 1922’ye Kadar”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019, s. 65.

107 İnceburun, a.g.t., s. 149.

“Hrisostomos şimdiye kadar anlaşılmayan bir sebepten dolayı daire-i hükümete azimet etmiş, avdetinde üzerine hücum eden halk tarafından öldürülmüştür. Hadise-i katli Rumlara atfedenler olduğu gibi ruhban kıyafeti altında en bunlar bir komitacı ruhu taşıyan bu yüksek rütbeli zabitlerden aileleri zulme uğrayan Türkler tarafından da linç edildiğini iddia edenler vardır. Fakat doğruyu söylemek lazım gelirse Hrisostomos'u öldürenler arasında Türkler kadar Anadolu Rumları da vardır.”¹⁰⁸ Ancak Babalık gazetesi, Atina gazetelerinden iktibas ettiği bir haberde Metropolit Hrisostomos ile Kozmos Gazetesi müdürü Aleksandridi'nin Divan-ı Harp mahkemesince yargılandığı, kendisine mahkemece idam hükmü verildiği ve bu doğrultuda kurşuna dizilerek idam edildiği konusunda bilgi vermişti.¹⁰⁹ Diğer bir örneği ise 21 Eylül 1922 tarihli Tasvir-i Efkâr gazetesinde yer alan Urla üzerinden İzmir'den ayrılan Yunan ordusunun bölgeden geçerken bölgeye zarar verdiklerini, hatta kilise ve okullara saklanan çetelerin kasabayı ateşe vererek kaçırmaya çalıştıkları teşkil etmektedir. Bunun üzerine de haberin devamına bölgede bulunan Türk müfrezeleri tarafından bahsi geçen bölgelerdeki yangınların söndürülmesi için büyük çaba gösterildiğini eklemiştir.¹¹⁰ Özetle yakıp yıkmakla İzmir'e girenler yine yakıp yıkmakla kaçıp gitmişlerdi.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nda İttifak Devletleri yanında yer alan Osmanlı İmparatorluğu uzunca bir dönem ve zorlu şartlar altında mücadelesini sürdürmüştü; ancak 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi ile savaştan yenik olarak çıkmıştı. Bu antlaşma her ne kadar bir ateşkes antlaşması adını taşısa da içerdiği maddeler bakımından hasta adamın barış antlaşmasını imzalamasına kadar mirasını kendi aralarında paylaşmak amacıyla imzalanmıştır. Nitekim “Türkleri Anadolu'dan atmak isteyen” büyük güçler, “İtilaf Kuvvetlerinin güvenliklerini tehdit edecek bir durum olduğunda herhangi bir stratejik yeri işgal etme hakkını” 7. madde ile elde etmişlerdi. Aynı antlaşmanın 5. maddesi ile güvenlik güçlerinin sayısını azaltmış ve haklarını kısıtlamıştı. Böylece kendi güvenliklerini tehdit edecek olayların doğmasına olanak sağlamıştı. 4. madde ile de suçluların serbest bırakılmasını sağlayan İtilaf güçleri asayiş alanında kendi elleri ile bozmayı ve işgalleri kolaylaştırmayı hedeflemişti.

Hasta adam olarak görülen Osmanlıların mirasını paylaştıkları Paris Barış Konferansı'nda ise Akdeniz ve Ortadoğu'da egemen olan Avrupalı devletlerin çıkarlarını korumak amacı ile 1917 Saint Jean Maurienne Antlaşması ile İtalya'ya verilen İzmir'i Yunanistan'a vermişlerdi. Yunanistan ise Megali İdeasını gerçekleştirmek için kent üzerinde hak iddia etmiş ve elinden geleni

108 Rahmi Çiçek, “İzmir'in Kurtuluşunun Anadolu Basınındaki Yansımaları”, *Kuruluş ve Kurtuluşun Sembol Kenti İzmir Uluslararası Sempozyumu* (Bildiriler), Atatürk Araştırma Merkezi Yay., s. 229.

109 İnceburun, a.g.t., s. 150.; Çiçek, a.g.m., ss. 229-230.

110 *Tasvir-i Efkâr*, 21 Eylül 1922.

yapmıştı. Bu duruma müteakip olarak 6 Mayıs 1919'da "İzmir kentinde asayişin temin etmek" görevi İtilaf güçleri tarafından Yunanistan'a verilmiş ve 15 Mayıs 1919 günü kentin işgaliyle birlikte İzmir'de sancılı günlerin ilk tezahürleri görülmüştü.

İşgal güçleri, mütarekenin imzalanmasıyla birlikte başlayan süreçte İzmir'deki yerli Rumların başlatmış oldukları her türlü saldırı, yol kesme, cinayet, hırsızlık, ırz ve namus çiğneme ve benzeri eylemleri görmezden gelmiş; hatta bizzat himayesi altında tuttuğu bu güçler tarafından korunmuştur. Rum çeteler özellikle İngilizler tarafından silah, mühimmat bakımından desteklenmişlerdi. Yunanistan da daha işgal kararı alınmadan evvel işgal kararını kolaylaştırabilmek adına çeteleri kaynak bakımından beslemiş hatta İngilizlerin göz yumması ile adalardan ve çeşitli yollardan İzmir kıyılarına kaçak olarak çeteciler getirerek buradaki örgütlenmeyi desteklemişti. Oluşturulan bu Rum çeteler işgal öncesi başlamış ancak milli mücadele sonuna kadar tedhiş hareketlerine devam etmişti.

İzmir'de asayişin sağlanamadığı doğru bir savdı. Ancak bu asayişsizliği kaynağı Türklerden mi? yahut Rumlardan mı kaynaklıydı? Sorusunun cevabı; çalışma boyunca incelenen arşiv belgeleri, resmî rapor ve kayıtlar, hatıralar ve dönemin basınından elde edinilen verilere göre; yerli Rumların silahlandığı ve çetecilik faaliyetleri yürüttüğü doğrultusundadır. Köylü gazetesinde yer alan "Kimler Silahlanıyor?"¹¹¹Başlıklı makalede ifade edildiği gibi, Rumlar kentteki düzeni bozuyor ve sükûnetin bozulmasına sebep oluyordu. Dahası yerli Rumlar silahlanmakla da kalmıyor; Osmanlı askeri kıyafetlerini giyerek fabrikalara, hanelere ve köylere baskınlar düzenleyerek, hem Türk ahalinin canına ve malına tecavüz ediyor hem de kentteki asayişin Türklerin bozduğuna yönelik yaygara yapıyorlar ve Batı Kamuoyunu kendilerinin tarafına çekmeyi hedefliyorlardı. Rum çetelerin bir diğer hedefi de kuşkusuz Türk nüfusu yerlerinden göç ettirerek bölgeye Rum nüfusunu yerleştirmek ve Yunanistan'ın iddialarını kolaylaştırmaktı.

Mütareke döneminde sadece çeteler ya da yerli Rumlar değil, savaş yıllarının da getirmiş olduğu güvenlik zafiyeti, otorite boşluğu, fakirlik, hastalık, ahlaki bozulma, beslenme ve giyinme sorunu gibi asayiş olaylarını etkilediği görülmüştür. Sosyal ve ekonomik faktörler kentteki iç güvenlik sorununu tetikleyen başlıca sebepler arasındaydı. Bu dönemde hırsızlık, gasp ve benzeri suçların büyük bir çoğunluğunun ekonomik yetersizlikler sonucunda ortaya çıktığı da görülmüştü. Özellikle kentte yaşanan beslenme sorunu ve geçim sıkıntısına paralel olarak artan hırsızlık olayları; dükkân hırsızlıkları gibi temelde gıda endeksli suçlara dönüşmüştü. Bu dönemde halkın fakir düşen kısmı un ve şeker gibi temel gıda ürünlerini temin etmede sıkıntı yaşamaya ve yenilebilir ekmeğe ulaşmakta zorlandığının görülmesi halkı birtakım suçlara ittiğini göstermektedir.

İşgal döneminde sivil vatandaşların yanında çeşitli memurların da fuhuş olaylarına adı karışması sebebiyle asayiş ve güvenliği askıya aldıkları

111 "Kimler Silahlanıyor?", *Köylü*, 28 Teşrinisani 1334.

gözlemlenmiştir. İzmir Vilayeti Polis Mürettebatına Mahsus Sicil-i Ahval Defterleri incelendiğinde görev sırasındaki bazı polis memurlarının umûmhanelerde yakalandıkları ve çeşitli cezalara çarptırıldıkları görülmüştür. Yine söz konusu defterlerin incelenmesi sırasında ulaşılan başka bir sonuç ise polis memurlarının 12 Ağustos 1920 tarihinde işgal dolayısıyla vazifelerine son verildiğidir. Bu zaman dilimi içerisinde görevleri sona eren güvenlik görevlileri, İzmir'in kurtuluş tarihi olan 9 Eylül 1922'den itibaren de tekrar vazifeleri başlarına dönmüşlerdir.

İşgal dönemi İzmir'inde Yunan Sıkıyönetim Mahkemelerinin kentte asayiş ve güvenliği sağlamaya yönelik uygulamaları çeşitli yorumlara da neden olmuştur. Özellikle mahkemelerin verdiği kararlara bakıldığında; kentte yaşayan halkın dini ve milliyetine göre verilen cezaların halk arasında ayrıma neden olduğu ve adil olunmayan bu tutum karşısında da çeşitli asayiş olaylarının arttığı gözlemlenmiştir. Özetle mütarekenin imzalanmasıyla başlayan kentteki "asayiş olayları" en çok Türk milletini mağdur etmiştir. Mütarekenin imzalanmasından sonra gerçekleşen elzem olaylar yerini 1919 yılında başlayan işgal günlerine bırakmıştır. Bu süreci 9 Eylül 1922'de Türk süvarilerinin İzmir'e girmesi takip etmiş ve bu süre aralığında gerek merkezde gerek ise kazalarda pek çok güvenlik zafiyeti yaşanmış ve savunmasız bırakılan halk mağdur olmuştur. Ancak kente giriş yapan Türk kolluk kuvvetleri önce işgal döneminin getirmiş olduğu olumsuz izleri silmeye daha sonra asayiş ve güvenliği tam manasıyla sağlamaya çalışmıştır.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi - BOA.

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi

İzmir Vilâyeti Polis Mürettebatına Mahsûs Sicil-i Ahvâl Defterleri (1918-1922).

İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Olarak Makamat-ı Askeriyeden Mevrud Raporlar, Matbaayı Askeriye, Dersaadet 1335.

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Arşivi - TİTE.

II. Süreli Yayınlar

Anadolu

Hukuk-u Beşer

Islahat

İzmir'e Doğru

Köylü

Müsavat

Sada-yı Hak

Sulh ve Selamet

Şark

Tasvir-i Efkâr

Yeniğün

III. Kitaplar

AHMAD, Feroz, “Osmanlı İmparatorluğunun Sonu”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler, 1. Baskı, Alfa Yay., (Edit.: Marian Kent), 2013.*

- APAK, Rahmi, *İstiklal Savaşı'nda Garp Cephesi Nasıl Kuruldu?*, TTK Yay., Ankara, 1990.
- ARIKAN, Zeki, *Haydar Rüştü Öktem Mütareke ve İşgal Anıları*, Türk Tarih Kurumu Yay, Ankara, 1991.
- ARIKAN, Zeki, *Mütareke ve İşgal Dönemi İzmir Basını (30 Ekim 1918-8 Eylül 1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 1989.
- BAYAR, Celal, *Ben de Yazdım (Milli Mücadeleye Gidiş)*, Cilt: 5, Sabah Kitapları, İstanbul, 1969.
- BERBER, Engin, *Sancılı Yıllar: İzmir 1918-1922 Mütareke ve Yunan İşgali Dönemi'nde İzmir Sancağı*, Ayraç Yay., Ankara, 1997.
- Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları*, (Der.: Metin Özata), Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, 2009
- ÇAKMAK, Zafer, *İzmir ve Çevresinde Yunan İşgali ve Rum Mezalimi*, Yeditepe Yay., İstanbul, 2007.
- ÇELEBİ, Mevlüt, *Ahenk ve Halk Gazetelerinde İşgal Hatıraları (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2015.
- ÇELEBİ, Mevlüt, *İtalyan Arşiv Belgelerinde Anadolu'da Yunan Mezalimi (1919-1922)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2010.
- EDİZ, İsmail, *Diplomasi ve Savaş İngiliz Belgelerinde Batı Anadolu'da Yunan İşgali 1919-1922*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, 2015.
- ERDEM, Nilüfer, *Yunan Tarihçiliğinin Gözüyle Anadolu Harekâtı 1919-1923*, 1. Baskı, Derlem Yay., İstanbul, 2010.
- GÜNEŞ, İhsan, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler (Programları ve Meclisteki Yankıları) 1908-1923*, 1. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul, 2012.
- JAESCHKE, Gotthard, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi Mondros'tan Mudanya'ya Kadar (30 Ekim 1918- 11 Ekim 1922)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 1989.
- KURAT, Yuluğ Tekin, *Osmanlı İmparatorluğunun Paylaşılması*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1986.
- PARLAK, Türkmen, *İşgalden Kurtuluşa 1, Yunanlılar Ege'ye Nasıl Geldi "İlk günler"*, İzmir Sosyal Hizmetler Vakfı Kültür Yay., İzmir, 1982.
- PARLAK, Türkmen, *İşgalden Kurtuluşa 2-Yunan Ege'den Nasıl Gitti "Son Günler"*, İzmir Sosyal Hizmetler Vakfı Kültür Yay., No: 2, İzmir, 1983.
- SMITH, Michael Llewellyn, *Yunan Düşü*, 1. Baskı, (Çev.: Halil İnal), Ayraç Yay., Ankara, 2002.

- SOYSAL, İsmail, *Tarihçeleri ve Açıklamalarıyla Birlikte Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara, 2000.*
- TAÇALAN, Nurdoğan, *Ege'de Kurtuluş Savaşı Başlarken*, Bilgi Yay., Ankara, 2007.
- TOPRAK, Zafer, *Türkiye'de Yeni Hayat İnkılap ve Travma (1908-1928)*, Doğan Kitap, İstanbul, 2017.
- TURAN, Mustafa, *Yunan Mezalimi-İzmir, Aydın, Manisa, Denizli, (1919-1923)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.,4.Baskı, Ankara, 2018.
- TÜRKGELDİ, Âli Fuad, *Mondros ve Mudanya Mütarekeleri'nin Tarihi*, İstanbul, 1948.
- UMAR, Bilge, *İzmir'de Yunanlıların Son Günleri*, İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., İzmir, 2011.

IV. Makaleler

- BALKAYA, İhsan Sabri, "Mütareke Dönemi Asayişin Üç Boyutu", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 41, (Mayıs 2008).
- ÇİÇEK, Rahmi, "İzmir'in Kurtuluşunun Anadolu Basınındaki Yansımaları", *Kuruluş ve Kurtuluşun Sembol Kenti İzmir Uluslararası Sempozyumu (Bildiriler)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay.
- ÇUKUROVA, Bülent, "15 Mayıs 1919 İzmir'de Yunan Mezalimi", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 8, (Mart 1987).
- ERKSAN, Ercan, "İzmir'i nasıl yaktılar, nasıl kaçtılar?...?", *Yeni Tarih Dünyası*, Sayı: 3, (15 Ekim 1953).
- GÖKDEMİR, Oktay, "Fransız Kaynakları Işığında 1922 İzmir Yangını", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: VI, Sayı: 15.
- MERT, Hasan, "İzmir'in Kara Günü: 15 Mayıs 1919", *Kuva-yı Milliye'nin 90. Yılında İzmir ve Batı Anadolu Uluslararası Sempozyumu*, (Bildiriler 6-8 Eylül 2009), İzmir Büyükşehir Belediyesi Yay., 1. Baskı, İzmir, (Nisan 2010).
- ÖZÇELİK, Mücahit, "Mütareke Dönemi'nde Osmanlı Hapishanelerinin Durumu", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 7, Sayı: 14, (Güz 2011).
- SARI, Muhammed, "Birinci Dünya Savaşı'nda Batı Anadolu'da Rumların Casusluk ve Çetecilik", *International Journal of History*, Sayı: 7, (Mart 2015).
- TURAN, Mustafa, "İzmir'in İşgalinden Önce Anadolu'da Rum Taşkınlıkları ve Tedbirler", *Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 6, (1990).

V. Tezler

- DEDEOĞLU, Bahtiyar, “Mütareke Dönemi'nde İtilaf Devleti Ordularının Faaliyetleri (1918-1923)”, *Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.
- ESİRKIŞ, Neşe, “İzmir Yangınları: XVIII Asrın Ortalarından 1922'ye Kadar”, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul, 2019.
- İNCEBURUN, Nazlı, “Mütareke Dönemi'nde İzmir'de Asayiş (1918-1922)”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir, 2021.

Extended Abstract

In the continuation of the Armistice of Mudros, which was signed on October 30, 1918 between the Ottoman Empire and the Entente powers, one of the most important tasks facing the Istanbul Government was undoubtedly to ensure that the peace treaty to be signed would have lighter conditions. The prerequisite for the Ottoman government to achieve this aim was the focusing on ensuring order and security in the country. However, following the decisions taken following the signing of the armistice (Articles 5 and 7), the non-Muslim elements, who were encouraged, started to engage in activities that disrupt the public order. These activities took place in the form of different events that disrupted the order in various cities, especially in the capital Istanbul. *For the Ottoman governments, the prerequisite for preventing such an aim was to ensure public order and security in the country and to prevent conflicts between Muslim-Christian elements. As a matter of fact, after the signing of the armistice, the Christian elements, encouraged by the attitude of the Entente States, did not delay in starting their armed activities against the Muslims.* In addition, with the 4th article of the armistice, the captives belonging to the Allied Powers and the Armenian prisoners and detainees were delivered unconditionally to the Entente Powers. Undoubtedly, this article was formulated and interpreted in line with the interests of the Allied Powers. As a matter of fact, the project put forward in this comment had clearly manifested itself before the armistice. Thus, by releasing the non-Muslim criminals, especially the local Greeks and Armenians, they carried out unlawful actions and in this way the public order of the cities was also threatened. In this sense, one of the regions where public order incidents were most intense was İzmir and its districts.

İzmir was the most important city of Western Anatolia in terms of both being a port city and being a strategically important crossroads that connects with other parts of Anatolia. The city of İzmir, the "pearl of the Mediterranean", which the Allies set their sights on, was among the most important lands that could not be shared since the war years. So much so that with the Agreement of Saint Jean de Maurienne in 1917, the demand for İzmir and its surroundings by Italy was also due to the importance of this strategic location. However, during the Paris Peace Conference convened on January 18, 1919, other allied states, especially England, who aimed to prevent all kinds of expansionist policies of Italy in the Eastern Mediterranean, were planning to give the city to Greece,

which would not cause any difficulties and was a smaller state. Due to the strategic location and importance of the city of İzmir, Greece, which has its eye on İzmir, secretly supported the local Greeks after the armistice, which was working to disrupt the peace in the city. As a matter of fact, with the acceptance and implementation of the armistice, a process that threatened security and trust had begun. In the official or unofficial documents of the period, the most conspicuous word was "public order"; it had become the most popular notion of those days. The most important factor in this was that many disorganizing events such as theft, beating, injury, prostitution, suicide, smuggling, murder were experienced intensely in the city center and districts by the local Greeks before the occupation. However, not only the local Greek gangs, but also some Turkish-Muslim people who suffer from poverty and nutritional problems, cause disorderly events such as theft, extortion and smuggling; sometimes even their names were involved in events such as suicide, prostitution and murder. However, the public order events by the Turkish people were fundamentally different from the aims of the local Greeks. Because while the local Greek gangs were making an extraordinary effort for the annexation of the city by Greece, the members of the Turkish people had to resort to these jobs in order to protect themselves against the terrorist acts of the local Greek gangs, especially their food and shelter needs.

The atmosphere of disorder and turmoil created by all these events in the city since the end of 1918; raised at the Paris Peace Conference and that the Turks disrupted the order in İzmir; moreover, they claimed that the lives, property and honor of non-Muslims, especially local Greeks, were in danger. Thereupon, the Greeks claimed rights under the guise of maintaining order and establishing security in the city. The main reason for demanding such a right is it was actually the idea of realizing their big dream, which they called the Megali Idea. The embodiment of the aforementioned idea was put forward at the conference itself, and upon the decision taken, the right of occupation was given to Greece in order to maintain order in the city.

Having set foot in İzmir on May 15, 1919, Greece had come to maintain order in the city on behalf of the Entente forces. However, that would not be the case. The Greeks, who entered İzmir on May 15, 1919 and continued the occupation until September 9, 1922, would be one of the main factors disrupting the order, let alone trying to maintain order in the city together with the local Greeks. Especially during the Turkish nation's struggle for re-existence, the Greek soldiers, who were active in the city center and in its villages, not only carried out terrorist acts against the Turkish people; they personally burned Turkish villages and coveted the dignity and life of the people. During this period, other Muslims and non-Muslims, except for the local Greeks and Armenians, almost shrugged off the Greek persecution. As a matter of fact, the occupation process that started in 1919; with the entry of the Turkish army, which had followed the

Greek soldiers to the Izmir since the start of the Great Offensive in 1922, it would end with the escape, leaving a great wreck of debris both in the cities where the Greek army passed and in Izmir. The phrase “*As they have come, so they will go*” by Mustafa Kemal Pasha should have been literally meant for Greece. Because Greece, which has caused great destruction and unexpected disasters since the day they set foot in the city, left a great deal of debris and destruction behind.

This study, which examines the public order and security events that took place in Izmir during the occupation period; it aims to make a scientific evaluation of what kind of events that disrupted the public order and caused security weakness in the city from the first days of the occupation of İzmir, and how the effects of these events were reflected on daily life through official correspondence, documents, memoirs and periodicals.

Geliş Tarihi : 13.02.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 713-739.

Araştırma Makalesi / Research Article

MİLLİYETÇİLİK İLE EVRENSELLİK ARASINDA: KEMALİST HUKUKÇULARIN EVRENSEL BİR KAMU HUKUKUNUN İMKÂNINA YÖNELİK YAKLAŞIMLARI*

H. Seçkin ÇELİK**

Öz

Türk siyasi düşüncesinde hümanist ve evrenselci idealler Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerine kadar geriye götürülebilir. İbrahim Şinasi ve Tevfik Fikret bu bakımdan kendi kuşaklarının öncü figürleriydi. Erken Cumhuriyet döneminde Osmanlı-Türk devlet adamları ve entelektüeller milliyetçi bir çerçeveden eleştirilmiş olsalar da, söz konusu ideallerin Kemalist devlet adamı ve entelektüeller üzerindeki etkilerini kaybettikleri de söylenemez. Aksine, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu babası Atatürk, milliyetçilikle evrenselci ve hümanist idealleri bağdaştırmaya çalışmıştı. Fakat Atatürk, fikirlerini kuramlaştırmamış, sadece bazı genel formüller ortaya koymuştu. Bu çalışmada Kemalizm'in milliyetçilikle evrenselci idealleri uzlaştırma arayışının teorik temellerini anlamak amacıyla Ethem Menemencioglu, Cemil Bilsel ve Necip Ali Küçüka gibi Kemalist hukukçuların evrensel bir kamu hukukunun imkânına dair yaklaşımları, bu konuda yayımlanmış çalışmaları temel alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kemalizm, Milliyetçilik, Hümanizm, Evrenselcilik, Evrensel Kamu Hukuku.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü,
(haydarseckincelik@hacettepe.edu.tr), (Orcid: 0000-0001-9260-37549).

**BETWEEN NATIONALISM AND UNIVERSALITY:
KEMALIST JURISTS' APPROACHES TO THE POSSIBILITY OF
A UNIVERSAL PUBLIC LAW**

Abstract

Humanist and universalist ideas in Turkish political thought can be traced back to the Tanzimat and Constitutional periods. İbrahim Şinasi and Tevfik Fikret were the leading figures of their generations in this regard. Although Ottoman-Turkish statesmen and intellectuals were criticized within a nationalist framework during the early Republican period, it cannot be argued that their ideals were totally lost their influence on Kemalist statesmen and intellectuals. On the contrary, Atatürk, the founding father of the Republic of Turkey, tried to accommodate nationalism with universalist and humanist ideals. However Atatürk didn't theorize his thoughts; he only presented some general formulations. In this study the approaches of the Kemalist jurists such as Ethem Menemencioglu, Cemil Bilsel and Necip Ali Küçüka to the possibility of a universal public law will be examined to understand the theoretical bases of Kemalism which was in search of an accommodation between nationalism and universalist ideals, focusing on their published papers on this subject.

Keywords: Kemalism, Nationalism, Humanism, Universalism, Universal Public Law.

Giriş

“Erasmus ve Machiavelli. Bu iki ad, modern düşünce doğarken ortaya çıkan iki karşıt savın temsilcileridir. Bir yanda Erasmusçuluk, soyut bir insan anlayışına dayalı evrenselci düşünceyi oluştururken, diğer yanda Machiavelli somut güç ilişkilerine dayalı bir yerel iktidar düşüncesini geliştirir. İnsanlığın ortak yararını ulusal çıkarlardan daha önemli görenler, Erasmus’a açıkça sahip çıkarken, devlet mantığını her türlü kaygının önüne geçirenler, Machiavelli düşüncesini izle(rler).” Cemal Bâli Akal, İspanyol Altın Çağı üzerinden modern düşüncenin doğuşunu incelediği kitabına bu saptamayla başlıyor.¹

Ne var ki, ne politik hayatta ne de düşünce tarihinde bu ayrım daima bir siyah-beyaz ayrımı şeklinde kendini gösterdi. Avrupa’da bir Avrupa Birliği düşüncesinin ya da “sürekli barış”ı tesis etmeye dönük fikirlerin felsefi kökenleri Akal’dan yaptığımız alıntıda görüldüğü gibi kimi zaman Erasmus’a kadar geri götürülebiliyor. Çağdaş Türk düşüncesinde ise Tanzimat döneminden itibaren bir yandan vatansever ve ön-milliyetçi diye niteleyebileceğimiz bir akım görülürken, diğer yandan insanlıkçı ve evrenselci eğilimlerin olduğu bir akımın onunla yan yana seyredildiğini görüyoruz. Üstelik bunlar zorunlu olarak

1 Cemal Bâli Akal, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, Dost Kitabevi, Ankara, 2003, ss. 11-12.

birbirlerini dışlamıyorlardı. Şiirlerinde adalet, hukuk, uygarlık ve hürriyet dair ilk coşkuları bulduğumuz ve Yeni Osmanlıların bir nevi “paltosundan” çıktılarını söyleyebileceğimiz İbrahim Şinasi, bu anlamda iyi bir örnektir. Osmanlı çıkarlarının korunması konusunda realist bir politika yaklaşımını savunan kişiyle Victor Hugo’nun *Les Bugraves* adlı piyesinde yer alan “avoir pour patrie le monde et pour nation l’humanité” nin ifadesinin çevirisi mahiyetindeki “milletim nev-i beşer vatanım rûy-ı zemîn” mısrasını yazan aynı kişidir.² Benzer bir yaklaşım bir nesil sonra Tevfik Fikret’te de karşımıza çıkacaktır. Ünlü şair *Halûk’un Defteri*’nde, gelişmeyi bekleyen milletin geleceğinin “meçhul elektirikçi”sinden, bir gün “hasta vatan” canlanacak olursa, kendisinin adı sanı unutulacak olsa bile, miskinliği yok eden, kavrayışı besleyen ne varsa ülkesine getirmesini ister. Aynı kitapta Fikret, Şinasi’nin mısrasını tekrar edercesine “toprak vatanım, nev-i beşer milletim... İnsan, insan olur ancak buna iz’anla, inandım” mısralarını “Halûk’un Amentüsü” yapar.³

Tevfik Fikret ile arasında sadece iki yaş bulunan ve çıkardığı *İçtihad* dergisinde savunduğu fikirlerle Batıcılık akımının öncülerinden olan Abdullah Cevdet,⁴ Şinasi ile benzer şekilde Batı dünyasına açılma ile insanlığa açılma arasında paralellik kuran bir düşün yapısına sahiptir.⁵ Abdullah Cevdet’in şu mısralarında onun insanlıkçı eğilimlerini çok açık biçimde görebiliyoruz:

Açtım cihâne rahm-ü uhuvvet⁶ kucağını

Her zî hayata zerrelerim: kardeşim diyor.

Ülfet⁷ nevâlarıyla⁸ gönüller pür ihtizaz⁹,

Ey düşmanım, neden yüreğin ‘Ben taşım’ diyor?¹⁰

2 Alessio Bombaci, *Histoire de la Littérature Turque*, Tra. I. Melikoff, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1968, s. 353; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 177; Bedri Mermutlu, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003, ss. 386-387.

3 Tevfik Fikret, *Halûk’un Defteri*, Haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2012, s. 44, 48.

4 İçtihad’da yayımlanan “Pek Uyanık Bir Uyku” adlı makaledeki fikirler, Cumhuriyet döneminde gerçekleşecek pek çok reformu haber verir niteliktedir. Batıcı entelektüellerin Atatürk’ün düşünceleri üzerindeki etkisi çok açıktır. Söz konusu makale için bkz. Kılıçzâde Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, *İçtihad’ın İçtihadı: Abdullah Cevdet’ten Seçme Yazılar*, Haz. Mustafa Gündüz, Lotus Yayınları, Ankara, 2008, ss. 221-233.

5 Ahmet Hamdi Tanpınar, *Yeni Adam* dergisi tarafından 1939’da Tevfik Fikret’le ilgili yapılan bir ankete verdiği cevapta dile getirdiği şu düşüncelerle konuya açıklık getirir: “Fikret’in insaniyetçiliği milliyetperverlikle birleşebilir, mütenakız (birbirine zıt) değildir. (...) Zaten bizde yenilik hareketinin bir manası da dünyaya iltihak (katılma) değil midir? Fikret, Garpçı milliyetperverliğin ilk ve büyük, şuurlu mürevvici ve mübeşşiridir (savunucusu ve öncüsüdür).” Bkz. Ahmet Hamdi Tanpınar, *Hep Aynı Boşluk: Denemeler, Mektuplar, Röportajlar*, Haz. Erol Gökşen, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 368-369.

6 Kardeşlik.

7 Dostluk.

8 Nağme, ses.

9 Haz duymak.

10 Akt. Yusuf Ziya Ortaç, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Portreler*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1960, s. 78.

Tevfik Fikret, Atatürk'ün de içinde bulunduğu nesli çok etkilemiş bir şair ve düşünürdü. Abdullah Cevdet'in savunduğu fikirlerin birçoğu da Cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmişti. Şinasi de dâhil olmak üzere bu düşünürlerin hepsinde, Aydınlanmacı ve pozitivist düşüncelerin etkisi söz konusuydu.

Tanzimatçılar izledikleri Osmanlı siyaset nedeniyle II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde milliyetçi çerçeveden eleştiriye uğramıştır. Ne var ki Tanzimat'tan itibaren gelen evrenselci damarın tamamen etkisini kaybettiği de söylenemez. Bu bakımdan Atatürk'ün düşünce yapısı ele alındığında, vatanseverlik ve milliyetçilik damarıyla birlikte evrenselci-insanlıkçı damarın da etkilerini görmek şartıdır. Genç Cumhuriyetin ulusal bağımsızlık ve egemenlik konusundaki hassasiyetleriyle insanlıkçı eğilimlerinin özellikle dış politikada ve düşün hayatında nasıl yansıma bulduğu gerçekten incelemeye değer.¹¹

Barlas ve Güvenç'in I. Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'da, savaşın getirdiği ulusal güvenlik tehdidi değerlendirmeleriyle savaşları önlemeye

11 Atatürk'ün 1927'de *Cihan Tarihinin Umumi Hatları* adıyla Türkçe'ye çevrilen Herbert George Wells'in *The Outline of History* adlı kitabını okuduğu ve çok etkilendiği, bu kitaptan *Nutuk*'ta da bahsettiği biliniyor. Atatürk, Wells'in bir dünya devletinden bahseden ifadelerini altını çizerek okumuştur. Bkz. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 2, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, s. 464. *Nutuk*'ta birleşik bir dünya devleti hayalini tatlı bulduğunu söylemiş; fakat bu fikri realist bulmamıştır. Kemal Atatürk, *Nutuk 1919-1927*, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009, s. 482. Diğer taraftan Atatürk, solidarist görüşün dünya siyasetiyle ilgili yaklaşımından da etkilenmiş görünür. Atatürk'ün Fransızca aslından okuduğu Charles Gide ve Charles Rist'in *Histoire de Doctines Economiques: Depuis Les Physiocrates Jusqu'a Nos Jours* adlı kitabında insanlar arası iletişim ulaşım imkânlarının artmasıyla farklı bir boyut kazandıktan değinilirken, bunun da insanlığına bir vücudun organları haline getirdiğinden bahsedilmiştir. Bkz. Charles Gide ve Charles Rist, *Histoire de Doctines Economiques: Depuis Les Physiocrates Jusqu'a Nos Jours*, Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1929, ss. 697-700. *Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar*, C. 18, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001, ss. 187-204. 1935'te Amerikalı bir gazetecinin dünya barışıyla ilgili sorduğu sorulara verdiği cevaplarda bu düşüncelerin etkileri görülüyor. Atatürk, insanlığına aynı apartmanda oturan kişiler gibi ele almıştır. Dolayısıyla bunların birbirlerine kayıtsız kalmaları düşünülemezdi. Büyük ideal sulhtu; bütün milletlerin, devletlerin paktydı. Cemiyet-i Akvam, henüz bu gaye için tam anlamıyla iyi işlemese de bu ideal için kurulmuş en büyük müesseseydi. Sulhu korumak için onu bozacak herhangi bir saldırgan istediği gibi hareket edemeyeceğini gösterecek uluslararası kuruluşlara ihtiyaç vardı. Ayrıca bu hedefe varılması için uluslararası kin ve düşmanlıkları ortadan kaldıracak bir eğitimin tüm toplumlara verilmesi ve insanlığın genel refahını arttırıp açlık ve sefilliği ortadan kaldıracak tedbirlerin alınması için medeni milletlerin münevverleri bir araya gelmeliydiler. Bkz. *Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge)*, C. II, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981, ss. 273-277. 1937'de ise Atatürk bu kez insanlığı tam olarak bir organizma şeklinde tanımlayan bir konuşma yapmıştır: "(...) bugün bütün dünya milletleri aşağı yukarı akraba olmuşlardır ve olmakla meşguldürler. Bu itibarla insan bağı olduğu olduğu millet varlığını ve mutluluğunu düşündüğü kadar bütün dünya milletlerinin huzur ve refahını da düşünmeli ve kendi mutluluğuna ne kadar değer veriyorsa bütün dünya milletlerinin mutluluğuna hizmet etmeye elinden geldiği kadar çalışmalıdır. (...) insanlığın hepsini bir vücut ve bir milleti bunun organı saymak gerekir." Bkz. Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007, s. 460. Burada ifade edilen görüşler, Wells'in ve solidaristlerin görüşleriyle büyük paralellikler göstermektedir. Solidarizmin Türkiye'deki hukuk görüşü üzerindeki yansımalarını ilerleyen sayfalarda daha yakından inceleyeceğiz.

dönük daha idealist gayretlerin bileşiminden oluşan çabaları ve bu bağlamda bir Avrupa Birliği fikrinin Türkiye’de nasıl karşılık bulduğunu inceledikleri çalışmaları bu bakımdan önemlidir.¹²

Hacıbrahimoğlu’nun erken Cumhuriyet dönemindeki hümanizm akımını inceleyen çalışması da hümanist akımın Türkiye’deki farklı biçimleri hakkında kapsamlı bilgiler sunar.¹³

Bununla birlikte Kemalizm’de milliyetçilikle evrenselci/insanlıkçı fikirlerin uyumlaştırılmaya çalışılmasına dair incelenebilecek belki de en ilginç alan, uluslar üstü bir hukuk anlayışına nasıl yaklaşıldığıdır. Bu husus, gazete yazarlarının ya da dönemin çeşitli devlet adamlarının aralarında çelişkiler de bulunabilecek yaklaşımlarından daha soyut ve dolayısıyla teorik içeriğe sahip metinlerin ortaya konulmasını da zorunlu kılar. Bu bakımdan böylesi bir araştırma, Kemalizm’in düşünsel dayanaklarını incelemek için de fırsatlar sunar.

Bu çalışmada, ihmal edilmiş olduğunu söyleyebileceğimiz evrensel bir kamu hukukuna dair kaleme alınan metinler üzerinden Kemalist hukukçuların konuyu nasıl bir teorik sistem içinde açıklamaya çalıştıkları ele alınacaktır. Söz konusu metinler, devletin teşviki ile faaliyet gösteren Hukuk İlmini Yayma Kurumu’nda, evrensel bir kamu hukukunun olabilirliği bağlamında verilen üç konferansın kitaplaştırılması ile ortaya çıkmıştır. Konferansçılar, CHP Denizli Milletvekili ve aynı zamanda İstiklal Mahkemelerinde savcılık da yapmış bir hukukçu olan Necip Ali Küçüka, İstanbul Üniversitesi Rektörü ve devletler hukuku profesörü Cemil Bilsel ve Ankara Hukuk Fakültesi’nde 1938-1940 yılları arasında kamu hukuku derslerini veren¹⁴ -bu anlamda yetişmekte olan hukukçuların kamu hukukuna dair kavrayışlarını biçimlendirecek bir konumda olan- Prof. Dr. Ethem Menemencioglu’dur.

Bu konferansların yayınladıkları tarihler de dikkat çekicidir. Küçüka’nın konferansı 1937’de kitaplaştırılırken, Bilsel ve Menemencioglu’nun konferansları II. Dünya Savaşı’nın başladığı yıl olan 1939’da kitaplaştırılmıştır. Dolayısıyla dünya gündemine yeni bir büyük savaşın oturduğu, Milletler Cemiyeti’nin itibar kaybetmekte olduğu bir dönemde kaleme alınmaları, söz konusu metinleri ayrıca önemli kılar. Şimdi, bu metinleri ele alabiliriz.

12 Dilek Barlas ve Serhat Güvenç, “Turkey and the Idea of a European Union during the Inter-war Years 1923-39”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 3, 2009, ss. 425-446.

13 Işıl Çakan Hacıbrahimoğlu, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

14 Bkz. Rukiye Akkaya Kia, *Bir Ders Konusu Olarak “Devlet” ya da Genel Kamu Hukuku Derslerinin Kökenleri*, Beta Basım, İstanbul, 2016, s. 245.

1. Ethem Menemencioğlu ve Meşruiyetini Hukuktan Alan ve Uluslararası Hukuka Bağlı Bir Kurum Olarak Devlet

Menemencioğlu'nun konferansının 1939 senesinde kitaplaştırılmış olmasına karşın ilk olarak onunla başlamak doğru olacaktır; çünkü Türkiye'deki kamu hukuku anlayışına II. Meşrutiyet döneminden itibaren etkide bulunan Léon Duguit'nin görüşlerinin en sadık takipçisi Ethem Menemencioğlu olmuştur.¹⁵ Menemencioğlu'nun ve daha sonra ele alacağımız yazarların görüşlerinin sağlıklı biçimde değerlendirilebilmesi için de, ilk olarak kısaca Duguit'nin etkisini, onun egemenliğe ve uluslararası hukuka yönelik yaklaşımlarını kısaca ele almak gerekiyor.

II. Meşrutiyet döneminden itibaren solidarist ve pozitivist görüşleri yansıtan eserlerin Jön Türklerin başucu kitaplarına dönüştüğünü görüyoruz. Toprak'ın belirttiği gibi solidarizmin temsilcisi olarak sosyolojide Emile Durkheim, iktisatta Charles Gide, hukukta Léon Duguit ve tarihte de Charles Seignobos isimleri öne çıkıyordu: Bu isimlerin eserleri Türkçe'ye çevrilmiş ve Osmanlı-Türk aydınları tarafından yoğun biçimde okunmuştu.¹⁶

Atatürk de Duguit'nin görüşlerine büyük ilgi duymuştu. Fransız hukukçunun temel eseri olan *Traité de Droit constitutionnel*, Ethem Menemencioğlu tarafından iki cilt halinde çevrilmiş ve Maarif Vekâleti tarafından 1923-1924'te yayımlanmıştı. Atatürk, Milli Mücadele sonrasında Menemencioğlu'ndan Duguit'nin eserini istemiş ve iki ciltlik bu çalışmayı ayrıntılı bir biçimde incelemiştir.¹⁷

Duguit'nin hukuk felsefesinde solidarizmin olduğu gibi pozitivizmin de güçlü bir etkisi vardı. Duguit, çalışmalarında büyük ölçüde Durkheim'in metodundan esinlenmişti;¹⁸ ancak göreceğimiz gibi Durkheim'in yaklaşımını pozitivist yöntemle yeterince uygun bulmadığı noktalar vardı.

Duguit'nin ulusun ve devletlerin egemenliği ile uluslararası hukuk arasındaki ilişkiyi ele alışı, egemenlik kavramının eleştirisine dayanır. O, hem Rousseau'da en berrak ifadesini bulan, Fransız İhtilali'nden beri anlaşıldığı şekliyle egemenlik anlayışına hem de Fransız ve Alman hukukçuların bu husustaki yaklaşımlarına karşı çıkmıştır. Duguit, eleştirisini geliştirmek için mevcut egemenlik anlayışının temellerini ele alır. Buna göre egemenlik bir iradedir. İrade ise potansiyel durumda bir enerjidir. Bu iradi enerjinin eylemsel duruma geçmesi için dışsal bir etkenin varlığı zorunlu değildir; aksine iradeyi potansiyel olmaktan fiili duruma geçiren iradeye içkin bir iç nedendir. Bu iç neden, eylemin yaratıcısının sahip olduğu hedeftir. İradi eylem, bir hedef tarafından belirlenir. Öyleyse egemen iradeyi diğer iradelerden ayıran şey nedir? Fransız

15 Duguit'nin laik ve realist yaklaşımı Atatürk'ü etkilemişti. Bkz. Zafer Toprak, *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, ss. 280-281.

16 A.g.e., s. 126.

17 A.g.e., s. 280.

18 A.g.e., s. 281.

İhtilalî'nden beri benimsenen egemenlik anlayışına göre, bu irade, kendisinden başka hiçbir şey tarafından belirlenmeyen, yalnızca kendisi tarafından belirlenen kendine özgü bir özelliği olan bir iradedir. Egemen bir irade hiçbir zaman başka bir irade şunu veya bunu yapmasını istediği için harekete geçirilemez. Bu tür bir egemenlik tanımının mantıksal sonucu, onun asla herhangi bir yükümlülük altına sokulamayacağı, yalnızca hakları olabileceğidir. Böyle bir egemenlik, mantık gereği bir, bölünmez ve devredilemez olmalıdır ki Rousseau da onu böyle düşünmüştür. Bununla birlikte, "her irade o iradenin dayanağı olan, sahibi olan bir kişiyi düşündürür.". İradeyi gösteren, ne yaptığının/yapmadığının yahut neden öyle yaptığının/yapmadığının bilincinde olan bir varlık olmak zorundadır.¹⁹ Bunun için Rousseau, toplum sözleşmesi çerçevesinde ona katılan bireylerin dışında ayrı bir genel iradeye sahip "ulus" u bu iradeyi kullanan varlık olarak tasarlamıştır. Durkheim da "sosyal kümeyi oluşturan bireysel kişilerden farklı kişisel bir sosyal gerçekliğin varlığı" nı kabul etmiştir. Duguit, bu noktada Durkheim'dan ziyade Comte'un pozitivist yaklaşımını tutarlı bulmuş ve bu öğretiyi pozitif çağdan önceki metafizik çağın kalıntılarını taşıdığı için "gerçekle uyumsuz" olarak nitelemiştir. Duguit'e göre ulus iradesi her zaman bir çoğunluk ve bir azınlık şeklinde kendini ortaya koyar ve çoğunluk azınlığa kendi iradesini kabul ettirir. Rousseau'nun genel iradenin bu boyutunu gözden kaçırın açıklamaları yetersizdir. Bu egemenlik nosyonu aslında despotik bir karakter taşımaktadır.

Fransız hukukçu aynı egemenlik nosyonundan ötürü uluslararası hukukun da tutarlı biçimde temellendirilemediğini düşünmektedir. Zira egemen devletler bağımsızlıklarını sınırlayan ve onlara karşılıklı yükümlülükler getiren bir kurala bağlı olamazlar, olurlarsa egemen olmaktan çıkarlar. Fransız hukukçular bu çelişkiyi aşmak için, egemenliğe karşılıklı saygıyı bir sınır olarak saptamaya çalışmışlardır. Devletler, eğer imzaladıkları bir antlaşmaya uymazlarsa, bu durumda diğer egemenin kişiliğine saldırmış olurlar. Bu sebeple antlaşma hükümlerine uymak egemen devletlerin varlığının kabul edilmesinden ötürü imzacı devletler için zorunluluktur. Ancak bir antlaşmanın bir egemen

19 Atatürk, Rousseau'nun görüşlerini incelemiş ve o da Fransız filozofun vardığı görüşle aynı sonuca ulaşmıştı. Atatürk'e göre de egemenlik tanımı gereği bölünemez ve devredilemez olmalıydı. Bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 18-22. Atatürk ayrıca, tıpkı Rousseau gibi dini topluluğa dayalı bir uluslararasılıkla milliyetçiliğin birbirleriyle uyumsuz enerjiler meydana getirdiği kanaatindeydi; ancak insanlık ideali ile milliyetçilik arasında, milliyetçiliği dar bir yorumla ele almadıkça, uyumsuzluk görmüyordu: "Türk milleti, milli hissi, dini hisle değil, fakat insanî hisle yan yana düşünmekten zevk alır. (...) Çünkü Türk milleti bilir ki, bugün medeniyetin şahrında müstakil ve fakat kendilerine muvazi yürüdüğü umum medenî milletlerle müteakabil insanî ve medenî münasebet, elbette inkişafımızda devam için lazımdır. Ve yine malûmdur ki, Türk milleti, her medenî millet gibi, mazinin bütün devirlerinde keşifleriyle, ihtiralleriyle medeniyet âlemine hizmet etmiş insanların, milletlerin kıymetini takdir ve hatıralarını hürmetle muhafaza eder." Bkz. A. Âfetinan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998, s. 369-370. Rousseau'nun bu konudaki görüşü için bkz. Jean-Jacques Rousseau, *Dağdan Mektuplar*, Çev. Ayşe Meral, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2021, s. 191-194.

iradeyi sonsuzca sınırlaması mevcut egemenlik nosyonu bakımından yine sorun yaratıyordu. Bunu aşmak için de *sic rebus stantibus* (antlaşma koşullarında değişiklik olduğunda yeni koşullara göre davranabilme) öğretisi benimsenmişti. Bu sayede hem uluslararası hukukun hem de devletin egemenliğinin korunduğu varsayılıyordu. Oysa bir devlet koşulların değiştiğini öne sürerek her an imzanın getirdiği yükümlülükten kurtulabiliyorsa, böyle bir uluslararası hukuk anlayışının temeli çok zayıf demektir.

Duguit'ye göre Jellinek başta olmak üzere Alman hukukçuların buldukları çözüm daha da sorunluydu. Onlar, egemen devletlerin -tıpkı iç hukukta olduğu gibi- gönüllü bir şekilde kendilerini sınırlamalarından bahsediyorlardı. Oysa "gönüllü bir bağımlılık gerçek bir bağımlılık değildir.". Bu öğretiye göre egemen irade dokunulmazdır ve bu sebeple aslında öğretinin uluslararası hukuk yönü sıfırdır. Bunun mantıksal bir sonucu olarak Jellinek, devletlerin uluslararası hukuk için değil, uluslararası hukukun devletler için olduğunu savunmuştur. Bu yaklaşımın sonuçları ise I. Dünya Savaşı'nda Almanya'nın Belçika'nın tarafsızlığına dair antlaşmayı hiçe sayarak onu işgal etmesiyle görülmüştür.

Duguit, bu sorunların çözümü için dogmatik bir içeriğe sahip olan mevcut egemenlik nosyonunun değiştirilmesi gerektiğini savunuyordu. Devlet, ancak hukuk tarafından sınırlanabilirdi; bu sebeple devlet, hukukun kaynağı değil onun düzenleyicisi ve hukuk düzeninin devam etmesi için gereken işlemlerin yapılmasını gözeten olmalıydı. Kısacası hukuk, devletin üstünde konumlanmalıydı.²⁰

Döneminde hâkim olan hukuk anlayışlarını yukarıda ele aldığımız gerekçelerle eleştirmekle birlikte, Fransız hukukçuya göre Milletler Cemiyeti, yine de halkların ilişkilerini hukuk üzerine oturtmak²¹ için kalkışılmış en soylu çaba olarak kalacaktı.²²

Duguit'ningörüşlerini bu şekilde özetledikten sonra Menemencioğlu'nun konuya yaklaşımını ele alabiliriz.²³

20 Kia, *a.g.e.*, s. 129.

21 Duguit, insani dayanışmanın yerel dayanışmaların yerini alacağı bir günün geleceği konusunda ümit vardır; ancak realist bir bakışla bunun uzak bir geleceğin işi olduğunu öne sürmüştür: "Beşeri tesanüdün mahallî, muntıkavî yahut millî tesanüdün yerini alacağı, kendini dünya yurddaşı telâkki edeceği bir gün gelecek midir? Bugünü ümit ile bekliyelim; lakin bu ancak uzak bir istikbalin işidir." Bkz. Ethem Menemencioğlu, *Leon Duguit'in Cemiyet, Hukuk ve Devlet Nazariyeleri*, Siyasal Bilgiler Okulu Yayınlarından No. 6, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939, s. 6. Bu kitabın Duguit'den yapılmış bir çeviri olduğunu belirtelim.

22 Duguit, Léon, "Egemenlik ve Özgürlük", *Devlet Kuramı*, Der. Cemal Bâli Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 379-400. Duguit'nin görüşlerini özlü biçimde yansıtan bu çalışma Menemencioğlu tarafından *Hâkimiyet ve Hürriyet* başlığı altında 1925'te Türkçe'ye çevrilmişti. Bkz. Toprak, *a.g.e.*, s. 281.

23 Menemencioğlu'nun görüşleri, şu eserinden yola çıkılarak açıklanmıştır: Ethem Menemencioğlu, *Beynelmîlel Camia Hukukunda Salâhiyet*, Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferanslar Serisi: 53, (Adliye Vekâleti Yönünden Basılmıştır), Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1939.

Menemencioğlu, konferansı boyunca tam anlamıyla Duguit'ci bir yaklaşımı benimsemiştir. Bir uluslararası hukukun imkânı ve devletin bunun içindeki konumunu ele almadan önce, Türk kamu hukuku profesörü, “egemenlik” kavramını masaya yatırmıştır.

Kamu hukukunun egemenliğe sahip bir kişiye, özel hukukun ise egemenliğe sahip olmayan kişilere ilişkin olduğu esası Roma hukukuna dayanmaktadır. Bu esasın geçerli olabilmesi için, devletin bireylerin dışında, bireysel iradelerden ayrı, kendi başına iradeye sahip bir kişi olarak kabul edilmesi mantıksal açıdan zorunludur. Ancak Menemencioğlu'na göre toplum hayatının esası ve gelişim evreleri üzerine, toplumsal olgulara dayalı olarak yapılmış inceleme ve analizler sonucunda “bugün böyle bir Devlet heyulasına inanan âmmeciler²⁴ çok azalmıştır.”. Hatalı olan bu devlet görüşü, “hukukun iradeye bağlı bir iktidar olduğu iddiası”na dayanmaktadır. Böyle bir esastan yola çıkılınca, kamu gücünü yani bugün kullanılan tabirle egemenliği bir hak olarak elinde bulunduran devlete bir kişilik izafe etmemek mantıken mümkün olmaktan çıkmaktadır. Bir kez bu görüş kabul edilince de, kamu gücü olması nedeniyle bu irade iktidarına rakip, onun üzerinde hiçbir kudret düşünülemez: “Hukukun bir irade iktidarı olması, Devletin hâkimiyet hakkına malik bulunması ve nihayet, bu hakka sahip olması dolayısıyla, fizik bir şahıs gibi iradeye sahip bulunması faraziyesi yanlış hareket noktasının mantık zincirile birbirine ekli neticeleridir.”

Böyle “cılız bir sehpa” üzerine kurulmuş olmasına karşın devletin mutlak kudretine dayalı, onu “salahiyetler tevzii salahiyeti” olarak tarif eden bu tür bir “içtimai nizam efsanesi”nin toplumsal olguların realitesi ile hiçbir ilgisinin olmadığı artık anlaşılmıştır. Bu sorunu çözmek için ortaya atılan “autolimitation” yani kendi kendini sınırlama kuramı da, yazara göre hukukçu zihniyeti için garip bir tekliften başka bir şey ifade etmez.

Öyleyse, hukuk iradeye bağlı bir iktidar olabilir mi?

Menemencioğlu, her fiil ve dolayısıyla her hukuki fiil iradidir, der. Fakat burada esas problem, dış dünyada ortaya çıkan değişikliklerin doğrudan doğruya iradi fiilin sonucunda mı yoksa bu iradeye yabancı bir kanunun uygulanması sonucunda mı gerçekleştiğidir. Yazar, burada tıpkı Duguit gibi bireysel davranış ve bireylerin psikolojisinden yola çıkarak birtakım sonuçlara varır. Fizik şahsa ait bir kuvvet olan irade dört evreden oluşur: Tasavvur, araçların değerlendirilmesi, karar ve uygulama. Örneğin bir katil hırsızlık kastıyla öldürmeyi tasavvur eder, nasıl ve ne şekilde öldüreceğini düşünür, ihtimalleri hesaplar, bunlardan birinde karar kılar. Bu kararın sonucunda katilin iradesinin son safhası ile uyguladığı şey tetiği çekmekten ibarettir. Ancak kişi bu eylem sonucunda hayatını kaybederse bunun sebebi sadece katilin tetiğe basmış olması değildir. Örneğin beden bir hareketi sonucunda kurşun boşa gidebileceği gibi,

24 Kamu Hukukçuları.

kalp gibi can alıcı bir yer yerine başka bir yere isabet ederse yine ölüm hadisesi gerçekleşmeyebilir. Öyleyse ölümü doğuran esas sebep fizyolojik bir kanundur. Bu durumda dış dünyada meydana gelen değişiklikler, iradi fiilin doğrudan konusunu oluşturmaz; iradi fiil ancak ve ancak bu değişikliğin gerçekleşmesini mümkün kılacak, iradeye yabancı başka bir kanunun uygulanmasına şart teşkil edebilir.

Hukuk da bir toplum olayıdır ve toplumsal hayattan kaynaklanan birtakım zorunluluklara dayanmaktadır. Bu zorunluluk, toplumun uyumlu dengesinin korunması ve gelişmesidir. Toplum hayatının dengesini bozan eylemler ise bu dengeyi bozar; bu sebeple toplumun dengesini bozan bu tür eylemler aleyhine yaptırımlar koymak zorunluluğu ortaya çıkar. Eylemlerin aykırılığına dair ölçü, bizzat toplum hayatından çıkan düsturlar tarafından belirlenir. Bu düsturlar, toplum dengesini korumaya yöneldikleri müddetçe, “hukuki düstur” niteliğine sahip olurlar.

Ne var ki, hukuki düsturlara içkin olan yaptırımların düzenlenmesi ve uygulamaya geçirilmesi kendi kendine ortaya çıkacak bir gelişme değildir. Devlet adı verilen kurumun varlığı, bu yaptırımların düzenlenmesi ve uygulanması gereğinden doğar. Öyleyse hukuk, toplumsal hayatın bir zaruretinden doğar, devletse hukuki düsturların düzenlenmesi ve uygulanması gibi, bu zorunluluktan türeyen diğer bir zorunluluğu sonucudur.

Bazı hukukçular, hukukun gerçekleştirilmesine dayanan bu salahiyetin “iradi fiiller” olarak ortaya çıkmasından ötürü, bunu iradeye has bir iktidar zannetmişlerdir, daha derinlemesine bir kuramsal inceleme yoluna gitmemişlerdir. Oysa devletin bunu uygulanmasına kaynaklık eden otorite nereden gelmektedir sorusu, bu açıdan kritiktir.

Menemencioglu, bu noktada ehliyet ya da salahiyetin niçin subjektif hak niteliğine sahip olamayacağına dair teknik birtakım açıklamalar yapar. Ancak onun açıklamalarında esas olarak vardığı şu sonucun tespiti bizim için önemlidir: Hukuk, toplum hayatının zorunluluklarından doğar ve kendi yaptırımlarını ve bu yaptırımların gerektirdiği otoriteyi kendi içinde taşır. Bir kanun konulduğunda, bunun toplumda göreceği rıza, devletin iradi fiili olmasına değil, hukuka uygunluğuna dayanır.

İç hukuk söz konusu olduğunda, bu açıklamalar yeterlidir. Ancak uluslararası ilişkiler söz konusu olduğunda, hukuka dayalı salahiyetlere sahip üstün bir devlet olmadığı için, birbirleriyle eşit ve her biri egemenlik hakkına sahip olma iddiası bulunan devletler için müzakere ve anlaşma yoluyla hareket etme zorunluluğu ortaya çıkmaktadır. Buna karşın, sorunun çözümü bu kadar basit değildir. Şöyle ki, eğer hukuk ve hukukun uygulanması salahiyeti devletin iradesine has bir iktidar ise, bir devletler genel hukukundan bahsetmek mümkün değildir. Ancak eğer hukuk, bir toplumsal düzen kaidesi ve salahiyet de bu kaidenin söz konusu ülkede uygulanması zorunluluğundan doğan bir

fonksiyona bağlıysa, bir devletler genel hukukundan bahsedilebilir ve bu fonksiyonun icrası salahiyeti devletlere aittir.

Öyleyse devletlerin uluslararası hukuk ve milletlerin uluslararası toplum karşısındaki konumları ne olmalıdır?

Menemencioğlu'na göre yaşanan hayat her gün insanların sahası gittikçe genişleyen bir "medeniyet kadrosu" içinde birbirlerine bağlı olduklarını göstermektedir. Medeniyet denilen şey, ayrı ayrı ve bazen birbirlerinden çok uzak ülkelerde yaşayan insanlar arasında genel bir seviye meydana getirmiştir. Şüphesiz bu ortalama seviyenin üstünde ya da altında olan toplumlar vardır. Ancak tüm toplumların gayesi, bu seviyeye varmak ve hatta onu geçmektir.

Diğer bir açıdan bakınca, özellikle aynı "medeniyet kadrosu" içinde yaşayan insanların düşünceleri, güzel olana dair duyguları, giyinme ve yeme içme tarzlarında bir birleşme görülmektedir. Maddi ve manevi ihtiyaçların giderilmesi ancak uluslararası düzeyde üretimle mümkün olabilmektedir; artık her ülke uluslararası üretim düzeyini hesaba katmak durumundadır.

Bütün bunlar göz önünde bulundurulduğunda, uluslararası medeniyet hayatının "milli muhitlerin tamamıyeti" esasına dayandığı ortaya çıkmaktadır. Nasıl ki her "milli muhit"te birey kendi benliğini yükselttikçe o ülkenin seviyesi yükseliyorsa, her millet de kendi yeteneklerini arttırdığı ölçüde uluslararası toplumda bir değer teşkil etmektedir. Zira uluslararası toplumun yükselişi de milletlerin kendilerini geliştirmeleri ile mümkündür.

İşte tam bu noktada, Menemencioğlu, milliyetçilikle evrensel medeniyete katılma arasında nasıl bir bağ kurduğunu açıklar: "Türk Cumhuriyetinin esas teşkilat kanununa dercettiği²⁵ altı prensipten birini teşkil eden milliyetçilik bu manada bir milliyetçiliği ifade etmektedir."

"Bu ifadeler doğrusya" der Türk kamu hukuku profesörü, insanları bu derece sıkı biçimde birbirine bağlayan uluslararası ilişkilerden, iktisadî ve ahlakî açıdan izlenecek yolu düzenleyecek hukuki düsturların doğmaması düşünülemez. Bu uluslararası hukuk kurallarının uygulanmasıyla ilgili yükümlülük, devletleri idare edenlere düşmektedir. Dolayısıyla salahiyetlerini ancak hukuka uygunluktan alan devletler için bu uluslararası düsturlara uymak zorunludur: "Aksi takdirde, bugün şahidi olduğumuz gibi, medeniyetin teşevvüşe²⁶ uğramaması ve beynelmil muhitin ahlaki ve iktisadi derin bir buhran geçirmemesi mümkün olamaz."

25 İçine dâhil etmek.

26 Karışıklık.

2. Necip Ali Küçüka ve Uygulanabilir Bir Proje Olarak Evrensel Kamu Hukuku

Bir politikacı ve hukukçu olan Necip Ali Küçüka, aynı zamanda Hukuk İlmini Yayma Kurumu'nun bir üyesidir. Küçüka, Yeni Türkiye'nin temellerinin atılmasında çok önemli görevler üstlenen hukukçuların, devletin devrimcilik şiarıyla birlikte yürümeyi bir görev olarak gördüğünü belirtmiş ve hukuk biliminin dünyadaki hareketlerini izleyerek bunlara Türk görüşünü de ilave etmek kaydıyla meydana getirilecek fikirlerle, kültüre ve hümanizme de hizmet ettiklerini belirtmiştir.²⁷

Küçüka'nın ele aldığı konu, Avrupa'daki tartışmalar ekseninde evrensel kamu hukukunun ne olduğu ve böyle bir projenin gerçekleştirilebilirliğidir. Küçüka, görüşlerini açıklarken birçok filozof ve hukukçunun görüşlerine başvurmuştur; ancak özellikle Belçikalı devletler hukuku profesörü Henri La Fontaine'in²⁸ görüşlerinin etkisi altında olduğu söylenebilir. Nitekim evrensel kamu hukuku tanımını da ondan almıştır. Buna göre evrensel kamu hukuku, "cins, mezhep ve kültür farkı tanımaksızın şahsi"²⁹ veya camianın hukukunu muhafaza etmek, sulhu korumak ve beynelmilel müşterek medeniyeti yükseltmek maksadile -ve beynelmilel organ vasıtasıyla- vücuda getirilen hukuki mevzuların hey'eti mecmuasıdır³⁰." Küçüka'ya göre bu görüşle, Birinci Dünya Savaşı sonrasında karşı karşıya olunan manzaradan ötürü yaratılan; ancak çok ileri bir adım olmakla birlikte uluslararası barışı sağlamakta yeterli olmayan Milletler Cemiyeti yerine yeni bir kurum önermektedir. Böyle bir görüşün uygulanabilirliğini ele almak için azar, öncelikle hukukun kaynağını anlamak gerektiği kanaatinde dir.

Avrupa'da bu noktada çarpışan iki temel görüş vardır. Biri hukuku kendiliğinden oluşan bir şey olarak tasavvur ederken, diğeri onu toplumdaki çatışmaların meydana getirdiği bir sonuç olarak görür. Küçüka'ya göre her iki görüşte de doğruluk payı olsa da, kesin olan hukukun Robinson Crusoe türü yaşamların olduğu ortamlarda değil; ancak toplum hayatının görüldüğü yerlerde ortaya çıktığıdır. Artık insanlık, 18. yüzyıldaki insanların üzerinde var olan metafizik bir hukuk görüşünden çok uzaktadır; onun yerine başka bir kılıkta yine metafizik nitelikteki doğal hukuk görüşü geçirilmeye çalışılmıştır. Ancak doğa "kör, sağır ve duygusuzdur"; o kendi "determinizması" içinde belli kurallara bağlı olarak akıp gitmektedir. Ona değer ve önem veren insandan başkası değildir. İnsan ise doğası itibariyle fizik, biyoloji ve psikoloji kanunlarının

27 Küçüka'nın görüşleri şu eserinden yola çıkılarak açıklanmıştır: Necipali Küçüka *Evrensel Âmmeye Hukuku*, Hukuk İlmini Yayım Kurumu Konferanslar Serisi: 26, (Adliye Vekâleti Yönünden Basılmıştır), Hapisane Matbaası, Ankara, 1937. Yazarın adı, kitapçıkta Necipali şeklinde yazılmıştır.

28 Çalışmada Belçikalı hukukçunun adı yanlış biçimde "Lafontain" olarak yazılmıştır.

29 Şahıs olmalı.

30 Tümüdür.

etkisi altındadır. Bu kanunların etkisi altındadır ki, toplum hayatı başlar başlamaz diğer kişilerin hukukuna uymak emri insanın içinden gelmektedir.

Öyleyse Rousseau'nun meşhur tezinde ileri sürüldüğü gibi insanlar bir toplumsal sözleşme ile bir araya gelmiş değillerdir; insanlar kendi doğaları gereği hiçbir sözleşmeye gerek kalmaksızın birleşmişlerdir. Bu anlamda, nasıl ki iktisatçılar bir "homo economicus"tan bahsediyorlarsa bir "homo jurideus"³¹tan da bahsetmek mümkündür.

Ne var ki, Küçüka, hukuk kurallarını statik bir şey olarak görmez. Hukuk kurallarının ortaya çıkmasında fizik olaylarının, iktisadi şartların, tarihi sebeplerin ve vicdan ve zekâ gibi insani niteliklerin de etkisi olabilir. Bundan ötürü yazar, Fransız hukukçu Horiou'ya katılarak "hukuk bir harekettir" görüşünü savunur.

Eğer hukuk durağan değilse ve insanla birlikte ilerliyorsa, bugünkü devletler hukuku prensipleri, toplumların mutluluk ve ilerlemelerine, barışın tesis edilmesine yetecek bir noktada mıdır? Küçüka'nın bu soruya cevabı olumsuzdur. Zaten ne 1914'ten önceki şekliyle ne de Milletler Cemiyeti kurulduktan sonraki haliyle bir uluslararası hukuktan bahsetmek mümkün değildir. Buna ancak bir devletler hukuku denebilir.

Küçüka bu durumun sebebine ilişkin olarak, ismini anmaksızın Duguit'nin Fransız ve Alman hukukçuların yanlış görüşlerine yönelik getirdiği eleştirileri tekrarlar. Buna göre Fransız hukukçular, devletler hukukunu, birbirini dengi olarak tanıyıp bir diğerine saygı gösteren devletlerin anlaşmaları ile açıklarken, daha da problemlili olan Alman görüşü devletlerin kendi kendilerini sınırlamayı kabul etmelerini devletler hukukunun temeli olarak yeterli görür. Bu görüşe göre hukuk devletler içindir, yoksa devletler hukuk için değildir. Söz konusu görüşten yola çıkılırsa, hukuk kurallarının uyulması gereken kurallar olarak görülmekten çok istenildiği zaman bozulabilecek kurallar olarak görülmesi çok doğal olacaktır. Yapılan antlaşmaların galiplerin mağluplara dayattığı ve mağlupların da ne yapıp edip kurtulmaya çalıştığı hükümler içermesi bu sebeptendir ve bu antlaşmalar hiçbir şekilde barışı sağlayamamıştır. Bu noktada bazı Alman ve İtalyan hukukçuların benimsediği "devletlerin hukukları devletlerin hudutları ile birdir" görüşüne de değinen Küçüka, bu iddiayı "boş ve hodbin"³²olarak niteledikten sonra, bu görüşün hukuk zihniyetini iki asır geriye atacak ölçüde bir gericiliği temsil ettiğini belirtmiştir.

Yazar, bu iddiaya karşı görüşlere yer vererek onun geçersizliği göstermek de istemiştir. Burada referans verdiği temel bir yaklaşım, solidarizmdir. Küçüka, Türkiye'deki solidarist yaklaşımı etkilemiş bir diğer önde gelen solidarist düşünür Léon Bourgeois'nın devletler hukukunda milletlerin bencilliğine dayalı bir yaklaşım yerine dayanışmacılığa dayalı yeni bir korporasyon

31 Yanlış yazılmış olmalı. Doğrusu Homo juridicus'tur.

32 Bencil.

hukukunu önerdiğini belirtmiştir. Uluslararası hukukun devletlerin karşılıklı muvafakatlarından değil; ama kendini devletlere empoze eden hukuktan doğması gerektiğini savunan Amerikalı hukukçular da bulunmaktadır.

Küçüka, Türkiye’de iyi tanınan zamanın önde gelen hukukçularından Hans Kelsen’in görüşlerine de önem vermiştir. Onun Alman hukukçuların genelinden ayrılan bir çizgiyi savunduğunu belirten yazar, Kelsen’in hukukun kaynağı olarak devleti göreyerek realist bir yaklaşım sergilediğini; bununla birlikte antlaşmaların gücünün zayıfa dayattığı dolayısıyla gücün hakka dönüştüğü bir şekilde değil; eşit şartlar altında, hukuk zihniyetine uygun şekilde yapılması fikrini savunduğunu ifade etmiştir.³³

Öyleyse uluslararası hukuk ancak milletler camiası içinde aranmalıdır. Ancak Küçüka’ya göre şu da bir gerçektir ki, bir uluslararası hukukun varlığı her koşulda devletlerin egemenliğini az çok sınırlayacaktır. Devletlerin egemenliğini sınırlayacak olmasından ötürü de tüm devletler bu konuda doğal olarak hassastırlar. Ancak aslında sorun görüldüğü kadar çetrefil değildir. Nitekim Duguit’ye göre, devlet, kendi üstündeki hukuk kaidelerine uymak zorundadır. Küçüka bu noktada Duguit ile benzer fikirlere sahip olan Hollandalı siyaset bilimci Krabbe’yi³⁴ de yardıma çağırır ve onun devleti çeşitli kanun ve düzenlemelerden ibaret bir kurum olarak tanımlayan yaklaşımına yer verir. Öyleyse devlet, hukuk kurallarına uymakla aslında kendi egemenliğine karşı bir durumu kabul ediyor değildir. Burada sadece egemenliğin bir yeniden tanımlanması durumu söz konusudur. Nasıl ki devletin sosyal alana müdahalesiyle bazı hürriyetler ve mülkiyet kısıtlanmış; ama gerçekte bu kısıtlamalar onları ortadan kaldırmamış; aksine hürriyet ve mülkiyetin korunmasına hizmet etmişse, uluslararası hukukla getirilecek kısıtlamalar da egemenliği ortadan kaldırmadan uluslararası barışa hizmet edecek; zayıf devletlerin daha güçlülerce imhasını önleyerek onların egemenlik hakkını da korumuş olacaktır.

33 Hans Kelsen söz konusu dönemde Türkiye’de iyi bilinen hukukçulardan biridir. Aslında Kelsen’in görüşleriyle Duguit’in görüşleri arasında bazı bakımlardan ciddi paralellikler vardır. Nitekim Jochen von Bernstorff, Leonard Nelson, Léon Duguit ve Hugo Krabbe ile birlikte Hans Kelsen’i uluslararası hukuku “gönüllülük”le temellendiren yaklaşımı reddeden öncü eleştirmenler arasında sayar. Kelsen de evrensel bir kamu hukukuna inanan kişilerden biridir. Bkz. Jochen von Bernstorff, *The Public International Law Theory of Hans Kelsen: Believing in Universal Law*, Cambridge University Press, New York, 2010, s.70. Hans Kelsen, ayrıca devleti tanımlayıcı olarak görülen halk, ülke ve kamusal gücün hepsinin ancak hukuki olarak tanımlanabilir olduğunu savunmuştur. Devlet bir sosyal kolektivite olarak düşünülürse bu kolektivite ancak normatif bir düzenle kurulabilir. Devleti, bir kişinin başka bir kişi üzerinde uygulamaya kalktığı iktidardan ve genel olarak diğer iktidar türlerinden ayıran şey, onun normatif bir niteliğe sahip olmasıdır. Hukuka değil de salt fiili iktidar ilişkilerine dayanan bir organizasyonu devlet olarak görmek mümkün değildir. Devlet gücü, “devletin ya da onun hukukunun ardına saklanmış mistik bir kuvvet” de değildir; “o yalnızca, devlet hukuki düzeninin etkinliğidir.” Bkz. Hans Kelsen, “Saf Hukuk Kuramı: Devlet ve Hukuk Özdeşliği”, *Devlet Kuramı*, Der. Cemal Bâli Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 425-429. Bu görüşle, Duguit’in devleti hukuki kuralların uygulanmasını sağlayan bir fonksiyon olarak gören yaklaşımı arasındaki benzerlik açıktır.

34 Hugo Krabbe.

Küçüka, bu teorik temellendirmeden sonra, uluslararası barışı sağlayacak kurum ve kuralları bulmaya yönelik geçmişten o güne uzanan fikir ve uygulamalara yer verir. Kant, Fichte ve Saint Thomas gibi düşünürler, bir milletler cemiyeti kurmayı hayal etmişlerdi. Yine Pierre de Bois ve Amerique Curse de en azından bir Avrupa barışını sağlamak için bir ittifak kurmak istemişlerdi. Nihayet kendi zamanı için çok yenilikçi olsa da çağdaş düşünce için hiç de yabancı sayılmayacak ileri fikirler ortaya atmış Fransız yazar Abbé de Saint Pierre barışı sağlamak için oluşturduğu projeye, ittifaka katılan devletlerin aralarındaki sorunları silahla çözmekten ebediyen vazgeçtikleri maddesini koymuştu. Bu fikir, zamanı için o kadar yenilikçiydi ki, Voltaire gibi bir düşünür bile bunu gerçekçi bulmamış, onu “daimi bir sulh fikri bana âlemsümul bir dilin olması kadar garip görünüyor” diyerek karşılamıştı.

Böyle bir fikri arka plana da yaslanarak ortaya çıkan Milletler Cemiyeti, Fransa ve İngiltere gibi ülkelerdeki ciddi yaklaşımlardan ötürü devletlerin üstünde bir varlıkya da bir ittifakşekilde ortaya çıkmamıştı. Milletler Cemiyeti’nin arzu edilen başarıya ulaşamamasının başka sebepleri de vardı. Bunlardan biri, bu teşkilat kurulurken bütün milletlerin buna katılacağı varsayılmasına rağmen bunun gerçekleşmemesiydi. Diğer, Milletler Cemiyeti’nin sadece devletlerden oluşmasıydı. Son olarak insanların böyle bir ülkü için hazır olmaması da onun barışı sağlamadaki etkisizliğinin sebeplerinden biriydi. Yine de bu konuda gayretler devam ediyordu. Örneğin 1927’de Varşova’da toplanan Uluslararası Ceza Hukukunun Birleştirilmesi Konferansı’nda saldırı savaşının cinayet kabul edilmesinin kanunlara geçirilmesi teklif edilmişti.

Öyleyse insanlık, vaktiyle hayal mahsulü sayılan Abbé Saint Pierre’nin fikirlerinde ileri sürdüğü noktadan bile ileri duruma gelmişti. Bu şartlar altında şahısların ve toplumların hukukunu korumak için uluslararası bir organ vasıtasıyla bir kamu hukukunun ortaya konulmasını “gayri mümkün” sanmak doğru olmayacaktı.

Küçüka’ya göre evrensel bir kamu hukuku mümkündü. Kabul edilen evrensel kamu hukuku sayesinde devletleri ilgilendiren tüm davalar bu uluslararası kuruluş içinde çözülebilecekti. Küçüka, bir Türk hukukçu olarak buna katkıda bulunabilmek adına şematik bir özellik gösteren bir “evrensel amme hukuku layihası”nı da eserine eklemişti. Çok şematik olmasından ötürü hakkında kapsamlı yorum yapmaya imkân vermeyen bu layihada, dünya vatandaşının bir hukuki kişilik olarak tanındığı görülmektedir ki, bu oldukça dikkate değer bir olgudur.

Küçüka’ya göre bu proje, Milletler Cemiyeti fikrinden daha ileri olmakla birlikte henüz taslak halindeydi. Üstelik Avrupa’daki kamu vicdanı böyle bir projeyi kabul etmekten çok uzaktı; aksine bütün dünya hızla silahlanmaktaydı.³⁵

35 Bunlarla birlikte Küçüka, II. Dünya Savaşı’nın yaşandığı 1940 senesinde, *Yeni Yol* dergisinin “Avrupa İttihadı Olabilir mi/Pan-Avrupa” konulu anketine, belirli koşulların sağlanması

Kendisine realizmi rehber edinen genç Türkiye Cumhuriyeti de bu gerçeğe göre daima kuvvetli olarak kendi hak ve menfaatlerini korumak zorundaydı. Ne var ki, Kemalist rejim inkılâpçı karakteri gereği başka toplumlarda ortaya çıkan fikirleri takipten bir an bile geri durmayacaktı ve kendisi de bu anlayışlıdır ki iki yüzyıldan beri bazen hızlı bazen yavaş hareketlerle fakat sağlam esaslara dayanan hakseverlik aşkından doğan bu kuvvetli fikir akımlarından Türk hukukçuları haberdar etmeyi gerekli görmüştü.

3. Cemil Bilsel ve Hâkimiyetçi, Barışçı, Eşitlikçi “Türk Mektebi”

Cemil Bilsel, Cumhuriyetin kuruluş yıllarının en önemli hukukçuları arasında yer alır. Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Ankara’da yeni açılan Hukuk Fakültesi’ni idare edecek, onu nitelikli bir bilim yuvası haline getirecek ehliyetli kişiyi ararken, aklına ilk olarak hocası Cemil Bilsel gelmişti. Bilsel, o sırada İstanbul Hukuk Fakültesi’nde devletler genel hukuku profesörü olarak görev yapıyordu ve idari görev almaya istekli değildi. Ancak Adalet Bakanı’nun ısrarı karşısında bu teklifi kabul etti ve tam yetki ile Ankara Hukuk Mektebi’nin başına getirildi. Oğuzoğlu, Cemil Bilsel’in “Ankara Hukuk Mektebi’nin hakikaten bir fakülte hüviyeti kazanmasında büyük emekleri geç(tiğini)” yazmaktadır. 1925-1935 yılları arasında durmaksızın fakülte için çalışan Bilsel, Lozan Antlaşması ile ilgili temel metinlerden olan iki ciltlik eserini de bu zaman zarfında meydana getirmişti.³⁶ Üniversite Reformu sonrasında İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü’ne getirilen Bilsel’in buradaki Hukuk Fakültesi’nde gözlemlenen sorunları da düzeltmesi bekleniyordu ve Bilsel, bu hususta Başbakan İnönü’nün tam desteğine sahipti.³⁷ Görüldüğü gibi Bilsel hem Ankara’daki hem İstanbul’daki hukuk fakültelerinin Cumhuriyet’in eğitim anlayışı doğrultusunda şekillendirilmesinde birinci derecede rol oynamış bir hukukçuydu. Bilsel’in konumuz açısından önemli olan bir başka özelliği, Birleşmiş Milletlerin kuruluşunu beraberinde getirecek San Francisco Konferansı’na Dışişleri Bakanı Hasan Saka’nın başkanlığında katılan Türk Delegasyonu’nun müşavirliğini üstlenmiş olmasıdır.³⁸

Cemil Bilsel’in Hukuk İlmini Yayma Kurumu’nda verdiği konferansı inceleyecek olursak; bu konferans da evrensel, kıtasal ve ulusal kamu hukuku fikirleri üzerine bir incelemeye dayanıyordu. Bilsel’in söz konusu konferanstaki

halinde böyle bir birliğin kurulabileceği yönünde cevap vermiştir. Bkz. M. Bülent Varlık, *1940’ların Dergileri*, Cilt III, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2021, s. 69.

36 Hüseyin Cahit Oğuzoğlu, “Ankara Hukuk Fakültesi’nin Kuruluş ve İlk Yılları”, *Ankara Hukuk Fakültesi 40. Yıl Armağanı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 210, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1966, ss. 12-14. Eser için bkz. Cemil Bilsel, *Lozan*, C.1-2, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.

37 Oğuzoğlu, *a.g.m.*, s. 14.

38 Bilsel, bu konferansla ilgili görüşlerini ve Washington Hukukçular Komitesi’nde kendisinin de katıldığı çalışmaları anlattığı bir kitap da kaleme almıştır. Bkz. Cemil Bilsel, *Birleşmiş Milletler-1: San Francisco Çalışmaları*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1946.

esas amacı, bu konulardaki Türk görüşünü ortaya koymaktı. Ancak öncelikle, evrensel kamu hukuku hakkındaki gelişmeleri ve bu husustaki fikirlerini açıklamayı gerekli görmüştü.

Bilsel, birbirinden denizlerle ayrılmış farklı kıtalarda iki milyardan fazla insanın 60 civarında devlet çatısı altında yaşadığını; ancak bunlardan farklı kıtalara yayılmış topraklarıyla yaklaşık 35 milyon kilometre kare yüzölçümüne ve 516 milyon nüfusa sahip İngiltere'nin de, yalnız bir kıtada toprağı olup 1.5 milyondan ibaret nüfusa sahip Estonya'nın da kendilerine tamamen yeterli olmadığını; dolayısıyla devletler arasında ilişkiler kurulmasının zaruri olduğunu saptayarak incelemesine başlamıştır.³⁹ Bu ilişkiler zaruri olduğuna göre, bunları düzenleyecek kuralların da bütün yeryüzünü kapsayıcı yani evrensel olması da bir zorunluluk olarak kendini gösteriyordu: "Evrensel icaplara, evrensel meselelere, evrensel münasebetlere evrensel hukuk ve kaideler lazımdır.". Bilsel'e göre ne coğrafi durum ne medeniyet ve din farkları ne de hükümet şekli devletlere ayrı ayrı kurallar uygulanmasını haklı kılamazdı. Devletler hukukunun doğduğu günden beri ideali her yerde geçerli hukuk kurallarını saptamaktı ve zaten böyle olması da gerekiyordu. Ancak uygulamada bu ideale ulaşmak kolay olmamıştı. Türk hukuk bilginine göre, bu, evrenselliğe karşıtlık gösteren üç kriterin öne sürülmesinden kaynaklanıyordu.

Bu kriterlerden birincisi din kriteriydi. Hıristiyan yazarlara göre devletler hukuku Hıristiyanlığın verdiği aydınlık sayesinde kurulabilmişti. O sebeple onun uygulanması da ancak halkı Hıristiyan olan devletler arasında mümkün olabilirdi. Oysa Bilsel, bu görüşün tamamen yanlış olduğu kanaatindeydi. İlk olarak, devletler hukukunun esaslı bir ilkesi olan antlaşmalara hürmet belki en önce Türkler tarafından uygulanmıştı. İkinci olarak, Hıristiyan olduğu halde Habeş İmparatorluğu'na bu hukuku uygulanmaması ve onun ortadan kaldırılması ya da Japonya'nın bu hukuku benimsemesi din esasıyla nasıl açıklanacaktı? Bu görüş, aslında siyasi amaçlarla dinin istismar edilmesinden başka bir temele dayanmıyordu. Öyle ki, daimi barış taraftarı olduğunu söyleyen bazı Avrupalı düşünürler bile bu tasavvurlarına Osmanlı İmparatorluğu'nu dahil etmek istememişlerdi. Yine de laik düşüncenin etkisiyle farklı yaklaşımlara sahip bilginler de ortaya çıkmıştı. Samuel von Pufendorf ve Bluntschili⁴⁰ gibi bilginler bunlar arasındaydılar ve uluslararası hukukun her dinden insanı birleştirdiğini savunmuşlardı.

Bu çerçevede öne sürülen bir diğer kriter kıta kriteriydi. Bunda da aslında ayrımcı yaklaşımın laikleşmiş bir versiyonu söz konusuydu. Bu kez de devletler hukukunun Avrupa'da doğduğu ileri sürülerek uygulama sahası da bu kıtaya münhasır kılınmak istenmişti. Ancak bu kritere bile tam olarak

39 Bilsel'in görüşleri şu eserinden yola çıkılarak açıklanmıştır: Cemil Bilsel, *Devletler Hukukunda Evrensel, Özel Telâkkiler ve Ulusal Mektepler*, Hukuk İlmîni Yayma Kurumu Konferanslar Serisi: 51, (Adliye Vekâleti Yönünden Basılmıştır), Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1939.

40 Eserde iki hukuk bilginin adı da yanlış yazılmıştır. Biz metinde doğrusunu yazmayı tercih ettik.

uyulmamıştı: Örneğin Japonya, Liberya gibi devletler Avrupalı olmadıkları halde bu hukuktan yararlanabilirken Osmanlı gibi Avrupa'da toprakları bulunan bir devlet bu çemberin dışında bırakılmıştı. Avrupa'daki Hukuku Düvel⁴¹ Enstitüsü 1779'da La Haye toplantısında Doğu devletlerine uygulanacak hukuk kurallarını saptamak için bir komisyon kurmuştu ki burada ile sürülen fikirler uygar insanlık açısından yüz kızartıcı nitelikteydi.

Osmanlı İmparatorluğu bu açıdan ele alındığıdaysa, onu da bu hukuktan yararlandırmamak adına Kur'an'ın yalnız ahlak kanunları değil fakat uluslararası ilişkileri de düzenleyen kanunlar içerdiği ve buna göre Müslümanların gayr-ı Müslimlerle bu tür bir ilişkiye girmesini yasakladığı ileri sürülmüştü. Aslında Osmanlı'nın merkezinde yer aldığı "Şark Meselesi"ne dair öne sürülen bu görüşler, bir İsviçreli profesörün belirttiği gibi Avrupa devletleri için büyüme bahanesinden başka bir şey değildi.

Son olarak evrensel hukuk görüşüne karşı medeniyet kriterinin öne sürülmesinden bahsedilebilirdi. Bu kriter hâlâ ileri sürülmekteydi. Örneğin Lorimer⁴² insanlığı medenî, barbar yani yarı-medeni ve vahşi diye üçe ayırmıştı ve her birine medeniyet seviyesine göre muamele yapılması fikri kabul görüyordu. Osmanlı yarı-medeni sayıldığından ona kapitülasyonların uygulanması normal kabul ediliyordu. Milletler Cemiyeti'ne de bu açıdan eleştirel yaklaşan Bilsel, manda fikrinin kabul görmesini karşı tarafı aşağı görme anlayışının bir uzantısı sayıyordu. Bu kabul edilemez tutum yüzündendir ki İsmet Paşa, Lozan'da karşı tarafın medeniyet seviyesini sorgulama gereği duymuştu.⁴³

Evrensel bir kamu hukuku fikriyle uyuşmayan bu kriterleri tespit ettikten sonra Bilsel, evrensel kamu hukukunun nasıl tanımlanabileceği ve bu hukuka karşı akımlar üzerinde durmuştur. Bilsel, bu hususta evrensel adalet fikrine dayalı olarak bir evrensel hukuk tanımı ortaya koyanlar ya da devletler genel hukuku ile onu aynı anlamda sayanların görüşlerine yer verdikten sonra kendi tanımını ortaya koymuştur. Türk hukukçuya göre "enternasyonal camiaya tatbik edilebilir olan Devletler hukuku kaideleri muhtelif kıt'aların pek çok devletleri tarafından kabul edilmiş ise evrenselidir.". Bu durum ister evrensel adalet fikrine dayansın ister diplomasi yoluyla ortaya çıkmış olsun, sonuç değişmeyecektir. Devletlerin çok büyük çoğunluğunun bu kuralları kabul etmiş olması da söz konusu kuralların evrensel sayılması için yeterlidir; bazı hukukçuların savduklarının aksine bu kuralları bütün devletlerin kabul etmiş olmaları gerekmez.

41 Devletler Hukuku.

42 James Lorimer, İskoçyalı Kamu Hukukçusu.

43 Bilsel, İsmet Paşa'nın şu sözlerini aktarıyor: "Türkler kendi memleketlerinde ecnebilerin öyle muamelelerine uğradılar ki eğer bu memleketlerin medeniyetleri hakkında bu muamelelere göre bir hüküm vermek lazım gelirse bunlarda bir kanun mevcut olduğundan bile şüphe etmek lazım gelir."

Evrensel kamu hukuku fikrinin karşısında yer alan akımlara gelince, bunlar partikularizm, kontinentalizm, rejionalizm ve nasyonalizmdir.⁴⁴ Bilsel, bunlardan özellikle kıtacı ve bölgeci akımların etkileri üzerinde durmuştur.

Ona göre, kıta içinde bazı düzenlemeleri öngören hukuk kuralları her zaman için evrensel kamu hukukuna karşıt değildir. Ancak bu konuda aşırı gidilmesi doğru olamayacağı gibi, kıta hukuku da evrensel hukuka üstün olamaz.

Bölgesel antlaşmalarla meydana getirilen hukuki metinler de katı bir bölgeciliğe varmadıkça evrensel hukukla çelişmeyecektir. Nitekim Balkan ve Sadabat Paktları Milletler Cemiyeti Paktı dairesinde oluşturulmaları bakımından bu duruma örneklerdir.

Bilsel, bu noktaya kadar ele almadığı milliyetçi yaklaşımla ilgili konuyu ise “ulusal mektepler” başlığı altında ele alır. Bilsel’e göre buraya kadar ele aldığı görüşler ne olursa olsun realitede Latin, Anglo-Sakson, İtalyan, Alman, İngiliz, Amerikan hukuk mekteplerinden bahsedilmekteydi. Almanya gibi bazı devletlerin hukukçuları enternasyonal bir hukuku kabul etmezlerken, savaşı da milli siyaset aracı olarak olumlamaktaydılar. Yine devrimci bir süreç yaşamış Fransa ve Sovyetler Birliği gibi bazı ülkelerin, başka ülkelere de etkide bulunan ilkeler tespit ettikleri görülmekteydi. Bunlar enternasyonal etkileri olmakla birlikte, o ülkelerin bilginlerinin yaklaşımlarının izlerini taşımaktaydı. Dolayısıyla ister Almanya’da olduğu gibi aşırı milliyetçi ister daha enternasyonalist eğilimli olsun, gerçek hayatta ulusal mektepler vardı. Bilsel, “bana göre”, diyordu, “bir Devletler Hukuku Türk mektebi vardır.”. Peki, Bilsel’e göre “Türk Mektebi”nin savunduğu prensipler nelerdi?

Bilsel’e göre Türk Mektebi hâkimiyetçiydi. Duguit,⁴⁵ Kelsen ve Krabbe’nin kendi kurdukları teorik sisteme uymadığı için hâkimiyet ilkesi aleyhinde bulunmaları hakimiyetin mutlak olması gerektiği fikrine dayanmaktaydı. Yine hukuk kısıtlamaya dayandığı halde hâkimiyetin mutlak olduğu gerekçesiyle hâkimiyet fikrine itiraz edenler olmuştur. Bazı başka bilginler hâkimiyetin içeriğini tanımlamanın imkânsızlığından, devletlerin artan karşılıklı bağımlılığından ya da bu fikrin uluslararası ortamda bir anarşi yaratacağından ötürü ona karşı çıkmaktaydılar. Ancak Zagreb Üniversitesi devletler hukuku profesörü Andrassy’nin belirttiği üzere hâkimiyet fikri kuramlardan değil

44 Tikelcilik, kıtacılık, bölgecilik ve milliyetçilik.

45 Léon Duguit’in Türk hukukçuları üzerinde önemli etkileri olmakla birlikte, ulus egemenliğinin Türkiye Cumhuriyeti’nin kabul ettiği en temel bir ilke olduğu düşünüldüğünde, onun egemenlikle ilgili görüşleri kuşkusuz eleştiriliyordu. Örneğin İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Devletler Genel Hukuku Doçentlerinden Orhan Arsal, bu görüşü, üstelik CHP tarafından düzenlenen bir konferansta eleştirmişti. Arsal, kendisinin de pozitivist görüşe bağlı olduğunu söylüyor; ancak Duguit’in görüşünü Jellinek’in açıklamasına dayalı olarak reddediyordu. Buna göre egemenlik, mantıkî bir kategori değil, tarihi bir kategoriydi. Bkz. Orhan Arsal, *Devletin Tarihi*, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını (Konferanslar Seri: 1, Kitap: 22), Ankara, 1938.

tarihi gelişim içinden doğmuştu ve kuramlarla ortadan kaldırılamazdı. Nitekim karşıtlarına rağmen hâkimiyet, yaşayan, zinde bir mefhumdu.

Bilsel'e göre hâkimiyet fikrine karşı olanlar, onun mutlak olma niteliğini abartıyorlardı. Oysa bugün "hâkimiyet hukuka tâbi olan ve hududu hukuk ile tayin edilen mahdut bir salâhiyettir."

Türk Mektebi'nin hâkimiyetçi olmasının tarihsel sebepleri de vardı. Hâkimiyet ve istiklallerini mücadele ile kazanan devletler, bu mefhumla çok daha bağılı olurlardı. Türk milleti, istiklalini harp ve siyaset meydanlarında mücadele ederek kazandı için, Türk Mektebi de hâkimiyetçi olmalıydı.

Bununla birlikte Türk Mektebi eşitlikçiydi. Osmanlı İmparatorluğu kudretli çağlarında kendini bütün devletlerden üstün görüyordu. Gerileme ve düşme devrinde bu defa ona eşit muamele edilmez olmuştu. Lozan'da yeni Türk görüşünü ortaya koyan İnönü ise, hâkimiyet kadar eşitlik üzerinde de ısrar etmişti.

Türk Mektebi'nin bir diğer özelliği milliyetçi olmasıydı. Türkiye, ülkelerin kurulması, sınırların saptanması ve diğer ülkelerle ekonomik ve politik ilişkilerde milliyet ilkesine bağlıydı.

Bu görüşün doğal bir uzantısı olarak Türk Mektebi devletler hukuku kurallarında sınırlamacıydı. Kapitülasyonlara ve imtiyazlara karşı yapılmış mücadele de bunu göstermekteydi. Ekonomik sahada da diğer devletlerle ilişkilerinde aynı sebeple himayeci idi.

Bununla birlikte Türk Mektebi antlaşmalara bağlılığı ve barışçılığı da savunmaktaydı. Türkiye, uluslararası antlaşmalarda uygun bulmadığı hususların değişmesini isterken dahi barışçı ve antlaşmaların gösterdiği yöntemlere uygun olan yolu tercih ediyor; revizyonist devletler gibi davranmıyordu. Boğazlar Sözleşmesiyle ilgili tutumu bunun açık göstergesiydi.

Son olarak Bilsel'e göre Türkiye'nin yeni görüşü Atatürk'ün "yurtta sulh, cihanda sulh" formülü ile en iyi ifadesini bulmuştu. Bu politika riyakâlığa değil, "inanlı bir samimiyete" dayanıyordu. İnönü'nün de ifade ettiği gibi Atatürk'ün en kıymetli ideali, milletler arasında kardeşçe bir insanlık hayatının ortaya çıkmasıydı.

Sonuç

Atatürk, insanlık idealini dışlamayan bir milliyetçilik anlayışına sahipti. Bu görüşünü çeşitli konuşmalarında açıklamıştı. Ona göre insanları birbirine düşman eden önyargıların ortadan kaldırılması ve milletlerin kardeşçe bir hayat yaşamaları gerekiyordu. Bu sebeptir ki onun milliyetçilik anlayışında Türk milletinin, dünya milletler ailesinin samimi bir üyesi olarak ortak uygarlığa katkı yapacak şekilde kültürünü geliştirmesi çok önemli bir yer tutuyordu. Uluslararası sorunların barışçı bir şekilde çözümlenmesine olan inancından ötürü, çok eleştirilen Milletler Cemiyeti'ni saygın bir çaba olarak görmeye devam ediyordu.

Bununla birlikte Atatürk, diğer konularda da olduğu gibi, izleyeceği politikanın siyasi-ideolojik temellerini ana hatlarıyla açıklamış, bu fikirleri bir doktrin haline getirmemişti. Söz konusu fikirler, resmî düzeyde kapsayıcı bir kuramsal zemine de oturtulmuş değildi. Bununla birlikte Atatürk'ün ve onu izleyen Kemalist hukukçuların görüşlerini oluşturmalarında etkili olan bazı faktörleri saptamak önemlidir. Bunlardan bir tanesi Osmanlı döneminden beri kimi zaman çatışarak kimi zaman uzlaştırılarak Türk düşüncesinde etkili olmuş vatansız, milliyetçi ve insanlık idealine yönelen akımlardır. Diğer yandan, Osmanlı İmparatorluğu Avrupa emperyalizminin kurbanı durumundaydı ve Türkiye Cumhuriyeti ancak Kurtuluş Savaşı başarıya ulaştırıldıktan sonra kurulabilmişti. Bu da Türk yöneticileri ve entelektüelleri ulusal bağımsızlık ve egemenlik konusunda hassas yapıyordu. Öte taraftan Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği yıkım, dünyada da barışın sağlanması noktasında hem kurumsal hem düşünsel arayışlara sebep olmuştu ki bunlar en kapsamlı yansımalarını hukuk alanında bulmuşlardı. Dolayısıyla dünya barışının nasıl sağlanabileceğine yönelik tartışma, dönemin Avrupa'sında çok revaçtaydı. Fakat fikrî alanda bu çabalar bir yandan devam ederken diğer taraftan da özellikle revizyonist devletlerin yeniden silahlanmaya başlamaları uluslararası siyaset sahnesinde gerginliği tırmandırmaktaydı.

İşte bütün bu faktörlerin etkisi altında, Kemalist hukukçular insanlık idealini göz önünde tutan ama aynı zamanda ulusal bağımsızlıkçı bir yaklaşımı oluşturmaya, kısaca ifade edersek milliyetçilik ile evrenselci yönelimi uzlaştırmaya çalıştılar. Bu problem zorlu bir problemdi; zira Atatürk'ün de benimsediği Rousseaucu ulusal egemenlik anlayışı ile teorik temelleri sağlam bir evrensel kamu hukukunun nasıl bir zeminde buluşturulabileceği gerçekten de bir muammaydı.

Rousseaucu ulusal egemenlik fikriyle evrensel kamu hukukunun uzlaşmaz olduğunu düşünen Léon Duguit'nin sadık bir takipçisi olan Ethem Menemencioglu, egemenliğin üzerine hukuku koyarak ve egemenliğin klasik

tanımının bir yana bırakılması gerektiğini savunarak bu sorunu çözmeye çalıştı. Baştan sona Duguitci esaslara dayalı bir açıklama getirdiği için, Menemencioğlu teorik bir tutarlılığa sahipti; ancak açıklamaları daha çok Türk Devrimi'nin benimsediği insanlık idealine yönelmişti. Dolayısıyla Türkiye'nin uyguladığı mevcut siyaseti ve anayasasında yer alan ilkeleri açıklamalarının temeli olarak kabul eden değil; fakat ileriye dönük bir idealin teorik zeminini oluşturmaya çalışmış, saf akademik bir metin kaleme almıştı.

Necip Ali Küçüka da Menemencioğlu ile benzer bir yaklaşıma sahipti; ancak dönemin dünyasının çelişkileri Küçüka'nın yazdıklarına da tutarsızlıklar olarak yansımıştı. Zira bir yandan insanoğlunun geçmişte insanlık idealiyle ilgili fikirler öne süren düşünürlerin hayal ettiklerinden daha iyi bir konumda olduğunu söylerken diğer yandan silahlanma yarışının getirdiği zorunluluklardan bahsediyordu. Bu bakımdan Küçüka'nın metnini, idealist eğilimli ama realizmi de elden bırakmayan bu tür metinlerin tamamı gibi çok boyutlu bir okumaya tâbi tutmak gerekmektedir. Akademik-düşünsel anlamda insanlık idealinin nasıl gerçekleştirilebileceğine dair teorik analizlerden sonra aniden karşımıza çıkan realizm vurgusu bununla ilgilidir. Kurtuluş Savaşı'nı kısa bir süre önce başarıya ulaştırmış; ama savaş yorgunu bir ülkede bu duruma şaşırılmamak gerekir.

Cemil Bilsel'in metni ise realizm dozunun yüksekliği ile diğer iki metinden ayrılmaktadır. Bilsel'in metninde evrensel kamu hukukunu savunan uzunca bir kısım vardır; ama metin tümüyle incelendiğinde onun evrensel kamu hukuku taraftarlığının Batı-merkezciliğe ve büyük güçlerin emperyalist eğilimlerine karşı ulusların egemen eşitliğini savunan milliyetçi-bağımsızlıkçı bir motivasyondan kaynaklandığı açık hale gelir. Bilsel, insanlık idealine önem vermekle birlikte, realist yaklaşımından ötürü Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nda yer alan egemenlik anlayışını ve Türkiye'nin uygulamakta olduğu siyaseti temel alan bir açıklama getirmiş ve teorize ettiği bu yaklaşımı da "Türk Mektebi" olarak adlandırmıştır. Bu bakımdan idealist değil; siyasete doğrudan dokunan bir metin ortaya koyduğu söylenebilir.

Sonuç olarak aralarında görülen bazı farklılıklara karşın II. Dünya Savaşı'nın arefesinde kaleme alınan bu metinlerdeki insanlıkçı ve evrensel kamu hukukuna taraftar içerik dikkate değerdir. Bu metinlerin, Kemalizm'in dayandığı düşünsel temelleri ortaya koymaları ve onun iki savaş arası dönemin diğer siyasal akımlarından farklarını göstermeleri bakımından da oldukça aydınlatıcı oldukları söylenebilir.

KAYNAKÇA

I. Kitaplar

- A. Âfetinan, *Medenî Bilgiler ve M. Kemal Atatürk'ün El Yazıları*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1998.
- AKAL, Cemal Bâli, *Modern Düşüncenin Doğuşu: İspanyol Altın Çağı*, Dost Kitabevi, Ankara, 2003.
- ARSAL, Orhan, *Devletin Tarifi*, Cumhuriyet Halk Partisi Yayını (Konferanslar Serisi: 1, Kitap: 22), Ankara, 1938.
- BERNSTORFF, Johan von, *The Public International Law Theory of Hans Kelsen: Believing in Universal Law*, Cambridge University Press, New York, 2010.
- BİLSEL, Cemil, *Lozan, C.1-2*, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1933.
- BİLSEL, Cemil, *Devletler Hukukunda Evrensel, Özel Telâkkiler ve Ulusal Mektepler, Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferanslar Serisi: 51, (Adliye Vekâleti Yönünden Basılmıştır)*, Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1939.
- BİLSEL, Cemil, *Birleşmiş Milletler I: San Francisco Çalışmaları*, Kenan Matbaası, İstanbul, 1946.
- BOMBACI, Alessio, *Histoire de la Littérature Turque*, Tra. I. Melikoff, Librairie C. Klincksieck, Paris, 1968.
- ATATÜRK, Kemal, *Nutuk 1919-1927*, Yay. Haz. Zeynep Korkmaz, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009.
- Atatürk'ün Millî Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge)*, C. II, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara, 1981.
- Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 2*, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001.
- Atatürk'ün Okuduğu Kitaplar, C. 18*, Anıtkabir Derneği Yayınları, Ankara, 2001.
- GİDE, Charles ve Charles Gist, *Histoire de Doctrines Economiques: Depuis Les Physiocrates Jusqu'a Nos Jours*, Librairie du Recueil Sirey, Paris, 1929.
- HACİİBRAHİMOĞLU, Işıl Çakan, *Cumhuriyet ve Hümanizma Algısı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

- KİA, Rukiye Akkaya, *Bir Ders Konusu Olarak "Devlet" ya da Genel Kamu Hukuku Derslerinin Kökenleri*, Beta Basım, İstanbul, 2016.
- KOCATÜRK, Utkan, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2007.
- KÜÇÜKA, Necipali, *Evrensel Âmme Hukuku*, Hukuk İlmini Yayım Kurumu Konferanslar Serisi: 26, (Adliye Vekâleti Yönünden Basılmıştır), Hapısane Matbaası, Ankara, 1937.
- MENEMENCİOĞLU, Ethem, *Beynelmilel Camia Hukukunda Salâhiyet*, Hukuk İlmini Yayma Kurumu Konferanslar Serisi: 53, (Adliye Vekâleti Yönünden Basılmıştır), Yeni Cezaevi Matbaası, Ankara, 1939.
- MENEMENCİOĞLU, Ethem, *Leon Duguít'nin Cemiyet, Hukuk ve Devlet Nazariyeleri*, Maarif Vekâleti Siyasal Bilgiler Okulu Yayınlarından No. 6, Maarif Matbaası, İstanbul, 1939.
- MERMUTLU, Bedri, *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinasi*, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2003.
- ORTAÇ, Yusuf Ziya, *Bir Varmış Bir Yokmuş: Portreler*, Yeni Matbaa, İstanbul, 1960.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques, *Dağdan Mektuplar*, Çev. Ayşe Meral, Alfa Basım Yayım, İstanbul, 2021.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- TANPINAR, Ahmet Hamdi, *Hep Aynı Boşluk: Denemeler, Mektuplar, Röportajlar*, Haz. Erol Gökşen, Dergah Yayınları, İstanbul, 2019.
- Tevfik Fikret, *Halûk'un Defteri*, Haz. Kemal Bek, Bordo Siyah Yayınları, İstanbul, 2012.
- TOPRAK, Zafer, *Atatürk: Kurucu Felsefenin Evrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.
- Varlık, M. Bülent, *1940'ların Dergileri*, Cilt III, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2021.

II. Makaleler ve Kitap Bölümleri

- BARLAS, Dilek ve Serhat Güvenç, "Turkey and the Idea of a European Union during the Inter-war Years 1923-39", *Middle Eastern Studies*, Vol. 45, No. 3, 2009, ss. 425-446.
- DUGUÍT, Léon, "Egemenlik ve Özgürlük", *Devlet Kuramı*, Der. Cemal Bâli Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 379-400.

KELSEN, Hans, "Saf Hukuk Kuramı: Devlet ve Hukuk Özdeşliği", *Devlet Kuramı*, Der. Cemal Bâli Akal, Dost Kitabevi, Ankara, 2005, ss. 425-456.

KILIÇZÂDE HAKKI, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İçtihad'ın İçtihadı: Abdullah Cevdet'ten Seçme Yazılar*, Haz. Mustafa Gündüz, Lotus Yayınları, Ankara, 2008, ss. 221-233.

OĞUZOĞLU, Hüseyin Cahit, "Ankara Hukuk Fakültesi'nin Kuruluş ve İlk Yılları", *Ankara Hukuk Fakültesi 40. Yıl Armağanı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No. 210, Ajans-Türk Matbaası, Ankara, 1966, ss. 1-52.

Extended Abstract

Humanist and universalist ideas in Turkish political thought can be traced back to the Tanzimat and Constitutional periods. İbrahim Şinasi and Tefik Fikret were the leading figures of their generations in this regard. Although Ottoman-Turkish statesmen and intellectuals were criticized within a nationalist framework during the early Republican period, it cannot be argued that their ideals were totally lost their influence on Kemalist statesmen and intellectuals. On the contrary, Atatürk, the founding father of the Republic of Turkey, tried to accommodate nationalism with universalist and humanist ideals. However Atatürk didn't theorize his thoughts; he only presented some general formulations. In this regard, the most interesting area to be studied on the attempts of accommodating universalist/humanistic ideas with nationalism in Kemalism is probably how the possibility of a universal public law insight was addressed in this ideology. This makes necessary to analyze theoretically formed texts that are more abstract than the approaches of newspapermen or various statesmen of the era, which were likely to have contradictions in between. Accordingly, such an analysis also provides an opportunity to examine intellectual bases of Kemalism.

This study addresses how Kemalist jurists attempted to explain the subject within a theoretical system with reference to the studies conducted on a universal public law. These studies were the outcome of conference series given within the context of the possibility of a universal public law, in the Foundation for the Dissemination of the Science of Law which was supported by the state. The lecturers partaking in these conferences were Necip Ali Küçüka, who was the CHP (Republican People's Party) Denizli MP and was also a jurist, Cemil Bilsel, who was the Rector of Istanbul University and a professor of international law, Ethem Menemencioglu, who taught public law in the Ankara University, the Faculty of Law in 1938-1940, and in this sense, shaped the insight of many law students on public law.

Publishing dates of these conferences are also remarkable. The conference of Küçüka was published in 1937 while those of Bilsel and Menemencioglu were published in 1939, the year when The Second World War began. Therefore, these texts have a particular importance since they were written in an era in

which a great new war occupied the global agenda, and the League of Nations was losing its reputation.

Ethem Menemencioglu, a staunch follower of Léon Duguit who suggested that Rousseau's idea of national sovereignty was irreconcilable with a universal public law, attempted to solve the related problem by positioning law above sovereignty and arguing that the classical definition of sovereignty should be set aside. As he suggested an interpretation which was thoroughly based on the principals of Duguit, Menemencioglu had theoretical consistency; however, his explanations were rather directed to the humanistic ideal the Turkish Revolution has adopted. Therefore, he wrote a purely academic work, he didn't take Turkey's policy at the time and the principles in its constitution as the basis of his explanations; but sought to lay a theoretical basis for a forward-looking ideal.

Necip Ali Küçüka had a similar approach to Menemencioglu; however, the contradictions of the period reflected in Küçüka's study. On the one hand he suggested that the humanity was in a better position than it was imagined by intellectuals in the past, on the other hand he addressed the necessities emerging from arms race. In this regard, it is necessary to subject Küçüka's study in a multi-dimensional reading. His emphasis on realism, which we abruptly face following his theoretical analyses on how the ideal of humanity would be realized, is related to this.

Cemil Bilsel's study distinguishes from the other two studies with a higher level of realism. Bilsel defended universal public law in a fairly extended section in his study; but when the text is entirely examined, it is apparently seen that his partiality for universal public law comes from a nationalist-independentist motivation that stands for the sovereign equality of nations against Western-centrism and the imperialist tendencies of the great powers. Bilsel prized the ideal of humanity, however, due to his realist approach, he made a definition based on the understanding of sovereignty in the Constitution of the Republic of Turkey and the policies that Turkey implemented, naming this approach he theorized as "Turkish School". In this sense, it can be suggested that he wrote a text that was not too idealistic; but directly related to politics.

In spite of some differences between three Kemalist jurists, the content of these texts, written on the eve of the Second World War in favor of a universal public law, is remarkable. It can be said that these texts are fairly enlightening regarding that they put forth the intellectual bases of Kemalism and indicate the differences of this ideology from other emerging political currents of the inter-war period.

Geliş Tarihi : 18.02.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 741-757.

Araştırma Makalesi / Research Article

ALMAN FRANZ FREDERİK SCHMİDT-DUMONT'UN HAYATI VE TÜRKİYE FAALİYETLERİ (1882-1952)*

Resul ALKAN**

Öz

Çalışma, ağırlıklı olarak Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinden ve makalenin konusunu oluşturan Franz Frederik Schmidt-Dumont'un aile arşivinden istifade edilerek kaleme alınmıştır. İlk olarak Birinci Dünya Savaşı'nın arefesinde, 1913 yılında Türkiye'ye gelerek faaliyetlerde bulunan Schmidt-Dumont, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de görev alan Alman Büyükelçisi Rudolf Nadolny aracılığıyla ülkesinin Türkiye'deki propaganda aracı olan Türkische Post gazetesinin genel yayın yönetmenliği ile Alman resmi haber ajansı Deutsches Nachrichtenbüro Türkiye temsilciliğini yapmıştır. Franz von Papen'in aracılığı ve Nazi Propaganda Bakanı Joseph Goebbels'in onayıyla 1934-1942 yılları arasında daha sonra Almanya'nın Ankara'da bulunan Büyükelçiliği'nde Basın Ataşesi göreviyle Alman propagandasının Türkiye ve Orta Doğu'daki önemli aktörü olmuştur. Schmidt-Dumont'un Türk makamlarına bildirilen çalışma alanı her ne kadar basın ve kültürel alanları kapsıyor olsa da resmi görev alanının dışına çıkarak politik bakımdan önemli içeriğe sahip haber ve istihbarat bilgilerinin toparlanmasına çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: Franz Frederik Schmidt-Dumont, Türkiye, Alman Propagandası, Franz von Papen, Birinci ve İkinci Dünya Savaşı.

* Bu makale, XVIII. Türk Tarih Kongresi'nde 2 Ekim 2018 tarihinde "Franz Frederik Schmidt-Dumont: Bir Alman Oryantalistin Türkiye Faaliyetleri 1913-1942" başlığıyla sunulan bildirinin genişletilmiş halidir.

Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Dr. Öğr. Üye., Çanakkale Onsekiz Mart Üni., Siyasal Bilg. Fak., Ulus. İliş. Bl., Siyasi Tarih Dalı, (resul.alkan@comu.edu.tr), (Orcid: 0000-0003-0489-5772).

THE LIFE OF GERMAN FRANZ FREDERİK SCHMİDT-DUMONT'S AND HIS ACTIVITIES IN TURKEY (1882-1952)

Abstract

The study was mainly carried out by the German Ministry of Foreign Affairs archives by taking advantage of Franz Frederik Schmidt-Dumont's -who is the topic of this article- family archive. In the First World War's eve, Schmidt-Dumont came to Turkey first-time in the years 1913-18 and was involved in the activities. Through German Ambassador Rudolf Nadolny who assigned in Turkey after the First World War, Dumont worked as chief editor for Türkische Post propagandistic newspaper of his country in Turkey and also represented German official news agency Deutsches Nachrichtenbüro in Turkey. Through Franz von Papen which will be the Ankara ambassador of Germany and with the approval of the Joseph Goebbels who was the minister of propaganda, Schmidt-Dumont has been a media attaché in German embassy. He has been also an important factor in German propaganda in Turkey and the Middle East. The Germans claim that his duties were about just for media and culture; however, he often tried to collect some important news and intelligence information about politics.

Keywords: *Franz Frederik Schmidt-Dumont, Turkey, German Propaganda, Franz von Papen, The First and Second World War.*

Giriş

Bu çalışmada, Alman propagandasının Türkiye'deki temel taşlarından biri olan Franz Frederik Schmidt-Dumont'un Türkiye'deki faaliyetleri ele alınıyor. İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya ve İngiltere gibi Batılı devletlerin Türk basınına etki altına alma girişimleri üzerine son yıllarda muhtelif çalışmalar yayınlanmıştır.¹ Böylesine önemli bir konunun bir çalışmayla ortaya konması zordur. Bu nedenle Almanya ve İngiltere gibi ülkelerin Türkiye'deki propaganda faaliyetlerinin birinci el kaynaklara dayanılarak daha yoğun araştırılması gerekmektedir. Özellikle yabancı devletlerin Türkiye'deki propaganda organizasyonunda görevli diplomat ve gazeteciler üzerine biyografik araştırmaların yapılması elzemdir. Bu konuya bir katkı sağlaması amacıyla bu çalışmamızı kaleme aldık. Burada cevabı aranan temel soru, Schmidt-Dumont'un Türkiye'de yürüttüğü faaliyetlerin neler olduğunun ve hangi alanlarda yoğunlaştığının tespit edilmesidir. Makalenin yazımında Alman Dışişleri Bakanlığı arşivi ve Schmidt-Dumont'un kişisel arşivinden istifade edilmiştir.²

1 Berna Pekesen, *Zwischen Sympathie und Eigennutz. NS-Propaganda und die türkische Presse im Zweiten Weltkrieg*, Litverlag, Münster, 2014. Johannes Glasneck, *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, çev. Arif Gelen, Onur Yayınları, Ankara, 1983. Süleyman Seydi, *Zor yıllar! 1939-1945: 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İngiliz-Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.

2 Bu vesileyle, Hamburg'da evlerinin kapısını açarak beni ağırlayan ve Franz Frederik Schmidt-Dumont'a ait belgeleri paylaşan nazik çift, Helmut Mejcher ve Marianne Schmidt-Dumont'a teşekkürlerimi sunarım.

Schmidt-Dumont, varlıklı sayılabilecek bir ailenin iki erkek üyesinin en büyüğü olarak 1882 yılında Hamburg'da dünyaya gelmiştir. Babasının kurduğu mimarlık bürosunun başına geçmesi beklenen Schmidt-Dumont, farklı bir alanda uzmanlaşma yolunu tercih etmiştir. Edinburgh, Lozan, Königsberg, Münih, Breslau, Berlin, Hamburg ve Moskova üniversitelerinde hukuk ve ekonomi tahsili görmüştür. Ayrıca Rusça, Arapça, Türkçe ve İbranice dillerini de öğrenmiştir. 1907 yılında hukuk bölümünde ve 1910 yılında ise Arap dili ve edebiyatı dalında doktorasını tamamlayan Schmidt-Dumont, 1911'de Arapça tercümanlık sınavını da kazanarak yaklaşık 2 yıl sonra başlayacak olan Türkiye kariyerini oldukça sağlam temeller üzerine kurmuştur.³

Schmidt-Dumont'un üniversiteyi bitirdiği yıllar, Almanya'nın dünya siyasetinde kendini göstermeye başladığı bir döneme denk gelmekteydi. Millî birliğini diğer Avrupalı devletlerle kıyasla geç gerçekleştiren Almanya'nın, gelişmekte olan sanayisi ve ekonomisini beslemek için Afrika kıtasında yeni koloniler edinmek ve buraların ekonomik olarak nüfuz altına alınması için buradaki ülkelerin dilleri ve kültürü üzerine ihtisas sahibi uzman ihtiyacı vardı. Bu alandaki boşluğu iyi analiz eden ve ülkesinin uzman ihtiyaçlarına cevap verebilecek şekilde bir kariyer planlaması yapan Schmidt-Dumont'un mentorlüğünü ise Weimar Cumhuriyeti'nin Kültür Bakanlarından Carl Heinrich Becker'dir. Onun Schmidt-Dumont ile olan bağlatısı 1930'lu yılların başına kadar devam etmiştir.⁴ Üniversite yıllarının geçtiği dönemin Alman dış politikasına baktığımızda Schmidt-Dumont'un belli bir plan doğrultusunda hareket ettiği görülecektir. Bu tezi destekleyici bilgiyi, Kayser II. Wilhelm (1888-1918) döneminin önde gelen oryantalistlerinden, Hamburg Koloni Enstitüsü'nde görev yapan Carl Heinrich Becker'in 1911 yılında Schmidt-Dumont'a yazdığı mektupta açık bir şekilde görmekteyiz:

*"Görünüşe göre büyük bir Fas aksiyonunun arefesindeyiz. En sonunda olumlu bir politika takip edilmeye başlandı. Sizi, Fas'ta şimdiden iyi bir yönetici pozisyonunda görmekteyim. "Alman Güney Fas'ı" kulağa çok hoş geliyor değil mi, fakat bunu şimdilik yüksek şekilde seslendirmemek gerekli. Bu Fas aksiyonu çok çabuk gerçekleşmeyebilir. Her halükârda Fransa'nın bu tavır kabul edilemez ve buna karşın bizim müdehalemiz de kaçınılmazdı."*⁵

Almanların Fas'ı nüfuz alanlarına katma umudu çok uzun sürmeyecektir. Nitekim II. Wilhelm'in Agadir açıklarına savaş gemisi yollayışı, gövde gösterisinden öteye gidemeyecektir. Nitekim Birinci Dünya Savaşı öncesinin önemli gerilimlerinden Fas krizi, İngiltere'nin de arabuluculuğunda sıcak çatışmaya dönüşmeden yatıştırılacaktır. Bununla beraber Schmidt-

3 Franz Frederik Schmidt-Dumont, von Altona nach Ankara. Ein hanseatisches Leben im Vorderen Orient (1882-1952), Haz. Helmut Mejcher ve Marianne Schmidt-Dumont, Münster, 2010, s.3-4.

4 Schmidt-Dumont'un Becker ile yazışmaları için Bkz: Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz, VI. HA, NI Becker, C. H., Nr. 3944, 5. Şubat 1903- 16 Ağustos 1932.

5 Schmidt-Dumont, a.g.e., s.XII.

Dumont'un Fas'daki umutları daha yeşermeden sönecektir. Fakat ülke sınırlarını aşarak farklı kültürleri tanıma arzusunu sürekli taze tutmasının yanı sıra Arapça, Rusça ve Türkçe eğitimini yükseköğretim seviyesinde başarıyla tamamlamış olan Schmidt-Dumont için yeni bir çalışma alanı bulması pek de uzun sürmeyecektir. 1911 yılında, Bağdat Demiryolu hattı projesinde yönetici konumundaki ekonomist, politikacı ve bunlara ilaveten Alman Dışişleri Bakanlığı'na Afrika'daki Alman kolonileri üzerine danışmanlık hizmeti veren Karl Helfferich'in özel sekreteri olarak Deutsche Bank'ta göreve başlayan Schmidt-Dumont, İstanbul'da Anadolu ve Bağdat Demiryolu şirketinde ilk yurtdışı hizmetine 1913 yılında başlamıştır.⁶

1. Birinci Dünya Savaşı Yılları

Schmidt-Dumont, Ağustos 1914'te Osmanlı donanmasına katılan *Yavuz* ve *Midilli* savaş gemilerinde Birinci Dünya Savaşı'nda Rusça tercüman olarak göreve alındı. Rusların gizli telgraf ve mesajlarını Almanca'ya tercüme işleriyle uğraşırken, 1912 yılında evlendiği, Nasyonal Liberal Parti Milletvekili Johannes Semler'in kızı Luise Schmidt-Dumont ise *Yavuz* ve *Midilli* gemilerinin arşiv ve günlüklerini tutmakla görevlendirilmiştir. Hamburglu çift, Osmanlı Devleti'nin savaşa katılmasını resmiyete dönüştüren Rus kıyı limanlarının bombalanması olayına tanıklık etmenin yanı sıra savaş boyunca birçok tarihi olaya tanıklık etmişlerdir.⁷ Schmidt-Dumont'un Ayaz Paşa'da Alman büyükelçilik binasının yakınında bulunan evinin bir bölümünü Alman Deniz Ataşesi Hans Humann ve İttifak kuvvetlerinin, özellikle de Rusya'nın şifreli haberleşme ve mesajların çözme işiyle görevli Almanları ağırlamış olması ve burada şifreli mesajları okuma ve haber alma alanında tecrübelerinden istifade ettiğinden yola çıkmak mümkündür.⁸ Evinde sık sık misafir ettiği dönemin bilinen oryantalistlerinden Hellmut Ritter ve Rudolf Tschudi ile yakın bir dostluk yürüttüğü günlüklerinde göze çarpmaktadır.⁹

1917 yılının son aylarında savaşın sonuna gelindiğine inanan Schmidt-Dumont, İstanbul'da dünyaya gelen kızı Martha Gabriele (Leila) ile eşini ülkesine geri yollamayı planlamaktaydı. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesine yaklaşık bir yıl kala Kasım 1917'de Osmanlı donanmasındaki görevinden ayrılan Luise'nin Osmanlı Devleti'nin başkentini pek de gönüllü olarak terk etmediği görülmektedir. Luise günlüğüne şu arzusunu da not etmekteydi: "*Bu ayrılığın ömür boyu olmasını, düşünmek dahi istemeyerek. Güle güle İstanbul.*"¹⁰ Schmidt-

6 Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.XV.

7 Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.9-33.

8 Luise Schmidt-Dumont günlüğünde şu satırları not etmiştir: "*Evimiz muhtemelen kışla tarzı bir konuma dönüşecek. Bunun için haremlik bölümünü Humann'a ve şifre bürosunun çalışanlarına tahsis ettik.*" Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.13.

9 Bkz: Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.17.

10 Camilla Dawletschin-Linder, „Ade Cospoli, ich will aber nicht denken, dass es ein Abschied für immer ist.“ *Eine Hamburger Familie im Osmanischen Reich zur Zeit des Ersten Weltkrieges,*

Dumont ise 1919'un başında İstanbul'dan doğduğu şehir Hamburg'a dönüş yapmıştır.¹¹

1918'in sonunda II. Wilhelm ülkesini terk edip Hollanda'da sürgüne gitmek zorunda kalmış, geride bir yığın sorun ve kaos ortamı bırakmıştır. Otorite boşluğundan istifade eden yığınlar sokak çatışmalarına başladığı gibi Versay Anlaşması'nın ağır maddeleri Alman ekonomisini çöküntüye uğratmış ve milyonlarca kişinin işsiz kalmasına yol açmıştır. Bu dönemde Schmidt-Dumont savaş sonrasında donanma kuvvetlerini ilgilendiren barış görüşmelerinde yaptığı tercümanlığın hemen ardından yeni bir iş bulmakta zorlanmadı. Bunu mesleki yeterliliği ve bilgi birikiminin haricinde görevde bulunduğu mevkilerde çalıştığı kişilerin güvenini ve dostluğunu kazanmakta ustalık sahibi olmasına bağlayabiliriz.

Schmidt-Dumont, Almanya'da yaşanan siyasi kaos ortamına rağmen Birinci Dünya Savaşı'nda yakın dostluk kurduğu Hans Human'ın referansıya dönemin şartları için iyi bir maaş karşılığında hükümete yakınlığıyla bilinen gazetelerden *Deutsche Allgemeine Zeitung*'da yönetici pozisyonunda çalışmaya başlamıştır. Dönemin büyük yatırım şirketi Hugo Stinnes grubuna ait bu gazetenin sahibinin ölümü sonrasında Stinnes'in varisleri arasında yaşanan anlaşmazlıklar ve gazete sahibinin el değiştirmesi sonucunda Schmidt-Dumont görevinden ayrıldı.¹²

2. İstanbul'a Geri Dönüş

Schmidt-Dumont ve ailesinin yolu 6 yıllık aranın ardından yeniden Türkiye'ye düşmüştür. İstanbul'da yayın hayatına başlaması planlanan Almanca *Türkische Post* gazetesini yönetmesi için Almanya'nın Türkiye büyükelçisi Rudolf Nadolny'nin teklif ettiği yüksek bir maaşla Türkiye'ye gelmeyi kabul etmiştir. Neredeyse büyükelçilere ödenen aylık maaşa yakın bir tutar olan 1900 Alman markı karşılığında 3 yıllık sözleşmeyle Nisan 1926'da yeni görevine başlamış ve 1929'a kadar bir dönem Enver Paşa'nın da yaşadığı Ortaköy'de bir yazlık konağı kiralamıştır.¹³

Türkische Post, Alman Büyükelçiliği'nin maddi desteğiyle 1908-1918 yılları arasında yayınlanan *Osmanischer Lloyd* gazetesinin bir bakıma devamı niteliğindedir. Gazetenin yayın hayatına başladığı gün ilk sayfada yer bulan manifestoya göre Türk-Alman ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesi ve Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde yaşayan Almanların Türkiye ve Almanya'da yaşanan gelişmelerden haberdar olmaları amacıyla kurulan *Türkische Post*,

Osmanen in Hamburg – eine Beziehungsgeschichte zur Zeit des Ersten Weltkrieges, Haz. Yavuz Köse, Hamburg, 2016, s.173.

11 Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.33.

12 Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.XXVII.

13 Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.38.

Schmidt-Dumont'un çevre ülkelerde kurduğu bağlantıların da yardımıyla Türkiye'nin komşu ülkelerinin okuyucularına da ulaşmıştır. Schmidt-Dumont bu bağlamda Haziran 1932'de dostu Hans Humann'a gazetenin geldiği noktayı şu şekilde ifade etmekteydi: "Gazetenin sadık okuyucuları yalnızca Türkiye'de yaşayan Almanlar olmamakla beraber önemli sayıda Türk okuyucu gazeteye ilgi göstermektedir. Bununla beraber gazetenin Rusya topraklarında hatırı sayılır derecede okuyucusu da vardır."¹⁴

Gazetenin 2000 ile 2.500'i bulan günlük trafiği günümüze kıyasla az görünse de Türkiye'nin Balkanlar ve Orta Doğu ülkelerine mesafe bakımından yakınlığı, Türkische Post için bir avantajdı. Almanya'dan Türkiye ve bölgesindeki ülkelere tren yoluyla yollanan günlük gazetelere oranla daha hızlı ulaşmakta ve buna paralel olarak güncelliğini korumaktaydı. Örnek vermek gerekirse 1941'de Berlin'den yollanan bir gazetenin Rusya üzerinden Tahran'a ulaşması yaklaşık olarak 14 gün sürerken Türkische Post gazetesinin İran'a ulaşması ise yaklaşık olarak 10 günü bulmaktaydı.¹⁵ İstanbul'un ayrıcalıklı jeopolitik konumu, gazetenin Sofya ve Belgrad gibi Balkan şehirlerine de hızlıca ulaşımını da kolaylaştırmaktaydı. Almanya'dan yollanan günlük gazetelerin Balkan ülkelerine ulaşması daha uzun sürdüğünden, bu bölgede Türkische Post'a olan ilgiyi artırmaktaydı.

Türkische Post gazetesi, Schmidt-Dumont'un yönetiminde 1933 yılına kadar Almanya'daki siyasi gelişmelere ve ideolojik tartışmalara karşı mesafeli durmuştur.¹⁶ Nasyonal Sosyalist Parti'nin Adolf Hitler liderliğinde oylarını %37'ye kadar yükselttiği Temmuz 1932 seçimlerinden sonra partisinin yurtdışındaki propagandaya ilgisi artmıştır. Bunun için Nazi parti teşkilatının yayın organı Völkischer Beobachter gazetecisi Viktor Maurer'i muhabir olarak Türkiye'ye göndermiştir. Ardından Türkische Post gazetesinin yazı işlerinde de çalışmaya başlayan Maurer'in Nazi parti kaynaklarından elde ettiği haberleri Türkische Post gazetesinde yayımlama çabası, Schmidt-Dumont'un karşı çıkması sebebiyle başarıya ulaşamamıştır. Schmidt-Dumont'un bu tutumu, Nazi Partisi'ne karşı olan siyasi duruşunu yansıtmaması açısından önemlidir, fakat sürdürülebilir bir yayın politikası değildi. Nitekim Adolf Hitler'in iktidara gelişiyle Türkische Post gazetesi Alman Dışişleri Bakanlığı'ndan Josef Goebbels'in yönetimindeki Propaganda Bakanlığı'nın kontrolü ve yönetimine geçmiş ve Nazi rejiminin tezlerini açıkça savunmaktan geri kalmamıştır.¹⁷

14 Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.44.

15 Franz Frederik Schmidt-Dumont Aile Arşivi, "Vertrieb der Türkischen Post im Iran", 25 Temmuz 1941.

16 Resul Alkan, *Die Türkische Post. Eine deutsche Propagandazeitung in der Türkei 1926-1944*, Litverlag, Münster, 2019, s.91-92.

17 Resul Alkan, *a.g.e.*, s.259.

3. Joseph Goebbels'in Türkiye'ye Uzanan Kolu

Schmidt-Dumont'un kariyerine etki eden en önemli olaylardan biri Almanya'da meydana gelen rejim değişikliğidir. Türkische Post gazetesinde Nazi partisine karşı reddedici tutumunu bir kenara bırakmak zorunda kalarak Almanya'daki yeni rejimle beraber çalışma yolunu seçmiştir.¹⁸ Bu esnada yaklaşık 12 yıllık Türkiye tecrübesini geride bırakan Schmidt-Dumont, Reichsministerium für Volksaufklärung und Propaganda'nın¹⁹ kurulmasının hemen akabinde Hans Humann'ın aracılığıyla Franz von Papen'e ulaşmış ve kendisi için yeni kurulan bakanlığın Orta Doğu temsilcisi olarak görevlendirilmesinde referans olmasını rica etmiştir. Schmidt-Dumont, bu görev için sahip olduğu donanım ile alakalı von Papen'i şu satırlarla ikna etmeye çalışmıştır:

*"Türkiye sınırlarını da aşan ve tüm Orta Doğu coğrafyasını kapsayan birikimim ve bölge insanlarıyla kurmuş olduğum bağlantılarım, Alman propagandası için pek tabii değerlendirilebilir. Bu bağlamda Ankara'da Alman Büyükelçiliği'nde basın temsilciliği ofisinin Kahire, Beyrut ve Şam'da da küçük bütçeler ile kurulmasında fayda görmekteyim. Ben, eşim ve çocuklarım bir çok Avrupa dilinin dışında Türkçe ve Arapça'ya da hakimiz ve bu coğrafya üzerinde hakim olan düşünce yapısı hakkında gerekli tecrübe ve bilgi birikimine sahibiz. Sizde bildiğiniz gibi Balkanlar ve Orta Doğu'da benim dışımda Alman resmi haber ajansından herhangi bir temsilci bulunmamaktadır. Suriye ve Mısır basınında Yahudilerin kışkırtmaları ve propagandalarına karşı bu ülkelerde faaliyet gösteren Alman firmaların bizden acilen beklediği karşı propaganda hamlelerini, uzman sayısının az olması sebebiyle gerçekleştiriyoruz."*²⁰

1934'ten itibaren Alman Büyükelçiliği'nde Propaganda Bakanı Joseph Goebbels'in temsilcisi olarak göreve başlayan Schmidt-Dumont'un yeni çalışma sahası, Propaganda Bakanlığı tarafından aşağıdaki beş madde ile belirlenmiştir:

- 1- Türkiye'nin önemli günlük gazetelerinin içeriklerinin takip edilmesi.
- 2- Gazetelerin genel yayın yönetmenleriyle irtibat kurulması.
- 3- Türk basınından sorumlu Matbuat Umum Müdürlüğü ve Türk Dışişleri Bakanlığı'nın basın-yayın yetkilileriyle sürekli irtibat sağlanması.
- 4- Alman Dışişleri Bakanlığı'nın yetki alanına devredilen ve Türkiye'de Alman kültür propagandasını kapsayan konuların takibi ve denetlenmesi.
- 5- Türk siyaset çevrelerinden önemli isimlerle uzun zamana dayanan yakın ilişkiler sayesinde politik bakımdan önemli içeriğe sahip haber ve istihbarat bilgilerinin toparlanması.²¹

18 Schmidt-Dumont 1934 yılının başında Hitler'in partisine üye olarak Ankara'daki yeni görevi için önemli bir adımı atmış oluyordu. Schmidt-Dumont'un biyografisinde ise onun partiye üyeliğinde bir gönül bağından ziyade maddi kazanımlar elde etme amacı vurgulanmaktadır. Bkz: Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.XXXVI.

19 Türkçe karşılığı: Halkı Aydınlatma ve Propaganda Bakanlığı.

20 Schmidt-Dumont, *a.g.e.*, s.48.

21 Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes (PAAA), P 1080529, Alman Büyükelçiliği'nden Berlin'e yollanan 3 Kasım 1937 tarihli yazı.

Schmidt-Dumont'un Türkiye'deki görev tanımını içeren maddeler bugün dünya çapındaki diplomatik misyonlarda görevli basın ve kültür ataşelerinin çalışma alanına girmektedir. Fakat en son madde ise daha ziyade istihbarat örgütü üyelerinin operasyon alanına girmektedir ve bir yabancı temsilcilik üyesinin görev alanını aştığını söylemek yersiz sayılmaz. Şunu da belirtmek gerekir ki, Schmidt-Dumont'un günlükleri, onun istihbarat karakteri olan bilgilerin peşine 1930 yılında -basın ataşeliği görevinden yaklaşık 4 yıl önce- Ankara'da bağlantılar kurarak ulaşmaya çalıştığını göstermektedir. Schmidt-Dumont, Mart 1930'da Ankara seyahati üzerine günlüğüne kısa cümlelerle şu notları yazmaktadır:

*"4 Mart'ta Ankara'ya seyahat. Amerikalı bir basın temsilcisiyle beraber Ankara'daki tek yabancı gazeteciyim. Ankara'da ben ve diğer gazete temsilcisinin sorunlarıyla Matbuat Umum Müdürü Ercüment Ekrem Talu yakından ilgileniyor. Dışişleri Bakanlığı'nda çalışan İsmail Hakkı Tevfik de benimle ilgileniyor. Tevfik Rüştü Aras tarafından kabul ve Bağdat Demiryolu ve liman imtiyazları konusunda görüşme. İsmail Hakkı beni son Kürt Ayaklanmasında sağlık işlerini yöneten ajanla tanıştırdı. [...] Falih Rıfki'nin eşi de bir Hamburglu ve bu bana bir çok habere ulaşma imkanı sağlıyor."*²²

1934 ile 1942 yılları arasında oldukça hareketli bir faaliyet dönemi geçiren Schmidt-Dumont, muhtelif dönemlerde önemli Türk gazetelerini Alman tezlerini destekleyici yayın politikası takip etmesi amacıyla gazetelere maddi destek verdiği gibi gazete sahipleri ve genel yayın yönetmenleri için Almanya gezileri organize ederek onları etki altına almaya çalışmıştır. Özellikle 22 Nisan-8 Mayıs 1935 tarihleri arasında gerçekleşen, Türk basınından Milliyet Gazetesi yazı işleri müdürü Ahmet Şükrü Esmir, Cumhuriyet gazetesinden Abidin Daver, Akşam gazetesi yöneticisi Necmeddin Sadak, Matbuat Umum Müdürü Burhan Asaf Belge ve Türkische Post gazetesinin yazı işleri sorumlusu Ahmet Muzaffer Toydemir'in davet edildiği ve içeriği cömert bir şekilde kurgulanan gezide katılımcıların konforu için yolculuğun büyük bir kısmı uçak ile gerçekleştirildi. Gezi kapsamında büyük sanayi kuruluşları ve Alman Nasyonal Sosyalist hareketin merkezi konumundaki Münih'in yanı sıra müze ziyareti gibi kültürel içerikli bir program planlanmaktaydı. Ziyaretin en önemli olayı ise Hitler'in Türk basın heyetini Berlin'de kabul etmesidir.²³ Schmidt-Dumont, basın heyetinin Almanya gezisi üzerine Türk basınında çıkan yorumlarının yayınlandığı Ulus ve Cumhuriyet gazetelerini Berlin'e yollarken, Türk komuoyunda Alman imajına olumlu katkıda bulunduğu altını çizmekteydi.²⁴

22 Franz Frederik Schmidt-Dumont Aile Arşivi, Günlükler, s.11.

23 PAAA, R 78578, "Deutschland-Fahrt 22.4-8.5.1935".

24 PAAA, R 120776, "Besuch türkischer Pressevertreter", 14.07.1935.

4. İkinci Dünya Savaşı'ndaki Görevleri

Hitler, 22 Haziran 1941'de Alman ordu birliklerine saldırı emrini vererek Rusya'ya karşı Doğu Cephesi'ni açan harekâtı başlatmıştır. Barbarossa Harekâtı olarak da adlandırılan saldırıdan yaklaşık 1 ay sonra, 25 Temmuz tarihinde Alman Büyükelçi Franz von Papen Türkiye'nin Almanya ile Rusya'ya karşı savaşa katılmasını sağlamak için Kırım ve Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yaşayan Türk boylarından oluşturulacak birliklerin de katılımıyla Rusya'ya karşı savaşı kazanmanın planlarını Berlin'e iletmıştır.²⁵ Von Papen'in bu planına olumlu yaklaşan Alman Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop ise 11 Ağustos'ta Ankara'daki büyükelçisine: "*Türklerin bir süredir yatışmış görünen emperyalist eğilimlerini canlandırmaya bakmalıyız*" şeklinde talimatını iletliyordu.²⁶

Von Papen'in planına göre bölgede yaşayan silahlı Türk birliklerinin de yardımıyla Rus birlikleri Kırım ve Güney Kafkasya'da mağlup edilecek ve Almanya'nın güdümünde ve Türkiye'nin de yönetiminde söz sahibi olacağı büyük Turan devleti kurulacaktı. Bu amaç için Ali Fuat Erden, Hüseyin Emin Erkilet, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Kılıgıl gibi askeri kurmayların desteğini alabileceğine inanan Alman diplomat, İsmet İnönü'yü ikna edebileceğine inanıyor olsa da Cumhurbaşkanı İnönü'nün Türkiye'nin menfaatlerini savaş esnasında tarafsız kalmasında görmesinden dolayı Türk devletinin açıktan desteği olmamıştır.²⁷ İngilizler ise Türk hükümetinin soydaşları üzerinden Rusya'nın toprak bütünlüğünü tehlikeye sokacak bir adım atacağına inanmamaktaydı. İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi Hughe Knatchbull-Hugessen hatıratında "*Türk hükümetinin Güney Rusya'daki Türk nüfuslu topraklarda yayılmacı emeller beslediği görüşü tamamen asılsız*" olarak yorumlamaktaydı.²⁸

Von Papen, özellikle 1941 ve 1942 yıllarında Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye yerleşen ve Türkistan Milli Birliği'nin önde gelenlerinden Zeki Velidi Togan ve arkadaşlarıyla alakalı Schmidt-Dumont üzerinden oldukça ayrıntılı bilgilere ulaşmıştır. Schmidt-Dumont'un Rusya'nın hakimiyetinde yaşayan ve Doğu Türkleri olarak adlandırdığı topluluğun Rusya dışında yaşayan liderleri hakkında elde ettiği bilgileri iki bölümde ele almak mümkündür:

İlki, Gerhard von Mende ve Gotthard Jaeschke gibi Rusya'da yaşayan azınlıklar hakkındaki uzmanlardan yararlanarak kaleme aldığı ve Kırım'dan Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanan coğrafyada Birinci Dünya Savaşı ve sonrasında bağımsızlık mücadelesi yürüten Türkistan Milli Birliği hakkındadır. Burada birliğin önemli şahsiyetleri hakkında ve onların İkinci Dünya Savaşı öncesindeki politik görüşleri ve mücadelelerini konu edinen genel bilgiler bulunmaktadır.

25 Reiner Möckelmann, *Franz von Papen. Hitlers ewiger Vasall*, Philipp von Zabern Verlag, Darmstadt, 2016, s.115.

26 Selim Deringil, *Denge Oyunu. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011, s.166-167.

27 Möckelmann, *a.g.e.*, s.120.

28 Deringil, *a.g.e.*, s.170.

İkincisi ise, Ağustos 1941'den itibaren gerek Schmidt-Dumont'un gerek Zeki Velidi Togan, Muharrem Feyzi Togay ile yaptığı görüşmelerin detaylarını içeren gerekse Mardin Milletvekili Muhittin Birgen üzerinde ulaştığı ve Türkiye'de yaşayan Türk ordusunda, devletin çeşitli kurumlarında, üniversitelerde ve fabrikalarda çalışan yaklaşık 150 kişilik isim listesinin yanı sıra bu kişilerin Rusya'nın neresinden göç ettiklerine dair bilgiler bulunmaktadır. Schmidt-Dumont, kurye ile yollandığı için düşman kuvvetlerin eline geçme ihtimali olmayan bu belgelerin üzerine hangi kurumların bilgisine sunulacağına dair not düşmeyi de ihmal etmemiştir. Örneğin: 6 Ağustos 1941 tarihli mektubunu Ankara Alman Büyükelçiliği'ne, Nasyonal Sosyalist Parti'nin Türkiye temsilcisi Friede'ye, Alman askeri istihbaratının İstanbul'da bulunan yöneticisi Paul Leverkuehn ve Almanya'nın Ankara'daki askeri ataşesi Hans Rohde'ye iletildiği görülmektedir.

İkinci Dünya Savaşı, Schmidt-Dumont'un Türkiye'deki operasyon alanlarının sınırlandırılmasına yol açmıştır. Buna sebep olan gelişme, Türkiye'de Alman propaganda organizasyonunun tek elden yönetiminin sonlanması ve farklı kurumların bu alanda faaliyet göstermesidir. Savaşın başlangıcında Goebbels'in temsilcisi olan Schmidt-Dumont'un yetkili olduğu çalışma alanına Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop kendi temsilcisini göndermek suretiyle müdahalede bulunarak ciddi decede yetki ve faaliyet alanı karmaşasına sebebiyet verdiği gibi bu tartışma ortamı Schmidt-Dumont'un görevinden alınması ve Berlin'e geri gönderilmesine kadar ilerlemiştir. Bu anlaşmazlığı fırsat bilen İngilizler yaşananları Türkiye'de Alman kurumları arasındaki rekabet tezi üzerinden işleme yoluna gitmiştir. İstanbul'dan İngiliz radyo programı Dav. GS 15 Eylül 1942 tarihli yayında Schmidt-Dumont'un Berlin'e dönüşü ile ilgili şu bilgileri dinleyicileriyle paylaşmaktaydı:

*"Alman Propaganda Bakanlığı'nın özel temsilcisi, Orta Doğu'da Alman propagandasını yeniden organize etmek amacıyla İstanbul'a ulaştı. Özel temsilcinin Türkiye'ye gelişi, von Papen, Ribbentrop ve Goebbels arasında yaşanan ve her birinin Türkiye'deki Alman propagandasını kendi etki alanına alma isteğinden dolayı gerçekleşti. Savaş öncesinde Orta Doğu'da Alman propagandasından sorumlu kişi uzun yıllar Türkiye'de bulunan, bu bölgeyi ilgilendiren konular üzerine uzmanlaşan ve bunlara ek olarak kibar bir dış görünüşe sahip Schmidt-Dumont idi. Savaşın başlangıcıyla beraber DNB Türkiye'ye yeni bir temsilci atadı ve Schmidt-Dumont'un yetki alanında sınırlama yoluna gidildi. Daha sonra Ribbentrop'un özel temsilcisi yeni Basın Ataşesi Seiler, Alman Büyükelçiliği'ne atandı ve Schmidt-Dumont'un propaganda alanındaki faaliyetlerini yönetmeye başladı."*²⁹

Johannes Glasneck'in bir Alman arşiv belgesine dayandırdığı bilgiye göre İkinci Dünya Savaşı'nın ilk aylarında yürütülen basın faaliyetlerindeki başarısızlık, Türkiye'de Alman basın propagandasından sorumlu Schmidt-

29 Schmidt-Dumont, a.g.e., s.XLII.

Dumont ve Alman haber bürosu temsilcisi Walter Brell'e aitti.³⁰ Schmidt-Dumont, Türkiye'deki son aylarını yalnızca tiyatro alanındaki Türk-Alman ilişkileriyle ilgilenerken geçirmekteydi.³¹ 17 Ocak 1941'de 28 yaşındaki kızını verem hastalığı sonucu kaybeden ve trajik bir dönemden geçen Schmidt-Dumont'un asıl pasifize edildiği süreç ise Berlin'e döndüğü Haziran 1942 tarihinden savaşı sonuna kadar geçen dönemdir. Schmidt-Dumont bu zaman diliminde Berlin'de Propaganda Bakanlığı'nın Kafkasya bölümünde çalışmıştır. Alman Oryantalist, Berlin'e taşınmasıyla yaşadığı hayal kırıklığını günlüğüne şu kısa satırlarla not düşmüştür: "*Çalıştığım bakanlıkta tartışma. Çıkamaz sokak. Şimdilik geri dönüyorum. 300 Kiloluk bagajla seyahat oldukça zorlu.[...] Berlin'de işsiz günler, ilgi yok. Daha çok makale yazma ve Berlin ve Breslau'da konferansta konuşma imkânı.*"³²

Schmidt-Dumont'un aile arşivinde Alman ordusunun müslümanlardan oluşan birliklerinin danışmanı olan Filistin Baş Müftüsü Muhammed Emin el-Hüseyni'ye yolladığı ve Kurban Bayramı'nı tebrik ettiği mektubu ve bir diğer taziye mektubu da Berlin'de Filistin Baş Müftüsü ile irtibat halinde olduğuna bir işaret olarak yorumlanabilir. Schmidt-Dumont'un aile arşivinde ayrıca 1944 yılına ait 2 rapor dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, "*Doğu Akdeniz bölgesinde Bolşevizm ve Türkiye Avrupa'ya ait midir?*" başlıklıdır. En son raporunda Türkiye'nin parlamenter yapıya sahip olmasından ve Batı Avrupa ülkeleri ile yüksek oranda seyreden ekonomik ilişkilerden dolayı Avrupa'ya ait olduğu tezini savunan Schmidt-Dumont, Türkiye ile Avrupa arasında dil birliği olmamasını ise bir engel olarak görmemekle beraber şunu vurgulamaktadır: "*Nasıl ki Finliler ve Macarlar Batı Medeniyeti'ni oluşturan İndogerman dil ailesinden olmadığı halde Avrupa'ya aitler ve Turan dil grubuna ait dilleri konuşuyorlar, bu nedenle Türkiye'nin Avrupa'ya aidiyeti konusunda dil farklılığı engel olmamalıdır.*"³³

Sonuç

İkinci Dünya Savaşı, 8 Mayıs 1945'te Alman ordusunun tamamen teslim olmasıyla Avrupa'da sona erdi. Doğu Almanya topraklarını işgal eden Rus birlikleri, aynı günlerde evleri tek tek arayarak şüpheli gördükleri kişileri gözaltına almaktaydı. Schmidt-Dumont'un evi de arananlar arasındaydı. Evinde arama yapıldığı esnada çıkan anlaşmazlıkta ailesini korumak amacıyla askerlerle Rusça konuşmaya başlaması, Rusların dikkatini çekmiştir. Rus askerlerin evinde yaptığı aramada ilk etapta Nazi partisine üyeliği tespit edilen Schmidt-Dumont, 15 Haziran 1945'te gözaltına alınarak yargılanmak üzere Moskova yakınlarına götürülmüştür. Yargılama sonucunda idam kararı çıksa da bu ağır ceza daha sonra 15 yıl hapis cezası ile yumuşatıldı. Hapis kararına karşı af talebinde bulunan Schmidt-Dumont'un talebi reddedilmiştir. Onunla

30 Glasneck, a.g.e., s. 19.

31 Glasneck, a.g.e., s. 43.

32 Schmidt-Dumont, a.g.e., s.XLIV.

33 Franz Frederik Schmidt-Dumont aile arşivi, "*Gehört die Türkei zu Europa*", 19 Mayıs 1944.

aynı toplama kampında bulunan Deutsche Bank'ın İstanbul şubesindeki çalışanlarından Oskar Vogel, Alman Lisesi öğretmenlerinden Walter Hetzer ve Nazi parti teşkilatının Türkiye sorumlusu Viktor Friede, Rus makamlarınca serbest bırakılırken Schmidt-Dumont hangi sebepten dolayı ağır bir cezaya mahkûm edilmiştir?³⁴ Temyiz mahkemesinin 14 Mart 1952 tarihli karar yazısı, aldığı ağır cezanın nedenlerini açıklayıcı niteliktedir:

“Schmidt-Dumont, savaş suçlusu Alman Büyükelçi von Papen'in direktifleri doğrultusunda Rusya'ya karşı casusluk faaliyetlerinde bulunmaktaydı. Türkiye ile Rusya arasındaki ticari ilişkileri ve Rusya'dan Türkiye'ye ihraç edilen endüstriyel ekipman ve demir ticareti hakkında bilgiler toplamaktaydı. Schmidt-Dumont, 1942'den 1945'e, faşist Almanya'nın teslimine kadar, Hitler hükümetinin propaganda bakanlığında yabancı devletler bölümünde, Goebbels'in talimatları çerçevesinde Rusya ve diğer ülkelere karşı faşist savaş propagandası üzerine çalışmaktaydı. Af dilekçesinde suçlamayı kabul etmeyen Schmidt-Dumont, Otto von Bismarck'ın destekleyicisi olduğunu ve Hitler'in Rusya'ya haince saldırısını tasvip etmemekte ve kararın hafifletilmesini dilemektedir.”³⁵

Türkiye'de bir istihbarat elemanı gibi bilgi ve belgeleri toparlayarak bağlı bulunduğu bir üst Alman kurumuma aktaran Schmidt-Dumont hakkında İkinci Dünya Savaşı esnasında Türkiye'de Almanya'ya karşı, özellikle istihbarat alanında rekabet halinde olan İngiltere'nin arşivlerinden nasıl bir bilgi aktarılmaktadır? Bu soruya cevap niteliğinde şu not düşülmektedir: *“Alman Propaganda ve istihbarat teşkilatı, genellikle bulunduğu ülkedeki büyükelçilik ve onun bünyesindeki Basın Ataşeliği etrafında örgütlenirdi. Dolayısıyla Türkiye'deki Alman propagandası, Alman Basın Ataşesi Schmidt-Dumont'un elindeydi.”³⁶*

Buna benzer bilgilere, Schmidt-Dumont'un biyografisini torunu Marianne Schmidt-Dumont ile beraber yayına hazırlayan tarihçi Helmut Mejcher'in eserinde de rastlamaktayız. Mejcher'e göre Schmidt-Dumont'un Alman resmi haber ajansı Deutsche Nachrichtenbüro'nun temsilcisi olması, onun Türkiye'deki makamlar ve kamuoyu tarafından bilinen resmi konumunu tarif etmektedir. Mejcher, Schmidt-Dumont'un farklı faaliyet alanlarını, Alman menfaatlerini zedeleyici yayın politikası izleyen gazeteleri bundan döndürebilmek, maddi olanakların da yardımıyla Alman tezlerine uygun haberlerin çıkartılmasını sağlamak ve ajanlık faaliyetlerini yürütmek şeklinde sıralamaktadır.³⁷ Schmidt-Dumont'un hayatı, 17 Aralık 1952'de Sibiry'a da İrtusk'ta bulunan bir hapisanede tüberküloz hastalığı sonucunda 70 yaşında son bulmuştur.³⁸ Ölümünün üzerinden yaklaşık 70 yıl geçmiş olmasına rağmen mahkemede ki ifade tutanakları, tarih araştırmacıları için günümüze kadar kapalı tutulmuştur.

34 Franz Frederik Schmidt-Dumont aile arşivi, H.W. Feustel'in Luise Schmidt-Dumont'a yazdığı mektup, 24 Mayıs 1951.

35 Schmidt-Dumont, a.g.e., s.XLVIII.

36 Seydi, a.g.e., s.28.

37 Schmidt-Dumont, a.g.e., s.XXXVI.

38 Schmidt-Dumont, a.g.e., s.XLIX.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

Franz Fredrik Schmidt-Dumont Aile Arşivi Hamburg

H.W. Feustel'in Luise Schmidt-Dumont'a yazdığı mektup, 24 Mayıs 1951.

"Gehört die Türkei zu Europa", 19 Mayıs 1944.

"Vertrieb der Türkischen Post im Iran", 25 Temmuz 1941.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin

VI. HA, NI Becker, C. H., Nr. 3944, 5. Şubat 1903- 16.Ağustos 1932.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Berlin (PAAA)

PAAA, P 1080529, Alman Büyükelçiliği'nden Berlin'e yollanan 3 Kasım 1937 tarihli yazı.

PAAA, R 78578, "Deutschland-Fahrt" 22.4-8.5.1935.

PAAA, R 120776, "Besuch türkischer Pressevertreter" 14.07.1935.

II. Kitaplar

ALKAN, Resul, *Die Türkische Post. Eine deutsche Propagandazeitung in der Türkei 1926-1944*, Litverlag, Münster, 2019.

DERİNGİL, Selim, *Denge Oyunu. İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2011.

GLASNECK, Johannes *Türkiye'de Faşist Alman Propagandası*, Çev. Ârif Gelen, Onur Yayınları, Ankara, 1983.

MÖCKELMANN, Reiner, *Franz von Papen. Hitlers ewiger Vasall*, Philipp von Zabern Verlag, Darmstadt, 2016.

PEKESEN, Berna, *Zwischen Sympathie und Eigennutz. NS-Propaganda und die türkische Presse im Zweiten Weltkrieg*, Litverlag, Münster, 2014.

- SEYDİ, Süleyman, *Zor yıllar! 1939-1945: 2. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de İngiliz-Alman Propaganda ve İstihbarat Savaşı*, Asil Yayın Dağıtım, Ankara, 2006.
- SCHMİDT-DUMONT, Franz Frederik, *von Altona nach Ankara. Ein hanseatisches Leben im Vorderen Orient (1882-1952)*, Haz. Helmut Mejcher ve Marianne Schmidt-Dumont, Litverlag, Münster, 2010.

III. Makaleler

- LİNDER, Camilla Dawletschin, „Ade Cospoli, ich will aber nicht denken, dass es ein Abschied für immer ist.“ Eine Hamburger Familie im Osmanischen Reich zur Zeit des Ersten Weltkrieges, *Osmanen in Hamburg - eine Beziehungsgeschichte zur Zeit des Ersten Weltkrieges*, Haz. Yavuz Köse, Hamburg, 2016, ss. 173-186.

Extended Abstract

In this study, the activities of Franz Frederik Schmidt-Dumont, one of the cornerstones of German propaganda in Turkey, were examined. Schmidt-Dumont was born in Hamburg in 1882 as the eldest of two male members of a family that could be considered wealthy. He studied law and economics at the universities of Edinburgh, Lausanne, Königsberg, Munich, Breslau, Berlin, Hamburg and Moscow. He also learned Russian, Arabic, Turkish and Hebrew languages. Schmidt-Dumont, who completed his doctorate in law in 1907 and in Arabic language and literature in 1910, also passed the Arabic translation exam in 1911 and built his career in Turkey, which will begin approximately 2 years later, on very solid foundations.

Schmidt-Dumont started its first overseas service in 1913 at the Anadolu and Baghdad Railway company in Istanbul. Then, in August 1914, he was assigned as a Russian translator in the First World War on the warships Yavuz and Midilli, which joined the Ottoman navy. In his home country, where he returned at the end of the war, he was the director of the daily newspaper *Deutsche Allgemeine Zeitung* for 6 years. The journalist from Hamburg, who had his way back to Turkey, was the editor-in-chief of the *Türkische Post* newspaper between 1926 and 1933. Since 1934, as an employee of the German Propaganda Ministry, he was responsible for the organization of German propaganda in Turkey as a press attaché at the Embassy in Ankara. Schmidt-Dumont most recently worked at the Propaganda Ministry in Berlin from 1942. The letters that Schmidt-Dumont sent to the Chief Mufti of Palestine, Mohammed Amin al-Huseyni, who was the adviser of the Muslim units in the German army, can be interpreted as a sign that he was in contact with the Grand Mufti of Palestine in Berlin.

World War II ended in Europe with the complete surrender of the German army on 8 May 1945. Russian troops occupying the lands of East Germany were searching houses one by one on the same days and detaining people they deemed suspicious. Schmidt-Dumont's house was also among those houses that were searched. The fact that he started to speak Russian with the soldiers in order to protect his family in the conflict that broke out during the search of his house, caught the attention of the Russians. Schmidt-Dumont, was found to be a member of the Nazi party during the searches, and was taken into custody

on 15 June 1945 and taken to Moscow to stand trial. Although a death sentence was issued as a result of the trial, this heavy sentence was later commuted to 15 years in prison. Schmidt-Dumont's request for clemency against the prison sentence was denied. While Oskar Vogel, one of the employees of Deutsche Bank's Istanbul branch, who were in the same concentration camp with him, Walter Hetzer, one of the German High School teachers, and Viktor Friede, who was responsible for the Nazi party organization in Turkey, were released by the Russian authorities, for what reason was Schmidt-Dumont sentenced to severe punishment? The decision letter of the court of appeal dated 14 March 1952 explains the reasons for his heavy sentence:

"Schmidt-Dumont was engaged in espionage activities against Russia on the instructions of the war criminal German Ambassador von Papen. He was collecting information about the commercial relations between Turkey and Russia and the industrial equipment and iron trade exported from Russia to Turkey. From 1942 to 1945, until the surrender of fascist Germany, Schmidt-Dumont worked in the foreign states department in the propaganda ministry of the Hitler government on fascist war propaganda against Russia and other countries under the instructions of Goebbels. Schmidt-Dumont, who does not accept the accusation in his petition for clemency, claims that he is a supporter of Otto von Bismarck and does not approve of Hitler's treacherous attack on Russia and wishes the decision to be mitigated."

What kind of information is conveyed about Schmidt-Dumont, who collects information and documents like an intelligence officer in Turkey and transfers them to an upper German institution to which he is affiliated, from the archives of England, which was competing against Germany in Turkey during the Second World War, especially in the field of intelligence? As an answer to this question, the following note is written: *"The German Propaganda and intelligence agency was generally organized around the embassy in the country where it was located and the Press Attaché within it. Therefore, the German propaganda in Turkey was in the hands of the German Press Attaché Schmidt-Dumont."*

We find similar information in the work of historian Helmut Mejcher, who edited Schmidt-Dumont's biography for publication with her granddaughter Marianne Schmidt-Dumont. According to Mejcher, the fact that Schmidt-Dumont is the representative of the German official news agency Deutsche Nachrichtenbüro describes his official position known to the authorities and the public in Turkey. Mejcher lists the different fields of activity of Schmidt-Dumont as being able to turn the newspapers that follow a publishing policy that harms German interests, to ensure that news in accordance with the German thesis with the help of financial means, and to carry out spying activities. Schmidt-Dumont died on December 17, 1952, at the age of 70, as a result of tuberculosis in a prison in Irtusk, Siberia. Although nearly 70 years have passed since his death, the transcripts of his statements in the court have been kept closed for historical researchers until today.

EKLER

EK 1: Franz Frederik Schmidt-Dumont ve eşi Luise Schmidt-Dumont³⁹

EK 2: Türkiye Cumhuriyeti Büyük Millet Meclisi Giriş Kartı⁴⁰

39 Franz Fredrik Schmidt-Dumont Aile Arşivi Hamburg.

40 Franz Fredrik Schmidt-Dumont Aile Arşivi Hamburg.

Araştırma Makalesi / Research Article

MUHSİN ERTUĞRUL IN DEUTSCHLAND*

Oya KASAP ORTAKLAN**

Abstract

In diesem Artikel werden Muhsin Ertuğrul und sein Filmschaffen in Deutschland unter die Lupe genommen. Der aus dem Verständnis der *New Film History* rührende Paradigmenwechsel in der Kinohistoriographie, das zunehmende Interesse an der Mikro- sowie der Makrogeschichte in der Geschichtsschreibung, Dokumente, die in verschiedenen Archiven immer mehr verfügbar werden und Filme, die von Zeit zu Zeit ans Licht kommen, haben dieses Interesse hervorgerufen. Diese neu erhaltenen Daten ermöglichen es, die Lücken in der Kino- bzw. Filmgeschichte zu füllen. Mit diesem Ansatz konzentriert sich dieser Artikel auf Muhsin Ertuğruls Zeit in Deutschland, wo er seine ersten Filme drehte. Ertuğrul drehte in Deutschland Filme, nahm als Schauspieler an verschiedenen Filmen teil, sammelte Erfahrungen im Bereich Theater und Film und erweiterte somit seinen Horizont. Er knüpfte Freundschaften mit Persönlichkeiten aus der Theater- und Filmbranche und war selbst persönlich Zeuge des Elans des Weimarer Kinos. Die Studie stellt auch Ertuğruls Filmtätigkeiten und seine Eindrücke über das deutsche Kino dar. Durch die Annäherung an transnationale und interkulturelle Beziehungen aus biographischer Hinsicht trägt der Artikel zur Kulturwissenschaft und, indem er sich auf Ertuğruls Filmproduktion in Deutschland konzentriert, zur Kinogeschichtsforschung bei.

Schlüsselwörter: *Muhsin Ertuğrul, Film, Kino, Osmanisches Reich, Weimarer Republik, Kulturgeschichte.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Öğr. Gör. Dr., Galatasaray Üniversitesi, Yabancı Diller Yüksekokulu,
(okasap@gsu.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-4475-0431).

MUHSİN ERTUĞRUL ALMANYA'DA

Öz

Bu makalede Muhsin Ertuğrul ve Almanya'daki sinema üretimi mercek altında tutulmaktadır. *New Film History* anlayışı ile sinema tarihi yazımında gerçekleşen paradigma değişimi, tarih yazımında makro tarih kadar mikro tarihe ilginin artmış olması, farklı coğrafyalarda mevcut arşiv belgelerinin daha ulaşılabilir olması ve filmlerin zaman zaman gün yüzüne çıkması konuya olan ilgiyi artırmaktadır. Elde edilen bu yeni veriler, sinema tarihi yazımında boşlukların doldurulmasını mümkün kılmaktadır. Bu makale bu yaklaşımla Muhsin Ertuğrul'un film çalışmalarına başladığı Almanya dönemine odaklanmaktadır. Ertuğrul Almanya'da film çekmiş, oyuncu olarak filmlerde yer almış, tiyatro ve sinema alanında deneyimler kazanmış ve ufkunu genişletmiştir. Tiyatro ve sinema sektöründen isimlerle arkadaşlıklar geliştirmiş ve Weimar Sineması'nın coşkusuna bizzat şahit olmuştur. Çalışma aynı zamanda Ertuğrul'un sinema faaliyetlerini incelemekte ve Alman Sineması üzerine edindiği izlenimleri ortaya koymaktadır. Böylelikle makale ulusötesi ve kültürlerarası ilişkilere yaşam öyküsünden yaklaşılarak kültürel çalışmalara, Ertuğrul'un Almanya'daki yılları ve üretimine odaklanarak sinema tarihi çalışmalarına katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Sözcükler: *Muhsin Ertuğrul, Film, Sinema, Osmanlı İmparatorluğu, Weimar Cumhuriyeti, Kültür Tarihi.*

MUHSİN ERTUĞRUL IN GERMANY

Abstract

This article focuses on Muhsin Ertuğrul and his film activities in Germany. The paradigm change in cinema historiography with the *New Film History* approach, the increased interest in micro history as much as macro history in historiography, the availability of archive documents in different geographies and the appearance of films from time to time improves this interest. These new data obtained make it possible to fill the gaps in cinema historiography. With this approach, this article focuses on the German period when Muhsin Ertuğrul started producing films. Ertuğrul shot films in Germany, appeared in films as an actor, gained experience in theater and cinema, and broadened his horizons. He developed friendships with figures from the theater and cinema industry, and personally witnessed the enthusiasm of Weimar cinema. The study also examines Ertuğrul's cinema activities and reveals his impressions on German cinema. In this way, this article contributes to cultural studies by approaching transnational and intercultural relations from the perspective of Ertuğrul's biography and contributes to cinema history studies by focusing on his years and production in Germany.

Keywords: *Muhsin Ertuğrul, Film, Cinema, Ottoman Empire, Weimar Republic, Cultural History.*

1. Einleitung

Seit den späten 1990er und frühen 2000er Jahren sind aufgrund der Bemühungen der Filmarchive auf der ganzen Welt viele Kopien von bisher unbekanntem Filmen ans Licht gekommen. Die restaurierten Filme treffen sich nicht nur mit dem Zuschauer, sondern werden auch Bestandteil neuer Forschungen. Muhsin Ertuğruls Film *Tamilla* aus dem Jahr 1927 wurde dem Publikum auf dem 56. Antalya Altın Portakal Film Festival vorgeführt. Der Film, den Ertuğrul in den Studios der Ukrainischen Fotokino-Verwaltung (VUFKU) in Kiew drehte und welcher als verloren galt, wurde nach 92 Jahren auf der Leinwand gezeigt.¹ Die Entdeckung von *Tamilla*, einer der wenigen Filme von Muhsin Ertuğrul, der bis heute erhalten blieb, ist eine aufregende Entdeckung in Bezug auf die Geschichte des Kinos. Diese Entdeckung birgt auch die Hoffnung, auf weitere als verloren geltende oder völlig vergessene Filme zu stoßen.

Es ist bekannt, dass Muhsin Ertuğrul sich von Zeit zu Zeit in verschiedenen Ländern befand, um Theater- und Filmtätigkeiten auszuüben. Obwohl einige Informationen über diese Jahre bekannt sind, ist die Untersuchung der vorhandenen und hinzugefügten Daten aus detaillierten und unterschiedlichen Perspektiven ebenso wichtig wie die persönliche Geschichte von Ertuğrul zu bearbeiten und zu bewerten.

Muhsin Ertuğrul war zwischen 1916 und 1922 an verschiedenen Zeitpunkten in Deutschland. Er konnte Theaterveranstaltungen in Berlin besuchen, wo er zum ersten Mal während der Kriegszeit war. Dort baute er Beziehungen zu Theater- und Kinokreisen auf und fungierte als Schauspieler oder Regisseur in verschiedenen Filmen. Ertuğrul drehte in den folgenden Jahren über dreißig Filme und sein Name prägte eine bestimmte Periode in der Filmgeschichte. Er machte seine ersten Schritte in der Filmbranche in Deutschland und erweiterte sein Wissen mit den Erfahrungen, die er in den folgenden Jahren in der Sowjet-Union, in Schweden und den USA sammelte. Ertuğrul ist einer der Vertreter der republikanischen Ideale seiner Zeit und der Modernisierung des kulturellen Bereiches.² Die Tatsache, dass er das Wissen und die Erfahrung, die er während seiner Auslandsaufenthalte sammelte, in seine Heimat transformierte, bedeutet auch, dass sein Schaffen und Leben eine Studie im transnationalen Rahmen ermöglichen.

1 „Muhsin Ertuğrul’un kayıp filmi ‘Tamilla’ Altın Portakal’da“, *Bianet*, 14.10.2019, <https://m.bianet.org/bianet/sanat/214407-muhsin-ertugrul-un-kayip-filmi-tamilla-altin-portakal-da> (Abruf am 20.11.2020).

2 Engin Ayça betont auch die Mission, die Ertuğrul in der kemalistischen Kulturideologie unternommen hatte, Engin Ayça „Yeşilçam Halkın, Ulusun, Genelin Bizzat Kendisiydi“, *Sinema Söyleşileri 2014*, (Haz.) Ferhat Koray Sağlam, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015, S.78.

Transnationale Kino- bzw. Filmstudien, wie sie von Pierre-Yves Saunier und Iriya Akira in ihrer Herangehensweise an die Geschichte aus einer transnationalen Perspektive hervorgehoben wurden, bestimmen keinen theoretischen oder methodischen Rahmen, noch mehr zeichnen sie den Weg nach bestimmten Richtlinien, Ereignissen, Fragen und Situationen.³ Mit den etablierten Vernetzungen können insbesondere Inhalte untersucht werden, die im nationalen Kontext übersehen bzw. vernachlässigt wurden oder nicht zu den Denksystemen des nationalen Kontexts passen.⁴

Elizabeth Ezra und Terry Rowden argumentieren in ihrem kritischen Ansatz, dass das Kino von Anfang an transnational war, mehr oder weniger frei über Grenzen hinweg zirkuliert und auf internationale Humanressourcen zurückgreift.⁵ Von Anfang an sind Genre- und Themenkonzepte in der technologischen Entwicklung des Films, der Talentmigration, dem Vertrieb und dem Marketing transnational. Eine solche Perspektive hilft, die Beziehungen zwischen Kino und Geopolitik theoretisch zu diskutieren. In transnationalen Ansätzen wird gefordert, Kino eher in Prozessen und Übergängen als in Objekten und Situationen zu betrachten. Umgekehrt wird die Wirkung transnationaler Mobilität auf die Indigenen zu einem wichtigen und Aufmerksamkeit weckenden Thema.

Laut Ezra und Rowden sind Hollywood-Filme im Wesentlichen transnational, wenn man sie im Rahmen des Einflusses der Europäer auf Amerika und der Bemühungen und dem Schaffen eingewanderter Filmemacher betrachtet.⁶ Der Hauptbeitrag dieser Filmemacher und ähnlicher Beispiele zum transnationalen Konzept besteht darin, dass sie Anhaltspunkte für die Herangehensweise an das Konzept selbst geben. Dies sind wichtige Akteure, die Hollywood den transnationalen Charakter schenken. Es ist auch wichtig, dass Auswege aus Beschränkungen gesucht werden sollten, anstatt sich in europäisch und amerikanisch zentrierten Forschungsansätzen zu verlieren. So gesehen eröffnen transnationale Ansätze in der Filmwissenschaft auch ein Widerstandsfeld gegen dominante Diskurse, wie Hamid Naficy über die transnationale Positionierung zu verstehen gibt, in dem er schreibt, dass: „ [...] Filme nicht nur als einzelne Texte, die durch autoritäre Visionen und

3 Iriye Akira, Pierre-Yves Saunier, *Palgrave Dictionary of Transnational History*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009, S. 4.

4 Hier einige Vorschläge für Studien zum nationalen und transnationalen Kino: Andrew Higson, „The Concept of National Cinema“, *Screen*, 1989, Nr. 30, 4, S. 36-47 und „The Limiting Imagination of National Cinema“, in *Transnational Cinema: The Film Reader*, (Ed.) Elizabeth Ezra, Terry Rowden, Routledge, New York, 2006, S. 15-27, Tim Bergfelder, „National, Transnational, or Supranational Cinema? Rethinking European Film Studies“, *Media, Culture, and Society*, 2005, Nr. 27,3, S. 315-31.

5 Elizabeth Ezra, Terry Rowden, „Introduction: What Is Transnational Cinema?“ in *Transnational Cinema: The Film Reader*, (Ed.) Elizabeth Ezra, Terry Rowden, Routledge, New York, 2006, S. 2.

6 *Ebd.*, S. 2.

generische Konventionen produziert wurden, sondern auch als Orte für intertextuelle, interkulturelle und transnationale Kämpfe um Bedeutungen und Identitäten gelesen und wieder gelesen werden.“⁷

Die deutsche Periode von Muhsin Ertuğrul ist auch eine transnationale Biographie-Studie. Die transnationale Biographie befindet sich an der Schnittstelle von transnationaler Geschichte und Kulturtheorie.⁸ Obwohl Ertuğrul nicht lange im Ausland blieb, entstand angesichts der Zeit, die er in verschiedenen Ländern, in der Theater- und in der Filmbranche verbrachte, sowie der Übertragung kultureller Codes durch Übersetzung, Schreiben und ihrer Auswirkungen auf die künstlerische Produktion, die Notwendigkeit einer Bewertung aus einer transnationalen Perspektive. Der vorliegende Artikel will hauptsächlich von der personenbezogenen Interpretation ausgehend transnationale Verflechtungen hervorsuchen. Die Fokussierung auf die Filmproduktion in Deutschland in dieser Studie sollte ein Schritt zu jener sein. Der Artikel behandelt drei Hauptthemen:

- Muhsin Ertuğruls Filmtätigkeiten zwischen 1916 und 1922 in Deutschland.
- Produktion, Vorführungsbedingungen und Kommentare zu den Filmen, an denen er arbeitete.
- Ertuğruls Eindrücke von der Filmwelt in Deutschland.

Durch diese drei Hauptaspekte werden Daten über Ertuğruls Bezug zum Film in Deutschland, seine Begegnung mit der Filmwelt und seine Interaktion erhalten.

Die größte Herausforderung solcher Forschungen ist es, an die Filme zu kommen. Einige Filme von Ertuğrul sind derzeit vorhanden. Vor allem Âlim Şerif Onaran machte eine groß angelegte Recherche über Ertuğruls Filme in seinem Buch *Muhsin Ertuğrul'un Sineması* (1981) [Muhsin Ertuğruls Kino].⁹ Sadi Konuralp und Kaya Özkaracalar beschränkten ihre Studie in ihrem Artikel „Muhsin Ertuğrul'un Almanya Serüveni“ (2004) [Muhsin Ertuğruls Deutschlandabenteuer] nur auf die Filme, die Ertuğrul in Deutschland drehte. Auf die anderen Tätigkeiten in Deutschland gingen sie nicht ein und alle Daten aus deutschen Quellen übertrugen sie aus Sekundärquellen.¹⁰ Obwohl

7 Übers. d. Verf.. Hamid Naficy, „Phobic Spaces and Liminal Panics: Independent Transnational Film Genre“, *Suitcase* 1, 1995, S.38-39.

8 Joanny A., Moulin, „Reflections on Biography and Its Theory: An Interview with Joanny Anne Moulin“, von Tang Xiumin, *Journal of Modern Life Writing Studies*, S.10-11, http://biography.society.org/wp-content/uploads/2019/10/Interview-Shanghai-2018_2.pdf (Abruf am 04.12.2020).

9 Es sollte daran erinnert werden, dass Âlim Şerif Onarans Studie nach der Fertigstellung von Muhsin Ertuğrul selbst überprüft wurde, Âlim Şerif Onaran, *Muhsin Ertuğrul'un Sineması*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, S.3.

10 Sadi Konuralp, Kaya Özkaracalar „Muhsin Ertuğrul'un Almanya'daki Sinema Serüveni“, in *Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler* 4, (Haz.) Deniz Bayraktar, Bağlam, İstanbul, 2004.

Konuralp und Özkaracalar Artikel wichtige Bewertungen vornimmt, war es für die Autoren des Artikels schwierig, auf neue Informationen direkt über den Künstler zuzugreifen, da der Schwerpunkt der von ihnen verwendeten Quelle nicht auf Muhsin Ertuğruls Schaffen lag. In dieser vorliegenden Studie werden die Daten der Deutschland-Jahre aus Primärquellen ausgewertet, während Sekundärquellen einen Rahmen für das Forschungsthema bilden. Die zugänglichen Filme werden aus unterschiedlichen Perspektiven und Kontexten betrachtet. Da nicht alle seiner Filme vorhanden sind, ist es effektiver, sich auf die Produktionsbedingungen, die Vorführungen, den Filmvertrieb, die Filmgeschichte oder auf besondere Ereignisse in der Geschichte zu konzentrieren. Dementsprechend ist die Diskursanalyse in der Studie vorherrschend.

2. Muhsin Ertuğruls Deutschland Jahre

„Ein ungebildeter Künstler ähnelt einem ungeimpften Birnbaum, beide bleiben roh und wild.“¹¹

Muhsin Ertuğrul ging 1916 im Schatten des Ersten Weltkriegs zum ersten Mal nach Berlin, nachdem er etwa zwei Jahre lang an verschiedenen Orten in Istanbul am Theater tätig war. Ertuğrul, der sich mit dem Theaterleben in Deutschland befasste, arbeitete nachts als Bühnenarbeiter am Lessing Theater und am deutschen Künstlertheater und tagsüber in den Filmateliers.¹² Er verdiente seinen Lebensunterhalt mit kurzfristigen Arbeiten und hatte dabei auch die Gelegenheit wichtige Namen des deutschen Theaters und des Films jener Zeit kennenzulernen. Albert Bassermann war einer von ihnen und die Begegnung mit ihm wird zum Schlüssel für sein Interesse an Strindberg-Stücken und seine Beziehung zu Max Reinhardt. Dank seiner Bekanntschaft mit Reinhardt bekam er in verschiedenen Theatern die Möglichkeit, Theaterstücke zu sehen, die seinen Horizont erweiterten.¹³ Während seinem ersten Aufenthalt in Berlin hatte Ertuğrul die Gelegenheit, prominente Namen der Theater- und Filmbranche sowohl auf der Bühne als auch persönlich kennenzulernen.

In der Zeit, die er in Deutschland verbrachte galt sein Interesse hauptsächlich dem Theater. Für Ertuğrul war das Kino nicht der deutsche *Expressionismus* oder die *Neue Sachlichkeit*, obwohl er auf das Weimarer Kino stieß, das sich zu dieser Zeit auf den Weg machte, einer der führenden Industrien der Welt zu entwickeln. Laut Âlim Şerif Onaran war das Weimarer-Kino für Ertuğrul, das Kino, welches von deutschen Theaterschauspielern wie Albert Bassermann, Werner Krauss oder Emil Jannings inszeniert wurde. Strömungen wie *Expressionismus* oder *Kammerspiel* wurden von ihm im Rahmen ihrer Funktion und Wirkung im Theater bewertet und unter diesem Licht in

11 Übers. d. Verf.. Çelik, *Ebd.*, S. 38.

12 Âlim Şerif Onaran, „Muhsin Ertuğrul, Türk Sinemasına Otuz Yıl Emek Vermiş, Bu Alanda Yapıtlarıyla Öncü Olmuştur“, *Milliyet Sanat Dergisi*, S. 324, 1979, S.22.

13 Onaran, *Ebd.*, 1981, S.114.

seinen eigenen Werken interpretiert.¹⁴ Doch die oben genannten Schauspieler schafften es auch, eine eigene Filmsprache zu entwickeln und waren sich der Innovationen bewusst, die die Filmtechnologie mit sich brachte. Wenn man von den von Onaran getroffenen Feststellungen ausgeht, stößt man auf ein Porträt von Ertuğrul, das die revolutionären Möglichkeiten des Kinoapparats ignoriert. Ertuğruls Verständnis, die Theaterbühne auf der Grundlage des Theaters im Film zu übertragen, spiegelt sich in seinen Filmen in den folgenden Jahren wider und dieses auf Theater basierende Interesse am Kino wird insbesondere von Nijat Özön heftig kritisiert. Er vertritt die Meinung, dass Ertuğrul im Kino in der Türkei ein Monopol errichtete.¹⁵ Muhsin Ertuğruls theaterorientierte Herangehensweise an den Film führte dazu, dass der Beitrag des Künstlers zum Film in den folgenden vierzig Jahren hauptsächlich in der Achse dieser Kritik von Özön angesprochen wurde. In Ertuğruls eigenen Worten sieht man einerseits, dass er der Fähigkeit des Kinos, ein großes Publikum zu erreichen und seinem Propagandawert, Bedeutung beimisst, aber auch glaubt, dass der künstlerische Wert der Filme nicht mit dem Theater verglichen werden kann:

*„Seit langer Zeit besetzt das Grammophon anstelle von Musik und das Kino anstelle des Theaters die zivilisierte Welt. Aber zweifellos inwieweit Photographie im Vergleich zur Malerei als Kunst anerkannt wird, wird auch der Film in diesem Sinne nie über das Theater hinausgehen können. Wenn eines Tages natürlich nicht das ganze Universum taub wird!“*¹⁶

Zum anderen hat das Kino auch die Macht, das Theater außer Kraft zu setzen, „[...] da es jede Sprache in jedem Klima beherrscht.“¹⁷ Und vor allem, wenn es im Osmanischen Reich eine Kinoindustrie gäbe, könnte man Europa, das das osmanische Volk als Menschen definiert, die im Harem in ihrem Şalvar und Fes, in Wohlbehagen und mit ihren Tabakpfeifen leben, zeigen, dass es nicht so ist und man könnte auch Geld verdienen.¹⁸ Das sind die kurzen Ansichten von Ertuğrul über das Kino, als er in Deutschland tätig war.

Wie man aus seinen Artikeln in der Zeitschrift *Temaşa* herauslesen kann, lernte Ertuğrul einerseits vieles aus der Bühnenwelt und erweiterte sein Umfeld in Deutschland, andererseits übte er über die in Istanbul gedrehten Filme Kritik aus. Der Film *Pençe* (1917) [Die Kralle], der unter der Regie von der Müdafaa-i Milliye Cemiyeti [Die Nationale Verteidigungsgemeinschaft] gedreht wurde, wurde von Ertuğrul heftig kritisiert. Der Film wurde nach Berlin geschickt und Ertuğrul betrachtete dies als ein Wagemut infolge einer bestimmten „Unwissenheit“,

14 Onaran, 1981, *Ebd.*, S.353-355.

15 Özön, 1995, *Ebd.*, S.22.

16 Übers. d. Verf. „Bir İzah. Selahaddin Ali Bey Efendi’ye“, *Temaşa*, 16 Kânununisani 1335 [16 Ocak 1919], Nr.13. Obwohl der Artikel eine anonyme Veröffentlichung ist, wird er Muhsin Ertuğrul zugeschrieben, siehe Ali Özuyar, *Sessiz Dönem Türk Sinema Antolojisi (1895-1928)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, S.44.

17 Übers. d. Verf. „Bir İzah. Selahaddin Ali Bey Efendi’ye“, *Temaşa*, Nr.13, 16 Kânununisani 1335 [16 Januar 1919].

18 „Bir İzah. Selahaddin Ali Bey Efendi’ye“, *Temaşa*, Nr.13, 16 Kânununisani 1335 [16 Januar 1919].

„Unerfahrenheit“ und als „Verrat“.¹⁹ Das Scheitern, das Ertuğrul der obengenannten Gemeinschaft auf der Grundlage von *Pençe* (1917) zuschrieb, hatte ihm aber auch vor allem ermöglicht, seine Bemühungen in Europa im Istanbul-Kunstmilieu hervorzuheben. Nach Ertuğrul ist Regie der „Geist der Nation“ des Kinos. Es müsse unbedingt eine Person an die Spitze der Filmgemeinschaft gebracht werden, die sowohl in Europa ausgebildet wurde und ihr Wissen hier transformieren kann, als auch den Charakter ihres Landes und ihrer Leute gut kennt. Daraus schließt sich, das für Ertuğrul Kultur einer der wichtigen Bausteine der sozialen Transformation war und es notwendig war, den öffentlichen Raum neu zu gestalten, indem die Öffentlichkeit durch Theater oder Kino aufgeklärt wurde. Die Schaffung eines gebildeten öffentlichen Raums mit der Schulung und dem Trainieren des Blicks des Publikums zeichnet sich als ein Hauptziel seiner Werke aus. Ertuğrul, der mit dieser Vision im Theater und Kino aufwuchs, wird Filme mit der Absicht „*das Volk großziehend*“²⁰ drehen. Seine Identität als Künstler, der Europa erlebte, hat Ertuğrul in den folgenden Jahren auch die Türen der Filmbranche geöffnet.²¹ Doch was erwartete ihn in Deutschland?

Ertuğrul hatte die Gelegenheit, zwei Perioden in Deutschland zu beobachten. Das Deutsche Kaiserreich und die Weimarer Republik. Im Jahr 1916 war das Kino im Deutschen Reich eine etablierte Industrie. Die Kinos hatten eine Struktur, die ein interessiertes Publikum und Filmstars hatten, und in der verschiedene Genres wie Dramen, Komödien, Abenteuerfilme und Wochenschauen produziert wurden. Das Kino hatte sich zu einer transnational anerkannten Branche entwickelt, die mit anderen Ländern auf dem Markt konkurrierte. Nach Einschätzung von Christian Rogowski stellte der Krieg tatsächlich eine einzigartige Protektion für die deutsche Filmindustrie zur Verfügung. Das Filmverbot gegen ausländische Produzenten erhöhte die Nachfrage in Deutschland produzierten Filmen und der Marktanteil des Deutschen Reiches hatte sich durch die Erschließung neuer Gebiete in den Besatzungszonen stark vergrößert. Als der Krieg verloren wurde, gerät die deutsche Filmindustrie in Aufruhr. Die verbreitete deutsche Feindseligkeit, das Verbot für Filmimporte aus dem Ausland und die wachsende Dominanz des amerikanischen Films auf der ganzen Welt erforderten bestimmte Interventionen. Die Antwort des Weimarer Kinos darauf war der Wunsch, einen filmischen Stil zu schaffen, der unter den Bedingungen des politischen, kulturellen und wirtschaftlichen Klimas hervorsticht und als „deutsch“ anerkannt sein sollte.²² Es war jedoch sehr schwierig, mit Filmen fortzufahren, die nur den deutschen Stil betonten. Denn dasselbe Filmverbot und die Antideutsche Haltung, die die inländische Produktion beeinflussten, waren für die Filmunternehmen

19 „Bir İzah. Selahaddin Ali Bey Efendi'ye“, *Temaşa*, Nr.13, 16 Kânununisani 1335 [16 Januar 1919].

20 Muhsin Ertuğrul, *İnsan ve Tiyatro Üzerine „Gördüklerim“*, Yankı Yayınları, İstanbul, 1975, S.49,52.

21 „Bir İzah. Selahaddin Ali Bey Efendi'ye“, *Temaşa*, Nr.13, 16 Kânununisani 1335 [16 Januar 1919].

22 Christian Rogowski, *The Many Faces of Weimar Cinema. Rediscovering Germany's Filmic Legacy*, Camden House, Rochester, New York, 2010, S. 8-9.

auch ein Hindernis für den Verkauf von Filmen. Daher war es angesichts der zunehmenden Inflation nach dem Krieg und der an Wert verlierenden deutschen Mark für die Produktionsfirmen in Deutschland wichtig, ihre Filme im Ausland zu vermarkten und Geld verdienen zu können. Sie konzentrieren sich also darauf, Genrefilme zu produzieren, die ihre deutsche Herkunft nicht betonten.²³

Thomas Elsaesser betrachtet den „deutschen Geist“ - der während der Weimarer Zeit im Kino etabliert wurde, als „historische Vorstellungskraft“, die den Aufbau nationaler Identität innerhalb seiner unterschiedlichen Genres und Stile hervorhebt. Laut dem Autor ist das Kino der Weimarer Ära tatsächlich ein Ausdruck des Begehrens und ein Erscheinen einer bestimmten Essenz oder Realität.²⁴ Zweifellos trug das große Interesse der Weimarer Filmemacher an der technologischen Offenheit und Innovation des Kinos zur Bildung „des Kinos des Begehrens“ bei. Das Experimentieren des Films, das ein breites Spektrum an sprachlichen und materiellen Eingriffen zuließ, verwandelte das Weimarer Kino.²⁵ Trotz all dieses Bestrebens, ein Objekt des Begehrens zu werden, stellt Rogowski fest, dass die meisten kreativen Entscheidungen von Produzenten und Regisseuren, die in der Filmindustrie tätig waren, in erster Linie auf wirtschaftlichen und technologischen Belangen und nicht auf Ideologie beruhten. Selbst das expressionistische Kino war in seinem einzigartigen Stil von kommerziellen Zielen und Anliegen bestimmt. Das Weimarer Kino, das mit seiner Kreativität und Offenheit für Innovationen zu einem Anziehungspunkt wurde, wurde in den 1920er Jahren zu einem häufigen Ziel für junge Filmemacher. Einige davon waren der junge Alfred Hitchcock, Theodor Dreyer und Greta Garbo.²⁶ Ertuğrul erlebte die ersten Jahre der Weimarer Zeit in Berlin, als das Weimarer Kino sowohl auf dem Innlandsmarkt als auch auf verschiedenen internationalen Märkten Gestalt annahm, indem es die Popularität des liberalen Images steigerte.

Bevor Muhsin Ertuğrul nach Deutschland ging, war er mit „[...] den kunstvoll gefertigten Streifen Italiens, Frankreichs, Deutschlands“²⁷ vertraut. Vor

23 Thomas J. Saunders, *Hollywood in Berlin: American Cinema and Weimar Germany*, University of California Press, Berkeley, 1994, S. 51-83.

24 Thomas Elsaesser, *Weimar Cinema and After. Germanys Historical Imaginary*, Routledge, New York, 2000, S.76.

25 Die Zahlen bestätigen dies ebenfalls. 1919 wurden etwa 470 Filme in Deutschland gedreht, im darauffolgenden Jahr 510 Filme. Es ist nicht möglich, das Kino der Weimarer Zeit als homogen zu bewerten. Es gibt Perioden, in denen es unterschiedlichen Effekten ausgesetzt war. So sank die jährliche Filmproduktionszahl 1923 auf 253, als die Hyperinflation ihren Höhepunkt erreichte und im Jahr 1932, dem letzten Jahr der Weimarer Republik, auf 132 Filme, Hans Helmut Prinzler, *Chronik des Deutschen Films 1895-1994*, J.B.Metzler, Stuttgart, Weimar, 1995, S.44-49, 102.

26 Rogowski, *Ebd.*, S. 7-9.

27 Übers. d. Verf.. „Memlekette Sinema Hayatı“, *Temaşa*, Nr.6, 15 Ağustos 1334 [1918]. Obwohl der Artikel eine anonyme Veröffentlichung ist, wird er Muhsin Ertuğrul zugeschrieben, Bkz. Ali Özuyar, *Sessiz Dönem Türk Sinema Antolojisi (1895-1928)*, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, S.42.

Deutschland war er 1911 in Paris und nach Deutschland besuchte er Schweden, die Sowjet-Union und die USA.²⁸ Ertuğruls Auslandsreisen können als eine Praxis betrachtet werden, die im Osmanischen Reich in seiner eigenen Zeit anzutreffen war und dazu diente, Erfahrungen zu sammeln und sich weiterzubilden.

3. Das Filmschaffen in Deutschland

Nachdem Muhsin Ertuğrul mit dem Balkan-Express in Berlin ankam, zog er in die Marzahn Pension Nr. 207 in der Kaiserallee ein, in dem er vorübergehend blieb. Laut Ertuğrul froren im dritten Kriegsjahr in der Herbstkälte die Menschen bis auf die Knochen. Das brennstoffarme Berlin befasste sich mit der Schwere des Krieges und seiner wirtschaftlichen Not. Während dieser Zeit konnte der Künstler mit Hilfe der Botschaft Kontakte zu Theatern verknüpfen. So hatte er die Möglichkeit, Erfahrungen und Beobachtungen im Deutschen Theater, im Königreichstheater und im Lessing Theater zu machen. Er sah sich Theaterstücke an und nahm an allen Prozessen der Produktion teil, vom Bühnenaufbau bis zur Technik. Um seinen Aufenthalt um 4-5 Monate zu verlängern und die Wintersaison in Berlin zu verbringen, musste er zunächst einen Job finden und finanzielle Schwierigkeiten lösen. Ertuğrul nahm vormittags an Filmproben teil und sah sich abends Theaterspiele an. Damit baute Ertuğrul seinen ersten Kontakt zur Filmwelt auf. Seine Nachbarin, Frau Wilke, eine ehemalige Opernchoristin, lud Regisseur Emil Albes zum Kaffee ein und stellte ihm Ertuğrul vor. Als Resultat dieses Begegnens übernahm er nach einer Weile eine Rolle in einer Komödie unter der Regie von Emil Albes, mit Karl Backer-Sachs und Harry Lamberz-Paulsen. Für diese Rolle erhielt er 40 Mark und laut Ertuğrul könnte ein fünf tägiger Filmjob seinen Lebensunterhalt in Berlin bezahlen.²⁹ Das Kino wird zum Lebensunterhalt des Künstlers, der in Berlin bleiben wollte, um seine Theaterkenntnisse zu erweitern.

Nach einer Weile spielte er in dem Film *Das Licht in der Nacht* (1916) unter der Regie von Emil Albes. Magda Madeleine, Theodor Loos und Carl Beckersachs teilten die Hauptrollen in dem Film, der von der Firma „Deutsche Mutoskop und Biograph“ produziert wurde. Der Film konzentrierte sich auf die Geschichte eines Forschers, der vom Liebhaber seiner Frau getötet werden soll. Der Forscher will seinen Rivalen umbringen. Mit Mord und Glücksspielen geschmückt, so der *Kinematograph*-Autor Argus, wird der Film von dem etablierten Regisseur Albes geschmackvoll produziert, der Magda Madeleines Schauspiel krönt.³⁰ Ertuğrul arbeitete fünf Tage lang an den Außen- und Innenaufnahmen dieses Films und erhielt dafür 500 Mark. Dies war für ihn ein existenzsichernder Lohn für zwei Monate in Berlin. Ertuğrul, der dank diesem

28 Onaran, 1981, *Ebd.*, S.115.

29 Muhsin Ertuğrul, *Benden Sonra Tufan Olmasın!*, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul, 1989, S. 215-221.

30 Argus, „Neuheiten auf dem Berliner Filmmarkte“, *Der Kinematograph*, Nr. 597, 12.Juni.1918.

ersten Film den Kinokreis betreten konnte, begann in mehreren Filmen kleine Rollen zu spielen. Danach kehrte der Künstler, der die Gelegenheit hatte, die Kino- und Theaterszene genau zu beobachten, Ende 1916 zu seinem Dienst in Dârülbedâyi³¹ nach Istanbul zurück.³²

Sein intellektueller Widerstreit mit Darülbedayi und die Unterstützung, die er 1917 während seines Militärdienstes als Marine von der Armee erhielt, öffnete für Ertuğrul den Weg erneut nach Berlin. Er spielte in dem Film *Das Spitzentuch der Fürstin Wolkowska* (1918)³³ unter der Regie von Josef Stein. Der Film wurde in den Bioscop-Studios in Neu Babelsberg gedreht und die Hauptrollen übernahmen Maria Carmi, Hans Albers und Emil Albes. Während der Dreharbeiten knüpfte er Freundschaft mit der italienischen Schauspielerin Maria Carmi, mit der er morgens mit dem Potsdamer Zug vom Zoo-Bahnhof nach Neu Babelsberg fuhr. Nach Ertuğruls Meinung brachte die beiden der Mediterraner-Charakter zusammen³⁴ und im folgenden Jahr besuchte Carmi Istanbul.³⁵ So spielte er eine Weile in verschiedenen Filmen und konnte somit etwas Geld verdienen. Dank seiner Bekanntschaft mit Bruno Kastner bekam er seine erste große Rolle in dem Film *Die Fürstin von Beranien* (1918), unter der Regie von Ernst Reicher. Den Film, in der eine Liebesgeschichte erzählt wird, bewertet Agus in Anbetracht seiner Geschichte, Ästhetik, Regie, der Leistungsqualität der Darsteller und des Interesses des Publikums als erfolgreich.³⁶ Ertuğrul, der so viel wie möglich im Theater und Kino lernen und das, was er lernte in seiner Heimat anwenden wollte, verfolgte die Proben der Filme, analysierte die Anordnung der Szenen, beobachtete den Einsatz der Kamera und versuchte neues Wissen zu gewinnen, auch wenn er auf der Bühne oder im Studio nichts zu tun hatte.³⁷ Das liberale und innovative Umfeld der Weimarer Zeit bat Muhsin Ertuğrul, einem offenen und entschlossenen jungen Mann, Gelegenheit, zu lernen.

31 Dârülbedâyi: Dârülbedâyi wurde 1914 als Konservatorium von der Istanbul Stadtverwaltung gegründet. Nach einer Weile formte sich die Institution in eine Theatergruppe um. Es spielte eine wichtige Rolle bei der Verbreitung des westlich orientierten Theaters im osmanischen Reich und in der Türkei.

32 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 221-222.

33 „Das Spitzentuch der Fürstin Wolkowska“ (1918), *Imdb*, https://www.imdb.com/title/tt0008619/fullcredits?ref_=tt_cl_sm#cast (Abruf am 2.12.2020).

34 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 249.

35 *İnci Mecmuası*, Nr.2, 1 Mart 1919 zitiert nach Efdal Sevinçli, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Sinema'dan Tiyatro'ya Muhsin Ertuğrul*, Broy Yayınları, İstanbul, 1987, S.153.

36 Argus, „Neuheiten auf dem Berliner Filmmarkte, *Der Kinematograph*, Nr. 591, 1.Mai.1918.

37 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 247.

Abbildung 1: Annonce von *Die Fürstin von Beranien* (1918).³⁸

Obwohl Ertuğrul, der den revolutionären Offizier Stefan spielte, nicht zu den Namen gehört, die der Kritiker in Betracht zieht, erschien der Name des Künstlers auf dem Filmplakat und dies war ihm wichtig. Der Film wurde erstmals am 28. April 1918 im Tauentzienpalast gezeigt. Eines Tages als Ertuğrul an dem Kino vorbei lief, sah er seinen Namen auf dem Plakat und freute sich, dass sein Name erstmals im deutschen Kino erwähnt wurde, auch wenn er falsch geschrieben war.³⁹ Muhsin Ertuğruls Name, der mit diesem Film seinen

³⁸ *Der Kinematograph*, Nr. 598, 19. Juni 1918.

³⁹ Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 248. Ali Rıza Özkan schrieb in einem seiner Artikel, dass Ertuğrul in dem Film *Die Fürstin von Beranien* (1918) die Hauptrolle spielte, aber seine Referenzquelle ist unklar, Ali Rıza Özkan, „Muhsin Ertuğrul’un Kayıp Filmlerine Kim Sahip Çıkacak?“, *ABC Gazetesi*, 30. Nisan. 2016, <https://abcgazetesi.com/muhsin-ertugrulun-kayip-filmlerine-kim-sahip-cikacak-214683> (Abruf am 2.12.2020). In den Quellen, die in dieser Studie untersucht worden, gab es keine Informationen darüber, dass Ertuğrul der Hauptdarsteller in dem erwähnten Film war. Darüber hinaus bewertet Ertuğrul selbst die Rolle, die er in diesem Film spielte, wie folgt: „[...] Auf diese Weise stieg ich in der Stummfilmbranche in Berlin von einer Statisten-Rolle zu einer wichtigeren Rolle auf.“, Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 247.

ersten ernsthaften Schritt in die Filmwelt machte, wurde in deutschen Filmen von nun an unter verschiedenen Namen genannt. Unter den aus verschiedenen Quellen gesammelten Namen sind die Namen Ertougil Mouchein, Mouhssin Bei, Ertugrul Moussin, Ertugrul Musshin, Muchsin Bey Ertogroul, Ertugrul Mousshin-Bey, Ertugrul Muhsin, Ertugrul Mukhsin Bey, Ertugrul Musshin Bey, Ertogrul Mounesin aufgelistet. Von Zeit zu Zeit verwendete er in Deutschland auch das Pseudonym Salomon Bey.

Das erste ernsthafte Angebot kam von Ernst Reicher, Regisseur von *Die Fürstin von Beranien* (1918). Reicher bat Ertuğrul im Auftrag der Firma „Stuart Webbs-Film Company Reicher und Reicher“⁴⁰ einen Jahresvertrag abzuschließen. Ertuğrul, der in dieser Firma zum Regisseur und Schauspieler ernannt wurde, nahm diesen Job mit großer Freude an. Für Ertuğrul war dies, im Alter von 25 Jahren, in einer Produktionsfirma in Deutschland auch als Regisseur zu arbeiten, ein wichtiger und großer Schritt für seinen persönlichen und künstlerischen Erfolg. Doch gab es ein wichtiges Hindernis, das er überwinden musste: Dârülbedâyi.⁴¹ Ertuğrul, der Dârülbedâyi über die Nachrichten in Berlin informierte, wurde von der Institution suspendiert. Da die Tätigkeit ihm 500 Mark pro Monat einbringen sollte, entschied sich Ertuğrul, weiterhin in Deutschland zu arbeiten.

Ertuğrul schrieb, er habe im Herbst/Winter 1917 für den Film *Die Fürstin von Beranien* (1918) gearbeitet und könne mit einem Einjahresvertrag bis etwa Herbst/Winter 1918 in Deutschland bleiben. In Anbetracht dessen, dass er zu dieser Zeit für die Firma Stuart Webbs arbeitete, kann davon ausgegangen werden, dass er hauptsächlich als Schauspieler oder hinter den Kulissen in der Produktion von Detektiv- und Abenteuerfilmen arbeitete. Zwar wird er in den Filmen nicht als Hauptrolle oder Regisseur erwähnt, doch sind seine Erfahrungen für Ertuğrul wichtig:

„[...] Seit langer Zeit habe ich den Andrang und das Verlangen, die Bühne zu ordnen, zu arrangieren und einzurichten, als zu spielen. In den Tagen in Deutschland beobachtete ich, dass die Deutschen sich in diesem Bereich sehr vorangebracht hatten; so legte ich einen großen Wert darauf und arbeitete diesbezüglich daran. Während dieser Zeit war ich ein Jahr lang als Regisseur in einer der wichtigsten Kinofirmen tätig. Als ich den Standort festlegte, kam auf mich eine Erleichterung, wie wenn die verblässenden und verrottenden Schiffe, die im trüben und faulen Wasser des Goldenen Horns lagen, auf offener See segelten. Ich begann diesen Auftrag mit Begeisterung zu erfüllen, um der Trägheit und Faulheit loszuwerden. Wie eine neue Beschäftigung, die mich davor bewahrte, dem Kreis Istanbuls, für die Kunst gleichgültig war, gegenüber zu sitzen, trat

40 Da Ernst Reicher in Joe Mays Detektivfilmen die Hauptfigur Stuart Webb spielte, benutzte er auch das Pseudonym Stuart Webb und war auch Produzent bei dieser Firma, „Die Fürstin von Beranien“ (1918), *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-fuerstin-von-beranien_a1158ceced814f7e81abc90ba8d46aa7 (Abruf am 2.12.2020).

41 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 248-249.

ich in dieses Tätigkeitsfeld ein, um das Bühnenfeuer, das in meinem Herzen brannte, teilweise zu beseitigen. Diese Delegation ließ mich in der Aufarbeitung des Theaterstücks frei. Das war eine sehr schwere, komplizierte und verantwortungsvolle Aufgabe.“⁴²

Ertuğrul, der nach seiner Rückkehr nach Istanbul weiterhin Meinungsverschiedenheiten mit Dârülbedâyi hatte, wollte die Gemeinschaft verlassen und seinen eigenen Weg fortsetzen, indem er eine Theatergruppe namens Edebi Tiyatro Heyeti [Das Literarische Theater-Komitee] gründete. Ertuğrul wollte seine Auslandserfahrungen auf den Istanbul Bühnen vortragen, doch kam es nicht dazu. Ende der Ramadan-Zeit musste „Das Literarische Theater-Komitee“ schließen und Ertuğrul kehrte zurück ins Darülbedayi, doch die Konflikte lösten sich nicht. Der Erste Weltkrieg war zu Ende. Nach dem Mondros Vertrag begann die Zeit des Waffenstillstands. Im von den Alliierten besetzten Istanbul „kam man nicht mal an den Gedanken, an Theater zu denken, es sei denn Theater zu machen“.⁴³ Und Ertuğrul kehrte Ende 1919 erneut nach Deutschland zurück.

3.a. Samson, Sein Eigener Mörder

Ertuğrul gründete mit Nabi Zeki Ekemen zusammen, den er in Hamburg kennenlernte und der kürzlich in Deutschland ankam, die Produktionsfirma Stambul-Film GmbH. Während Ertuğrul die Kunstarbeit des Unternehmens übernahm, kümmerte sich Ekemen, der in der Deutschen Schule Handel studiert hatte, um die Verwaltung der Firma. Zunächst beschlossen sie unter dem Namen Stamboul-Film, das Drehbuch zu Maurice Levels Roman *L'Angoisse*⁴⁴ zu schreiben und als Film zu drehen. Die Geschichte konnte in einen kostengünstigen Film umgeschrieben werden. Der Film brauchte nur eine geringe Besetzung und wenig Personal, was für Ertuğrul und Ekemen ein wichtiger Faktor bei der Auswahl des Themas war. Um die Hauptdarstellerin des Films zu wählen, wurde Becker und Maaß, einer der größten Fotografen Berlins zu dieser Zeit, kontaktiert. Ertuğrul entschied sich für Margit Barnay, die Enkelin von Ludwig Barnay.⁴⁵ Der Name Barnay galt für ihn auch als „Gewinn an sich“ für die Werbung des Filmes.⁴⁶

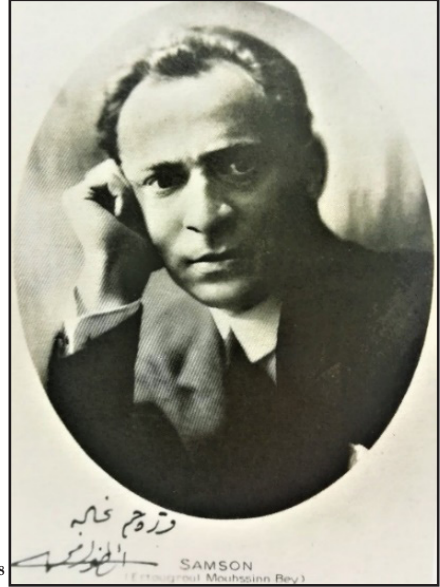
42 Übers. d. Verf.. Muhsin Ertuğrul, „Bir Hadise“, *Temaşa*, Nr. 12, 30. Teşrinisani. 1334 [30. November.1918]; Sevinçli, *Ebd.*, S.135.

43 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 251.

44 Über einen Roman Namens *L'Angoisse von Maurice Level* konnte keine Erkenntnis gemacht werden.

45 Muhsin Ertuğrul nennt sie als Ludwig Barnays Tochter, siehe: Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 273.

46 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 272-273.

Abbildung 2: Margit Barnay (Foto Becker & Maaß).⁴⁷Abbildung 3: Ansichtskarte, Samson (Foto Becker & Maaß).⁴⁸

In seinen eigenen Worten kamen Ertuğruls, Max Riemanns und Gustav Preiß' „innovativen“ Aspekte zusammen. Max Riemann, den er über seine Pensionsnachbarin Frau Wilke kennenlernte, arbeitete im Film als Regieassistent und Gustav Preiß' war der Kamera-Operateur des Films. Nach Ertuğruls Aussage wurden lebendige Szenen gedreht. In Nahaufnahmen wurde experimentiert, indem die Kamera aus ihrer Stabilität gerettet wurde und den Schauspielern hinterherfolgte. Es war ziemlich schwierig, Kameras zu transportieren, die schwer zu tragen waren und das Licht und die Linse entsprechend dem Raum und der Kamera neu einzustellen. Darüber hinaus ermüdete das Licht der Doppelkohle-Lampen namens Jupiter die Augen der Schauspieler, und die Schauspieler ruhten ihre Augen mit feuchten Tüchern aus. Den Schauspielern gefiel die Nahaufnahme im Grunde genommen nicht. Um die Geschichte in Frankreich so realistisch wie möglich zu inszenieren, wurden solche Drehorte ausgesucht, die sich nicht wie Deutschland anfühlen ließen. So wurde etwa auf dem Kreuzberg eine Guillotine aufgestellt, aber für die vom Krieg besiegten Deutschen war die Guillotine unbeliebt, weil sie eine Niederlage in Erinnerung brachte. Mit Riemanns Bemühungen wurde die Öffentlichkeit überzeugt und mit Hilfe und Verständnis der sich am Drehort befindenden und zuschauenden Menschen konnte diese überfüllte Szene

47 *Sport im Bild*, Nr. 45, 1919, s. 891.

48 Gökhan Akçura, *Doğumunun Yüzüncü Yılına Armağan. Muhsin Ertuğrul*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1992, S.34.

gedreht werden.⁴⁹ Schließlich hatte er die Gelegenheit, von Max Reinhardt zu lernen, der dafür bekannt war, die Massen räumlich auf die Bühne umzusetzen und als dramaturgisches Element einzusetzen.⁵⁰ In Ertuğruls Memoiren steht auch, dass er das Drehbuch des Films nicht ins Deutsche schriftlich übersetzte, sondern die notwendigen Dialoge und Anweisungen zur Erzählung, die er in einem Notizbuch mit arabischen Buchstaben notiert hatte, während der Dreharbeiten den Schauspielern auswendig ins Deutsche simultan übersetzte. Für jemanden, der die Deutsche Sprache neu zu beherrschen begann, war dies mit großer Wahrscheinlichkeit keine sehr leichte Aufgabe. Ertuğrul konnte mit *Samson, sein eigener Mörder* (1919), in dem er sowohl als Drehbuchautor als auch Regisseur tätig war und die Hauptrolle im Film spielte, sein Theater- und Kinoumfeld erweitern.⁵¹

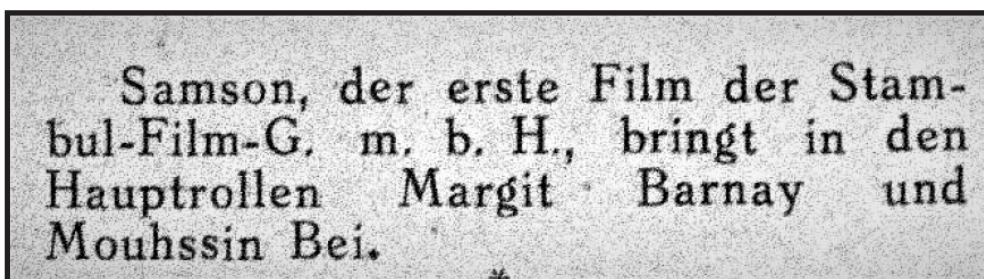

Abbildung 4: Annonce des Films *Samson, sein eigener Mörder* (1920).⁵²

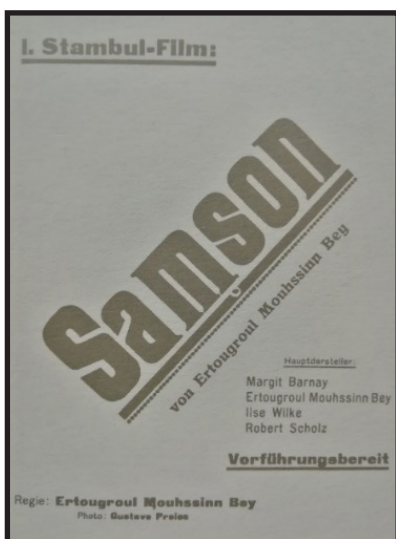

Abbildung 5: Filmplakat, *Samson, sein eigener Mörder* (1920).⁵³

49 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S.273-274.

50 Siegfried Kracauer, *Von Caligari zu Hitler. Eine psychologische Geschichte des deutschen Films*, (Çev.) R. Baumgarten, K. Witte. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995, S.60.

51 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S.274-275.

52 *Sport im Bild*, Nr. 45, 1919, S. 891.

53 Akçura, *Ebd.*, S.34.

Der Film wurde in Istanbul unter dem Namen *Izdirap* [Das Martyrium] gezeigt. Mustafa Nihat Özön kritisierte Ertuğruls Schauspiel und seine westlichen Gesichtsausdrücke in einem Artikel, den er in der Zeitschrift *Dergâh* veröffentlichte. Er forderte den Künstler auf, Kunst in seinem eigenen Land und für sein eigenes Volk zu machen. Diese Kritik zeigt daraufhin, wie damals in der Kunst nationales Bewusstsein betont und der nationale Ton erwartet und verlangt wurde.⁵⁴

Berlins politisches und künstlerisches Klima war in den Drehtagen des Films *Samson* sehr lebendig, aber auch unruhig. Der *Expressionismus* wehte wie ein heftiger Wind auf den Theaterbühnen und verbreitete sich wie eine Rebellion unter den Ruinen eines kollabierten Reiches. Ertuğrul war vor allem von der Leistung Albert Bassermanns in *Wilhelm Tell* am Staatstheater und von der Inszenierung Ernst Tollers Stück *Die Wandlung*, die von Karl Heinz Martin durchgeführt und von Fritz Kortner im Tribune-Theater dargestellt wurde, begeistert. Das expressionistische Bühnenbild in *Wilhelm Tell* und Kortners expressionistische Schauspiel in *Die Wandlung* faszinierten den Künstler.⁵⁵ Es war unvermeidlich, dass Ertuğrul, der in einem solchen Umfeld arbeitete, in seinen Filmen Neues versuchen wollte.

3.b. Ustad-Film

Während der Bearbeitung des Films *Samson* trifft Ertuğrul Marie Luise Droop.⁵⁶ Droop, die als Drehbuchautorin des Films *Die Lieblingsfrau des Maharadscha* (1916)⁵⁷ in Deutschland bekannt war, wollte in der Zeit als sie Ertuğrul traf mit ihren Freunden die „Ustad-Film“-Produktionsfirma gründen. Ertuğrul erhielt ein Angebot, bei der Ustad-Film zu arbeiten und übertrug die Betriebsrechte des *Samson*-Films auf diese Firma. Die Produktionsfirma bezahlte Nabi Zeki Ekemen das Kapital, das er in den Film investierte und Ertuğrul begann sein neues Abenteuer mit der Ustad-Film.⁵⁸

Marie Luise Droop, eine eingefleischte Karl May-Verehrerin, schrieb selbst exotische Abenteuer geschichten und Romane, bevor sie Drehbuchautorin und Produzentin wurde und arbeitete als Redakteurin im Ullstein Verlag. Gemeinsam mit ihrem Mann Adolf Droop übernahm sie die Herausgabe der

54 N. D. (Mustafa Nihat Özön), *Dergâh*, Nr. 25, 5 Haziran 1338 (1922) zitiert nach Ali Özuyar, *Ebd.*, S. 81-82.

55 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S.276.

56 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S.276. Wie Konuralp und Özkaracalar schon betonten, gibt es in keiner anderen Quelle Informationen über Droops Montagearbeit, siehe: *Ebd.*, 2004, s.50.

57 „Die Lieblingsfrau der Maharadscha“ (1916), *Imdb*, <https://www.imdb.com/title/tt0778764/> (Abruf am 05.12.2020). Der Film erregte später genug Aufmerksamkeit vom Publikum, so dass noch zwei Fortsetzungen des Films gedreht wurden. Ertuğrul betrachtet den Film als „[...] den größten Kino-Erfolg des letzten Kriegsjahres in ganz Deutschland.“, Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 276.

58 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S.277.

Kinozeitschriften *Lichtbildkunst* und *Lichtbildschule* sowie die redaktionelle Tätigkeit für die Zeitschrift *Volk und Film*. Während der Kriegszeit arbeitete Marie Louise Droop als Drehbuchautorin für die Produktionsfirma Nordisk, als Dramaturgin, fügte den Filmen Interviews hinzu und war Herausgeberin der Filmzeitschrift *Eisbär*.⁵⁹ Bevor Droop mit dem Filmemachen begann, war sie in der Kinoindustrie tätig und kannte einen bestimmten Kreis. Inspiriert vom Erfolg des Films *Die Lieblingsfrau des Maharadscha* (1916), begann sie zunächst Karl Mays Romane in Filme zu adaptieren. Die orientalistischen Abenteuerromane, die in fernen Ländern spielen und auf einer starken Vorstellungskraft von Karl May-Romanen basieren, waren ideal für den Film, da es möglich war, diese unvorstellbaren Länder in der materiellen Sprache des Films zu vermitteln und unter Berücksichtigung des kommerziellen Erfolgs der Karl May-Romane war es offensichtlich, dass die Filme ein bestimmtes Publikum ins Kino locken würden. Mit diesen Absichten wurde am 30. März 1920⁶⁰ die „Ustad-Film Dr. Droop & Co. KG“ offiziell gegründet. Die Firma hatte vor, zwischen den Jahren 1920-1928 die Produktion von Filmen und Drehbucharbeiten zu übernehmen. Das Unternehmen wurde mit einem Kapital von 20.000 Mark gegründet und unter den Leitern wurden die Namen von Marie Louise Droop und dem Geschäftsmann Fritz Knevels erwähnt.⁶¹ Als die Ustad-Film der Presse ankündigte, welche Romane sie als Film drehen wollten, gaben sie auch bekannt, dass sie für die Dreharbeiten im Mai auch das Osmanische Reich mit der Unterstützung Muhsin Ertuğruls Reiseführung besuchen würden.⁶² Jedoch konnten während dieser Studie weder Berichte oder Informationen über die Reise noch über die Dreharbeit in osmanischen Regionen gefunden werden.

Die Ustad-Film organisierte in Dresden ein Treffen, woran Muhsin Ertuğrul auch teilnahm. Zu Besuchern im Bellevue Hotel in Dresden gehörten Bruckmann, ein wohlhabender Geschäftsmann des Leipziger Pelzmarktes, Inhaber des Verlags, der die Karl May-Romane veröffentlichte und auch der deutsche Vertreter der Universal Film war und andere Mitwirkende. Ertuğrul und Droop fungierten als künstlerische Leitung des Unternehmens, Bruckmann als kaufmännischer Leiter und Knevels als Geschäftsführer. Bei diesem Treffen wurde beschlossen, Alexandre Dumas' Roman *Das Fest der Schwarzen Tulpe* (1920) und *Die Teufelsanbeter* (1920) von Karl May als Film zu drehen.⁶³

59 Wolfgang Jacobsen, Heike Klapdor, „Merhameh. Karl Mays schöne Spionien“, *Cinegraph*, http://www.cinegraph.de/cgbuch/b9/droop_idx.html (Abruf am 13.12.2021).

60 Jacobsen, Klapdor, *Ebd.*.

61 „Die Filmindustrie im Handelsregister“, *Film-Kurier*, 28. April.1920, Nr.88.

62 *Film-Kurier*, 13. April.1920, Nr. 75.

63 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 277. Ertuğrul schreibt: „Bei dem Treffen [in Dresden] wurde angenommen, dass mit dem investierten Kapital 1918 vier Filme gedreht werden könnten.“, Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 277. Es gibt jedoch Informationen in den Aufzeichnungen, dass Ustad-Film 1920 offiziell gegründet wurde. Der *Film-Kurier* bestätigt dies seinen Lesern am 28. Februar 1920, dass die Ustad-Film GmbH gegründet wurde und nannte einige Namen der Persönlichkeiten, die am Geschäft „Ustad-Film GmbH.“ teilnahmen, *Film-Kurier*, 28. Februar.1920, Nr.50. Aus derselben Zeitschrift wird berichtet, dass der Unternehmensvertrag am 2. März 1920

3.b.i. Das Fest der schwarzen Tulpe

Die Idee, Alexander Dumas' Roman *La Tulip noire* (1850) in Film zu übertragen, kam Marie Luise Droop in den Sinn, als sie im Mai 1919 vor dem Rathaus in Kopenhagen die Inszenierung der Friedensbedingungen ansah. Im März 1920, als der erste Schlag der Monarchisten gegen die Republik, der sogenannte Kapp-Putsch, in Berlin scheiterte, beschloss Droop, den Film mit dem Einfluss und der Inspiration beider Ereignisse zu drehen.⁶⁴

Der Film hatte eine große Besetzung. Die meisten Künstler, die fast zwanzig verschiedene Rollen spielen sollten, wurden aus dem Theater angagiert. Ertuğrul arbeitete mit Schauspielern zusammen, die er aus Theaterkreisen kannte und die ihre Auftritte auf der Bühne erlebten, aber bislang nicht in Filmen gespielt hatten. Eines der Hauptrollen war der Charakter Cornelius de Witt und die Rolle bekam Otto Sommerstoff aufgrund seiner „römischen Nase“, erzählt Ertuğrul. Theodor Becker aus dem Staatstheater spielte Johann de Witt und Carl de Vogt die Rolle des Adrian de Witt. Meinhart Maur⁶⁵, den Ertuğrul im Mannheimer Theater auf der Bühne sah und dessen Schauspiel er beeindruckend fand, vertrat die Rolle des Isaac Techialer.⁶⁶ Dieses Team spielte auch später wichtige Rollen in den anderen von der Ustad-Film gedrehten Filmen. In Muhsin Ertuğruls Memoiren steht, dass er selbst den Film inszenierte. In den Recherchen von Sadi Konuralp und Kaya Özkaracalar wird erwähnt, dass der Name Muhsin Ertuğruls in deutschen Quellen nicht vorkommt,⁶⁷ aber in den Primärquellen, die in diesem Artikel bearbeitet wurden, werden Droop und Ertuğrul manchmal zusammen erwähnt,⁶⁸ manchmal tritt nur Droops Name in den Vordergrund (siehe Abbildung 6).⁶⁹ Im Gegensatz zu Ertuğruls eigener Aussage wird sein Name jedoch in deutschen Quellen nicht allein erwähnt. Diese Daten können als Kooperation in der Verwaltung des Films

unterzeichnet wurde, „Die Filmindustrie im Handelsregister“, *Film-Kurier*, 28.April.1920, Nr.88. Jacobsen und Klapdor hingegen geben als Datum den 30. März 1920 an, Jacobsen, Klapdor, *Ebd.* „Unter der Annahme, wenn dieses Treffen in Dresden vor der offiziellen Begründung der Firma abgehalten wurde, sollte doch angemerkt werden, dass Ertuğrul 1919 nach Deutschland zurückkehrte und im Jahr 1918 eigentlich in Istanbul war; so sind in seinem autobiographischen Buch gelegentlich Unstimmigkeiten bezüglich der Daten erkennbar. 1920 wurde als Produktions-/Vorführungsjahr der ersten Filme von Ustad-Film verzeichnet.

64 „In Tyrannos'. Eine Zuschrift von Luise Droop“, *Film-Kurier*, Nr. 211, 21.September.1920.

65 Im Buch *Benden Sonra Tufan Olmasın!* (1989) steht als Name „Reinhardt Maur“, Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S.278, was auf einen Schreibfehler hinweist.

66 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S.276; „DasFestderschwarzenTulpe“, 1920, filmportal.de, https://www.filmportal.de/film/das-fest-der-schwarzen-tulpe_da9f5db9c8e74d7d9bc9cff200c5f3a7 (Abruf am 14.12.2020).

67 Konuralp, Özkaracalar, *Ebd.*, S. 53.

68 „Aus der Praxis. Die Ustad-Film“, *Der Kinematograph*, 2.Mai.1920, Nr. 694; „Das Fest der schwarzen Tulpe“, 1920, filmportal.de, https://www.filmportal.de/film/das-fest-der-schwarzen-tulpe_da9f5db9c8e74d7d9bc9cff200c5f3a7 (Abruf am 14.12.2020).

69 „Marie Luise, Droop“, *Neue Kino-Rundschau*, 4.Dezember.1920, Nr.196, S.25.

interpretiert werden, so dass Ertuğrul und Droop während der Dreharbeiten unterschiedliche Aufgaben übernehmen. Tatsächlich schrieb Marie Luise Droop in einem Artikel, den sie an die Zeitschrift Film-Kurier sandte, dass Muhsin Ertuğrul mit der Bühnenbildung beschäftigt sei (siehe Abbildung 7).⁷⁰ Bei der Bewertung von Ertuğruls Filmen sollten diese Aspekte berücksichtigt und neue Informationen den Forschungen hinzugefügt werden.

Nr. 196 NEUE KINO-RUNDSCHAU Seite 35

Wr. Lichtbilderei
Film-Verleih
Wien, VII., Neubaugasse 38

Gesellsch. m. b. H.
und -Vertrieb
Telephon Nr. 32-4-18

MARIE LUISE DROOP

Die Verfasserin der:
Lieblingsfrau des Maharadscha

Die Dichterin des
Romans: Halbgoth

Die Biographin von
Gunnar Tohnäs

Die Bearbeiterin von
Karl May

„Das Fest der schwarzen Tulpe“

<p>Was war bewahren, was aus dem, während jede Vorstellung ein dramatisches Fest geben möchte ist. Das Fest ist aber die Fülle der besten Momente aus dem Leben der Menschen. Es ist die Fülle der besten Momente, die in der Welt sind. Es ist die Fülle der besten Momente, die in der Welt sind. Es ist die Fülle der besten Momente, die in der Welt sind.</p> <p style="font-size: small;">(„Der Tag“, 10. Sept. 1920)</p>	<p>Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan.</p> <p style="font-size: small;">(„Berliner Morgen-Post“, 18. September 1920)</p>	<p>Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan.</p> <p style="font-size: small;">(„Berliner Morgen-Post“, 18. September 1920)</p>
<p>Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben.</p> <p style="font-size: small;">(„Der Tag“, 10. Sept. 1920)</p>	<p>Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben.</p> <p style="font-size: small;">(„Der Tag“, 10. Sept. 1920)</p>	<p>Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben. Das Fest ist ein Fest, das die Menschen lieben.</p> <p style="font-size: small;">(„Der Tag“, 10. Sept. 1920)</p>
<p style="text-align: center;">Bemerkung: Zurücksendung, wenn möglich, an die Verlagsgesellschaft, Wien, VII., Neubaugasse 38. (S. 8. u. 9. des Heftes, 10. September 1920)</p>		<p>Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan. Was hat die Zeit nicht alles für mich getan.</p> <p style="font-size: small;">(„Der Tag“, 10. Sept. 1920)</p>

Abbildung 6: Das Fest der schwarzen Tulpe (1920) wird als Marie Luise Droops Film angekündigt.⁷¹

70 „In Tyrannos'. Eine Zuschrift von Luise Droop", Film-Kurier, Nr. 211, 21. September.1920.

71 „Marie Luise, Droop", Neue Kino-Rundschau, Nr.196, 4.Dezember.1920, S.25.

Abbildung 7: Muhsin Ertuğrul übernahm im Film die Dekorationen.⁷²

Der *Film-Kurier* gab in seiner Ausgabe vom 23. April 1920 bekannt, dass die Dreharbeiten für den Film begannen.⁷³ Das Thema des Films spielte in der Zeit der ersten republikanischen Revolution der Niederlande. Die Brüder De Witt, die bekannten Staatsmänner der Niederlande und Vertreter der Republikaner, wurden infolge einiger politischer Intrigen umgebracht. Um dem Film eine historische und räumliche Atmosphäre zu verleihen, suchte Ertuğrul Bilder niederländischer Schlösser in Geschichtsbüchern und bekannte bzw. unbekannte Bilder niederländischer Maler. Es wurde beschlossen, mit den Innenaufnahmen in den Czerepy-Studios zu beginnen, doch diese Studios verfügten nicht über genügend Dekoration. Bis die Dekorationen fertiggestellt waren, startete man die Außenaufnahmen an Orten, die das Publikum an die Niederlande erinnern sollten. Dieser Ort war Jüterbog. Die Stadt war drei Stunden von Berlin entfernt. Das Rathaus in Jüterbog, wo sich eine Artillerie-Kavallerie-Kaserne befand, wurde als Schloss genutzt und der Drehort eignete sich auch für die Aufnahme der Aufstandsszene im Film. Mit dem Geschick seines Assistenten Riemann erreichten etwa 800 Kostüme aus dieser Zeit den ersten Drehtag. Die erste Szene, die gedreht wurde, war der Aufstand mit achthundert Menschen. Ertuğrul merkt an, dass das Inszenieren und Drehen dieser Szene, die er an seinem Schreibtisch entwarf, eigentlich mit einem einzigen Assistenten sehr schwierig war, doch dank der Leitung und Disziplin des Kavallerieregiments konnten sie die Szene einfach und schnell fertigstellen. Aber man musste schnell handeln. Für das Unternehmen war es günstiger, ein paar Szenen zu drehen, während die Masse vor Ort war. Außerdem war es schwierig, mit Schauspielern zu arbeiten, die sich gegenseitig nicht kannten und zum ersten Mal im Film unter der Regie eines jungen Ertuğrul agieren sollten. Ertuğrul arbeitete mit einer überfüllten Menge von Statisten in Soldaten Rollen zusammen und nutzte diese Situation als eine Gelegenheit. Nach seinen eigenen Aussagen übertrug er Edouard Detailles Gemälde *Le Rêve* (1888) in einer der Szenen. Auf dem Gemälde sieht man eine Menge Soldaten nachts im Hauptquartier schlafend und in ihrem Traum nehmen sie Angriff. Die lebendige Angriffsszene wird laut Ertuğrul zu einer Inspirationsquelle, die, laut seiner Behauptung „vorher so noch nie praktiziert

72 „In Tyrannos“. Eine Zuschrift von Luise Droop“, *Film-Kurier*, Nr. 211, 21. September 1920.

73 „Aus dem Glashauss“, *Film-Kurier*, 23. Nisan 1920, S. 84.

wurde“.⁷⁴ Ertuğrul war nicht nur von Detailles Gemälde beeindruckt. Er, der den Film wie ein Rembrandt-Gemälde dekorieren wollte, verlieh dem Lichtmotiv besondere Bedeutung. Spuren der niederländischen Malerei wurden in den Szenen hervorgehoben, in denen Dunkelheit und Licht hervorstechen. Szenen, die eine fachmännische und akribische ästhetische Sichtweise erfordern, die für den Kamera-Operateur eine technische Herausforderung und Innovation darstellten, erregten auch die Aufmerksamkeit des Kamera-Operators Gustave Preiß. An diesem Tag brachten sie die überfüllten öffentlichen Szenen zu Ende. Ertuğrul und sein Team kehrten entspannt in ihr Hotel zurück.⁷⁵

Ertuğrul lässt sich von einer Möbelfabrik in Jüterbog Einrichtungen herstellen. Sobald das Material fertiggestellt war, wurde es in das Czerepy Studio versendet, was auch günstigere Herstellungskosten bedeutete. Als die Dekorationen ins Studio kamen, wurden sie von einem jungen Maler namens Beisenherz bemalt, die Wandteppichbilder wurden fachmännisch vorbereitet und er arbeitete genau in jedem Detail in der Atmosphäre und Dekoration. Ertuğrul bedauert, dass bei Schwarzweißaufnahmen trotz aller Bemühungen ein gewisser Effekt verloren ging, da es noch keinen Farbfilm gab: „*Die Dämmerung spiegelt sich in einer plastischen Schönheit mit all ihren Aussparungen auf der Leinwand wider; die Figuren scheinen so, als ob sie vom Vordergrund getrennt seien, fast wie Lebewesen, die aus dem Szenenbild aus der Leinwand hervor entspringen.*“⁷⁶

Abbildung 8: Annonce von *Das Fest der schwarzen Tulpe* (1920).⁷⁷

Die Branchenzeitschrift *Der Kinematograph* behauptet, dass das Motto des Films „*Es ist ein historischer Film, der nicht historisch sein will*“⁷⁸ eine Verhinderung sei, das Thema des Films objektiv zu behandeln und es sollte eigentlich entsprechend den kinematographischen Kriterien bewertet werden.

74 Übers. d. Verf.. Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 280.

75 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 280-281.

76 Übers. d. Verf.. Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 283.

77 *Film-Kurier*, 9.September.1920.

78 E.B., „Berliner Filmneuheiten. Presse-Vorführung“, *Der Kinematograph*, Nr. 715, 26. September.1920.

Der *Film-Kurier* hingegen verstärkt Droops Motto mit einem literarischeren Vergleich. *Das Fest der Schwarzen Tulpe* (1920) will nicht historisch sein, wie im Sinne Goethes unhistorischem Werk *Egmont*, dass zu seiner Zeit nicht verstanden, von Ludwig van Beethoven entdeckt und interpretiert wurde. Laut *Film-Kurier* ist der Film kulturpolitisch gesehen ein wertvolles Dokument.⁷⁹

Obwohl der Film auf einem breiten Wissen basierte, war er etwas zu viel Literatur. Dies war ein Hindernis für die meisten Autoren, die Drehbücher für Filme schrieben, da sie Gefahr liefen, sich weg von der Sprache des Films zu bewegen und die Geschichte wie im geschriebenen Text in Film zu übertragen und zu erzählen. Andererseits war es für das Publikum schwierig, den Film ohne Hintergrundinformationen anzusehen. Es wurden viele Zwischentitel eingesetzt, um diese Lücke zu füllen, dennoch hatte der Film Schwierigkeiten, sich selbst zu erklären.⁸⁰ Allerdings sei das Thema des Films recht aktuell. Obwohl der Film, der die Frage Monarchie oder Republik aufwarf und die Antwort auf diese Frage offen ließ, war seine politische Tendenz klar. Das Publikum unterstützte auch Cornelius de Witts Rede über die Freiheit seines Volkes mit Applaus während der Aufführung.⁸¹ Diese Reaktion spiegelt die Unterstützung einer neu erklärten Republik in Deutschland wider. Und obwohl der *Film-Kurier* die historische Dimension und die Landschaften im Film wohlgeraten fand, betrachtet er den schnellen Übergang zwischen den Szenen als ein Element, das anstrengend war und das Verständnis des Films erschwerte.⁸² Die Zeitschrift interpretierte diese „unerwarteten und komplexen“ Übergänge als Ausdruck der Moderne und unterstrich damit die Aktualität des Films.⁸³

79 Lothar Knud Fredrik, „‘Das Fest der schwarzen Tulpe’“. Pressevorführung in der Schauburg“, *Film-Kurier*, 16.September.1920, S.207.

80 E.B., „Berliner Filmneuheiten. Presse-Vorführung“, *Der Kinematograph*, Nr. 715, 6. September.1920..

81 E.B., „Berliner Filmneuheiten. Presse-Vorführung“, *Der Kinematograph*, Nr. 715, 26. September.1920..

82 E.B., „Berliner Filmneuheiten. Presse-Vorführung“, *Der Kinematograph*, Nr. 715, 26. September.1920..

83 Lothar Knud Fredrik, „‘Das Fest der schwarzen Tulpe’“. Pressevorführung in der Schauburg“, *Film-Kurier*, 16.September.1920, S.207.

Abbildung 9: Das Fest der schwarzen Tulpe (1920).⁸⁴

Im Moment scheint der Film der einzige Film von Ertuğrul aus der deutschen Ära zu sein, der die Zeit überlebte.⁸⁵ Wenn der Film innerhalb seiner Zeit bewertet wird, scheint der erwünschte Effekt der Film-Ästhetik erreicht zu sein. Die Dekorationen, das Kostüm und die Auswahl der Drehorte aus die 1560er Jahre, die Zeit, in der auch die Ereignisse stattfanden. Außen- sowie Innenaufnahmen bilden eine Balance mit dem Rahmen und den Szenen, die gut eingestellt sind. Darüber hinaus hinterlassen die Übergänge zwischen Hell und Dunkel, die Betonung des durch Licht und Schatten erzeugten Kontrasts und die Verwendung des Lichteffekts zur Hervorhebung der Charakter, insbesondere bei der Inneneinrichtung, stellenweise einen bildähnlichen Effekt. Die Emotionen, die mit Nahaufnahmen vermittelt werden wollen, werden so auch deutlich. Der richtige Einsatz von Gesten, Mimik und Licht in Schwarz-Weiß-Filmen ist bei der Stärkung der Filmsprache und -atmosphäre von großer Bedeutung. Trotz all dieser Ästhetik braucht man Zeit, um dem Film näher zu kommen und das Thema zu verstehen. Das liegt vor allem an den raschen Übergängen zwischen Innen- und Außenräumen, besonders zu Beginn des Films. Der Zuschauer bewegt sich zwischen Handlungsorten, bevor der Inhalt des Geschehens verstanden wird und die Charaktere bekannt sind. Diese Geschwindigkeit, die

⁸⁴ „Das Fest der schwarzen Tulpe“, *Die Filmwelt*, 1921, Nr.9, S. 8-9.

⁸⁵ Es ist möglich, den Film online anzuschauen, „Das Fest der schwarzen Tulpe“, 1920, [Film], <https://www.youtube.com/watch?v=GbHeapvmljQ> (Abruf am 15.12.2020).

in gewisser Weise, die sich verändernde Perspektive der 1920er Jahre darstellt, könnte natürlich eine moderne Interpretation der Atmosphäre sein, die sich auf eine historische Periode mit einer starken Fiktion und dementsprechend notwendigen Elementen basiert. In dem Film soll auch das politische Umfeld der Weimarer Republik durch den Kampf der Wittbrüder metaphorisch zitiert werden und filmische Instrumente ermöglichen es tatsächlich, dieses Thema auf moderne Weise zu interpretieren. Wenn man auch noch das Kommentar der Zeitschrift *Der Kinematograph* hinzufügt, wird klar, dass der Film sich nicht erklären kann und zusätzliche Informationen braucht, und es tatsächlich schwierig ist, dem Film zu folgen.⁸⁶

Ustad-Film, die mit einer Verfilmung von Dumas' Werk begann, war zu dieser Zeit die einzige Produktionsfirma, die das Recht hatte, Karl May-Romane zu drehen. Sobald die Dreharbeiten zu *Das Fest der Schwarzen Tulpe* (1920) zu Ende waren, begannen sie mit einer May-Adaptation *Die Teufelsanbeter* (1920) und soweit die Recherchen ergeben, wurden die anderen zwei May-Filme *Die Todeskarawane* (1920) und *Auf den Trümmern des Paradieses* (1920) fast gleichzeitig gedreht.⁸⁷

Laut einigen Quellen scheint der Film *Die Teufelsanbeter* (1920) die erste Verfilmung der Karl May Romane zu sein.⁸⁸ Nach einem anderen Bericht in der Zeitschrift *Der Kinematograph* wurde *Die Todeskarawane* (1920) zuerst aufgenommen.⁸⁹ Auf der anderen Seite wurde *Auf den Trümmern des Paradieses* (1920), als zweiter oder letzter Film gedreht, doch zeitlich vor den obengenannten Filmen vorgeführt.⁹⁰ Andererseits berichtet der *Film-Kurier* in seiner Ausgabe vom 19. Juli 1920, dass die Dreharbeiten von dem Film *Auf den Trümmern des Paradieses* (1920) zu Ende kamen.⁹¹ Diese komplexen Berichte, die während der Produktionszeit der Filme erhalten wurden, zeigen, dass alle drei Filme mit kurzer Zwischenzeit oder auch gleichzeitig gedreht wurden. In diesem Artikel werden die Filme nach der Reihenfolge ihrer Vorführungszeit bearbeitet. Der Regisseur von *Auf den Trümmern des Paradieses*, der zuerst gezeigt wurde, war Josef Stein. Muhsin Ertuğruls Name wird während des Produktionsprozesses in keiner Quelle erwähnt. Daher wird dieser Film hier nur kurz vorgestellt.

Nach den Angaben in der Zeitschrift *Der Kinematograph* kam *Auf den Trümmern des Paradieses* (1920) vor *Die Todeskarawane* (1920) mit dem Publikum

86 Lothar Knud Fredrik, „Das Fest der schwarzen Tulpe“, *Pressevorführung in der Schauburg*, *Film-Kurier*, 16. September 1920, S.207. Der Schwerpunkt auf die Verwendung des Lichtes waren offensichtlich Einflüsse des expressionistischen Theaters und Kinos. Zum anderen besteht das Kino der Weimarer Zeit nicht nur aus expressionistischen Filmen. Es war, wie schon darauf hingewiesen, auch ein kommerzielles Kino.

87 „Aus dem Glashaus“, *Film-Kurier*, 9. Mai 1920, S.97.

88 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 283.

89 „Aus der Praxis. Die Ustad-Film Dr. Droop & Co.“, *Der Kinematograph*, Nr. 696, 16. Mai 1920.

90 „Berliner Filmneuheiten. Uraufführungen“, *Der Kinematograph*, Nr. 722, 14. November 1920.

91 „Aus dem Glashaus“, *Film-Kurier*, 19. Juli 1920, Nr.156.

zusammen. Der Film ist eine Verfilmung des Kapitels "Der Überfall" aus dem Karl May Roman *Von Bagdad nach Stambul* (1892). Der Film erzählt über den Karbala-Vorfall und der Protagonist Kara Ben Nemsî hilft diesmal einem Prinzen aus dem Iran. Der Film wurde am 8. Oktober 1920 in den Dresdner Kammerspielen uraufgeführt und am 5. November 1920 im Berliner Motivhaus dem Publikum vorgeführt.⁹² Obwohl *Der Kinematograph* das Ende des Films und die sich selbst wiederholenden Szenen nicht zufriedenstellend findet, sind die Bilder und die Bühneneinrichtungen erfolgreich.⁹³

3.b.ii. Die Todeskarawane

Nach den erhaltenen Informationen ist *Die Todeskarawane* (1920) zwar eine Fortsetzung von *Auf den Trümmern des Paradieses* (1920),⁹⁴ wurde vorher gedreht, jedoch später gezeigt, da sie eine Fortsetzung sein sollte. *Der Kinematograph* berichtete am Mai 1920, dass der Film von Droop und Ertuğrul zusammen gedreht wurde.⁹⁵ In der *Lichtbild-Bühne* vom 11. Dezember 1920 wurde Joseph Stein als Regisseur erwähnt.⁹⁶ Das deutet darauf hin, dass Droop und Ertuğrul gemeinsam mit den Dreharbeiten begannen, aber nach einer Weile brachte Joseph Stein den Film fertig.

Der Film zeigt die Abenteuer von Kara ben Nemsî und seinem Gehilfe Hadschi Halef Omar in Bagdad und Isfahan. Die ersten Szenen aus dem Film, die am 4. Oktober 1920 gedreht wurden,⁹⁷ präsentierte man der Presse innerhalb von zwei Wochen zu Werbezwecken. Ein Pressevertreter, der die Gelegenheit hatte, einige Szenen aus dem Film anzusehen, schrieb im *Film-Kurier* vom 16. Oktober 1920, dass ihm die Kulisse des Films sehr gefiel und sehr beeindruckt von der Auffassung des Todes von Karl May und dem des Films war.⁹⁸ Allerdings waren nicht alle Kommentare so konstruktiv. Margot Meyer, die weder *Auf den Trümmern des Paradieses* sah, noch Mays Buch *Von Bagdad nach Stambul* las, bewertete den Film nach der Pressevorführung im Hamburger Schauburger Kino am 16. November 1920 wie folgt:

"Der Film hat Stimmung von zarter ergreifender Schönheit und Augenblicke köstlicher, gedankengeträger Bildstärke, aber die Stimmungen verweben sich nicht

92 *Vorwärts*, 12. November 1920; Jacobsen, Klapdor, *Ebd.*.

93 „Berliner Filmneuheiten. Uraufführungen“, *Der Kinematograph*, Nr. 722, 14. November 1920.

94 „Aus der Praxis. Die Ustad-Film Dr. Droop & Co.“, *Der Kinematograph*, Nr. 696, 16. Mai 1920.

95 „Aus der Praxis. Die Ustad-Film Dr. Droop & Co.“, *Der Kinematograph*, Nr. 696, 16. Mai 1920. Nach Âlim Şerif Onaran, drehte Muhsin Ertuğrul den Film *Die Todeskarawane*, Onaran, 1981, *Ebd.*, S. 124. Efdal Sevinçli erinnert an Onarans Übermittlung. Er teilt mit, dass die Quelle dieser Information ein Artikel ist, der von Muhsin Ertuğrul unter dem Pseudonym „Perdecî“ geschrieben wurde. Allerdings macht er vorsichtig darauf aufmerksam, dass Ertuğrul diesen Film in seinen eigenen Memoiren nicht erwähnt, Sevinçli, *Ebd.*, S. 153-154.

96 *Lichtbild-Bühne*, 11.12.1920, Nr. 50.

97 Jacobsen, Klapdor, *Ebd.*.

98 „Neues vom Ustad-Film“, *Film-Kurier*, 16. Oktober 1920, Nr. 233.

zur einen, allumfassenden, und die Augenblicke bauen keine Zusammenhaenge für ein großes, ganzes Erlebnis. Minuten eines jähren, nicht zu begründenden, nur zu fühlenden Verständnisses wechseln mit Zeiträumen hilflosen, grübelnden Schauens. Die fremden Namen, die fremdgekleideten Gestalten, die fremden Gebräuche wirbeln durcheinander. [...] Der Film ist durchzogen von Andeutungen einer schönen, poetischen Idee, aber sie bleibt uns nur Ahnung und der großen Masse vielleicht ganz verborgen.“⁹⁹

Trotz aller poetischen Eleganz und des erfolgreichen Schauspiels findet Meyer die philosophische Atmosphäre, die das Filmteam in den Film einzuprägen versuchte, unverständlich. Daher war dieser philosophische Sinn für den Film „zu viel“ und schränkte das Interesse an dem Film ein, da er nur für ein gewisses Publikum zugänglich war.¹⁰⁰

Wenn man den Kritiken folgt, erfüllen die Filme nicht die Erwartungen des Publikums an Abenteuerfilmen. Das Interesse des Publikums an solchen Abenteuerfilmen bestand darin, die Menschen von alltäglichen Problemen abzulenken, sie vergessen zu lassen oder das Verlorene zu ersetzen, anstatt sie zur philosophischen Sinnsuche zu motivieren. Die zwischen 1919 und 1920 gedrehten Abenteuerfilme, dessen Helden in fernen Winkeln der Welt von einem Abenteuer zum nächsten Abenteuer wechselten, deuteten nach Kracauer, auf unmittelbare Bedürfnisse, sprachen ein veraltetes Publikum an und vermittelten Themen, die auf der ganzen Welt vorkamen sowie auch die Merkmale an der Provinz in sich trugen. Im Gegensatz zur introvertierten Stimmung dieser Zeit waren diese Themen in der Lage, mit dem täglichen Chaos des Lebens Schritt zu halten. Je entlegener und verlassenere die Orte, an denen die Geschichte spielte, waren, desto näher kamen sie dem Wunsch des Publikums nach Exotik entgegen. Kracauer vergleicht diese Sehnsucht nach exotischer Ferne mit Tagträumen eines Häftlings. Das Gefängnis ist die „*verstümmelte und zerrissene Heimat*“.¹⁰¹ Ein „*durchschnittlicher Deutscher*“, der seinen Schmerz angesichts dieser obligatorischen Inhaftierung mit Abenteuerfilmen kompensieren wollte, befriedigte naiv seinen Wunsch, sich der Welt zu öffnen, die er unterdrückte, dank dieser Bilder und das sind Bilder, die es ihm ermöglichten, die Welt wieder zu annektieren wie Ophir in seiner Vorstellung.¹⁰² Daher dienten diese Filme als Traumersatz für den Platz, den der Zuschauer in der Nachkriegswelt verlor. Wenn man Kracauers Bemerkungen folgt, sollten *Auf den Trümmern des Paradieses* (1920) und *Die Todeskarawane* (1920) den Zuschauer enttäuscht haben, was auch Tatsache war. Das Publikum, dessen Erwartungen in beiden Filmen nicht erfüllt wurde, zeigte wenig Interesse an *Die Teufelsanbeter* (1920), der letzten May-Verfilmung von Ustad-Film.

99 „Film-Kritik. Die Todeskarawane“, *Film-Kurier*, 22.November.1920, Nr. 258.

100 „Film-Kritik. Die Todeskarawane“, *Film-Kurier*, 22.November.1920, Nr. 258.

101 Kracauer, *Ebd.*, S.62-63.

102 Kracauer, *Ebd.*, S.63.

3.b.iii. Die Teufelsanbeter

Nach Ertuğruls Bericht, begannen die Dreharbeiten zu *Die Teufelsanbeter* (1920), sobald Droop die Montage des Films *Das Fest der schwarzen Tulpe* (1920) lieferte. Das Thema des Films stamm von Karl Mays gleichnamigem Roman, dessen Drehbuch von Droop geschrieben wurde. Ertuğrul beschäftigte sich als allererstes mit der Szeneneinrichtung. Der Künstler, der während der Arbeiten von *Das Fest der schwarzen Tulpe* (1920) sich große Mühe gegeben hatte, die Dekorationen selbst herzustellen, wollte diesmal all dies seinem Meister überlassen. Mit Max Reinhardts Bühnenbildner Ernst Stein einigten sie sich täglich auf 1000 Mark. Ertuğrul schreibt, dass er von Stein viel über die Bühnendekoration lernen konnte. Der Film wurde auf einem zerstörten Plateau, das aus den alten Flugzeugfabriken in Johannestal hergestellt wurde und nach dem Krieg in ein Filmplateau umgewandelt wurde, gedreht. Diese Plateaus, mit riesigen Flächen und geeignetem Licht für den Film, waren perfekt für das Kino. Auf diesen Plateaus drehte man gleichzeitig mehrere Filme. Während der Dreharbeiten von *Die Teufelsanbeter* (1920), wurde im Studio nebenan *Hamlet* (1921) mit Asta Nielsen unter der Regie von Urban Gad gedreht. An einem solchen Drehtag kam Béla Lugosi, der berühmte Dracula der folgenden Jahre, ins Atelier.¹⁰³ Lugosi musste aus politischen Gründen aus Ungarn fliehen und suchte Arbeit. Er unterstützte Mithilfe seiner Aktivitäten in der Schauspielergewerkschaft die Béla Kun-Bewegung, Vertreter der ungarischen Sowjetrevolution.¹⁰⁴ Ertuğrul, benachrichtigte die Verwaltung und schloß, ohne zu zögern, mit Lugosi eine schriftliche Vereinbarung ab, in der Lugosi monatlich 10.000 Mark für die Hauptrolle in *Die Teufelsanbeter* (1920) bekam.¹⁰⁵

Während der Dreharbeiten zu *Die Teufelsanbeter* (1920) begegnete Ertuğrul nicht nur Lugosi. Ein weiterer Filmliebhaber, der zur Ausbildung aus Istanbul nach Deutschland kam, war Cezmi Ar. Ertuğrul erzählt, dass Ar Schauspieler werden wollte. Doch empfahl er ihm, um im Kino einen dauerhaften Beruf zu gewinnen, Kamera-Operateur zu werden, weil Ertuğrul das Talent als Schauspieler bei Cezmi Ar nicht sah, ihn aber nicht demotivieren wollte.¹⁰⁶ Somit wagte Cezmi Ar seinen ersten Schritt in den Beruf und war in den folgenden Jahren in der Türkei in vielen Ertuğrul-Filmen als Kameramann tätig.¹⁰⁷

Die Teufelsanbeter (1920) war die erste Verfilmung von Karl May, die Ustad-Film gedreht hatte, die aber zuletzt auf die Leinwand gelang. Jacobsen und

103 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 283-285.

104 Roy Milano, *Monsters: A Celebration of the Classics from Universal Studios*, Del Ray Books, New York, 2006, S. 38.

105 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 285.

106 Ertuğrul, *Ebd.*, 1989, S. 285-286.

107 Onaran, 1981, *Ebd.*, S.123.

Klapdor schreiben, dass der Film erstmals am 21. Oktober 1920 gezeigt wurde, aber wie die Autoren selbst auch andeuten, gibt es noch keine lieferbaren und belegbaren Hinweise zu der Gewissheit dieses Datums.¹⁰⁸ Obwohl aus der Presse bekannt war, dass der Film seit Januar 1921 in Deutschland auf der Leinwand gezeigt wurde,¹⁰⁹ werfen die Daten aus den Forschungen von Jörgen Michael Bönisch Zweifel an der Genauigkeit der Daten zu diesen Filmvorführungen auf. Bönisch, der die Rezeptionsanalyse der von Ustaf-Film gedrehten Filme in der Presse untersuchte, schreibt, dass der Film möglicherweise ab Juli 1921 in Berlin gezeigt wurde, behält aber auch die Möglichkeit, dass er zuvor in Berlin gezeigt sein könnte, wo es in jenen Jahren 300 Kinos gab.¹¹⁰ Obwohl angekündigt wurde, dass der Film in Wien vorgeführt werden sollte, bevor es in Berlin auf die Leinwand kam,¹¹¹ wurde die Vorführung dauerhaft verschoben, wie man in den Filmzeitschriften aus Österreich erfahren kann und wie auch Bönisch es betont. In der *Sport-Tagblatt-Zeitung* wurde bekannt gegeben, dass der Film ab dem 16. September 1921 in Wien gezeigt werden sollte.¹¹² Es wird angenommen, dass vertriebliche oder technische Probleme diese Verzögerung verursachten.

Abbildung 10: Annonce *Die Teufelsanbeter* (1920).¹¹³

108 Jacobsen, Klapdor, *Ebd.*

109 „Neuestes aus Deutschland“, *Neue Kino-Rundschau*, 8.Jänner.1921, Nr.201, s.16.

110 Jörg-M. Bönisch, „Die Karl May Stummfilme und die Ustaf-Film GmbH. Im Spiegel der Filmzeitschriften 1920/21 (Teil 12)“, *Mitteilungen der Karl May Gesellschaft*, März 2015, Nr. 183, 1. Quartal, S.56-57. Bönischs Studie folgt der Präsenz der Ustaf-Film in Filmzeitschriften anhand bestimmter Quellen nach und die Vorführungstermine der Filme werden im Artikel ausführlich bearbeitet.

111 „Karl May im Film“, *Reichspost*, 16.September.1920, Nr. 256, S.5, „Karl May im Film“, *Salzburger Volksblatt*, 18.September.1920, Nr. 214, S.3.

112 „Die Teufelsanbeter“, *Sport-Tagblatt*, Nr.254, 16.September.1921, S.7.

113 „Die Teufelsanbeter“, *Sport-Tagblatt*, Nr.254, 16.September.1921, S.7.

Der Film ist einer der Abenteuerfilme, die die "orientalische Exotik" und Karl Mays Ruf in einen kommerziellen Vorteil verwandeln wollen. Die Geschichte handelt von den Abenteuern Kara Ben Nemsis, der mit Hacı Halef Ömer durch die Welt reist, diesmal nach Mosul. Die Pflicht des Kara Ben Nemsis besteht diesmal darin, die Jesiden, die als „Teufelsanbeter“ genannt werden, vor der Tyrannei des Gouverneurs von Mosul zu retten.¹¹⁴ Die Figur des abenteuerfreudigen Kara Ben Nemsis, gespielt von Carl de Vogt und die ursprünglich auch in Mays Roman ein Deutscher ist, präsentiert den kaiserlichen Traum der Wilhelminischen Ära und lässt es nochmals auf der Leinwand erscheinen. Während Droop in *Das Fest der schwarzen Tulpe* (1920) versuchte die Republikaner zu unterstützen, belebt sie in den May Verfilmungen die Orientpolitik eines zerfallenen Reiches. So gesehen ist die Kohärenz von Droops Kulturpolitik fragwürdig und so wie es aussieht übertraf ihr Wunsch nach kommerziellem Erfolg die politische Ethik.

Kaya Özkaracalar und Sadi Konuralp schreiben in ihrem Artikel, dass der Regisseur des Films „ohne Zweifel“ Muhsin Ertuğrul war.¹¹⁵ Auf der Filmportal.de-Datenbank gibt es Hinweise darauf, dass der Film unter der gemeinsamen Regie von Droop und Ertuğrul gedreht wurde.¹¹⁶ Laut der Imdb-Datenbank ist die Regisseurin des Films Marie Luise Droop.¹¹⁷ Auf der Webseite der Karl-May-Filme erscheint Joseph Steins Name als Regisseur.¹¹⁸ Muhsin Ertuğruls Name wird als Regisseur in den Ausgaben der am 7. September 1920 in Österreich veröffentlichten *Reichspost-Zeitung*¹¹⁹ und in der Filmzeitschrift *Neue Kino-Rundschau* vom 14. Mai 1921 erwähnt.¹²⁰ Die Quellen von der Datenbank Imdb und der Karl-May-Filme Webseite sind unklar und die Informationen sind unbestimmt. Anhand der aus den oben genannten Primärquellen festgelegten Informationen ist zu verstehen, dass Ertuğrul der Regisseur in diesem Film war:

„[...] Der türkische Schauspielstar Ertogul Mouhssin Bey, der von den Urstätten der Filmhandlung seine Heimat herschreibt, hat das Drama inszeniert und dabei das architektonische Genie eines Ernst Stern und den künstlerischen Rat eines Sascha Schneider zur Seite gehabt. Dieses Gestirn hat Bilder zu schaffen vermocht, die an Schönheit der Empfindung und kristallreiner Ausführung des Lichtbildes sich jedem Italiener und Amerikaner an die Seite stellen können.“¹²¹

Sascha Schneider erklärte in einem Brief, den er an Karl Mays Frau Clara May schrieb, dass er nachdem er den Film sah, ihn besser fand als Auf

114 „Die Teufelsanbeter“, *Die Filmwelt*, 1921, Nr. 19/20, S. 5.

115 Konuralp, Özkaracalar, *Ebd.*, S.55.

116 „Die Teufelsanbeter“, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-teufelsanbeter_395df19e873e4686aa111cf1d8660e31 (Abruf am 17.12.2020).

117 „Die Teufelsanbeter“, *Imdb*, https://www.imdb.com/title/tt0011757/?ref=tt_mv_close (Abruf am 17.12.2020).

118 *Karl-May-Filme*, <http://www.karl-may-filme.de/stumm/bdt.html> (Abruf am 17.12.2020).

119 „Karl May im Film“, *Reichspost*, 16.September.1920, Nr. 256, S.5.

120 *Neue Kino-Rundschau*, 14.Mai.1921, Nr..219, S.24.

121 „Allerlei. Die Teufelsanbeter“, *Neue Kino-Rundschau*, 19.Februar. 1921, Nr. 207, S.17.

den *Trümmern des Paradieses* (1920). Der Punkt, der ihn überraschte, war, dass Mudzim [Muhsin Ertuğrul], der den Orient auf eine außergewöhnliche Art und Weise im Film porträtierte und darstellte, die Menschen und Tiere, die im Film vorkommen, nicht genug „orientalisch“ schaffen konnte. Die langen Haare der Figuren waren schrecklich. Die Pferde waren ihm auch ein Dorn im Auge. Nach Schneiders Meinung spielte Carl de Vogt zu viel und Maur war nicht gut genug. Doch insgesamt betrachtet war der Film für ihn zufriedenstellend. Schneider, der auch den Film berät, war auch besorgt darüber, ob die Filmwelt den Karl May-Filmen überhaupt gerecht werden könne.¹²²

Der Film war kein großer Erfolg. Soweit es aus der Presse hervorkommt, wurden Ankündigungen und Nachrichten von und über Ustad-Film nicht mehr veröffentlicht, die Verleihgesellschaft Bruckman warb nicht mehr, was auch bedeutet, dass das Unternehmen nach diesem Film aufgelöst wurde. Zu Beginn der Dreharbeiten zu Karl May-Romanen hatte Ustad-Film die Absicht, einen weiteren Film namens „Vom Stamme der Verfluchten“ zu drehen.¹²³ Es wird jedoch verständlich, dass sie auf diesen Film verzichteten und das Unternehmen keine weitere Verfilmung von Karl May hervorbrachte. Obwohl in den Kommentaren über *Die Teufelsanbeter* (1920) darauf hingewiesen wird, dass der Film relativ besser als die anderen zwei Verfilmungen war,¹²⁴ hatte er an der Kasse gescheitert und das Ustad-Film Team gab die Aufgabe auf, May-Filme zu drehen. Dies scheinen Auswirkungen und Ergebnisse zu sein, die auf die Enttäuschung über *Die Todeskarawane* (1920) und *Auf den Trümmern des Paradieses* (1920) zurückzuführen sind. Für diejenigen, die von den Dreharbeiten der Karl May-Filme begeistert waren, hatte die mangelnde Kompetenz dieser beiden Filme, die vor *Die Teufelsanbeter* (1920) auf die Leinwand kamen, das Interesse des Publikums an *Die Teufelsanbeter* (1920) gestillt. So war *Die Teufelsanbeter* (1920) Ustad-Films letzter Film.

In der Istanbuler Zeitschrift *Artistic-Ciné* vom 9. März 1927 wurde ein Interview von Antoin Paul mit Ertuğrul veröffentlicht. In diesem Gespräch erzählt Ertuğrul, dass er hauptsächlich mit Bruckmann, dem Verleiher von Ustad-Film, in Deutschland arbeitete und während dieser Zeit auch die Filme *Von*¹²⁵ *Stamm der Verfluchten*, *Auf den Trümmern des Paradieses*, *Die Todeskarawane* drehte.¹²⁶ In seinen Erinnerungen steht nichts davon, dass er an diesen Filmen

122 Hartmut Vollmer, Hans-Dieter Steinmetz, Lothar Schmid, Bernhard Schmid (Hrg.), *Karl May: Briefwechsel mit Sascha Schneider. Mit Briefen Schneiders an Klara May u. a.*, Band 93 der Gesammelten Werke, Karl-May-Verlag GmbH., Bamberg, 2009, S. 413 ; Jörg-M. Bönisch, „Die Karl May Stummfilme und die Ustad-Film GmbH. Im Spiegel der Filmzeitschriften 1920/21 (Teil 12)“, *Mitteilungen der Karl May Gesellschaft*, März 2015, Nr. 183, 1. Quartal, S.56.

123 „Allerlei. Karl May – verfilmt“, *Neue Kino-Rundschau*, 23 Oktober 1920, Nr.190, S.15.

124 Bernhard Schmid, Jürgen Seul (Hg.), *100 Jahre Verlagsarbeit für Karl May und sein Werk 1913–2013*, Karl-May-Verlag, Bamberg, Radebeul 2013, S. 35.

125 Der Schreibfehler wurde so wie es im Interview stand übertragen, er wurde nicht korrigiert.

126 Antoin Paul, „Un Grand Artiste Turc. Ertogroul Mouhsin Bey“, *Artistic-Ciné*, Nr.15, 9 März 1927, S. 3-4.

arbeitete. Wie in den vorrigen Seiten dieser Arbeit schon erwähnt, wurde das Filmprojekt „Vom Stamme der Verfluchten“ nie realisiert und im Bezug auf die anderen beiden Filme, über die Ertuğrul in *Artistic-Ciné* behauptet, angeblich gedreht zu haben, werden sein Name in keiner Quelle als Regisseur erwähnt. Daher widerspricht diese Aussage von Ertuğrul den Recherchequellen. Laut Nijat Özön war Ustad-Film, mit der Muhsin Ertuğrul in Deutschland zusammenarbeitete, eine unbekannte Filmgesellschaft und die Filme, die sie drehten, waren Verfilmungen von trivialen Abenteuerromanen.¹²⁷ Obwohl Ustad-Film nicht zu den wichtigen Filmproduktionsfirmen in Deutschland gehörte, hat die Tatsache, dass sie als Filmgesellschaft einzig die Rechte für Karl-May-Verfilmungen in der Hand hatte, in bestimmten Kreisen für Aufsehen gesorgt. Dafür leisteten zweifellos auch der Name des Schriftstellers Karl May, und die bisherig bekannte Filmarbeit von Marie Luise Droop einen entscheidenden Beitrag.

Recherchen in deutschen Quellen zeigen, dass Ertuğrul nach der Auflösung von Ustad-Film in Deutschland in den drei Teilen des Abenteuerfilms *Die Frau mit den Millionen* (1922/23) spielte. Jedoch kehrte er vorher nach Istanbul zurück.

3.c. Die Frau mit den Millionen

1921 war Muhsin Ertuğrul nochmals in Istanbul. In Dârülbedâyi versuchte er sich wieder als Regisseur zu engagieren, aber die Auseinandersetzungen gingen weiter. Ertuğrul drückte im Namen aller Darülbedayi Schauspieler aus, dass die Theaterleitung und das literarische Komitee den Künstlern übergeben werden sollten. Ihr Wunsch ging nicht in Erfüllung und daraufhin wurde er mit İ.Galip Arcan, Behzat Butak, Emin Belig, Ercüment Behzat und Onnik Binemeciyan zusammen aus dem Darülbedayi entfernt. Noch einmal kam für Ertuğrul der Zeitpunkt nach Deutschland zurückzukehren.¹²⁸

Aus den Recherchen versteht es sich, dass Ertuğrul während dieses Aufenthalts in Deutschland in den Teilen des Films *Die Frau mit den Millionen* (1922/1923) spielte. Die Namen dieser dreiteiligen Abenteuerfilme werden in Ertuğruls eigener autobiographischer Arbeit oder in einer anderen Quelle nicht erwähnt. Wenn man die Imdb- und Filmportal.de-Seiten untersucht, sieht man, dass Muhsin Ertuğrul in allen drei Filmen den Charakter Leutnant Erdöffy verkörperte. Die Teile heißen der Reihe nach *Die Frau mit den Millionen. 1. Der Schuss in der Pariser Oper* (1922/23), *Die Frau mit den Millionen. 2. Der Prinz ohne Land* (1922/23), *Die Frau mit den Millionen. 3. Konstantinopel-Paris* (1922/23). Regie führte Willi Wolff und die Produktionsfirma war die Ellen Richter GmbH.. In dem von der Ufa vertriebenen Film spielte Ellen Richter den Hauptcharakter

127 Özön, 1962, *Ebd.*, S.98-99.

128 Ertuğrul, 1989, *Ebd.*, S. 290-291.

Smaragda Naburian, während die anderen Rollen von Georg Alexander und Hugo Flink gespielt wurden.¹²⁹

Die Frau mit den Millionen (1922/23), eine Abenteuerfilmserie mit Komödie-Elementen verziert, wurde in unterschiedlichen Ländern gedreht. Das Team machte sich am 17. April 1922 auf den Weg nach Italien, Griechenland und Istanbul. Auf dem Weg zurück drehten sie in Edirne, Belgrad, Budapest, Wien und Paris.¹³⁰ Das Publikum konnte den Dreharbeiten des Films aus der Presse folgen. Das Land, in dem sich das Filmteam zurzeit befand und wie die Dreharbeiten fortgesetzt wurden, dies alles konnte man aus den Berichten in der Presse erfahren, so dass für den Film schon vor seiner Fertigstellung in Hülle und Fülle geworben wurde. Das Team wollte voraussichtlich Ende Mai nach Berlin zurückkehren, nachdem die Außenaufnahmen des Films in Frankreich, Italien und auf dem Balkan endeten.¹³¹ Sobald das Filmteam aus dem Balkan zurückkam, begann es unmittelbar mit den Innenaufnahmen in den Filmateliers.¹³² Auf dieser Art und Weise wurde das Publikum über die Filmproduktion auf dem Laufenden gehalten, in Fragmenten wurden Emotionen wie Spannung, Neuigkeit und Begeisterung aufgebaut und Erwartungen geweckt; andererseits wurde der Zuschauer auch Zeuge des Filmemachens in unterschiedlichen Ländern, was zu dieser Zeit auch eine ziemlich teure Angelegenheit war. Während sich der Film zu klassischen Themen wie Liebe, Intrigen, dem Zusammenprall von Böse und Gut widmete, waren laut *Der Kinematograph* insbesondere die Landschaften und die Drehorte, ein Fest für das Publikum. Das Abenteuer kombinierte sich mit den klaren Bildern, die dank der Sonne und des Lichtes des Orients eingefangen wurden und dem Humor, was alles Beifall unter dem Publikum weckte.¹³³

Es ist nicht klar, ob Muhsin Ertuğrul bei diesem Film an allen Dreharbeiten teilnahm. Der Name des Films kommt in seinen Memoiren nicht vor, so dass bis neue Erkenntnisse gewonnen werden, davon ausgegangen werden kann, dass er nicht in allen Drehorten dabei war. All diese Länder mit dem Filmteam zu bereisen, wäre für den Künstler eine neue, anregende, spannende und aufschlussreiche Erfahrung gewesen. Es kann jedoch auch davon ausgegangen werden, dass Ertuğrul in seinen Memoiren, nur diejenigen Filme erwähnt, in denen er als Regisseur tätig war oder eine wichtige Rolle spielte bzw. Filme, die für ihn und seine Karriere von Bedeutung waren.

129 „Die Frau mit den Millionen. 1. Der Schuß in der Pariser Oper“, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-frau-mit-den-millions-1-der-schuss-in-der-pariser-oper_03248acb130c44a1bcf3b9823887878d (Abruf am 20.12.2020); „Die Frau mit den Millionen. 2. Der Prinz ohne Land“, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-frau-mit-den-millions-2-der-prinz-ohne-land_3f86042e344a40298c9237f1302e034d (Abruf am 20.12.2020); „Die Frau mit den Millionen. 3. Konstantinopel-Paris“, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-frau-mit-den-millions-2-der-prinz-ohne-land_3f86042e344a40298c9237f1302e034d (Abruf am 20.12.2020).

130 „Aus der Praxis. Die neue Ellen Richter Produktion 1922/23.“, *Der Kinematograph*, Nr. 790, 9.April.1922.

131 „Aus der Praxis“, *Der Kinematograph*, Nr. 797, 28.Mai.1922.

132 „Aus der Praxis“, *Der Kinematograph*, Nr. 803, 9.Juli.1922.

133 Léon Lenoe, „Berliner Filmneuheiten“, *Der Kinematograph*, Nr. 842/43, 8/15.April.1923, S.5.

Muhsin Ertuğrul schreibt, dass er auf ein Angebot des Filmproduzenten Seden Brüder, aus Österreich, wo er sich 1922 befand, zurück nach Istanbul kam, um zusammen einen Film zu drehen. Der erste Film des Teams, war die Geschichte eines Frauenmordes aus einer Zeitungsnachricht, der während der Besatzungsjahre in Istanbul stattfand. Ertuğrul dachte, dass das Thema „Geschäft machen würde“, was sich als richtig herausstellte. Er hatte sich nicht geirrt. Der Film *İstanbul'da Bir Facia-i Aşk* (1922) [Eine Liebestragödie in Istanbul] wurde zuerst im Bezirk Pera vorgeführt. Er erweckte unter den Zuschauern ein unerwartetes Interesse und somit begann Ertuğrul seine Filmarbeit in der Türkei.¹³⁴ In den folgenden Jahren nahm er an Film- und Theaterstudien teil, konnte sein Wissen erweitern und neue Erfahrungen sammeln.

4. Auf den Spuren deutschen Einflusses

Es ist eine wichtige Frage, wie die deutsche Ära die spätere Produktion des Künstlers prägte und welche Spuren sie hinterließ. Um den Rahmen des Artikels nicht zu überschreiten, wird über dieses Thema in dieser Studie nicht im Detail diskutiert. Es können jedoch für zukünftige Studien einige Anhaltspunkte erwähnt werden, die Ertuğruls Schaffen aus transnationaler, interkultureller und intertextualer Perspektive bearbeiten wollen.

Ertuğruls Art und Weise, das Berlin in den 1920er Jahren wahrzunehmen, ist für die Studien zur Kinogeschichte beider Länder wertvoll. Der Künstler war von dem Berlin der 1920er Jahre stark betroffen. Später gab er zu, dass er trotz aller Schmerzen und Belastungen in dieser besiegten Stadt, solche Innovationen, Experimente und Transformationen dieser Zeit erlebte, die er nie wieder sah.¹³⁵ Seine Äußerungen zeigen, dass der Künstler mit einer Art Stimmung zurückkehrte, die er in Deutschland erworben hatte. Diese Stimmung war das Prinzip, trotz Niederlagen und Entbehrungen der kreativen Kraft sich widerzusetzen und das zu tun, was man sich vorstellte. Er hatte in Deutschland viele Beziehungen aufbauen können, die sich manchmal in Freundschaft umwandeln und die er auch in Istanbul weiterführen konnte. Eine solche Erinnerung war beispielsweise sein Treffen mit Paul Wegener,¹³⁶ einer der führenden Künstler des Weimarer Kinos, der 1923 nach Istanbul kam.¹³⁷

134 Ertuğrul, 1989, *Ebd.*, S. 295-299.

135 Ertuğrul, 1989, *Ebd.*, S. 289-290.

136 Über Paul Wegeners Filmografie, siehe: „Paul Wegener“, *Imdb*, <https://www.imdb.com/name/nm0917467/> (Abruf am 23.12.2020).

137 „En causant avec Paul Wegener“, *Le Ciné-Turc*, 1 Mayıs 1928, S. 9.

Abbildung 11: Muhsin Ertuğrul und Paul Wegener.¹³⁸

138 „ En causant avec Paul Wegener”, *Le Ciné-Turc*, 1 Mayıs 1928, S.9.

Ertuğrul hat in den folgenden Jahren seine Beziehung zu Deutschland nicht gebrochen. Tatsächlich wird aus einem Brief vom 29 August 1953 klar, dass er mit Rolf Engler¹³⁹ zusammen einen Kulturfilm drehen wollte. Der Produzent und Filmemacher Engler schrieb ihm in einem Brief über das „Maria-Projekt“, das sie zusammen drehen wollten. Das Thema behandelte die Entdeckung des Hauses der Jungfrau Maria in Ephesus nach einem Traum der deutschen Nonne Anna Katherina Emmerich im Jahr 1891.¹⁴⁰ Engler gab Auskunft über das Budget und Empfehlungen zur Zusammenarbeit des Projekts. Dieses Projekt gilt als ein Kurzfilmprojekt, das zeigt, dass es sich auf kleine Gemeinden religiöser Kreise in Deutschland richtete. Laut Engler könnte es den Tourismus in der Türkei fördern und daher sei es eine gute Gelegenheit.¹⁴¹ Diese Daten zeigen, dass Ertuğrul offen für transnationale gemeinsame Projekte war und Initiativen ergriffte. Muhsin Ertuğrul beteiligte sich nach den Jahren in Deutschland auch an Produktionen mit interkulturellem Hintergrund. Der von Muhsin Ertuğrul gedrehte Film *İstanbul Sokaklarında* [Auf den Straßen Istanbuls] (1931) war einer der ersten Filme an dem die Türkei, Griechenland und Ägypten beteiligt waren. Der Film wurde in der Türkei, in Ägypten und Griechenland gedreht, Schauspieler aus diesen Ländern nahmen an dem Film teil und im Film wurden die türkische, griechische, arabische und französische Sprache angewendet.¹⁴² So zeigt sich, dass Ertuğrul durch die Produktionen, an denen er beteiligt war, offen für den interkulturellen Dialog war.

Eine Möglichkeit ist auch, den Spuren der Einflüsse zu folgen, die in Muhsin Ertuğruls zugänglichen Filmen aus dem Transnationalen ins Lokale übertragen wurden. Das wäre eine große Leistung, Relationen und Zusammenhänge zwischen verschiedenen Themenbereichen aufzubauen und zu vergleichen. Von der Filmnarrative bis zur Bildästhetik oder von Stars bis zur Tradition, die sie transportieren, oder zu der Methode und Technik, die sie während des Produktionsprozesses verwenden. In manchen Filmen sind Szenen aus der deutschen Literatur oder aus deutschen Filmen in den Literaturverfilmungen und Neuverfilmungen wieder zu erkennen. Nijat Özön schreibt, dass Ertuğruls Film *Milyon Avçuları* [Die Millionen Jäger] aus dem Jahr 1934 eine Neuverfilmung von Max Neufelds deutsch-österreichischer Koproduktion *Sehnsucht 202* (1932) sei. Ein anderes Beispiel wäre *Şehvet Kurbanı* [Das Opfer der Lust] (1940), in dem Cahide Sonku die weibliche Hauptrolle darstellt. Laut Özön, ist dieser Film eine Neuverfilmung von Victor Flemings Film *The Way of all Flesh* (1929).¹⁴³ Âlim Şerif Onaran merkt jedoch an, dass Ertuğrul in einem

139 Aus einem 1952 datierten Brief wird klar, dass Ertuğrul und Engler nah befreundet waren, siehe: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, ME_Evr_01940, 26.12.1952.

140 Mehr Informationen zu dem Thema findet man in Donald Caroll, *Mary's House: The Extraordinary Story Behind the Discovery of the House Where the Virgin Mary Lived and Died*, Veritas Books, United Kingdom, 2000.

141 İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, ME_Evr_01945, 29.8.1953.

142 Onaran, 1981, *Ebd.*, S.190.

143 Özön, 1995, *Ebd.*, S.22.

Brief vom 5 Januar 1973 schrieb, dass er diesen Film nicht gesehen habe.¹⁴⁴ Wenn man sich den bis heute erhaltenen Film *Şehvet Kurbanı* (1940) ansieht, fällt auf, dass er auch stark von der Geschichte und den Szenenbildern von *Der Blaue Engel* (1930) beeinflusst wurde, der am 10 November 1930 in den Kinos Elhamra und Melek in Istanbul zum ersten mal vorgeführt wurde (siehe Abbildung 12) und so wird auch deutlich, dass *Şehvet Kurbanı* (1940) eine Neuverfilmung der beiden Filme von Victor Fleming und Josef von Sternberg war (siehe Abbildung 13 und 14).

Abbildung 12: *Mavi Melek* [Der blaue Engel] (1930) in den Istanbul Kinos.¹⁴⁵

Abbildung 13: *Der blaue Engel*, 1930.

Abbildung 14: *Şehvet Kurbanı*, 1940.

144 Onaran, 1981, *Ebd.*, S.266.

145 *Son Posta*, 10 Teşrinisani 1930, S. 6.

Intertextuelle, intergenre und interkulturelle Annäherungen an seine Filme und sein Schaffen in der Kinoindustrie weisen auf Ertuğruls Bemühungen hin, mit seinen Erfahrungen ein nationales Kino aufzubauen. Es scheint eine grundlegende Motivation zu sein, die aus den Filmen, der Filmbranche und der Literatur Deutschlands oder anderer Länder, mit denen er interagiert, übertragenen Inhalte und Indikatoren in lokale Geschichten zu transformieren und umzuformen, das aus dem Westen erbrachte Wissen mit Lokalität zu verschmelzen, zu versuchen, einen westlich inspirierten Kinosektor zu etablieren und das Publikum in den von ihm gedrehten Filmen von seinen Idealen zu überzeugen. Betrachtet man Ertuğruls Aktivitäten im Sinne des Kulturtransfers, so zeigt sich eine gewisse Hybridität. Während er eine Filmbranche mit westlicher Manier entsprechend seiner Beobachtungs- und Lernmöglichkeiten in Deutschland institutionalisieren wollte, profitierte er in den folgenden Jahren von den Adaptionen und Theaterstücken, deren Inhalte er im Filmschaffen hybridisierte.

Die Übertragung kultureller Codes und Intermedialität/Intertextualität ermöglicht es Ertuğrul auch, eine Art lokale Interpretation der Moderne zu konstruieren. Aus diesem Blickwinkel betrachtet, zeigt sich, dass Ertuğrul den Wissens- und Erfahrungsaustausch vom Transnationalen zum Lokalen instrumentalisierte, um „eine nationale Kinokonstruktion“ zu schaffen, während er andererseits versuchte, das „nationale“ im Kino in einem transnationalen Rahmen filmischer Erfahrungen und Interaktionen zu definieren. Er favorisiert eine nationale Definition auf der Grundlage von Gemeinsamkeiten, die während des Kulturtransfers zwischen Zeitgenössischem und Traditionellem in Einklang gebracht werden, anstatt sie von allen Seiten zu kollidieren, zu kritisieren oder in Frage zu stellen.

Fazit

Muhsin Ertuğrul war von 1916 bis 1922 von Zeit zu Zeit in Deutschland und arbeitete in der Theater- und Kinobranche. Ertuğruls Interesse an Kunst und sein Wissensdurst zeigen, dass die Zeit in Deutschland für ihn sehr fruchtbar waren. Er trat durch seine im Theater und in seinem Privatleben verknüpften Kontakte in die Welt des Films ein, gründete mit Nabi Zeki Ekmen die Produktionsfirma Stamboul, trat Ustad-Film bei und führte Regie bei den Filmen *Samson, sein eigener Mörder* (1919), *Das Fest der Schwarzen Tulpe* (1920) und *Die Teufelsanbeter* (1920). Er war auch als Schauspieler an Filmen beteiligt und hatte die Gelegenheit, mit prominenten Namen aus der Theater- und Kinowelt wie Basserman, Reinhardt, Droop und Lugosi in Kontakt zu treten und zu arbeiten. Dies war eindeutig eine einzigartige Gelegenheit für einen jungen Künstler, der neue Erfahrungen sammeln wollte. Es ist ersichtlich, dass Ertuğrul sich nicht nur für Filmemachen oder Schauspiel interessierte. Er hat sich in seinem Tun, auch - z.B. mit der Bühneneinrichtung, der Gestaltung einer Atmosphäre, dem Licht oder der Bühnenordnung, für all die Arbeit die Kunst und Technik kombinierte, die sowohl technisches Wissen als auch Sensibilität des Künstlers erforderte, beschäftigt. Die kulturelle, künstlerische und soziale Versatilität, die Ertuğrul nach dem Krieg in Berlin erlebte, bot Ertuğrul, der bereit war, das Gelernte in seine Heimat zu transformieren, eine kreative, enthusiastische und aufregende Zeit.

Die Studie deckt auch die Uneinstimmigkeiten auf, die zwischen den Primärquellen in Deutschland und den eigenen Erinnerungen des Künstlers bzw. auch in manchen in der Türkei veröffentlichten Rezensionen vorkommen. Um einige davon zusammenzufassen: Obwohl es Quellen gibt, die behaupten, dass Ertuğrul in *Die Fürstin von Beranien* (1918) die Hauptrolle spielte, gibt es keinen einzigen Hinweis darauf und sogar Ertuğrul selbst schrieb, dass er in diesem Film von Statisten-Rollen zu einer wichtigeren Rolle aufstieg. Uneinstimmige Kommentare gibt es auch über die anderen Filme Ertuğruls. Ertuğrul meint, der Film *Samson, sein eigener Mörder* (1919) hätte einen enormen Eindruck gemacht und war tagelang Gesprächsstoff. In deutschen Zeitschriften wurde nur eine Anzeige gefunden, die sich auf den Film *Samson* bezog. In diesem Fall erscheint die Tatsache, dass der Film in Deutschland einen „enormen Eindruck“ hinterlassen hat, als voreingenommene Bewertung. Und auch die aus verschiedenen Kommentaren in den Zeitschriften nachvollziehbare Unzulänglichkeit der mit Marie Louise Droop und Ustad-Film gedrehten gemeinsamen Filme in Bezug auf Kinokasse, filmischen Ausdruck und Ästhetik zeigt, dass Ertuğrul in einem für ihn interessantem Projekt aktiv war und mitmachte, aber das Projekt letztendlich nicht erfolgreich war, wie erwartet. Und die später kommende Kritik, dass Ertuğrul die innovative Haltung und den persönlichen Stil des Weimarer Kinos, das in den folgenden Jahren eine

der produktivsten und kreativsten Perioden in der Geschichte des Kinos in Deutschland darstellte, in seinen eigenen Filmen nicht widerspiegeln konnte, wirft die Frage auf, inwieweit Ertuğrul sich bemühte, das Gelernte anzuwenden. Andererseits erwähnt sowohl Ertuğrul selbst, als auch die in der Türkei veröffentlichte Literatur über Ertuğrul die Filmserie *Die Frau mit den Millionen* (1922/23) keinesfalls. Dass Ertuğrul in dieser Serie spielte kommt nirgendwo vor und auch nicht, wie aus der Korrespondenz mit Rolf Engler hervorgeht, dass sie zusammen einen Kulturfilm aufnehmen wollten. Die Filme in denen er spielte oder die er drehte, waren hauptsächlich Abenteuerfilme oder Filme die sich mit der Geschichte befassten. Diese Genres bzw. Themen, an denen das kommerzielle Kino Interesse zeigte, waren auch eine Art „Mode“ dieser Zeit. Aus den Kommentaren geht hervor, dass die Karl May Verfilmungen, die die orientalistische Sichtweise seiner Zeit nochmals produzierten und gleichzeitig die aus einer westlichen Perspektive betrachtete Exotik des Orients auf der Leinwand widerspiegeln, auch eine Projektion der Reiselust und der Moderne des 19. Jahrhunderts waren, d.h. eine Art Sehnsucht nach alten Zeiten innehatten. Obwohl der Film *Das Fest der schwarzen Tulpe* (1920) eine Anspielung auf die neu gegründete Republik war, weist er, trotz der Geschichte, keine revolutionäre Struktur auf, da die Erzählweise eine konservative Position einnimmt. Es waren die Zeiten des *Expressionismus*, der in der Filmästhetik wegweisend war und das Weimarer Kino blühte mit seinen ganzen neuen Ideen auf. Es war eine Zeit des Experimentierens. Der Film versuchte zwar den Zeitgeist einzufangen, aber die epische Erzählweise, den besonders Droop im Film realisieren wollte, konnte nicht das Äquivalent finden. Unter diesem Gesichtspunkt enthalten die von Ertuğrul gespielten und gedrehten Filme keine innovative Einstellung.

Ertuğrul ist die Verkörperung des gebildeten Klassenideales seiner Zeit. Seine nationalen/transnationalen Bemühungen beinhalten Lern- und Lehrprozesse sowie die Übertragung interkulturellen Wissens. Ertuğruls künstlerisches Schaffen ermöglicht es daher auch, die Transformation vom Transnationalen zum Lokalen/Translokalen zu beobachten und zu bewerten. Es ist offen für Studien, die die Zeit, die Ertuğrul in verschiedenen Ländern verbrachte, sein Schaffen und seine Eindrücke, die er in diesen Ländern erhielt, aus verschiedenen Blickwinkeln zu bearbeiten und all diese Fragmente zusammenzubringen.

LITERATURVERZEICHNIS

I. Archiv

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, ME_Evr_01940, 26.12.1952.

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı, ME_Evr_01945, 29.8.1953.

II. Zeitungen / Zeitschriften

Ciné-Turc

Dergâh

Der Kinematograph

Film-Kurier

Die Filmwelt

İnci Mecmuası

Lichtbild-Bühne

Milliyet Sanat

Neue Kino-Rundschau

Reichspost

Sport-Tagblatt

Salzburger Volksblatt

Son Posta

Sport im Bild

Temaşa

Vorwärts

III. Bücher

- AKÇURA, Gökhan, *Doğumunun Yüzüncü Yılına Armağan. Muhsin Ertuğrul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Dairesi Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1992.*
- AKIRA, Iriye, SAUNIER, Pierre-Yves, *Palgrave Dictionary of Transnational History, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.*
- AYVAZOĞLU, Beşir, *Geleneğin Direnişi, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1996.*
- CAROLL, Donald, *Mary's House: The Extraordinary Story Behind the Discovery of the House Where the Virgin Mary Lived and Died, Veritas Books, United Kingdom, 2000.*
- ÇELİK, Ayşegül, *Ölmeyi Bilmeyen Adam Muhsin Ertuğrul, Can Yayınları, İstanbul, 2013.*
- ELSAESSER, Thomas, *Weimar Cinema and After. Germanys Historical Imaginary, Routledge, New York, 2000.*
- ERTUĞRUL, Muhsin, *İnsan ve Tiyatro Üzerine „Gördüklerim”, Yankı Yayınları, İstanbul, 1975.*
- ERTUĞRUL, Muhsin, *Benden Sonra Tufan Olmasın!, Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı, İstanbul, 1989.*
- KRACAUER, Siegfried, *Von Caligari zu Hitler. Eine psychologische Geschichte des deutschen Films, Übrs. R. Baumgarten, K. Witte, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995.*
- MILANO, Roy, *Monsters: A Celebration of the Classics from Universal Studios, Del Ray Books, New York, 2006.*
- ONARAN, Âlim Şerif, *Muhsin Ertuğrul'un Sineması, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.*
- ONARAN, Âlim Şerif, *Türk Sineması (I.Cilt), Kitle Yayınları, Ankara, 1994.*
- ÖZÖN, Nijat, *Türk Sinema Tarihi: Dünden Bugüne 1896-1960, Artist Reklam Ortaklığı Yayınları, İstanbul, 1962.*
- ÖZÖN, Nijat, *Karagözden Sinemaya. Türk Sineması ve Sorunları, Kitle Yayınları, Ankara, 1995.*
- ÖZUYAR, Ali, *Sessiz Dönem Türk Sinema Antolojisi (1895-1928), Küre Yayınları, İstanbul, 2015.*
- PRINZLER, Hans Helmut, *Chronik des Deutschen Films 1895-1994, J.B.Metzler, Stuttgart, Weimar, 1995.*

- ROGOWSKI, Christian, *The Many Faces of Weimar Cinema. Rediscovering Germany's Filmic Legacy*. Camden House, Rochester, New York, 2010.
- SAUNDERS, Thomas J., *Hollywood in Berlin: American Cinema and Weimar Germany*, University of California Press, Berkeley, 1994.
- SCHMID, Bernhard., SEUL, Jürgen (Hrg.), *100 Jahre Verlagsarbeit für Karl May und sein Werk 1913–2013*, Karl-May-Verlag, Bamberg, Radebeul 2013, s. 35.
- SEVİNÇLİ, Efdal, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Sinema'dan Tiyatro'ya Muhsin Ertuğrul*, Broy Yayınları, İstanbul, 1987.
- SCOGNAMİLLO, Giovanni, *Türk Sinema Tarihi*, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1998.
- VOLLMER, Hartmut, STEINMETZ, Hans-Dieter, SCHMID, Lothar, SCHMID, Bernhard (Hrg.), *Karl May: Briefwechsel mit Sascha Schneider. Mit Briefen Schneiders an Klara May u. a.*, Band 93 der Gesammelten Werke, Karl-May-Verlag GmbH., Bamberg, 2009.

IV. Artikel

- AYÇA, Engin, „Yeşilçam Halkın, Ulusun, Genelin Bizzat Kendisiydi“, *Sinema Söyleşileri 2014*, Haz. Ferhat Koray Sağlam, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2015, S. 70-104.
- BERGFELDER, Tim, „National, Transnational, or Supranational Cinema? Rethinking European Film Studies“, *Media, Culture, and Society*, 2005, Nr. 27, 3, S. 315–331.
- BÖNISCH, Jörg-M. „Die Karl May Stummfilme und die Ustad-Film GmbH. Im Spiegel der Filmzeitschriften 1920/21 (Teil 12)“, *Mitteilungen der Karl May Gesellschaft*, März 2015, Nr. 183, 1. Quartal, S. 54 – 64.
- EZRA, Elizabeth, ROWDEN, Terry, „Introduction: What Is Transnational Cinema?“, *Transnational Cinema: The Film Reader*, (Ed.) Elizabeth Ezra, Terry Rowden, Routledge, New York, 2006, S. 1– 12.
- GÜLERYÜZ, Behçet , „Muhsin Ertuğrul'un Köy Filmleri ve Cumhuriyet Aydınının İkilemi“, *Taşrada Var Bir Zaman*, (Ed.) Z. Tül Akbal Süalp ve Aslı Güneş, Çitlembik Yayınları, İstanbul, 2010, S. 211-234.
- HIGSON, Andrew, „The Limiting Imagination of National Cinema“, *Transnational Cinema: The Film Reader*, (Ed.) Elizabeth Ezra, Terry Rowden, Routledge, New York, 2006, S. 15-27.
- HIGSON, Andrew, „The Concept of National Cinema“, *Screen*, 1989, Nr. 30, 4, S. 36-47.

- KONURALP, Sadi; ÖZKARACALAR, Kaya, „Muhsin Ertuğrul’un Almanya’daki Sinema Serüveni”, *Türk Film Araştırmalarında Yeni Yönelimler 4* içinde, (Hrg.) Deniz Bayraktar, Bağlam, İstanbul, 2004, S. 49-59.
- MOULIN, Joanny A., „Reflections on Biography and Its Theory: An Interview with Joanny Anne Moulin”, by Tang Xiumin, *Journal of Modern Life Writing Studies*, http://biography-society.org/wp-content/uploads/2019/10/Interview-Shanghai-2018_2.pdf (Abruf am 04.12.2020).
- NAFICY, Hamid, „Phobic Spaces and Liminal Panics: Independent Transnational Film Genre”, *Suitcase 1*, 1995, S.36-59.

V. Internet

- „Muhsin Ertuğrul’un kayıp filmi ‘Tamilla’ Altın Portakal’ da”, *Bianet*, 14.10.2019, <https://m.bianet.org/bianet/sanat/214407-muhsin-ertugrul-un-kayip-filmi-tamilla-altin-portakal-da> (Abruf am 20.11.2020).
- „Das Spitzentuch der Fürstin Wolkowska” (1918), *Imdb*, https://www.imdb.com/title/tt0008619/fullcredits?ref_=tt_cl_sm#cast (Abruf am 02.12.2020).
- „Die Fürstin von Beranien” (1918), *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-fuerstin-von-beranien_a1158ceced814f7e81abc90ba8d46aa7 (Abruf am 02.12.2020).
- Ali Rıza Özkan, „Muhsin Ertuğrul’un Kayıp Filmlerine Kim Sahip Çıkacak?”, *ABC Gazetesi*, 30 Nisan 2016, <https://abcgazetesi.com/muhsin-ertugrulun-kayip-filmlerine-kim-sahip-cikacak-214683> (Abruf am 02.12.2020).
- „Die Lieblingsfrau des Maharadscha” (1916), *Imdb*, <https://www.imdb.com/title/tt0778764/> (Abruf am 05.12.2020).
- Wolfgang Jacobsen, Heike Klapdor, „Merhameh. Karl Mays schöne Spionien”, *Cinegraph*, http://www.cinegraph.de/cgbuch/b9/droop_idx.html (Abruf am 13.12.2021).
- „Das Fest der schwarzen Tulpe”, 1920, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/das-fest-der-schwarzen-tulpe_da9f5db9c8e74d7d9bc9cff200c5f3a7 (Abruf am 14.12.2020).
- „Das Fest der schwarzen Tulpe” [Film], 1920, <https://www.youtube.com/watch?v=GbHeapvmIjQ> (Abruf am 15.12.2020).
- „Die Teufelsanbeter”, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-teufelsanbeter_395df19e873e4686aa111cf1d8660e31 (Abruf am 17.12.2020).

„Die Teufelsanbeter“, *Imdb*, https://www.imdb.com/title/tt0011757/?ref_=tt_mv_close (17.12.2020).

„Die Frau mit den Millionen. 1. Der Schuss in der Pariser Oper“, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-frau-mit-den-millionen-1-der-schuss-in-der-pariser-oper_03248acb130c44a1bcf3b9823887878d , (Abruf am 20.12.2020).

„Die Frau mit den Millionen. 2. Der Prinz ohne Land“, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-frau-mit-den-millionen-2-der-prinz-ohne-land_3f86042e344a40298c9237f1302e034d , (Abruf am 20.12.2020).

„Die Frau mit den Millionen. 3. Konstantinopel-Paris“, *Filmportal.de*, https://www.filmportal.de/film/die-frau-mit-den-millionen-2-der-prinz-ohne-land_3f86042e344a40298c9237f1302e034d, (Abruf am 20.12.2020).

„Paul Wegener“, *Imdb*, <https://www.imdb.com/name/nm0917467/> (Abruf am 23.12.2020).

VI. Filme

ERTUĞRUL, Muhsin (Regisseur), 1940, *Şehvet Kurbanı* [Film], Türkei: İpek Film.

VON STERNBERG, Josef (Regisseur), 1930, *Der blaue Engel* [Film], Deutschland: Universum Film.

Extended Abstract

This article takes a close look at Muhsin Ertuğrul's filmmaking in Germany. The paradigm shift in cinematic historiography resulting from the understanding of the *New Film History*, the increasing interest in micro and macro history in historiography, documents that are becoming more and more available in various archives, and films that come to light from time to time generated this interest. Ertuğrul made his first steps in the film industry in Germany between 1916 and 1922. In the following years, he broadened his horizons and gained experience in Sweden, the Soviet Union and the USA. The article focuses on Muhsin Ertuğrul's film activities in Germany, production, screening conditions and comments on the films he was working on, and Ertuğrul's impressions of the film world in Germany. These three main aspects provide data on Ertuğrul's relation to film in Germany, his encounter with the film world and his interaction.

When it comes to Muhsin Ertuğrul's cinema, there are often discussions about his "first films" in the film history in Turkey or about the effects of theatre on his films. However, a breakthrough in the field of cinema in terms of increasing human productivity and producing this heritage is valuable in terms of highlighting the direction of cultural history in Turkey. It is therefore important to inaugurate Ertuğrul's work as an effect and reflection of his time in which he was productive. Since the Tanzimat era,¹⁴⁶ it was common for the educated class in the Ottoman Empire to travel to Europe. Travelling to Germany was also popular, with Ottoman-German relations gaining momentum from the late 19th and early 20th centuries. This educational exchange is particularly interesting because it reflects the expansion of social networks, the transport and transformation of knowledge into one's own culture. The fact that he transformed the knowledge and experience he gained during his stays abroad into his home country also means that his work and life enable study in a transnational framework.

146 Tanzimat Era (1839-1876): A Period of Political Reform in the Ottoman Empire. It was an attempt to modernize the administration, the judiciary, the economy, the military and the education system of the empire. The reforms also showed their influence in the fields of culture and art.

In this context, this article approaches Ertuğrul's film work from a different perspective, in which it tries to show that Ertuğrul's activities as an artist go beyond the classical conception of "the only man" against the myth of "the founder of cinema in Turkey". Ertuğrul is the embodiment of the educated class ideal of his time and a representative of the modernization of the cultural field. His national/transnational efforts include learning and teaching processes as well as the transfer of intercultural knowledge. Ertuğrul's artistic activities also make it possible to observe the transformation from transnational to local/translocal. Whether corporate efforts or film productions, Ertuğrul's work was inspired and structured from different cultures and sources. By making decisions with political, economic or artistic dimensions and explanations between inside and outside, Ertuğrul created a "local" space that was his commentary on modernity. He transformed the cultural codes he needed from the West, reformulated the social values, did not cause a major public contradiction and get the audience's attention with his films.

The article consists of five main sections. After the introduction, the second chapter outlines Muhsin Ertuğrul's time spent in Germany and the third chapter deals with the films in whose production phases he took part and which he made in Germany. This part also takes a look at the production conditions at that time. Contacts to the cultural world in Germany and data on the film industry are also topics of this chapter. In this way, information is provided that can be considered new for the cinema history in Turkey and Germany. In the fourth chapter, the influence of the Germany Years is discussed, and possible approaches for the studies that could be carried out from a transnational perspective are presented. The article relies heavily on information from primary sources. By merging written and visual sources in German, Ottoman and Turkish, the data of this period, which we can regard as Ertuğrul's first touch with the film in a productive sense, is evaluated in a conclusion.

To examine Ertuğrul's work and the impressions he received in different countries from different angles and to bring all these fragments together opens new doors for approaches that focus specifically on this period in cultural studies and cinema history, as well as studies that want to evaluate cinema history in a transnational/translocal context. This approach requires a focus on the character and structure of cultural transfer. It is productive and advisable to examine the different narrative or aesthetic traditions that come into contact and the extent to which all of this is reflected or brought into contact with the political, economic, historical constellations in a film.

Araştırma Makalesi / Research Article

**KÖY ENSTİTÜLERİNDE KIZ ÖĞRENCİLER
(ALINMA SÜREÇLERİ, EĞİTİMLERİ VE MESLEK HAYATLARI)***

Seher ESEN**

Osman AKANDERE***

Öz

Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında eğitimin köylülere ulaştırılabilme sorununu çözmek için girişimlerde bulunulmuştur. Bu amaçla, 17 Nisan 1940 yılında "Köy Enstitüleri" resmen kurulmuştur. Köy kökenli çocuklar, köylere öğretmen yetiştirmek amacıyla Enstitülere alınmış ve eğitilmiştir. Enstitülerde karma eğitim uygulanması ve burada gerçekleştiği iddia edilen kız ve erkek öğrenciler arasındaki ahlak dışı ilişkilere dair söylentiler, Enstitülere kız öğrencilerin bulunmasını zorlaştırmıştır. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, Enstitülere alınan kız öğrencilerin sayısının zamanla arttığı görülmüştür. Enstitülerde eğitim, iş ve üretim odaklı olarak öğrencilerin kümelere ayrılmasıyla ve imece usulüyle yürütülmüştür. Dersler, "kültür dersleri", "teknik ders ve çalışmaları" ve "tarım dersleri" şeklinde 44 saat olarak veriliyordu. Kültür ve tarım dersleri kız ve erkek öğrencilerin hep birlikte ortaklaşa yürüttükleri derslerdi. Teknik ders ve çalışmaları ise öğrencilerin yetenekleri ve ilgi alanlarına göre ayrılarak verilmekteydi. Kız öğrencilerin teknik dersleri "köy ev ve el sanatları" kapsamında üç grup şeklinde ayrılmıştır. Bu gruplar; "biçki-dikiş", "örgü-dokuma" ve "ziraat sanatları" şeklindedir. Köy Enstitülerinden mezun olan kadın öğretmenlerin köylerdeki kadınlara yol gösterdiği, hastalıklara çareler bulmaya çalıştığı, cehaletin neden olduğu her türlü yanlış karşı durduğu anlatılmıştır. Köy Enstitülerinden mezun olan çoğu kız çocuğu, burada sunulan eğitim olanağı sayesinde bilgili, kendi ayakları üstünde duran, özgür ve aydın Türk kadınları olmuş ve topluma ışık tutmuştur.

Anahtar Kelimeler: Köy Enstitüleri, Kama Eğitim, Kız Öğrenciler, İmece Usulü, Köy Ev ve El Sanatları.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.

There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Sınıf Eğt. Anabilim Dalı Doktora Öğr., Öğretmen, Necmettin Erbakan Üni., Eğitim Bil. Enst., (seheresen42@gmail.com), (Orcid: 0000-0002-3569-1185).

*** Prof. Dr. Necmettin Erbakan Üni., Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi, (akandereO.59@gmail.com), (Orcid: 0000-0001-7875-4214).

FEMALE STUDENTS IN VILLAGE INSTITUTES (THEIR PROCESSES OF ADMISSION, EDUCATION AND PROFESSIONAL LIFE)

Abstract

In the first years of the Republic of Turkey, attempts were made to solve the problem of delivering education to the villagers. For this purpose, "Village Institutes" were officially established on April 17, 1940. Girls of village origin were enrolled and trained in institutes to be cultivated as teachers for villages. The implementation of coeducation in the institutes and the rumors of the immoral relationships between male and female students allegedly taking place there made it difficult to find female students to train in the institutes. Despite all these negativities, it was observed that the number of female students admitted to institutes increased over time. Education in the institutes was carried out with a focus on work and production, by dividing the students into groups and by collaborating. The courses were given in the form of "cultural courses", "technical courses and studies" and "agricultural courses" for 44 hours. Cultural and agricultural courses were conducted by male and female students together. Technical courses and studies were given by dividing the students according to their abilities and interests. The technical courses of female students were divided into three groups within the scope of "village, home and handicrafts". These groups were "tailoring", "knitting-weaving" and "agricultural arts". It was explained that the female teachers assigned to the villages after graduating from the institute guided the women in the villages tried to find remedies for diseases, and stood against all kinds of improprieties caused by ignorance. Most of the girls who graduated from village institutes became knowledgeable, self-standing, free and enlightened Turkish women, and shed light on society, thanks to the education opportunity offered by the village institutes.

Keywords: *Village Institutes, Coeducation, Female Students, Collaboration Method, Village Home and Handicrafts.*

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Mustafa Kemal Atatürk, Türk toplumunu muasır medeniyetlerin üzerine çıkarmak gayesiyle inkılap hareketlerine başlamıştır. Türk ulusunun eğitim konusunda çok geride kaldığının farkında olan Atatürk, Milli Mücadele devam ederken 1921 yılında Maarif Kongresi'ni toplayarak o zamanlardan eğitime verdiği değeri göstermiştir. Cumhuriyet'in de kurulmasıyla birlikte hükümet eğitim alanında girişimlerini hızlandırmıştır. Özellikle, 3 Mart 1924'te kabul edilen "Tevhid-i Tedrisat Kanunu" (Eğitim ve Öğretimin Birleştirilmesi) ile tüm bilim ve eğitim kurumları Maarif Vekâletine bağlanarak eğitimin tek elden yürütülmesi sağlanmıştır¹.

Cumhuriyetin ilanından sonra eğitimle ilgili düzenlemeler yapılırken Türkiye, birçok yabancı eğitimciyi ülkeye çağırmış ve bunlardan eğitimimizin aksayan yönleri ve yapılması gerekenler hakkında raporlar yazmasını istemiştir².

1 İsmail Güven, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2018), 212-213.

2 Baha Mutlu Aydın, *Köy Enstitüleri ve Toplum Kalkınması* (Ankara: Anı Yayıncılık, 2013), 48.

1924 yılında, Türkiye'ye ilk gelen yabancı uzman, Amerikalı eğitimci John Dewey olmuştur. John Dewey'in iki aylık incelemelerinin tamamlanmasının akabinde, yine eğitim konusunda 1925'te Alfred Kühne, 1927'de Omer Buyse ve 1934'te M. Berryl Parker de Türkiye'ye gelerek incelemelerde bulunmuş ve raporlarını sunmuşlardır³. Bu uzmanlardan Kühne, Latin harflere geçilmesini ilk ortaya atan kişi olmamakla birlikte, raporunda bunun zorunluluğuna işaret etmiş ve yaptığı açıklamalarla Harf İnkılabının bir an önce gerçekleşmesinde önemli rol oynamıştır⁴. Nitekim 1 Kasım 1928 tarihi, Yeni Harflerin Kabulüdür.

Yapılan bu değişiklikleri ve yeni kurulan cumhuriyet ideolojisini halka benimsetmek amacıyla birçok yola başvurulmuştur. Nitekim bunlardan birisi olan Harf İnkılabının ardından yeni Türk alfabesini halka öğretmek için 1 Ocak 1929'da Millet Mektepleri açılmış; aynı gayeye hizmet etmek amacıyla Türk Ocaklarının okuma yazma kursları düzenlenmiştir. Sonrasında daha kapsamlı yeni halk eğitimi faaliyetlerinin yürütüleceği Halkevleri 19 Şubat 1932'de açılmıştır⁵. Bütün bu çabalarla eğitimin her vatandaşa ulaştırılması amaçlanmıştır.

Yapılan inkılap ve yeniliklerle ülke hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Ancak ne dil inkılabı ne de okuma yazma seferberliği Anadolu halkının ve köylerin bu hızı yakalamasına yetmemiştir. Özellikle köyde yaşayan halkın çok büyük bir kısmının okuma yazma bilmeden, kendi hallerinde, her şeyden bihaber yaşadıkları ve bunlardan dolayı çok geride kaldıkları yadsınamayacak bir gerçektir. Maalesef, o dönemlerde 16 milyonluk ülke nüfusunun sadece 2,5 milyonu okuryazardır. Nüfusun yüzde 80'i köylerde ve inkılaplar henüz 40 bin köyün sınırları içine sokulamamıştır⁶. O dönemlerde köylülerin ve özellikle kadınların okuryazar oranı oldukça geri düzeyde kalmıştır⁷. Bu da gösteriyor ki, eğitimi ihmal edilen ve ülke nüfusunun çok büyük bir kısmını oluşturan köy halkının eğitim meselesi hala bir çözüme ulaşamamıştır. Köylü milletin efendisiydi, her şeyi omuzlayan, asıl büyük yükü yükleyen onlardı; ama her şeyden mahrum olan, görmezden gelinen de onlardı. Halkın yüzde 80'inin köylerde olması, köy halkının eğitim konusunu gündeme getirmiş ve eğitimin sadece belli bir çevreye hitap etmemesi gerektiği, eğitim camiasında tartışılan bir konu olmuştur.

Köylünün eğitim seviyesinin yükseltilmesi, köylerin kalkınması ve gelişmesinin önemi o dönemlerde sık sık eğitim uzmanları tarafından vurgulanmıştır. Aslında köy eğitimi ile ilgili düşüncelerin başlangıç noktası,

3 İlhan Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995), 135-144.

4 Fay Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri* (İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 2015), 60.

5 Fahri Kılıç, "Atatürk Dönemi Eğitim Tarihi", *Türk Eğitim Tarihi*, ed. Mustafa Kılınc - Songül Keçeci Kurt (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2019), 205.

6 Can Dünder, *Köy Enstitüleri* (Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2001), 16.

7 Sadık Kartal, "Toplum Kalkınmasında Farklı Bir Eğitim Kurumu: Köy Enstitüleri", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (2008), 25.

II. Meşrutiyet Dönemi'ne dayanmaktadır. Bu düşüncelerin şekillenişindeki ilk isim olan eğitimci Ahmet Tevfik, eğitimin köye uygun olması gerektiğini dile getirmiştir⁸. Bunun yanı sıra, Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi 14 Temmuz 1914 tarihinde yaptığı konuşmada köy eğitimi konusuna parmak basmıştır. Ancak bu mevzu savaş ve sosyal bunalımlar gibi nedenlerden dolayı cumhuriyet sonrasına kalmıştır⁹. Yukarıda belirtildiği üzere, yabancı uzmanlar da sundukları raporlarda, köy çocuklarının köy şartları göz önünde bulundurularak yetiştirilmelerini ısrarla dile getirmişlerdir. Ayrıca, köylerdeki öğretmenlerin köylerin kalkınmasındaki rolüne değinerek köy halkını her anlamda eğiten, modern ve verimli tarım yapması konusunda bilinçlendiren ve köylülerin inanç ve kültürel değerlerini dikkate alan bir eğitimle yetiştirilmeleri gerektiğini vurgulamışlardır¹⁰.

Cumhuriyetin ilanıyla eğitimin tüm ülkeye eşit şartlarda ulaşması ve değişimin halktan, köyden başlaması gerektiği, başta Atatürk olmak üzere birçok aydının hem fikir oldukları meselelerdi. Bütün bu görüşler doğrultusunda, eğitimin köylerde yaygınlaştırılması için birçok girişimde bulunulmuştur. Ancak bu girişimlerin kimi başarılı kimi başarısız, kimi yeterli kimi yetersiz olmuştur. Tüm bu arayışlar, girişimler, denemeler ve gerçekleştirilen çalışmalar yeni bir eğitim kurumunun alt yapısını hazırlamış ve nihayetinde 17 Nisan 1940 yılında Köy Enstitüleri resmi olarak kurulmuştur.

1. Köy Enstitüleri

Osmanlı döneminde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında köylü ve şehirli olarak ayrılan halk birbirinden tamamen bağımsız ve kopuk iki farklı kitleyi oluşturuyordu. Dönemin eğitimcileri bu duruma dikkat çekse de bunun için çok büyük adımlar atılmamaktaydı. Köylü eğitimden, yüksek hayat standartlarından, gelişimden, bilimden uzak kendi dünyasında yaşıyordu. İsmail Hakkı Tonguç, köylerin canlandırılması ve bu iki halkın arasındaki uçurumun kapatılması gerektiğini dile getiren eğitimcilerden biriydi. Tonguç, batıda müspet bilimlerin doğurduğu yeni bir medeniyet ve uygarlıktan bahsetmiştir. Bu yeni uygarlığın iki ayrı medeniyete sahip kümeler oluşturduğunu ve yeni uygarlığın, eski hayat düzenine tabi insan kitlelerine üstün gelmeye başladığından söz ederek bu konuyla ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir:

Yeni uygarlık, hayatın her safhasında müspet bilimlere dayanan değişiklikler doğurdu... Yeni medeniyetin mensupları bu yenilikleri, gelenek ve göreneğe göre öğrenemeyecekleri için, yepyeni bir eğitim kurumuna ihtiyaç hâsıl oldu. Mecburi öğretim kurumu olan modern manalı ilkokul ve onu tamamlayan meslek okulları doğdu.

8 Ahmet Özgür Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı* (İstanbul: Destek Yayınları, 2020), 17.

9 Salih Özkan, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2002), 191.

10 Ülker Akkutay, *Milli Eğitimde Yabancı Uzman Raporları* (Ankara: Avni Akyol Kültür ve Eğitim Ümit Vakfı, 1996), 25-92.

Bireylere yeni bilgileri okul vasıtasıyla öğretmek icap etti. (...) Şehirler yeni uygarlığın çevresine daha önce girdiler. Köyler, bundan mahrum kaldılar ve şehirler tarafından sömürülmeye başlandılar. Bu yüzden köy süratle cansızlaşmaya başladı...¹¹.

Tonguç, köyü canlandırmanın yolunun eğitimden geçtiğini savunmuştur. Bunun için yüz yıllarca uğraşıldığını, ancak köylerin eğitimine karşı gösterilen direnişlerin bu durumu başarısızlıklarla neticelendirdiğini ifade etmiştir. Bir toplumun, milletin kalkınması, gelişmesi, ilerlemesi, çağdaş uygarlık seviyesine çıkması köylü ve şehirlinin arasındaki farkın, ayırımın kalkmasıyla ve en önemlisi eşit ve laik bir eğitimle mümkün olabilirdi. Nitekim nüfusun yaklaşık yüzde 80'ini oluşturan köylerin kalkınması ve yeni uygulanmaya başlanan cumhuriyet rejimini köy halkının benimsemesi için köylünün eğitim konusu önemsenmiştir.

Cumhuriyetten sonraki dönemlerde, büyük bir sorun olan köy eğitimine çözümler getirmek niyetiyle bulunan teşebbüslerin bir sonucu olarak ortaya çıkan Köy Enstitüleri, kendi kurulduğu dönem içinde ve sonrasında çokça tartışılan eğitim kurumlarından biridir. John Dewey'in "*Türkiye'nin Köy Enstitüleri hayalindeki okullardır*" dediği bu okullar bunun gibi birçok övgüye mazhar olmuştur. Desteklenen, gurur duyulan, övgülerle bahsedilen bir kurum olmasının yanında, birçok eleştirinin de hedefi haline gelen Köy Enstitüleri 1954 yılında bazı gerekçeler gösterilerek kapatılmıştır.

Köy Enstitüleri'ne gelinceye kadarki tarihsel süreçte pek çok gelişme yaşanmıştır. Nitekim 1924 tarihli Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun ardından çıkarılan 2 Mart 1926 tarihli Maarif Teşkilâtına Dair Kanun; öğretmen yetiştirme politikası üzerinde etkili olan önemli bir yasal düzenlemedir. Bu Kanunla, İlköğretmen okulları, "*İlk Muallim Mektepleri*" ve "*Köy Muallim Mektepleri*" diye iki tip olarak ele alınmıştır¹². İlk olarak, Köy Muallim Mektepleri, 1927-1928 öğretim yılında Denizli ve Kayseri Zenci Dede'deki iki ilkokulda açılmıştır¹³. Böylece, köy koşullarını yakından bilen öğrencilerin başarılı köy öğretmeni olacakları inancıyla¹⁴, köyün halkına, kültürüne yabancı olmayan köylü çocuklarının köy öğretmeni olarak yetiştirilmesi uygulamasına geçilmiştir. Ancak Köy Muallim Mektepleri, birçok bakımdan çok masraflı kuruluşlar olmaları ve güdülen amacı karşılamada yetersiz kalmalarından dolayı, köy öğretmenleri eğitiminde sorunları çözmeye yetmemiş ve 1933'te kapatılmıştır¹⁵.

Akabinde, eğitim alanında kırsal kesimde yaşayan halk ile kentliler arasındaki bozuk dengeyi eşitlemek ve köy halkına pratik bilgi vermek amacıyla 1936'da Saffet Arıkan'ın Vekilliği döneminde¹⁶, Eskişehir Çifteler Devlet

11 İsmail Hakkı Tonguç, *Canlandırılacak Köy* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 537-538.

12 Aydın, *Köy Enstitüleri ve Toplum Kalkınması*, 51.

13 Sefer Ada - Z. Nurdan Baysal, *Pedagojik-Androgojik Formasyon ve Türkiye'de Öğretmen Yetiştirme* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2013), 64.

14 Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, 90.

15 Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, 93-94.

16 Mustafa Çıkar, *Hasan-Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu* (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1997), 89.

Çiftliğinde ilk kez Eğitimci Kursu açılmıştır. 84 adayla başlanan bu girişimden olumlu sonuç alınca 11 Haziran 1937'de kabul edilen 8 maddelik 3298 Sayılı Köy Eğitimci Yasası¹⁷ ile söz konusu kursların sayısı 11'e çıkarılmıştır. Aynı yıl İzmir Kızılçullu ve Eskişehir Çifteler-Mahmudiye'de iki, 1938-1939 öğretim yılı başında Edirne Karaağaç'ta bir tane olmak üzere üç tane daha köy öğretmeni okulu açılmıştır¹⁸. İlk olarak Atatürk'ün önerisiyle hayata geçirilen ve köylere eğitimci yetiştirmek amacıyla kurulan bu eğitimci kursları başarılı sonuç göstermiştir.

Atatürk'ün vefatıyla Cumhurbaşkanı, İsmet İnönü olmuştur. İnönü, Millî Eğitim Bakanlığı'na, Hasan-Âli Yücel'i getirmiştir. Daha önceden Saffet Arıkan döneminde İlköğretim Genel Müdürlüğü'ne atanan İsmail Hakkı Tonguç yeni bakan döneminde de görevine devam etmiştir. Hasan-Âli Yücel de Saffet Arıkan ile başlayan projeye sahip çıkmış ve Köy Enstitüleri'nin kuruluş süreci başlatılmıştır. Köylere öğretmeni yetiştirmek amacı taşıyan bütün arayışların, görüşlerin ve deneyimlerin sonucunda, 17 Nisan 1940 tarihinde 3803 sayılı Kanunla kurulan Köy Enstitüleri¹⁹, başlangıç olarak on, sonra yedi ve daha sonra dört tane açılarak toplamda yirmi bir olmak üzere, tarım işlerine elverişli geniş arazisi bulunan köylerde veya onların hemen yakınlarında eğitim-öğretime başlatılmıştır²⁰. Karma öğretim uygulanan bu Enstitülerin eğitim süresi beş yıl olarak belirlenmiştir²¹.

Açılan 21 Köy Enstitüsü'nün dışında, Köy Enstitüleri'ne öğretmeni, gezici öğretmeni, gezici başöğretmeni, ilköğretim müfettişi yetiştirmek amacıyla 1942'de Ankara Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü açılmıştır²². 1942-1943 öğrenim yılında Çifteler ve Kızılçullu Köy Enstitüleri'nden mezun olan öğrenciler Yüksek Köy Enstitüsü'ne alınmış olup bundan sonraki yıllarda, bu yüksekokula Enstitüleri bitiren öğrencilerden Öğretmen Kurulları tarafından aday gösterilenler sınavla alınmaya başlanmıştır²³.

Uygun arazisi bulunan ve tarıma elverişli yerlerin belirlenmesi, öğretmeni ve öğrencilerin belirlenip toplanması, bazı bölgelerde yeterince destek görmemesi gibi durumlar bu süreci zorlaştırırsa da Köy Enstitüleri her şeye rağmen kurulmuştur. Köy Enstitüleri, köylerin sosyal ve ekonomik yapısına uygun öğretmeni yetiştirerek eski düzende "nazarî" eğitim yapan, köye gidip kalmak istemeyen öğretmenler yerine; köy kökenli, köye yararlı olabilecek,

17 Mevlüt Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri* (Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 2002), 24.

18 Cemil Öztürk, *Türkiye'de Düünden Bugüne Öğretmeni Yetiştiren Kurumlar*, ed. İsa Eşme (İstanbul: Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları, 1998), 73.

19 Yahya Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2020), 393.

20 Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, 324.

21 Ada - Baysal, *Pedagojik-Androgojik Formasyon ve Türkiye'de Öğretmeni Yetiştirme*, 66.

22 Nurgün Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri* (İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 2013), 252.

23 Mehmet Başaran, *Devrimci Eğitim Köy Enstitüleri (Tonguç Yolu)* (İstanbul: Papirüs Yayınları, 1999), 19.

nasırlı ellerinde kaleminden çok, kazma, kürek, çapa, bağ makası, keser... bulunan öğretmenler yetiştirilmesi felsefesine dayanır²⁴. Bu Enstitüler, entelektüel bir köy gençliği yerine, köyün kalkınmasında faydalı olabilecek liderler yetiştirmeyi ve ülkedeki değişimi bütünüyle köy yoluyla sağlamayı amaç edinmiştir²⁵.

Köy Enstitüleri'nin kurucu mimarı Tonguç için "iş" bir eğitim aracı değil amaçtır; tüm Enstitü mezunlarının "İş içinde, iş aracılığıyla ve iş içinde eğitim" şeklindeki ifadeleri, bu Enstitülerin eğitim felsefeleri²⁶ hakkında fikir vermektedir. Tonguç, iş eğitimi görüşünün sosyal ve psikolojik temelini, köy çocuklarının işle tanışık ve barışık olan yaşam biçimlerine dayandırıyordu²⁷. Bu düşüncelerden hareketle, Köy Enstitüleri, köy yaşamına alışık, çalışmaktan, üretmekten yorulmayan köylü çocuklarının eğitimini, iş ve üretim odaklı bir anlayış üzerine temellendirmektedir.

Enstitülerin amacı, "iş için eğitim" anlayışına dayandığına göre, burada eğitim alacak öğrencilerin bu amaca yönelik seçilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı alınacak çocukların sağlıklı ve güçlü olmaları önemli bir kriter olmuştur. Nitekim bu çocuklar Enstitülere alınmadan önce bir sağlık kontrolünden geçirilmiş ve sağlık durumu elverişli olanlar tercih edilmiştir²⁸. Enstitülerde insan gücünün seçilmesi, toplanması ve işe koşulması kolay olmamış, öğrencileri toplarken güçlükler ortaya çıkmıştır. Kanuna göre, beş sınıflı köy ilkokullarını bitiren çocuklar Enstitülere alınacaktır. Bu öğrencilerin sayısının kadroları doldurma konusunda yetersiz kalmasıyla üç sınıflı öğretmenli ve öğretmenli ilkokulları bitiren öğrenciler için Enstitülerde hazırlık sınıfları açılmış²⁹ ve böylece Enstitülerin öğrenci ihtiyacı giderilmeye çalışılmıştır.

3803 Sayılı Kanun'a göre; "Köy öğretmeni ve köye yarayan diğer meslek erbabını yetiştirmek üzere ziraat işlerine elverişli arazisi bulunan yerlerde, Maarif Vekillîğince Köy Enstitüleri açılır." Kanunun bu maddesinden anlaşılacağı üzere Enstitüler sadece köye öğretmen yetiştirmek değil, aynı zamanda köyün ihtiyacı olan tarımcı ve sağlıkçıyı da yetiştirmek amacı güden çok amaçlı okullardır³⁰. Kanun, Enstitülere alınan öğrenciler veya Enstitüden mezun olan öğretmenlerin öğrenciliği veya öğretmenliği bırakmaması adına cezai yaptırımlar içeren önlemler almıştır. Öğretmenin görevi, ziraat işlerini fenni bir şekilde yapmak, köylüye rehber olmaktır. Bunun için öğretmenin ve ailesinin geçimine de yetecek miktarda tarıma elverişli bir arazi tahsis edilir.

24 Akyüz, *Türk Eğitim Tarihi*, 393.

25 Güven, *Türk Eğitim Tarihi*, 325.

26 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 197.

27 Pakize Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020), 172.

28 Osman Akandere - Nihal Yıldız Yılmaz, "Köy Enstitülerine Alınacak Talebe Hakkında Maarif Vekâletince Yayınlanan 18 Ağustos 1941 Tarihli Genelge'nin Esasları ve Uygulanması", *Atatürk Dergisi* 6/2 (2017), 13.

29 Başgöz, *Türkiye'nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, 235.

30 Hasan Erçelesi, *Köy Enstitülerinin Çağdaş Eğitim Yönetimine Katkıları* (İzmir: Dikili Belediyesi Kültür Yayınları, 1993), 23.

3803 sayılı Kanununun 3. maddesi, “Enstitülere tam devreli köy ilkokullarını bitirmiş sıhhatli ve müstaid köylü çocuklar seçilerek alınırlar.” şeklindedir. Köy Enstitüleri’ne seçilen çocukların köylü, zeki ve enerjik, sağlam ve gürbüz olanlarının seçilmesine dikkat edilecek, böylece bu çocuklar yeniden köye döndüğünde sisteme uyum sağlayabilecek, Enstitülerdeki ve köylerdeki zor koşullara dayanabilecektir³¹. Bu okullardaki öğrenciler tekrar köylerine döndüklerinde yabancılaşmama çözümlerini bulacaklar, köyün sorunlarına hâkim olduklarından mantıklı ve uygulanabilir çözüm önereceklerdir³². Fakat Enstitülere yalnızca köy çocuklarının alınması hususunda, bazı milletvekilleri tarafından, köylünün ve şehirlinin temasının kesileceği ve halkı ikiye böleceği endişesiyle eleştiriler getirilmiştir³³.

1942 yılında çıkarılan 4274 sayılı Köy Okulları ve Enstitüleri Teşkilât Kanunu’yla, köylerdeki okullar ve kurslar ile halkı yetiştirmekle ilgili işler, görevlendirme yapılacak okullar ve konumları, bağlı oldukları idari birimler; eğitim ve öğretime, okulların ve belirlenecek arazilerin durumu, öğretmenler, eğitimci ve öğrencilere ilişkin tüm iş ve işlemler geniş bir çerçevede ele alınarak açıklanmıştır. Kanun, “sistemin içinde yer alacak okullardan beklenen eğitim ve kalkınma görevine açıklık getirmiştir”³⁴.

Cumhuriyetin ilanından sonra eğitim kurum ve kademelerinde karma eğitime tamamen geçiş yapılmıştır. Köy Enstitülerine ağırlıklı olarak erkek öğrenciler alınsa da kız öğrencilerin alınması hususunda ayrı bir önem verilmiş, bunun için gereken emeğin sarf edilmesi istenmiştir³⁵. Nitekim Köy Enstitüleri’nin eğitim anlayışının karma eğitime dayandığı; bu konuda kız öğrencilerin Enstitüdeki varlığı ve eğitiminin özellikle üzerinde durulduğu bilinmektedir.

Cumhuriyet dönemi eğitiminde millilik, laiklik, eşitlik... gibi ilkelere özellikle vurgu yapılmaktadır. Anadolu’nun her köşesine eşit ve laik bir eğitim imkânı sunmanın bir yansıması da şüphesiz ki karma eğitim uygulamasına geçerek kadınlara da toplumsal yaşamda eşit söz hakkı vermek olmuştur. Bu gelişmeler ışığında cumhuriyetin bir eğitim kurumu olan Köy Enstitüleri’nin karma eğitim ilkesiyle kurulup ilerlemesi de kaçınılmaz olmuştur. Bu kurumlardaki öğretmenler ve öğrencilerin statüsünde cinsiyet bakımından bir ayrım söz konusu olmamıştır.

31 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 240.

32 Akandere - Yıldız Yılmaz, “Köy Enstitülerine Alınacak Talebe Hakkında Maarif Vekâletince Yayınlanan 18 Ağustos 1941 Tarihli Genelge’nin Esasları ve Uygulanması”, 6.

33 Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, 278; Erçelebi, *Köy Enstitülerinin Çağdaş Eğitim Yönetimine Katkıları*, 23.

34 Başgöz, *Türkiye’nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*, 225.

35 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 242.

2. Köy Enstitülerine Kız Öğrencilerin Alınması ve Karma Eğitim

Köy Enstitüleri Türkiye’de yatılı olarak karma eğitime geçen ilk kurumlardır. Türk kadınına erkekle eşit düzeyde gören demokratik zihniyetin bir yansıması Köy Enstitülerinde hayat bulmuş ve yatılı-karma düzene ilk Enstitüler bünyesinde geçilmiştir³⁶. 1938 yılında Kızılçullu Kadın Eğitim Kursundan mezun olan kız öğrenciler Enstitülerin birinci sınıfına alınmış, böylece Köy Enstitülerinde karma eğitim başlatılmıştır³⁷. Enstitülerdeki kız öğrencilerin sayısı özellikle ilk yıllarda, kız çocuklarını yatılı okullara göndermekten çekinen aileler yüzünden çok düşük kalmıştır. Hatta bunun önüne geçebilmek adına bazı bölgelerde bir erkek öğrencinin Köy Enstitüsü’ne alınması için bir kız öğrenciyi yanında getirmesi şartı öne sürülmüştür³⁸.

Köylü çocuklar seçilerek köye öğretmen yetiştirme gayesiyle yola çıkan Enstitüler, ilk yıllarda öğrencilerin seçiminde farklı yollara başvurmak zorunda kalmıştır. Enstitüler için yeterince kız öğrenci bulunamaması, Köy Enstitüleri’ne alınacak kişilerin kriterlerinde esnemeye gidildiğini göstermektedir. Nitekim Enstitülere, köylerden kız öğrenciler bulunamayınca köy kökenli olup nahiyeye ve ilçe merkezlerinde yaşayan kızlar kabul edilmiştir. Enstitülerin kapanma yıllarına doğru kız öğrencilerin Köy Enstitülerindeki sayılarında artış olmuştur³⁹. Köy Enstitüsü Prof. Dr. Ayşe Baysal, kadınların okuması için devletin çareler aradığından söz etmiş ve cümlelerine şöyle devam etmiştir: “(...) Köy kızlarını okutmaya teşvik etmek, zorlamak için, bir kız öğrenci getiren velinin oğlu Enstitüye sınavsız alınmıyordu.”⁴⁰. Ayşe Baysal başka bir yazıda; kendisinin köydeki başka bir erkek çocuğunun Enstitüye girebilmesi için okula gönderildiğini anlatmıştır: “(...) Babam üzerinde önemli etkisi olan bir akrabamız, ikinci oğlunu da Enstitü’ye gönderebilmek için babama baskı yapmaya başladı. Ben ve benim küçüğüm ilkokulu bitirmiştik. (...) benim gönderilmeme karar verildi. (...)”⁴¹. Bu anlatımdan, kız çocuklarının eğitim hayatına katılmaları için farklı yollara başvurulduğu anlaşılmaktadır.

Pakize Türkoğlu, 1940 Haziran ayında Enstitünün birine otuz kız otuz erkek öğrenci alınacağı ile ilgili haber çıktığını ancak kadronun dolmayıp kız öğrenci olarak sadece bir kişinin geldiğini belirtmiştir. Devamında; “*Kadro dolmayınca, hele kızlar olmayınca öğrenci alma tarihi yeniden uzatılıp bir yazı daha çıkarılarak, özellikle köylü kızların bulunması ve özendirilmesi istenmiş. Gene de altı*

36 Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı*, 44.

37 Melis Akay, *Köy Enstitülerinde Yetişen Kadın Öğretmenlerin Türk Toplumuna Etkileri* (Adnan Menderes Üniversitesi, 2017), 59.

38 Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, 136.

39 Akandere - Yıldız Yılmaz, “Köy Enstitülerine Alınacak Talebe Hakkında Maarif Vekâletince Yayınlanan 18 Ağustos 1941 Tarihli Genelge’nin Esasları ve Uygulanması”, 12.

40 Hasip Pektaş, “Prof. Dr. Ayşe Baysal ile bir söyleşi”, *Öğretmen Dünyası Dergisi* 254/ (2001), 19-22.

41 Ayşe Baysal, “Prof. Dr. Ayşe Baysal Yaşam Öyküsü (Kendi Kaleminden)”, *Beslenme ve Diyet Dergisi* 45/ (2017), 2.

kız öğrenci bulunabilmiş yalnızca. O yıllarda köy ilkokulunu bitirmiş kızlar çok azdı çünkü. Kuşkusuz bir de Enstitünün yeni açılması ve çoğu köylünün önceden böyle bir eğitim olanağından haberi olmaması, örneği olmayan bu yeni eğitimi tanımamaları gibi nedenler de vardı. Aksu Köy Enstitüsü'nün ilk öğrencileri altı kız, altmış erkekti." bilgisine yer vermiştir⁴².

Cılavuz Köy Enstitüsü'nde kız öğrenciler diğer Enstitülere göre daha az olmuştur. Kız öğrencilerin alımı konusunda pozitif ayrımcılık yapılmış, nispeten başarı sağlanmıştır. Örnek verecek olursak, 1940 yılının ikinci yarısında Cılavuz'da 1000 öğrencinin içinde sadece 35 kız öğrenci vardı. Burada kız öğrenciler öğretmenlerin evlerine yakın bir yatakhane kalmaktaydı. Onun dışında kız erkek bütün öğrencilerin her yerde birlikteliğine önem verilmiştir. Kız erkek öğrencilerin aralarındaki ilişki arkadaşlıktan, ağabeylik-ablalıktan öteye gitmemiştir. Bu konuda Cılavuzlu Kâzım Çakmur, kız erkek herkesin beraber çalıştığını ifade etmiş ve "Sonradan o Köy Enstitülerine atılan iftiralara miftiralara, şunlar bunlar, katiiyen gerçeğe ilgisi yoktu." diye eklemiştir⁴³.

Eskişehir'deki Çifteler (Hamidiye) Köy Enstitüsü'nde okuyan Talip Apaydın, ilk zamanlarda kız öğrencilerin Mahmudiye'de olduğunu, Hamidiye'de sadece erkek öğrencilerin eğitim gördüğünü bildirmiştir. Apaydın, bir gün Mahmudiye'deki öğrencilerle bir geziye katılacaklarını ve bu gezide kızların da olacağını duyunca çok heyecanlandığını ve sevindiğini anlatmıştır. Daha önce hiç kızlarla bir arada bulunmayan bu öğrenciye göre bu durum çok olağanüstü gelmiştir. Gezi yapacakları yere vardıklarındaki duygularını şu şekilde aktarmıştır: "Mahmudiye öğrencileri görünmüştü. İçlerinde yer yer renkli giyinmiş kızlar fark ediliyordu. Yaklaştılar. Yokuşu zor çıkıyorlardı (...) geldiler. Yüzleri kıpkırmızı olmuştu. Terlemişlerdi. Yer verdik, oturdular. Öğretmenler kendi aralarında şakalaşıyordu. Biz hep kızlara bakıyorduk. Her biri ayrı güzel görünüyordu. Oysa kara kara köylü kızlarıydılar işte. Birisi sarışındı. Enstitü'nün verdiği basma urbalar giymişlerdi. Aynı basmadan ileri doğru açılan yuvarlak şapkaları vardı. Pek yakışmıştı onlara... İlk olarak aramızda kızları görmenin sarhoşluğunu yaşıyorduk. Bir olağanüstüydü her şey. Meğer geçici olurmuş bu. O yıl kızların bulunduğu sınıflar da Hamidiye'ye getirildi. Yatakhane, yüznumara hariç, her yerde onlarla beraberdik. Bir iki ay içinde doğallaştı. Aıştık. Öbür arkadaşlarımız gibi gelmeye başladılar..."⁴⁴.

Yazar, daha önce kendisine olağanüstü ve farklı gelen bu durum normalleştirildiğinde, bu konudaki bakış açısının değişimini anlatmıştır. Apaydın, iki cinsin bir arada okurken birbirlerini düzelttiğini, kendilerine daha çok çekidüzen verdiklerini tecrübeleriyle aktarmıştır. Kız ve erkek öğrencilerin birlikte eğitim almaları, onların birbirlerine olan davranışlarını ve algılarını

42 Pakize Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, ed. Şengün Kılıç Hırıstidis (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017), 15-16.

43 Firdevs Gümüüşoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 298.

44 Talip Apaydın, *Köy Enstitüsü Yılları* (Literatür Yayınları, 2020), 72-73.

değiştirmiştir. Karma eğitim uygulamasına geçtikten sonra öğrenciler birlikte okumayı, yemek yemeyi, oyun oynamayı, çalışmayı, iş yapmayı... öğrenmiş ve karşı cinstekilerle normal arkadaşlık ilişkileri kurulabileceklerini anlamışlardır.

1937'den 1946'ya kadar kız öğrenci sayılarında artış olmuş, bu sayılar sonradan ölüm, hastalık, sınıfta kalma gibi nedenlerden dolayı düşmüştür. Köy Enstitüleri'nde 1950 yılında karma eğitime son verilmiştir⁴⁵. Dönemin Millî Eğitim Bakanı Şemsettin Sirer zamanında kız ve erkek öğrencilerin ayrı bölümlere ve sınıflara ayrıldıkları görülmüş ve böylece Cumhuriyet Halk Partisi tarafından karma eğitime ilk darbe vurulmuştur. Bunun ardından Demokrat Parti iktidarı, karma eğitime tamamen son vermiştir⁴⁶. Karma eğitime son verilmesiyle kız öğrenciler kendi Enstitüleri'nden alınarak Trabzon Beşikdüzü ve İzmir Kızılçullu Köy Enstitüleri'ne götürülmüştür. Bir süre sonra Kızılçullu'daki kız öğrenciler Bolu Kız Öğretmen Okulu'na nakledilmişlerdir⁴⁷. Kız öğrencilerin belli bölgelerdeki Enstitülere toplanması sayılarının azalmasına neden olmuştur. Bu durum genel olarak kendi bölgelerinden çok uzak mesafelerde olan okullara ailelerin kızlarını göndermek istememesinden kaynaklanmıştır. Ayşe Baysal'ın bu konudaki değerlendirmesi şu şekildedir: "Kızlara yazık oldu. Okula gidemediler. Enstitüleri ayırdıktan sonra sayıları iyice azaldı... Uzaktaki okullara nasıl gitsinler."⁴⁸

2.a. Kız-Erkek İlişkileri ve Ahlak Dışı Söylentiler

Köy Enstitüleri'nde uygulanan karma eğitim o dönemlerde büyük tepkilere neden olmuştur. Yatılı bir kurumda kız ve erkek öğrencilerin bir arada okutulmaları Köy Enstitüleri'ni eleştirilerin odağı haline getirmiştir⁴⁹. Türk toplumunun yapısına ters olduğu düşüncesiyle, eleştirilerin boyutu ahlaksız söylentilere kadar gitmiştir. Mahmut Makal: "Neden kızla erkek yan yana, omuz omuza derse giriyor, tarlaya gidiyordu. Bunu söyleyenler, köylümüzün zaten böyle karışık çalışıp, karışık yaşadığından habersiz görünüyorlardı. Neymiş efendim, kızlar, çocuklarını ayakyoluna gidip atıyorlarmış oralar tıkanmış.", diyerek bazı kesimlerin karma eğitime olan bakış açısını ve ahlak dışı söylemlerin boyutunu anlatmaya çalışmıştır⁵⁰.

Ahlaksız söylentilere kadar götürülen eleştiriler, Köy Enstitüleri'ne kız öğrencilerin gelmesi konusunda ailelerin tereddüt yaşamasına neden olmuştur. Bu konuyla ilgili Talip Apaydın, "Köy Enstitülü kızlar için söylenenler, onlara

45 Akay, *Köy Enstitülerinde Yetişen Kadın Öğretmenlerin Türk Toplumuna Etkileri*, 65; Murtaza Aykaç vd., "Bir Modernleşme Öyküsü: Köy Enstitüleri", *Turkish Studies* 13/27/ (2018), 183-201.

46 Fevzi Çakmak, "Kuruluşundan Kapatılışına Kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi İçerisinde Köy Enstitülerin Yönelik Muhalefet", *ÇTTAD* VI/15 (2007), 244.

47 Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, 137.

48 Semiha Tuna, "Köy Enstitüleri'nde kadın olmak", *Fe Dergi* 1/1 (2009), 27.

49 Nihal Yıldız - Osman Akandere, "Köy Enstitülerinin İdeolojik Yapısı", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVII/35/ (2017), 275-316; Mustafa Önder, *Toplumsal Değişim Sürecinde Düziçi Köy Enstitüsü* (Selçuk Üniversitesi, 2012), 24.

50 Mahmut Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2020), 26.

edilen iftiralar, halkoyunda belki en yıkıcı, etkili propaganda oldu. Kızla erkeğin aynı okulda okuması, aynı elbiseyi giymesi, yan yana çalışması, birlikte yiyip içmesi, el ele tutuşup halay çekmesi, kafası hep kötüye çalışan softayı çıldırttı. Hayalinde olmadık sahneler kurdurttu ve halka zehir saçtırdı..." diyerek bu konuda düşüncelerini dile getirmiştir⁵¹. Bu olumsuz söylentilerin kaç insanı etkilediğini, bilmeden, görmeden, tam anlamadan ortalığa dökülen her ahlak dışı ifade ve eleştirinin kaç kız çocuğunun okumasını engellediğini sayısal olarak asla bilemeyiz. Ama bu durumdan olumsuz yönde etkilenen ve okuma hayalleri suya düşen kız çocuklarının olduğu da bir gerçektir.

Köy Enstitüleri hakkında halk arasında dönen bu dedikodular birçok köylünün bakış açısında olumsuz izlenimler bırakmasına sebep olmuştur. Örneğin; Kadriye Yeşilyaprak, babasının onu Köy Enstitülere kaydettirmek istediğini ancak kendisinin, üvey annesinin ve babaannesinin bunu ilk başta kabul etmediğini ve bunun nedenini şöyle ifade etmiştir. "*Tabi ben henüz küçük bir çocuktum ve evden ayrılmak istemiyordum. Bir de şöyle bir söylenti vardı: Köy Enstitülerinde kız-erkek karışık ve yatılı olduğu için oraya giden kızlar "kötü yola düşecek" deniyordu. Elbette yıl 1945 ve bir köyde, kapalı bir çevrede yaşıyoruz*"⁵².

Bu konuda Köy Enstitüleri'ne gidip okulu bitiren bir kız öğrenci, babasının çıkan dedikodular yüzünden kız kardeşini göndermediğini aktarmıştır. Kız kardeşi bir piyeste oynarken valinin dikkatini çekmiş, ancak baba, küçük kızının Enstitüye gitmesine kesinlikle müsaade etmemiştir. Bu durum kitabın kahramanı Nahide tarafından şöyle aktarılmıştır: "*(...)Vali Bey, "Bu kız çok yetenekli... Ailesini bulup konuşalım. Okula göndersinler," demiş. Bir süre sonra da evimize Milli Eğitimden Müdür Yardımcısı ve bir müfettiş geldi. Asuman Tekelioğlu diye adını da yazmışlar, sora sora evimizi bulmuşlar. Ama ne yazık ki tüm bunlar Asuman'ın kaderini değiştirmede. Babam bana tanıdığı toleransı Asuman'a tanımadı. Köy Enstitüleri hakkında çıkan dedikodular babamı çok yıldırılmıştı.*"⁵³. Nahide, açılan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'ne gidip müzik eğitimi almak için babasına mektup yazdığını, babasının bu dedikodular yüzünden tedirgin olup izin vermediğine de aynı kitapta değinmiştir.

Kız öğrencilerle erkek öğrencilerin ya da erkek öğretmenlerin arasında ahlak dışı ilişkilerin yaşandığıyla ilgili söylentiler, kız öğrencilerin Enstitülere gönderilmesini olumsuz yönde etkiliyordu. Buradaki eleştirilerin ve söylemlerin asıl sebebi Enstitülerde uygulanan eğitimin karma olması değil, yatılı bir kurumda karma eğitim olmasından kaynaklanıyordu. Kirby (2015), Köy Enstitüleri'ndeki kız erkek ilişkilerinin çok normal olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca, Köy Enstitülerindeki kız erkek ilişkileri hem kent hem köy yaşamında gerçekleşen birçok olay ve davranışla kıyaslandığında, Enstitülerin çok daha

51 Apaydın, Köy Enstitüsü Yılları, 73.

52 Binnur Yeşilyaprak, Arifiye Köy Enstitülü Annemle Damla Söyleşiler (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2016), 7.

53 Şebnem Atılğan, Nahide-Yarım Kalan Mucize (İstanbul: Kafekültür Yayıncılık, 2012), 139.

normal ve ahlak düzeyi yüksek kurumlar olduğunu savunmaktadır⁵⁴. Köylerde erkek ve kadınların yaşamları göz önüne alındığında insanların çok da birbirlerinden bağımsız olmadıklarını görebiliriz. Köylerde kadınlar da erkekler de şehirlere göre daha özgür ve birbirleriyle etkileşim içerisindeyler. Köylerde, kadınlar ve erkeklerin tarlada, ahırda, dağda her yerde cinsiyet ayrımı yapmadan hep birlikte hareket ettikleri bir yaşamdan bahsetmek mümkündür. Bütün bunlara rağmen Köy Enstitüleri'nin gücü, kız erkek ilişkilerinin boyutunun çirkin taraflara çekilerek ailelerin endişelenmesine neden olacak dedikoduları engellemeye yetmemiştir.

Belki de buradaki kız öğrencileri düşünmeden doğru ya da yanlış söylenen her söz, yine bir kız çocuğunun eğitim hayatının etkilenmesine ve okul şansının elinden alınmasına neden olmuştur. Bir öğrencinin bir kız öğrenciye, onu evlenmeye zorlayan mektup yazdığı, bir kız öğrencinin hamile kaldığı, köy kızlarının namuslarının ayaklar altına alındığı⁵⁵ gibi dolaşan dedikoduların boyutları giderek çok ağırlaşmıştır. Tüm bu söylemlerden dolayı, ailelerin Köy Enstitüleri'ne kızlarını göndermek istememesi hiç de şaşırtıcı bir tutum değildir.

Köy Enstitüleri hakkında yapılan bu ahlak dışı eleştirilerin tam olarak doğruluğu veya yanlışlığı konusunda kanıtlara ulaşmak güç olsa da bu eleştiriler, Enstitülerin kapatılma sürecinde öne sürülen argümanlardan biri olmuştur. Nitekim 26 Aralık 1952 yılında Elâzığ Milletvekili Ömer Faruk Sanaç'ın sorusuna dönemin Milli Eğitim Bakanı Tevfik İleri verdiği cevapta, Köy Enstitülerinde vuku bulduğunu iddia ettiği hadiseleri birkaç örnekle aktarmıştır. Buradaki kız öğrencilerle ilgili hadise, "(...) 6. Ahlâki gelenek ve göreneklerimizden aykırı her türlü hareketler mazur görülmuş ve hatta teşvik edilmiştir. Çirkin muamelelere hedef olan ve mukavemet gösteren kızlarımızdan bıçaklarla tecavüze uğrayanların bulunduğunu gösteren vesikalar eldedir. O zamanki mesuller tarafından bu işlerin takip edilmemesinden sarfı nazar müsamaha ile karşılandıkları ve kendilerinin Enstitülerdeki içki âlemlerine iştirak ettiklerini gösteren şahadetler ve belgeler mevcuttur. (...)" şeklinde ifade edilmiştir⁵⁶. Zira o dönemler, Köy Enstitüleri'nin sonunun gelmeye başladığı bunun gibi birçok söylemden ve eylemden anlaşılmaktadır. Sonuç olarak da bu olayların üstünden çok geçmeden 1954 yılında Enstitüler kapatılarak tarihin tozlu sayfalarında bir eğitim kurumu olarak yerini almıştır.

Köy Enstitüsü öğrencileri arasında birbirlerine karşı duygusal hisler besleyenlerin ve mezun olduktan sonra evlenenlerin olduğu bilinmektedir. Ancak öğrencilik yıllarında bu konuda dönemin ahlaki anlayışına aykırı bir ilişki yaşanmaması için çalışan bir disiplin kurulu olduğundan bahsedilmektedir. Enstitülerde mektuplaşma gibi olayların önüne geçmek amacıyla bazı

54 Kirby, *Türkiye'de Köy Enstitüleri*, 352-356.

55 Necdet Aysal, "Anadolu'da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri", *Atatürk Yolu Dergisi* 35-36/ (2005), 278.

56 TBMM Tutanak Dergisi, Dönem:9, Cilt: 10, Birleşim:22, (Resmî Gazete: 26.12.1952), 442.

öğrenciler “istihbarat” için görevlendirilmiştir⁵⁷. Yeşilyaprak, Enstitüde eşiyile tanışma hikâyesini ve mezun olduktan sonra evlendiklerini anlatmıştır⁵⁸. Aynı şekilde, Atılğan (2012)’ın kitabına hayat veren karakter Nahide de eşiyile Köy Enstitüsü’nde tanıştığını, hatta mezun olmadan önce Enstitüdeki kadın öğretmenlerin bu konuda onları teşvik ettiğini anlatmıştır. Köy Enstitüsü mezunu olan bu kadınlar, köylere öğretmenlik yapmaya başladıktan sonra eşleriyle el ele vererek köylere ışık tutmaya çalışmışlardır.

Nahide Kahraman, kadın öğretmenlerinin mezun olacak kız öğrencileri toplayıp bu konuyla ilgili konuştuklarını ve Köy Enstitülü bir öğretmenle evlenmek için yönlendirdiklerini anlatmıştır. Öğretmenlerinin, “Sizler artık köy öğretmenlerisiniz. Yirmi yıl mecburi hizmetiniz var. (...)Yirmi yılı bir köyde geçirmek, üstelik tek başına daha da zor... (...)Hepiniz eğitilmiş birer genç kız oldunuz. Evleneceğiniz kişilerin de sizler gibi aydın, kültürlü ve eğitilmiş olması gerekiyor. (...) Burada sınıf arkadaşlarınız oldu. Bu arkadaşlarınız arasında beğendikleriniz mutlaka vardır. Bu arkadaşlarınızla evlenmeyi düşünmez misiniz?” dediklerini nakletmiştir. Nahide, kendisinin ve arkadaşlarının öğretmenleriyle aralarında geçen bu konuşmadan dolayı çok şaşırıldıklarını, “Kızlarla birbirimize bakıyoruz. Öylesine şaşkınsınız ki! (...) Okul yılları boyunca disiplin kurallarını her şeyden üstün tutan öğretmenlerimiz şimdi, mezun olduğumuz gün “evlenin” diyorlar, hem de Köy Enstitülü bir öğretmen ile...” şeklinde dile getirmiştir⁵⁹.

Cılavuz Köy Enstitüsü öğrencisi Perihan Akçam, hiçbir kız öğrencinin hamile kalmadığını, çocuk düşürmediğini belirtir. Bu iftiralara karşı öfkeyle karşılık veren Akçam’a göre, birbirlerine karşı duygusal hisler besleyen öğrenciler olmuş ve öğretmenler bunu desteklemiştir. Ama öğrencilerin bu hisleri ve duyguları düzeylidir. Erkek arkadaşlarının kızlara karşı hiçbir olumsuz davranışı ya da tutumu olmamıştır. Dördüncü sınıfa geldiklerinde kadın öğretmenler, kız öğrencilerin eşlerini Enstitüdeki erkek arkadaşlarından seçmeleri konusunda teşvik etmiştir: “Köydeki ağanın oğluna, köydeki yakışıklı delikanlıya kalmayın. Eşinizi burada seçin” demişlerdir⁶⁰.

3. Köy Enstitülerinde Kız Öğrencilerin Eğitim Süreçleri

Köy Enstitüleri’nde ilk kapsamlı program 1943 yılında hazırlanmıştır. 1943 Öğretim Programına göre derslerin yüzde 50’si kültür dersleri, yüzde 25’i ziraat dersleri ve çalışmaları ve yüzde 25’i ise teknik dersleri ve çalışmaları olarak üç kümeye ayrılmıştır. Bu program dört yıl denenmiş ve 1947 yılında mevcut program yapılandırılarak yeni bir program geliştirilmiştir. 1947 Öğretim Programında önceki programın amaç ve ilkelerine bağlı kalınarak birtakım

57 Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı*, 142.

58 Yeşilyaprak, *Arifiye Köy Enstitülü Annemle Damla Söyleşiler*.

59 Atılğan, *Nahide-Yarım Kalan Mucize*, 130-131.

60 Gümüšoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, 298.

değişiklikler yapılmıştır⁶¹. Çakmak'a göre, 1943 programında ders ile iş, teori ile pratik iç içedir; ekonomik prensip ve bölgesel şartlara uygunluk vardır; erkek ve kız öğrencilerin ortak ve ayrı öğrenmeleri gereken sanatlar açıkça belirtilmiştir. 1947 programında, bu koşullar ile ilkelere uyulmadığı ve dikkat edilmediği anlaşılmaktadır⁶². 1953 Öğretim Programı ise ilk öğretmen okullarını da kapsayan bir programdır ve 1950-1951 öğretim yılında karma eğitime son verildiği için Erkek Köy Enstitüleri ile Kız Köy Enstitüleri için iki ayrı ders dağıtım çizelgesi düzenlenmiştir⁶³.

Tarım dersi ve uygulamalarını kız ve erkek öğrenciler birlikte işleyeceklerdi. Teknik ders ve çalışmaları Demircilik, Nalbantlık, Dülgerlik, Marangozluk, Yapıcılık, Köy Ev ve El Sanatları, Makine ve Motor Kullanma derslerinden oluşmaktaydı. Teknik derslerde kız öğrencilere ilişkin genellikle Dikiş, Örgü, Tarımsal Sanatlar, Çocuk Bakımı, Dokumacılık, Yemek Pişirme dersleri verilmekteydi⁶⁴. Motor ve makine kullanımı dersi, birinci sınıfta kız ve erkek öğrencilerin ortak ve zorunlu olarak aldığı tek dersti⁶⁵. Öğrencilerin aldıkları dersler ikinci sınıftan sonra farklı uzmanlaşma alanlarına ayrılarak uzmanlık alanı derslerinin sayısı artırılıyordu. Bu uzmanlaşma alanları öğrencilerin gidecekleri köylerin ihtiyaçları ve yetenekleri baz alınarak belirleniyordu⁶⁶. Kız öğrenciler daha çok Köy Ev ve El Sanatları ders ve çalışmalarına yönlendirilmekteydi.

Pakize Türkoğlu, makine ve motor kullanımı dersinde bisiklet sürmeyi, motosiklet kullanmayı öğrendiklerini, motor dersinin kız ve erkek tüm öğrencilerin zorunlu dersi olduğunu ifade etmiştir. Bu motor derslerinin aslında içeriğinde bir sürü teknolojik aracın kullanımı ve onarımına dair öğretim yapıyordu. *“Öğrenmek zorunda olduğumuz teknoloji araçları sadece bunlar değildi. En başta dikiş makinesi, süt makinesi, modern tarım araçları, traktör, su motoru gibi araçlar hep elimizden geçiyor, bunları iş içinde kullanıyorduk. Örneğin kızlar olarak ayaklı dikiş makinelerini kullanmayı, temizlemek için söküp takmayı, bozulunca onarmayı öğrenmiştik”* diyen yazar, Aksu Köy Enstitüsü'nde aldıkları makine ve motor dersleri hakkında bilgi vermiştir⁶⁷.

Üretim ilkesiyle hareket eden Köy Enstitüleri'nde yürütülen teknik ders ve çalışmalar prototip ya da örnek olarak değil bizzat öğrencilere yaptırılarak gerçekleşmekteydi⁶⁸. Köy Enstitülerinde, derslerin ağırlıkları öğrencilerin cinsiyetlerine göre değişse de her öğrencinin her ders ve alan hakkında fikir sahibi olması ve tecrübe kazanması önemseniyordu.

61 Önder, *Toplumsal Değişim Sürecinde Düziçi Köy Enstitüsü*, 40.

62 Çakmak, “Kuruluşundan Kapatılışına Kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi İçerisinde Köy Enstitülerin Yönelik Muhalefet”, 234.

63 Önder, *Toplumsal Değişim Sürecinde Düziçi Köy Enstitüsü*, 44.

64 Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, 95.

65 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 239; Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı*, 51.

66 Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı*, 51.

67 Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, 29.

68 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 289.

Köy Enstitülerinde işler ve dersler kümeler oluşturularak imece usulüyle hallediliyordu. Öğrenciler kümelere ayrılarak iş bölümü yapıyor ve Enstitünün bütün işlerini hallediyorlardı. Örneğin, Türkoğlu'nun "Bir küme ağacın altında ya da sınıfta kültür dersi yaparken ötekiler dikiş dikmede, bataklık kurutmada, kaldırım yapmada ya da marangozluk dersi ve çalışmalarında olurdu..." ifadelerinden Enstitülerdeki iş bölümü hakkında fikir sahibi olabiliriz⁶⁹. Nahide: "İşler için de on, on beş kişilik kümeler oluştururduk. Kümemizle beraber tarlaya, bahçeye ya da hayvanlarımızın yanına gider, bir yandan işlerimizi yapar diğer yandan günlük derslerimizi işlemiş olurduk" diyerek Köy Enstitüleri'ndeki ders ve işlerin yapılışını bildirmiştir⁷⁰. Enstitülerdeki deneyimlerini aktaran birçok kişinin söylemlerinden işlerin imece usulüyle çabucak bittiği anlaşılıyor.

Köy Enstitüleri'ndeki öğretim, yaparak-yaşayarak, üreterek, yardımlaşarak yapılıyordu. Bütün öğretmenlerin, usta öğreticilerin ve öğrencilerin, dayanışma ve yardımlaşmasıyla işler yürütülüyor ve üretim sağlanıyordu. Kadriye Yeşilyaprak, "(...) Birlikte üretir ve bölüşürdük. Hepimizin emeği, hepimizin çabası yaşamın her alanında birleşir ve imece ruhu yaşardı. Binalarımızı kendimiz inşa eder, sebze ve meyvemizi kendimiz yetiştirir, sıra-masa ve araçlarımızı kendimiz yapar, dikişlerimizi diker, çamaşırlarımızı yıkardık. Yaparak yaşayarak öğrenir, yeteneklerimizi geliştirir, çok yönlü olarak eğitilirdik. Müzik aleti çalar, resim yapar, çeşitli sosyal faaliyetler ve kültürel etkinlikler içinde yoğrulurduk." diyerek Enstitülerdeki imece ruhuna değinmiştir⁷¹. Aynı şekilde Yeşilyaprak, Enstitülerinde işlerin uyum içinde yürütüldüğünden, kızların dikiş, erkeklerin marangozluk ve demircilik yaptığından, kızların tulumları, iş elbiseleri diktiklerinden yani kısaca görev ve sorumluluklarının bilincinde herkesin Enstitünün ihtiyaçlarını karşılamak için çalıştığından bahsetmiştir⁷².

İmece, yani hep birlikte eğitim-öğretim, yaşam, üretim, yalnızca bir Enstitünün kendi bünyesinde yürüttüğü çalışma yöntemi değildi. Aynı zamanda, Enstitüler arasında imece usulüyle yardımlaşma ve dayanışma hâkimdi. Bir Enstitünün kuruluşunda, yetiştirilen veya üretilen ürünlerin paylaşımında, inşaatlarda... Enstitüler arasında bir iş birliği vardı. Enstitülerin arasındaki dayanışmayı ve iş birliğini bir Köy Enstitüsü öğrencisi, "Yeni kurulan ya da zorda kalan Enstitülere, bir plana göre "yardım ekipleri" (30-40 kişilik) gönderilir öbür Enstitülerden. (...) Örneğin 1941'de 600 dönümlük bir alana kurulmaya başlanan Hasanoğlan Köy Enstitüsü, 82 yapıdan oluşmaktadır. Bunların 12'si imece kümelerinin (yardım ekiplerinin) eseridir." şeklinde aktararak bilgi vermiştir⁷³.

Her ders iş ilkesi içerisinde yapılıyor ve bütünleştiriliyordu. İş içinde eğitim ilkesi ile üretim odaklı olan Enstitülerde iş yapmaya hevesli, çalışkan,

69 Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, 24.

70 Atılgan, *Nahide-Yarım Kalan Mucize*, 90.

71 Yeşilyaprak, *Arifiye Köy Enstitüsü Annemle Damla Söyleşiler*, 33.

72 Yeşilyaprak, *Arifiye Köy Enstitüsü Annemle Damla Söyleşiler*, 45.

73 Mehmet Başaran, *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri* (İstanbul: Literatür Yayınları, 2020), 31.

disiplinli öğrenciler vardı. Nitekim Enstitülere öğrencilerin seçilmesinde de belli kriterlerin olması; öğrencilerin sağlık kontrollerinin yapılarak sağlıklı ve sağlam olmayanların elenmesi Enstitülerin iş ve üretim odaklı eğitim anlayışından kaynaklanmıştır. Apaydın, Enstitüdeki bütün öğrencilerin canla başla, gece gündüz çalıştıklarını anlatır; “Öyle bir ortam yaratmışlar ki çalışmayınca rahatsız oluyorduk. Kaytaran, işten kaçan arkadaşlarımız en büyük ayıbı işlerdi. (...) Birlikte çalışmanın, başarmanın, ortaya eser koymanın coşkunu içindeydik.”⁷⁴.

Bütün bu ders ve işler kız erkek öğrencilerin iş birliği ile yapılıyor, mümkün oldukça cinsiyet ayrımı yapmadan her öğrencinin her işe, derse katılması sağlanıyordu. Örneğin, Türkoğlu, kız öğrencilerin alanı olan fakat erkeklerin de katılması gereken dikiş-nakış, el sanatları, tarım sanatları, örücülük, dokumacılık çalışmalarının olduğunu söylemiştir⁷⁵. Apaydın ise, kız öğrencilerin her şeyi yaptığını, her işin altına girdiğini, “Dikiş dikerlerdi, örgü örerlerdi, halı dokurlardı. İnşaatlarda harç, tuğla taşırlardı, tarım derslerinde toprak beller, domates toplar, reçel yaparlardı. Nazlanmadan, yüzlerini ekşitmeden, erkek arkadaşlarından hiç geri kalmadan Anadolu kadınının dayanıklılığı, ciddiliği içinde büyük bir gayretle çalışırlardı...” diyerek anlatmıştır⁷⁶.

Cılavuz Köy Enstitüsü, imece ruhu ve güven duygusunun en güzide örneğini, öğrencilerin de emeğiyle inşa edilen hidroelektrik santrali kuruluşunda göstermiştir. Köylerden gelen ve daha önce hiç elektrikle tanışmayan bu çocuklar santral sayesinde elektrikle tanışmış ve aydınlanmıştır. Bu elektrik santrali kurulduktan sonra, büyük bir sevinç ve coşku içerisinde, kutlamalarla açılmıştır. Halise Sarıkaya Apaydın, hayatında elektriği hiç görmemiştir. Bu heyecanını, “Bir elektrik yanışı vardı, ben hayatımda böyle bir şey görmedim. Şimdi elektriği yaptık, ışıklar yandı. Her taraf böyle cennete dönüştü...” diyerek aktarmıştır. Sarıkaya Apaydın’ın bu duyguları, yalnızca elektrikle aydınlanmalarından dolayı değil, santralin yapım aşamasında küçücük bir çocuk olarak emek vermesinden kaynaklanmaktadır. Santralin inşasında erkek öğrenciler kız arkadaşlarının sırtına taş yüklemiş ve kızlar da bu taşları inşaata taşımıştır. Bu ağır çalışma koşulları imece ve güven duygusu sayesinde mutluluğa dönüşmüştür⁷⁷. Köylü çocuklarının gördükleri günlük yaşantılarından farklı olarak ve potansiyellerinin çok üstünde görebilecekleri bu deneyimin öğrencilere özgüven ve bilinç kazandırdığı aşikârdır. Enstitülerin eğitimi, yaşamı kolaylaştıran, yaparak yaşayarak öğreten, üretim ve iş odaklı bir anlayış üzerine kurulmuştur.

Köy Enstitüleri, buradaki öğretmenlerin ve öğrencilerin emeğiyle kurulmuştur. Büyük emekler sonucunda cinsiyet farkı gözetmeden herkes taşın altına elini koymuştur. İlk Akçadağ Köy Enstitüsü’nde eğitime başlayan, daha sonra Yıldızeli-Pamukpınar Enstitüsü açılınca oraya geçen bir öğrenci,

⁷⁴ Apaydın, *Köy Enstitüsü Yılları*, 23.

⁷⁵ Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 221.

⁷⁶ Apaydın, *Köy Enstitüsü Yılları*, 74.

⁷⁷ Gümüšoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, 269.

Pamukpınar'a ilk geçtiklerinde ağaçsız bir düzlükte bir bina ve yarım bir binanın olduğunu anlatmıştır. İlk geldiklerinde burada yemek, hatta ekmek yapacak un bulmakta zorlanmışlardır. İlk başlarda su bile bulamayan Enstitülüler, su ihtiyacını karı eriterek karşılamışlardır. Bütün bu yokluklara rağmen, öğrenciler ve öğretmenler sayesinde Enstitüye yeni binalar dikilmiş, yollar yapılmış, Enstitünün çevresi ağaçlandırılmış; Enstitü elektriğe ve suya kavuşmuştur. Şartlar gitgide düzeltilerek Enstitü baştan sona inşa edilmiştir. Yazar, bütün bu yapılan işlerde kız öğrencilerin katkısını *"Enstitüde herkes kendine düşen vazifeyi, gece gündüz demeden çalışarak başarıyor. Biz inşaatta çalışırken kız arkadaşlarımız da boş durmuyorlar. Onlar da biçki-dikiş derslerinde, bize çamaşır ve iş elbisesi dikiyorlar. Yetiştirdiğimiz buğdaylardan, kış için bulgur hazırlıyorlar, inşaatta bizimle beraber teskere çekiyorlar. Harmanda döğen sürüyorlar"* biçimindeki ifadelerle dile getirmiştir⁷⁸.

21 Köy Enstitüsü'nden daha farklı amaçlarla Ankara'da açılan Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde öğrenciler, yeteneklerine göre kollara ayrılarak eğitim almıştır. Bu kollar şu şekildedir:

1) Güzel sanatlar kolu, (kız ve erkek öğrenciler için) 2) Yapıcılık kolu (erkek öğrenciler için), 3) Maden işleri kolu (erkek öğrenciler için), 4) Hayvan bakımı kolu (erkek öğrenciler için, 5) Kümes hayvancılığı kolu (kız öğrenciler için), 6) Tarla ve bahçe ziraatı kolu (erkek öğrenciler için), 7) Köy ev ve el sanatları kolu (kız öğrenciler için), 8) Zirai işletme ekonomisi kolu (kız ve erkek öğrenciler için)⁷⁹⁸⁰.

Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü'nde yetiştirilen öğrenciler farklı alanlara ayrılmış ve kız öğrencilerin eğitim alanları ise Güzel Sanatlar, Kümes Hayvancılığı, Ev ve El Sanatları ve Zirai İşletme Ekonomisi olarak belirlenmiştir. Kümes Hayvancılığı Kolunda, kümes hayvanları bakımı, çocuk bakımı, yemek pişirme, biçki-dikiş gibi dersler; Köy Ev İşleri ve El Sanatları Kolunda, besin ve doku maddeleri kimyası, çocuk bakımı, biçki-dikiş, nakış, dokuma, örücülük gibi dersler bulunmaktadır. Güzel Sanatlar ve Zirai İşletme Kolu her iki cinsiyetin görebildiği bölümlerdir⁸¹.

3.a. Kız Öğrencilerin Kültür Dersleri ve Sanatsal/Sosyal Faaliyetleri

Köy Enstitüleri'nde kültür dersleri bütün öğrencilerin ortak olarak aldığı derslerdi. Kültür dersleri diğer derslerle somutlaştırılarak verilmeye çalışılmıştır. Köy Enstitüleri'ndeki ezberden uzak, yaparak-yaşayarak öğrenme yaklaşımı kültür derslerinde de sürdürülmüştür. Kültür derslerinin içeriğinde matematik, Türkçe, tarih, fizik, kimya gibi derslerle birlikte, zirai işleme ve

78 Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, 620.

79 Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, 526.

80 Tonguç, *Canlandırılacak Köy*, 526.

81 Tuna, "Köy Enstitüleri'nde kadın olmak", 25.

kooperatifçilik, ev idaresi ve çocuk bakımı, öğretmenlik bilgisi gibi dersler yer almaktaydı. Bu derslerin içinde sanatsal, bedensel, kültürel faaliyetlere de oldukça fazla yer verilmiştir.

Köy Enstitüleri, ziraat, demircilik, marangozluk, dikiş, dokuma, boya, inşaat gibi çalışmaların ötesinde, öğrencileri her yönüyle eğitmeyi, okutmayı, geliştirmeyi hedefleyen kurumlar olarak tarihe geçmiştir. Köy Enstitüleri'nde öğrenciler birçok dersin ve çalışmanın yanında resim, müzik, tiyatro gibi sanatsal faaliyetlerde aktif bir şekilde yer almıştır. "*Köy Enstitüleri'nde sanat eğitimi; edebiyatıyla, müzik çalışmalarıyla, okuma saatleriyle, resim-iş çalışmalarıyla bir bütün olarak ele alınmıştır. Sanat eğitimi, yaşayan bir olgu haline getirilmiş ve bir yaşam biçimi olmuştur*"⁸². Bu sanat eğitimlerinin en önemlilerinden birisi müziktir. Köy Enstitülerinde her öğrenciye mutlaka bir müzik aleti çalma koşulu getirilmişti. Köy Enstitülerinde müzik eğitimlerinin başını çeken enstrüman mandolindi.

Enstitüler, öğrencilerin ilgi alanlarına ve yeteneklerine göre öğrencilere eğitim imkânı sunan eğitim kurumlarıydı. Bu anlayışla, öğrenciler, mandolini öğrendikten sonraki süreçte, bağlama, mızık veya ağız armonikası gibi müzik aletleri ile öğrenmeye devam edebiliyordu. Yeteneğine ve başarısına göre, keman ve akordeona geçen öğrenciler de oluyordu⁸³. Pakize Türkoğlu, bütün arkadaşlarıyla birlikte aldıkları müzik eğitimini ve mandolin, akordeon, keman gibi enstrümanları nasıl zevkle öğrendiklerini anlatmıştır⁸⁴. O dönemlerde sanatsal faaliyetler, zenginleştirilmeye çalışılmış ve alanında uzman kişiler tarafından desteklenmiştir. Aşık Veysel gibi büyük sanatçıların Köy Enstitülerinde usta öğretici olarak çalıştığı ve öğrencilere müzik eğitimi verdiği bilinmektedir⁸⁵.

Serbest okuma, halk oyunları, danslar, müzik, tiyatro, resim... gibi birçok faaliyeti Enstitülerde kız ve erkek bütün öğrenciler bir arada yapmıştır. Köy Enstitüleri, herkesin cinsiyetine, yaşına, gücüne, sağlığına göre görev ve sorumluluklarının bilincinde olan insan kaynağı yetiştirmeyi hedeflemiştir. Aynı zamanda, bu kurumlarda hem ciddi ve özverili hem de eğlenceli bir çalışma ortamı hedeflenmiştir. Anlaşıldığı üzere, Enstitüler hedeflerine ulaşma konusunda başarılı olmuşlardır.

Köy Enstitüleri'nde öğrenciler, sabah erkenden uyanıp öğrenmeye, okumaya, çalışmaya başlayarak sıkı bir disiplinle eğitim almıştır. Bu kurumlarda eğitim birçok alanı kapsayan ve özellikle öğrencilerin kültürel, sanatsal, zihinsel, bedensel... olarak beslendiği bir anlayışla devam etmiştir. Örneğin, Cılavuz'da; tarlada, bahçede, hayvanları sağarken veya işliklerde çalışırken, Tolstoy, Schiller vb. edebiyat ustalarının eserleri okunur bunun dışında coğrafi şartlara

82 Candan Ülkü, "Sanat Eğitimi, Sanat ve Köy Enstitüleri", *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (2008), 43.

83 Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı*, 95.

84 Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, 56-59.

85 Başaran, *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri*, 170-173.

uygun sporlar yapılır. Kız erkek ayrımı yapılmadan dağcılık, kaya tırmanışı, ata ve bisiklete binmek, fotoğraf çekmek gibi yaşantılar öğrenilirdi⁸⁶. Müzik, dans, ulusal oyunlar, spor gibi birçok sanatsal, sosyal ve kültürel faaliyet bu okulların bir parçası olmuş, buralarda gelişmiş ve bu okullardan birçok köye taşınmıştır. Kirby, tüm öğretmenlerin ve öğrencilerin sabahları erkenden uyanıp, yıkanıp giyindikten sonra toplu olarak halk oyunu, spor, yürüyüş gibi bir beden hareketine katıldıklarını dile getirmiştir⁸⁷. Yine aynı yazar, Köy Enstitülerinde, güreşin önemli bir spor dalı olduğundan bahsetmiştir. Güreşten sonra voleybol öğretmen, öğrenci, kadın, erkek bütün herkesin katılabildiği ve özgürce oynayabildiği bir spor dalı olarak Enstitülerde canlanmış ve böylece öğretmenlerce köylere ulaştırılmıştır⁸⁸.

Kadriye Yeşilyaprak, Arifiye’de 120’si kız olmak üzere 1200 öğrenci olduğundan ve bu öğrencilerin sabahları hep birlikte spor yaptıklarından bahsetmiştir⁸⁹. Yine, Yeşilyaprak, sabah yaptıkları faaliyetleri şu şekilde anlatmıştır:

“(...) geniş alanda yer alan caddenin iki tarafında toplanırdık. Akordeon, davul, zurnalar çalmaya başlar, caddenin güneyinde A ve B şubeleri, kuzeyinde C ve D şubeleri yer alır, herkes geniş bir dairede çift halka oluşturur ve müziğin ritmine uyarak oynamaya başlardık. Büyük sınıflar dış halkada küçük sınıflar iç halkada yer alırdı. Böylece küçükler abi ve ablalarına uymaya çalışarak oynanan halk danslarını öğrenirdi. Harmandalı, İzmir Zeybeği, Tavas Kırmacı ve benzeri oyunlarla coşardık. (...) Yaklaşık 45-50 dakika öyle hoş ve ahenkli bir coşku yaşadık ki, hiç kimse bu sabah faaliyetlerini kaçırmak istemezdi.(...)”⁹⁰.

Köy Enstitüleri’nde eğitim alan öğrencilerin anekdotlarından yola çıkacak olursak, buradaki eğitimin yalnızca kitabî bilgilerden oluşmadığını çok net anlayabiliriz. Sabah erkenden kalkan öğretmen ve öğrenciler, ilk iş olarak günün hareketine adapte oluyorlar, hiçbir işe ya da derse başlamadan önce müzik eşliğinde dans ediyorlar, halk oyunları oynuyorlar veya spor yapıyorlardı. Enstitülerde yapılan diğer işler gibi sosyal, kültürel faaliyetler de hep birlikte yapılıyor ve öğrenciler uyum içinde çalışıp öğreniyor ve eğleniyordu. Öğrenciler zihinsel ve bedensel anlamda birbirlerini destekleyerek ve cinsiyet ayrımından uzak bir eğitim ortamında gelişimlerini sürdürüyordu.

Talip Apaydın, Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü öğrenciliği anılarında, sabahın saat altısında uyanıp, hazırlanıp bayrak direğinin önündeki alana toplanarak güne nasıl başladıklarını şöyle anlatmıştır: *“(...) bayrak direğinin önündeki alanda toplanırdık. İç içe on beş-yirmi büyük halka olurduk. İki davul, birkaç akordeon başlardı zeybekleri, halayları, horonları çalmaya. Harmandalı, Muğla zeybeği,*

86 Gümüšoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cınavuz Köy Enstitüsü*, 264.

87 Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, 318.

88 Kirby, *Türkiye’de Köy Enstitüleri*, 323.

89 Yeşilyaprak, *Arifiye Köy Enstitüsü Annemle Damla Söyleşiler*, 29.

90 Yeşilyaprak, *Arifiye Köy Enstitüsü Annemle Damla Söyleşiler*, 43.

*Erzurum barları, Sivas halayları. Tamzara, Hoşbilezik, Dello... Bin kişi birden kol kaldırıp ayak atmalar, diz vurmalar, dönmeler, hoplamlar. (...)*⁹¹. Ulusal oyunların Enstitülerin vazgeçilmezi ve eğlencesi olduğu anlaşılmaktadır. Cumartesi günleri yapılan toplantıların ve eğlencelerin bir parçası da halk oyunlarıydı. Nahide, cumartesi günleri toplanıp bütün öğretmen ve öğrencilerin haftanın değerlendirmesini yaptığını, demokratik bir şekilde bütün herkesin söz alıp görüşünü bildirdiğini ifade etmiştir. Ayrıca, “*Cumartesi günlerini özel yapan bir başka durum da vardı. Saat 12.00’den sonra eğlenme ve dinlenme zamanlarımız olurdu. Eğlencelerin başında da öğrenci arkadaşlarımızla birlikte halk oyunlarımızı sergilemek gelirdi. (...)*” diyerek Köy Enstitülerinde oynadıkları oyunların coşkusunu aktarmıştır⁹².

Enstitülerdeki öğrencilerin her birinin müzik aleti çalmasına, resim, heykel yapmasına, millî oyunları oynamasına özen gösterilmiş, ulusal değerler esas alınarak yaratıcılıkları geliştirilmeye çalışılmıştır. Örneğin, örgü ve dokuma dersinde öğrencilerin köylerden elde ettikleri ulusal örgü ve dokumalar, nakışlar kız öğrenciler tarafından incelenerek yeniden yapılmıştır⁹³.

Köy Enstitüleri’nde geliştirilmeye çalışılan sanatsal faaliyetlerden bir tanesi de tiyatrodur. Ülkemizde tiyatro, ilk olarak Köy Enstitüleri ve Hasanoğlan Yüksek Köy Enstitüsü ile eğitim müfredatlarına girmiştir⁹⁴. Hasanoğlan’ın bin kişilik açık hava tiyatrosu, müzik ve tiyatroyla ilgilenen Güzel Sanatlar Kolunun uygulama alanı olarak kullanılıyordu⁹⁵. O dönemlerde bir eğitim kurumunda bu kadar büyük bir tiyatronun inşa edilmesi, Köy Enstitülerinin tiyatroya verdiği önemi göstermek açısından en iyi örnektir. Enstitülerde gerçekleştirilen teatral faaliyetler on-on beş günde tekrarlanır, öğrencilerin hafta sonu eğlencelerini oluştururdu. Köy Enstitüleri’ndeki tiyatro oyunları, Moliere, Shakespeare, Gogol, Çehov... gibi dünyaca ünlü yazarların eserlerinden ve öğrencilerin kendi yazdıkları oyunlardan oluşmaktaydı⁹⁶. Oyunların içeriği genellikle sosyal, toplumsal konuları kapsamaktaydı. Enstitülü öğrencilerin yazdığı bazı tiyatro oyunları, konusunu köylünün bakış açısından ve yaşadıkları olaylardan yola çıkarak ele almış, böylece köy yaşamına ve sorunlarına farklı bir gözle bakabilme imkânı sunmuştur.

Enstitülerde oynanan tiyatro oyunları, her etkinlikte olduğu gibi karma olarak yapılmış ve kız öğrenciler de bu etkinliklerin bir parçası olmuştur. Yeşilyaprak, böyle bir tiyatro etkinliğinde, Namık Kemal’in “Vatan Yahut Silistre” adlı eserindeki Zekiye’nin sütanesi rolünde oynadığını gururlu bir ifadeyle bildirmiştir⁹⁷. Özellikle Yüksek Köy Enstitüsü’nde tiyatro, opera,

91 Apaydın, *Köy Enstitüsü Yılları*, 123.

92 Atılın, *Nahide-Yarım Kalan Mucize*, 117.

93 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 292-293.

94 Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı*, 83.

95 Başaran, *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri*, 39.

96 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 310-311.

97 Yeşilyaprak, *Arifiye Köy Enstitülü Annemle Damla Söyleşiler*, 30.

sinema gibi sanatsal etkinliklere Güzel Sanatlar Kolu aracılığıyla daha çok önem verilmiş, öğrenciler sürekli Ankara merkezine bu etkinlikleri izlemek ve dinlemek için gönderilmiştir. Yüksek Köy Enstitüsü öğrencisi olan Pakize Türkoğlu, “Onlara sorardık tiyatro dersinde ne yaptıklarını. Halise çok güzel oynayarak anlatırdı. (...) Güzel sanatlardaki arkadaşlar hem yönetmen hem oyuncu olarak kendileri de güzel oyunlar sahnelediler, 17 Nisan törenlerinde ve diğer günlerde açık hava tiyatrosunda alkışlandılar. (...) Kızlardan Halise ile Fatma çok başarılı oyuncular” diyerek öğrencilik yıllarındaki tiyatro oyunlarına ve etkinliklerine dair anılarını anlatmıştır⁹⁸. Aynı kaynaktan yazar, “(...) bizim güzel sanatlar kolundaki kız ve erkek arkadaşlardan opera aryanlarını sanatçılar kadar güzel okuyan, opera ve tiyatro yapacak arkadaşlarımız vardı. Eğer Enstitüler kapanmasaydı onlardan ve sonradan geleceklerden nice yetenekler çıkabilirdi...” diyerek Enstitüdeki sanatsal faaliyetlerin değerini ve önemini sitemkâr bir şekilde anlatmaya çalışmıştır⁹⁹.

Köy Enstitüleri’nde sıkça okuma çalışmaları yapılmış, böylece öğrencileri okumaya teşvik etmek için gayret gösterilmiştir. Başaran, okuma dosyalarına göre Köy Enstitüleri’nde 6 ayda 7000 kitap okunduğunu bildirmiştir¹⁰⁰. Çabalar sonucunda, öğrenciler zamanla kendi kendilerine okumaya, fikir üretmeye, düşüncelerini geliştirecek her türlü bilgiyi bulup araştırmaya başlamışlardır. Enstitülerde kitapla eklemek bir tutulmuş; okuma, yazma, konuşma Enstitülerin büyük zevki olmuştur¹⁰¹. Bu okumalar, tartışmalar, konuşmalar öğrencilerin kendini zihinsel, düşünsel, yazınsal anlamda geliştirmesine katkı sağlamıştır. Köy Enstitülerinde birçok yazar ve şairin yetiştiği bilinmektedir. Nitekim Fakir Baykurt, Mehmet Başaran, Talip Apaydın, Mahmut Makal gibi yazar ve şairler Köy Enstitüleri’nde yetişmiştir.

Köy Enstitüleri’nden mezun olan ve daha sonra yazar, şair ve eğitimci olarak hayata atılan birçok kadından da bahsetmek mümkündür. Mehmet Bayrak’ın “Köy Enstitülü Yazarlar” kitabındaki Köy Enstitülü kadın yazar, şair ve eğitimciler arasında Ayşe Baysal, Pakize Türkoğlu, Halise Apaydın, Mürüvvet Bilen, Nezihe Karaca... gibi isimler yer almıştır¹⁰². Ayrıca Akay tez çalışmasında; İsmihan Şirin, Hatun Birsan Başaran, Perihan Gürler gibi Enstitülerde yetişen ve kalıcı eserler bırakan isimlere yer vermiştir¹⁰³.

Kız çocuklarının okutulmadığı, erken yaşlarda evliliklerin çok normal olduğu dönemlerde kimi ailesinin desteğiyle, kimi çevresindeki birinin tavsiyesiyle, kimi de kendi zorlamasıyla köyden çıkan bu kızlar, Köy Enstitüleri sayesinde okuyarak, yazarak, üretmek adlarından söz ettirmiştir.

98 Türkoğlu, Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak, 411.

99 Türkoğlu, Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak, 415.

100 Başaran, Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri, 66.

101 Başaran, Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri, 38-39.

102 Kaplan, Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri, 161-162.

103 Akay, Köy Enstitülerinde Yetişen Kadın Öğretmenlerin Türk Toplumuna Etkileri, 103.

3.b. Kız Öğrencilerin Teknik Ders ve Çalışmaları

Köy Enstitüleri'nde yürütülen teknik ders ve çalışmalar ikinci sınıftan itibaren farklı uzmanlık alanlarına ayrılmıştır. Kız öğrencileri ilgilendiren çalışmalar genellikle Köy Ev ve El Sanatları dersinin kapsamına girmiştir. Köy Enstitüleri Öğretim Programında kız öğrenciler için; 1) Biçki-Dikiş, 2) Örgücülük ve Dokumacılık, 3) Ziraat Sanatları olmak üzere üç grup ders belirlenmiştir. Bu dersler haftada 11 saat okutulmuştur¹⁰⁴.

Önceden de belirtildiği gibi Köy Enstitüleri'nde öğrenciler, teknik ders ve çalışmalarını bir örnek üzerinde yapmak yerine bizzat uygulayarak öğrenmekteydiler. Enstitülerde yapılan her iş, öğrencilerin, öğretmenlerin ve usta öğreticilerin çalışmaları neticesinde ortaya çıkmıştır. Her iş alanında olduğu gibi kız öğrencilerin de üretim yapacağı ve Enstitüye fayda sağlayacağı alanlar oluşturulmuştur. Kız öğrenciler, biçki, dikiş, örgü, dokuma, iplik boyama gibi işlerde çalışarak hem bu alanlarda eğitilmiş hem de mevcut ihtiyaçları gidermek için Enstitülere katkı sağlamıştır. Aynı zamanda Enstitülü kız öğrenciler, ziraat sanatları dersi çalışmaları ile Enstitülerin gereksinimlerini karşılayacak yiyeceklerin üretiminde önemli rol oynamışlardır. Enstitü mezunlarından olan Mahmut Saral "*Karartılan Aydınlık*" kitabında şöyle anlatmıştır: "*Enstitümüzdeki kızların biçki-dikiş çalışmaları tümüyle öğrenmeye, üretime yönelikti. Öğretmenlerin öğrencilerin gereksinimleri olan; giysiler, çamaşırlar; neoresim, çarşaf, yastık kılıfları; masa örtüleri, perdeler okulumuzda üretiliyordu. Kızlar biçki-dikişin dışında; nakış, oya, iğne işleri, yemek pişirme; halı, kilim dokuma, inek sağma; meyve sebze toplamak yaptırılarak öğretiliyordu.*"¹⁰⁵.

Köy Enstitüleri'nde öğrencilerin örnekler üzerinden uygulama yapmaları zaman kaybı olarak görüldüğü için her çalışma ve eğitim gerçek ürünlerden, araçlardan, aletlerden faydalanılarak yapılmıştır. Kız öğrenciler, öğrencilerin hemen işe koşulduğu Köy Enstitüleri'nin çalışma ortamına ve hızına kısa zamanda ayak uydurmuştur. Türkoğlu, ilk günlerde bile Enstitülerin tüm dikişlerini dikmeye başladıklarından bahsetmiştir.¹⁰⁶ Türkoğlu, ilk başta derslere örnek bezlerle dikiş öğretimine başlayan öğretmenlerinin Enstitülerin gereksinimlerini gördükten sonra gerçek ürünler üzerinde öğretime geçtiğini belirtmiş, daha sonra deneyimlerini "(...) Örnek bezleriyle zaman yitirmeye olanak yoktu.(...) Öğrencilerin çamaşır, gömlek, yatak takımları ve cibinlikleri dikilmeye başlandı. Dikiş öğretmeni ve Emine abla biçiyor, biz hızla dikiyorduk. Ne zaman, nasıl böyle hıza ulaştığımızın ayırımında bile olmadık. (...) Biz de biçki yapmaya başlamıştık." ifadeleriyle bildirmiştir¹⁰⁷. Türkoğlu'na göre kız Enstitüsü öğrencileri, dikiş-

104 Niyazi Altunya, "Köy Enstitüsü Sistemine Genel Bir Bakış", *Kuruluşunun 70. Yılında Bir Toplumsal Değişim Projesi Olarak Köy Enstitüleri Sempozyumu* (Kastamonu, 2010), 357.

105 Önder, *Toplumsal Değişim Sürecinde Düziçi Köy Enstitüsü*, 77.

106 Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, 17.

107 Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, 33.

nakış yapmayı “örnek bezleri” ile öğrenirken Köy Enstitülerinde eğitim alan kız öğrenciler gerçek giysi, çarşaf, çamaşır dikerek öğrenmiştir¹⁰⁸. Dokuma, iplik boyama, örgü dersleri en az biçki-dikiş kadar önem verilen derslerdi. Dokumacılık dersinde dokunulan bezlerden çoğunlukla perde, öğrencilere iç çamaşırını yastık yüzü dikilmiştir. Dokuma yapmak için ipliklerin boyanması gerekmektedir. Bunun için öğrenciler kısa sürede iplik boyamayı da öğrenerek, tezgâhlardan çizgili kareli alacalar, farklı desenlerde dokumalar çıkarmaya başlayarak sonradan perdeler, yatak takımı, çamaşır, mintan olacak bezleri tek tek dokumuşlardır¹⁰⁹.

Köy Enstitüleri’ndeki kız öğrenciler için biçki-dikiş eğitimi olmazsa olmazdı. Kız öğrencilerin biçki-dikiş yapması ve dikiş makinelerini kullanmayı öğrenmesi, Enstitülerin önemli amaçlarından birisiydi. Biçki-dikiş öğretimi ve giysi, çarşaf, çamaşır gibi ihtiyaçlarının karşılanması için her Enstitüde bir biçki-dikiş dersliği (atölyesi) vardı. Yeşilyaprak, Enstitülerinde bir dikişhanenin olduğunu belirterek ifadelerine şu şekilde devam etmiştir: “(...) Burada kız öğrenciler biçki-dikiş öğrenir, okuldaki bütün öğrencilerin iç çamaşırlarını, gömleklerini, yatak çarşafalarını, nevresimlerini dikerlerdi.”¹¹⁰.

Nahide, kız öğrencilerin dikiş atölyelerinde okulda giydikleri kıyafetleri diktiklerini bildirmiştir. Aynı zamanda dokuma, örme, iplik boyama gibi birçok işi de kızların üstlendiğini ifade etmiştir: “Kız öğrencilerin sayısı çok az olsa da iş bölümünde bizlere de epey pay düşüyordu. (...) On kız dikiş atölyesinde, on kız dokuma tezgâhında, üç kız da boyama atölyesinde çalışıyoruz. (...) İplikleri boyayacağız. Boyanan ipliklerden çarşafların, havluların kenarlarına süslü işlemler yapılacak. (...) Kızlar tezgâhlarda çarşafları, havluları düz pamuktan örüyor, pamuk iplikleri mekiklere sarıyorlardı. (...) Kızların bir bölümü tezgâhta iplik dokurken diğerleri mekikle bobinleri dolduruyordu. Bahçede boya kazanları için ateş yakıyor, iplikleri boyuyoruz; lacivert, mavi, kırmızı. Boyadığımız iplikleri kızlara veriyoruz. Kızlar da bobinlere sarıyorlar. Atölyedeki diğer kızlar da bu ipliklerden çarşaflara ve havlulara süs yapıyordu.”, diyerek bütün kız öğrencilerin iş birliği içerisinde nasıl çalıştıklarını anlatmıştır¹¹¹.

Kız öğrenciler, erkeklere göre çok az sayıda olsalar da atölyelerde büyük işler yapmış, Enstitülerin birçok ihtiyacını karşılamışlardır. Buna örnek olarak, bir Köy Enstitüsü’nün 1946 yılında ürettikleri eşyaların verildiği bir tabloda, biçki-dikiş işliğinde 55 çeşit olmak üzere toplamda 19.996 eşyanın çıktığını sayısal olarak görebiliriz¹¹². Bunlara ilaveten, yapılan çalışmaların ekonomik katkısı da göz ardı edilmemelidir. Makal, Köy Enstitüleri’nde öğrencilerin işin içinde olmasından dolayı büyük bir mali kazançtan söz etmiştir. Yaptığı hesaplamalarla devletin Köy Enstitüleri için ayırdığı bütçeyle yalnızca maaşlar ve yiyecekler

108 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 247.

109 Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, 147.

110 Yeşilyaprak, *Arifiye Köy Enstitüsü Annemle Damla Söyleşiler*, 29.

111 Atılğan, *Nahide-Yarım Kalan Mucize*, 69-70.

112 Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, 58.

karşılatabilecekken, Enstitülerin üretim odaklı çalışma prensibi sayesinde 20 Köy Enstitüsü baştan kurulmuş ve yaşatılmıştır. Yazar, kız öğrencilerin ekonomik katkısını ise şu şekilde dile getirmiştir: “(...) *giyecekler dikiş atölyelerinde ve çoğunlukla kız öğrencilerce dikilirdi. Üst üste 10 lira dikiş parası hesabıyla, on yıl içinde iki milyondan fazla dikiş masrafı gerekirdi. Oysa bu iş, öğrencilere ve ustaöğreticilere, on yıl içinde ve yirmi Enstitü’de, sadece altmış bin liraya mal edilmiştir.*”¹¹³.

Perihan Akçam, dokuma ve dikiş atölyelerinde, ihtiyaç olarak görülen çarşafı, giysiyi, perdeyi diktiklerinden bahsetmiştir. Sadece, Enstitünün ihtiyaçlarını karşılamakla kalmayıp dışarıdan da sipariş aldıklarını ve bunların gelirinin Enstitüye kaldığını anlatmıştır¹¹⁴. İkinci Dünya Savaşı yıllarında yokluk ve yoksullukla mücadele eden köylünün cenazeleri için kefen bezi bulamadığı ve Enstitülerden bu konuda yardım istediği ifade edilmiştir. Köylülerin bu ricası üzerine kefen bezi için beyaz bezler dokunularak köylülere yardım edilmiştir¹¹⁵. Bu örnekten anlaşılacağı üzere, Köy Enstitülerinin yalnızca kendi bünyesindeki işlere ve gereksinimlere odaklanmadığı görülmektedir. Enstitüler, buldukları bölgenin insanlarına gözlerini kapatmamış ve çevreyle dayanışmayı sürdürmüştür.

Kız öğrencilerin Köy Ev ve El Sanatları kapsamında aldıkları tarım sanatları dersinin konuları beş yıllık programda esnkti. Tarım sanatları dersinin genel olarak bölgenin özelliklerine göre değiştiğini ifade eden Türkoğlu dersin içeriğini şöyle aktarmıştır: “*Enstitü hayvanlarının sütünden yoğurt ve peynir yapma, yağ çıkarma, bunları saklama yöntemleri; turşu, salamura ve konserve yapma; yöresel yabani bitkileri sebze ya da ilaç olarak toplama, kurutma ve saklama; pekmez kaynatma; bulgur, tarhana ve erişte yapma; etten ve tahıldan kışlık yiyecekler hazırlama, konservecilik ve bunları koruma yolları.*”¹¹⁶.

3.c. Kız Öğrencilerin Ziraat/Tarım Ders ve Çalışmaları

Türkiye’de özellikle cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda halkın çok büyük bir kısmı köylerde yaşamaktaydı. Köylüler, geçimlerini topraktan kazanmaktaydılar ve tarım, onların işi, ekmeği ve can damarıydı. Bundan dolayı köylülerin bilinçli tarım yapması, toprağı verimli şekilde her yıl işleyebilmesi, kaliteli ürün elde edebilmesi için tarımsal öğretim önemlidir. İsmail Hakkı Tonguç, bu konuda köylüye verilecek eğitimin önemi üzerinde durmuştur. Tonguç’a göre, tarımsal öğretimin amacı, “Ziraat yapılan toprağı, modern vasıta ve metotlarla işleyerek, onu, sürekli olarak çok verimli bir halde bulundurmak. Bunu yapabilmenin ilk şartı da toprağı müspet bilgilere dayanarak, modern metotlara uyarak ve teknik vasıtalarından faydalanarak işlemektir.”¹¹⁷.

113 Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, 64.

114 Gümüšoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, 253.

115 Gümüšoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cılavuz Köy Enstitüsü*, 253.

116 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 250.

117 (Tonguç, 2020, s. 464)

Köyde yaşamlarını sürdüren insanlar çevrelerinde olup bitenleri görerek ve yaşayarak doğru ya da yanlış öğrenme gerçekleştirirler. Tarım konusunda da aynı şekilde köylü çocuklar, küçük yaşlarından itibaren anne ve babalarının yöntemlerini görerek uygularlar. “Toprak gerçekten nasıl işlenirse verimli olur, sağlıklı olur?” demeden nazari bilgilerle toprağı işlerler. Bunlardan dolayı, köylüyü bilinçlendirmek, doğru ve işlevsel tarım yapmalarını sağlamak için Köy Enstitüleri’nde tarım derslerine ayrıca önem verilmiş ve derslerin bir kısmı bu alana ayrılmıştır. Tarım dersleri birçok ders gibi bütün öğrencilerin birlikte katılarak eğitim aldığı alanlardan biriydi. Çünkü köylere öğretmen olarak dönecek Köy Enstitüsü öğrencilerinin tarım konusunda da halka yardımcı olması amaçlanmıştır.

Köy Enstitüleri’nde en az bir tarım öğretmeni bulunur ve bu öğretmenler toprağı inceleyerek yetiştirilecek uygun ürün çeşidini belirlerdi¹¹⁸. Daha sonra, öğrenciler organize edilir ve tarım faaliyetleri Enstitülerde başlatılırdı. Tarım çalışmalarına gelen öğrencilere tarım başı ve tarım öğretmenleri tarafından sınıfça, kümece bireysel görevler verilirdi. Örneğin; pamuk toplamak, yer fıstığı çekme, kirizma yapmak, kanal açmak sınıfça yapılan işlerken; fide, fidan dikmek, sulama işleri, sebze ve meyve toplamak, çapa yapmak, bağ budamak, ahır, tavla çevre temizliği, sebze ekilecek olan alanları belirlemek, ağaçlara sebzelere doğal, yapay gübre vermek, ilaçlama yapmak kümece yapılan işlerdendi¹¹⁹.

Enstitülerde yürütülen ziraat çalışmaları, bölgenin iklim koşullarına, arazilerin yapısına, ihtiyaçlara göre şekillenmiştir. Enstitüler, arasındaki yardımlaşma ve dayanışmanın artmasıyla birbirlerine tohumlarını, fide ve fidanlarını ve ürünlerini göndermiş ve böylelikle sağlıklı üretimin önünü açmışlardır¹²⁰. Enstitülerdeki öğrencilerin tarım dersleri ve öğrendikleri teorik ya da uygulamalı her türlü çalışma birçok açıdan amacına ulaşmıştır. Köy Enstitüleri’nin çevresindeki boş arazilerin ağaçlandırıldığı, bataklıkların kurutulduğu ve birçok alanda tarımsal faaliyetlerin geliştiği bilinmektedir. Akçadağ Köy Enstitüsü dikenli ve susuz bir arazide konumlanmış olup bu arazi kısa bir sürede ağaçlandırılmıştır. Toplamda 48 bin olarak dikilen bu fidanların içindeki 9 bin 500 kayısı ağacından elde edilen ürünlerle Enstitünün giderlerinin büyük bir bölümü karşılanmıştır¹²¹. Nitekim Malatya’da bugün yapılan “Kayısı Şenliği” ilk kez Akçadağ Köy Enstitüsü’nün kayısı bahçelerinde başlamıştır¹²². Çorak ve susuz bir arazinin, büyük bir şenliğin kaynağını oluşturacak kadar verimli bir tarım arazisine dönüşmesi, Akçadağ Köy Enstitüsü’nün başarısıdır, diyebiliriz.

118 Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, 112.

119 Osman Akandere, “Türkiye’de Uygulamalı Tarım Eğitimine Bir Model: Köy Enstitülerinde Okutulan Ziraat Dersleri ve Uygulamaları”, *Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu (12-14 Nisan 2018-Şanlıurfa) Bildirileri Kitabı* (Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019), 409-429.

120 Akandere, “Türkiye’de Uygulamalı Tarım Eğitimine Bir Model: Köy Enstitülerinde Okutulan Ziraat Dersleri ve Uygulamaları”.

121 H. Nedim Şahhüseyinoğlu, *Akçadağ Köy Enstitüsü ve Şerif Tekben* (Ankara: Ürün Yayınları, 2015), 74.

122 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 226.

Enstitüler yetiştirdikleri fidan ve fideleri birbirlerine göndererek yardımlaşma ve dayanışmalarını sürdürmüştür. Çevreyi düzenlemek, güzelleştirmek ve ağaçlandırmak için yapılan çalışmalar sonucunda kıraç topraklar ile bataklık alanlar kısa sürede orman görüntüsü oluşturmuştur¹²³. Köy Enstitüleri'nin kurulduğu bölgelerdeki tarım arazilerinin birkaç yıldaki değişimi hakkında Apaydın, yıllar sonra eğitim aldığı Enstitüyü ziyaret ettiği anıyı şu şekilde anlatmıştır: *"18 sene sonra 1956 yazında Çifteler'e gitmişim (...) Büyük binanın önündeki akasyalarını görünce gözyaşımı tutamamışım. Koca koca ağaç olmuşlardı. Başımı kaldırıp baktım. Yaprakları yeşil yeşil gülüyorlardı. Ellerimle kalın gövdelerini okşadım. "Helal olsun..." dedim içimden, "emeklerim, yorgunluğum helal olsun..."*"¹²⁴.

Kız-erkek öğrencilerin ortak katıldıkları tarım derslerinde öğrencilerin özelliklerine uygun konuların seçilmesi ve işlerin buna göre yaptırılması koşulu koyulmuştur¹²⁵. Tarım derslerinde hayvan bakımı ve toprağın işlenmesi ile daha çok erkek öğrenciler ilgilenirken peynir, salça, turşu, tarhana, konserve gibi ürünlerin üretiminde de kız öğrenciler görevlendiriliyordu. Çapalama, sulama, ürün toplama işlerini ise kızlar ve erkekler birlikte gerçekleştiriyordu¹²⁶. Kız öğrencilerin yaptığı konserve, turşu, salça, tarhana yapımı... gibi işler tarım sanatları dersi kapsamında veriliyordu.

Görüldüğü üzere, Köy Enstitüleri kuruldukları bölgelerde çorak arazilerin verimli hale getirilmesini sağlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda, bataklıklar kurutularak bir sürü meyvenin, sebzenin, ağacın yetiştiği verimli tarlalara dönüştürülmüştür. Bataklıkların kurutulması yalnızca arazilerin ağaçlandırılıp yeşillendirilmesi için değil, aynı zamanda salgın hastalıkların da önüne geçilebilmesi için önemliydi. O dönemlerde Enstitülerde birçok bataklığın kurutulup ağaçlandırıldığı anılarda anlatılmaktadır. *"Ziraat öğretmenimiz Ahmet Alptekin önde, kızlar ve erkek öğrenciler arkada. Uygun adım yürüyoruz, ilk hedefimiz bataklığı kurutmak! Ahmet Öğretmen kız ve erkek öğrencileri iki ayrı gruba ayırıyor önce. Biraz ilerimizde de kavak fidanları, yerlere serilmiş bizleri bekliyor. (...) Biz, parmak kadar çocuklar- parmak çocuklar- kurutuyoruz dev gibi bataklığı hem de hiç gözünüün yaşına bakmadan! (...) Öğretmenimiz talimatları veriyor: Kızlar kavak fidanlarını tutacak, erkekler çamuru karıp toprakla ekecek..."*¹²⁷. Anlaşılacağı üzere, bütün öğrencilerin, öğretmenleriyle yardımlaşarak yaptığı bu çalışma sayesinde, üzerinde sivrisineklerin uçtuğu bataklık, kavak yaprakları uçuşan bir alana dönüştürülmüştür.

Türkoğlu, Enstitü yıllarında bataklığı kuruttuklarını ve burada kız öğrencilerin de dikiş dersini bırakıp bu derse katıldıklarını aktarmıştır: *"Biz kültür dersindeyken öteki küme tarım dersinde bataklık kurutma çalışması yapmıştır. (...) biz kızlar atölyeye dikişe gidecektik. Ama tarım öğretmeni, "Kızlar da gelsin çalıları sazları*

123 Akandere, "Türkiye'de Uygulamalı Tarım Eğitimine Bir Model: Köy Enstitülerinde Okutulan Ziraat Dersleri ve Uygulamaları".

124 Apaydın, *Köy Enstitüsü Yılları*, 14-15.

125 Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*, 224; Altunya, "Köy Enstitüsü Sistemine Genel Bir Bakış", 356.

126 Kaplan, *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*, 112.

127 Atılgan, *Nahide-Yarım Kalan Mucize*, 67.

tutuşturacağız, kovalarla su hazırlasınlar, anlatacağım kimi bilgileri onlar da öğrenmeli, bu bir bataklık kurutma dersidir” demişti. Dikiş öğretmeni de bu görüşe katılmış, hatta bizimle gelmişti bataklık kurutma dersine.”¹²⁸. Köy Enstitüleri’ndeki bütün işler bu şekilde imece usulü ile yapılarak bütün herkesin tecrübe edebileceği ortamlar oluşturulmaya çalışılmıştır.

Tuna’ya göre, Enstitülerde kız öğrenciler daha çok “hafif” olarak nitelendirilen işlerle uğraşmıştır. Enstitü mezunu kız öğrencilerle yaptığı görüşmelerde Enstitülü kızların ifadeleri şu şekildedir; Meliha Sürücü: “Ağır işleri erkekler yapıyordu. Hafif işleri kızlar yapardı. Biz sebze bahçesinde çalıştık. Çift sürmeyi erkekler yapıyordu.”, Halise Apaydın: “Hayvan besleme, sağma işlerini daha çok kızlar yapıyordu.” ve Ayşe Baysal: “Sürme pulluk kullanma erkeklerin, kenarları kazma kızların işiydi.”¹²⁹ Bu anlatımlardan da tarım işlerinin yürütülmesinde cinsiyete dayalı bir iş bölümünün olduğu görülmektedir.

4. Kız Öğrencilerin Mezuniyet Sonrası Mesleki Hayatları

Köy Enstitüleri, köyde yetişen ve köy yaşamına alışık çocukların köylere öğretmen yetiştirmek amacıyla eğitildiği kurumlardı. Enstitüler, köylülerin ve özellikle köylü kız çocuklarının eğitimden çok uzak ve mahrum kaldığı yıllarda kurulmuştur. Böylelikle köylü kız çocuklarını eğitimle buluşturma imkânı sunan Köy Enstitüleri, yetiştirdikleri kadın öğretmenlerle köylerde aydınlanma hareketini başlatmıştır. 1952 yılına kadar Köy Enstitüleri’nde okuyan kızlardan 1398 öğretmen ve 29 eğitimci yetişmiştir¹³⁰. Burada yetişen kadın öğretmenler kız çocuklarının eğitim hayatına katılması için köylüye iyi bir örnek oluşturmuştur. Kadının yükseldiği, eğitildiği ve değer gördüğü cumhuriyetin kurulduğu yıllarda kadınların eğitimi önem kazanmıştır. Bu açıdan, Köy Enstitüleri kadın ve kızların toplumsal yapımızda cahil kaldığı dönemlerde, bu cehaletin zincirini kıran okullar olmuşlardır.

Hem Cumhuriyet rejimini taşıyan hem de çağdaş Türk kadınının köylerdeki modelini temsil eden Enstitülü kadın öğretmenler; “köylerinin öğretmeni, terzisi, çiftçisi, kimi zaman da ebesi-doktoru olmuşlardır”¹³¹. Köy Enstitüleri’nde eğitim gören bu kadın öğretmenler köylere giderek köylü kadınlara rehberlik etmiştir. Köylü kadınının bilinçlendirmek, geliştirmek için çaba harcamışlardır. Köy Enstitülü kadın öğretmenler köylerdeki kadınlara çağa uygun biçki-dikiş yapmayı ve dikiş makinesi kullanmayı öğretmişlerdir. Bilinçli tarım yapmak ve tarım sanatlarını öğretmek; çocuk bakımı ve ev işleri konusunda bilgiler sunmak, köylü kadınını yönlendirmek bu kadın öğretmenlerin öncelikli görevleri arasında yer almıştır.

128 Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*, 48.

129 Tuna, “Köy Enstitüleri’nde kadın olmak”, 24.

130 Türen, *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı*, 159.

131 Songül Sallan Gül vd., “Cumhuriyetin Aydınlanma Sembolleri: Kadınlar ve Köy Enstitüleri”, *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10-11/ (2015), 109.

Köy Enstitülü öğretmenlerin görevleri okulda öğrencilere ders verdikten sonra bitmemiştir. Bu öğretmenler ekseriyetle köylüyle iletişim ve etkileşim halinde olmuştur. Kadın öğretmenler, köylü kadınlarla birlikte vakit geçirerek, oturmalar yaparak onları yönlendirmeye çalışmıştır. Salgın hastalıkların arttığı ve çocuk ölümlerinin çok fazla olduğu dönemlerde, köylüyü doğru ve bilinçli bir şekilde yönlendirme görevi öğretmenlere düşmüştür. Fakat üzerine birçok sorumluluk verilen bu öğretmenler yeterince destek görmemiş, bazı köylerde köylü tarafından iyi karşılanmamıştır. Devlet tarafından tahsis edilmesi beklenen arazi ve araç gereçler konusunda çıkan eksiklikler öğretmenleri zor durumlara düşürmüştür. “Köye yeterli donanımınla gönderilmeyen ve köylüyü eğitmesi; ziraatı, demirciliği, sağlık kurallarını, sağlam ev yapmasını vb. öğretmesi, köylüyü tek başına kalkındırması beklenen köy öğretmeni gerçekten her yönden perişan bir duruma düşürülmüştür”¹³².

Köy Enstitüleri’nden mezun olan öğretmenlerin verimli bir şekilde eğitim yapmaları, köylüye yardım etmeleri için öncelikle kendi yaşam koşullarını iyileştirmeleri ve konforlarını yükseltmeleri gerekmektedir. Köy Enstitülerinin eğitim şartlarının ağırlığına alışık oldukları için köylerdeki zorlukları yadırgamayacağı düşünülen öğretmenlerin, Enstitülerde arkadaşlarıyla ve öğretmenleriyle birlikte dayanışma halinde olduklarını unutmamak gerekir. Köylere görevlendirilen ve birçok konuda yalnız mücadele etmek zorunda kalan öğretmenler, gereken desteği göremedikleri zamanlarda sıkıntı çekmiştir. Özellikle o dönemlerde, köylere görevlendirilen kadın öğretmenlerin köylüler tarafından benimsenmesi ve desteklenmesi önemlidir. Köylülerle iç içe, iletişimi iyi olan öğretmenlerin işlerinin daha çok kolaylaşacağı ve kendilerini güvende hissedebilecekleri aşikârdır.

Köy Enstitüleri, kız öğrencilere her şeyin üstesinden gelebilecek kadar güçlü olabilmeyi, haklarını savunabilmeyi, sorumluluklarının bilincinde birey olabilmeyi öğretmiştir. Emine Biçer’e göre, “Enstitü kadınları güçlendirdi. (...) Susmasını bilecek kız çocuğu yetiştirmediler orada... Gelecekte Türkiye’nin ve kendinin hakkını savunabilecek kızlar yetiştirdiler.”¹³³

Mahmut Makal, köy çevresinden yetişen bayan öğretmenlerin köylü için, Türk anasının uyanması için ne denli gerekli olduğunu ifade etmiştir. Köy Enstitülü kadın öğretmenlerin özelliklerini ve köylerde yaptıklarını, “Ben bir Naciye tanırım onlardan, köyün kızıyla karısıyla kaynaşır çocuk bakımından tutun, bir mintan, bir entari dikişine kadar onları yetiştiren, kafalarındaki donmuş inançlarını karıştıran... Bir Dürdane bilirim, bir Sadiye bilirim aynı çevrenin iki köyünde yaz kış ayrılmadan dikiş, yemek yapma, hazırlama, çocuk bakımı kursları açarak, bir yandan kendi yazdıkları piyesleri de oynattıkları temsiller vererek bir şeyler katan köy hayatına. Ülkü yolunda sevinen. Bir Şehnaz tanırım, önce evlerinde sonra köyde ve çevrede bağnazlığın köküne kibrit suyu dökmek için çırpınan.” cümleleriyle anlatmıştır¹³⁴.

132 Koç, *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*, 377.

133 Tuna, “Köy Enstitüleri’nde kadın olmak”, 28.

134 Makal, *Köy Enstitüleri ve Ötesi*, 89.

Enstitüden mezun olan kadın öğretmenler köylerde görevlerine başlamıştır. Kadriye Yeşilyaprak, ilk atandığı köyde okula gittiğinde, tahtalardan yapılan sıra ve masalar ile kara tahta dışında hiçbir şey olmadığını anlatmıştır. Yeşilyaprak'ın sınıfında irili ufaklı farklı yaşlardan 71 öğrenci vardır ve bu öğrencilerden biri dışında hepsi okuma yazmayı öğrenmiştir. Bu köyden sonra Yeşilyaprak, Enstitüde tanışıp evlendiği eşi Kâzım Bey ile başka bir köye tayin olunmuştur. Eşiyle birlikte öğretmenlik yaptıklarını, küçük bir uygulama bahçelerinin olduğunu, burayı ekip biçtiklerini ve ihtiyaçlarını buradan karşıladıklarını bildirmiştir¹³⁵.

Kâzım Bey ile Kadriye Hanım, öğretmenliklerinin ilk yıllarını geçirdikleri bu köydeyken, Afyon'dan patates tohumu getirip, örnek patatesler yetiştirip bütün köylüye bunlardan dağıtmıştır. Daha sonra Gökaya Köyü'ne görevlendirilen çift, bu köyde on iki yıl geçirmiştir. Kâzım Bey, bu köydeyken yeni okul binası yapılması, elektrik sağlanması, içme suyu getirilmesi, köy-içi yollara çakıl dökülerek çamurdan kurtulması, köyde sinemanın faaliyete geçmesi gibi birçok işe ön ayak olmuştur. Kadriye Hanım da kadınlara okuma-yazma kursları açmıştır. Kadriye Hanım, köy kadınlarına yönelik çalışmalar yapmıştır: "(...) Pazar günleri biz gidip köy kadınlarına hikâyeler okurduk. Onlarda okumaya ve öğrenmeye karşı bir ilgi uyanınca gece kursları açarak kadınlara okuma-yazma, biçki-dikiş ile ev idaresi ve çocuk bakımı öğretiyorduk. Kursların sonunda sergiler açıyor ve devam edenlere belge veriyorduk. (...)” diyerek buradaki yaptıklarını dile getirmiştir¹³⁶.

Köy Enstitüsü'nden mezun olan Nahide, stajını da tamamlayıp öğretmen olarak görevine başlamıştır. Nahide Öğretmen, ilk görev yerine tek başına gitmiştir. Burada köylüyle kaynaşmış ve Enstitüde öğrendiği her şeyi köylüye ve köylü kadınlara anlatabilmek için gayretle işe başlamıştır. Dikiş makinesi olmadan köylü kadınlara basma elbiseler dikmiş, üstelik onlara da biçip dikmeyi öğretmiştir. Okulda öğrencileriyle, okuldan sonra ise bütün köylüyle vakit geçirip Köy Enstitülerinin amacının da bir gereği olarak köylüyü aydınlatmak için çabalamıştır. Daha sonra Nahide, Köy Enstitüsü'nde tanıştığı eşi Mehmet ile evlendikten sonra başka bir köye tayin edilmiştir. Nahide Öğretmen eşiyle beraber gittiği köyde çok zor şartların onları beklediğini, hatta tuvaletin olmadığını görünce büyük bir hayal kırıklığına uğradığını anlatmıştır. Bütün bunlara rağmen, karı koca birlik olup çok emek sarf ederek birçok şeyin üstesinden gelmiştir. Nahide ve Mehmet Öğretmen köylüyle iç içe olmaya özen göstermiştir. Mehmet Bey, kahvede erkeklerle Nahide Hanım ise evlerde kadınlarla oturup sohbet ederek kaynaşmıştır¹³⁷.

Nahide Öğretmen, daha sonra bir dikiş makinesi alarak kendilerine, öğrencilerine, köylüye dikiş dikmiş ve onlara da öğretmiştir. Köylünün

135 Yeşilyaprak, Arifiye Köy Enstitülü Annemle Damla Söyleşiler.

136 Yeşilyaprak, Arifiye Köy Enstitülü Annemle Damla Söyleşiler, 70-71.

137 Atılgan, Nahide-Yarım Kalan Mucize.

temizlik anlayışını değiştirmesi, bulaşıcı hastalıkların bitmesi, köylünün daha refah yaşaması için çabalamışlardır. Nahide Öğretmen, Köy Enstitülü öğretmenlerin yaptıklarını şöyle ifade etmiştir: “İşte karalamaya çalıştıkları Köy Enstitüsü öğretmenleri bunları yapıyor; köylü çocuklarının bitlerini temizliyor, bulaşıcı hastalıklara çare bulmaya çalışıyor, iğne yapıyor, ilaç tedarik ediyor, çocuklara önlük, kadınlara elbise dikiyor, dikiş, nakış işlemeyi öğretiyor. Okulu temizliyor, tuvalet yapıyor, dereye su yolu döşeyip okula su getiriyor, ağaçlandırmaya yapıyor, köylülere ağaç diktiriyor ve bilginin aydınlık ışığını yayıyordu.”¹³⁸

Küçük bir köy çocuğu olan Pakize Türkoğlu, kendisine sunulan bir fırsatla Köy Enstitülerinde eğitim alma imkânı bulmuştur. Pakize Öğretmen, köylü bir çocuk olduğu halde, o dönemlerde kentte yaşayan varlıklı kızların bile zor kavuştuğu bir eğitim olanağı yakalamıştır. Böylece pek çok yerde öğretmenlik yapmıştır. Akademisyen ve yazar olmuştur. Marmara Üniversitesi’nde öğretim görevlisi olarak çalışmış ve buradan emekli olmuştur. 1998 yılında “*Tonguç ve Enstitüleri*” adlı eseriyle, Türkiye İş Bankası “*Toplum ve İnsan Bilimleri*” büyük ödülünü almıştır. Enstitülerde aldığı eğitim sayesinde, kadınların da var olduğunu, başarabildiğini ve güçlü olabildiğini göstermiştir. Köy Enstitülü Türkoğlu; Köy Enstitüleri, eğitim ve kültür alanlarında birçok kitap ile makalesi bulunan ve kendini geliştiren aydın bir Türk kadını olmuştur. Öğretmen, eğitimci ve yazar kimliğiyle birçok yapıta imza atarak Köy Enstitülerinin yetiştirdiği bir birey olarak kadınlarımıza örnek teşkil etmektedir¹³⁹.

Ayşe Baysal, yakın bir akrabasının oğlunun kayıt olabilmesi için Enstitüye gönderilmiştir. Bunun nedeni, kız çocuklarının okuması ve okullara teşvik edilmesi için erkek çocuklarının bir kız çocuğuyla gelmesi halinde sınavsız, şartsız Enstitülere kaydedilmesidir. Baysal bu vesileyle İvriz Köy Enstitüsü’ne başlamış ve buradaki eğitimini tamamlamıştır. Sonrasında Kız Teknik Yüksek Öğretmen Okulu’na başlamış bu bölümü de bitirmiştir. Kız Teknik’ten mezun olduktan sonra, Beşikdüzü (Trabzon) Kız Öğretmen Okulu’nda öğretmenliğe başlamıştır. Ayşe Öğretmen 8 ay öğretmenlik yaptıktan sonra, Tarım Bakanlığı’nda Ev Ekonomisi Yayın Örgütü kurulduğunu ve bunun için düzenlenen kursa katılabileceğinin haberini almıştır. “İlerlemenin bir yolunun yeninin üzerine atlama olduğuna inandığımdan, teklifi hemen kabul ederek Trabzon’dan İzmir’e Ev Ekonomisi Yetiştirme Merkezi’ne geldim. Altı aylık kurstan sonra Manisa’ya Ev Ekonomisi Uzmanı olarak atandım. Burada bir yıl köylülere ev yaşamlarını iyileştirme konularında yardımcı olmaya çalıştım. (...)” sözleriyle yaşadığı tecrübelerinden bahsetmiştir¹⁴⁰. Ayşe Baysal, ilerlemek için çalışıp çabalamış ve her zaman başarmanın bir yolunu bulmuştur. Baysal, akademisyen ve eğitimci kimliğiyle pek çok insana ışık olmuştur. Yakın bir akrabasının oğlunun Enstitüye gönderilebilmesi için yaptığı

138 Atılğan, *Nahide-Yarım Kalan Mucize*, 215–216.

139 Türkoğlu, *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*; Türkoğlu, *Tonguç ve Enstitüleri*.

140 Baysal, “Prof. Dr. Ayşe Baysal Yaşam Öyküsü (Kendi Kaleminden)”, 6.

baskı sonucunda, hastalıklı, güçsüz olduğu için “Zaten köyde işe yaramıyor”¹⁴¹ denerek İvriz Köy Enstitüsü’ne gönderilen Ayşe Baysal’ın yaptığı çalışmalarla kendinden söz ettiren bir öğretmen, eğitimci, akademisyen olmasında şüphesiz ki Köy Enstitüleri’nin katkısı büyüktür.

Sonuç

Türkiye’de Cumhuriyetin ilanından sonraki süreçte hükümetler, köylere eğitim götürmek için farklı birçok yöntem denemiştir. Çünkü o yıllarda eğitim genellikle kentlerde yaşayan insanlara ulaştırılabilen bir hizmetti. Ama Cumhuriyet’in kurucusu Atatürk’e göre eğitim her vatandaşa eşit olanaklarla ulaşmalıydı. Yine o, ülkedeki bütün bireylerin eğitim hakkından faydalanmasını demokratik ülke olabilmenin koşullarından birisi olarak görüyordu.

Bu düşünceler doğrultusunda, açılan Köy Enstitüleri, ülkemizde kız ve erkeklerin ilk kez bir arada aynı yerde eğitim gördükleri, birlikte ürettikleri ve eğlendikleri eğitim kurumları olmuşlardır¹⁴². Hakkında pek çok eleştiri yapılan Enstitülerin, döneminin köy öğretmeni ihtiyacını büyük oranda karşıladığı bir gerçektir. Köy kökenli çocukların eğitilmesi üzerine açılan Köy Enstitüleri, kısa sürede birçok öğretmen, eğitimci ve sağlık elemanı yetiştirmiştir. Köy Enstitüleri’nde, 1942-1952 yılları arasında toplam 17,341 öğretmen ve eğitimci ile 1,599 sağlık elemanı yetiştirilmiş olup bu öğretmenlerin yüzde 10’unu kadın öğretmenler oluşturmaktadır¹⁴³. Köy Enstitüleri, köyde yaşayan ve beş yıllık köy ilkokullarını bitiren çocukların köy öğretmeni olarak yetiştirilmesini amaçlamıştır. Ancak Enstitülere gereken şartları sağlayan öğrencilerin bulunamamış olması öğrencilerin seçiminde esnemeler yapılmasına neden olmuştur. Özellikle, Enstitülere kız çocuklarının alınmasına ayrı bir önem gösterilse de yeterince kız öğrenci kaydı yapılamamış ve kız öğrencilerin sayısı oldukça düşük kalmıştır. Mevcut dönemin yaşam şartları ve o dönemdeki toplumun zihniyeti, ailelerin tutumu düşünüldüğünde Köy Enstitüleri’ne kız öğrenci bulunmasında yaşanan zorlukların nedeni anlaşılabilir. İlk yıllarda kız öğrencilerin bulunması konusunda güçlükler yaşansa da 1945-1946 yıllarına doğru kız öğrenci sayısında bir artış gözlenmiştir. Ancak Köy Enstitüleri’nde kız öğrencilerin sayısı hiçbir zaman yüzde 10’u geçmemiştir. 1950’de Köy Enstitüleri’ndeki karma eğitime son verildiğinden kız öğrenciler kendi yaşadıkları bölgelerden daha uzak yerlerdeki okullara (İzmir, Bolu, Trabzon) gönderilmiş, bu da Enstitülerde okuyan kız öğrenci sayısının yarı yarıya inmesine sebep olmuştur¹⁴⁴.

141 Oya Tan, *Köy Enstitülerinde Demokrasi Eğitimi ve Liderlik: Nitel Bir Araştırma* (Akdeniz Üniversitesi, 2010), 101.

142 Gümüsoğlu, *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cıvavuz Köy Enstitüsü*, 305.

143 Sallan Gül vd., “Cumhuriyetin Aydınlanma Sembolleri: Kadınlar ve Köy Enstitüleri”, 107.

144 Altunya, “Köy Enstitüsü Sistemine Genel Bir Bakış”, 352.

Köy Enstitüleri'nin eğitimi, köy yaşamı içinde, iş içinde eğitim ilkesiyle, üretim odaklı, ezberden uzak bir anlayışa dayanmıştır. Enstitülerde öğretmenlikle birlikte tarım sanatları ve hasta bakımı derslerine ek olarak erkek öğrencilere demircilik, yapıcılık, dülgelik, kooperatifçilik ve kız öğrencilere çocuk bakımı, dikiş, ev yönetimi gibi işler öğretilmiştir¹⁴⁵. Enstitülerde okuyanların anılarında, Enstitülerin çevre köyler ve diğer Enstitülerle etkileşim kurarak yardımlaşmaları ve dayanışma içerisinde oldukları anlatılmaktadır.

Enstitüdeki programlarda ulusal oyunlar, sportif etkinlikler, yürüyüşler, dağcılık, kayak, kızak, güreş, atıcılık, avcılık vb. halk sporları ile bisiklet ve motosiklet kullanmak gibi etkinlikler yer almıştır¹⁴⁶. Köy Enstitüleri'nde öğrenciler güne, kişisel temizliklerini yaptıktan sonra sporla ve ulusal oyunlarla başladılar. Ata binmeyi, kayak yapmayı, futbol, basketbol ve voleybol oynamayı öğreniyorlardı. Her öğrencinin bisiklete ve motosiklete binmeyi öğrenmesi zorunluydu¹⁴⁷. Enstitülerde öğrencilerin makine ve motor kullanımlarına ayrıca önem verilerek bu dersler zorunlu hale getirilmişti. Bisiklet veya motosiklet kullanmanın dışında, her türlü dikiş makinesi, tarım araçları, elektrik motorları gibi birçok makine ve motor kullanımına dair beceriler başka derslerle bağlantılı olarak verilmekteydi.

Tüm öğrenciler hep birlikte eğleniyorlar, çalışıyorlar ve üretiyorlardı. İnşaatlarda, tarlalarda, çalışan öğrenciler Köy Enstitüleri'nin gelişmesine hizmet ediyorlardı. Bunların dışında kız öğrenciler biçki-dikiş atölyelerinde daha çok Enstitülerin giysi, çamaşır, çarşaf, perde gibi ihtiyaçlarının karşılanması için çalışıyorlardı. Böylece iplik boyama, dokuma, örgü, biçki-dikiş yaparak Enstitülerin gereksinimleri karşılanıyor, ayrıca Enstitülere maddi olarak da gelir sağlanıyordu.

Köy Enstitüleri'nde tarım ders ve çalışmalarını kız ve erkek öğrenciler birlikte almışlardır. Ayrıca bu derslerin konuları belirlenirken cinsiyetin yanında yaş durumu da belirleyici bir etken olmuştur. Örneğin ilk yıllarda Tarla Tarımı ve Bahçe Tarımı dersleri ön plandayken son iki yılda Kümes Hayvancılığı, Arıcılık ve İpek Böcekçiliği, Balıkçılık ve Su Ürünleri gibi daha spesifik dersler öğretim programlarına konulmuştur¹⁴⁸. Köy Enstitüleri'ndeki tarım çalışmalarının en önemli hedefi, çağdaş ziraat uygulamalarının Enstitülü öğretmenler aracılığıyla köylere taşınmasını sağlamak olmuştur. Bu doğrultuda Köy Enstitüleri'nden mezun olan öğretmenler çağdaş tarım uygulamalarını köylere entegre etmek üzere eğitilmişlerdir.

145 Akandere, "Türkiye'de Uygulamalı Tarım Eğitimine Bir Model: Köy Enstitülerinde Okutulan Ziraat Dersleri ve Uygulamaları".

146 Aykaç vd., "Bir Modernleşme Öyküsü: Köy Enstitüleri", 193.

147 Ayfer Kocabaş, "Süreç Temelli Öğrenme ve Köy Enstitüleri", *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10-11/ (2015), 56-57.

148 Akandere, "Türkiye'de Uygulamalı Tarım Eğitimine Bir Model: Köy Enstitülerinde Okutulan Ziraat Dersleri ve Uygulamaları".

Köy Enstitüleri, köy kızları ve kadınlarına toplumun gereksinimleri ile kendi beklentileri doğrultusunda çağdaş alışkanlıklar ve beceriler kazandırmayı hedeflemiştir¹⁴⁹. Bu misyonla yetiştirilen Enstitülü kadın öğretmenlerin çoğu, yine Enstitülü bir erkek öğretmenle hayatını birleştirmiş ve eşleriyle beraber köylerde aydınlanma hareketini başlatmıştır. Kadın öğretmenler, daha çok köylü kadınlarıyla iletişim kurarak onlara rehberlik etmiştir. Bu öğretmenler, köylülerin yanlış ve batıl inançlarını bitirmek, temizlik anlayışlarını geliştirmek ve köylüleri gıdaların saklanması, kurutulması, muhafaza edilmesi gibi konularda bilinçlendirmek için uğraşmışlardır. Ayrıca biçki-dikiş, çocuk bakımı, ev işleri vb. konularında köylü kadınları yönlendirmişlerdir.

Köy Enstitüleri'nden mezun olan öğretmenlerden Ayşe Baysal, Naciye Makal, Pakize Türkoğlu, Halise Apaydın gibi isimlerin kendilerini çok daha geliştirerek toplum için faydalı işler yaptıkları görülmektedir. Anlaşılacağı üzere köylü bir kız çocuğuyken pek çok insana dokunabilecek donanımına sahip, kendine güvenen, bilinçli, ayakları yere sağlam basan aydın Türk kadınları Köy Enstitülerinde yetişmiştir. Köylü çocukların eğitilerek aydın ve entelektüel bir kimlikle tekrar köylere öğretmen olarak gönderilmesi amacıyla kurulan Köy Enstitüleri hem sayısal olarak hem de niteliksel olarak kısa sürede iyi bir başarı göstermiştir.

149 Kartal, "Toplum Kalkınmasında Farklı Bir Eğitim Kurumu: Köy Enstitüleri", 28.

KAYNAKÇA

I. Resmi Yayınlar

TBMM Tutanak Dergisi.

II. Kitaplar

ADA, Sefer - BAYSAL, Z. Nurdan. *Pedagojik-Androgojik Formasyon ve Türkiye’de Öğretmen Yetiştirme*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 1. Baskı., 2013.

AKAY, Melis. *Köy Enstitülerinde Yetişen Kadın Öğretmenlerin Türk Toplumuna Etkileri*, Adnan Menderes Üniversitesi, 2017.

AKKUTAY, Ülker. *Milli Eğitimde Yabancı Uzman Raporları*. Ankara: Avni Akyol Kültür ve Eğitim Ümit Vakfı, 1996.

AKYÜZ, Yahya. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 33. Baskı., 2020.

APAYDIN, Talip. *Köy Enstitüsü Yılları*. Literatür Yayınları, 5. Basım., 2020.

ATILGAN, Şebnem. *Nahide-Yarım Kalan Mucize*. İstanbul: Kafekültür Yayıncılık, 2012.

AYDIN, Baha Mutlu. *Köy Enstitüleri ve Toplum Kalkınması*. Ankara: Anı Yayıncılık, 2. Baskı., 2013.

BAŞARAN, Mehmet. *Devrimci Eğitim Köy Enstitüleri (Tonguç Yolu)*. İstanbul: Papirüs Yayınları, 1. Basım., 1999.

BAŞARAN, Mehmet. *Özgürleşme Eylemi Köy Enstitüleri*. İstanbul: Literatür Yayınları, 6. Basım., 2020.

BAŞGÖZ, İlhan. *Türkiye’nin Eğitim Çıkması ve Atatürk*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı., 1995.

ÇIKAR, Mustafa. *Hasan-Âli Yücel ve Türk Kültür Reformu*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1. Baskı., 1997.

DÜNDAR, Can. *Köy Enstitüleri*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2. Baskı., 2001.

- ERÇELEBİ, Hasan. *Köy Enstitülerinin Çağdaş Eğitim Yönetimine Katkıları*. İzmir: Dikili Belediyesi Kültür Yayınları, 1. Baskı., 1993.
- GÜMÜŞOĞLU, Firdevs. *Sözlü ve Yazılı Belgeler Işığında Cıvaz Köy Enstitüsü*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım., 2019.
- GÜVEN, İsmail. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 7. Baskı., 2018.
- KAPLAN, Mevlüt. *Aydınlanma Devrimi ve Köy Enstitüleri*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1. Baskı., 2002.
- KİRBY, Fay. *Türkiye'de Köy Enstitüleri*. İstanbul: Tarihçi Kitabevi, 6. Baskı., 2015.
- KOÇ, Nurgün. *Türk Kültür Tarihi İçerisinde Köy Enstitüleri*. İstanbul: İdeal Kültür Yayıncılık, 1. Baskı., 2013.
- MAKAL, Mahmut. *Köy Enstitüleri ve Ötesi*. İstanbul: Literatür Yayınları, 8. Basım., 2020.
- ÖNDER, Mustafa. *Toplumsal Değişim Sürecinde Düziçi Köy Enstitüsü*. Selçuk Üniversitesi, 2012.
- ÖZKAN, Salih. *Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2. Baskı., 2002.
- ÖZTÜRK, Cemil. *Türkiye'de Düünden Bugüne Öğretmen Yetiştiren Kurumlar*. ed. İsa Eşme. İstanbul: Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Yayınları, 1. Baskı., 1998.
- ŞAHHÜSEYİNOĞLU, H. Nedim. *Akçadağ Köy Enstitüsü ve Şerif Tekben*. Ankara: Ürün Yayınları, 2. Basım., 2015.
- TAN, Oya. *Köy Enstitülerinde Demokrasi Eğitimi ve Liderlik: Nitel Bir Araştırma*. Akdeniz Üniversitesi, 2010.
- TBMM Tutanak Dergisi. TBMM, TBMM. (1952).
- TONGUÇ, İsmail Hakkı. *Canlandırılacak Köy*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2. Baskı., 2020.
- TÜREN, Ahmet Özgür. *Köy Enstitüleri Dosyası-Türk Rönesansı*. İstanbul: Destek Yayınları, 16. Baskı., 2020.
- TÜRKOĞLU, Pakize. *Kısa Süren Hasat-Köy Enstitülerinde Öğrenci Olmak*. ed. Şengün Kılıç Hırstidis. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım., 2017.
- TÜRKOĞLU, Pakize. *Tonguç ve Enstitüleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 8. Baskı., 2020.
- YEŞİLYAPRAK, Binnur. *Arifiye Köy Enstitülü Annemle Damla Söyleşiler*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 3. Basım., 2016.

III. Makaleler

- AKANDERE, Osman. "Türkiye’de Uygulamalı Tarım Eğitimine Bir Model: Köy Enstitülerinde Okutulan Ziraat Dersleri ve Uygulamaları". *Türkiye’de Tarım Politikaları ve Ülke Ekonomisine Katkıları Uluslararası Sempozyumu (12-14 Nisan 2018-Şanlıurfa) Bildirileri Kitabı*. 409-429. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019.
- AKANDERE, Osman - Yıldız Yılmaz, Nihal. "Köy Enstitülerine Alınacak Talebe Hakkında Maarif Vekâletince Yayınlanan 18 Ağustos 1941 Tarihli Genelge’nin Esasları ve Uygulanması". *Atatürk Dergisi* 6/2 (2017), 1-17.
- ALTUNYA, Niyazi. "Köy Enstitüsü Sistemine Genel Bir Bakış". *Kuruluşunun 70. Yılında Bir Toplumsal Değişim Projesi Olarak Köy Enstitüleri Sempozyumu*. 343-368. Kastamonu, 2010.
- AYKAÇ, Murtaza vd. "Bir Modernleşme Öyküsü: Köy Enstitüleri". *Turkish Studies* 13/27/ (2018), 183-201.
- AYSAL, Necdet. "Anadolu’da Aydınlanma Hareketinin Doğuşu: Köy Enstitüleri". *Atatürk Yolu Dergisi* 35-36/ (2005), 267-282.
- BAYSAL, Ayşe. "Prof. Dr. Ayşe Baysal Yaşam Öyküsü (Kendi Kaleminden)". *BeslenmeveDiyetDergisi*45/ (2017),2-24.<https://beslenmevediyetdergisi.org/index.php/bdd/article/view/1126>
- ÇAKMAK, Fevzi. "Kuruluşundan Kapatılışına Kadar Türkiye Büyük Millet Meclisi İçerisinde Köy Enstitülerin Yönelik Muhalefet". *ÇTTAD* VI/15 (2007), 221-250.
- KARTAL, Sadık. "Toplum Kalkınmasında Farklı Bir Eğitim Kurumu: Köy Enstitüleri". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (2008), 23-36.
- KILIÇ, Fahri. "Atatürk Dönemi Eğitim Tarihi". *Türk Eğitim Tarihi*. ed. Mustafa Kılınc - Songül Keçeci Kurt. 193-214. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 1. Baskı., 2019.
- KOCABAŞ, Ayfer. "Süreç Temelli Öğrenme ve Köy Enstitüleri". *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10-11/ (2015), 50-61.
- PEKTAŞ, Hasip. "Prof. Dr. Ayşe Baysal ile bir söyleşi". *Öğretmen Dünyası Dergisi* 254/ (2001), 19-22. https://www.ercevvakfi.com/ntrfiles/Ayşe_Baysal_Soylesi.pdf
- SALLAN GÜL, Songül vd. "Cumhuriyetin Aydınlanma Sembolleri: Kadınlar ve Köy Enstitüleri". *Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 10-11/ (2015), 89-114.

- TUNA, Semiha. "Köy Enstitüleri'nde Kadın Olmak". *Fe Dergi* 1/1 (2009), 20-29.
- ÜLKÜ, Candan. "Sanat Eğitimi, Sanat ve Köy Enstitüleri". *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 4/1 (2008), 37-45.
- YILDIZ, Nihal - Akandere, Osman. "Köy Enstitülerinin İdeolojik Yapısı". *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi* XVII/35/ (2017), 275-316.
- BAYSAL, Ayşe. "Prof. Dr. Ayşe Baysal Yaşam Öyküsü (Kendi Kaleminden)". *Beslenme ve Diyet Dergisi* 45/ (2017), 2-24. <https://beslenmevediyetdergisi.org/index.php/bdd/article/view/1126>.
- PEKTAŞ, Hasip. "Prof. Dr. Ayşe Baysal ile bir söyleşi". *Öğretmen Dünyası Dergisi* 254/ (2001), 19-22. https://www.ercevvakfi.com/ntrfiles/Ayse_Baysal_Soylesi.pdf

Extended Abstract

After the proclamation of the Republic, Turkey made reforms in many areas. The new government placed great emphasis on education and providing education for every citizen. Until those years, education had been a service offered only to certain segments of society. The villagers were deprived of educational opportunities. In the first years of the Republic, attempts were made to solve the problem of delivering education to the villagers. For this purpose, during the term of Mustafa Necati as Minister of Education, "Village Teachers Schools" were opened and the first step of these initiatives was taken and then many means were used. In the early years, to address the issue of education in Turkey, some foreign experts were invited to the country. Education experts such as John Dewey, Alfred Kühne, Omer Buyse and M. Berryl Parker came to Turkey, made investigations and presented their reports. Foreign experts also emphasized in their reports the issue of education for the villagers and the need to train teachers for the villages. After the Village Teacher Schools initiative, "Instructor Courses" were opened with the suggestion of Mustafa Kemal Atatürk. As a result of the suggestions, trials and developments, "Village Institutes" were officially established on April 17, 1940.

Village institutes were the first educational institutions where boarding coeducation was applied. On this occasion, girls of village origin were enrolled and trained in institutes to be cultivated as teachers for villages. The implementation of coeducation in the institutes caused the spreading of different immoral rumors. There were rumors that female students had immoral relationships with male students and male teachers. The implementation of coeducation in the institutes and the rumors of the immoral relationships between male and female students allegedly taking place there made it difficult to find female students to train in the institutes. As seen in the memoirs of some Village Institute graduates, it was observed that the immoral rumors that spread to the public negatively affected the number of female students in these Institutes. Despite all these negativities, it is striking that the number of female students admitted to institutes increased over time. However, with the termination of coeducation in the Institutes in 1950, the girls gathered in Trabzon Beşikdüzü and İzmir Kızıllı Village Institutes. The fact that these Institutes were too far from some regions caused the number of female students to decrease again.

Education in the institutes was carried out with a focus on work and production. The students were taking care of the works in the Institutes quickly by dividing into groups and by cooperating. In the institutes, works were carried out by the cooperation of teachers and all students taking into account the status of students such as age and gender. The courses were given in the form of “cultural courses and studies”, “technical courses and studies” and “agricultural courses and studies” for 44 hours. Cultural and agricultural courses were conducted by male and female students together. It is told that the students all together rebuilt the Institutes, drained the swamps, built a hydroelectric power plant, afforested the environment, played national games, read hundreds of books from world and Turkish classics, staged theater plays, engaged in music and played musical instruments. It was stated that female students met the food needs of the Institutes to a great extent. The female students were making “pickle, cheese, yoghurt, canned food, tarhana, brine...” using modern methods and learning methods of preserving the products in a healthy way. Technical courses and studies were given by dividing the students according to their abilities and interests. Male students tended towards fields such as “construction, carpentry, blacksmithing”. The technical courses of female students were divided into three groups within the scope of “village, home and handicrafts”. These groups were “tailoring”, “knitting-weaving” and “agricultural arts”. In the sources in the literature, it was stated that the female students met the needs of the institutes and their environment in many subjects via these courses. Female students met the clothing, linens, curtains, and underwear needs of the institutes in tailoring, yarn dyeing and weaving workshops. It was also stated that they met the needs of the villages around the Institute. In these years of World War II, famine, and poverty were very high. In these times of poverty, the Village Institutes strived to meet the needs of themselves and the many villages around them such as food, fabric and clothing. Female students told that towards their graduation period, female teachers in their Institutes encouraged them to marry their male friends in the Institute. Some stated that they were very surprised by this attitude of their teachers. Because, due to the spreading rumors, they mentioned that there was a serious discipline in terms of male and female relationships in the Institutes. As a matter of fact, some Village Institute female teachers stated that they married male teachers graduated from the Institute. The female teachers who were assigned to the villages after their marriage explained that they worked hand in hand with their husbands to develop the villages and the village people. It was explained that the female teachers assigned to the villages after graduating from the institute guided the women in the villages with their intellectual personalities, tried to find remedies for diseases, and stood against all kinds of improprieties caused by ignorance. Most of the girls who graduated from village institutes became knowledgeable, self-standing, free and enlightened Turkish women, and shed light on society, thanks to the education opportunity offered by the village institutes. It was observed that some women

who graduated from Village Institutes became very successful academicians, writers and educators. Village Institute women, who developed and educated themselves to the extent that they could address and direct the masses, strived to be beneficial to the society. Thanks to the education opportunity provided in the Village Institutes, women who made their mark, who are , knowledgeable, free and self-confident were brought up in Turkey.

Geliş Tarihi : 22.01.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 849-882.

Araştırma Makalesi / Research Article

SİYASAL İKNA YETENEĞİ VE STRATEJİLERİ AÇISINDAN ADNAN MENDERES'İN SON DÖNEM BATI ANADOLU GEZİLERİ*

Tülay AYDIN**

Öz

Etkili bir ikna gücü ve aşkın bir liderlik yeteneğinin bir araya gelmesiyle kitleleri peşinden sürükleyen bir söylemin oluşturulabileceği fikrinden yola çıkan bu çalışmada Menderes'in iktidarının son yıllarında çıktığı yurt gezileri ele alınmaktadır. Çalışma bu gezilerde uygulanan halkla yakın temas, dili kullanma becerileri, maziye ele alma, politik gelişmeleri manipüle etme gibi konular çerçevesinde Menderes'in liderlik ve ikna yeteneğini irdelemeyi hedeflemektedir. Bu kapsamda çalışma, uzun vadeli sonuçlarına bakılmaksızın bu gezilerin genel atmosferinin halk-Menderes ilişkilerini ve Menderes'in halkı ikna yeteneğinin de siyasetin dilini gerçek anlamıyla etkilediği fikrindedir. Çalışma, Menderes'in gezilerini ele alan yerel ve ulusal basın, araştırma eserler, arşiv belgeleri ve anılar dikkate alınarak incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, İkna, Yurt Gezisi, Retorik, Halk.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Arş. Gör. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak., Tarih Bölümü,
(tlyaydn05@gmail.com), (Orcid: 0000-0003-0308-1240).

ADNAN MENDERES'S POLITICAL PERSUASION SKILLS AND STRATEGIES DURING HIS LAST NATIONWIDE TRIPS

Abstract

This study, suggesting that effective persuasion strategies and transcendent leadership can create a discourse that drags the masses, discussed Menderes' nationwide trips during the last years of his rule. It aimed to explore Menderes' leadership and persuasion skills considering his certain practices in those trips, such as close contact with the public, rhetorical skills, referring to the past, and manipulating political events. It is assumed that the general ambiance in those trips, regardless of the long-term outcomes, affected the relationship between Menderes and the public, and his persuasion skills also influenced the language of politics. The researchers scrutinized the local and national press, research papers, archive documents, and memoirs about Menderes' trips.

Keywords: Adnan Menderes, Persuasion, Nationwide Trip, Rhetoric, Public.

Giriş

Demokrat Parti ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin baş aktörü olduğu 1950'lerin ihtilal sürecini getiren son yılları aynı zamanda çatışmalı ve kaotik bir gündemin siyasi hayata damga vurduğu yıllardı. Bu yıllarda kamuoyu ve halk, normalde olduğundan çok daha fazla siyasetle haşır neşir olmuş ve politikaya daha fazla kafa yormaya başlamıştı. Bilhassa çok partili hayatın ilk yıllarında öne çıkarılan demokrasi söylemi doğal olarak kitleleri siyasetin içinde olmaya iterken politik aktörlerinde onların desteğini dikkate almak gereğini ortaya koymaktaydı. Daha evvel siyaset, siyaset adamlarının bizzat kitlelerle temas etmesine dayanan sınırlı ilişki ile yapılırken artık bu tek yönlü ve sınırlı siyaset yeterli olmamaktaydı. Özele ve yerele hitap eden siyaset, artık genele hitap etmek durumunda ve buna uygun yollar bulmak zorunda kalmıştı. Bu durum bir yandan medyayı ve kamuoyunu daha etkili araçlar haline getirirken bir yandan da siyasi liderlerin ikna ve hitap yeteneklerini baz alan karizmatik yönlerini öne çıkarmaktaydı.¹

Siyasetin kitleleri daha çok baz alması gereğini ortaya koyan bu yeni durumda lider ve kitle arasındaki ilişkinin tinsel ve teknik boyutu önem kazanmıştı. Keza liderler için halk, hem bir meşru dayanak ve destek noktası hem de bir güç gösterisinin unsuru haline gelmişti. Bu süreçte baş aktör konumundaki siyasi güçlerin içine girdiği hesaplaşmalar bu kitleleri bir danışma mecrası konumuna yükseltmişti. Kitle desteğini arkasına almak isteyen liderler, fikir ve önerilerini daha sağlam bir şekilde kabul ettirebilme ve kamuoyunu

1 Ferhat Kentel, "Demokrasi, Kamuoyu ve Siyasal İletişime Dair", *Birikim*, Sayı:30, Ekim 1991, s. 4.

etkileme şansına sahip olmak arzusundaydılar. Hem hitap ettikleri kitleyi hem de karşısında yer alan siyasal gücün açıklıklarını ve artılarını iyi bilmeleri gereken bu liderler, farklı stratejilerle kitleleri kendi fikirleri doğrultusunda ikna etmeyi amaçlamışlardır. Bu noktada toplumun hassasiyetlerini iyi bilen liderler olayları manipüle etmekte her zaman daha başarılı olmuştur. Neumann'ın belirttiği üzere 'başarılı politikacılar, kamuoyunu-hem de hiçbir kamuoyu araştırmasına gerek duymadan-kavramakta şaşkıncu bir yeteneğe sahiptirler.'² Bu durum liderin doğası, karizması ve kitlelerin nabzını iyi tutabilmesinden kaynaklanmaktadır.

Bir lider portresi olarak Adnan Menderes'i ve onun liderlik, ikna ve retorik yeteneklerini ele alan bu çalışmada siyaset dengesinin Menderes aleyhine dönmeye başladığı 1958 yılında ki yurt gezileri konu edinilecektir. Keza Menderes'in siyasi hayatında kritik bir evreye tekabül eden bu yıllarda sadece siyaset değil toplum yapısı da değişmeye başlamıştı. Bu yıllarda köy temelli ekonomi yerini hizmet sektörüne bırakmaya, medya güç kazanmaya, toplumsal yapı değişmeye başlamıştır.³ Böyle bir yapı içinde Menderes'i zorlayan siyasi ve ekonomik sorunlar ortaya çıkmış ve 1957-1960 yılları arası Ağaoğlu'nun deyişiyle onun, on yıllık başbakanlığının en yorucu davalarıyla dolu yıllarını oluşturmuştur.⁴

1950'li yılların sonunda Menderes hükümetini bekleyen zorlukların başında ekonomik problemler gelmekteydi. 4 Ağustos kararları ile alınan tedbirlerle Türk lirasının değeri üç kat düşürülmüş, Avrupa'dan yeni kredi talepleri ortaya çıkmış ve ekonomik durum günden güne kötüleşmeye başlamıştır.⁵ Bu gerileyen ekonomik görüntü muhalif güçlere önemli bir koz sunmuş ve Menderes ve ekibi toplum önünde sıkıştırılmaya başlanmıştı. Buna ek olarak 1958 yılında Irak'ta gerçekleşen askeri darbe hem Türkiye gündemini değiştirmiş hem de Menderes'in tutkulu ve biraz da ürkek kişiliğinde derin etkiler oluşturmuştu. Bir teyakkuz haline bürünen Menderes için siyasi gündemin yeni malzemesi *ihtilal* kelimesi olmuştu.⁶ Gündemden düşmeyen bir madde haline gelen ihtilal sözcüğü hem iktidar hem muhalefet partileri tarafından bir siyasi tehdit argümanı haline getirilmişti. Olay bütün dünyada yankı bulurken Irak liderini İstanbul'da havaalanında bekleyen Menderes için bu durum çok daha yıkıcı bir etki yapmıştı.⁷ Menderes bundan sonra adeta halka sığınmayı tercih ederek gezilerinde de Irak ihtilalini bir ikna edici siyasi malzeme olarak kullanmış ve neredeyse dilinden hiç düşürmemişti.⁸

2 Elisabeth Noalle Neumann, *Kamuoyu Suskunluk Sarmalının Keşfi*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998. s.216; 220.

3 Orhan Koloğlu, 'İslam'da ve Türkiye'de Kamuoyu', *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3. 5 (2012), s. 92.

4 Şevket Süreyya Aydemir, *Menderes'in Dramı 1899-1960*, Remzi Kitabevi, 1999, s. 266.

5 Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2013, s. 8.

6 Aydemir, *a.g.e.*, s. 271.

7 Mükerrrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983, s. 813.

8 Altan Öymen, *Ve İhtilal*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013, s. 438; 457.

Bütün bu gelişmeler üzerine seçimlerin üzerinden henüz bir yıl geçmiş olmasına karşın Menderes yeniden *sine-i millete* dönmüş ve seri halde bir yurt gezisine çıkma kararı vermiştir.⁹ Bu kararda etkili olan düşünce İnönü'nün Anadolu'yu dolaşarak geziler düzenlemesi buna mukabil Menderes'in dış gezilere daha çok ağırlık vermesi idi. Menderes'in iç gezileri ihmal etmiş olması yeni bir strateji ortaya çıkarmıştı. Ancak bu iç gezilerin asıl amacı 1946 ruhunu yeniden diriltmek¹⁰ ve kitleleri muhalif kamuoyuna karşı bir teyakkuz ve tedbir durumunda olması için ikna edebilmektir. Böylece bu geziler sayesinde hem halkın desteği muhalif unsurlara yeniden gösterilecek hem de halk istenilen yönde revize edilebilecekti. Çalışmada Menderes tarafından Batı Anadolu gezisi süresince çeşitli uygulama ve söylemlerle kitlelerin nasıl ikna edildiği, ne oranda etkilenebildiği, karizmatik liderlik etkisinin bu gezilerde nasıl bir sonuç oluşturduğu ve geziler boyunca Menderes'in halkla yakın temasları ile iletişim ve hitap dilinin nasıl olduğu incelenecektir. Bu kapsamda gezilerin düzenlendiği Isparta, Afyon, Uşak, Kütahya, Eskişehir, İzmir, Aydın, Denizli, Manisa, Antalya, Burdur ve Balıkesir illerindeki yerel gazete izlenimleri ve ulusal gazeteler incelenmiş, Menderes ile ilgili çeşitli anı ve hatıratlar taranmış, ikna ve retorik ile ilgili literatür taraması yapılmıştır.

1. Siyasal İletişimin Bir Unsuru Olarak İkna Kavramı ve Retorik

Siyasal iletişim kavramı 'belli ideolojik amaçlarını, belli guruplara, kitlelere, ülkelere ya da bloklara kabul ettirmek, gerektiğinde eylemlere dönüştürmek, uygulamaya koymak üzere siyasal aktörler tarafından çeşitli iletişim tür ve tekniklerinin kullanılması' olarak tanımlanmaktadır.¹¹ Tanımdan anlaşılacağı üzere bir iletişim türü olarak siyasal iletişimde de hedef, kaynak ve alıcı ilişkisi çerçevesinde bir bütünlük söz konusudur. Kitle ya da hedef alınan unsur üzerinde belirli bir amaç doğrultusunda değişimin gerçekleşmesi arzulanmaktadır. Keza burada asıl hedef halkın politikaya dahil edilerek görüş ve fikirlerinden yararlanmadır. Bu yönüyle siyasal iletişim de içerik ve hedef büyük önem taşımaktadır.

Siyasal iletişim kavramı bir kitlenin varlığını gerektirdiği için kişi ya da kitle psikolojisi de hem bu iletişimin içeriğini hem de sonuçlarını etkilemektedir. Doğal olarak kitle psikolojisinin siyasal iletişim üzerindeki etkisi siyasal ikna süreci üzerinde de belirleyici olmaktadır. Gustave Le Bon'a göre kitlelerin belli bir fikir örgüsü etrafında telkin edilmesi ve harekete geçirilmesi kitle psikolojisi ile ilgilidir. O, kitlenin siyasal gücün öne çıkardığı çoğu lider ya da önderin ileri sürdüğü fikir ya da akımlara çabucak riayet gösterebilmesini, kitlelerin çoğunluğa uyma ve fazla bir safdillikle çabuk inanma potansiyeline sahip olması ile ilişkilendirmektedir. Le Bon, kitlelerin duygusal ve ahlaki konularda da birey

9 Zafer, 12.10.1958, s. 1.

10 Abdurrahman Dilipak, *Menderes Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 238.

11 Aysel Aziz, *Siyasette Etkili İletişim Teknikleri*, Başlık Yayın Grubu, İstanbul, 2011, s. 19.

psikolojisinden farklı hareket ettiğini ifade etmektedir. Ona göre kitleler aynı anda kötülük yapabilme konusunda birlikte hareket edebilme yetisine sahip iken ahlaki değerler ve iyilik yönünde de hareket edebilmektedirler. Bilhassa kitlenin *şan, şeref, din ve vatan* duygularına hitap eden faaliyetler ve konuşmalar bu yönde bir harekete sebep olmaktadır.¹²

Kitleleri yönlendiren etmenler sadece kitlenin kendi duyu ve beklentilerinden değil bu müsait yapıyı kullanmasını iyi bilen önderlerin strateji ve faaliyetlerinden de kaynaklanmaktadır. Le Bon'a göre önderler ya da bir hareketin liderleri, istedikleri fikir ve düşünceleri kitlelere sindirmek ve kabul ettirmek için üç metot kullanmaktadırlar. Bunlar *iddia (onaylama), tekrar (yineleme) ve sirayet (etki)* metotlarıdır. Buna göre iddia; en emin ve en sade araçtır. İddia ne kadar sade ve kanıtlanması zor ise kitle üzerindeki etkisi de o denli büyük olmaktadır. Vurucu etkinin sağlanabilmesi içinde iddianın sürekli ve aynı kelimelerle *tekrar* edilmesi gerekmektedir. Tekrar edilen iddia, zamanla kitle tarafından kimin söylediği unutulup kabullenilmektedir. Bir kavramın sürekli yinelenmesi bunu sürekli duyan kitle tarafından zamanla gerçek addedilir ve kabul edilir. Tekrar, akılda kalıcılığı sağlayan ve kitle üzerinde yoğun mesajlar verilmesi yoluyla algıyı pekiştirmeye yarayan bir stratejidir. Özellikle siyasal iletişimde liderler başarı sağladıkları konuları sürekli hatırlatmak isterler.¹³ Le Bon, bu andan itibaren *sirayet*in devreye girdiğini belirtmektedir. Ona göre düşünce, fikirler, inançlar en az mikroplar kadar hızlı bir şekilde kitle içinde sirayet eder ve yayılır.¹⁴ Laclau ise Le Bon'un kitle üzerinde etki eden sözcük ve imge ilişkisinin kelimelerin kendi anlamlarından bağımsız olarak imgelerle biçimlendirildiğini belirtir. Yani ona göre bu iddiada sözcük ve imge arasındaki rasyonellik reddedilir ve bu ilişkiyi yöneten iç mantığa bakılmadan hareket edilir.¹⁵

Freud ise telkinin kaynağı konusunda yaptığı çalışmasında kitle psikolojisinin temeline libido kavramını koymaktadır. Ona göre anne-baba sevgisi, dostluk, insan sevgisi ya da somut-soyut nesnelere veya düşüncelere teslimiyet gibi birçok sevisel tür içeren libido kavramı yani duygusal bağlanımlar kitle ruhunu oluşturmaktadır.¹⁶ Bunun yanı sıra Le Bon, kitlelerin kolayca kıskırılabilirliğini iddia ederken onların kolayca telkin edilen yönde hareket ettirilebileceğini de ifade etmektedir. İlk yapılan telkin, sirayet halinde kitleye yayılmakta, kendini kabul ettirmekte ve zihinlerde yönünü belirlemektedir. Böylece telkin edilen kitlede sabit bulunan fikir bir fiil haline dönüşmeye hazır bulunmaktadır.¹⁷

12 Gustave Le Bon, *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yayınları, İstanbul, 1997, s. 36; 51.

13 Murat Başarır, *Siyasal İletişim Sürecinde Lider Üslubunun Seçmen Davranışındaki Rolü Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2015, s. 22.

14 Le Bon, *a.g.e.*, s. 112-113.

15 Ernesto Laclau, *Popülist Akıl Üzerine*, Epos Yayınları, Ankara, 2007, s. 35-37.

16 Sigmund Freud, *Kitle Psikolojisi*, Bozak Yayınları, İstanbul, 1975, s. 29-31.

17 Le Bon, *a.g.e.*, s. 35.

Kitle ve lider arasındaki bu ilişkide kitlelerin ruhundan kaynaklanan bir ağ olduğu gibi bu ilişkiyi tetikleyen, destekleyen ve lider yönelimli bir iletişimde söz konusudur. Bu çift yönlü ilişkinin metodik ayağını da ikna kavramı oluşturmaktadır. Siyasal iletişimde asıl hedeflenen iknanın gerçekleştirilmesidir. Siyasal iletişimde önemli bir yer edinen ikna kavramı, halkla ilişkileri oluşturan üç ana esasın yürürlüğe sokulmasında işe koşulmaktadır. Çevrenin sempati ve iyi niyetini sağlama, kamuoyunu etkileme ve ondan etkilenme, belli bir davranışı benimsetmek ya da belli yönde bir hareket yaratmak için halkı inandırma olarak belirlenen sistemi oluşturmakta kullanılan en ekonomik ve en geçerli yolu ikna kavramı oluşturmaktadır.¹⁸ Bu kapsamda ikna; davranış, niyet, duygu, kanaatlerin değiştirilmesine yönelik olarak iletişimde faydalanılan bir psikolojik süreç olarak tanımlanmaktadır.¹⁹ İkna, ilgi, dikkat, kavrama, kabul ya da ret, kaydetme ya da saklama aşamalarından oluşan bir süreçtir. İkna sürecinde alıcı ve kaynak arasındaki akışın niteliği önem kazanmaktadır. Bu süreçte en öne çıkan unsur, kitlenin dikkatini sağlayacak nitelikte bir iletinin ortaya çıkabilmesi için kaynağın güvenilirliğinin sağlanması konusudur. Keza güvenilir kaynakların iletleri kitle tarafından daha dikkate alınmaktadır. Güvenilir kaynak olma ise namuslu, dengeli, ilkeli, tutarlı, gerçekçi, mantıklı olma kavramlarını gündeme getirir. Bunların yanı sıra yaş, cinsiyet, dini inançlar da kitlenin iknasını da kaynağın sahip olduğu niteliklerdendir. Hatta bu açıdan bakıldığında güçlü önderlerin müminleri manipüle etme güçlerinin daha yüksek olduğu söylenebilmektedir.²⁰ Başka bir yoruma göre de lider de 'karizma, yeniliğe açıklık, etkili iletişim, olgunluk, dürüstlük, azim, çalışkanlık, optimistlik, başarılı bir imaj, hatiplik, güven duyma, güvenilir olma, samimiyet, açık sözlülük ve güler yüzlülük, serinkanlılık, zamanı iyi değerlendirme, ilişkilerin dozunu iyi ayarlama, sabırlı ve kararlı olma, tecrübelerden ders çıkarma' gibi nitelikler bulunmalıdır.²¹

Siyasal iletişimde iletler hedef kitlenin dil düzeyi de dikkate alınarak düzenlenmelidir. İkna sürecinde de duygu, mantık ve ahlak öne çıkan öğelerdir. Alıcı ve kaynak arasındaki ilişkide kaynak ikna amaçlı mesajını sunarken alıcının duygularına zamanında ve yerinde ulaşmayı hedeflemektedir. Yani kaynak, alıcının duygu ve potansiyelini hedef alarak hareket etmelidir.²² Bu nedenle siyasal iletişimde iktidar adaylarının dil düzeyi ve söyleminin de hedef kitleye uygunluğu önemlidir.²³ Siyasal ikna kavramında asıl olan bilinçli bir niyet ve girişimin olması, bireyi harekete geçirmesi, motive etmesi, bireyin hareket yönünü belirlemesi, manipülasyon ve davranışı değiştirecek,

18 Cengiz Anık, *Siyasal İkna*, Haz. Ercan Şen, Vadi Yayınları, İstanbul, 2000, s. 33-34.

19 *A.g.e.*, s. 35.

20 *A.g.e.*, s. 39; 43-44.

21 Ejder Ulutaş, *Toplumsal Bir Tip: Kanaat Önderi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2015, s. 38.

22 İsa Kayaalp, *İletişim ve Dil*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998, s. 42.

23 Ahmet Ayhan, *Propaganda Nedir?*, Literatürk Yayınları, İstanbul, 2007, s. 33.

gerçekleştirecek, biçimlendirip, etkileyecek mesajların iletilmesi sürecidir.²⁴ Bu yapılırken toplumu etkileme ve ikna etme sürecinde görsel işitsel araçlar iktidar tarafından işe koşulmaktadır. İktidar bunu yaparken bir yandan kendi görüş ve ideolojisini benimsetme ve yerleştirmeye çalışır, öte yandan muhalif kanadın fikirlerini dışlama ve ötelenmesi işlemini gerçekleştirir.²⁵

Siyasal iletişimde iletiyi en az simgeyle çoklu anlamlar göndererek yapmanın yanı sıra hedef kitlenin algıladığı anlamı ikna yöntemiyle organize etme esası da vardır. Yani bireyin eylem ve davranışları geçmişe ait olay ve deneyimlerden etkilenmektedir. Bireyin geçmiş ve gelecek algıları simgeler yoluyla yeniden yaratılır. Buna göre ikna edecek kişi ya da grup, hitap edeceği kitlenin kavramsal çerçevesini iyi bilmelidir. Keza kullanacakları simgeler geçmişe geleceğe bağlayan iyi seçimlerden oluşmalıdır. Çünkü simgeler çağrışım yapabilme konusunda etkilidir.²⁶ İknada diğer önemli etken ise motive etme gücüdür. Motive etme yolu ile kitlede düzensizlik, gerginlik ya da dengesizlik yaratılabilmektedir. Bilhassa korku yaratarak kitleyi motive etme önemli bir unsurdur. Böylece iknacı kitlede umut yaratma ya da korku oluşturma ilişkileri ile amaç ve hedefler koymaktadır. Çevresel ya da yöresel faktörlerin de eklenerek kullanılmasıyla kitle motive edilmektedir. Örneğin işsizliğin olduğu bir bölgede istihdam olanaklarından bahsetmek gibi.²⁷

Önderlerin yaptığı en önemli ikna edici kitle yönlendirmelerinden biri de onları övmek ve gururlarını okşamaktır. Bu yönetime göre tekrar ve sirayet yoluyla rakip lider yerilmekte ve kitleye rezil edilmektedir. Liderin nüfuz etkisi ile kullanılan bu taktik aynı zamanda liderin varlığının da tasdik edilmesini sağlamaktadır. Bunun yanı sıra kitle üzerinde dini duyguların etkisi de oldukça büyüktür. Taassup içeren bu duygu üstün sanılan kimseye itaati, fazla sevgiyi, körü körüne korkmayı ve bağlanmayı, bu inancı benimsemeyenleri reddetme gibi hisleri yüklemektedir.²⁸ Keza toplumları yöneten, asıl güç kişi ya da kurumlar değil kitlenin birikimleri, eğilimleri ve değerleridir. Bu bağlamda kitle, geçmişten gelen bu birikimleri ve eğilimleri dikkate alarak hareket etmektedir.²⁹ Önder kişiler de toplumu bu hassas noktalarından yakalayarak kitlenin tutumlarını değiştirmeyi hedeflerler.³⁰

Kaynağın yani liderin ikna konusundaki yetenekleri ve büyüülü olduğu düşünülen kişiliği de kitle üzerinde caydırıcı rol oynamaktadır. Le Bon'a göre önderlerin kendileri de çoğu zaman bir düşünce etrafında büyülenmiş kişilik

24 Anık, *a.g.e.*, s. 237-238.

25 Emek Yıldırım, "Sovyetler Birliği'nde Propaganda ve Proleter Hegemonik İdeolojinin Kurulumu Üzerine", *Doğu Batı Düşünce Dergisi Kitle ve İktidar*, Yıl: 17, Sayı: 69, Mayıs-Haziran- Temmuz 2014, s. 278.

26 Anık, *a.g.e.*, s. 49-50.

27 *A.g.e.*, s. 76.

28 Le Bon, *a.g.e.*, s. 66; 158.

29 Başarır, *a.g.t.*, s. 14.

30 Ali Balcı, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi, Ankara, 2010, s. 147.

örneği gösterirler. İnanırları fikir onları o derece etkiler ki başka her şeyi devre dışı bırakır ve bu düşünceye aykırı olan her fikir hurafe gibi görünür. Bu nedenle önderler çoğu zaman düşünce adamı değil aksiyon adamıdır. Halk ise bu güçlü iradeli adamı dinlemekte tereddüt etmemektedir. İçgüdüsel olarak yönelindikleri önderin temel görevi de bir politik, dini ya da toplumsal düşünce oluşturmaktır. Önderin en büyük gücü inançları eli altında tutmaktır.³¹ Freud'a göre ise öndere bağlılık kitleyi yaratan bireylerdeki bir duygu ortaklığı sonunda ortaya çıkan bağlanım türünü oluşturmaktadır.³² Bu noktada üzerinde durulması gereken diğer konu liderin kitle üzerindeki etkisini gösteren birincil kaynak olan dil ve hitap becerileridir. Başarılı bir liderin kitle ile en iyi iletişim yolu yüz yüze temas kurmaktır. Yüz yüze yapılan temaların özellikle kitle haberleşme araçlarının çok yaygın olmadığı ülkelerde önemli bir yer tuttuğu belirtilmelidir.³³ Bu temaların belirleyici, ikna edici noktasını ise hitap eden liderin hatiplik yeteneği oluşturur. Retorik olarak tanımlanan bu konuşma sanatı zihnin söylem ve fikirlerle manipüle edilmesidir.³⁴ Aristo, retorığı "belli bir durumda elde var olan inandırma yollarını gözleme yetisi" şeklinde tanımlamaktadır.³⁵ Aristo'ya göre, inandırma tarzlarından ilki konuşmacının kişisel karakterine bağlı olan ethos, ikincisi dinleyiciyi belirli bir ruh haline sokmaya bağlı olan pathos ve üçüncüsü ise sözcüklerin sağladığı tanıtlara bağlı olan logosdur. Ethos kişiye bağlı olan onun güvenilirliğini yansıtan erdem, doğruluk, adalet, tevazu ve güveni temsil eden ve hatibin kişiliğinden kaynaklanan ikna türünü anlatır. Ethos hatibe bir otorite sağlar ve dinleyicinin hatiple özdeşleştiği kişiliği simgeler.³⁶ Pathos ise durağan olmayan, psikolojik sınırlar içeren ve dinleyicilerin tutum inanç ve deneyimlerini baz alan bir yöntemdir. Yani pathos, dinleyicilerin sorularına, bu soru ve cevaplar karşısında hissettiği heyecana ve kendisine göre bu soruların cevaplarını doğrulayan değerlere atıf yapar. Bu yönüyle pathos bireyin sorularını besleyen soru dışı cevapların örtük değerler bütünüdür.³⁷ Logos ise ne kaynağın karakter ve kişiliğine ne de dinleyenin duygu ve tutumlarına hitap eder. Logos bizzat konuşmanın merkezindedir. Konuşmanın mantıksal kanıtları, akla uygun söylemleri dinleyiciyi ikna olmaya yönlendirir.³⁸ Böylece lider ikna edici siyasetin önemli bir parçası olarak dili kullanmayı iyi bilmelidir. Liderin dili, zekice ve etkili bir şekilde kullanması, konuya hâkimiyetini gösterip inandırıcılığını da etkilemektedir. Bu noktada dikkat çeken şey liderin dili kullanma çerçevesinin kültür tarafından çizilmiş olması gerçeğidir. Yani lider, kitleye hangi duyguları ne oranda vereceğini ve nerede nasıl kullanması gerektiğini iyi bilmelidir.³⁹ Keza konuşmada

31 Le Bon, *a.g.e.*, s. 107-108.

32 Freud, *a.g.e.*, s. 53.

33 Münci Kapani, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003, s. 150.

34 Michel Meyer, *Retorik*, Dost Kitabevi, Ankara, 2009, s. 8.

35 Aristoteles, *Retorik*, Çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, 2004, s. 19; 43.

36 *A.g.e.*, s. 38; Meyer, *a.g.e.*, s. 26.

37 Meyer, *a.g.e.*, s. 30-31.

38 Başarır, *a.g.t.* 56-58.

39 Ulutaş, *a.g.t.*, s. 36-37.

inandırıcılık kazanıldığından çok daha kolay kaybedilmektedir. Bu sebeple bir yanlış yerine on doğru anlatımın ortaya konulması gerekir.⁴⁰

2. Adnan Menderes'in Halkla Yakın Temasları ve İkna Stratejileri

Demokrat Parti lideri Adnan Menderes'in Ege gezileri süresince halktan gördüğü yoğun ilgi ve alaka onun büyülü kişiliği ve yaşamı ile ilişkilendirilen bir anlayışla yakından ilgiliydi. Yurt gezilerinde kitleler mevcut siyasi havanın gerginliğini sezmiş bir görüntü içinde Menderes'e desteklerini açıkça sunmaktaydı. Menderes'in bu gezilerinde en dikkat ettiği nokta onu halkın içine yönlendiren gelişmelerin bizzat kendisi tarafından halka anlatılmasıydı. Popülist liderliğin dayanaklarından biri olan bizden biri olma ya da halkın adamı olma beklentileri bu geziler sırasında Menderes tarafından halkla yakın bir temas kurulması ile karşılanmaktaydı. Seçim kampanyaları ve çeşitli açılışları yapmak için düzenlenen bu gezilerden ilkinin formatında halktan oy almak ve istemek, ikincisinde ise daha ziyade oyların doğru yere gittiğine dair halkı ikna etme amacı gizliydi.⁴¹ Keza Menderes çıktığı bu yurt gezisinin amacını şöyle ortaya koymaktadır:

"Ben Başvekil ve iktidar partisinin reisi olarak bundan bir ay evvel Balıkesir'de konuştuğum güne kadar hiçbir yerde konuşmadım. Maksadım seçim mücadeleleri ile gerilmiş sınırları sükuna kavuşturmaktı. Fakat onlar huzur ve sükunu temin için ihtiyar edilen sabırlı sükutumuzdan büsbütün cesaret alarak sellemüsselam üzerimize yürürcesine cüretlerini artırdılar. Bu menfi gidişe bir dur demek lazımdı. Çünkü vaziyet tehlikeli bir safhaya giriyordu. Bu tehlikeli istikameti kapamak, huzurlu kalple çalışabilmek için hükümetin, iktidarın harekete geçmesi icap ediyordu. İşte ben o hareketin tatbikatından olmak üzere memleketi dolaşmakta, vatandaşları tenvir etmekteyim. Memlekette cereyan eden siyasi mücadelelerin hakiki mahiyetini açık olarak ortaya koymak ve sizleri de ziyaret etmek maksadıyla huzurunuzda bulunuyorum."⁴²

Hem halkın beklentilerine yanıt vermek durumunda olan hem de kendine destek arayışında olan liderler, halkın doğru düşündüklerini doğru şekilde anlayan hatta halktan daha evvel doğruyu düşünen kişiler olarak tanımlanmaktadırlar. Müller, bunun için liderin mutlaka bir karizmasının olması gerektiğine de inanmaz. Ona göre asıl olan liderin bireyle, kitleyle ve insanların özü ile bir temas ya da bir bağ kurmasıdır.⁴³ Menderes'in halka olan ilgisi ve yakın teması onun kitleleri etkileyebilecek denli karizmatik bir kişiliğe sahip olmasından kaynaklanmaktaydı. Bilhassa kırsal bölgede yaşayanlar Menderes'i bir kahraman gibi tabulaştırmış hatta putlaştırmaya

40 Jesse S. Nirenberg, *İkna Etme Sanatı*, Çev. Cavidan Seyitcemaloğlu, Say Yayınları, İstanbul, 1994, s. 186.

41 Esra Keloğlu-İşler, 'Demokrat Partinin Halkla İlişkileri Üzerine Bir İnceleme', *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı: 24, Kış-Bahar 2007, s. 115.

42 *Demokrat Eğirdir*, 25.10.1958, s. 1.

43 Jan-Werner Müller, *Popülizm Nedir?*, Çev. Onur Yıldız, İletişim Yayınları, s. 50-52.

kadar götürmüşlerdi. Menderes'in halk üzerindeki bu etkisi onun hedeflediği amaçlara ve bu amaçların gerçekten yararlı ve isabetli olduğuna tam anlamıyla inanmasından kaynaklanmaktaydı.⁴⁴ Menderes'in bu *istikrarlı ve kararlı duruşu* kitleleri tatmin etmekte ve onun karizmatik kişiliğine olan güveni artırmaktaydı. Keza Menderes'in en belirgin özelliklerinden biri de memleketi çok iyi tanıyan, halkın ihtiyaçlarını yakından gören ve bilen biri olmasıydı. Hatta Bayar'a göre Menderes'in kitleler ile arasındaki sihirli bağın temelinde bu gerçek yatmaktadır. Çünkü Menderes'e göre hiçbir şey halktan bağımsız yapılamazdı.⁴⁵

Menderes'in bir toprak adamı olması, onun halk tarafından rahat benimsenmesine sebep olmuş hatta halk arasında yarı efsanevi hikâyelerle süslenmiş bir kimlik haline getirmişti.⁴⁶ Egeli Menderes'in Batı Anadolu gezileri de bu efsanevi kimliği ile yapılan faaliyetlerden oluşmaktaydı. İknâ sürecinde Menderes'i öne çıkaran en önemli nokta halk nazarındaki bu tanrı tarafından korunan yarı efsanevi lider algısıydı. Bilhassa Londra'daki uçak kazasından kurtulmuş olması ve İstanbul'a dönüşünde yapılan tezahüratlar, kesilen kurbanlar, yapılan dualar Menderes'i büyüdü ve yüce bir kişilik haline getirmişti. Kendisi de bu manzarayı şöyle anlatmaktadır:

'Şu Allahın işine bak! Öldürmeyen Allah öldürmüyor.. Benim kıl payı ölümden kurtulmam neden? Londra'da İstanbul'a dönerken hep bu nedenleri düşündüm. Kader, alınyazısı, ölüm ve yaşam kavramlarını evirip çevirip zihnimin bir köşesinden öbür köşesine pinpon topu gibi atıp atıp yakalamaya çalıştım. Ama ne gezer, sonunda elimde bir şey kalmadığımı gördüm. On dört ölüye karşı kazadan kurtulan sadece üç-dört! Bu bir tesadüf mü? Yoksa çok önceden hazırlanmış bir plan mı?..

*Meydandaki heyecan ve tezahüratı anlatmam mümkün değil. Tam bir sevgi seli halinde dalgalanan yüz binlerce insan 'Yaşa var ol Menderes, Allah seni bize bağışladı' gibi sözlerle yeri göğü inletiyor. Ancak gece yarısından sonra otele gelip yerleşiyorum. Yolda kurbanlar kesiliyor. Bütün İstanbul ayakta! Bir fani için bundan daha güzel bir manzara, daha anlamlı bir tezahür başka ne olabilir ki? Halkın sevgisi, milletin vicdanı ve sağduyusu her şeyin üstünde değil mi?'*⁴⁷

Menderes ise bu yoğun halk ilgisi ve sevgisini kendisine güven veren bir dayanak olarak görmüştür. Hemen her olayda halkın desteği vurgusunu yaparken kimi yorumlar ise bu halk sevgisinin Menderes'in küçüklüğünden gelen yalnızlık fobisinin bir sığınağı olduğunu savunmuştur. Yani Menderes'te halk sevgisi ile küçüklüğünden gelen yalnızlık ve güvensizlik fobisi arasında bir ilişki olduğu ve bu hissini halkın arasındayken ve onların sevgisi ile

44 Sabri Sayarı 'Adnan Menderes', *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi*, Ed. Metin Heper-Sabri Sayarı, Çev. Zuhâl Bilgin, Kitapyayinevi, İstanbul, 2008, s. 89.

45 Celal Bayar, *Celal Bayar Anlatıyor: Başvekilim Adnan Menderes*, Der: İsmet Bozdağ, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 61.

46 Samet Ağaoğlu, *Marmara'da Bir Ada*, Baha Matbaası, 1972, s. 33-34.

47 Taşkın Tuna, *Adnan Menderes'in Günlüğü Siyasete Karışan Kan*, Şule Yayınları, İstanbul, 2005, s. 269-270.

gidermeye çalıştığı ifade edilmiştir.⁴⁸ Keza bunu doğrular nitelikte Menderes en kötü anlarında dahi bu halk ilgi ve sevgisinden güç alarak hareket etmiştir. Örneğin Menderes, 1957 yılından sonra aleyhine gelişen siyasi durumun farkına varmaktan hala uzak görünmektedir. Hatta kendisine yapılan uyarıları hala halkın ve milletin sevgisi ile reddetmektedir. Menderes, bu uyarılara '*millet benimle beraber, milletin istemediği sizsiniz ben değilim*' diye karşılık vermektedir. Halkın ilgi ve sevgisini adeta bir kalkan olarak kullanmaktadır.⁴⁹ Bu yorumu doğru kılar şekilde Menderes, gezilerinde de her gittiği yerde daha yoğun kalabalıklar tarafından karşılanmıştır. Kitleler Menderes'in elini, ayağını yüzünü öpmeye çalışmış ve onu bu sevgiyle büyülemeye devam etmiştir.⁵⁰ Bayar'ın belirttiği üzere halk, sevdiği siyasi liderlere her zaman dokunmayı tercih etmiştir. Bunun için arada kurulan kordon ya da barikatlar onlar için doğal ve aşılması gereken bir durumu ifade etmekteydi. Ona göre Menderes ise bu temas kurma yolunu çok iyi bilmektedir.⁵¹

Her gittiği yerde adeta büyüdü bir karakter gibi karşılanan Menderes, güzergâhlarda bulunan kasaba ve köylerdeki halkın yol boyu tezahürat ve coşkunlukları ile karşılaşmıştır.⁵² Öyle ki gezilerinde kasaba çıkışlarında atlarla karşılaşmalar yapılmakta ve Menderes yoğun bir sevgi seli ile otomobilinden zorla indirilerek halkın arasına davet edilmektedir.⁵³ Aynı şekilde binlerce insan Balıkesir'de Soma'da büyük bir sevgi seli halinde meydanlara akın etmiş ve yoğun kalabalıklar meydanları yeşil dallar ve bayraklarla süslemiştir.⁵⁴ İzmir'de ise gazeteler Menderes'in yapacağı ziyaret ve konuşma ile ilgili günler öncesinden haberler vererek halkı meydanlara davet etmişlerdir.⁵⁵ Bütün bunların yanında bu ziyaretleri sırasında çeşitli kurum ve kuruluşlarca fahri hemşerilik unvanı veren yazılar da yazılmaktaydı.⁵⁶ Menderes'in bu sevgiye cevabı da onlarla birebir temas etmek olmuştur. Böylece kitleler tanrısal bir kişilik olarak gördüğü Menderes'i bizzat aralarında görmüş olmaktadır. Menderes'in ikna edici siyasetinde aynı zamanda karakterinin bir getirisi olan bu nezaket ve tevazuun izlerini görmek de mümkündür. O, kimi zaman bir fabrika alanında halka selam verip, el sıkışıp, hal ve hatırlarını sorarken görünür,⁵⁷ kimi zamanda köylülerin

48 Selçuk Koca, 'Atatürk'ü Koruma Kanunu', *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 347; Mükerrerrem Sarol'da Menderes'teki küçüklüğünden kalan derin yalnızlık acısını Menderes'i ele aldığı anı kitabında sürekli yinelemektedir. Bkz. Mükerrerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes I*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2014, s. 17.

49 Aydemir, *a.g.e.*, s. 262.

50 *A.g.e.*, s. 305.

51 İsmet Bozdağ, *Celal Bayar Bir Darbenin Anatomisi 27 Mayıs İhtilali*, Emre Yayınları, İstanbul, 1991, s. 71.

52 *Burdur'un Sesi*, 13.10.1958, s. 1.

53 *Muğla*, 16.10.1958, s. 4.

54 *Başarı (Manisa)*, 08.09.1958, s. 1.

55 *Başarı (Manisa)*, 18.09.1958, s. 3; *Hür Aydın*, 23.09.1958, s. 1.

56 *BCA*, 30.1.0.0.10-61-6, 22.06.1958; *BCA*, 30.1.0.0.10-61-8, 20.09.1958; *BCA*, 30.1.0.0.10-61-9, 16.10.1958.

57 *Hür Aydın*, 25.09.1958, s. 9.

ısrarlı isteklerini karşılayarak onlarla sabahlar. Eskişehir de Ulubey'den gelen yüz kişiden oluşan bir köylü ekip, Menderes'in aracını durdurmuş, kendisinin ilçelerine de uğraması için ricada bulunmuşlardır. Menderes ise yoğunluk gerekçesini ileri sürmesine karşın köylülerin ısrarlı istekleri karşısında geceyi köylülerle geçirmeyi kabul etmiştir.⁵⁸ Bu tevazuun bir sebebi de Menderes'in bir çiftlik yönetmesi yani köylüler için bir bey konumunda olması, toprağı ve köylüyü çok iyi tanmasıydı. Köylüden yana tavır koymasını bilen Menderes, bu sebeple halktan biri olmadığı halde onlar tarafından çok sevilmiş ve halkı da sevmesini bilmiştir.⁵⁹ Ege gezilerinde öne çıkan noktalardan biri bu toprakların insanı olması ve toprağın, ağanın ve köylünün dilini iyi çözümleyebilmesiydi. Menderes'in bu toprakların efelik misyonundan haberdar olması ve bir ağa gibi 'veren el olmayı' iyi bilen yapısı da halkla temasını daha olumlu kılmıştır.⁶⁰ Bu efelik misyonunu ve bunun bölge insanı üzerindeki gücünü iyi bilen Menderes, Akhisar konuşmasında da bu kozu kullanmıştır. Onlarla ortak bir maziye sahip olduğunun en iyi göstergesi olarak Milli Mücadele yıllarında memleketi kurtarmak için kendisinin de onlar gibi silah kullandığını belirtmesidir.⁶¹ Keza Menderes, Milli Mücadele yıllarında Ayyıldız Çetesini kurarak mücadeleye katkı sağlamıştır.⁶²

Menderes'in kitlelerle olan bu bağı onun ikna edici dilinde samimi bir ifade biçimini de ortaya çıkarmıştır. Gittiği hemen her yerde halktan biri gibi içten bir dil kullanmayı tercih etmiştir. Demirci'de yapılan coşkulu karşılamayı "Siz bizi karşılamış değil bağrınıza basmış bulunuyorsunuz"⁶³ diye betimlerken Burdur gezisi sırasında halkın yoğun talebi üzerine hükümet konağının balkonundan yaptığı konuşmada "üç sene ayrılıktan sonra bugün sizlerin karşısında kalp kalbe göz göze bulunmanın sevinci içindeyiz. Sizlere hizmet etmek bizlerin vazifesidir" ifadelerini kullanmıştır.⁶⁴ Menderes, Denizli de yaptığı konuşmada halkı iki yıl önce bulduğundan daha neşeli ve daha ileride gördüğünü ifade ederken yöresel hitapları da sıklıkla kullanmak yoluyla kitlenin gönlüne temas etmiştir.⁶⁵ Memleketi Aydın'da ise daha başka ve yoğun hisler içinde bir kitle ile karşılaşmıştır. Aydın ziyaretinde on binlerce Aydın'ın yanı sıra çevre illerden de gelen yüzlerce topluluğun karşılama için meydanlara akın ettiği, öte yandan şehirde takların hazırlanıp bayraklarla donatıldığı belirtilmiştir.⁶⁶ Menderes'in burada yaptığı konuşma ise daha hissel mesajlar içermektedir:

58 Zafer, 26.10.1958, s. 4.

59 Dilipak, a.g.e., s. 34.

60 Işık, a.g.e., s. 189.

61 Muğla, 10.09.1958, s.4.

62 Tuğrul Sarıtaş, *Arka Bahçede Neler Oldu? Adnan Menderes*, Kültür Ajans Yayınları, Ankara, 2013, s. 16.

63 Muğla, 16.10.1958, s. 4; Zafer, 14.10.1958, s. 4.

64 Burdur'un Sesi, 16.10.1958, s. 1.

65 Halkın Sesi (İzmir), 25.09.1958, s. 1.

66 Hür Aydın, 21.09.1958, s. 4.

“Muhterem Aydınlar, Sevgili Hemşerilerim,

Size teşekkür etmeye nerden başlayacağımı tayin edemediğim için bir tereddüt anı geçirdim. İzmir’e ayak bastığım andan itibaren Egenin vefakâr çocuklarının göstermiş oldukları muhabbetin minnettariyım. Egenin kahraman evlatlarının bana ve arkadaşlarıma gösterdikleri emsalsiz hüsnü kabulde duyduğum son derece heyecan ve memnurluktan dolayı şimdi İzmir’den ayrıldıktan sonra sizlere teşekkür etmeyi zevkli bir vazife addetmekteyim.

Gerek temel atma törenlerinde gerek hizmete açılan yerlerde sokakta çarşıda dolaşırken karşımıza çıkan binlerce İzmirli bize candan ve samimi itimat ve muhabbet göstermekte müsabaka eder gibiydiler. Bugün yola çıktığımızda vilayet hudutlarını geçinceye kadar İzmirli son da güzel Aydın sınırlarımıza girdiğimiz andan siz Aydınlıların gösterdiğiniz sevgi ve muhabbet tezahürlerinin hatırası bir daha unutulmayacak şekilde kalbime hak edilmiş olduğunu söylemek isterim.”⁶⁷

Menderes’in ziyaretleri sırasında kullandığı dilde onun ikna yeteneğini güçlü kılmaktaydı. Necip Fazıl’ın ifade ettiği gibi Menderes konuşmalarında çoğunlukla ‘ağır kumaştan, iyi ütülü, muntazam’ bir dil ve Osmanlı tarzında ağıdalı bir üslup kullanmaktaydı.⁶⁸ Bu dili halkla ilişkilerinde, yakın temaslarında ve topluluğa yaptığı konuşmalarında da daha hafifletilmiş bir dozda devam ettirdiği görülmektedir. Bununla birlikte samimi ve içten hitaplarla halkın gönlüne dokunmayı da bilmiştir. Menderes’in bu hitabet yeteneği hem hukuk eğitimi almasından hem de bir toprak beyi olmasının kazandırdığı güçten gelmekteydi.⁶⁹ Bu durum ise Menderes’in halkla olan bağının kimi yazarlar tarafından metafizik bir ilişki olarak tanımlanmasına ve halkta ‘bizden biri, iyi bir adam’ yorumlarının oluşmasına sebebiyet vermiştir.⁷⁰ ‘Sizler bize gönülleriniz verdiniz. Benim de size canım kurban’⁷¹ ifadesi bunun en güzel örneğini teşkil eder. Kitlelerde bizden biri algısının oluşmasında şüphesiz Menderes’in inanç ve değerler konusundaki vurguları ve halkta oluşturduğu olumlu bir imaj da etkiliydi. Konuşmalarında onlardan biri olmanın önemli bir emaresi olarak kültürel değerlere atıf yapmakta bilhassa dini içerikli cümlelere yer verilmekteydi. Bu, hitap ettiği kitleyi iyi tanıyan bir lider görüntüsü sunmaktaydı. Menderes, Irak İhtilali’nden bahsettiği Antalya konuşması sırasında halktan birinin ‘Allah bizimledir’ diye bağırması üzerine şöyle bir yanıt vermektedir:

‘Evet Allah bizimledir. Eğer Allah bizimle beraber olmasaydı matbuatı ile kol kol propagandacıları ile bütün vatan sathında hakikatleri olduğunun tam tersine göstermek için hiçbir fırsatı kaçırmayan ve geceli gündüzlü bu hürs yolunda devamlı suretle çalışan

67 Hür Aydın, 25.09.1958, s. 5; Muğla, 26.09.1958, s. 2.

68 Necip Fazıl Kısakürek, *Benim Gözümde Menderes*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1998, s. 443-444.

69 Süleyman İnan, ‘Adnan Menderes’in Mizacı Üzerine’, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 107, Yaz 2011, s. 66.

70 Mustafa Tekin, ‘Adnan Menderes’in Halkla Bağının Metafizigi’, *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Cilt 1, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını: 39, Aydın, 2012, s. 618.

71 Zafer, 21.10.1958, s. 4.

insanlar sekiz senede zihinlerinizi çelebilerlerdi. Fakat Allah bizimle beraber olduğu içindir ki bunda muvaffak olmadılar.⁷²Başka bir konuşmasında yine inançsal vurgularla kitlenin en hassas noktasına temas etmektedir: ‘Şimdiye kadar neler yaptığımızı verdiğimiz sözlerin hepsini hatta fazlasıyla yerine getirdiğimizi biliyorsunuz. Biz yapacağımız deyince onlar mutlaka yaparlar diye bize iman ediyorsunuz. Bir milletin kalbindeki ve vicdanındaki bu iman ne büyük bir hazine Allah’ın ne büyük bir lütfüdür.’⁷³

İnanç boyutunun yanı sıra Menderes’in ikna edici konuşmalarının çoğu hükümetinin yapmış olduğu icraat ve uygulamaların kitlelere anlatılmasından oluşmaktaydı. Böylece halk çalışan, tutarlı, istikrarlı bir liderin güçlü gövde gösterisi altında bırakılmaktaydı. Bu konuşmalarda halk-hükümet birlikteliğine sürekli atıf yapılırken halkın desteğine, yapılan hizmetlerle karşılık verildiği ifade edilmiştir. Bu atıflarda muhalefet unsurları yargılanırken özellikle yerelde yapılan hükümet işlerine değinilmiştir. Halkın yol, fabrika isteklerinin yapılan hizmetlerle karşılandığı ayrıca halkın bu taleplerinin geçmişte dikkate alınmadığı sürekli olarak vurgulananlar arasındaydı. Hatta Menderes’in vurguları uzun asırlara kadar gitmekte ve ihmale uğrayan halkın bu hizmetlerden yıllardır mahrum bırakıldığını savunmaktaydı. Akhisar konuşmasında “Eğer milletimiz bugün bizden daha çok yol daha çok fabrika daha çok hastane istiyorsa bunun sebebi onların zamanında bütün bunların yapılmamış olmasıdır. Bunun içindir ki bütün yük, iktidarımızın sırtına yüklenmiştir”⁷⁴ ifadelerine yer vermektedir. Menderes, halka hitabında güvenilir lider imajını destekleyen ve kitleleri rahatlatan açılımlar sunmuştur. Birçok konuşmasında halk için gerçekleştirmek istediği hayallerinin başarıya ulaştığını hatta yapılan hizmetlerin hayallerinin ötesinde uygulamaya döküldüğünü ifade etmiştir. Menderes, söylediği her şeyin ispat edilebilecek nitelikte olduğunu da belirtmektedir. Bu popülist ifadelerini “kendisini halka hizmet yolundan kimsenin alıkoymayacağı” vurgusu ile daha da pekiştirerek halk gözünde güvenli bir imaj sağlamıştır.⁷⁵ Isparta konuşmasında buna benzer şekilde “bana ihtiyaçlarınızı söylemenize gerek yok ben hepsini sizin kadar biliyorum, her istediğiniz sırasıyla yapılacaktır” diyerek güven telkin etmeye devam etmiştir.⁷⁶ Menderes sekiz yıl önce de gelmiş olduğu bir kasabayı ziyaretinde ise hükümetinin hizmetleri ile ortaya çıkan değişimi anlatmıştır. Daha evvel ki ziyaretinde yolu, suyu olmayan bu kasabanın bu ziyaretinde mamur bir yer haline geldiğini ifade eden Menderes, aynı farkı işte, kazançta, gelirmede, kasaba gelişiminde de yüzde yüz olarak gördüğünü ve bu sebeple halkın kendilerini iktidara getirdiklerini savunmaktadır.⁷⁷ Denizli’de yaptığı konuşmada da benzer şekilde iki yıl evvelki ziyaretleri sırasında verilen sözlerin tutulduğunu ifade etmiştir.⁷⁸

72 Zafer, 15.10.1958, s. 5.

73 Zafer, 19.10.1958, s. 4.

74 Muğla, 10.09.1958, s.4.

75 Muğla, 10.09.1958, s.4.

76 Demokrat Eğirdir, 24.10.1958, s. 1.

77 Muğla, 24.10.1958, s.1.

78 Halkın Sesi (İzmir), 25.09.1958, s. 1.

Menderes halkı ikna yolundaki hedeflerini pratik boyuttaki uygulamalarını da sergileyerek perçinlemiştir. İktidarı süresince yapılan hizmetlerin en iyi dile döküldüğü alanlar ise bugünde izleri sürülebilen toplu açılış törenleriydi.⁷⁹ Bu törenler seçimlerde alınan oyların bir sağlmasını yaparken şaşaalı törenlerle halk üzerinde de etki yaratılıyordu. Menderes'in ziyaretleri ile eş zamanlı olarak planlanan bu açılışlarda siyasi destek arzusunu güçlendiren bir etmen olarak hizmetler, halka gövde gösterisi şeklinde sunulmuştur. Böylece kitlelerde bir minnet duygusu oluşturulması amaçlanmıştır. Ayrıca bu ziyaretlerin neredeyse tamamı bir bakanlar ve milletvekilleri heyeti eşliğinde parti il temsilcilerinin de katıldığı çıkarmalar halinde yapılmıştır.⁸⁰ Bu gezilerde yapılan açılışlardan bazıları ve özellikle en çok ses getirenleri şöyleydi: İzmir ziyaretinde de Alsancak Limanının işletmeye açılışı,⁸¹ Kemer Barajı, Aydın Tekstil Fabrikası, Nazilli Transformatör Tesisleri, Aydın İçme Suyu, Alsancak Silosu açılışları,⁸² Burdur'da İmam Hatip Okulu, Devlet Hastanesi, Çocuk Pavyonu, Et Balık Kurumu Soğuk Hava Deposu,⁸³ İzmir'de liman tesisleri, siloyu, Yeto Talebe Yurdu, Tınaztepe İlkokulu, Eşref Paşa Kız Orta Okulu, Buca Cezaevinin açılışları,⁸⁴ Balıkesir'de Çimento Fabrikası, İş Bankası, Hal Binası, Soğuk Hava Deposunun açılışı.⁸⁵ Bunun yanında kendi memleketinde açılışı yapılan Aydın Şehir Sitesi daha da dikkat çekicidir. Keza bu site milyonlar harcanan bir yatırım olarak halka lanse ediliyordu. İçinde 23 dükkân, 56 odalı bir otel, 600 kişilik tiyatro, bale ve sinema salonlarının bulunacağı vaat edilen tesisin temel atma töreni şaşaalı bir şekilde Menderes eşliğinde yapılmıştır.⁸⁶ Bunların yanında Menderes, önceki yıl açılan tesislerin sonuçlarını da halka sunmuştur.⁸⁷ Böylece yapılacak olan yeni vaatlerin de bir dayanağı sağlanarak kitle üzerinde güven duygusu oluşturulmuş ve verilen oyların ne denli doğru bir kanala gittiğinin sağlanması yapılmıştır. Örneğin Afyon'da bir önceki gezisi sırasında açılışını yaptığı kurumlar bu yılda heyet eşliğinde Menderes tarafından ziyaret edilmiş bu tesislerin olumlu sonuçları da halka yansıtılmıştır. Basın yoluyla halka yapılan hatırlatmada 1957 yılında açılan Çimento Fabrikasının elde ettiği gelire ve 500'e yakın işçi ve memurun istihdam edildiği bu fabrikada yaklaşık 1500 kişinin geçimine fırsat sunduğu belirtilmiştir.⁸⁸ Ayrıca bir sonraki yıla dair yapılacak hizmetlerle ilgili de yeni vaatlerde sunulmuştur.⁸⁹ Bu açılışlardan birindeki izlenim ise yerel basın tarafından şöyle aktarılmaktadır:

79 BCA, 30.1.0.0.2-16-10, 19.10.1958, S. 1-2.

80 *Hür Aydın*, 23.09.1958, s. 1.

81 *Başarı (Manisa)*, 06.09.1958, s. 1.

82 *Başarı (Manisa)*, 16.09.1958, s. 1; *Hür Aydın*, 21.09.1958, s. 1; *Balıkesir Postası*, 22.09.1958, s. 1.

83 BCA, 30.1.0.0.2-16-9, 15.10.1958; *Burdur'un Sesi*, 17.10.1958, s. 1.

84 *Halkın Sesi (İzmir)*, 19.09.1958, s. 1.

85 *Balıkesir Postası*, 08.09.1958, s. 1.

86 *Hür Aydın*, 23.09.1958, s. 1.

87 *Başarı (Manisa)*, 08.09.1958, s. 1; *Başarı (Manisa)*, 08.09.1958, s. 1.

88 *Gençliğin Sesi (Afyon)*, 18.10.1958, s. 1.

89 *Bugün (Bergama)*, 23.09.1958, s. 1.

“Denilebilir ki şehir bugünkü kadar canlı, heyecanlı bir gün yaşamamıştır. İstasyondan Termik Santrale kadar uzanan yolu binlerce vatandaş doldurmuş ve kurbanlar kesmişlerdir. Reiscumhurumuz Celal Bayar ve Başvekil Adnan Menderes bindikleri açık jeep arabasında halkı selamlamışlar ve dakikalarca alkışlanmışlardır. Jeep kalabalık vatandaş kitleleri arasından zorlukla geçebilmiş, Termik Santralin meydanını kaplayan 50 binden fazla vatandaşın bulunduğu yere gelebilmiştir.”⁹⁰ Öte yandan iktidar yanlısı bir gazetede tüm bu yapılanlara karşılık olarak halkın dilinden Menderes’e övgü dolu bir yazı kaleme alınmış yazıda minnettarlık duyguları şöyle sunulmuştur: “Asırlara sığmayan enerjik hamlelerinizle yaptığınız ölmez eserler bugün dile gelmiş konuşmaktadır. Kadir bilir Türk Milleti memlekete hizmet edeni başına taç eder. Siz aşımızda taç ve damarımızda kansınız. Zekâ dolu gözlerinize bakınca yarın her karış toprağı şehit kanı ile yoğrulmuş Türk’ün Kabesi.”⁹¹

Menderes ve ekibinin diğer önemli bir hamlesi ise parti tabanına hitap eden parti kongrelerinin bir miting ve propaganda alanı haline getirilmesiydi. Bu kongrelerde parti tabanına bir dinamizm katılırken aynı zamanda siyasi gündeme dair önemli mesajlar sunulmaktaydı. Kongreler kitlelerle yakın temasın kurulabildiği alanlardı. Keza Menderes’in parti içindeki etkinliği onun astlarıyla ve yandaşlarıyla oluşturduğu duygusal bağda gizliydi. Bu sayede Menderes liderlik yeteneğini de ortaya koymaktaydı.⁹² Menderes’in Ege ziyaretleri aynı yıl düzenlenecek olan DP’nin 10. il kongrelerine denk getirilmişti. Hem il ziyaretleri hem il kongreleri bir arada yürütülmüş ve Menderes bu kongrelere de özellikle iştirak etmiştir. Bu kongrelerde içeriği yoğun ve etkili konuşmalar yapılmış, parti tabanı üzerinden siyasi mesajlar sunulmuştur. Siyasi hayata damgasını vuran birçok söylevine bu kongrelerde yer veren Menderes, Balıkesir, İzmir İl Kongrelerine katılmanın yanı sıra parti teşkilatlarına da ziyaretlerde bulunmuştur. Bu ziyaretlerinden birinde muhalif parti teşkilatına da nezaket içeren bir ziyaret gerçekleştirmiş hatta bir ziyareti esnasında CHP il başkanının *“eserlerinizle öğrenüyoruz, her zaman tatlı tatlı yâd edeceğiz”* cümleleri siyaset gündemini uzun süre meşgul etmiştir. Menderes bu yorumları kendi kitlesi için bir argüman olarak kullanırken bütün muhalif parti temsilcilerinin katıldığı bir de akşam yemeği düzenlemiştir.⁹³ Bu olumlu temayülün partiye dahil olmak isteyen birçok vatandaş üzerinde de etkili olduğu göz önünde bulundurularak Menderes tarafından teşkilatlardan bu konuya hassasiyet göstermeleri istenmiştir. Menderes teşkilatlardan da halkı kazanmak konusunda istekli olmalarını ve çalışmalarını istemiştir. Gönderilen bir yazıda *‘iktidarımızın hizmetleri karşısında partimize mütemayil hisler besleyen partili patisiz bütün vatandaş ve kardeşlerimizle temasa geçip kendilerini bir kat daha irşat ve hem de teşvik ve teşci etmenizi ve partimize müracaatta bulunanları büyük*

90 *Başarı (Manisa)*, 09.09.1958, s. 1.

91 *Gençliğin Sesi (Afyon)*, 18.10.1958, s. 1.

92 *Sayarı, a.g.m., s. 91.*

93 *Burdur’un Sesi*, 17.10.1958, s. 1.

bir nezaketle kabul' buyurmalarını istemiştir.⁹⁴ Öte yandan bu ziyaretler sırasında kurtuluş yıldönümleri de baz alınarak halkla temas edilmiştir. Menderes'in Balıkesir'i ziyareti şehrin kurtuluş yıldönümüne denk getirilmiş ve bu önemli günün coşkusundan yararlanılmıştır. Yine Manisa'ya kurtuluş yıldönümüne denk gelen bir ziyaret düzenlenerek halkın bu ambiyansından faydalanılmıştır.⁹⁵

3. Adnan Menderes'in Siyasi Gündeme Dair İkna Stratejileri

Menderes'in Batı Anadolu gezilerinin startını verdiği atmosfer tam anlamıyla kaotik bir durumun göstergesiydi. Esasen yukarıda ifade edilen ikna stratejilerinin sebebi Menderes'in hem mevcut siyasi durumunu güçlendirme arzusu hem de halktan aldığı desteği tekrar tekrar gözler önüne serme isteğiydi. Bu gezilerin alt amacı; halkı ve kitleleri olası ihtilal ataklarına karşı uyanık olmaya davet etmek, bu söylem boyutundaki atakların gerçekleşebileceğine dair halkta bir inanç oluşturmak ve onlarda tedbir alma gereği hissettirmektir. Menderes, Irak'ta oluşan ihtilalden sonra muhalefetten yükselen ihtilal seslerine karşılık olarak halka giderek hem gövde gösterisi ile muhalif aktörlere mesaj vermek hem de halkı bu sürece karşı uyanık ve aktif tutmayı hedeflemiştir. Menderes'in adeta bütün gündemi ihtilal ve ihtilal çığırkanlığı yapanlar üzerine olmuş ve gezileri boyunca halk bu konuda ikna edilmeye çalışılmıştır. Menderes'in akli ve gündemi ihtilalle o kadar doludur ki kendi günlüğünde de milli iradenin yok edileceği, meclisin itibardan düşürüleceği ve Iraktaki ihtilalden hareketle burada da kendisini öldürecek bir *serseri* arandığından bahsetmektedir.⁹⁶ Öyle ki Menderes'in bu gezileri bu ithamlarla dolmuş, İnönü ile karşılıklı bir söz düellosuna doğru evrilmiştir.⁹⁷ Menderes'in tek hedefi bu şartlanmış olduğu fikri halka anlatmak ve onları kendine koruyucu bir kalkan haline getirmektir. Hatta kendi ekibi içinde yer alan bakanları ve arkadaşları dahi onun bu gezilerindeki ihtilal vurgusunu demagoji olarak değerlendirmiş ve bu kaygının sebebini ihtilal fikrinin Menderes'in ruh derinliklerinde bıraktığı acı izlere bağlamıştır.⁹⁸ Menderes bu konudaki en net açıklamalarından birini Manisa'nın Demirci ilçesinde belediye balkonundaki konuşma sırasında yapmıştır. Menderes halkın yoğun ilgisi karşısındaki ambiyanstan etkilenerek muhalefet tarafından verilen ihtilal mesajlarından şöyle bahsetmektedir:

'Bu yakın zamanlarda komşularımızda zuhur eden birtakım hadiseler münasebetiyle kışkırtıcı neşriyatın nasıl alıp yürüdüğünü hatırlatmak isterim ve aynı zamanda Türk milletinin hükümetini bağrına basmakta olduğunu da bu neşriyatı yapanlara duyurmak isterim. Onlar bu politikalarında muvaffak olmak değil mutlaka hüsrana uğrayacaklardır.

94 BCA, 30.1.0.0.45-269-9, 21.10.1958, s. 3.

95 *Başarı (Manisa)*, 05.09.1958, s. 1; *Balıkesir Postası*, 06.09.1958, s. 1.

96 Taşkın Tuna, *Adnan Menderes'in Günlüğü Siyasete Karışan Kan*, Şule Yayınları, İstanbul, 2005, s. 249.

97 Onur Çelebi, '14 Temmuz 1958 Irak Darbesinin Türk İç Politikasına Yansımaları', *Turkish Studies*, Volume 12/31, s. 53.

98 Mükerrerem Sarol, *Bilinmeyen Menderes II*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983, s. 816.

Memleketin hakiki manzarası bugün sizin parlak bir örneğini verdiğiniz hükümetin halk tarafından asla sevilmediği, nefret edilmekte olduğu, halkın bu hükümeti ve iktidarı mutlaka başından atmak için uğraştığı ve bu maksatla herhangi bir sergerdenin ve sergüzeştçinin zuhuru takdirinde Türk milletinin ona medyun olacağı telkinlerini yapmak Türkiye'nin emniyetine, asayişine hatta mevcudiyetine kastetmek demektir. Onlar başını toprağa sokmuş devekuşuna benzerler. Tıpkı onun gibi bunlarda başını masalarına sokmuşlar, odalarına kapanmışlardır. Memlekette cereyan eden hadiseler hakkında hiçbir fikirleri yoktur. Baraj nedir, mektep nedir, yol nedir bilmezler. Anadolu'nun hasreti neydir bilmezler. Hali ihtiyacı, derdi nedir bilmezler. Fakat yüzbinlerce nüshalarında memlekette onun ihtiyacından dem vururlar. Sanki bu mevzuda birinci derece söz sahibi kendileridir. Memleketi hiç bilmeden ve görmeden anlatmaya kalkarlar. İçeriye karşı kötü göstermek isterler. Onun dış itibarını zedelemek için ellerinden geleni yaparlar.⁹⁹

Menderes konuşmasında görüleceği üzere oldukça yalın bir dille meydana dolduran halkın desteğinden bahsederken, yapılan hizmetleri de sıralamaktadır. Bu yapılırken de muhalefet partisi ve muhalif kamuoyu, halkı tanımamakla eleştirilmektedir. Menderes daha da ileriye giderek bu darbe korkusunun bir göstergesi olarak muhalefetin söylemini *Nifak Cephesi* olarak tanımlamış ve kitlelerden kendisini destekleyen *Vatan Cephesi* kurmalarını istemiştir. Bu cepheyi adeta bir direnme hareketi olarak lanse etmiş ve halktan destek istemiştir.¹⁰⁰ Menderes sonraki hemen her konuşmasını bu ikna edici istekle bütünleştirmiş ve Manisa'da '*politik ve ihtirastan vareste vatandaşların kin ve husumet cephesine karşı bu Vatan Cephesini kurmalarını*' istediğini belirtmiştir.¹⁰¹ Böylece Menderes'in milli irade kavramına verdiği değer onu yine kitleler içinde kendini güvenli hissetme arzusu ile bütünleşmiştir. Keza ona göre "*Demokrat Parti hiçbir zaman büyük milletten ayrı olamazdı.*"¹⁰² Halk iradesine dikkat çektiği bir konuşmasında da halk, hükümetle birlikteliğe yeniden davet ediliyor ve onlardan bunu ispat etmeleri isteniyordu. Milletten bu yönde bir destek istenirken durumun ciddiyeti şöyle hatırlatılmaktadır:

"Hükümetle halkımız arasında zerre ayrılık yoktur. Biz halka nasıl hizmet edeceğimizi seçim meydanlarında söyledik. İtimadımız milletin itimadı 3 defa 4 defa üzerimizde temerküz etti. Hal böyleyken seçim yapılmamış gibi bizi Türk milletinin muhabbetine mazhar olmayan bir iktidar olarak tanıtmanın ve Türk milletinin tesanütünü ve nizamını bozmak suretiyle iktidar değiştirmenin mümkün olduğunu sanıyorlar. Buna en küçük teşebbüste kendilerinin hüsrarla karşılaşacağından zerre kadar şüphe yoktur. Teşebbüs şöyle dursun bu tarz düşünmenin dahi mesuliyetini tekabül etmek ve karşılamak mecburiyetinde kalacaklarını bir dakika dahi unutmamalıdır. Memleketi

99 *Halkın Sesi (İzmir)*, 14.10.1958, s. 1; 4; *Muğla*, 16.10.1958, s. 4; *Hür Aydın*, 15.10.1958, s. 4.

100 Öymen, a.g.e., s. 461.

101 Yasemin Doğaner, '*Vatan Cephesi*', *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, s. 178.

102 *Hür Aydın*, 23.09.1958, s. 1.

ihtilallere, kardeş kavgalalarına sürüklememek kati azim sahibiyiz. Böyle bir hareketi katiyetle ve azami suretle kahretmeye hazırız.”¹⁰³

Menderes, Aydın’daki konuşmasında ise İsmet İnönü’ye sert bir üslupla cevap vermiş İnönü’nün vicdanı azabı duyacağını belirtmiştir.¹⁰⁴ Benzer bir konuşmada da Isparta’da yine Irak olayları üzerinden muhalefetin iktidar partisine yaptığı tehdide değinilmiştir.¹⁰⁵ Halka durumu izah ederken öğretici bir kimlik ve yalın dil kullanan Menderes, yenilenen seçimlerin üzerinden daha bir yıl geçmiş olduğunu ancak sonraki seçimlerden de umutsuz oldukları için muhalefetin iktidarı farklı şekilde ele geçirmek istediğini ancak buna halk iradesinin izin vermeyeceğini belirtmiştir.¹⁰⁶ Bu noktada Menderes demokrasi, hürriyet ve millî irade kavramlarına ayrı bir parantez açmış hitap ettiği kitleleri bu kavramlar etrafında etkilemeye çalışmıştır. İktidarı ellerine aldıkları ilk sürecin büyük bir demokrasi mücadelesi olduğunu sürekli yineleyen Menderes, halkı yeniden bu demokrasi mücadelesine davet etmektedir. Keza popülist söylemlerin önerilerinden biri de çoğulcu bir iddia ile bu liderlerin yalnızca kendilerinin halkı temsil ettiğine olan inançlarıdır. İktidara gelmeden evvel siyasal rakiplerinin yozlaşmış olduğunu iddia eden bu söylemlerle iktidara geldiklerinde ise muhalefetin meşru olmadığı konusuna yönelmekte ve halkı da buna inandırmaya çalışmaktadırlar. Bu nedenle bu söylemlerde halk ve demokrasi ifadeleri tek meşru kanal olarak lanse edilmektedir.¹⁰⁷ Menderes’in sıklıkla kullandığı bu ifadelerde onun halk iradesi ve halk kuvvetine her şey den fazla önem verdiğini ortaya koyarken muhalefetin bu meşruiyet gücünden yoksun olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰⁸

Menderes, bütün icraatlarını millî irade kavramına dayandırdığını düşündüğünden halkın iradesi onun için iktidarın tek mutlak kaynağıydı. Yaptığı bu gezilerin temel hedefi de sorumluluk hissettiği bu irade karşısında doğrudan halka giderek onların desteğini alabilmektir.¹⁰⁹ Menderes’in önem verdiği ve adeta dilinden düşürmediği bu halk iradesi ve onun üstünlüğü

103 *Muğla*, 10.09.1958, s. 4; Menderes, Aydın’daki konuşmasına da bu minvalde yer verirken İsmet İnönü’ye kitle önünde cümle cümle cevap verdiğini ifade etmiştir. Konuşmasındaki bazı ibareler ise şöyleydi: ‘Her gün gazetelerde iktidarımızın itibarını kaybettiği, iş göremez hale geldiği, bugün-yarın iktidardan sökülüp atılacağı kanaatini telkin eden şekilde yazılar yazılmaktadır. Ankara’da muayyen bir muhitte oturuyorsanız ve yalnız gazete okuyup dünyadan haberdar olmasanız bu yazıları okurken orada size hâkim olacak ve zihninizi dolduracak havanın memleket havasıyla asla alakası yoktur.

Görülüyor ki memleketin havasıyla suni olarak yaratılmak istenen politika havası arasında bir nispet ve münasebet mevcut değildir. Bunun sebebi siyasi mücadelede ölçüyü kaçırmış olmamızdan tayin etmekten aciz bulunmamızdan geliyor. Halk Partisi iktidardan düştüğü andan itibaren milleti tahrik ve iktidarı fena göstererek aciz mevkie düşürmek için tertip ettiği ve hesapladığı politikayı takip etmekle buna çalışmaktadır.’Bkz. *Hür Aydın*, 25.09.1958, s. 10.

104 *Işık (Manisa)*, 24.09.1958, s. 2.

105 *Demokrat Eğirdir*, 26.10.1958, s. 1.

106 *Muğla*, 25.10.1958, s. 3.

107 Müller, *a.g.e.*, s. 36.

108 Bayar, *a.g.e.*, s. 61.

109 Sayarı, *a.g.m.*, s. 95.

konusu halka benimsetilirken verdiği imaj Atatürk ilke ve inkılaplarının ülkede yerleştiği kanaatidir. Bu dayanaktan hareketle Menderes, halk tarafından cumhuriyet değerlerinin benimsendiği, kanıksandığı ancak kültürel modernleşme uygulamalarından doğan halk hassasiyetinin de farkında olduğu mesajını sunmuştur.¹¹⁰ İnönü, Menderes tarafından halk önünde geçmişteki bu hassasiyetler baz alınarak demokrasi söylemi etrafında halka şikâyet edilmiştir. Kitleye sürekli olarak tek parti döneminin anti demokratik uygulamaları ve özgürlük kavramının yer almadığı bir dönem hatırlatılmıştır. Böylece toplum hafızası canlı tutulmaya çalışılmıştır. Menderes gezileri sırasındaki bir konuşmasında iktidarın halkla temasının kesildiğini iddia eden muhalefet partisine yine geçmişin izini sürerek tek partili dönemde '*muhalefet yokken hürriyet mi vardı karar alırken*' diye sormakta ve alınan bütün kararların iki dudak arasından çıktığını ifade etmektedir.¹¹¹ Başka bir konuşmasında yine İnönü'nün eleştirilerini cevaplarken Menderes, hesabın ancak Büyük Millet Meclisine ve Türk milletine verilebileceğini ifade etmekte ve şu cümleleri kullanmaktadır: '*Bu zamanı kendinin diktatörlük zamanı mı zannediyor? Onun diktatörlüğü devrinde 3-4 arkadaşla beraber o gidişe dur diyen insanlar karşısında olduğunu unutmasın.*'¹¹²

Menderes, bir yandan da topluma ülkenin iç ve dış politikada hep bir tehlike içinde olduğu imalarının yapıldığını ve halkın psikolojisinin bozulmaya çalışıldığını ifade etmekte ve topluma milli bir kaygı içinde bulunulması gerektiğini hatırlatmaktadır. Gerilen siyasi havada Menderes, toplumu ikna edebilmek için muhalefet tarafından özgür düşüncenin sınırsızca ve sorumsuzca kullanıldığından¹¹³ ve muhalefetin tehdit ve tedhiş hareketine devam etmesi durumunda demokrasiden vazgeçilebileceğinden dahi bahsetmiştir.¹¹⁴ Bu keskin ifadelerin kullanılabilmesi halkın desteğinin Menderes üzerinde yaptığı aşırı etkiyi göstermektedir.

Menderes'in gerilen iktidar-muhalefet ilişkilerini halka anlattığı ve onların desteğini alabilmek için savaştığı önemli bir konu da el değiştiren iktidar süresince ortaya çıkan değişimler ve gelişmelerdi. Aktif siyasette doğal olarak iktidar sahipleri devletin bütün mekanizmalarına sahip olmaları nedeniyle daha rahat bir politika yürütebilirken muhalefet partileri ise kısıtlı şartlarla beraber iktidar partisinin sunmuş olduğu politik açıklık ve aksaklıkları toplum önünde ifşa edebilme rahatlığına sahiptir. Burada ortaya çıkan asıl önemli konu muhalefet partisinin de bir zamanlar iktidar partisi konumunda yer almasıdır. Bu ise mevcut iktidara kullanılmak üzere önemli bir koz sağlamaktadır. Bu kozun kullanımı uygulama ve söylemler arasında mukayeseler yapılması, geçmiş ve

110 Caner Işık, 'Halk Tahayyülünde Adnan Menderes', *Türk Tarihinde Adnan Menderes, Cilt 1*, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını: 39, Aydın, 2012, s. 188.

111 *Muğla*, 16.10.1958, s. 4; *Demokrat Eğirdir*, 29.10.1958, s. 1; *Zafer*, 17.10.1958, s. 1.

112 *Hür Aydın*, 17.10.1958, s. 4.

113 *Halkın Sesi (İzmir)*, 22.09.1958, s. 4; *Hür Aydın*, 23.09.1958, s. 1.

114 *Halkın Sesi (İzmir)*, 22.09.1958, s. 4.

bugünkü politikaların kıyaslanması ile gerçekleştirilmiştir. Öte yandan toplum hafızası, yakın geçmişin politik gündemi ile ilgili uyandırılmakta ve toplum hatırlamaya davet edilmektedir. Keza iktidar partisinin ideolojik ve siyasal işlevleri karşıt partiyi toplum önünde yalnız bırakmak üzerine kuruludur. Bu yapılırken iktidar araçları seferber edilmekte ancak kendi aksaklık ve açıklıkları da yine aynı gücün verdiği aygıtlarla kolayca manipüle edilebilmektedir. Bu iktidar olanaklarına ek olarak Menderes'in tartışmalar sırasında yılmayan, sınırlarını bozmayan iyi bir polemikçi olması da bu manipülasyon başarısında oldukça etkili olmuştur.¹¹⁵ Keza bir yoruma göre Menderes'in aslında utangaç olan kişiliği halk önündeyken tersi bir etki yapmakta ve mitinglerde başka bir kişiliğe bürünmektedir.¹¹⁶

Menderes'in polemikçi ve tartışmadan kaçınmayan yönü bilhassa kitleler önünde başka bir ruh ve enerjiye dönüşmekteydi. Bu ruhun oluşumu halka yaklaşımdaki popülist mantıkla ilişkiliydi. Keza çok partili hayatla birlikte liderler halkı popülizmin sistematik olarak devreye sokulması ile beraber, yandaşlık, tarafgirlik gibi kutuplaşan değerler içinde algılamasına sebep olmuştur.¹¹⁷ Kitleler taraftarlar olarak görülmekte ve politika ve ikna stratejileri bu algı üzerine kurgulanmaktaydı. Kitlelerin yoğun ilgi ve sevgisi de onu hitaplarında daha etkili bir dil kullanmasının önünü açıyor ve halkın yandaşlık damarı ortaya çıkarılıyordu. Bilhassa muhalefet partisinin propagandaları karşısında adeta sine-i millete döndüğünü ifade eden Menderes hitap ettiği kitlenin nabzını tutmakta ve onların gururlarını okşayıcı ifadeler kullanmaktan da geri durmamaktadır: *"Ne bahtiyar insanlarız ki böylesine hakikatleri seçebilen ve hizmetlerin kıymetini görebilen bir mübarek milletin hizmetinde bulunuyoruz. Memleketimiz yapılan zehirli propagandalara zerre kadar aldanmamaktadır."*¹¹⁸ Başka bir konuşmada *'sizler mübarek vatana teveccüh edecek kem gözlerin hepsini bu tesanütünüze kör etmek kudretine sahipsiniz. Sizinle iftihar ediyoruz. Kalplerimiz hizmetinizde bulunmanın şerefi ile doludur'*¹¹⁹ ifadeleri ile yine halkı etki altında bırakmaktadır.

Menderes'in konuşmalarında kullandığı ikna edici etkili dilin önemli bir göstergesi de samimi ve zaman zaman öz eleştiri yapmaktan kaçınmayan dilinde gizlidir. O, çoğu zaman bu güven veren imajı cümle aralarına serpiştirilmiş ifadeleri ile halka sunmuştur. Bilhassa muhalefetin dilinden düşürmediği ekonomik darboğaz konusunda samimi açıklamalar yapmayı tercih etmiştir. Ülkenin ekonomik bozukluğu ve bunun muhalefet tarafından dillendirilmesi karşısında Menderes, bu durumu reddetmek yerine inandırıcı bir tavır takınmayı tercih etmiş mevcut durumu kabullendiğini belli etmiştir. Ancak bu inandırıcı ve popülist tutum hemen ardından geçmişle kıyaslanan bir ekonomik gösterge

115 Bayar, *a.g.e.*, s. 33.

116 Sayarı, *a.g.m.*, s. 89.

117 Işık, *a.g.e.*, s. 182.

118 *Muğla*, 16.10.1958, s. 5.

119 *Hür Aydın*, 26.09.1958, s. 1; *Muğla*, 27.09.1958, s. 4.

ile bütünleştirilmiştir: *'Bugün belki bazı sıkıntılar vardır. Maddi yokluklar olabilir bundan bahsedebilirler. Fakat 1950, 51, 52 ve 53'te ne vardı ki o zamanda bundan bahsediyorlardı? Demekki bu söyledikleri yalandır. Bir politika oyunudur. Bir taktiktir.'*¹²⁰ Başka bir konuşmasında vatandaşın sıkıntılarının farkında olduğunu ancak bunun geçici bir durum olduğunu ifade etmekten kaçınmamıştır.¹²¹ Menderes ekonomi konusundaki muhalefet baskı ve eleştirilerini açıklığa kavuştururken halk dilini kullanmakta ve halktan biri gibi inandırıcı ifadelerle dolu savunmalar yapmaktaydı. Manisa'da halka seslenişinde muhalefet eleştirilerine şu içten cümlelerle cevap vermekte ve muhalefeti halka şikâyet etmektedir:

'Bir baraj açarsınız bunlar gazetelerde bir köşede dahi bu baraja yer vermezler, en büyük eserleri deste deste Türk Milletinin hizmetine tevdi edersiniz dönüp bakmazlar. En çok sevineceğiniz zamanlarda birçok kavgalar ve yoktan meseleler çıkarmak suretiyle bu gürültüler arasında Türk Milletine saadetini idrak ettirmemek için bütün münafıklıkları yaparlar.

Sevgili Manisalılar, siz söyleyiniz bunlar ne istiyorlar? Ne yapsak kötüdür diyorlar, kötü olan fabrikalar mıdır? Barajlar mıdır? Hayır. Kötü olan onların kalplerindeki menfi hislerdir, kıskançlıktır, politika ihtirasıdır, bozgunculuktur, nifaktır."¹²²

Yıldırma politikalarının karşısında dimdik duracağını ifade eden Menderes,¹²³ halka kendisine karşı yapılan eleştirilere de aynı samimiyetle yanıt vermektedir: *'Hava kuru giderse kabahat Adnan Menderes'tedir. Hava yağışlı giderse yine kabahat Adnan Menderes'tedir.'*¹²⁴ *"Memleketin huzur ve sükuna ihtiyacı var. Bırakınız çalışalım, bırakınız memleketi kalkındıralım."*¹²⁵ Böylece Menderes halk içinde ve onlarla yakın temas içindeyken bu samimi dili kullanarak hem kendini ifade etme hem de halkta yakın bir his uyandırmayı başarmaktaydı.

120 *Hür Aydın*, 25.09.1958, s. 4.

121 *Halkın Sesi (İzmir)*, 22.09.1958, s. 4; Menderes bu yorumlarını zaman zaman Meclis kürsüsünden de yapmakta ve yıllardır yapılan hayat pahalılığı, döviz gerilemesi, altının fırlaması gibi konulardaki eleştirilere CHP'nin iktidar yıllarında ki uygulamaları ile cevap vermektedir. Bu detaylı açıklamalara halka daha basitleştirilmiş ve yalın bir dille sunduğu görülmektedir. Bkz. Faruk Sükan, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960*, Kültür Ofset Limited Şirketi, Ankara, 1991, s. 421.

122 *Hür Aydın*, 26.09.1958, s. 4; *Muğla*, 15.10.1958, s. 4; *Zafer*, 13.10.1958, s. 4.

123 *Halkın Sesi (İzmir)*, 22.09.1958, s. 1.

124 *Şelale*, 16.10.1958, s. 2.

125 *Halkın Sesi (İzmir)*, 22.09.1958, s. 4.

Sonuç

Halkla temasını ve ilişkilerini iyi düzenleyen liderler, toplum hafızasında her zaman daha kalıcı izler bırakmayı başarmışlardır. Karizmatik önderlik yetisi, hitap yeteneğindeki akıcılık, olayları manipüle edebilme zekâsı, kitlenin hassasiyet ve kültür çerçevesine vakıf olabılme gibi durumlar liderleri öne çıkaran ve onları diğer kişilerden ayıran niteliklerdir. Bunları iyi kurgulayan ve uygulayan liderler, siyasi havayı etkilemekte ve kitleleri peşinden sürükleyebilmekte başarılı olmaktadır. Adnan Menderes'in hüznünlü yalnızlık öyküsü etrafında gelişen bu liderlik yeteneği, toplumu yakından tanınmasına sebep olan ilişkileri onu siyasi hayatta öne çıkarmıştır. Halkla yakın temas alanları olan mitingler, açılışlar, seçim gezileri, çeşitli içerikli ziyaretler onun hem kitlenin nabzını tutmasına hem de kendi politik hedef ve amaçlarına ulaşması için gerekli olan kitle desteğini sağlamaktaydı.

Menderes'in halk desteğine ve milli iradeye olan temayülü ve tam inancı onun siyasi yaşamında halkı ve kitleleri her zaman bir başvuru mecrası konumuna yükseltmiştir. Ona göre halksız bir şey yapılamazdı ve onlar olmadan politikanın yürümesi mümkün değildi. Bu nedenle her sıkıştığında halka sığınmış, onların sevgisinden beslenmiştir. Elbette bu dayanak muhalif olarak addedilen gazeteci, aydın ya da karşıt partili halkı kapsamayan tek yönlü bir bakıştan oluşmaktaydı. Adnan Menderes'i 1958 yılında Batı Anadolu'yu kapsayan yurt gezilerine çıkartan ilk düşünce bu desteği yeniden canlı olarak görmek ve onları kendisi ve partisi aleyhine gelişen siyasi olaylara karşı dirençli olmaya davet etmektir. İkona politikalarının neredeyse tamamı bu kurgular üzerine olmuş, iktidar gücünü elinde bulunduran bir parti lideri olarak halkla diyalogunu iyi tutmuş, iddia ve fikirlerini hep halk temelinde dayandırarak yürürlüğe sokmuştur. Bununla birlikte Menderes, bu gücün verdiği özgüven ile diğer bir kısım halkı ise reddedici ve öteleyici bir tutum içine girmiştir. Bu temas ve yakınlığın getirdiği en önemli sonuç, Menderes'in kısa süre sonra gerçekleşecek olan ihtilale giden süreci gezilerdeki bu yoğun halk ilgisi nedeniyle algılayamaması ve gerçek siyasi havayı görebilmesini engellemiş olması olarak yorumlanabilmektedir. Keza halk gerçekleşen ihtilal karşısında derin bir sessizliğe bürünebilmiştir.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA, 30.1.0.0.10-61-6, 22.06.1958.
BCA, 30.1.0.0.10-61-8, 20.09.1958.
BCA, 30.1.0.0.10-61-9, 16.10.1958.
BCA, 30.1.0.0.45-269-9, 21.10.1958.
BCA, 30.1.0.0.2-16-9, 15.10.1958.
BCA, 30.1.0.0.2-16-10, 19.10.1958.

II. Süreli Yayınlar

- Balıkesir Postası*, 06.09.1958.
Balıkesir Postası, 08.09.1958.
Balıkesir Postası, 22.09.1958.
Başarı (Manisa), 05.09.1958.
Başarı (Manisa), 06.09.1958.
Başarı (Manisa), 08.09.1958.
Başarı (Manisa), 09.09.1958.
Başarı (Manisa), 16.09.1958.
Başarı (Manisa), 18.09.1958.
Bugün (Bergama), 23.09.1958.
Bugün (Bergama), 28.09.1958.
Burdur'un Sesi, 13.10.1958.
Burdur'un Sesi, 16.10.1958.
Burdur'un Sesi, 17.10.1958.
Demokrat Eğirdir, 24.10.1958.

- Demokrat Eğirdir, 25.10.1958.*
Demokrat Eğirdir, 26.10.1958.
Demokrat Eğirdir, 29.10.1958.
Gençliğin Sesi (Afyon), 18.10.1958.
Halkın Sesi (İzmir), 19.09.1958.
Halkın Sesi (İzmir), 22.09.1958.
Halkın Sesi (İzmir), 25.09.1958.
Hür Aydın, 21.09.1958.
Hür Aydın, 23.09.1958.
Hür Aydın, 25.09.1958.
Hür Aydın, 26.09.1958.
Hür Aydın, 15.10.1958.
Hür Aydın, 17.10.1958.
Işık (Manisa), 24.09.1958.
Muğla, 10.09.1958.
Muğla, 26.09.1958.
Muğla, 27.09.1958.
Muğla, 15.10.1958.
Muğla, 16.10.1958.
Muğla, 24.10.1958.
Muğla, 25.10.1958.
Şelale, 16.10.1958.
Zafer, 12.10.1958.
Zafer, 13.10.1958.
Zafer, 14.10.1958.
Zafer, 15.10.1958.
Zafer, 17.10.1958.
Zafer, 19.10.1958.
Zafer, 21.10.1958.
Zafer, 23.10.1958.
Zafer, 26.10.1958.

III. Kitaplar

- AĞAOĞLU, Samet, *Marmara'da Bir Ada*, Baha Matbaası, 1972.
- ANIK, Cengiz, *Siyasal İkna*, Haz. Ercan Şen, Vadi Yayınları, İstanbul, 2000.
- ARİSTOTELES, *Retorik*, Çev. Mehmet H. Doğan, Yapı Kredi Yayınları, 2004.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Menderes'in Dramı 1899-1960*, Remzi Kitabevi, 1999.
- AYHAN, Ahmet (2007). *Propaganda Nedir?* İstanbul: Literatürk Yayınları.
- BALCI, Ali, *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler*, Pegem Akademi, Ankara, 2010.
- BAYAR, Celal, *Celal Bayar Anlatıyor: Başvekilim Adnan Menderes*, Der: İsmet Bozdağ, Tercüman Aile ve Kültür Kitaplığı Yayınları, İstanbul, 1986.
- BEKTAŞ, Arsev, *Kamuoyu, İletişim ve Demokrasi*, Bağlam Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- BOZDAĞ, İsmet, *Celal Bayar Bir Darbenin Anatomisi 27 Mayıs İhtilali*, Emre Yayınları, İstanbul, 1991.
- DİLİPAK, Abdurrahman, *Menderes Dönemi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1990.
- EROĞUL, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, Yordam Kitap, İstanbul, 2013.
- FREUD, Sigmund, *Kitle Psikolojisi*, Bozak Yayınları, İstanbul, 1975.
- KAPANİ, Münci, *Politika Bilimine Giriş*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2003.
- KAYAALP, İsa, *İletişim ve Dil*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Benim Gözümde Menderes*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 1998.
- LACLAU, Ernesto, *Popülist Akıl Üzerine*, Epos Yayınları, Ankara, 2007.
- LE BON, G. (1997). *Kitleler Psikolojisi*, Hayat Yayınları.
- MEYER, Michel, *Retorik*, Dost Kitabevi, Ankara, 2009.
- MİLBURN, A. Michael, *Sosyal Psikolojik Açından Kamuoyu ve Siyaset*, Haz. Ali Dönmez, İmge Kitabevi, Ankara, 1998.
- MÜLLER, Jan-Werner, *Popülizm Nedir?*, Çev. Onur Yıldız, İletişim Yayınları.
- NEUMANN, Elisabeth Noalle *Kamuoyu Suskunluk Sarmalının Keşfi*, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.
- NİRENBERG, Jesse S., *İkna Etme Sanatı*, Çev. Cavidan Seyitcemaloğlu, Say Yayınları, İstanbul, 1994.
- ÖYMEN, Altan, *..Ve İhtilal*, Doğan Kitap, İstanbul, 2013.

- SARITAŞ, Tuğrul, *Arka Bahçede Neler Oldu? Adnan Menderes*, Kùltür Ajans Yayınları, Ankara, 2013.
- SAROL, Mùkerrem, *Bilinmeyen Menderes I*, İnkılap Yayınları, İstanbul, 2014.
- SAROL, Mùkerrem, *Bilinmeyen Menderes II*, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1983.
- SÜKAN, Faruk, *Başbakan Adnan Menderes'in Meclis Konuşmaları TBMM 1950-1960*, Kùltür Ofset Limited Şirketi, Ankara, 1991.
- TUNA, Taşkın, *Adnan Menderes'in Günlüğü Siyasete Karışan Kan*, Şule Yayınları, İstanbul, 2005.

IV. Makaleler

- ÇELEBİ, Onur, '14 Temmuz 1958 Irak Darbesinin Türk İç Politikasına Yansımaları', *Turkish Studies*, Volume 12/31, ss. 41-60.
- DOĞANER, Yasemin, 'Vatan Cephesi', *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 177-193.
- İŞİK, Caner, 'Halk Tahayyülünde Adnan Menderes', *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Cilt 1, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını: 39, Aydın, 2012, ss. 175-200.
- İNAN, Süleyman, 'Adnan Menderes'in Mizacı Üzerine', *Türkiye Günlüğü*, Sayı 107, Yaz 2011, ss. 57-68.
- İŞLER, Esra Keloğlu, 'Demokrat Partinin Halkla İlişkileri Üzerine Bir İnceleme', *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, Sayı: 24, Kış-Bahar 2007, ss. 111-128.
- KENTEL, Ferhat "Demokrasi, Kamuoyu ve Siyasal İletişime Dair", *Birikim*, Sayı: 30, Ekim 1991, ss. 1-8.
- KOCA, Selçuk, 'Atatürk'ü Koruma Kanunu', *Türkiye'nin 1950'li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İletişim Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 321-331.
- KOÇAK, Abdullah "Siyasal Davranış ve Kamuoyu", *Selçuk İletişim*, 2 (3), 2002, ss. 96-103.
- KOLOĞLU, Orhan, 'İslam'da ve Türkiye'de Kamuoyu', *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi*, 3.5 (2012), 85-92.
- ÖZER, M. Akif, "Siyasal İletişimin Etkinliğinde Algılama Yönetiminin Rolü", *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, Cilt: 3, Yıl: 3, Sayı: 7, 2014, ss. 166-197.

- SAYARI, Sabri, 'Adnan Menderes', *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi*, Ed. Metin Heper-Sabri Sayarı, Çev. Zuhâl Bilgin, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2008, ss. 77-101.
- TEKİN, Mustafa, 'Adnan Menderes'in Halkla Bağının Metafizikliği', *Türk Tarihinde Adnan Menderes*, Cilt 1, Adnan Menderes Üniversitesi Yayını: 39, Aydın, 2012.
- VURAL, A. Murat "Basın, Kamuoyu ve Üniversite", *Kurgu Dergisi*, Sayı: 17, 2000, ss. 112-121.
- YILDIRIM, Emek, 'Sovyetler Birliği'nde Propaganda ve Proleter Hegemonik İdeolojinin Kurulumu Üzerine', *Doğu Batı Düşünce Dergisi Kitle ve İktidar*, Yıl: 17, Sayı: 69, Mayıs-Haziran- Temmuz 2014, ss. 271-293.

V. Tezler

- BAŞARIR, Murat, *Siyasal İletişim Sürecinde Lider Üslubunun Seçmen Davranışındaki Rolü Üzerine Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya, 2015.
- ULUTAŞ, Ejder, *Toplumsal Bir Tip: Kanaat Önderi*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2015.

Extended Abstract

The last years of the revolution in the 1950s, when the Democratic Party and the Republican People's Party were the main actors of political life, were marked by a conflicting and chaotic state of politics. In the 1950s, the public was more involved with politics and began to ruminate on politics. Especially during the first years of multi-party life in Turkey, the discourse of democracy pushed the masses to be involved in politics, which led political actors to consider the support of the public. Previously, politics was conducted within limited frames in which politicians contacted the masses, but such a one-sided and limited way of policy was no longer practical. Politics that had appealed to the private and domestic sphere had to appeal to the general public and had to find appropriate ways. This situation drew attention to the influential roles of media and public opinion and highlighted the charismatic traits of political leaders, such as persuasion and rhetoric skills.

This political shift revealed the need for public-oriented policy and emphasized the spiritual and practical dimension of the relationships between the leader and the mass. The political reckonings between the main political actors elevated the masses to a high place of negotiation. The leaders who wanted to gain the support of the masses hoped to have the chance to influence the public with their firm ideas and practical recommendations. These leaders, who should know both the audience they are addressing and the openness and advantages of the political power, aimed to persuade the masses in line with their own ideas with different strategies. At this point, leaders who know the sensitivities of the society well have always been more successful in manipulating events. As Neumann puts it, "successful politicians have an astonishing ability to grasp public opinion – without the need for any public opinion research." This is due to the nature of the leader, his charisma, and his ability to keep the pulse of the masses well.

In this study, we addressed Adnan Menderes's leadership portrait, persuasion and rhetorical skills, and country trips in 1958, when the political balance shifted against him. The 1950s were the years corresponding to critical times in the political life of Menderes and the shifts in the social structure. In these years, the service sector replaced the village-based economy, the media gained

power, and the social structure changed. There were also political and economic problems challenging Menderes. During the years between 1957 and 1960, in Aġaoġlu's words, Menderes had to handle the most exhausting cases of his ten-year prime ministry. At the end of the 1950s, economic problems were the main concerns of the Menderes government. With the 4th August decisions of 1958, the value of the Turkish lira was lowered three times, the government demanded credits from Europe, and the economic situation began to worsen day by day, which gave a trump card to the opposition. Menderes and his government were driven to corner in front of the public. Besides, the military coup in Iraq in 1958 changed Turkey's agenda and led to dramatic effects on Menderes's passionate and timid personality. He became very vigilant, and his only political agenda was the *revolution*. The military coup in Iraq had repercussions worldwide, but it had a much more devastating effect on Menderes, waiting for the Iraqi leader at the airport in Istanbul. Therefore, Menderes preferred to stay close to the people and constantly used the Iraqi revolution as a persuasive political discourse in his trips.

One year after the elections, Menderes *embraced his people* again and was back to his country trips. In making his trip decisions, he followed the steps of İnönü, who had traveled around Anatolia, but Menderes mainly focused on foreign trips, which was a new strategy. The primary purpose of his domestic trips was to resurrect the spirit of 1946 and persuade the masses to be in a state of vigilance against the opposite. Thus, the support of the public would be regained, and the public could be guided in the desired direction. The study addressed and discussed how Menderes persuaded and influenced the masses by using various practices and discourses during his Western Anatolia tour, how his charismatic leadership affected those trips, and how Menderes communicated with the public. Therefore, we examined the news about Isparta, Afyon, Uşak, Kütahya, Eskişehir, İzmir, Aydın, Denizli, Manisa, Antalya, Burdur, and Balıkesir trips in the local and national newspapers, and reviewed the various memoirs and the literature on persuasion and rhetoric.

EKLER

EK 1: Muğla, 16.10.1958.

Nüshası 10 Kuruştur	MUĞLA Muğlada çıkar günlük siyasi gazetedir	Perşembe 16 Ekim 1958 Yıl : 7 Sayı : 1965
---------------------------	---	--

Ege seyahatine devam eden Başvekilimiz Turgutlu'da dediği:
'Hüsrana uğrayacaklardır,,

Turgutlu, Salihli, Ahmetli ve Demirci
emsalsiz tezahüratla karşılanan
Menderes, zehirli propagandaya
dikkati çekti

Demirköprü. (A.A.) — Başvekil Adnan Menderes beraberinde Başvekilin eşi ve kasabaalılarının yol boyunca devam eden tezahüratı arasında Demirköprü'ne gelmiştir. Demirköprü'de her köy ve kasabada tıklar kurulmuş vatandaşlar büyük topluluklar halinde Başvekilimizi her yerde hararetle karşılamışlardır. Hararetle karşılamışlardır, bilhassa Turgutlu, Ahmetli ve Salihli'de çok hevesli olmuştur.

ölmüştü alkışlarla kesilen
abevünde Başvekil, kendisi
verilen çok sıcak hüsnü ka
vekkâr ettikten sonra de
di.

BAŞVEKİLİMİZİN TURGUTLU'DA
YAPTIĞI DÜNKÜ HİTABESİ
Hıbabet ve itimadı dolu

çin ağır vazifemizin başarılmasında en büyük kuvvet ve cesaret kaynağını teşkil etmektedir. Memleketin hakikaten ağır olan işlerini başarabilmek, hükümetin sorumluluğunu taşıyabilmek, ancak sizlere dayanmakla, sizlerin muhabbet ve itimadına mazhar olmakla mümkündür.

Başbakan Manisada binlerce vatandaşla hitab ederken gösteriyor.

EK 2: Hüraydın, 18.09.1958.

18
MAYIS
1958
18 Kurum
Telefon No. 1592

HÜRAYDIN

ABONE
Genel Akademi : 50 Lira
Aile Aylık : 10 Lira
Genel Akademi, sınırlı & İst.
Hesabı Ücretli pasantaja tabiidir.

Demokratik Fransızların Hürufat ve Fikihlerial Weyna Çabaklı Hiyet Gazetesi. Sayı : 1687

Başvekil Ege Gezisine, Yarın Çıkıyor!

Pazar günü, İzmir D.P. İl Kongresinde Başvekil Menderes önemli bir nutuk söyleyecek
Ege gezisinde Başvekil: T. İleri, N. Gedik, F. Uçaner ve Nedim Ökmen de refakat edecek

MENDERES, 24 Eylülde Aydın'da Olacak

Başvekilin D.P. Aydın il kongresinde de, günün iç ve dış olaylarına temas eden bir konuşma yapacağı tahmin ediliyor.

İsmik (Özel) — Osmanköy'deki Pazar günü yapılacak Demokrat Parti İzmir İl Kongresi hazırlıkları tamamlanmış bulunmaktadır.

bu konuyu devletiyelisi hazırlanmış ve yakın vaktlerdeki D.P. İl idare heyetlerinin gönderilmiştir. Şubemizle de deviyelilerimiz dağıtılmasına başlanmıştır olup delega kurtları, başından itibaren ilgililere gönderilecektir. 15 sayı falk kongre faaliyet raporunda; iktisadi, iç dış politik meseleleri ile sosyal ve bilhassa içli mevzularına geniş yer verildiği görülmüştür.

BAŞVEKİLİMİZ VE BAZI VEKİLLER KONGREDE BULUNACAK
Cumartesi günü saat 17'de vapurla şehrimizi terki (Devamı S. 4 de)

Risicumhur Bayar ve Menderes Yeşilli, Hava alanında. Arkadaki Dahiliye Vekili Dr. Nemik Gedik'tir.

Ege gezisinde Başvekil refakat edecek olan Nafia V. Tefik İleri.

Navyaok'a giden Hariciye Vekili Zorlu...

İşçi Semineri
Dün de devam etti
Belediye salonunda ayıl günün bilididigine şehrimize içli semineri evvelkiginde devam etmiş ve şehrimize içli ve içli temsilci tarafından alakayla dinlenmiştir. İçli ders bir Amerikalı uzman da katılarak sendika ve sendikacilik hakkında filmi izletmiştir.

Filmis gösterileş, der, içli tarafından büyük bir alkış gördü ve daha faydalı olmuştur.

Yeni bir petrol damarı bulundu
Diyarbakır (Özel) Bir Amerikan petrol şirketi Irak bütüdüne yakın bir mevzuda iktisat defa olarak çuk zengin bir petrol damarı bulunduğuna, Helen birinci teraibe kuyusunda sondajlara devam edilmektedir.

Hariciye Vekili Newyorka gitti
Kabil (A.A.) — Hariciye vekili Fatih Rüştü Zorlu, Reisicumhuremize Kanahar'a tayin olunca, uşakla Tahran yolu ile Birleşmiş Milletler genel kurultusunda Türk heyetine ziyaset etmek üzere Newyorka hareket etmiştir.

Formoza'ya son sistem Amerikan uçakları geldi
Rusya, Japonyaya nota verildi
Londra (B.B.C.) — Amerikan Star F 2 tepkili uçakları Milliyetçi Çin imufafasına yasadım etmek üzere Formozadaki ülere teslim edilmiştir. Pasifikteki Ruslukların arasına da, te tem keşif ve teştiri de vardır. Umum bu uçaklar, Nükleerler taşıyabilmektedirler. Vaşingtonda umu

Almanya da Bize, yeni kredi'ler açıyor
İstanbul (Özel) — Batı Almanya memleketimize

Ziraî Sigorta
Lâvîha Vekâletlere sevkedildi

EK 3: Balıkesir Postası, 06.09.1958.

Şehrimiz Çimento fabrikasının açılış töreni bugün yapılacak

Bayram töreninden sonra açılacak fabrikaya bütün vatandaşlar otobüslerle götürülüp getirilecek

Bir müddetten beri faaliyette bulunan ve imâl etmiş olduğu çimentoları piyasaya çıkarılan şehrimiz Çimento fabrikası, bugün büyük bir törenle açılacaktır.

Daha önce de bildirdiğimiz gibi, bugünkü açılış töreninde, Reisicumhurbaşuz Bayar, Başvekil, Vekiller ve Milletvekilleri, Ankaradan gelecek davetliler, halkımız bulunacaktır.

Cumhuriyet alanında yapılacak Kurtuluş Bayramı töreninden sonra başlıyacak olan fabrikanın açılış törenini müteakip fab

Başvekil Adnan Menderes şehrimize gelişlerinde

Araştırma Makalesi / Research Article

**DEMOKRAT PARTİ EDİRNE MİLLETVEKİLİ
MÜKERREM SAROL'UN
YASSIADA'DA YARGILANMASI***

Nurten ÇETİN**

Öz

1950-54 seçimleriyle İstanbul, 1957 seçimleri sonucunda da Edirne milletvekili olarak Parlamentoda yer alan Mükerrerrem Sarol, DP'nin iktidarda olduğu on yıl içinde Basın Yayın İşlerinden sorumlu devlet bakanlığı başta olmak üzere birçok aktif görevde bulundu. Adı lider kadro arasında anılan ve 27 Mayıs sonrası suçlamaların odağındaki isimlerden olan Sarol, Türk siyasi literatürüne 1955'teki DP Grubunda Adnan Menderes'e önerdiği "Sarol Formülü" olarak geçen çözümle de bilinmekte ve parti içi dengelerde önemli bir yer tutmaktaydı. 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra DP'nin yurt içindeki milletvekilleri, önde gelen idarecileri gibi Mükerrerrem Sarol da tutuklandı, Yassıada'ya nakledildi ve burada oluşturulan olağanüstü mahkemede yargılandı. Menderes'e yakınlığı ile tanınan Sarol, bazı kanunlara ve iç tüzük tadilatına onay verme, Meclis dışında yaptığı bazı konuşmalar, Radyo ve Vatan Cephesi davasında Menderesin yanında bulunma, dini konularda istismar ve DP'nin düşüncesini savunmak suretiyle "sataşıcı" olmakla suçlandı. Sarol ve Avukatı suçlamalara karşı Yassıada'da savunma yaptılar. Yüksek Adalet Divanının 15 Eylül 1961 tarihli kesin kararı ile Anayasayı ihlal suçundan Türk Ceza Kanunu'nun 146/3 ve 173. üncü maddeleri uyarınca on beş sene ağır hapse mahkûm edildi. 15 Ocak 1965 tarihinde sürekli hastalıkları nedeniyle doktor raporuna istinaden serbest bırakıldı.

Bu çalışmada başta Cumhuriyet Arşivi belgeleri olmak üzere ilgili telif ve tetkik eserlerden de yararlanılarak Mükerrerrem Sarol'a yöneltilen suçlamalar, Sarol'un ve Avukatının iddialara yönelik savunmaları incelenmiştir. Çalışma, hem 1950-60 döneminin iktidar cephesindeki önemli siyasi karakterlerinden olan Mükerrerrem Sarol'un yargılanma sürecine hem de bu bağlamda Yassıada yargılamalarına ışık tutmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Edirne, Yassıada, Darbe, İddia, Savunma.

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Tarih Bölümü,
(nurtencetin@trakya.edu.tr), (Orcid:0000-0002-5428-2539).

TRIAL OF DEMOCRAT PARTY EDİRNE DEPUTY MÜKERREM SAROL AT YASSIADA

Abstract

Mükerrem Sarol, who was in the Parliament as a deputy for Istanbul in the 1950-54 elections and as a deputy of Edirne as a result of the 1957 elections, served in many active duties, especially in the Ministry of State responsible for Press and Broadcasting Affairs during the ten years of the DP's government. Sarol, whose name is mentioned among the leading officials and who was at the center of the accusations after May 27, was also known for the solution he proposed to Adnan Menderes in the DP Group in 1955, which was referred to as the "Sarol Formula" in the Turkish political literature, and occupied an important place in the intra-party balances. After the May 27, 1960 coup, Mükerrem Sarol was arrested, transferred to Yassıada, and tried in the Supreme Court established here, as were the deputies and prominent administrators of the DP in the country. Known for his affinity to Menderes, Sarol was accused of being abusive by approving laws and amendments to the bylaws, making some speeches outside the Parliament, being on the side of Menderes in the Radio and Homeland Front case, abuse in religious matters, and defending the DP's opinion. Sarol and his lawyer defended against the charges in Yassıada. With the final decision of the Supreme Court of Justice dated September 15, 1961, he was sentenced to fifteen years of heavy imprisonment for the crime of violating the Constitution, pursuant to Articles 146/3 and 173 of the Turkish Penal Code. He was released on 15 January 1965 based on a doctor's report due to his chronic illnesses.

In this study, the accusations against Mükerrem Sarol and the defenses of Sarol and his lawyer against the allegations were examined by making use of the relevant copyright and examination works, especially the documents of the Republic Archive. The study aims to shed light on both the trial process of Mükerrem Sarol, who was one of the important political characters of the 1950-60 period, and the Yassıada trials in this context.

Keywords: *Edirne, Yassıada, Coup, Allegation, Defending.*

Giriş

1950-1960 yılları arasında Edirne milletvekili olarak görev yapan Mükerrem Sarol 1325 (1909) yılında Trablusşam'da dünyaya geldi. Babası Gediz nüfusuna kayıtlı Osman Nuri Bey'dir¹. Annesi Fatma Zehra Hanımdır. Sarol, ilk ve ortaöğrenimini yurdun çeşitli yerlerinde tamamladı. 1920 yılında Tıp Fakültesi'ne girdi. 1933 yılında mezun oldu. 1934 yılında Almanya'ya gitti. Hamburg Tıp Fakültesi'nde Kadın Cerrahi alanında doktorasını tamamladı ve 1938 yılında yurda döndü. Yozgat Hastanesi'nde askerlik hizmetini yerine getirdi. 1940 yılında terhis oldu. 1941 yılında Aydın Devlet Hastanesi'nde göreve başladı. İkinci Dünya Savaşı nedeniyle 1942'den 1943 yılı sonuna kadar muhtelif

1 BCA (T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi), 10-9-0-0-302-925-12.

Kolordu ve Tümen hastanelerinde operatörlük yaptıktan sonra Aydın'a döndü. 1945'e kadar devlet hastanelerinde çalışarak zorunlu hizmetini tamamladı. Bu tarihten sonra serbest hekim olarak çalışmaya başladı. Almanca ve Fransızca bilmektedir. İlmî ve meslekî araştırmalarla ilgili yazılar kaleme aldı. Faliha Sarol ile evlendi². Bu evlilikten iki çocuğu dünyaya geldi³.

Mükerrer Sarol, Ethem Menderes ile 1946'da Demokrat Parti'nin Aydın şubesini kurdu. Seçimden önce son defa serbest uzman olarak hekimlik yaptı. 1946 yılında Demokrat Parti'nin Aydın'dan adayı oldu. Seçim kaybedildiğinden 1947'de İstanbul'a Demokrat Parti heyetine seçildi⁴. 14 Mayıs 1950 seçimlerinde 487 milletvekilliğinden 434'ünü DP, 52'sini CHP 1'ini de MP adayları kazandılar. Mükerrer Sarol İstanbul milletvekili oldu⁵.

24 Mayıs 1950'de DP Meclis Grubunda gerçekleşen idare Heyeti ve Haysiyet Divanı seçimlerinde İdare Kurulu üyeliğine seçildi⁶.

1954 yılında yayın hayatına başlayan ve Demokrat Parti'nin sözcülüğü ve savunuculuğunu yapan Türk Sesi gazetesini İstanbul merkezli olarak çıkardı⁷. Basın Yayın İşleri'nden sorumlu devlet bakanı olarak görevlendirildi ve 12 Ekim 1955 tarihine kadar bu görevi sürdürdü⁸. Bakan olduktan sonra Türk Sesi gazetesini Atuf Sakar'a devretmiştir⁹.

1955 yılında hükümetin düşmesinin ardından yaptığı konuşmasında "şayet kabine yine yıpranmış kişilerden terekkiüp eder ve Menderes grubun ikazına aldırmazsa hükümete ben de kırmızı rey vereceğim" demiş ve bu söylemleri basına intikal etmiştir. Bu nedenle genel kurul üyesi olduğu halde partiden geçici olarak ihraç edildi. Böylece partinin İstanbul şubesi ile irtibatı kesildi¹⁰. Almanya'ya giden Sarol bir süre orada kaldıktan sonra Türkiye'ye döndü¹¹. Tekrar partiye alınarak 1957 seçimlerinde Edirne'den Milletvekili olarak Meclise girdi¹². 27 Mayıs 1960'a kadar Edirne Milletvekili olarak görev yaptı¹³. 1960 darbesi ile tutuklandı ve Yassıada'ya gönderildi.

2 BCA, 10-09-263-805-9-18.

3 BCA, 010/09/263/805/9-16.

4 Mükerrer Sarol o dönemde DP'nin İstanbul teşkilatının önde gelen isimlerinden biriydi. DP'nin Aydın teşkilatında iki yıl görev yaptıktan sonra parti kaydını İstanbul'da Taksim bucağı Şehit Muhtar Ocağı'na yaptırdı. Kısa bir süre sonra ocak idare kurulundan başlayarak bucak ilçe kurullarına ve daha sonra İl İdare Kurulu'na seçildi. Sarol'un bu dönemdeki faaliyetleri için bkz. Zehra Aslan, *Demokrat Parti Trabzon Milletvekili Selahaddin Karayavuz'un Üç Devre Işık Tutan Anıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020, s. 22-25.

5 Cumhuriyet, 17 Mayıs 1950, s. 3.

6 Cumhuriyet, 25 Mayıs 1950, s. 1.

7 Şerif Sevim, *Türk Sesi Gazetesi*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016, s. IV.

8 BCA, 10-09-263/805-9-18.

9 Sevim, a.g.t., s. 92.

10 BCA, 010/09/47/139/6-2.

11 Sevim, a.g.t., s. 22.

12 BCA, 010/09/47/139/6-2.

13 BCA, 10-09-263/805-9-18.

1. Hakkındaki İddialar ve Savunması

27 Mayıs 1960 tarihinde gerçekleşen askeri darbe sonucunda DP yönetici kadrosu ve milletvekilleri tutuklanarak Yassıada'ya götürüldüler¹⁴. Yassıada davaları 14 Ekim 1960 tarihinde saat 9:30'da başladı¹⁵. Yüksek Soruşturma Kurulunda 895 dosya vardı. Mükerrer Sarol Yassıada'da yargılanan beş Edirne milletvekilinden birisi olup¹⁶ 15 dosya ile listede yer aldı¹⁷.

Yassıada'da görülen ilk dava Anayasayı İhlal Davası idi¹⁸. Sarol, Anayasa'yı İhlal Davası'nda 21 Temmuz 1961'de yazılı ve matbu müdafaada bulundu. Başsavcı, Sarol'un 1950'den beri Mecliste Gösteri Yürüyüşleri Kanunu hariç Anayasa'yı değiştiren kanunlarla iç tüzüğün değiştirilmesini desteklediğini ifade etti. Sarol buna cevaben Salahiyet Kanunu'na dahi oy vermediğini, anayasa hükümlerine göre kanun teklif etmenin milletvekillerini açık hak ve vazifesi olduğunu ve dolayısıyla bunun hiçbir zaman suç oluşturmayacağını söyledi. Ayrıca bahsi geçen kanun tekliflerinde, Encümen müzakerelerinde ve BMM'deki celselerde bu kanunun kabul edilmesi yönünde hiçbir etkili konuşma yapmadığı gibi müdahalesinin de bulunmadığını ifade etti. Dolayısıyla diğer milletvekillerinden farklı davranmadığını, Başsavcının farklı bir muameleye tabi tutulmasını istemesinin anlamsız olduğunu dile getirdi.

Mükerrer Sarol'a yapılan diğer bir suçlama 1955 yılı Haziran'ında Konya Demokrat Parti Kongresi'nde yapılan konuşması hakkındaydı. Sarol konuşmasının bir kısmında; *"Biz Adalet müessesesini siyasi düşüncelerinin esiri olarak hareket eden insanların eline teslim edemeyiz"* demişti. Sarol'a göre; Başsavcı konuşmanın sadece bazı kısımlarını göstererek suç istinadında bulunmuş, tamamını göz ardı etmişti¹⁹. Konuşmayı bir bütün olarak değerlendirmek gerekmektedir. Ona göre bu ifadeler yoruma açık değildi. O bu sözlerle Adalet

14 Zehra Aslan, "Yassıada'da İdam Talebiyle Yargılanan Demokrat Parti Trabzon Milletvekili Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun Savunması", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, C. 14, S. 14, 2013, s. 155.

15 "Türk Tarihinin En Büyük Davası Dün 9.30'da Başladı ve 18'e Kadar Sürdü", *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1960, s. 1.

16 Yassıada'da yargılanan DP'li diğer Edirne Milletvekilleri, Rasih Gürkan, Nurettin Manyas, Sebahattin Parsoy ve Rükneddin Nasuhioğlu'dur. Işıl Tuna, "27 Mayıs 1960 Darbesi'nin Edirne'deki Yansımaları ve DP Edirne Milletvekillerinin İfadeleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 16, S. 32, 2017, s.79.

17 Bunlardan 55 tanesi DP milletvekillerine, 66 adedi Refik Koraltan'a, 60 adedi ise Celal Bayar'a aitti. 125'i Adnan Menderes'e, 124'ü Nedim Ökmen'e, 87'si Hasan Polatkan'a, 52'si Fatin Rüştü Zorlu ve Hadi Hüsman'a, 48'i Hayrettin Erkmen'e, 45'i Samet Ağaoğlu'na, 40'ı Medeni Berk'e, 35'i Sebati Ataman'a, 33'ü Abdullah Aker'e, 30'u Haluk Şaman'a, 29'u Emin Kalafat'a, 26'sı Celal Yarıdımçı'ya, 23'ü İzzet Akçal'a, 21'i Tevfik İleri ile Esat Budakoğlu'na, 17'si Şemi Ergin'e 16'sı Sıtkı Yırcalı'ya, 15'i Atif Benderlioğlu'na aitti. Naskali, Emine Gürsoy, *Yassıada Zabıtları-V, Anayasa Davası*, C. 4, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2011. s. 2739.

18 Anayasayı İhlal Davası'nda 405 sanık yargılandı ve sadece 47 sanık beraat etti. 348 sanık idam dahil çeşitli cezalara çarptırıldı. Yüksel Özgen, "Mahmut Goloğlu'nun 1960 İhtilali'nden Sonra Yargılanması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 54, 2014, s. 167. Işıl Tuna, "Demokrat Parti Edirne Milletvekili Rükneddin Nasuhioğlu'nun Anayasa'yı İhlal Davası'nda Yargılanması: Suçlamalar ve Savunma", *History Studies*, C. 9, S. 5, Aralık 2017, s. 158.

19 BCA, 010/09/47/139/6-1.

kurumunun siyasi amaçlarla tek taraflı hareket ederek bizzat “partizan ruhlu” insanların eline verilemeyeceğini söylemişti. Varlığı böyle yapılarak rencide edilemezdi. Bu düşüncesinin Adnan Menderes ve mevcut olduğu iddia edilen Adliye hakkındaki düşünceleriyle hiçbir ilgisi yoktu²⁰.

Sarol savunmasında o tarihten dört beş ay sonra hükümetten kendi istediği ile ayrıldığını belirtti. Ardından Demokrat Parti Büyük Kongresi’nde çetin bir mücadeleden sonra genel kurul azası seçilmişti. Kasım 1955’teki grup toplantısında hükümetin düşmesinin ardından “şayet kabine yıpranmış kişilerden oluşursa ve Menderes grubun ikazlarını önemsemez ise ben de kırmızı yer vereceğim” demişti. Hatta Fuat Köprülü’nün bile kabineye alınmamasını söylemiş, bu düşünceleri basına intikal ettiği için de genel kurul azası olduğu halde kendisine haber verilmeden partiden ihraç edilmişti. Böylece yıllarca emek verdiği, kuruluş ve gelişmesine katkı sağladığı İstanbul parti teşkilatı ile irtibatı kesilmişti. 1957 yılının Haziran ayında bir sene gecikmeyle tekrar partiye alınmış ve son seçimlerde Edirne’ye gönderilmişti. Sarol bunun ağır bir darbe olduğunu ve kendisini hayal kırıklığına uğrattığını ifade etti²¹. Liderler uygun görselerdi bu haksız cezayı kendisine reva görmezlerdi. Bu durumun Başsavcının ithamları karşısında dikkate alınacağına emin olduğunu ifade etti. 1957’ten sonra parti ve siyasi mesaisinin tamamen daraldığını, bütün faaliyetlerinin Meclis ve bütçe komisyonundaki çalışmalarla sınırlı olduğunu söyledi. Hükümetin hatalı bulduğu icraatını eleştirmekten ve fırsat buldukça liderlere ve yayınlarına bildirmekten geri durmadığını ifade etti. Sarol, Menderes ve Koraltan’ın hatıra defterlerini mahkemeye sundu.

Mükerrerrem Sarol üçüncü olarak konuşmasının bir yerinde “Onlar mukaddes sayılan abideleri, mezarları vatandaş topluluğunun ziyaretine kapattılar” diyerek halkın dini duygularını istismar etmekle itham edildi. Buna verdiği cevapta, bunun istismarla ilgisi olmadığını, gerçeği dile getirdiğini söyledi.

Mükerrerrem Sarol’a isnat edilen suçlardan bir diğeri de Radyo ve Vatan Cephesi davaları oldu. Diktaya gidildiği ve onun bu gidişte Menderes’in yanında yer aldığı belirtildi. Gerçek amacı tamamen belli olan seçimler sırasında, partilerin devlet radyolarından istifadesi mevzuunda baştan başa iftira ve yalandan ibaret olan konuşmalarını derleyip radyoda yayınlamakla itham edildi. Sarol “vatandaşlarımızı rencide etmeye ve insanların ahlak duygularını tahrike müsaade eylemeğe selahiyetimiz yoktur” şeklindeki sözlerinin gerçeğin tam tersi bir yoldaki maksadını açıklayan bir kanıt olduğunu söyledi²².

20 BCA, 010/09/47/139/6-2. Sarol Konya’da yaptığı bu konuşmayla ilgili olarak, “Adaletin bağımsızlığı konusunda bir nebze durarak azınlıkta olmalarına rağmen bazı hakimlerin kararlarında partizanca davranışlarda müesseseye beslenen güveni sarstıklarını, bir mahkeme heyetinin hislerine kapılarak seçimlerin arifesinde toptan istifa ederek CHP’den aday olduklarını, adlarını söyleyerek bundan böyle adaletin yara almasına izin vermeyeceklerini belirttiğini” ifade etmektedir. Mükerrerrem Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, C. 1, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2014, s. 365.

21 BCA, 010/09/47/139/6-2.

22 Naskali, a.g.e., C. 4, s. 3019-3020.

Sarol savunmasında devlet vekili olarak 1954 Mayıs'ından 1955 Ekim ortalarına kadar görev yaptığını, tenkit edilen ve suç sayılan icraatının Radyo gazetesine dış haberlerden başka iç haberleri ilave ettirmek olduğunu²³ belirtti. O, davada bu tasarruf ve icraatının Teşkilat Kanunu'nun amir bir hükmünü yerine getirmekten ibaret olduğunun Soruşturma Heyeti tarafından gözlemlendiğini, ne radyoların yayınlarında ne de idarelerin bünyesinde partizanca sayılacak herhangi bir hareket ve icraatın tespit edilmediğini ifade etti. Ayrıca o tarihlerde Behçet Kemal Çağlar, Nurettin Ortaç, Şevket Rado gibi kişilerin bilgi ve tecrübelerinden istifade etmek üzere kendilerine radyo yayınlarında görev verildiğini, vekâlette olduğu dönemde radyolar mevzuunda muhalefet mebuslarından en küçük bir tenkide maruz kalmadığını açıkladı. Bununla ilgili olarak 1954-1955 Meclis zabıtlarını mahkemeye sundu. Sarol'un görevi 1954 seçim mücadelesinin yarattığı birkaç aylık huzursuzluk dönemi dışında partiler arasında itimat ve muhabbetin kısmen var olduğu bir döneme rastlamıştı.

Başsavcının Sarol'a yönelik ithamlarından birisi de 1955 tarihli Zafer gazetesinde yer alan sözleriydi. Sarol konuşmasında; *"Baştan başa tezdirden ibaret olan konuşmalarımı derleyip radyolardan neşrederek vatandaşlarımızı rencide etmeye ve onların ahlak duygularını tahrike müsaade eylemeye selâhiyetimiz yoktur"* demişti. Bu ithama karşı Sarol, bu düşüncelerin o günün şartları içinde ileriye sürüldüğünü, zira bazı öfkeli politikacıların hislerine kapılarak kurumları kötüleyen miting ve meydan konuşmalarının devlet radyolarında yayınlamalarının ülkeye fayda getirmeyeceğini, toplumu huzursuz edeceğini düşündüğünü ve bu nedenle endişe duyduğunu ifade etti²⁴. Konuşmasına devamla, hükümet üyelerinin, ülkeyi gezerek günün olayları hakkında iktidar ve muhalefetin görüşlerini halka bildirmelerinin görevleri olduğunu, demokrasilerde ve halk idarelerinde bu tarzın hizmet anlayışının gelenek haline geldiğini, Konya'daki konuşmasının da bu anlayışın bir devamı olduğunu belirtti. *"İddia makamının radyo davasındaki durumu aleyhime delil olarak göstermeleri haklı bir sebebe dayanmamaktadır ve bu hususun yüksek nazarlarınızdan kaçırılmasına imkân yoktur"* diyerek ithama cevap verdi. Vatan Cephesi davasında adil kararlar alınmasıyla beraat ettiğini ifade etti.

Başsavcı hakkında ileri sürülen iddialar çerçevesinde kendisinin Meclisin sataşıcıları arasına sokulduğunu söylemiş ve buna sebep olarak DP'nin fikriyatını yazmış olduğunu ileri sürmüştür. Sarol, partinin fikriyatının parti programında tespit edildiğini, on senelik teşri hayatında Meclis içinde veya dışında bu programa aykırı düşecek tek bir hareketinin olmadığını Meclis ve grup zabıtlarının buna şahit olduğunu söyleyerek savunma yaptı. Mizacının müsamahakâr olduğunu, yetişme tarzı ve mesleki seviyesinin kendisi beğenirse dahi her çeşit düşünceye saygı duymayı sağladığını belirtti. Nadiren de olsa kasıtlı ve son derece hakka, adalete uygun şekilde²⁵ aykırı bazı fikirler

23 BCA, 010/09/47/139/6-3.

24 BCA, 010/09/47/139/6-3-4.

25 BCA, 010/09/47/139/6-3-5.

kürsüden ileri sürüldüğü vakit refleks mahiyetinde müdahalelerinin olmuş olabileceğini söyledi. Bu türlü müdahalelere en ileri ve sakin parlamentolarda bile rastlandığını ifade etti. Bu gibi davranışları diktaya bağlamanın ciddiye alınacak bir düşünce olmadığını söyledi.

Başsavcının Sarol'a yönelik ithamlarından birisi de iç tüzük tadilatına oy vermesiydi. Sarol sadece oy vermeden, yani görevini yapmaktan ibaret olan bu ithama karşı müşterek savunmadaki fikirlere aynen katılmakla yetindiğini söyledi. "Yüksek Heyetinizin suçsuzluğumu belirtecek adil kararından emin olarak hürmetlerimle huzurlarınızdan ayrılırım" sözleriyle 4 Ağustos 1961'de mahkeme heyetinin önünden ayrıldı²⁶.

1.a. Halkı Silahlandırma Davası

Mükerrerrem Sarol'un yargılandığı davalardan birisi de halkı silahlandırma davası oldu. Sarol'un İstanbul'da otomobilinde 5 adet mermi tespit edilmişti. Bu 5 adet mermiye ait evrak Merkez Soruşturma Kurulunun 3 Ağustos 1960 tarih ve 815-765 sayılı yazılarıyla Bilirkişi İnceleme Kuruluna gönderildi. Ankara Polis Enstitüsü Kriminalistik uzmanlarından Hakkı Kütük, Bilirkişi Kuruluna çağrıldı ve usul dairesinde yemin ettirilerek fikri soruldu. Kütük ifadesinde; *incelenen 5 adet fişegin dördü 7.65 çaplı Brovnik tipi otomatik silahlara mahsus imal edilmiş fişeklerdir. Bunların tetikikiyle kapsül ve fişek teşkilatının normal olduğu ve bunların istimalle elverişli olmadığına dair bir hususun mevcut olmadığı görüldü. Diğer fişek 38 çaplı olup Revolver tipi silahlara mahsus imal edilmiştir. Bu fişekte normal durumda olup atışa mani bir hali görülmemektedir*" diyerek ve 8 Ağustos 1960'da ifadesini onayladı²⁷.

Sarol'un halkı silahlandırma davası ile ilgili olarak yaptığı savunmada şunları söylemiştir:

*"Şahsıma ait iki tabancam var. Bunlardan birisi rahmetli babamdan kalma birisi de on sene evvel aldığım bir tabanadır. Doktor olmam dolayısıyla bazı seyahatler yapıyorum ve tabancaya ihtiyaç hissediyordum. Bu tabancalardan birisi evimde diğerini de lüzum olduğu zaman taşıyorum. Şimdi size verdiğim silah taşıma vesikasında yazılı 283332 numaralı Simitvetson markalı bir tabancanın ruhsatıdır. Ve bu tabancanın her sene ruhsatı yenilenmektedir. Son olarak da Mart ayında İstanbul Emniyet Müdürlüğü'ne eski taşıma vesikası verilerek yenisi alınmıştır. Diğer tabancanın markasını iyi hatırlamamakla beraber Brovnik olduğunu zannediyorum. Bu tabancanın da silahlı kuvvetlere müracaatım üzerine teslim edildiğini zannediyorum. Bu tabanca evde dururdu. Bu tabancanın ruhsatı olup olmadığını bilmiyorum şayet ruhsat varsa Simitvetson tabancanın kayıt olduğu yerden belki onun da kaydı vardır. Bu tabancanın üzerindeki jarjurda mermisi bulunmaktaydı"*²⁸.

26 BCA, 010-09-47-139-6-6.

27 BCA, 10-9-0-0-302-925-12.

28 BCA, 10-9-0-0-302-925-12.

1.b. Gayri Meşru Servet İktisabı Davası

Mükerrem Sarol'un hakkındaki iddialardan birisi de gayri meşru servet sahibi olduğu idi. Sarol'un 14 Mayıs 1950'den 27 Mayıs 1960 tarihine kadar olan dönem içerisinde gayri meşru olarak edindiği 1.140.619.48 liranın müsadereesine karar verilmesi gündeme gelmiştir. Bu süre zarfında sahip olduğu servetin gayri meşru olup olmadığını tespit amacıyla 14 Mayıs 1950 tarihindeki servet durumu ile 27 Mayıs 1960 arasındaki servetleri gösterir iki adet varlık beyannamesi ve bu devreye ait gelir ve masrafları gösterir birer gelir ve masraf beyannamesi talep edildi. Beyanda bulunan Sarol'un gelir ve masraflarının gerçek miktarını tespit etmek üzere resmi makamlardan ve özel şahıslar ile kurumlardan toplanan her türlü evrak ve belge yeminli bilirkişi atanan hesap uzmanı Tahsin Özer'e verildi ve beş kişilik bilirkişi heyeti oluşturuldu.

Servet ve gelir beyannamelerini incelemekle görevlendirilen bilirkişi heyeti Sarol'un on yılda edindiği²⁹ her türlü gayrimenkul ve menkul mallar, alacaklar, haklar, gelirler ve borç iddiaları üzerinde ayrı ayrı durarak bunların hakiki miktarlarını tespit etti. Masraf beyannamesini incelemekle görevlendirilen bilirkişi heyetinin dahi, beyanname sahibinin medeni halini içtimai mevki ve seviyesini, beyan ettiği ve tahkikatla tespit olunan varlık ve gelirlerini, çevresince bilinen hayat tarzını, beyannamesinde gösterdiği masrafları vb. hususları göz önünde tutmak suretiyle, harcamaları tespit ve değerinin belirlendiği kanaatine varıldı. Mükerrem Sarol varlık beyannamesinde 1950'den önce edindiği 100 adet altınının olduğunu, bunların 68 tanesini sonradan elden çıkarmış olduğunu belirtmişti. Ancak 15 Mayıs 1956'da hakkında yapılan Meclis tahkikatı sırasında, Tali Komisyona yaptığı açıklamada, 1950'deki serveti hakkında altın göstermediği için bu altınların tamamının 1950'den sonra edindiği kabul edildi.

Sonuç olarak Bilirkişi Heyeti 26 Ekim 1960'da, Mükerrem Sarol'un 10 yılda gayri meşru servet edindiği ve bu servetlerin toplam değerinin 1.410.619.48 lira olduğunu, bu miktarın aynı devre içinde iktisap edilen umumi servetlerin kıymet tutarına, yani 1.911.498.86 liraya nispeti %73.8'inin 32 altınla birlikte 1 sayılı kanunun 24 üncü maddeleri hükmü gereğince müsadereye tabi tutulması gerektiği kararına vardı. Bilirkişi Heyeti Masraf Takdir Raporuna göre, beyan edilen masraf 290.550 Türk Lirasıydı. Takdir olunan masraf ise 510.905 liraydı. Soruşturma kurulunun verdiği bilgilere göre, servet ve gelir durumu 14 Mayıs 1950 ile 27 Mayıs 1960 yılları arasında edindiği servetlerin tutarı net olarak 1.792.191.31 lirayken elde edilen gelir 892.479.83 liraydı. Yine kurulun verdiği bilgilere göre, Sarol o sırada kirada oturuyordu. Eğlence masrafları, giyim masrafları, terzi, tahsil masrafları vs. belirtilmemiştir³⁰.

30 Nisan 1962 tarihinde dava dosyasının 170 sayılı kanununun 1. Maddesine göre yetkili Ağır Ceza Mahkemesine gönderilmek üzere Divan Başsavcılığına verilmesine karar verildi³¹.

29 BCA, 10-09/263/805-9.

30 BCA, 10-09-263-805-16/16.

31 BCA, 10-00/263/805/9-1.

2. Avukatının Savunması

2.a. Esas Hakkındaki Mütalaaya Cevap

Mükerrerrem Sarol'un avukatı Esat Berksan müvekkiline yöneltilen suçları tek tek incelemiştir. Duruşma esnasında müvekkiline yöneltilen suçlarla ilgili herhangi bir delilin ve TC. Kanununun 146. Maddesinin 3. Fıkrasına giren bir durumun olmadığını ifade etti. Sarol'un hakkındaki iddianameye aykırı bir şekilde, Türk Ceza Kanunu'nun 1. Fıkrasına istinaden asli fail olarak itham edildiğini belirtti. Bu iddianın; 1-Bazı kanun ve iç tüzük tadiline verilen oya, 2- Meclis dışı konuşmalarına, 3- Radyo, Vatan Cephesi Davası'nda Menderes'in yanı başında³² bulunmasına, 4-dini mevzuları istismar ettiğine, 5-Mecliste Demokrat Partinin fikriyatını yapmış olması dolayısıyla "sataşıcı" addedilmesine dayandığını söyledi. "Bunlara kısaca cevap verdikten sonra, bunların bir iki kelime ile de hukuki tahlilini yaparak şahsi müdafaamızı tamamlamış olacağız" diyerek 1. Madde de belirtilen bazı kanunlara oy verme konusunda; Mükerrerrem Sarol'un iddia edildiği gibi, Toplantı Yürüyüşleri Kanunu'na oy vermediğini söyledi. Sarol iddia edildiği gibi Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na oy vermemiş, aksine 7468 sayılı kanuna Anayasa'ya uygun olup olmadığını düşünmeden ülkenin o gün içinde bulunduğu siyasi buhrana aykırı olacağı ve tatbiki ne olursa olsun gazetelere yayın yasağı koyarak matbaa kapatmak gibi maddeleri içeren bu kanunu "matbuattan ağzı yanmış bir kimse olarak arı kovanına çomak sokmak" olarak görmüş ve kabul etmemiştir. Sarol 21 Nisan 1961 tarihli DP grup müzakere zaptının 63. sayfasında görüleceği gibi Hüseyin Ortakçioğlu'nun konuşmaları devam ettiği sırada bu fikre karşı gelmişti.

2. Madde de iddia edilen Meclis dışı konuşmalarına gelince, bunlardan birincisi 19 Temmuz 1955'te Ağrı'da yaptığı konuşmaydı. Sarol'un bu konuşması hakkında iddia makamı "muhalefetin radyodan istifade edip etmemesi" hususundaki pasajına dayanmaktaydı. Esat Berksan konuşmanın olduğu gibi incelenmesi gerektiğini savundu. Zira konuşma doğrudan doğruya seçmenlere siyasi bir hesap vermek niteliğindedir. Sarol, muhalefetin hiçbir zaman onayına imkan olmayan ancak, şanıdan olarak nitelenen düşüncelerinin Radyo'dan yayınlanmasının doğru olmayacağını ve devleti idare etmekle sorumlu bir kişi olarak bu gibi ahlak duygularını rencideye izin vermeye yetkili olmadığını ifade etmişti.

Mükerrerrem Sarol'un ikinci konuşması ise 28 Haziran 1958 tarihinde Konya'da yaptığı ileri sürülen konuşmaydı. Esas hakkındaki mütalaada konuşmanın özeti olarak "onlar mukaddes sayılan abideleri, mezarları vatandaş topluluğunun ziyaretine kapattılar" şeklindeydi. Avukatı Sarol'un bu konuşmasını iddia makamının dini siyasete alet ettiği ithamıyla birlikte inceleyip cevaplandıracaklarını söyledi. Mükerrerrem Sarol'un Radyo ve Vatan Cephesi davalarında Menderes'in yanı başında olduğu ithamı hakkında, iddia makamının ismi geçen davaların ya görülmesinden önce kaleme alındığını ya

32 BCA, 010-09-47-139-6-7.

da duruşmada bir hizada oturmayı kastettiğini kabul etme zorunluluğunun doğduğunu belirtti.

Sarol'un dini mevzuları istismar ettiğine dair ithamlar hususunda ise bunun tutum, davranış ve fikriyle taban tabana zıt olduğunu ifade etti. Bu konuda Atatürk'ün tekke ve zaviyelerin kapatılması hakkındaki kanunla gerçekleştirdiği inkılâbın üzerinde bir nebze de olsa durmak gerekiyordu. *"Atatürk İslamiyetin dini kuralları dışına çıkılmak suretiyle milli bütünlüğü zayıf düşüren bazı inanış ve davranışlarını yok etmek için bu inkılâbı yaparken, haklı olarak bu hususta tedbirini mutlak almış ve yetiştirdiği nesil ve anlayış sahiplerine tedbirin kast ve niyetine göre tefsirini emanet etmiştir. Mevlana Türbesi de bu esas içinde açılmış şarkın ve garbın haklı olarak alakasını çekmiştir. Bunun açılmış olması dolayısıyla söylenmiş bir sözün, dini istismar edici bulunduğu beyanı bizce Atatürk inkılâplarının gaye ve mânâsını anlamamak olurdu"*. Efes'in ve Meryem Ana mezarının o günkü haliyle turistik mezar ve ziyaretgâh olmasını Sarol, Bakanlığı zamanında sağlamıştı. Her iki durumda da Divan Başkanlığı hariç dini istismar edici olarak nitelendirilmemişti. İddia makamının bu konudaki iddiası yersizdi. Sarol'un BMM Zabıt Ceridelerindeki 23 Temmuz 1951 tarihli ve 269. sayfadaki konuşması³³ konu hakkındaki düşüncelerini yansıtan kesin bir cevaptı.

Mecliste DP'nin sözcülüğünü yaptığı için sataşıcı addedilmesi ise bu konuda iddia makamı ithamı içinde bir tezada düşmüştü. BMM'de bağlı olduğu partinin fikrini açıklaması ile "sataşıcı" kabul edilmesi taban tabana birbirine zıt iki husustu. Yanı sıra Berksan bu itham karşısında son on yıllık meclis müzakere zabıtlarını teker teker incelemişti. Tahminlerin aksine Sarol, en az konuşan Bakan ve Milletvekilydi. Bu konuşmaların bir tanesi de yukarıda bahsedilen Atatürk ve din ile ilgili olan konuşmasıydı. Geriye kalanlar, kendisi hakkında verilen takrir dolayısıyla yaptığı konuşmalar hariç 954, 955 ve 959 bütçe müzakereleri dolayısıyla yaptığı konuşmalardı. Bunun dışında tek bir konuşması ve oturduğu yerden sataşması yoktu. İddia makamı bu tür suçlamalarla Yüksek Divanın inceleme zeminini bulandırmak ve her ne olursa olsun Sarol'un ceza almasını sağlamak istiyordu³⁴.

33 Sarol konuşmasında *"... medeniyete inanmayı, medeni bir çerçeve içinde yaşamayı, güzel sanatların bu memleket evlatlarını da ruhen ve fikren irşat etmesini putperestlik sayacak kadar barbar bir zihniyeti tasfiye edici tedbirler almak nasıl Anayasa'ya aykırı olabilir ki, biz bu Anayasayı ancak o menfi zihniyeti kademe kademe tasfiye ederek vasil olmuşuz... Arkadaşlar, ben o kanaatteyim ki, Atatürk'ün heykellerine uzanmak cüretini göstermiş olan elleri kırmak, Anayasanın da aynen müdafaası demektir..."* ifadelerinde bulunmuştu. T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem IX, C. 9, Toplantı 1, 23 Temmuz 1951, s. 269-270.

34 BCA, 10/09/47/139-6-10.

2.b. Tutum ve Davranışları

1- Avukatı, Mükerrer Sarol'un Hüsnü Yaman ile birlikte 1950 yılında ilk defa "hakikat-i maddenin ispat hakkının³⁵ tanınmasını ve müteakiben 1959 senesi Bütçe Komisyonunda "İspat Hakkının Basına verilmesini" ısrarla istediğini söyledi.

2- Mükerrer Sarol'un 1955 senesinde yapılan Demokrat Parti Kongresi'nde Menderes listesine karşı çetin bir mücadeleden sonra Genel Kurul Azası seçildiğini, 1955 yılında kabinenin Menderes müstesna tamamıyla istifasından sonra, "eğer Menderes yıpranmış vekilleri tekrar kabineye alırsa tekrar hükümete kırmızı oy vereceğim" demesi üzerine Genel Kurul toplantısına davet edilmeksizin parti içinde hizipçilik yaratmakla suçlanarak DP'den ihraç edildiğini ve 1957'de tekrar partiye alındığını belirtti.

Mükerrer Sarol, bu tarihten sonra, kendisini partiden ihraç eden lider ve idarecilere kırgın hale gelmiş, 17 Mayıs 1960'a kadar aktif bir politikacı olmaktan tamamen uzak kalmıştır³⁶. Ayrıca Vatan Cephesi Davası'nda da görüldüğü üzere böyle bir parti kurulmasını hoş görmemiş ve tansiyonu artıracak 7468 sayılı kanuna yer vermemişti.

35 "İspat hakkı" ile gazeteci ortaya attığı iddiayı ispat etme ve bunu basında yayımlama hakkına kavuşmaktaydı. Muhalefet ve DP içi muhalefet gazetecilere böyle bir hakkın tanınmasını isterken hükümet bu görüşe karşı çıktı. Sevim, *a.g.t.*, s. 11. Gazetecilere basın yoluyla "ispat hakkının" tanınması konusu 9 Mart 1954 tarihinde kabul edilen "Neşir Yoluyla veya Radyo İle İşlenecek Bazı Cürümler Hakkında Kanun'un" görüşülmesi ile gündeme gelmişti. Çağla Kubilay, "Demokrat Parti Döneminde Basında İspat Hakkı Tartışmaları", *İletişim Araştırmaları*, C. 2, S. 1, 2014, s. 18. 6-7 Eylül 1955 olaylarını izleyen günlerde DP'li bazı milletvekilleri gazetecilere "ispat hakkının" verilmesini gündeme getirdiler ve bu konu partiden kopmalara sebep oldu. DP'den ayrılanlar Hürriyet Partisini kurdular. Basın yayın işlerinden sorumlu olan Sarol'un yaşadıkları "ispat hakkını" savunan DP'li Milletvekillerini haklı çıkardı. Kâğıt fabrikasında imal edilen gazete kâğıtlarının miktarı ve dışarıdan alınacak gazete kâğıdının miktarı da denetim altında tutulmaktaydı. Kime ne kadar gazete kâğıdı verileceğinden hükümet adına Sarol sorumluydu. Gazeteciler acil kâğıt ihtiyacı doğarsa bunu karaborsadan temin etmek zorunda kalıyordu. Akis Dergisi hem bakan hem de Türk Sesi gazetesinin sahibi olan Sarol'un görevine devam etmesini eleştirdi. Sarol'un Türk Sesi'ne daha fazla tirajlı olan gazetelere nazaran daha çok resmi ilan verildiği hakkındaki belgelerin Akis Dergisi'nde yer alması üzerine, Sarol, Akis'in sahibi Metin Toker'e dava açtı. Sarol savunmasında gazetesini daha önce başkasına devrettiğini ifade etti. Ancak Toker mahkemeye sunduğu belgelerle bahsi geçen devir işleminin bir muvazaa olduğunu kanıtladı. Toker beraat etti fakat Yargıtay, bakanlarla ilgili iddialarının Yüce Divandan başka mahkemede ispatının mümkün olmadığı gerekçesiyle kararı bozdu ve Toker yedi ay hapis cezasına çarptırıldı. Akis Dergisi ile Sarol arasında yaşanan bu sorunlar DP içinde "ispat hakkını" savunan Kasım Kührevi de Rifki Salim Burçak'a ispat önerisini Mükerrer Sarol'un görevi kötüye kullanmasından dolayı verdiklerini söyledi. Bu durumun yaşanmasında Akis Dergisi ve diğer muhalif yayınların tavırları etkilidir. Sarol'un Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nün bütçe komisyonunda "ispat hakkını" desteklediğini belirtmesi Menderes'in Sarol'a tepkisine neden oldu. Yılmaz Yıldırım, *Muhalefet ve Basın İlişkileri Çerçevesinde 1957-1960 Dönemi Demokrat Parti*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019, s. 124-125. Menderes "ispat hakkının" muhalefet işi olmadığını bir memleket meselesi olduğunu savunan DP'lileri samimiyetsizlikle ve muhalefetin aleti olmakla suçlamaktaydı. Sarol, *a.g.e.*, s. 381.

36 BCA, 10-9/47/137/6-10.

3- Mükerrerem Sarol 1955 yılına kadar aktif bir politika yapan ve bu nedenle tanınan şahıstı. Aktif politikacı olduğu tarihlerde muhalefeti temsil eden basında dahi makaleler yazmıştı. Akis Dergisi'nin 9 Haziran 1954 tarihli ve 21 Ağustos 1954 tarihli sayılarındaki makalelerde yer alan "*Demokrat Parti ile arası açık bir şahsın kıymetini keşfettiği Efes'in meydana çıkmasına Sarol koyu partili olmasına rağmen büyük bir olgunluk göstererek daha fazla bir ehemmiyet vermiştir*" şeklindeki ifadeler bunun en güzel örneğiydi.

4- Mükerrerem Sarol'un demokrasinin gereği varlığı zorunlu olan basın hakkındaki davranışını kısaca belirtmek onun zihniyetini öğrenmek açısından önemliydi. Sarol, 1954 yılı sonuna kadar basınla hiçbir kayıt, şart ve endişeye sahip olmadan münasebet kurmuştu. Bu tarihte bütün basınla arası iyiydi ve hiçbir ihtilafı yoktu. 1955 yılında başlayan ve Basın Yayın İşleriyle ilgilenen devlet vekili olduğu dönemde Sarol, Akis Dergisi sahibi ile bir yazı nedeniyle karşı karşıya gelmişti. Daha sonra kâğıt kara borsasını önlemek için gazetelerin tirajlarını kontrol için çalışmış bu nedenle başına bilinen olaylar gelmişti.

Mükerrerem Sarol'un basınla yaşadığı bu türlü sorunlara rağmen tutumunu göstermek için bazı olayları açıklamak uygun olacaktı. Darbeden kısa bir süre sonra çıkan Akis Dergisi'nin 6 Haziran 1960 tarihli ve 302 sayılı nüshasında şöyle yazılmıştı:

"Bu mecmua Dr. Sarol ile çok mücadele etmiş, başyazarımız o yüzden sekiz ay hapis yatmıştır. Fakat Doktor ile münasebetlerimiz, dostane havadan asla sıyrılmamıştır. Sarol, Akis'in her mülakat talebini kabul etmiş ve doğrusu istenilirse Doktor kendisi ile en sıkı mücadele ettiğimiz sırada devlet bakanı bulunduğu halde kâğıdımızı kesmek, ilânımızı radyoda okutmamak yoluna sapmamıştır".

Yayın imkânı bulamayan muhalif basına mensup Kim Mecmuası ve Cemal Sait'in Pazar Postası gibi gazeteler Mükerrerem Sarol'un matbaasında onun yardımıyla basılmıştı. Sarol bu tutumu nedeniyle kendi partisi tarafından kınanmıştı.

Diğer taraftan Ethem Menderes'in hatıra defterinin 24 Kasım 1957 ve 30 Mart 1958 tarihli günlerinde yazılı olan pasajlar Menderes ile Sarol'un aralarının dışarıdan görüldüğü gibi olmadığını göstermekteydi. Refik Koraltan'ın hatıra defterinin 9 Ocak 1960 tarihine ait yaprağında gidişatı tasvip etmediği ve tek parti sistemine doğru yuvarlanmayı arzu etmediğini gösteren pasajlar Mükerrerem Sarol'un zihniyetini açıklamaktaydı.

2.c. Esas Hakkındaki Mütalaanın Hukuki Tahlili

Mükerrerem Sarol'un avukatı iddia makamının müvekkili hakkında asli fail sıfatıyla cezalandırılması için ileri sürdüğü ve birer birer açıkladığı olayların Türk Ceza Kanunu'nun 146. Maddesinde yazılı suçun hukuki fiilini teşkil edemeyeceğini beyan etti. Bu olayların Türk Ceza Kanunu'nun 15 sayılı kanunla

ilave edilen fıkra gereğince “iştiraki tazammun eden bir mahiyet arzetmediğini ve bu hususta iştiraki mutazammun icrai veya ihmali bir hareketin mevcut olmadığını etmediğini ve bu hususta iştiraki mutazammun icrai veya ihmali bir hareketin mevcut olmadığını ve keza iştirake müteallik illiyet³⁷ rabitasının ve iştirak iradesini tazammun eden kasdının gösterilmemiş ve ispat edilmemiş bulunduğunu işaretle iktifa edeceğini” dedi ve Sarol’un beraatini istedi³⁸.

3. Yargılamanın Sonuçlanması

Yüksek Adalet Divanı duruşmaların başladığı 14 Ekim 1960 tarihinden 12 Ağustos 1961’e kadar, Yassıada’da yaptığı 202 toplantı sırasında 18 davaya bakmıştır. Bunlardan Sıtkı Yırcalı ve Şemsi Demirkan’ın sanıkları buldukları ve zaman aşımı dolayısıyla düşen Değirmen Davası hariç diğerleri Anayasa Davası ile birleştirildi³⁹.

Yassıada davalarının tümünün kararı Anayasayı İhlal Davasına bağlandı ve karar 15 Eylül 1961 günü açıklandı⁴⁰. Yüksek Adalet Divanı 15 sanığı idama, 31’i müebbet hapse, 408’i çeşitli, hapis cezalarına mahkûm etti. 5 saat 20 dakika süren celsede 133 sanık da beraat etti. Hasta olan Menderes oturumunda hazır bulunamadı⁴¹.

Mükerrerrem Sarol, Yüksek Adalet Divanı tarafından alınan 15 Eylül 1961 tarihli kesin karar ile Anayasayı ihlal suçundan Türk Ceza Kanunu’nun 146/3 ve 173. maddeleri uyarınca on beş sene ağır hapse mahkûm edildi. Müebbeden kamu hizmetlerinden yasaklandı, aynı kanunun 33. Maddesi gereğince cezası sürecince kanunen yetkileri kısıtlandı. Beş sene Konya’da Umumi Emniyet Nezareti altına alınmasına karar verildi⁴². 17 Kasım 1964’de Üsküdar Cumhuriyet Başsavcılığına sağlık durumunun iyi olmadığına dair bir dilekçe verdi⁴³. Bunun üzerine Haydarpaşa Numune Hastanesi Sağlık Kurulunca muayenesi yapıldı. 20 Kasım 1964 tarihli sağlık raporuna göre; sol kalp hipertrofisi, yüksek tansiyon, asit ürik metabolizması bozukluğu, arterio skleroz, kanda kollesterin yüksekliği, gözlerde hipertansif arteriel spazm, sağ gözde premakuler sahada tek tük eksuda, diyabet (kanda şeker 124 mg), sağ el ve 2. parmaklarda hareket mahdudiyeti tespit edildiği, bu hastalıkların sürekli olduğu ve Anayasa’nun 97. Madde ikinci fıkrasına göre işlem yapılması gerektiği bildirildi⁴⁴. Hastane sağlık kurulunun raporu hakkında 9 Aralık 1964 tarihli Adli Tıp Kurumu’ndan cevaben hastalıklardan bir kısmı sürekli olmakla beraber, TC. Anayasası 97. Madde 2. Fıkrasına girecek derecede ve mahiyette olmadığına karar verdi⁴⁵.

37 BCA, 10/09/47/139/6-12,13.

38 BCA, 10/09/47/139/6-12.

39 Cumhuriyet, 12 Ağustos 1961, s. 1.

40 Naskali, a.g.e., C. 4, (arka kapak yazısı)

41 Cumhuriyet, 16 Eylül 1961, s. 1.

42 BCA, 30-11-1-0-310-2-9.

43 BCA, 30-11-1-0-310-2-9.

44 BCA, 30-11-1-0-310-2-9.

45 BCA, 30-11-1-0-310-2-9.

15 Ocak 1965'te tıbben tespit edilen sürekli hastalıkları nedeniyle, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın 97 inci maddesi 2 inci fıkrası hükmü gereğince bakıyye hürriyeti bağlayıcı cezasıyla Umumi Emniyet Nezareti altında bulundurulma cezasının ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasası cezasının tamamen kaldırılması uygun görüldü⁴⁶.

Sonuç

Demokrat Parti 1950'den 1960 yılına kadar Türkiye'de iktidar oldu. 1960 yılına gelindiğinde ülkede DP'ye yönelik muhalefet artmıştı. Muhalefetin ve tepkilerin Meclis dışına taşması 27 Mayıs 1960 darbesini hazırladı. 27 Mayıs 1960 darbesi sonrasında birçok DP'li vekil tutuklandı ve Yassıada'da yargılandı. 14 Ekim 1960'da başlayan yargılamalar 15 Eylül 1960'da sona erdi.

Mükerrer Sarol Yassıada yargılanan DP'li milletvekillerinden biridir. Adnan Menderes'in yakınında oldu ve 1955 yılında "sarol formülü" adıyla bilinen görüşü ile Menderes'i istifadan kurtardı. Zaman zaman parti içi muhalefet kanadında yer alan Sarol, parti üyeleri ile yaşadığı fikir ayrılığı nedeniyle bir süre partiden ayrılmak zorunda kaldı. Edirne Milletvekilleri olduğu dönemde Meclis'te çok aktif olmadı. Edirne Milletvekili iken tutuklandı. Aydın'da Adnan Menderes ile başlayan DP serüveni Yassıada'da son buldu.

DP'nin en etkili isimlerinde olan Sarol Yassıada'da bazı kanun ve iç tüzük değişimine oy vermektен, Meclis dışında yaptığı bazı konuşmalarından, Radyo ve Vatan Cepheleri davasında Menderes'in yanı başında bulunmaktan, halkın dini duygularını istismar etmekten, Bakan olarak Mecliste DP'nin temsilciliğini yaparak "sataşıcı" olmakla itham edildi. Anayasayı İhlal Davası kapsamına alınan bu suçlamalar dışında, gayri meşru servet edinme ve halkı silahlandırma davalarında yargılandı. Sarol kendisine yöneltilen suçlamaları reddetti.

Sarol Yüksek Adalet Divanının verdiği karar ile on beş sene hapis cezasına çarptırıldı. Sağlık sorunları heyet raporuyla onaylanan Sarol'un cezası 15 Ocak 1965 tarihinde kaldırıldı. 1975'ten itibaren Adalet Partisi'ne girdi bir süre burada siyasetle uğraştı. 8 Kasım 1995'te İstanbul'da vefat etti.

46 BCA, 30-11-1-0-310-2-9. Rapor için bkz. . 30-11-1-0-310-2-9.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

BCA, 10-9-0-0-302-925-12.

BCA, 10-09-263-805-9-18.

BCA, 10-09/263/805-9.

BCA, 010/09/263/805/9-16.

BCA, 010/09/47/139/6-2.

BCA, 010/09/47/139/6-1.

BCA, 010/09/47/139/6-3.

BCA, 010/09/47/139/6-3-4.

BCA, 010/09/47/139/6-3-5.

BCA, 010-09-47-139-6-6.

BCA, 10-09-263-805-16/16.

BCA, 10-00/263/805/9-1.

BCA, 010-09-47-139-6-7.

BCA, 10/09/47/139-6-10.

BCA, 30-11-1-0-310-2-9.

BCA, 10/09/47/139/6-12.

BCA, 10/09/47/139/6-13.

II. Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Tutanakları

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem IX, C. 9, Toplantı 1, 23 Temmuz 1951.

III. Süreli Yayınlar

- Cumhuriyet, 17 Mayıs 1950.
Cumhuriyet, 25 Mayıs 1950.
Cumhuriyet, 12 Ağustos 1961.
Cumhuriyet, 16 Eylül 1961.

IV. Kitaplar

- ASLAN, Zehra, *Demokrat Parti Trabzon Milletvekili Selahaddin Karayavuz'un Üç Devre Işık Tutan Anıları*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2020.
NASKALİ, Emine Gürsoy, *Yassıada Zabıtları-V, Anayasa Davası*, C. 4, Kitabevi Yayınevi, İstanbul 2011.
SAROL, Mükerrerem, *Bilinmeyen Menderes*, C. 1, İnkılâp Yayınevi, İstanbul 2014.

V. Makaleler

- ASLAN, Zehra, "Yassıada'da İdam Talebiyle Yargılanan Demokrat Parti Trabzon Milletvekili Mustafa Reşit Tarakçıoğlu'nun Savunması", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*", C. 14, S. 14, 2013, ss.153-168.
ÖZGEN, Yüksel, "Mahmut Goloğlu'nun 1960 İhtilali'nden Sonra Yargılanması", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, S. 54, 2014, ss. 153-168.
TUNA, Işıl, "Demokrat Parti Edirne Milletvekili Rükneddin Nasuhioğlu'nun Anayasa'yı İhlal Davası'nda Yargılanması: Suçlamalar ve Savunma", *History Studies*, C. 9, S. 5, Aralık 2017, ss. 155-166.
TUNA, Işıl, "27 Mayıs 1960 Darbesi'nin Edirne'deki Yansımaları ve DP Edirne Milletvekillerinin İfadeleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 16, S. 32, 2017, ss. 65-85.

VI. Tezler

- SEVİM, Şerif, *Türk Sesi Gazetesi*, (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2016, S. IV.
YILDIRIM, Yılmaz, *Muhalefet ve Basın İlişkileri Çerçevesinde 1957-1960 Dönemi Demokrat Parti*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2019.

Extended Abstract

DP, which was founded on January 7, 1946, came to power with the elections held in 1950. Thus period of the DP began in Turkey, which would last until the May 27, 1960 military coup. Specializing in Gynecology, Dr. Mükerrerrem Sarol started to work at Aydın State Hospital in 1941. He served in various Hospitals of Division and Corps from 1942 to 1943 due to the Second World War. Sarol, who had been discharged in 1943, returned to Aydın. He completed his compulsory service by working in public hospitals until 1945. He then continued to work as a freelance physician. This friendship of Sarol, who is known for his closeness to Adnan Menderes, who was the founder of DP, started when he worked at Aydın State Hospital. In 1946, he established the Aydın branch of DP with Adnan Menderes. He became a deputy candidate of the DP from Aydın. However, DP did not win the elections. While the DP's struggle to come to power continued, Sarol continued to work for the DP in this process. He became an Istanbul deputy from the DP in the 14 May 1950 elections. He entered the cabinet on May 17, 1954 as the Minister of State for Press and Broadcasting. He held this post until 1955. When he was expelled from the Party in 1955 due to the problems experienced within the DP, his relationship with the Party's Istanbul branch was cut off, and this situation continued until 1957.

Mükerrerrem Sarol became a deputy of Edirne from the DP in the 1957 elections. Thus, the adventure of the DP, which would last until the 1960 coup, started again.

The tension, which was experienced from time to time between the DP, which ruled Turkey between 1950-1960, and CHP that was the opposition party, increased in 1960. The opposition demanded early elections. The decisions taken and the practices of the government caused reactions not only from the opposition, but also from the public. The armed conflict between the students and the police that took place on April 28 in Istanbul intensified the atmosphere. Deteriorating economic situation, allegations of corruption, bribery, and accusations that the government monopolized the press and restricted the freedom of the press were among the leading reasons for the reactions.

Upon such developments, a group of officers from within the army seized the administration on May 27, 1960. The Supreme Court of Justice was

established to investigate the crimes attributed to the DP. The President and members of the government were arrested and sent to Yassıada to stand trial. The Yassıada cases were quite diverse. The main case was the Violation of the Constitution Case.

Mükerrem Sarol was tried in the Constitutional Violation Case, the Radio and Homeland Pockets Case, the Arming the People Case and the Illegal Wealth Acquisition Case.

Sarol was accused of being close to Menderes, voting against some laws and by-laws, and being a “buster” in the parliament. The Attorney General accused Sarol of supporting the amendment of the bylaws with laws amending the Constitution since 1950, with the exception of the Law on Demonstrations in the Parliament. Sarol stated that he did not vote for this law, which was proved by the parliamentary records. His lawyer expressed his client’s insistent desire at the 1959 Budget Committee that the right of proof be given to the press. Sarol’s positive relationship with the opposition press was criticized by his own party.

Sarol was also accused of voting for the Law of Authority, which gave the government wide powers, including closing a party.

Another crime attributed to him was the speeches that he made to the public wherever he went. One of them was the statements he used about the justice institution at the Konya Democrat Party Congress in June 1955. Sarol said that the institution of justice cannot be given to people who act unilaterally for political purposes. However, the Attorney General was not accusing this speech as a whole, but on the basis of certain statements in the speech. Sarol was accused of exploiting the religious feelings of the people with the expressions he used in another speech. His lawyer said that the accusation made regarding Sarol’s speech in Konya in 1958 contradicted his ideas, attitudes and behaviors, and he did not accept this accusation.

That another speech Sarol was accused of, was his words that appeared in the newspaper Zafer in 1955. Sarol said that no one had the right to offend the public by compiling and broadcasting all the lies and speeches that did not belong to him. In his defense, he stated that his purpose in these words, which he uttered in the conditions of the day, was because he was worried that broadcasting rallies and speeches on state radios, which some politicians felt that disparaged the institutions, would not benefit the country and would make the society uneasy. He stated that he was acquitted by a fair decision in the Homeland Front Case.

He said that the party’s opinion regarding the accusation that he was the “buster” of the parliament was determined in the party program, that he did not have any activities contrary to this, inside or outside the parliament, and that he did not act against the right and justice. Sarol’s lawyer Berksan also stated that

when the parliamentary negotiation minutes of the last ten years are examined, it will be seen that this is not true. Contrary to rumors, Sarol was one of the least-spoken deputies.

Sarol stated that it is his duty to vote for the By-Law Amendment, and that he agrees with the views in the common defense.

Regarding his closeness to Menderes, his lawyer said that Sarol was not invited to the general assembly meeting because he said at the DP Congress in 1955, "*If Menderes takes the worn-out deputies back to the cabinet, I will vote red for the government again*", he was accused of separatism within the party and therefore he was expelled from the party. After this date, Sarol became angry with the leaders and administrators who expelled him from the party. He stayed away from being an active politician until May 17, 1960.

Another case in which Sarol was prosecuted was about the finding of five bullets found in his car, which was referred to as the case of arming the public. Sarol said that these belonged to two pistols belonging to him and they were licensed.

In the illegitimate acquisition case, an expert committee of five people was formed under the ministry of Tahsin Uzer. The delegation examined Sarol's wealth and income statements. It was claimed that there was a discrepancy between the amount declared by Sarol and the assets identified. As a result, the Expert Panel ruled that Sarol had acquired illegitimate wealth in 10 years.

The decisions of all Yassıada cases were tied to the Case for Violation of the Constitution and the decision was announced on September 15, 1961. Mkerrem Sarol was sentenced to fifteen years of heavy imprisonment by the Supreme Court of Justice.

According to the medical report he received in 1964, some permanent illnesses were detected, and his sentence was abolished on January 15, 1965.

Geliş Tarihi : 01.03.2021
Kabul Tarihi: 17.12.2021

Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi
Journal Of Modern Turkish History Studies
XXI/43 (2021-Güz/Autumn), ss. 903-933.

Araştırma Makalesi / Research Article

ÇOKKÜLTÜRLÜLÜĞÜN 1968'DEN GÜNÜMÜZE SOSYAL BİLGİLER DERS KİTAPLARINA YANSIMASI: DÖNEMSEL BİR İNCELEME (1968-1997/1998-2018)*

Ahmet DOĞAN**

Doğan DUMAN***

Öz

Çokkültürlülüğün sosyal bilgiler ders kitaplarına yansımalarının irdelendiği bu çalışma, 1968-2018 döneminde okutulan sosyal bilgiler ders kitaplarını kapsamaktadır. Bu sürecin geniş bir zaman aralığına karşılık gelmesi sebebiyle sosyal bilgiler ders kitaplarının çokkültürlülüğün yansımaları bakımından sahip oldukları benzerlikler ve kritik öğretim programı değişiklikleri dikkate alınarak inceleme 1968-1997 ve 1998-2018 olmak üzere iki ayrı döneme ayrılarak gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda toplam olarak 23 tane ders kitabı incelenmiştir. Bu incelemelerde bütünsel bir bakış açısı sağlayabilmek için inceleme belli bir kademe ile sınırlandırılmamış, 4. 5. 6. ve 7. sınıf kademelerine ait sosyal bilgiler ders kitapları tercih edilmiştir. Sonuç olarak, çokkültürlülüğün sosyal bilgiler ders kitaplarına yansımalarına değinilmiş ve ders kitaplarındaki çokkültürlü niteliğin geliştirilebilmesi üzerine öneriler sunulmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Çokkültürlülük, Çokkültürcülük, Ders Kitabı, Kültür, Sosyal Bilgiler.*

* Bu makalede Etik Kurul Onayı gerektiren bir çalışma bulunmamaktadır.
There is no study that would require the approval of the Ethical Committee in this article.

** Bilim Uzmanı, Sosyal Bilgiler Öğretmeni,
(ahmetdogan2735@gmail.com), (Orcid: 0000-0003-0393-9964).

*** Doç. Dr., DEÜ, Buca Eğitim Fak., Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğt. Bl., Sos. Bilg. Anabilim Dalı,
(dogan.duman@deu.edu.tr), (Orcid: 0000-0002-4662-9942).

THE REFLECTION OF MULTICULTURALISM IN SOCIAL STUDIES TEXTBOOKS FROM 1968 TO THE PRESENT: A PERIODIC ANALYSIS (1968-1997/1998-2018)

Abstract

There search, which examines the reflection of multiculturalism in social studies text books, includes social studies researching boks dating from 1968 till 2018. Considering the period in which a critical curriculum change is taking place due to the fact that this period corresponds to a wide time interval, the current study was divided in to two different period intervals Inthiscontext, in total 23bookswereanalyzed. In order to provide a holisticperspective in thesereviews, thereview is not limited with in the certain level, also academic books in social sciences of 4th, 6th and 7th levels of grades were used. Inconclusion, reflections of multiculturalism in social studies text boks are mentioned and suggestions for the development of multicultural attribute in these books have been made.

Keywords: Multiculturalism, Multicultural, Culture, Socialstudies, Textbooks.

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca toplumlar göç, savaş, ticaret vb. aracılığıyla çeşitli biçimlerde etkileşim kurmuşlardır. İnsan toplulukları arasında meydana gelen bu çeşitli ve sayısız etkileşimler toplumların kültürel yönden birbirlerini etkilemelerine imkân tanımıştır. Toplumların çeşitli nedenlerle kaynaşması ya da birbiriyle etkileşim içerisinde bulunması biçiminde gerçekleşebilecek olan bu ilişkiler, toplumların sahip oldukları homojen kültürü aşınmaya uğratarak, o kültürün heterojen bir biçime doğru evrilmesine neden olmuştur. Bu durum, insanlık tarihi içerisinde salt homojen grupların oluşmasını engelleyerek, insan toplulukları arasında heterojen özelliklerin gelişmesine katkı sağlamıştır. İnsanlık tarihiyle eş değer bir geçmişe sahip olan etkileşimler etnik ve kültürel heterojenliğin dünyanın neredeyse tamamında rastlanabilen bir olgu olmasına yol açmıştır. Bu durum günümüzde homojen toplumlarla karşılaşmanın güçlüğüne işaret ettiği gibi, günümüz toplumlarının çeşitlilik temelinde yükseldiğini de göstermektedir.

1. Kültürel Çeşitlilik, Çokkültürlülük ve Çokkültürcülük

Günümüzde kültürel bakımdan çoğu ülkenin çeşitlilik gösterdiği görülmektedir. Yakın dönem verilerine göre dünyadaki 193 bağımsız devlet, bünyesinde 600 yaşayan dil grubu ve 5.000 etnik grup barındırmaktadır. Bu kayda değer etnik grup çeşitliliğine karşın çok az ülkede, yurttaşların aynı dili konuştukları ve aynı etnik-ulusal gruba ait oldukları bilinmektedir¹

Bir devletin sınırları içerisinde farklı kültürlerin, etnik-dinsel toplulukların ya da sosyo-kültürel grupların varlık göstermesi durumu *çokkültürlülük* kavramıyla ifade edilmektedir.² Bir toplumun çokkültürlü bir toplum olarak kabul edilebilmesi için iki veya daha fazla sayıda kültürel topluluğu içinde barındırması gerekmektedir.³ *Çokkültürcülük*⁴ ise toplumdaki mevcut çeşitliliğe karşı gösterilen tavır, tutum ve politikalara karşılık gelmektedir.⁵ Öyle ki, *çokkültürcülük* çeşitlilik ile farklılığı yaşatmaya ve farklılıklardan doğan muhtemel ihtilafları telif etmeye odaklı bir ideolojik konumlanışı ve bu konumlanış doğrultusunda şekillenen bir siyasal program ile yasal uygulamalar demetini içermektedir.⁶ Toplumlar kültürel çeşitliliğe temelde iki farklı şekilde tepki verebilmektedir; ya çeşitliliği hoş karşılayıp destekleyebilir ve böylece kendisini oluşturan toplulukların kültürel isteklerine saygı duyabilir ya da bu toplulukları tamamen veya kısmen kendi baskın kültürü içinde asimile etmeye çalışabilir. Toplumun ilk durumdaki yönelimi ve değerleri *çokkültürcü* iken, ikinci durumdaki yönelimi ve değerleri ise *tekkültürcü* olacaktır.⁷ Günümüzün ulus devlet örgütlenmesine sahip çokkültürlü toplumları bu iki cephe arasında bir çatışma yaşamaktadır.

1 Will Kymlicka, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015, s.26.

2 Kadir Canatan, *Aurupa'da Çokkültürlülük, Entegrasyon ve İslam*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2012, s.45.

3 Bhikhu Parekh, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasal Teori*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002, s.7.

4 "Çokkültürlülük" ve "çokkültürcülük" terimleri İngilizcede aynı sözcüğe yani "multiculturalism"e karşılık gelmektedir. Buna karşın İngilizcedeki "multiculturalism" sözcüğünün iki farklı anlamına işaret edebilmek ve terimin anlaşılabilirliğini kolaylaştırmak amacıyla Türkçeye "çokkültürlülük" ve "çokkültürcülük" biçiminde iki farklı sözcük olarak çevrildiği görülmektedir. Bu terimlerden ilki olan "çokkültürlülük" bir toplumdaki var olan çeşitliliğe işaret ederken, ikincisi olan "çokkültürcülük" ise çeşitliliği yaşatmaya yönelik geliştirilen politikalara karşılık gelmektedir.

5 Canatan, *a.g.e.*, s.45.

6 Uğur Kara, *Sorun ve Çözüm Bağlamlarıyla Ulus-Devletin Tarihsel Çevresi İçinde Kültürel Kimlik Olgusu*, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010, s.165.

7 Parekh, *a.g.e.*, s.7.

2. Türkiye’de Kültürel Çeşitlilik Olgusu

Türkiye’deki kültürel çeşitlilik olgusunun oluşum bakımından Batı toplumlarıyla benzerlik taşıdığı söylenebilir. Türkiye’nin kültürel çeşitliliği iki temele dayanmaktadır. Bunlardan ilkinin tarihsel sürecin bir sonucu olarak Anadolu topraklarında uzun yıllardır yaşayan yerleşik gruplar oluştururken, ikincisini göç aracılığıyla Türkiye Cumhuriyeti’ne yerleşen gruplar oluşturmaktadır.

Türklerin Anadolu’ya hâkim oldukları son bin yıl içerisinde, Anadolu’da Türkler ile birlikte Rumlar, Ermeniler, Kürtler/Kurmançlar, Zazalar, Araplar, Yahudiler, Süryaniler, Moğollar, Çerkezler, Gürcüler, Arnavutlar, Boşnaklar, Bulgarlar, Sırlar, Hırvatlar, Pomaklar gibi çok farklı etnik kökenden, din ve inançtan toplulukların yaşadığı söylenebilir. Bu farklı etnik grupların kimi zaman iç içe yaşamış oldukları görülmektedir. Öyle ki bu gruplar arasında özellikle din ve kültür bakımından yakın olanlar arasında evlilikler yoluyla akrabalık bağlarının oluştuğu görülürken; diğer yandan karşılıklı din değiştirmelerin, ittifakların, çıkar çatışmalarının ya da menfaat ortaklıklarının ortaya çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra toplu ilticalar, göçler ve karışım kaynaşmalar da meydana gelmiştir. Yaşanan bu sosyo-kültürel sürecin sonucunda coğrafya ve tarihin dönüştürücü ve birleştirici etkisiyle büyük oranda ortak bir etnik kimliğin oluştuğu görülmektedir. Bu etnik kimliğin temel ve belirleyici rengine Türk dili ve Türk kültürü kaynaklık etmektedir. Nitekim Anadolu coğrafyasında yönetimi, üst kültürü, merkezi ve üretimi bin yıldır temsil eden halk Türklerdir. Bu sebeple, özel bir girişime ihtiyaç duyulmaksızın zaman içerisinde Anadolu’da oluşan kültürel kimlikte Türklerin etkisi ve belirleyici rolü, doğal bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır.⁸

Türkiye’deki güncel göç verilerine bakıldığında, Suriyeli mültecilerin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Bu durumun temelinde 2011 yılında Suriye’de yaşanan iç karışıklıkların etkisiyle Suriye’den Türkiye’ye doğru gerçekleşen göç akını yer almaktadır. 2011 yılı itibarıyla Suriye’den dünyanın farklı bölgelerine doğru gerçekleşen göçlerden en çok etkilenen ülke Türkiye Cumhuriyeti olmuştur. Birleşmiş Milletler Mülteci Örgütü’nün (UNCHR) 3 Haziran 2019 tarihinde güncellenmiş olan verileri⁹ bu durumu gözler önüne sermektedir. 5, 631, 155¹⁰ Suriyeli mültecinin 3, 606. 737’si yani göç eden Suriyelilerin yarısından fazlası - %64’ü - Türkiye’de yaşamaktadır. Türkiye’yi 938,531 Suriyeli mülteci sayısı ile Lübnan; 664, 330 ile Ürdün; 253, 371 ile Irak; 132, 473 ile Mısır; 35,713 ile Kuzey Afrika takip etmektedir. Bu veriler 2018-2019 yıllarını kapsamaktadır.

8 Ahmet Buran & Berna Yüksel Çak, *Türkiye’de Diller ve Etnik Gruplar*, Akçağ Yayınları. Ankara, 2012, s.34-35.

9 <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria>. Erişim tarihi: 06.06.2019.

10 Bu sayı Birleşmiş Milletler Mülteci Örgütü’nün (UNCHR) kayıt altına aldığı mülteci sayısını ifade etmektedir.

Birleşmiş Milletler Mülteci Örgütü'nün (UNCHR) 30 Nisan 2019 tarihli göç verilerine göre Türkiye'ye göç eden mülteciler arasında ikinci sırayı 170 bin mülteci sayısı ile Afganistan'dan gelen göçmenler oluşturmaktadır. Afganistan'dan gelen göçmenleri 142 bin ile Irak'tan; 39 bin ile İran'dan; 5.700 ile Somali'den ve 11.700 ile diğer milletlerden gelen mülteciler takip etmektedir.¹¹

Başta Suriyeli mülteciler olmak üzere, Afganistanlı, Iraklı, İranlı, Somalili ve diğer pek çok millete mensup insan Türkiye Cumhuriyeti'ne doğru göç etmişlerdir. Bu göç hareketleri, Türkiye'nin halihazırdaki sosyo- kültürel yapısını etkilemiştir. Öyle ki, yerleşik unsurların yanı sıra göçlerle gelen bu unsurlar, Türkiye'nin kültürel çeşitliliğini artırmakla beraber yeni durumlara özgü olan yeni çözümlerin geliştirilmesini gerekli kılmıştır. Göç eden grupların heterojen bir dağılıma sahip olması ve dolayısıyla bu grupların kültür, eğitim ve dil farklılığı sebebiyle ortaya çıkması muhtemel olan uyum sorunlarının giderilmesi, birlikte yaşama kültürünün oluşturulması açısından önemlidir. Bu kapsamda çokkültürcü politikaların geliştirilmesi sorunların derinleşmesini engelleyebileceği gibi, göçlerle gelen grupların Türkiye Cumhuriyeti'ne uyumunu da sağlayabilecektir.

3. Sosyal Bilgiler Ders Kitapları ve Çokkültürlülük İlişkisi

Eğitim ve öğretim sürecinin bir parçası haline gelmiş olan ders kitapları, konunun öğrencilere aktarımı ve diğer pek çok işlevi dolayısıyla geçmişten günümüze dek önemini koruyan bir öğretim materyali olmuştur. Günümüzdeki çok yönlü değişimlere bağlı olarak değişen eğitim anlayışının beraberinde bazı yenilikleri getirdiği görülmektedir. Öyle ki, değişen eğitim anlayışıyla birlikte artık çağa uygun dinamik, dijital ve etkileşimli öğretim materyallerinin önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Öğretim materyallerinde meydana gelmeye başlayan bu dönüşüm, ders kitaplarının eskiye kıyasla öneminin azalmasına neden olmuştur. Ancak bir öğretim materyali olarak ders kitapları halen pek çok farklı işleve sahiptir. Bu işlevler arasında ders kitabının öğrencilere sağladığı pratik faydaların önemli bir yer tuttuğu söylenebilmektedir. Ancak *çokkültürlülük* gibi belli olgular açısından ders kitaplarına yaklaşıldığında, ders kitaplarının bazı örtük işlevlere de sahip olduğu görülmektedir. Öyle ki, ders kitapları ilgili ülkenin eğitim modelini, kültürünü, hukuki yapısını ve farklılıklara karşı tutumunu yansıtan bir ayna işlevi görmektedir. Bu anlamda ders kitapları söz konusu ülkenin adeta izdüşümüdür. Bu sebeple bir ülkede eğitimle ilgili olan herhangi bir olgunun ya da değerın izlerini ders kitapları üzerinden takip etmek mümkündür.¹²

11 <https://www.unhcr.org/tr/unhcr-turkiye-istatistikleri>. Erişim tarihi: 06.06.2019.

12 Elbette bu türden bir olgunun ders kitaplarında işlenebilmesi için ders kitabı içeriğinin söz konusu olguya uyum içerisinde olması gerekmektedir.

Bu çalışmada *çokkültürlülük* olgusunun sosyal bilgiler ders kitapları üzerindeki yansımalarının incelenme nedenini -yukarıda belirtilen- bu husus oluşturmaktadır. Çünkü konu, içerik ve kazanımlar açısından sosyal bilgiler ders kitapları çokkültürcü değerlerin yansıtılmasına elverişli bir yapıya sahiptir. Bu durum çokkültürcü değerlerin aktarılması ve çokkültürlü bir dünyada birlikte yaşama kültürünün geliştirilebilmesi bakımından sosyal bilgiler dersini diğer derslere kıyasla ön plana çıkarmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde yükselişe geçen ırkçı-saldırgan ideolojilerin savaş sonrasında yıkılmasıyla birlikte insan hakları hareketlerinin yükselişe geçtiği ve çokkültürlülük hareketinin de bu insan hakları hareketinin içerisinde yer aldığı görülmektedir. Bu anlamda savaş yıllarında yaşanan acı olaylar insanlık açısından önemli dersler içermektedir. Öyle ki, farklılıkları çatışma unsuru haline getirmek yaşanan sorunlara herhangi bir çözüm üretmeyeceği gibi insanlık tarihi açısından da acı hatıralara yenilerini eklemek anlamına gelecektir. Bu sebeple birbirine ait pek çok kültürel unsuru barındıran çeşitli grupların, toplulukların ve kültürlerin çatışmadan uzak bir yaşam alanını paylaşabilmeleri açısından birlikte yaşama kültürünü geliştirebilmeleri gerekmektedir. Toplumla, kültürle, insani ilişkilerle ve içinde bulunulan dünyayla ilgili tüm konularda önemli bir etki alanına sahip olan sosyal bilgiler dersi söz konusu çokkültürcü değerlerin aktarımı açısından oldukça önemli bir potansiyele sahiptir. Bu durum sosyal bilgiler ders kitaplarını çokkültürcü değerlerin öğrencilere aktarımı açısından önemli bir materyal olarak ön plana çıkarmaktadır.

Sosyal bilgiler dersinin çokkültürcü değerlerin aktarımı açısından içerdiği konulardan bazıları şu şekilde sıralanabilir:¹³

Dünya bölgeleri, onların kültürleri, tarihi, coğrafyası, uygarlığa katkıları, ekonomik ve siyasal sistemleri, diğer bölgelerle ilişkileri,

Farklı ahlâkî ve dinî inançlar ve bunların insan yaşamı üzerindeki etkileri,

Önyargıları, basmakalıp örnekleri, propagandaları, varsayımları ve düşünceleri ortaya çıkarma, inceleme, zanları ve değerleri tanımlama,

Başkalarına saygı gösterme, onların duygu ve ihtiyaçlarına karşı duyarlı olma,

Başka insanlara, grup ve kültürlerle, etnik, ırkî ve diğer farklılıklara karşı olumlu tutum sahibi olma/ geliştirme.

13 Cemil Öztürk, "Sosyal Bilgiler: Toplumsal Yaşama Disiplinlerarası Bir Bakış", *Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2012, ss.8-10.

4. Yöntem

Bu bölümde araştırmanın modeli, araştırmanın çalışma grubu, veri toplama ve araçları ile ilgili konulara yer verilecektir.

4.a. Araştırmanın Modeli

Bu araştırmada nitel paradigmaya dayalı betimsel bir yaklaşım kullanılmıştır. Bilindiği üzere betimsel araştırmalarda ele alınan olaylar ve durumlar ayrıntılı bir biçimde araştırılır. Bununla birlikte daha önceki olaylar ve durumlarla ilişkisi incelenerek, *ne* oldukları betimlenmeye çalışılır.¹⁴ Bu araştırmada nitel araştırma desenlerinden durum çalışması kullanılmıştır. Bilindiği üzere durum çalışması, güncel bir olguyu kendi gerçek yaşam çerçevesi (içeriği) içinde çalışan, olgu ve içinde bulunduğu içerik arasındaki sınırların kesin hatlarıyla belirgin olmadığı ve birden fazla kanıt veya veri kaynağının mevcut olduğu durumlarda kullanılan, görgül bir araştırma yöntemidir.¹⁵ Bu kapsamda ilgili çalışma süresince 1968-2018 yılları arasındaki sosyal bilgiler ders kitaplarında çokkültürlülüğün yansımaları irdelenerek, süreç içerisindeki değişimler betimlenmeye çalışılmıştır.

4.b. Çalışma Grubu

Bu araştırmanın çalışma grubunu 1968'den 2018'e kadar olan sosyal bilgiler ders kitapları oluşturmaktadır. 23 sosyal bilgiler ders kitabının örneklem olarak seçiminde kullanılan örnekleme yöntemi, *kolay ulaşılabilir durum örneklemesidir*. Bilindiği üzere kolay ulaşılabilir durum örnekleme yakın olan ve erişilmesi kolay olan bir durumun seçilerek, araştırmaya hız ve pratikliğin kazandırıldığı bir örneklemedir.¹⁶ 23 sosyal bilgiler ders kitabı bu ekseninde tercih edilmiştir. Bu çalışma kapsamında sosyal bilgiler ders kitaplarının ünitelerinin tamamı incelenip, çokkültürlülük ile ilgili içerik barındıran ünitelerin analizi yapılmıştır. Çokkültürlü içerik barındırmayan üniteler incelemenin dışında bırakılmıştır.

4.c. Veri Toplama Süreci ve Araçları

Bu araştırmada belgesel tarama yoluyla veri toplanmıştır. Bilindiği üzere "var olan kayıt ve belgeleri inceleyerek veri toplamaya belgesel tarama denir"¹⁷. Bu kapsamda 1968'den 2018'e dek uzanan sosyal bilgiler ders kitaplarından

14 İsmail Karakaya, "Bilimsel araştırma yöntemleri", Tanrıoğen, A.(ed). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2009, s.59.

15 Robert Yin, *Case Study Research: Design and Method*, Sage Publications, California, 1984, s.23'den akt. Ali Yıldırım & Hasan Şimşek, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006, s.277.

16 Yıldırım & Şimşek, *a.g.e.*, s.113.

17 Necati Cemaloğlu, "Veri Toplama Teknikleri: Nitel-Nicel", Tanrıoğen, A.(ed). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2009, s.154.

alınan 23 örneklem incelenmiştir. Bu anlamda araştırmanın temel veri toplama aracı doküman incelemesi kapsamında sosyal bilgiler ders kitaplarıdır. Veri toplama sürecinde Dokuz Eylül Üniversitesi'nin kütüphanesinden ve İzmir Milli Kütüphane'den yararlanılmıştır.

4.d. Verilerin Analizi

Bu çalışmada sosyal bilgiler ders kitapları *betimsel analize* tabi tutulmuştur. Bilindiği üzere betimsel analiz, elde edilen verilerin daha önceden belirlenen temalara göre özetlendiği ve yorumlandığı bir yaklaşımdır.¹⁸ Çalışma grubunda yer alan Sosyal Bilgiler ders kitaplarının dönemlerine göre çokkültürlülük bağlamında incelenmesinde işe koşulan ölçütler aşağıdaki gibidir.

Farklılıklara Bakış Açısı Ve Birlikte Yaşama Kültürü

Kültürel Etkileşimler

Kadın Hakları

Çokkültürlü Ülkeler

Çokkültürcü İçerik Ve Terminoloji

Etkinlik Çalışmaları

Bu ölçütler çerçevesinde incelenen ders kitaplarından alınan örnekler Bulgular kısmında sunulacaktır.

5. Bulgular

5.a. 1968-1997 Dönemi

Bu dönem içerisinde on adet sosyal bilgiler ders kitabı incelenmiştir. Benzer bulgularla karşılaşılması sebebiyle bu kitaplar ortak bir grup içerisinde ele alınarak incelemeye tabi tutulmuştur.

5.a.i. Farklılıklara Bakış Açısı ve Birlikte Yaşama Kültürü

Bu dönem içerisinde incelenen ders kitaplarının farklılıklara karşı ulus devlet mekanizması temelinde bir bakış açısı geliştirdiği görülmektedir. Ortak bir ulusal kimlik ve kültür duygusu yaratmayı amaçlayan bu anlayışın bir yansıması olarak farklılıklara karşı hoşgörü ve saygı prensibi temelinde yaklaşmıştır. Öyle ki, Türkiye Cumhuriyeti içerisindeki farklı grupların kültürel hakları, tarihsel kökenleri veya gelenekleri hakkında herhangi bir veriye ulaşamamaktadır. Ders kitaplarının söz konusu kısımlarında yer verilen ifadelerin tekkültürcü bir üsluba sahip olması ve farklılıklara yaklaşımın

18 Yıldırım & Şimşek, *a.g.e.*, s.224.

hoşgörü ve saygı temelinde ele alınmakla yetinilmesi, birlikte yaşama kültürüne zarar verici niteliktedir. Ulaşılan bulgulara kaynak teşkil eden bazı örnekler şu şekildedir:

Ders kitaplarının tarih konularının ele alındığı kısımlarında Türk devletlerinin din, mezhep ve dil bakımından tanıdıkları özgürlüklere, farklı dini inancı benimseyen ve farklı kültürlerle sahip olan Türk devletlerine ve Türklerin Anadolu'ya göçü sonrasında buradaki milletlere gösterdiği hoşgörü ve saygı politikasına ilişkin bilgilere yer verilmektedir.¹⁹

Ulus devlet anlayışının yansıması olarak Türklüğün ve Türk kültürünün üst kimlik olarak benimsendiği görülmektedir. Tarihte yer alan grupların farklılıklarına hoşgörü ve saygı anlayışı ile yaklaşıldığı görülürken; güncel zamanda Türkiye Cumhuriyeti'nin farklılıklarından bahsedilmediği ve tek tip bir kültürel yapının olduğu vurgulanmaktadır. Ulaşılan bulgu *millet* kavramının açıklandığı bir kısımda görülebilmektedir:

Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan herkesin dilinin, tarihinin ve geleneklerinin aynı olduğu belirtilerek bundan dolayı düşüncelerinin, değer yargılarının, tavırlarının da birbirine çok yakın olduğu ifade edilmiştir.²⁰ Sahip olunan ortak kültür, tüm farklılıklarına rağmen ortak duygu, düşünce ve değerlere sahip bir millet kavramını şüphesiz ki ortaya çıkarmıştır. Ancak bu durum yerel düzeyde kültürel farklılıkların olmadığı anlamına gelmemektedir. Çünkü Türkçenin yanı sıra konuşulan pek çok yerel dil bulunmaktadır. Benzer şekilde ders kitabının *Yeryüzündeki Diller* başlıklı kısmında da *Türkiye Türkleri ve Türk aslından olanlar* ifadesi, vatandaşlığa değil etnik kökene yapılan bir vurguyu içermektedir.²¹

Ders kitaplarının tarihsel dönemi ele alan konu başlıklarında kültürel çeşitliliğe yönelik olumlu vurguların da yer aldığı görülmektedir. Bu kısımlardaki ifadeler çokkültürcü bir bakış açısına sahip olunması ve grup haklarına ilişkin bilgiler içermesi sebebiyle birlikte yaşama kültürünü geliştirici niteliktedir. Bu bulgulara verilebilecek bazı örnekler şu şekildedir:

Yeryüzündeki Dinler başlıklı kısımda, insanların bağlı oldukları dinlerin kategorize edilmiş ve konunun anlatımında çeşitlilik olgusu öne çıkarılmıştır.

19 Bkz. Selman Erdem & İsmet Parmaksızoğlu & İsmet Konuk, *Sosyal Bilgiler Orta 2*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971, s.9, 10, 67, 83; Niyazi Akşit & Ferruh Sanır & Tarık Asal, *Sosyal Bilgiler 2. Sınıf*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1980, ss. 10-18; Ferruh Sanır & Tarık Asal & Niyazi Akşit, *İlkokul İçin Sosyal Bilgiler 4*, Milli Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987, s.206; Milli Eğitim Bakanlığı, *İlkokullar İçin Sosyal Bilgiler 5*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991, s.50; Erol Ünal Karabıyık, *İlkokul Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 5. Sınıf*, Üner Yayınları, Ankara, 1993, s.32; Nalân Kılavuz, *İlköğretim Okulları İçin Sosyal Bilgiler 5*, Önde Yayıncılık, İstanbul, 1996, s.58; V. Senihi Kitapçı, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabı*, Özgün Matbaacılık, Ankara, 1997, s.34.

20 Selman Erdem & İsmet Parmaksızoğlu & İsmet Konuk, *Sosyal Bilgiler Orta 3*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974, s.30-31.

21 Rakım Çalpalı, *Sosyal Bilgiler İlkokul: 5*, İnkılâp ve Aka Kitapevleri, İstanbul, 1978, s.133.

Hindistan'daki ve Afrika kıtasındaki yerli inançlara da yer verildiği dikkati çekmektedir.²²

Hun uygarlığının anlatıldığı bir kısımda, Hunların toplumlar arasındaki dinsel ayrılıkları hoş gördüklerine ve egemenlikleri altına aldıkları ülkelere kendi iç işlerini düzenlemede geniş haklar ve yetkiler tanıdıkları vurgulanmıştır.²³

Eğitim ve kültür alanında yapılan inkılâpların anlatıldığı kısımda *bağnaz insan ile çağdaş insan* arasındaki farklılara değinilmiştir. Öyle ki, bu anlatımda farklılıklara saygı gösterilmesi ve onlara özgü değerlerin farkında olunması sağlanmaya çalışılmıştır.²⁴

Devlet Yönetimi adlı kısımda sultanın temel görevi halkın refah, mutluluk ve güven içinde yaşamasını sağlamak olarak açıklanırken, bu görevin içine yalnızca Müslümanların değil, Hıristiyan ahalinin de girdiği belirtilmiştir. Dolayısıyla Hıristiyanlara yönelik herhangi bir ayrımcılığın olmadığı vurgulanmıştır.²⁵ Bu kısım ayrımcı bir söylemden uzak durulması ve adalet, eşitlik gibi temel insani değerlerin öne çıkarılması bakımından önem taşımaktadır.

5.a.ii. Kültürel Etkileşimler

1968-1997 yılları arasındaki sosyal bilgiler ders kitaplarında kültürel etkileşimlere sınırlı bir çerçeve içerisinde yer verilmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere çeşitli milletlerle kurulan askeri ve siyasi ilişkiler kültürel etkileşimlerin odağını oluşturmaktadır. Bu milletlerin kültürlerine ilişkin yeterli bilgilere ulaşılamadığı gibi kültürleşme süreçleri hakkında da herhangi bir veri elde edilememektedir. Osmanlı Devleti ve öncesinde Anadolu'da çokkültürlü bir yapının bulunduğu ifade edilmiş ve bu insanların Osmanlı millet sistemini oluşturduğu pek çok ders kitabında vurgulanmıştır. Buna karşın, bu grupların Türk kültürü üzerindeki etkisini belirten herhangi bilgiye erişilememiştir. Bu durum kültürel etkileşimlerin geçmiş dönemlerde kalmış, romantik bir unsur olarak ele alındığı izlenimini yaratmaktadır. İlgili ders kitaplarında sınırlı bir biçimde öne çıkarılan kültürel etkileşimler ile ilgili bazı örnekler şu şekildedir:

Ön Asya'da birçok milletin karşılaşarak, bir araya geldiği ve bu durumun uygarlık tarihi bakımından birçok önemli sonuçları olduğu vurgulanmıştır.²⁶ Bu bağlamda Haçlı Seferleri'nde Müslümanlarla Hıristiyanların karşı karşıya gelmeleri sonucunda, Avrupalıların Müslümanlardan birçok şeyi öğrendikleri belirtilmiştir.²⁷

22 A.g.e., s.133.

23 Sanır ve diğer, a.g.e., s.206.

24 Selman Erdem & İsmet Konuk & İlyas Küçükcan, *Sosyal Bilgiler İlkokul 5*, Fil Yayınevi, İstanbul, 1990, s.182-183.

25 Altan Deliorman & Ramazan Özey & Recep Efe, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 6*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul, 1998, s.88.

26 Benzer örnekler için bkz. Karabıyık, a.g.e., s.41.

27 Erdem ve diğer (1971), a.g.e., s.290-291.

Amerika kıtasının anlatıldığı bir kısımda Avrupalı göçmenlerin Amerikan yerlileri ile giriştikleri savaşlarda yerlilere karşı katliamda buldukları belirtilmiştir. Bu etkileşimlerin kıtanın kültürel yapısını dönüşüme uğrattığı ifade edilmiş, kültürel etkileşimlerin savaş ve göç gibi faktörlerle de gerçekleşebileceği vurgulanmıştır.²⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda güzel sanatların ele alındığı bir kısımda kültürel etkileşimler yoluyla Türkçeye Arapça ve Farsça sözcüklerin girmeye başladığı belirtilmiş ve bu durumun Türkçede değişimlere yol açtığı vurgulanmıştır.²⁹

5.a.iii. Kadın Hakları

Kadın hakları, bu dönem içerisindeki ders kitaplarında kadının tarihteki statüsü ve kadın haklarına yönelik yasal düzenlemeler çerçevesinde ele alınmıştır. Ulaşılan bulgulara kaynak teşkil eden bazı örnekler şu şekildedir:

Türk Medeni Kanunu'nun anlatıldığı kısımda bu kanun ile birlikte tek eşliliğin getirildiği ve yüzyıllar boyunca hakları kısıtlanmış olan Türk kadınının haklarına kavuştuğu vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra tüm vatandaşların cinsiyet, renk, din ve mezhep ayrıntıları olmaksızın hak ve ödevler bakımından eşit oldukları belirtilmiştir.³⁰ Bu ifadeler kadın hakları açısından yaşanan sorunların ele alınarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kadınlara sağladığı haklara yönelik bir vurgu içermesi bakımından önemlidir.³¹

"Türk Kadınının Tarihteki Yeri" adlı okuma parçasında kadının sosyal konumuna ve kadın haklarının önemine ilişkin kayda değer bilgilere yer verilmiştir. Öyle ki, ilk Türk devletlerinde, kadının ve erkeğin eşit haklara sahip olduğu, erkeğin tek kadınla evlendiğine, evin eşlerin ortak malı sayıldığına, çocuklar üzerinde babanın olduğu kadar annenin de hakkı olduğuna, hakanın emirleri, "Hakan ve Hatun emrediyor ki" diye başladığına, kurultaylara, hakanla beraber mutlaka hatunun da katıldığına ve kadınların, devlet memurluklarında görev alabildiklerine değinilmiştir. Bu olumlu uygulamalara karşın Osmanlı Devleti zamanında kadınların birçok hakkını kaybettiği; evlenme, boşanma, miras ve devlet memuru olabilme konularında erkeklere tanınan hakların birçoğunun kadınlara tanınmadığı ve bu durumun, cumhuriyet döneminde medeni kanunun kabulüne kadar devam ettiği vurgulanmıştır.³²

28 Erdem ve diğer (1974), *a.g.e.*, s.12.

29 Millî Eğitim Bakanlığı, *a.g.e.*, s.56-57.

30 Erdem ve diğer (1974), *a.g.e.*, s.244.

31 Benzer bir örnek için bkz. Erdem ve diğer (1990), *a.g.e.*, s.185.

32 Millî Eğitim Bakanlığı, *a.g.e.*, s.210. Benzer bir örnek için bkz. Erdem ve diğer (1971), *a.g.e.*, s.67.

5.a.iv. Çokkültürlü Ülkeler

1968-1997 dönemi ders kitaplarında çokkültürlü ülkelere yönelik verilen bilgiler genellikle toplumların hangi halklardan oluştukları üzerinedir. Bu sebeple çokkültürlü ülkelerde yer alan halkların kültürlerine ya da sosyal yapılarına ilişkin bilgilere pek ulaşılamamaktadır. Konu siyasi çerçeve içerisinde ele alınmıştır. Ulaşılan bulgulara kaynak teşkil eden bazı örnekler şu şekildedir:

Suriye, Filistin ve İsrail'in anlatıldığı kısımlarda bu ülkelerin etnik yapısına ilişkin kabaca bazı bilgilere yer verilmiştir. Filistin topraklarını İsrail ve Ürdün olmak üzere iki devletin paylaşmış olduğu belirtilerek, İsrail halkını yerli ve dış ülkelere gelen Yahudilerin ve az sayıda Arap'ın meydana getirdiğine, Ürdün halkını ise Arapların oluşturduğuna değinilmiştir.³³

Avustralya kıtasının anlatıldığı kısımda halkın İngiliz soyundan geldiği, siyah derili olan yerlilerin kıtada çok az olduğu belirtilmiştir. Okyanusya adalarında, genellikle çok ilkel yerlilerin yaşadığı ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Avustralya'da çeşitli ülkelere çok sayıda göçmenin ve işçinin bulunduğu dile getirilmiştir.³⁴

ABD gibi belli başlı çokkültürlü devletlerin anlatıldığı kısımlarda çokkültürlü yapının oluşum sürecinde etkili olan faktörlere yer verildiği ve toplum içerisindeki kültürel çeşitliliğe dair betimlemelerin yapıldığı görülmektedir. Ulaşılan bulgulara kaynak teşkil eden bazı örnekler şu şekildedir:

19. yüzyıl başlarında ABD'nin nüfusunun büyük çoğunluğunu İngiliz göçmenlerin torunlarının oluşturduğu ve bu yüzyılda Büyük Britanya ve İrlanda, Almanya, İskandinavya, Polonya, Rusya, İtalya ve İspanya'dan, ABD'ye sürekli göçmen akınlarının olduğu belirtilmiştir. Avrupa göçmenlerinin ABD'de doğan çocuklarının ve torunlarının, zamanla İngilizceyi anadili haline getirerek, yeni bir millet yaratmış oldukları vurgulanmıştır. ABD nüfusunun %10 kadarını oluşturduğu belirtilen siyahilerin ise çoğunun güney devletlerinde yaşadığı; Afrika'dan köle olarak getirilen dedeleri gibi, pamuk ve tütün tarlalarında çalışarak hayatlarını kazandıkları ifade edilmiştir.³⁵

Yabancı devletlerin (özellikle Balkan devletleri ve Avrupa devletleri) toplum yapısı incelenirken çoğunlukla buralardaki Türk nüfusunun merkeze alındığı ve Türkler dışındaki diğer kültürel gruplardan veya azınlıklardan pek bahsedilmediği görülmektedir. Bu sebeple bu ülkelerde yaşayan farklı kültürlerle ilişkin bilgilere pek erişilememektedir. Ulaşılan bulgulara kaynak teşkil eden bazı örnekler şu şekildedir:

9 milyonluk ülke nüfusunun (1988) 1,5 milyondan fazlasını Türklerin oluşturması bakımından Bulgaristan'ın Balkan ülkeleri arasında Türklerin

33 Millî Eğitim Bakanlığı, *a.g.e.*, s.299-300.

34 Erdem ve diğer (1990), *a.g.e.*, s.223-224.

35 Erdem ve diğer (1971), *a.g.e.*, s.323.

en çok bulunduğu ülke olduğu belirtilmektedir. ³⁶Yunanistan'ın anlatıldığı başka bir ders kitabında ise, Yunanistan'da 200 bini geçen Türk nüfusunun bulunduğu belirtilmiştir ve nüfusun yoğun olarak yaşadığı yerlere değinilmiştir. Yunanistan'da yaşayan Türklerin tüm haklarının Lozan Antlaşması ile güvence altına alınmasına rağmen zaman zaman bazı haklarının Yunanlılar tarafından ihlâl edildiği belirtilmiştir.³⁷

5.a.v. Çokkültürcü İçerik ve Terminoloji

1968-1997 dönemi içerisinde yer alan sosyal bilgiler ders kitaplarında kültürel görecelik, insan hakları, hoşgörü ve saygı gibi pek çok kavrama ilişkin bilgilere yer verildiği görülmektedir. Bunun yanı sıra tarihten verilen örnekler yoluyla azınlık kültürlerinin karşılaştıkları tehlikelere yönelik önemli hususlara vurgu yapılmıştır. Bu dönem içerisindeki çokkültürcü içerik çoğunlukla etkinlik çalışmaları veya bazı soru bölümleri yoluyla öne çıkmaktadır. İlgili ders kitaplarına bütünsel bir bakış açısıyla yaklaşılacak olduğunda ders kitaplarının tekkültürcü yapısının öne çıktığı görülmektedir. Öyle ki, çokkültürcü bakış açısı hoşgörü ve saygı yaklaşımın gölgesinde kalmış, kültürel çeşitliliği betimleyici bir öze kavuşmamıştır.

5.a.vi. Etkinlik çalışmaları

1968-1997 dönemi içerisinde yer alan sosyal bilgiler ders kitaplarındaki etkinlik sorularının tekkültürcü ve çokkültürcü yaklaşımı yansıtan çeşitli unsurlar ile karşılaşılmaktadır. Ulaşılan bulgulara kaynak teşkil eden bazı örnekler şu şekildedir:

Yeniçağ Başlarında Avrupa başlıklı bir kısım "Amerika'nın yerli halkı kimlerdir? Anlatınız."³⁸ sorusu ve benzer şekilde bölüm sonu sorularında yer alan "Avustralya halkı kimlerden meydana gelir?"³⁹ sorusu ilgili ülkelerin kültürel çeşitliliğine vurgu yapar türdendir. Öte yandan söz konusu ders kitabının ilerleyen kısımlarında Eskimolar ile yerli bir halk olan Laponların kültürleri ve yaşayışları sorulan sorular ile karşılaştırılmaya çalışılmıştır.⁴⁰

Ünite sonunda yer alan sorulardan iki tanesi çokkültürlülük açısından önemlidir. Sorulardan bir tanesi şu şekildedir: "Yeryüzünde hangi ırktan, hangi dinden insanlar daha çoktur? Hangi diller daha çok yaygındır?"⁴¹ Sorulardan diğeri ise şu şekildedir; "Yeryüzünde ne kadar Türk var? Ne kadarı Türkiye'de

36 Millî Eğitim Bakanlığı, *a.g.e.*, s.109.

37 Kitapçı, *a.g.e.*, s.84-85.

38 Erdem ve diğer (1971), *a.g.e.*, s.136.

39 *A.g.e.*, s.371.

40 *A.g.e.*, s.376.

41 Çalapala, *a.g.e.*, s.134.

yaşıyor? Başka hangi ülkelerde Türkler var?"⁴² İlk soru öğrencilerin dünyadaki kültürel zenginliğe ilişkin farkındalık kazanmasını sağlaması bakımından önemliken, ikinci soru Türkiye Cumhuriyeti içerisindeki kültürel çeşitliliği Türk nüfusu özelinde ele almaktadır.

5.b. 1998-2018 Dönemi

5.b.i. Farklı Kültürlere Bakış Açısı ve Birlikte Yaşama Kültürü

Bu dönem içerisinde yer alan sosyal bilgiler ders kitaplarının kültürel çeşitliliğin mekanizmaları ve süreçleri hakkında daha detaylı ve net ifadeler içerdiği görülmektedir. Bu durum özellikle 2007 yılından itibaren yayınlanan ders kitaplarında belirgin olarak öne çıkmaktadır. İlgili kısımlarda Anadolu'nun kültürel geçmişinin bugüne olan etkisinin belirtilmesi, kültürel etkileşimlerin dünya tarihi ve kültürü açısından taşıdığı önem, temel insan hakları ve bu eksende gelişen ırkçılık karşıtı düşünceler gibi çok kültürlülük açısından önem taşıyan konuların ve vurguların yer aldığı görülmektedir. Bu yönüyle birlikte yaşama kültürünü geliştirici bir nitelik taşımaktadır. Buna karşın ilgili ders kitaplarındaki temel yapının çoğunlukla bir üst kimlik olarak öne çıkarılan *Türklük* üzerine kurulu olduğu görülmektedir. Bu sebeple Türklük vurgusunun öne çıktığı tekkültürcü kısımlar birlikte yaşama kültürüne zarar verici niteliğe sahiptir. Ulaşılan bulgulara kaynak teşkil eden bazı örnekler şu şekildedir:

Merhaba, Doyduğum Toprak adlı kısımda tarih boyunca insanların çeşitli nedenlerden dolayı yurtlarından ayrılmak zorunda kaldıklarına yani göç ettiklerine değinilmiştir. Söz konusu bu göçlerin ekonomik, sosyal, siyasi ve kültürel pek çok nedeninin olduğu vurgulanarak, bazen tarihin seyrini değiştiren sonuçları olduğu belirtilmiştir. Söz konusu metin çokkültürlülük olgusunun temelinde yer alan süreçlerden birisi olan göçe ilişkin bilgi vermesi bakımından önemlidir. Ancak çokkültürlülüğe ilişkin asıl önemli olan kısım, 1951 yılında Bulgaristan'dan Türkiye'ye dönmek zorunda kalan bir ailenin yaşadığı zorlukları öne çıkaran röportajda yer almaktadır. Röportajda yer verilen bilgiler pek çok çokkültürlü toplumda yaşanan baskı ve asimilasyon gibi olumsuz uygulamalara örnek niteliği taşımaktadır. Bulgar hükümetinin asimilasyonu hedefleyen politikalarından önce iki farklı kültürün bir arada barış içinde yaşadığı ifade edilirken, bu politikalar sonrasında azınlıkta bulunan Türklerin tüm mal varlıklarını orada bırakarak, göç etmek zorunda kaldıkları belirtilmiştir. Benzer şekilde Türklerin göç hikâyelerinin anlatıldığı TRT'nin "Göç Hikâyeleri" adlı belgeselin tanıtımı yapılmıştır.⁴³ Görüldüğü üzere asimile edici politikaların sakıncalarının belirtilmesi ve göç olgusundan bahsedilmesi bakımından çokkültürcü bir yaklaşıma sahip olan ilgili kısımda konu Türklük çerçevesinde ele alınmaktadır. Bu durum yaşanan paradigma değişikliğine rağmen tekkültürcü anlayışın izleri ile karşılaşıldığını göstermektedir.

42 A.g.e., s.134.

43 Mecit Mümin Polat & Niyazi Kaya & Miyase Koyuncu & Adem Özcan, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007, s.42-43.

Temel İnsan Haklarımızı Tanıyalım adlı kısımda 1960'lı yıllarda ırkçılık karşıtı düşünceleriyle öne çıkan Martin Luther King'in 28.09.1963 tarihli ünlü -I Have a Dream- konuşmasına yer verildiği görülmektedir. Ders kitabında yer verildiği biçimiyle bu konuşmada öne çıkan hususlar tüm insanların eşitliği; köleliğin kaldırıldığı, kardeşliğin hüküm sürdüğü ve deri rengine ya da diğer özelliklere dayalı ırkçılığın ortadan kaldırıldığı adaletli, eşitlikçi bir düzen tasavvurudur.⁴⁴ İlgili kısımlarda evrensel bir çokkültürcü yaklaşıma işaret edilmiştir.

Benzer vurgularla *İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi*'nin ele alındığı kısımda da karşılaşmak mümkündür. Yer verilen maddelerden özellikle iki tanesi önemlidir. Bunlardan ilki "bütün insanlar özgürdür ve hepimize eşit davranılmalıdır."⁴⁵ maddesi iken, ikincisi "herkes ırk, renk, cinsiyet, dil, din gibi ayrımlar gözetmeksizin eşittir."⁴⁶ maddesidir. Bu maddeler temel insan haklarına ve çokkültürlülük yaklaşımına yönelik düşünceler içerdiği açısından önemlidir.

Neler Öğreneceksiniz? adlı bölümde "farklı cinsiyetlere, sosyoekonomik, kültürel, etnik gruplara ve özel gereksinimli bireylere karşı oluşan ön yargı ve kalıp yargıları sorgulayacaksınız"⁴⁷ ifadesi geçmektedir. İncelenen ders kitapları arasında ilk kez *kültürel ve etnik gruplar* ifadesinin geçtiği görülmektedir. Gerek bu gruplara ve özel gereksinimli bireylere karşı oluşan ön yargı ve kalıp yargıları sorgulama prensibinin yer alması, gerekse de *kültürel ve etnik gruplar* ifadesinin ilk kez ders kitabında geçmesi sebebiyle çokkültürlülük açısından önemli bir kısımdır. Bu cümle çokkültürlülük kuramının düşünce yapısını yansıtması bakımından da önem taşımaktadır.

Farklı Kültürler Bir Arada Yaşadı başlıklı kısımda, Osmanlı toplumunda, Müslüman, Hıristiyan, Yahudi gibi çeşitli dine ve ırka mensup olan insanların bir arada yaşadığı belirtilerek, Fatih Sultan Mehmet'in Bosnalı din adamlarını himayesine aldığı belirtiltiği fermanına yer verilmiştir.⁴⁸

Sosyal bilgiler dersinde öğrenilecek bilgilerin anlatıldığı ünitenin giriş kısmında yer alan bilgiler ilgili ders kitabının çokkültürlü bir bakış açısını yansıttığını göstermektedir. Konuşma balonu biçiminde aktarılan bilgilerdeki dikkati çeken ilk madde şu şekildedir "... Hem tarihimizi hem de ülkemizle birlikte dünyadaki kültürleri tanıma fırsatı da buluruz. Hem ülkemizde hem de farklı ülkelerde yaşamış önemli insanların yaptıklarından haberdar oluruz"⁴⁹ Görüldüğü üzere ders kitabında yer verilen bu bilgide kültürel çeşitlilik olgusu öne çıkarılmaktadır.

44 Adnan Altun & Yasin Doğan & Efkân Uzun, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 6 Ders Kitabı*, Altın Kitaplar, Ankara, 2010, s.147.

45 A.g.e., s.153.

46 A.g.e., s.153.

47 Faruk Gökalp Yılmaz & Hasan Bayraktar & Mustafa Kemal Özden & Murat Akpınar & Ömer Evin, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler 6 Ders Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018, s.11.

48 Polat ve diğerleri, a.g.e., s.72

49 Ömer Faruk Evirgen & Jülide Özkan & Suna Öztürk & Zuhâl Özdural, *Ortaokul Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2017, s.13.

1968-1997 döneminde yayınlanan ders kitaplarında⁵⁰ farklı milletlerden oluşmak biçiminde ifade edilen kültürel çeşitlilik için ilk kez *çokkültürlülük* ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak farklılıklara karşı hoşgörü duymak gerekliliği üzerine yapılan vurgulara –önceki dönem ders kitaplarında olduğu gibi- bu dönem ders kitaplarında da rastlanılmaktadır. İlgili kaynak şu şekilde sadeleştirilmiştir:

Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde farklı ırklardan ve dinî inançlardan insanların yaşadığı ifade edilerek “Osmanlı Devleti'ndeki bu çokkültürlülük, Osmanlı millet sisteminin de temelini oluşturmaktadır.” cümlesinde çokkültürlülük ifadesine yer verilmiştir. Bu sistem hakkında ebru sanatı benzetmesi yapılarak, farklı renklerin birbirine karışarak mükemmel bir ahenk meydana getirdiği vurgulanmıştır.⁵¹

Türkiye'nin kültürel çeşitliliğe ve zenginliğe sahip olduğunun vurgulanmasına rağmen ders kitaplarının hiçbirinde Türkiye'de yaşayan kültürel gruplardan bahsedilmemektedir. Aile, okul ve toplum hayatı, nüfus, iller ve bölgeler gibi çokkültürlülüğün yansımalarının yer alabileceği konu başlıklarının olduğu bölümlerde de aynı durumla karşılaşılmaktadır.⁵² Öte yandan kültürel çeşitliliğin bölgesel farklılıklar olarak ele alındığı bu dönem ders kitaplarında bu çeşitliliğin yalnızca Türk kültürünün alt dalları olarak ifade edildiği görülmektedir. İlgili bulguya kaynak teşkil eden örneklerden bazıları aşağıdaki görseldeki gibidir:

50 Bu duruma 1968-1997 dönemi arasında yayınlanan ders kitaplarında açıkça, 1998-2017 arasındaki ders kitaplarında da örtük bir biçimde rastlanılmaktadır. 2018 yılından itibaren kavramsal terminolojinin net bir biçimde değişmeye başladığı gözlemlenmektedir.

51 Gökhan Gültekin & Murat Akpınar & Mustafa Nohutçu & Pınar Özerdoğan & Seher Aygün, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2018, s.62.

52 Bkz: Deliorman ve diğerleri, *a.g.e.*, ss.112-141; Güler Şenünver & Ezdihar Karabulut & H.Samim Kesim & Rifat Turgut & Nesime Ercan & Mustafa Küçükbaycan & Hasan Uslu & Aliye Akay, *İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler 6*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000, ss.101-142; Güler Şenünver & Ezdihar Karabulut & H.Samim Kesim & Rifat Turgut & Nesime Ercan & Mustafa Küçükbaycan & Hasan Uslu & Aliye Akay, *İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler 4*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001, ss.9-42; Demet Karagöz & Meltem Tekerek & Niyazi Kaya & Hikmet Azer & Melek Derya Alıç & Bekir Yılbat & Miyase Koyuncu & Kadir Ulusoy, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005, ss.36-49; Fatma Ünal & Hasan Özdemir & Mehmet Ünal & Ömer Faruk Evirgen & Özgül Dağ & Selim Kutay, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2017, ss. 32-49; Sami Tüysüz, *İlkokul Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı*, Tuna Matbaacılık, Ankara, 2018, ss.34-48.

 Sıra Sizde

Aşağıdaki tabloya günlük hayatımıza yerleşmiş kültürel unsurlardan üçünü yazınız. Bu kültürel unsurların tarih boyunca gösterdiği gelişim, süreklilik ve değişimi tabloda uygun bölüme yazınız.

 Kültürel unsurlar	 Geçmişte nasıldı?	 Günümüzde nasıl?	 Süreklilik mi gösteriyor?	 Değişim yaşamış mı?

Görsel. 1

Kültürel Özelliklerimiz adlı kısımda Türkiye’deki bayram kutlamalarının birçok yönüyle birbirine benzemesine rağmen yöreden yöreye bazı farklılıklar gösterdiği belirtilmiştir. Benzer şekilde Türkiye’nin el sanatlarının, mimarisinin, giysilerinin, müziklerinin ve yemeklerinin de yöreden yöreye benzerlikler ve farklılıklar taşıdığı ifade edilmiştir.⁵³ Kültürel çeşitliliğe yönelik bir vurgunun yapıldığı bu kısımda farklı kültürel gruplardan bahsedilmediği gibi kültürel çeşitlilik üzerindeki temel vurgu Türk kültürünün bölgeden bölgeye gösterdiği farklılıklara odaklandığı görülmektedir. Bu sebeple ilgili kısmın tekkültürcü bir arka plana sahip olduğu söylenebilir.

5.b.ii. Kültürel Etkileşimler

Kültürlerin geçmişten günümüze yaşadığı değişim, kültürler arasındaki etkileşim; kültürler arasındaki benzer ve farklı yönlerin tablo, görsel ve anlatımlar yoluyla ele alınması gibi özellikler bu dönem ders kitaplarını, 1968-1997 dönemi ders kitaplarına kıyasla çokkültürlülük bakımından öne çıkaran karakteristik özelliklerdir.

“Geçmişten Günümüze” adlı kısımda bir tablo verilerek, günlük hayata yerleşmiş olan kültürel unsurlardan üçünün ve bunların tarih boyunca gösterdiği gelişim, süreklilik ve değişimin tablonun uygun bölümlerine yazılması istenmiştir.⁵⁴ Yer verilen bu tablo kültürel unsurların tarih boyunca yaşadığı değişimi ve kültürler arasındaki etkileşimi öne çıkarması bakımından oldukça önemlidir.

“Etkiledik, Etkilendik Ama Nasıl?” adlı kısımda televizyon, internet, telefon gibi iletişim araçlarının henüz icat edilmediği dönemlerde farklı kültürlerden insanların hangi ortamlarda karşılaşabilecekleri ya da kimler aracılığıyla başka kültürlerden haberdar olabilecekleri sorulmuştur.⁵⁵ Bu soru aracılığıyla çokkültürlü bir topluma ilişkin başarılı bir taslak ortaya koyulmaktadır. Bu açıdan çokkültürlülük bakımından önemli görülmektedir.

Farklı toplumların yemek kültürleri, geleneksel kıyafetleri, özel günleri ve kutlamaları, kültürel yapıları gibi çok sayıda özelliklerinin tanıtıldığı ve bu toplumların Türkiye ile aralarındaki benzerliklere ve farklılıklara yer verildiği görülmektedir. Bu durum çokkültürlülük açısından önemli bir gelişmedir. İlgili bulguya kaynak teşkil eden örneklerden bazıları şu şekildedir:

Balkanların anlatıldığı bir kısımda, Türk yemek kültürüne ait birçok unsurun günümüzde Balkanlar’da yaşatılıyor olduğu belirtilmiştir. Pide, börek, kebab, dolma, somun, gevrek, sarma, helva, boza, salep, kahve, şerbet, kadayıf, baklava gibi yiyeceklerin ve fincan, tas, cezve gibi mutfak araçlarının Balkan kültüründe hâlâ yaşamakta olduğu ifade edilmiştir.⁵⁶

53 Evirgen ve diğerleri, *a.g.e.*, s.50-51.

54 *A.g.e.*, s.60.

55 Polat ve diğerleri, *a.g.e.*, s.73.

56 *A.g.e.*, s.61.

Haçlı Seferleri'nin anlatıldığı kısımda, bu seferler sırasında Doğu ve Batı medeniyetlerinin birbirlerinden etkilendikleri belirtilmiştir. Öyle ki, Haçlıların, Müslüman ülkelerde gördükleri ipek giysilerden ve Müslümanların temizlik ve yıkanma alışkanlıklarından etkilendikleri ifade edilmiştir.⁵⁷ Ancak Müslümanların hangi alanlarda Haçlılardan etkilendiğine dair bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

"Uzaktaki Arkadaşlarım" ünitesinin giriş bölümünde yer alan "Neler Öğreneceğiz?" başlıklı kısımda farklı kültürlerle ilişkin farkındalık yaratan sorular bulunmaktadır. Bu sorular şu şekildedir: "Diğer ülkelerdeki arkadaşlarınızla benzerlik ve farklılıklarınız nelerdir?", "Başka bir toplumda yaşayan arkadaşlarınızın günlük yaşamları hakkında bir fikriniz var mı?", "Diğer ülkelerdeki arkadaşlarınızla ortak kutladığınız günleriniz var mı?"⁵⁸

"Uzaktaki Arkadaşlarım" başlıklı kısımda da 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı kapsamında ele alınan bir okuma parçasına yer verilmektedir. Bir çocuğun bayram sebebiyle farklı ülkelere gelen diğer çocuklarla karşılaşması sonucunda hissettiklerini ve düşüncelerini anlattığı bir konuşma metni önemlidir.⁵⁹ Benzer şekilde bir başka ders kitabının "Küresel Bağlantılar" ünitesinde yer alan şu cümleler kültürel çeşitliliğe verilen önemi, hoşgörü ve saygının ise gerekliliğini vurgulamaktadır.⁶⁰ "Farklı kültürler ile kendi kültürümüzü karşılaştıracamız.", "Farklı kültürlerle saygılı olmanın gerekliliğini kavrayacağız."

Ülkelerin yemek kültürleri üzerinden yapılan bir anlatımda Arap ve Uzak Doğu kültürleri karşılaştırılmıştır. Bu iki karşılaştırma üzerinden bu kültürler içerisindeki geleneklerin, o kültürün mensupları açısından değerli görülmesi sebebiyle saygı duyulması gerektiği belirtilmiştir. Bunun yanı sıra bu kültürlerde sürdürülen geleneklerin kendi kültürümüz açısından zor ya da tuhaf olduğu düşüncesinin benimsenmemesi gerektiği ifade edilmiştir.⁶¹

Çokkültürlülük açısından öne çıkan unsurlardan bir diğeri ise farklı dil, din, ırk ve milletten insanların dünya uygarlığının gelişmesinde katkıları olduğunun belirtilmesidir. İlgili bulguya kaynak teşkil eden örneklerden bazıları şu şekildedir:

Neden Yaşatmalıyız? adlı kısımda çok sayıda buluşun (elektrik örneği) bugünkü kapsamlı ve yaygın kullanıma getirilmesinde pek çok bilim insanının katkısı olduğu belirtilerek, bilim insanlarının birbirinden çok farklı olan dil, din, renk, ırk ve milletten geldiğini ve bu konudaki başarıların yüzlerce yıllık çabalarla gerçekleştiği vurgulanmıştır.⁶²

57 A.g.e., s.57.

58 Meltem Tekerek & Niyazi Kaya & Melek Derya Alç & Bekir Yılbat & Tuğrul Yıldırım & Miyase Koyuncu & Kadir Ulusoy, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007, s.171.

59 A.g.e., s.173.

60 Tüysüz ve diğerleri, a.g.e., s.173.

61 A.g.e., s.194-195.

62 Polat ve diğerleri, a.g.e., s.172.

Avrupa'da Türk Modası başlıklı kısımda 17. yüzyılda Fransa'ya Süleyman Ağa isminde bir elçi gönderildiğine ve bu elçi ile beraberindeki kişilerin Avrupalılarda bıraktığı hayranlık neticesinde maskeli balolarda Türk kültürünü yansıtan elbiseler giymenin moda olduğu belirtilmiştir.⁶³

5.b.ii. Kadın Hakları

Bu dönem ders kitaplarının 1968-1997 dönemi ders kitaplarına kıyasla kadın haklarını çok yönlü bir biçimde yansıtmak bakımından daha başarılı olduğu söylenebilir. Hukuki düzenlemeler, cinsiyet ayrımcılığına karşılık öne çıkan pozitif ayrımcılık uygulamaları, kadına yönelik şiddetin bir insan hakları ihlali olduğu ve kadının geçmişten günümüze sahip olduğu değer gibi önemli konular bu dönem ders kitaplarında vurgulanmıştır. İlgili bulguya kaynak teşkil eden örneklerden bazıları şu şekildedir:

"Yaşamın İçinden" adlı kısımda Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan 2002 yılına kadar geçen zaman diliminde kadın haklarına yönelik gerçekleştirilen sosyal ve siyasi düzenlemelere yer verilmiştir. Bunun yanı sıra kadının toplumda etkin bir biçimde yer alması konusunda sivil toplum örgütlerinin önemini ve çalışmalarını betimleyen bir okuma parçasına yer verilmiştir.⁶⁴

"Kadın ve Toplum" adlı kısımda kadınlara fiziksel, cinsel, psikolojik, ekonomik zarar veren ya da verebilecek eylemlerin kadına yönelik şiddet olarak tanımlandığı ve bu durumun bir insan hakkı ihlali olduğu vurgulanmıştır. Toplumsal alanda cinsiyet eşitliğinin sağlanabilmesi için pozitif ayrımcılık uygulamalarının işe yarayabileceği vurgulanmıştır. Öte yandan çocukları, kadınları ve yaşlıları koruyucu özel yasaların çıkarılmasının adalet duygusunu tatmin ettiği için toplumsal barışa daha fazla katkı sağladığı, böylece toplumun tüm kesimlerinin kaynaşmasının daha kolay olduğu vurgulanmıştır.⁶⁵

"Bakanlıktan Kadın Çiftçilere" adlı bir haber metni verilerek bu haberin cinsiyet ayrımcılığı, pozitif ayrımcılık ya da kadına karşı şiddet konularından hangisi ile ilişkili olduğunun yazılması istenmiştir. Bunun yanı sıra "doğru yanlış cevap eşleştirme" etkinliğinin bulunduğu bir tabloda kadınların tarihten günümüze statüsü, hakları ve uygulanan pozitif ayrımcılık uygulamaları hakkında bilgiler verilmiştir. Öte yandan hazırlanan zihin haritasında da benzer bilgilere yer verilmiştir.⁶⁶

"Kültür ve Miras" ünitesinde ünlü Seyyah İbn Batuta'nın, İznik'i ziyareti sırasında şehrin yöneticisi olarak Orhan Bey'in eşi Nilüfer Hatun'dan bahsetmesi örnek verilerek kadınların o dönemde önemli bir konumda olduğu vurgulanmıştır. Öte yandan kadına değer vermeyen toplumların sağlam temeller üzerinde

63 Ünal ve diğerleri, a.g.e., s.82.

64 Karagöz ve diğerleri, a.g.e., s.22.

65 Yılmaz ve diğerleri, a.g.e., s.213.

66 A.g.e., s.214-215.

durmasının mümkün olmadığı belirtilerek, Osmanlı Devleti'nin büyümesinde "Bacıyân-ı Rum" denilen kadınların büyük rolü olduğu ifade edilmiştir.⁶⁷

5.b.iii. Çokkültürlü Ülkeler

İlgili dönemdeki ders kitaplarında 1968-1997 döneminde olduğu gibi tekkültürcü unsurlarla karşılaşılmasına rağmen özellikle 2007 yılından itibaren bu unsurların zayıflamaya başladığı görülmektedir. Ancak bu yıldan sonra da çokkültürlü ülkelerin sosyokültürel yapısı açık bir şekilde ele alınamamıştır. Öyle ki yabancı ülkelerin sosyokültürel yapısının anlatıldığı kısımlarda çoğu zaman bu ülkelerde yaşayan Türkler dışındaki milletlerden bahsedilmemiştir. Elbette istisnai olmak üzere bazı ders kitaplarında ABD veya Avustralya gibi başlıca çokkültürlü ülkelerin sosyokültürel yapısı hakkında bilgilere rastlanılmaktadır.

Bulgaristan, Yunanistan, Suriye, Irak, İran, Azerbaycan-Nahcivan, Ermenistan, Gürcistan, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gibi ülkelerin yer aldığı çeşitli kısımlarda kültürel çeşitlilik olgusunun odağını Türk nüfus oluşturmaktadır. İlgili ülkelerin çokkültürlü toplum yapısına yönelik verilen bilgiler yalnızca oradaki Türk nüfusun miktarı ve yoğunlaştığı bölgeler, Türklerin sosyal yaşantısı, bağlı buldukları devletin benimsediği politikalar gibi dar bir eksen kapsamaktadır. Söz konusu ülkelerde Türklerin dışında yaşayan başka azınlık gruplarının varlığına ilişkin herhangi bir bilgiye yer verilmediği dikkati çekmektedir. Örneğin 2002 yılı tarihli ders kitabındaki "Türk Dünyası" adlı kısımda konunun ele alınışı yukarıda belirtilen hususlarla uyuşmaktadır.⁶⁸

"Ülkeleri Tanıyalım" adlı kısımda Finlandiya'ya ve Ürdün'e; "Komşularımız" adlı kısımda Bulgaristan, Yunanistan, Nahcivan, Gürcistan, Ermenistan, İran, Irak ve Suriye'ye; "Türk Cumhuriyetleri" adlı kısımda Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan, Kazakistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ne; "Farklı Kültürler" adlı kısımda Macaristan ve Japonya'ya; "Dünya Farklılıkları Güzel" adlı kısımda ise Tayland ve Çin'e yer verilmiştir.⁶⁹ Bu kısımlarda resmi dil, kültürler arası ilişkiler, geçmişten günümüze kurulan bağ gibi pek çok konuya değinilmiştir.

"Dünya Farklılıkları Güzel" adlı kısımda bireyler nasıl ki kendilerine özgü ve biricikse, dünya üzerindeki ülkelerin de kendilerine özgü ve benzersiz oldukları vurgulanmıştır. Ülkelerin özgün kimliklerini, insanların kültürel özellikleriyle kazandığı belirtilerek; bu özelliklerden olan dilleri, bayrakları, geleneksel kıyafetleri, dinî inançları, bayramları, yemekleri, müzikleri, dansları, düğün ve cenaze törenleriyle diğer ülkelerden ayrıldıkları ifade edilmiştir.⁷⁰ Görüldüğü üzere, ilgili metinde kültürel göreci bir yaklaşımın benimsendiği dikkati çekmektedir.

67 Gültekin ve diğerleri, a.g.e., s.54.

68 Fuat Saralioğlu, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 7*, Cemre Yayıncılık, İstanbul, 2002, ss.158-188.

69 Tüysüz, a.g.e., ss. 174-195.

70 A.g.e., s.193.

5.b.iv. Çokkültürcü İçerik ve Terminoloji

Bu dönem ders kitaplarında kültürel çeşitliliğe ve kültürler arası etkileşimlere daha somut ve yoğun bir biçimde yer verilmektedir. Buna karşın 1968-1997 dönemindeki ders kitaplarında olduğu gibi bu dönem ders kitaplarında da çokkültürlü içeriğin ders kitaplarının bütününe yayılmadığı, belirli ünitelerde yoğunlaştığı görülmektedir. İlgili bulguya kaynak teşkil eden örneklerden bazıları şu şekildedir:

Bu ünitenin “*Farkındayım, Farklılıklara Saygılıyım*” adlı kısmında farklılıkların birer zenginlik olduğu ve farklılıklara saygı duyulması neticesinde sağlıklı insani ilişkilerin kurulabileceği vurgulanmıştır.⁷¹

“Ülkemizde Nüfus” ünitesinde Bulgaristan’da Osmanlı Türkçesi ve Bulgarca olmak üzere iki dilde hazırlanmış bir evlilik cüzdanına yer verildiği görülmektedir. Bu evlilik cüzdanının neden iki ayrı dilde hazırlandığı öğrencilere sorularak çokkültürcü bir bakış açısı kazandırılmaya çalışılmıştır.⁷² Ancak benzer uygulamalara ilgili ders kitabında veya diğer ders kitaplarında rastlanamamıştır.

1998-2018 dönemi ders kitaplarında kültürel çeşitliliğin ve farklılığın önemine geniş bir yer ayrıldığı görülmektedir. Öyle ki, farklılıkların önemini ve değerini vurgulayan pek çok metne yer verilmiştir. Buna karşın kültürel çeşitliliğin öz itibarıyla yeterince *yansıtılmamış* olması, farklılıkların somut olarak belirtilememesi çokkültürlülük açısından en sık karşılan sorundur.

“*Kültür ve Miras*” ünitesinin “*Kültürel Özelliklerimiz*” başlıklı kısmında farklılıkların önemi, değeri ve Türk kültürünün alt kolları olarak işlenen bölgesel farklılıklardan bahsedilmiş olmasına karşın herhangi bir kültürel gruptan bahsedilmediği görülmektedir.⁷³

Benzer bir durumla diğer ders kitaplarında da karşılaşılmaktadır. 2018 tarihli bir ders kitabının “*Birey ve Toplum*” ünitesinde “Herkesin Bir Kimliği Var”, “Herkesin Bir Öyküsü Var”, “Onun Yerinde Olsaydım”, “Farkındayım, Farklılıklara Saygılıyım” gibi çokkültürcü konu başlıkları olmasına karşın bu kısımların hoşgörü, saygı ve empati anlayışının ötesine geçemediği görülmektedir.⁷⁴ Bu kısımlarda çokkültürcü bakış açısını kazandırmaya yönelik pek çok şiir, okuma metni ve etkinlik çalışmalarına yer verilmiştir. Ancak ilgili kısımlar çokkültürlülüğü betimleme ve örneklendirme açısından yetersiz kalmıştır.

Ön yargı, ayrımcılık, kalıp yargılar oluşturma gibi olumsuz eylemlerin *nedenlerine, çeşitlerine ve sonuçlarına* ilişkin bilgilerin verilmesi bu dönem ders kitaplarının karakteristik özelliğini oluşturmaktadır.

71 A.g.e., s.28.

72 Polat ve diğerleri, a.g.e., s.43.

73 Evirgen ve diğerleri, a.g.e., ss. 50-61.

74 Tüysüz, a.g.e., ss.11-30.

Haklarımı ve Sorumluluklarımı Biliyorum adlı kısımda dünyadaki bütün çocukların din, dil, ırk, renk, cinsiyet ayrımı olmaksızın eşit haklara sahip olduğu belirtilmiştir. 20 Kasım 1989'da *Birleşmiş Milletler Çocuk Hakları Sözleşmesi*'nin kabul edilerek çocuk haklarının güvence altına alındığı ifade edilmiştir. Benzer şekilde çocukların aileleriyle ya da yalnız olarak başka bir ülkeye göç etmek zorunda kalabildiği ve devletin *göçmen* denilen bu çocuklarla da ilgilenmek zorunda olduğu bilgisi yer almaktadır.⁷⁵

"Turizm Ön Yargıları Değiştiriyor" adlı kısımda birisi Türk, bir diğeri yabancı olmak üzere farklı ülkelerde yaşayan iki çocuğun tanışmaları sonrasındaki düşüncelerinin aktarıldığı konuşma metnine yer verilmiştir. Bu metinlerde sahip oldukları kültürel farklılıklara rağmen, ortak zevklere ve ilgilere sahip olması bakımından insanların olumlu ilişkiler kurabileceği ve farklı kültürlerle yönelik hoşgörü ve saygı duyulması gerektiği vurgulanmaktadır.⁷⁶

"İnsanları Nasıl Tanıyoruz?" adlı kısımda Avrupa Birliği Temel Haklar Ajansı'nın İslamofobi hakkındaki açıklamasına yer verilmiştir. Bu açıklamada 11 Eylül 2001 tarihinde meydana gelen terör eylemleri sonrasında Müslümanların da içinde bulunduğu azınlıkların ve göçmenlerin maruz kaldığı ayrımcı uygulamalar eleştirilmiştir. Bunun yanı sıra kalıp yargıların değiştirilemez gibi düşünülmesinin hatalı bir bilgi olduğu vurgulanmıştır. Öyle ki, 1930'lu yıllarda Afrika kökenli insanlar için oluşturulmuş olan olumsuz kalıp yargıların, 1960'lardan sonra gerek sanatsal etkinlikler gerek spor etkinlikleri gerekse bu insanlarla daha fazla etkileşime yol açan ortamlar sayesinde değiştiği belirtilmiştir. Kalıp yargıların zaman içinde ön yargıya dönüşmesinin çeşitli sorunlara yol açarak ayrımcılığa sebep olabileceği ve bir ülkenin vatandaşlarının, bir dinin mensuplarının, bir okulun mezunlarının, bir takımın taraftarlarının aynı özelliklere sahip olmamasına rağmen kalıp yargılar yüzünden öyle görüldükleri vurgulanmıştır. Bu kısımda yer verilen bilgiler çokkültürlü bir toplumda oluşan kalıp yargılar ve bunun neticesinde meydana gelen ayrımcılığa ilişkin önemli bilgiler içermektedir.⁷⁷

5.b.v. Etkinlik Çalışmaları

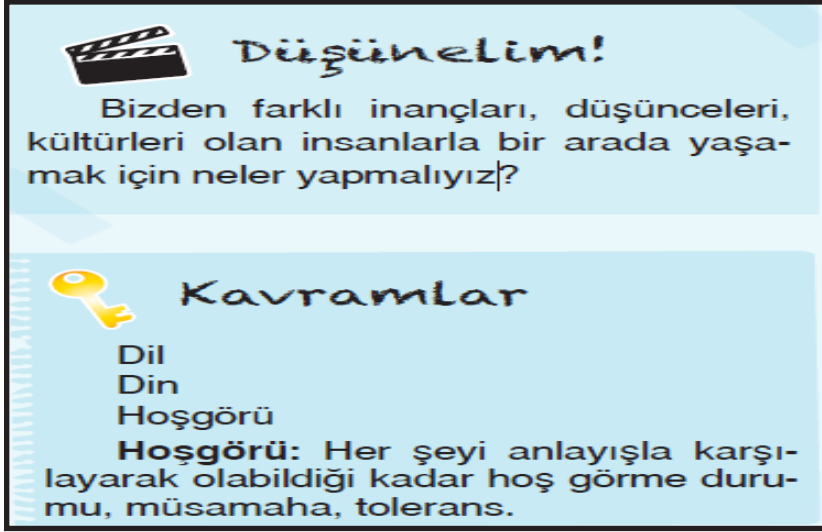
Çokkültürlülük yaklaşımı açısından 1998-2018 dönemi ders kitaplarını 1968-1997 dönemi ders kitaplarından ayıran en belirleyici yönlerden biri de etkinlik çalışmalarında görülmektedir. Çünkü bu dönem ders kitaplarında ünite soruları, görseller ve konuşma metinleri çokkültürcü bir bakış açısını yansıtmaktadır. İlgili bulguya kaynak teşkil eden örneklerden bazıları şu şekildedir:

75 Evirgen ve diğerleri, *a.g.e.*, s.24-25. Benzer ifadelerle Ünal ve diğerleri, *a.g.e.*, ss.45-183 ve Tüysüz, *a.g.e.*, s.152-153 çalışmalarda da karşılaşılmaktadır.

76 Evirgen ve diğerleri, *a.g.e.*, s.175.

77 Gültekin ve diğerleri, *a.g.e.*, ss. 229-230.

“Türk Tarihinde Yolculuk” ünitesinin “Farklılıklara Rağmen” adlı kısmının başlarında yer alan “Düşünelim!” ve “Kavramlar” bölümünde kültürel çeşitliliğe yönelik bazı kavramlar ile çokkültürcü bakış açısını yansıtan bir soruya yer verilmiştir. İlgili sayfanın aşağı kısımlarında ise İstanbul’da çok sayıda dine ait kutsal mekânların ve ibadet yerlerinin bulunduğu vurgulanarak çokkültürlü yapıya dikkat çekilmiştir.⁷⁸

Görsel. 2

“Birey ve Toplum” ünitesinin “Farkındayım, Farklılıklara Saygılıyım” kısmında *Farklılıklarımız* başlıklı bir şiir bulunmaktadır.⁷⁹ Anlatımın farklılıklar temalı bir şiirle güçlendirilmesi ve farklılıkların ders kitabında güçlü bir anlatım ve içerik yoluyla öne çıkarılması, kültürel çeşitlilik açısından oldukça önemlidir. Ders kitabının belirtilen bu kısmı çokkültürcü bir eğitim anlayışını yansıtmaktadır. Şiirde geçen bazı ifadeler farklılıkların birlik duygusunu azaltmadığını, aksine birbirlerini olduğu gibi kabul eden ve birbirine saygı, hoşgörü ve sevgi duyan toplumların birlik duygusunun güçlendiği vurgulanmaktadır. Bir sonraki sayfada yer alan “Farklılıklara saygı gösterilmez ise bunun sonuçları neler olabilir?”⁸⁰ sorusu ile farklılıkların tehdit olarak görülmesi sonucunda yaşanan toplumsal dışlama ve çatışmalar, asimilasyon ve katliam gibi insanlık tarihi açısından utanç sayılabilecek olumsuz gelişmeler kastedilmiştir. İlgili konunun ilerleyen kısımlarında ise bedensel engelli bireylere yönelik gelişen önyargılara değinilmiş ve büyük başarılarla imza atarak insanların ön yargılarını yıkmayı başaran çok sayıda bedensel engelli bireyin başarıları Türk Ampute Milli Futbol Takımı’nın Avrupa’da kazandıkları başarılar özelinde ele alınmıştır.

78 Ünal ve diğerleri, *a.g.e.*, s. 76.

79 Tüysüz, *a.g.e.*, s. 28.

80 *A.g.e.*, s. 29.

Farklılıklarımız

Farklılıklardır güzelleştiren her şeyi
Sevmemizi sağlayan birbirimizi
Aslında bir arada tutan bizi
Öğreten bize farklı görmeyi.

Hiçbirimiz daha iyi değildir
Ne kadar farklı olsak da.
Sevmeyi, saymayı öğreniriz
Biz birlikte yaşadıkça.

Ne kadar farklı olsak da
Oluştururuz bir bütünü.
Aramıza bir şey giremez;
Bozamaz bu büyüü.

Türkan Nur ACAR

Görsel. 3

Farklılıklara yönelik algının güçlendirilmesi ve her türlü ayrımcılıkla mücadele edilmesi bakımından ders kitabının ilerleyen kısımlarında yer verilen "Farklılıklar ve Birliktelikler" adlı şiir önem taşımaktadır. Bu şiirde insanların sahip oldukları tüm farklılıklara rağmen insan olma hususunda ortak bir özellik taşıdığı ifade edilmiştir. Bu durum insanların sahip oldukları farklılıklar sebebiyle ayrımcılığa tabi tutulmasının yanlışlığına vurgu yapmaktadır.⁸¹ Yukarıda yer verilen şiirin hemen alt kısmındaki "Yapımız" adlı bölümde farklılıklara saygının çeşitli tanımlarına yer verildiği ve öğrencilerden de farklılıklara saygının iki tane tanımını yapmalarının istendiği görülmektedir. Yapılan tanımlarda dikkati çeken hususlar farklılıkların zenginlik olarak görüldüğü, herkesin kendi iyi anlayışına saygı duyulduğu ve farklılıkları oldukları gibi kabul edebilmenin erdemi üzerinedir.⁸² Bunun yanı sıra öğrencilerden tanım geliştirmelerinin istenmesi çokkültürlü bir eğitim anlayışını yansıtmaması bakımından önemlidir.

81 A.g.e., s. 30.

82 A.g.e., s. 30.

Farklılıklar ve Birliktelikler

*Elbette hepimizin farklı bir yanı var
Birlikte yaşadığımız bir dünyada
Hepimiz farklı yerlerde yaşasak da
Birbirimize karşı duyduğumuz bir
saygı var.*

*Düşünceler, ırklar, diller
Bizi birbirimizden ayıran özellikler
Tek bir ortak yanımız
Bizim insan olmamız.*

*Birlikte güvendeyiz hepimiz
Farklılıklarla anlaşılıyor özelliklerimiz
Bir güç olursak eğer
Her işi yapabiliriz beraber.*

*Neden el ele tutuşmayalım
Önümüzdeki engel farklılıklarımız olamaz
Hadi beraber olalım yine
Hep birlikteyiz bunu unutmayalım.*

Filiz SAHNA

Görsel. 4

Yapınız

Aşağıda farklılıklara saygının çeşitli tanımları verilmiştir. Siz de bu konuyla ilgili iki tanım yapınız ve noktalı yerlere yazınız.

Farklılıklara saygı: Farklılıkları zenginlik olarak görebilmektir.

Farklılıklara saygı: İnsanı doğuştan gelen değerlerine göre kabullenmektir.

Farklılıklara saygı: Herkesin kendi doğrularını yaşadığının farkında olmaktır.

Farklılıklara saygı:

Farklılıklara saygı:

Görsel. 5

“Küresel Bağlantılar” ünitesinin “İnsanları Nasıl Tanıyoruz?” başlıklı kısmında verilen bir metnin sonunda konuyla ilişkili iki tane önemli soru bulunmaktadır. Bu sorular şu şekildedir:⁸³

Kalıp yargıya maruz kalmış, farklı kültür ve milletten insanlar bu durumdan nasıl etkilenir? Yazınız.

Farklı kültürlerle sahip insanlara yönelik kalıp yargıların toplumsal ilişkileri nasıl etkileyeceği hakkındaki düşüncelerinizi yazınız.

Bu sorularda konuya ayrımcılığa uğrayan azınlık grupları açısından yaklaşılması dikkat çekicidir. Öyle ki, kalıp yargılara maruz kalan grupların, bu durumdan nasıl etkilendikleri ve bu durumun sosyal ilişkiler açısından nasıl bir tablo yaratacağı merak edilmiştir. Bu kısmın hemen aşağısında yer alan anagram bulmacada “önyargı, İslamofobi, millet, kültür, ayrımcılık” gibi sözcüklerin bulunması da önemlidir.⁸⁴

83 Gültekin ve diğerleri, *a.g.e.*, s.230.

84 *A.g.e.*, s.231.

“Kültür ve Miras” ünitesinin “Neler Öğreneceğiz?” adlı giriş kısmında belirtilen maddeler, farklı kültürlere yönelik bir farkındalığın yaratılması bakımından önemlidir. Bu maddeler şu şekildedir.⁸⁵

Ülkemizin çeşitli yerleri ile kendi çevrenizin kültürel özelliklerini karşılaştırabileceksiniz.

Kültürümüzün bir arada yaşamamızdaki rolünü fark edeceksiniz.

Günlük yaşamdaki kültürümüze ait unsurların geçmişten günümüze gelişimini fark edeceksiniz.

Sonuç

Bu çalışma kapsamında ulaşılan bulgular dikkate alındığında, çokkültürlülüğün sosyal bilgiler ders kitaplarına sınırlı bir biçimde yansıdığı görülmektedir. 1968-1997 yılları arasında incelenen sosyal bilgiler ders kitaplarındaki bulgularda çokkültürlülüğe yönelik az sayıda veri elde edilebilmiştir. 1998-2018 yılları arasında incelenen ders kitaplarında ise elde edilen verilerde kademeli bir artış olduğu görülmektedir. Öyle ki, özellikle 2007 yılından itibaren yayınlanan sosyal bilgiler ders kitaplarında çokkültürlülüğe yönelik kayda değer verilere ulaşılabilmektedir. 2017 ve 2018 yıllarında yayınlanan ders kitaplarına bakıldığında ise çokkültürlülük olgusunun etkinlik çalışmalarından konu metinlerine kadar bütünsel bir yaklaşımla ele alındığı dikkati çekmektedir. Bu durum ders kitaplarındaki çokkültürcü bakış açısının ilerleyen yıllarda da gelişmeye devam edeceğine ve çokkültürlü bir eğitim anlayışının tek kültürlü paradigmayı dönüşüme uğratacağına işaret etmektedir.

İncelenen sosyal bilgiler ders kitaplarının bütününe yönelik çıkarımlarda bulunulacak olduğunda, ders kitaplarının ulus devlet yaklaşımı çerçevesinde tasarlanmış olmasının çokkültürcü bir bakış açısının geliştirilmesi önünde engel oluşturduğu söylenebilir. Öyle ki, bu bakış açısı sebebiyle farklı kültürel grupların isimleri, gelenekleri, dilleri, sosyo-kültürel ilişkileri ve mekânsal hareketlilikleri sosyal bilgiler ders kitaplarına entegre edilememiştir. Mevcut kültürel çeşitliliğin ders kitaplarına yeterli düzeyde yansıtılmaması, çokkültürcü pratiklerin de ders kitaplarının dışında bırakılmasına yol açmıştır. Bu kapsamda Taylor(1996), Kymlicka(2015), Parekh(2002) gibi çok sayıda araştırmacının belirttiği tanınma pratikleri ve çokkültürcü nitelikler, sosyal bilgiler ders kitaplarının konu içeriklerine çokkültürcü bir bakış açısıyla yansıtılmamıştır. Bu durum kültürel çeşitliliğin temsilini ve ders konularının bütünsel bir bakış açısı ile sunulmasını sınırlandırıcı bir nitelik taşımaktadır.

85 Evirgen ve diğerleri, *a.g.e.*, s.35.

KAYNAKÇA

I. İncelenen Ders Kitapları

- AKŞİT, Niyazi & SANIR, Ferruh & ASAL, Tarık, *Sosyal Bilgiler 2. Sınıf*, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1980.
- ALTUN, Adnan & DOĞAN, Yasin & UZUN, Efkan, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 6 Ders Kitabı*, Altın Kitaplar, Ankara, 2010.
- ÇALAPALA, Rakım, *Sosyal Bilgiler İlkokul: 5, İnkılâp ve Aka Kitapevleri*, İstanbul, 1978.
- DELİORMAN, Altan & ÖZEY, Ramazan & EFE, Recep, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 6*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul, 1998.
- ERDEM, Selma & KONUK, İsmet & KÜÇÜKCAN, İlyas, *Sosyal Bilgiler İlkokul 5*, Fil Yayınevi, İstanbul, 1990.
- ERDEM, Selman & PARMAKSIZOĞLU, İsmet & KONUK, İsmet, *Sosyal Bilgiler Orta 2*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1971.
- ERDEM, Selman & PARMAKSIZOĞLU, İsmet & KONUK, İsmet, *Sosyal Bilgiler Orta 3*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1974.
- EVİRGEN, Ömer Faruk & ÖZKAN, Jülide & ÖZTÜRK, Suna & ÖZDURAL, Zuhâl, *Ortaokul Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2017.
- GÜLTEKİN, Gökhan & AKPINAR, Murat & NOHUTÇU, Mustafa & ÖZERDOĞAN, Pınar & AYGÜN, Seher, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2018.
- KARABIYIK, Erol Ünal, *İlkokul Sosyal Bilgiler Ders Kitabı 5. Sınıf*, Üner Yayınları, Ankara, 1993.
- KARAGÖZ, Demet & TEKEREK Meltem & KAYA, Niyazi & AZER, Hikmet & ALIÇ, Melek Derya & YILBAT, Bekir & KOYUNCU, Miyase & ULUSOY, Kadir, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabı*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

- KILAVUZ, Nalân, *İlköğretim Okulları İçin Sosyal Bilgiler 5*, Önde Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- KİTAPÇI, V. Senihi, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 5 Ders Kitabı*, Özgün Matbaacılık, Ankara, 1997.
- Millî Eğitim Bakanlığı, *İlkokullar İçin Sosyal Bilgiler 5*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1991.
- POLAT, Mecit Mümin & KAYA, Niyazi & KOYUNCU, Miyase & ÖZCAN, Adem, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2007.
- SANIR, Ferruh & ASAL, Tarık & AKŞİT, Niyazi, *İlkokul İçin Sosyal Bilgiler 4*, Millî Eğitim Gençlik ve Spor Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987.
- SARIALIOĞLU, Fuat, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 7*, Cemre Yayıncılık, İstanbul, 2002.
- ŞENÜNVER Güler & KARABULUT, Ezdihar & KESİM, H.Samim & TURGUT, Rıfat & ERCAN, Nesime & KÜÇÜKBAYCAN, Mustafa & USLU, Hasan & AKAY, Aliye, *İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler 4*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2001.
- ŞENÜNVER Güler & KARABULUT, Ezdihar & KESİM, H.Samim & TURGUT, Rıfat & ERCAN, Nesime & KÜÇÜKBAYCAN, Mustafa & USLU, Hasan & AKAY, Aliye, *İlköğretim Okulu Sosyal Bilgiler 6*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 2000.
- TEKEREK, Meltem & KAYA, Niyazi & ALIÇ, Melek Derya & YILBAT, Bekir & YILDIRIM, Tuğrul & KOYUNCU, Miyase & ULUSOY, Kadir, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2007.
- TÜYSÜZ, Sami, *İlkokul Sosyal Bilgiler 4 Ders Kitabı*, Tuna Matbaacılık, Ankara, 2018.
- ÜNAL, Fatma & ÖZDEMİR, Hasan & ÜNAL, Mehmet & EVİRGİN, Ömer Faruk & DAĞ, Özgül & Kutay, Selim, *İlköğretim Sosyal Bilgiler 7 Ders Kitabı*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2017.
- YILMAZ, Faruk Gökalp & BAYRAKTAR, Hasan & ÖZDEN, Mustafa Kemal & AKPINAR, Murat & EVİN, Ömer, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler 6 Ders Kitabı*, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 2018.

II. Kitaplar ve Makaleler

- BURAN, Ahmet & ÇAK, Berna Yüksel, *Türkiye’de Diller ve Etnik Gruplar*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2012.
- CANATAN, Kadir, *Avrupa’da Çokkültürlülük, Entegrasyon ve İslam*, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2012.
- CEMALOĞLU, Necati, “Veri Toplama Teknikleri: Nitel-Nicel”, Tanrıöğen, A.(ed). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2009.
- KARAKAYA, İsmail, “Bilimsel Araştırma Yöntemleri”, Tanrıöğen, A.(ed). *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2009.
- KYMLİCKA, Will, *Çokkültürlü Yurttaşlık: Azınlık Haklarının Liberal Teorisi*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2015.
- PAREKH, Bhikhu, *Çokkültürlülüğü Yeniden Düşünmek: Kültürel Çeşitlilik ve Siyasi Teori*, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2002.
- ÖZTÜRK, Cemil, *Sosyal Bilgiler: Toplumsal Yaşama Disiplinlerarası Bir Bakış. Sosyal Bilgiler Öğretimi*, Pegem Akademi Yayınları, Ankara, 2012.
- TAŞKAYA, Serdarhan Musa, “Eğitim Bilimlerinde Araştırma Yöntemleri”, Fatma Susar Kırmızı, & Nil Duban, (Ed). *Eğitim Bilimine Giriş*, Anı Yayıncılık, Ankara, 2016.
- YILDIRIM, Ali & Şimşek, Hasan, *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2006.

III. İnternet Kaynakları

- UNESCO <http://www.unesco.org/languages-atlas/en/atlasmap.html> erişim tarihi ve saati: 15.09.2018- 02.25.
- Türk Dil Kurumu Bilim ve Sanat Terimleri Ana Sözlüğü http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bilimsanat&arama=kelime&guid=TDK.GTS.59f36d413f62f0.97984604 erişim tarihi: 27.10.2017, erişim saati: 17.34

IV. Tezler

- KARA, Uğur, *Sorun ve Çözüm Bağlantılarıyla Ulus-Devletin Tarihsel Çevresi İçinde Kültürel Kimlik Olgusu*, Doktora Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.

Extended Abstract

Multiculturalism can be defined as the existence of different cultures, ethno-religious communities or socio-cultural groups under the control of a political authority. This study, which examines the reflections of multiculturalism in social studies textbooks, covers the social studies textbooks taught in Turkey in the 1968-2018 period. Due to the fact that this process corresponds to a wide time period, the analysis was carried out in two separate periods, 1968-1997 and 1998-2018, taking into account the similarities of the social studies textbooks in terms of the reflections of multiculturalism and the changes in the critical curriculum. In this context, a total of 23 textbooks were examined. In order to provide a holistic perspective in these studies, the analysis was not limited to a certain level, and social studies textbooks belonging to the 4th, 5th, 6th and 7th grade levels were preferred. In the research, the reflections of multiculturalism in social studies textbooks were mentioned and suggestions were presented on the improvement of the multicultural quality in the textbooks.

Textbooks have been used as one of the most important teaching materials in education for many years. On the other hand, it is seen that teaching materials have undergone a transformation in recent years due to many developments such as digitalization. Textbooks continue to exist as a teaching material affected by this transformation. Textbooks can give an idea about many subjects about a country. In fact, it has a mirror function that reflects a country's education model, culture, legal structure and attitude towards differences. In this sense, textbooks constitute a reflection of the above-mentioned areas of any country. For this reason, it is possible to follow the political understanding in a country and the traces of the education and cultural policy shaped by this understanding through textbooks.

It is seen that today's societies are mostly composed of people belonging to different cultures. People, who have many different thoughts, beliefs and lifestyles, can live in society without conflict, if they respect each other's differences and lifestyles. For this reason, it is very important to transfer pluralistic values to students through various materials such as textbooks. It is seen that the social studies course has a convenient structure in terms of transferring these values due to its perspective, the subjects and achievements it contains. The Republic of

Turkey inherited a multicultural society structure from the Ottoman Empire. In addition, cultural diversity continues due to the migration movements that have been exposed in the historical process. Social studies textbooks are an important reference point in terms of examining the reflections of this multicultural society structure of the Republic of Turkey on education and social relations.

The aim of this research is to reveal the extent to which multicultural elements are included in the social studies textbooks taught in the Republic of Turkey. The data obtained as a result of this research is important because it contains findings on the development of the culture of living together and the construction of a social structure that integrates with its differences. In addition, this research aims to point out the potential of the Republic of Turkey in terms of multicultural education, to draw attention to the expressions in social studies textbooks that harm or strengthen the culture of living together, to correlate the attitudes and attitudes adopted in different periods regarding multiculturalism, and to develop democratic attitudes and skills in students.

Considering the findings reached within the scope of the research, it is understood that the reflections of multiculturalism in social studies textbooks are limited. Another striking element among these findings is the gradual increase in multicultural content over time. So much so that, while sufficient data on multiculturalism could not be reached in the social studies textbooks published between 1968-1997, it is seen that the data obtained in the textbooks examined between 1998-2018 increased from year to year. However, this increase in the data about multiculturalism in social studies textbooks can be seen more clearly after 2005, when the constructivist education approach started to be implemented in Turkey, especially since 2007. Among the social studies textbooks published since 2007, the social studies textbooks in which the most data were obtained were those published in 2017 and 2018. When these textbooks are examined, it is seen that the phenomenon of multiculturalism is handled with a holistic approach from activity studies to subject texts. This indicates that the multicultural perspective in the textbooks is in a development.

When the examined social studies textbooks are evaluated with a holistic approach, it is seen that the fact that the textbooks are designed within the framework of the nation-state approach makes it difficult to develop a multicultural perspective. So much so that due to this point of view, it is noticed that the names, traditions, languages, socio-cultural relations and spatial movements of different cultural groups cannot be reflected in the social studies textbooks at the required level. A monoculturalist approach is evident in the parts of history, especially in the 1968-1997 period. The reflections of the differences in the textbooks are shaped on themes such as "tolerance, respect, friend, enemy". However, while reflecting the differences as tolerated groups seems like a positive approach; it also drags them to the other position. In addition, maintaining the cultures, traditions and values of these groups and

making them more visible in the mainstream society is important in terms of multicultural understanding. As a result, it can be stated that textbooks are in a development process in terms of including multiculturalism in the period from 1968 to 2018 -especially after 1998-.

YAYIN KURALLARI

Dergimizde, özgün araştırma ve inceleme makalesi, derleme, çeviri, arşiv belgeleri, nekroloji, kitap eleştirisi ve tanıtımı, sempozyum vb. haberleri yayınlanır. Yazıların başka bir yerde, farklı bir dilde dahi olsa yayınlanmamış olması gerekir. Gönderilen yazılar, yayın kurulu tarafından incelendikten sonra, isimsiz olarak iki hakeme gönderilir, iki hakemin onayı ile basılır. Eğer hakemlerin birisinden olumsuz görüş gelirse yazı, üçüncü bir hakeme gönderilir ve üçüncü hakemin görüşü belirleyici olur. Yazar, hakemlerin belirttiği görüş ve önerileri dikkate almalıdır. Bunu yayın kurulu takip eder. Editör gerektiğinde, yazıların yazımı ve dili üzerinde değişiklik yapabilir. Makalelerin içeriği ile ilgili bütün sorumluluk yazarına aittir.

MAKALE YAZIM KURALLARI

- Makalenin formatı aşağıda belirtilen biçimde olmalıdır:

FORMAT :

Program _____: Microsoft Word
Kağıt boyutu _____: 210x297 mm

MARJLAR:

Üst _____: 3 cm
Alt _____: 3 cm
Sağ _____: 2 cm
Sol _____: 2 cm

BAŞLIK/ ALTLIK:

Üst _____: 2 cm
Alt _____: 2 cm

METİN:

Yazı _____: Times New Roman, 11 punto
Paragraf başı _____: 1,25 cm.
Paragraf aralığı _____: önce 0,6 nk
Satır aralığı _____: Tek
Metin alıntıları _____: *İtalik*

DİPNOT:

Yazı _____: Times New Roman, 9 punto
Satır aralığı _____: Tek
Asılı _____: 0

- Makale, Türkçe, İngilizce, Almanca veya Fransızca olabilir. Makale için 200 kelimeyi geçmeyen, Türkçe ve İngilizce Özet / Abstract yazılmalıdır.
- Makalede konuyu tanımlayan Türkçe ve İngilizce, en fazla yedi tane Anahtar Sözcükler / Keywords verilmelidir.
- Yazar, makalenin ilk sayfasında yer alan adının-soyadının olduğu kısma yıldızlı dipnot koyarak Akademik unvanını, çalıştığı kurumu ve e-posta adresini parantez içinde ve italik olarak belirtmelidir.

Örnek:

* Yrd. Doç. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, (*abc@deu.edu.tr*).

- Makalede konunun içeriğine uygun ana başlıklar 1. 2. 3. şeklinde, alt başlıklar: 1.a. 2.a. 3.b şeklinde numaralandırılmalıdır.
- Makalenin en sonunda yapılan araştırmanın sonuçları Sonuç bölümünde belirtilmelidir.
- Makaleye eklenmesi istenen harita veya resimler Word (.doc, .docx) belgesine konulduğu gibi harita ve resimlere sıra numarası verilerek makaleden ayrı olarak da gönderilmelidir.
- Grafikler, Microsoft Office Excel (.xls) veya Word (.doc, .docx) belgesinde hazırlanmalı ve belge içerisine uygun biçimde konulmalıdır.

DİPNOTLARIN VERİLMESİ

- Kaynak ilk defa verilirken yazarın adı ve soyadı tam olarak yazılmalıdır.
- Kaynak eserin adı İtalik olarak yazılmalıdır.
- Kaynak eserin yayınevi, basım yeri, yılı ve sayfa numarası verilmelidir.
- Dipnot 9 punto ile Times New Roman yazı tipinde verilmelidir.

Örnek:

²⁴ Naşit Hakkı Uluğ, *Üç Büyük Devrim*, Ak yay., İstanbul, 1973, s.41.

- Bir makale dipnot olarak gösterilirken, makale adı "tırnak içerisinde" gösterilmeli ve makalenin yer aldığı kaynak eser yine italik olarak verilmelidir.

Örnek:

²⁵ Oktay Gökdemir, "Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S.15, İzmir, 2009, s.21.

- Aynı eser arka arkaya tekrar kaynak olarak gösterilecekse, şöyle yazılmalıdır:

Adı geçen arşiv : *A.g.a.*

Adı geçen bilgi notu : *A.g.b.*

Adı geçen dergi : *A.g.d.*

Adı geçen eser : *A.g.e.*

Adı geçen kararname : *A.g.k.*

Adı geçen makale : *A.g.m.*

Adı geçen rapor : *A.g.r.*

Adı geçen tez : *A.g.t.*

Adı geçen yayın : *A.g.y.*

Örnek:

²⁵ Oktay Gökdemir, "Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S.15, İzmir, 2009, s.21.

²⁶ *A.g.m.*, s.25.

- Dipnotta yer alan kaynak tekrar gösterileceği zaman araya başka bir kaynak kullanılmışsa şöyle yazılmalıdır:

Örnek:

²⁴ Naşit Hakkı Uluğ, *Üç Büyük Devrim*, Ak yayınları, İstanbul, 1973, s.41.

²⁵ Oktay Gökdemir, "Fransız Kaynaklarının Işığında 1922 İzmir Yangını", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.VI, S.15, İzmir, 2009, s.21.

²⁶ *A.g.m.*, s.25.

²⁷ Uluğ, *a.g.e.*, s.53.

²⁸ *A.g.e.*, s.58.

²⁹ Gökdemir, *a.g.m.*, s.27.

- Dipnotta birden fazla sayfanın gösterilmesi halinde sayfa numarası "ss." şeklinde verilmelidir.

Örnek:

³⁰ *A.g.m.*, ss.21-29.

³¹ Uluğ, *a.g.e.*, ss.45-51.

- Tarihi kaynaklar (Örn: İbn-i Bibi, Evliya Çelebi, Strabon) için basım yılı yazılmaz.
- .pdf formatlı makaleler ve İnternet Kaynakları, varsa sitenin bağlı olduğu kurum, kuruluş adı, adres satırı ve parantez içinde siteye erişim tarihi verilmelidir.

Örnek:

³² Mahir Küçükvatan, "Tehcir Kararı Üzerine Amerika Kamuoyunda Ermeni Propagandası", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, http://web.deu.edu.tr/ataturkilkeleri/ai/uploaded_files/file/dergi%2024/05-%20Mahir.pdf, (Erişim: 01.12.2012).

KAYNAKÇANIN HAZIRLANIŞI

- Kaynakçaya eklenecek olan eser türlerinin sırası aşağıdaki gibi olmalıdır:
 - I. Arşiv Kaynakları**
 - II. Resmi Yayınlar**
 - III. Süreli Yayınlar (Gazete ve Dergiler)**
 - IV. Kitaplar**
 - V. Makaleler**
 - VI. İnternet Kaynakları**
 - VII. Sözlü Tarih Görüşmeleri**
- Dipnotlarda kullanılan kaynaklar, yazının sonunda alfabetik sıraya (A-Z) göre KAYNAKÇA listesinde verilir.

Örnek:

MANGO, Andrew, *Atatürk: Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2004.
ULUĞ, Naşit Hakkı, *Üç Büyük Devrim*, Ak yayınları, İstanbul, 1973.

- Arşiv kaynakları öncelikle belgenin alındığı yer, dosya numarası, varsa gömlek numarası şeklinde verilmelidir.
- Gazete ve dergiler alfabetik sıra ile belirtilmelidir.

Örnek:

III. Süreli Yayınlar (Gazete ve Dergiler)

Akşam,
Cumhuriyet,
Hürriyet,
Tarih ve Toplum.

- Yazar, yukarıda belirtilen kurallara göre hazırlanmış metnin bir çıktısını postayla ve aynı zamanda e-mail (cttad.deu@gmail.com) yoluyla editöre göndermelidir. Yazar, elektronik adresini ve telefonunu mutlaka yazmalıdır.

BAZI KISALTMALAR

Cilt	: C.
Sayı	: S.
Editör	: Ed.
Bakınız	: Bkz:
Çeviren	: Çev.
Hazırlayan	: Haz.
Basım Yeri Yok	: b.y.y.
Basım Tarihi Yok	: b.t.y.

PUBLICATION GUIDELINES

Original research articles, collections, translations, archival documents, necrologies, book reviews, and symposium announcements and news in our journal. It is understood that *submitted* manuscripts have *not* been published previously and are *not* being *submitted for publication elsewhere* even if it were in a different language. Submitted manuscripts are first examined by the editorial board, and then sent to two referees for blind review. Manuscripts that are approved by the two referees get published. If one of the referees finds the manuscript unsuitable for publication, it is assed on to a third referee. It is the author's responsibility to revise the manuscript based on the suggestions of the referees, and it is the obligation of the Board of Editors to ensure these suggestions are observed by the author. If deemed necessary, the editor is entitled to make changes in the spelling and language of the manuscript. . The author bears the sole responsibility for the contents of the manuscript.

ARTICLE WRITING GUIDELINES

- Format of article should be as follows:

FORMAT :

Program _____ : Microsoft Word

Paper Size _____ : 210x297 mm

MARGINS:

Top _____ : 3 cm

Bottom _____ : 3 cm

Right _____ : 2 cm

Left _____ : 2 cm

TITLE/ FOOTER:

Top _____ : 2 cm

Bottom _____ : 2 cm

TEXT:

Font and font size _____ : Times New Roman, 11

Indent first line of each paragraph: 1,25 cm.

Space between paragraphs _____ : 0,6 nk

Space between lines _____ : single

Quotations _____ : *Italics*

FOOTNOTE:

Writing _____ : Times New Roman, 9

Space between lines _____ : single

- Articles can be in Turkish, English, German or French. All articles should have Turkish and English abstracts.
- A maximum of seven subject keywords should be used and these should be in Turkish and the working language of the paper.
- Put an asterisk right next to his/her name on the title page to denote there is a footnote explaining the academic title, institution, and e-mail address (in parenthesis and *italics*)

Example:

* Assist. Prof. Dr., Rice University, History Department, (abc@rice.edu).

- In articles, main titles that are appropriate to the content of the topic should be numbered as **1. 2. 3.**, subtitles as **1.a. 2.a. 3.a.**
- Results of the research should be included in **Conclusion**.
- Maps or pictures that are to be added to the article should be submitted as Microsoft Office Word (.doc, .docx) document, numbered and sent in a different folder.
- Graphics should be prepared in Microsoft Office Excel (.xls) or Word (.doc, .docx) and inserted appropriately in the article.

GIVING FOOTNOTES

- The full name and last name of the author should be given when the source is given for the first time.
- Name of the source should be written in *italics*.
- Publisher, place of publication, year and page number of the book should be given.
- Footnote should be written in **Times New Roman** and font size 9.

Example:

²⁴ Andrew Mango, *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Overlook Press, New York, 1999, p.50.

- When articles are used in footnote, the title of the article should be in “quotation marks” and the title of the work where the article appeared should be given in *italics*.

Example:

²⁵ Name Surname, “Title of the Article”, *Name of the Journal*, Vol.VIII, Issue.15, Name of City, Year, p.23.

- If the same work will be referred to repeatedly, it should be written as follows:

Example:

Ibid., p.50.

- If another source is referred to between source A and its *ibid*, it should be written as follows:

Example:

²⁴ Andrew Mango, *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Overlook Press, New York, 1999, p.50.

²⁵ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London, 1968, pp.68-70.

²⁶ Mango, *ibid*, p.150.

- If multiple pages of the same source are to be referred to in the footnote, they should then be indicated as follows:

Example:

²⁷ Mango, *ibid*, pp.155-160.

- Retrieval date, URL of the web page and tags in articles or internet sources which are in .pdf format should be given as follows:

Example:

²⁸ Name Surname, “Title of the Article”, *Name of the Journal*, www.abcd.com (Access: 25.10.2014).

PREPARATION OF BIBLIOGRAPHY

- Works that will be added to bibliography should be in the following order:
 - I. Archive Sources**
 - II. Newspapers and Journals**
 - III. Books**
 - IV. Articles**
 - V. Internet Sources**
 - VI. Oral History Interviews**
- All sources used in footnotes are given in the **BIBLIOGRAPHY** and are alphabetized by last name.

Example:

LEWIS, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London, 1968.

MANGO, Andrew, *Ataturk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, Overlook Press, New York, 1999.

- All works should be written in alphabetical order (A to Z) in subtitles.

Example:

II. Newspapers and Journal

Daily Mail

Daily Telegraph

Guardian

Observer

- Author should send his/her prepared article according to rules above via email (ctad.deu@gmail.com) and also forward it to the editor. Author must type his/her email address and phone number.